CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋतम्भरा

RITAMBHARA

वर्ष ६, अङ्कः १

महेन्द्र - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयीयानुसन्धानकेन्द्रस्य अनुसन्धानप्रधाना
चातुर्मासिकी त्रैभाषिकी पत्रिका

ऋतम्भरा

RIṮAMBHARĀ

वर्ष:६, अङ्क:१

संरक्षक:
शिक्षाध्यक्ष:

सम्पादकसन्दोह:
प्रा.डा. श्रीवेणीमाधवढकाल: - संयोजक:
सहप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली - सदस्य:
उपप्रा. श्रीध्रुवप्रसादभट्टराई: - सदस्य:

प्रकाशकम्
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
अनुसन्धानकेन्द्रम्
काष्ठमण्डपस्थम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशकम्

अनुसन्धानकेन्द्रम्
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वसन्तपुरम्, काष्ठमण्डपः

प्रकाशनम्

वर्षः - ६ अङ्कः - ९, २०६० वैक्रमाब्दस्य पौषमासस्य सप्तविंशे दिवसे

प्रकाशितपत्रिकाप्रतिरूपाणि - १०००

मूल्यम् - रू.

सुसाङ्गचटङ्कनम्

क्वालिटी लेजर प्रिन्ट, बागबजार,
दूरभाषसङ्ख्या (फोन नं.) ४२४२६५६

मुद्रकः

बगलामुखी अफसेट प्रेस, कुपण्डोल ललितपुर,
दूरभाषसङ्ख्या (फोन नं.) ५५२००९९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The Quarterly Research Magazine in three languages of
Mahendra Sanskrit University.

RITAMBHARĀ

ऋतम्भरा

Year 6th Volume 9th

Patron

The Rector of M.S.U.

Board of Editors

Prof. Dr. Veni Madhav Dhakal - Co-Ordinator
Reader Dhruva Prasad Gyawali - Member
Lecturer Dhruva Prasad Bhattarai - Member

Published by

The Research Center of Mahendra Sanskrit University,
Basantapur, Kathmandu

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Publisher :

The Research Center of Mahendra Sanskrit University,

Basantpur, Kathmandu

Publishing Date :

Year 6th Volume 9th

11 January 2004

Published Copies :

1000

Price : Rs.

Computer :

Quality Laser Print

Bag Bazar, Ph. No. 4242656

Printed at :

Bagalamukhi Offset Press

Kupondole, Lalitpur, Ph. No. 5520099

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

- सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् -

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

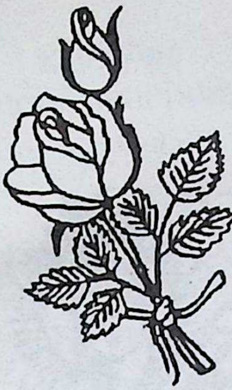

ऋतं निगूढं सुरवाङ्महोदधौ
गवेषयन्ती च विवेचयन्त्यसौ ।
ऋतम्भरा मूर्तिमती महीयताम्
प्रबोधयन्ती च सतामृतम्भराम् ॥

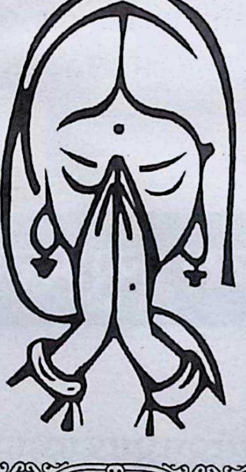

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फोन नं. : ४२२१५१०
४२१६२९०

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय
MAHENDRA SANSKRIT UNIVERSITY

काठमाण्डौ कार्यालय, बसन्तपुर
पो.व.नं. ५००३

Kathmandu Office, Basantapur
P.O.Box No. 5003

शुभाशंसा

ऋतम्भराया ऋतम्भरता विश्रुता विद्वत्तल्लजेषु । अस्या नवमोङ्कः प्रकाश्यमान इति श्रुतिगोचरीकृत्य प्रसीदति मदीयं हार्दम् । पौरस्त्यचिन्तनानां ज्ञानविज्ञानमयीं दीप्तिं प्रकाश्य कुशिक्षयाऽशिक्षया च धूसरितमानसानां मानसप्रक्षालनक्षमा एषा ऋतम्भरा वेदवेदाङ्गधर्मशास्त्रदर्शनायुर्वेदादिविषयेषु साभिरुचि जनप्रवर्तने संसारसरणौ सदाचारसुन्दरव्यक्तित्वनिर्माणविधौ च जनानभिप्रेरयन्ती वर्तत इति विगताङ्केषु प्रकाशितानां विषयव्यूहानां परिशीलनाद् विज्ञायते ।

संस्कृतशिक्षा नाम असन्निराकृत्य सतःस्वागताय, तमः पराजित्य ज्योतिषः सभाजनाय, मृत्युं न्यक्कृत्य अमृतस्य चाधानाय विना विभेदं सार्वकालिकान् सार्वदेशिकान् जनान् सञ्चारयन्ती अनेकदोषदूषिते पुष्ययुगेऽपि सुधाकलशं धृत्वा देदीप्यमाना वर्तत इति न भवेत् कस्यचन विमतिः ।

युगजन्यप्रभावशाद् विषाक्तमानसा जना एतस्या विश्वरूपत्वममृतरूपत्वञ्चात्मसात्कर्तुमक्षमाः स्वान् क्षमाभाररूपान् साधयन्तीति विषयोऽयं नितरामुद्वेजकः। साम्प्रतमेकतः संसारस्य समृद्धेषु राष्ट्रेषु संस्कृतवाङ्मयस्य नानाविधानां विधानां वैज्ञानिकमध्ययनं गभीरं विश्लेषणञ्च जायमानमिति श्रुतिगोचरीक्रियते चेदपरतः संस्कृतभाषायाः स्रोतोभूमौ भारतीयोपमहाद्वीपे संस्कृतशिक्षाया नित्यं ह्रासोन्मुखताऽनुभूयते, कीदृशीयं विडम्बना ? एतद् वीक्ष्य सज्जनानां दूयन्ते मानसानि । सन्दर्भेऽस्मिन् कुत्र वर्ततेऽस्मद्दोषः, प्रबन्धने, पाठ्यक्रमेऽथवा शिक्षणे ? इति सम्यग्विवेचनीयं प्रतिभाति सम्प्रति ।

शेमुषीमतां सतां विपश्चितां वैदुष्यगर्भिताभिः शेमुषीभिः समलङ्कृता ऋतम्भरेयमृतस्यामृतस्य सत्यस्य तथ्यस्य च द्वारोद्घाटनं कुर्वती नेपालराष्ट्रमिदं संस्कृतशिक्षाकेन्द्रत्वेन प्रतिष्ठापयितुं गुर्वीं भूमिकामङ्गीकुर्यात्, अस्या ज्योतिर्मयं भविष्यद् भवेदिति च भावयन् भगवन्तं पञ्चमुखं पशुपतिनाथं प्रार्थये प्रह्वेन चेतसा ।

पर्यन्ते चास्याः पत्रिकाया नवमाङ्कस्य विशिष्टस्वरूपसम्पादननिदानभूताय सम्पादकसमूहस्य संयोजकाय विदुषे प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहोदयाय कार्तज्ञ्यं प्रकाशयन् विद्वद्भ्यां सम्पादकाभ्यां सहप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली-उपप्रा. श्रीध्रुवप्रसाद-भट्टराईमहोदयाभ्यां साधुवादान् समर्पयामि । तथैवास्याऽङ्कस्य मुद्रणप्रकाशनादिक्रियाकलापेषु व्यापृतेभ्यः सर्वेभ्य एव सहयोगिजनेभ्यः साधुवादान् ज्ञापयन् विरमामि ।

{ आचार्यः पूर्णचन्द्रढुङ्गेलः }
उपकुलपतिः
महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः

२०६० श्रावणमासस्य पञ्चमे दिवसे

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

फोन नं. : ४२२१५१०
४२४७४४५

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय

MAHENDRA SANSKRIT UNIVERSITY

काठमाण्डौ कार्यालय, बसन्तपुर
पो.व.नं. ५००३

Kathmandu Office, Basantapur
P.O.Box No. 5003

प्रकाशकीय

महेन्द्र संस्कृत-विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्रद्वारा प्रकाशन हुँदै आएको अनुसन्धानप्रधान पत्रिका ऋतम्भराको नवौं अङ्क शास्त्रमर्मज्ञ विद्वत्समुदायसमक्ष पुऱ्याउन पाउँदा अत्यन्त हर्षको अनुभूति भएको छ । यस पत्रिकाले संस्कृतवाङ्मयमा निहित धर्म, दर्शन, साहित्य, व्याकरण, औषधिविज्ञान, पुरातत्त्व, इतिहास आदिजस्ता विभिन्न विधाका प्रामाणिक र तथ्यपरक सामग्रीहरूलाई जिज्ञासु पाठक र अनुसन्धाताहरूका अगाडि प्रस्तुत गर्दै आएको छ । संस्कृत, अङ्ग्रेजी र नेपाली तीनवटै भाषामा लेखिएका शोधपरक लेखहरू समावेश गरेर यसलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरको अनुसन्धान पत्रिका बनाउने लक्ष्य विश्वविद्यालयले लिएको छ । यसर्थ पनि विश्वविद्यालयको अनुसन्धानका क्षेत्रमा यस पत्रिकाको महत्त्व र वैशिष्ट्य अद्वितीय छ भन्ने कुरा घामजत्तिकै छर्लङ्ग छ । यसलाई अझै प्रामाणिक, तथ्यपरक र उच्चस्तरीय बनाउनका लागि अध्ययन-अनुसन्धानमा समर्पित सम्पूर्ण प्राज्ञहरूबाट नवीन चिन्तन र दृष्टिकोणका साथै तुलनात्मक पद्धति अवलम्बन गरी तयार गरिएका शोधखोजपूर्ण लेखहरूको अपेक्षा गरिन्छ ।

यस अङ्कमा संस्कृतवाङ्मयका मूर्धन्य विद्वान् सुकृतिदत्त पन्तको जीवनपरिचय र उनीद्वारा लिखित 'कार्तवीर्योदय महाकाव्य'का विषयमा लेखिएका खोजपूर्ण सामग्री समाविष्ट छन् र ती अति नै महत्त्वपूर्ण छन् । त्यस्तै गत वर्ष दिवङ्गत हुनुभएका नेपालका तीनजना विशिष्ट वाङ्मयसाधकहरू क्रमश योगी नरहरिनाथ, पं. नयराज पन्त र लैनसिंह बाङ्देलको व्यक्तित्व र कृतित्वसँग सम्बद्ध सामग्री पनि यसमा सङ्कलित छन् । यसरी नेपालको ऐतिहासिक, पुरातात्त्विक, धार्मिक, सांस्कृतिक आदि क्षेत्रमा अद्वितीय योगदान गर्ने योगीवर नरहरिनाथ, स्वाध्यायलाई नै जीवनको एकमात्र उद्देश्य बनाएर प्रामाणिक इतिहासको अन्वेषण र भास्कराचार्यद्वारा प्रतिपादित ज्यौतिष सिद्धान्तको युक्तिपूर्वक व्याख्या गर्ने इतिहासकार एवम् ज्यौतिषविद्यानिष्णात नयराज पन्त र कलासाहित्यका क्षेत्रमा सुविख्यात लैनसिंह बाङ्देलजस्ता स्वनामधन्य व्यक्तित्वहरूलाई समेटिएकाले पनि यस अङ्कको वैशिष्ट्य अझ बढेको छ ।

आफ्ना अमूल्य लेखरचनाहरू उपलब्ध गराएर यस पत्रिकाको प्राज्ञिक गौरवको अभिवृद्धिका लागि महनीय योगदान पुऱ्याउनुहुने समस्त विद्वज्जनप्रति सश्रद्धा कृतज्ञता व्यक्त गर्नु म आफ्नो कर्तव्य ठान्दछु । यस अङ्कलाई परिश्रमपूर्वक सम्पादन गरी पठनीय र सङ्ग्रहणीय बनाउन योगदान गर्नुहुने सम्पादक-मण्डलका संयोजक प्रा.डा. वेणीमाधव ढकाल तथा सदस्यहरू सहप्रा. ध्रुवप्रसाद ज्ञवाली र उपप्रा. ध्रुव भट्टराईलाई शतशः धन्यवाद प्रदान गर्दछु।

प्रा. नारायणकुमार आचार्य
शिक्षाध्यक्ष
महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय

२०६० पौष २७ गते

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्पादकीयम्

(*EDITORIAL*)

I

अमन्दानन्दमयसंस्कृतवाङ्मयपीयूषपानप्रमुदितमानसाः
पुण्ययुगेऽपि संस्कृतवाङ्मयसंरक्षणसंवर्धनसाहसाः
कीर्तनीयचरिता महामनसः !

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतस्य अनुसन्धानकेन्द्रस्य मुखपत्ररूपाया ऋतसत्यामृतवाहिन्याः पीयूषनवनीतप्रतिस्पर्धितयाऽऽविर्भूताया अक्षय्यस्य निराकारस्य शब्दब्रह्मणः साकाररूपाया **ऋतम्भराया** नवमोऽङ्कः पाठककरकमलेषु सामोदं समर्प्यते ।

यथा नवाङ्को व्यापकस्याखण्डस्य नित्यस्य ब्रह्मणः परिचायकस्तथा ऋतम्भरयाऽनयाऽऽत्मसात्कृतो नवाऽङ्कोऽपि पाठकान् नित्यतत्त्वस्य गवेषणायै प्रेरयन् नेपाले ऋतम्भरायाः प्रज्ञाया अखण्डप्रवाहस्य, ऋतम्भरायाः पत्रिकायाश्च अखण्डस्यास्तित्वस्य, अव्याहतस्य सञ्चारस्य, महनीयस्य गौरवस्य च प्रतिष्ठायै निदानतां कलयिष्यतीति विभावयामो वयम् ।

सम्प्रति संसारे संसरन् सार्ससंज्ञितो व्याधिविशेषो **युक्ताहारविहार०** इति श्रीमद्भगवद्गीतया सङ्केतितस्य वचनामृतस्य मननाय प्रेरयति संसाराऽधिवासिनो जनान् । भक्ष्याभक्ष्यविचारेण, सात्त्विकेनाहारेण, संयमसुन्दरेण विहारेण, निरहङ्कारेण व्यवहारेण, सत्यशिवसुन्दरशंसिना सदाचारेण, गुरुजनमहापुरुषदेवतासत्कारेण, मनसा निर्विकारेण, लोकहितप्रचारेण, सद्भावसौजन्यसञ्चारेण, आत्मना च विस्फारेण संसारं स्वर्गमिव साधयितुम्, पूर्णं जीवनं जीवितुं जीवयितुम्, त्रिविधं तापमपि सन्तापयितुम्, सत्यामृतं पातुं पाययितुम्, संसारविकारं सुखेन निःसारयितुम्, नैजं जीवं जागरयितुम्, परमात्मतत्त्वञ्च प्रकाशयितुं प्रभवतीति संस्कृतवाङ्मयं यदुपदिशति तत्र कियती मूल्यवत्ता कीदृशी महत्ता चेति संविदा साक्षात्कर्तुं शक्यते सदाचारसदाहारसद्व्यवहारपथच्युतस्य, पाशविकस्वभावस्यूतस्य, स्वधर्मबहिर्भूतस्य, साङ्कर्यप्रदूषितस्य, कुशिक्षाकुत्सितस्य, हिंसाहत्यातङ्कान्तर्भूतस्य, द्रव्यपिशाचपरिभूतस्य, रागद्वेषेर्ष्यादुराग्रहपूर्वाग्रहपक्षपातादिभिर्हेतुभिर्जीवन्मृतस्य च वर्तमानसंसारस्य दर्शनेन नूनं केनापि जनेन । इत्थमृतम्भरेऽयं सदाचारसद्व्यवहारसच्चिन्तनदिग्दर्शनेन ऋतमेव, अमृतमेव, सत्यमेव सन्दिशतीति नात्र संशयलेशः।

तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु इति वैदिकी प्रार्थनेयं नैहिकं नामुष्मिकं सुखं सन्दिशति अपि तु शाश्वतं सुखमेव प्रशंसति । भोगान्धानां मोहान्धानाञ्च विकृतिविसङ्गतिमलिनेन व्यवहारेण समुद्भूता सर्वजीवनिकायसन्त्रासिनी छिन्दिभिन्दित्राहिपाहीतिमहारावनिनादिनी हत्याहिंसातङ्कवादिनी राष्ट्रव्यापिनी अशान्तिरधुना स्मारयति - **द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳशान्तिः०** इत्यादि वैदिकं मङ्गलज्ञानम् । नियतिवशात् सम्प्रति राष्ट्रेऽस्मिन्नशान्तिर्विजृम्भते परमेश्वरकृपया यथाशीघ्रमिह शान्तिः, सौमनस्यम्, सौभ्रातृत्वम्, सौहार्दञ्च जनानां मिथो विकासमाप्नुयुरिति वयं कामयामहे । पदाधिकारं प्राप्य कृतैर्दुराचरणैराविष्कृतः प्रकृतिप्रकोपः कियान् भीषणो भवितुमर्हतीति विदितं सम्प्रति दुराचारिभिरपि । एषा संवित्तिः चिरस्थायिनी स्याद् ऋतम्भराया अनुगमनेनेति विज्ञापयामो वयम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विगतवर्षे नैकविधाभिर्दुर्घटनाभिराविष्कृतया पीडया सह ऋतामृतपरिपूतजीवनानां सारस्वतानां नेपालावनिनन्दनानां योगिनरहरिनाथ-प्रा. नयराजपन्त- प्रा. लैनसिंहबाङ्देलमहानुभावानां परलोकप्रस्थानवेदनया राष्ट्रमिदं मर्माहतं जातम् । एकस्याः शताब्दीतोऽनेकशताब्दीपर्यन्तं नैतादृशाः सरस्वतीपुत्रा यस्मिन् कस्मिन्नपि राष्ट्रे सुलभा भवन्ति । विद्याविद्योतितान्तःकरणानां निजैर्मूल्यवद्भिर्योगदानैर्गुणगरिम्णा च सदा संस्मरणीयानां पुण्यश्लोकानां तेषां चिरमात्मशान्तिं कामयमाना वयं तेभ्यः श्रद्धाकुसुमाञ्जलिं समर्पयामः ।

विगतवर्षे नेपालावनिसत्पुत्रेण महाकविना सुकृतिदत्तपन्तेन प्रणीतस्य **कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य शास्त्रीयं साहित्यिकञ्च विश्लेषणं तथा ग्रन्थिभेदनम्** इतिशीर्षके म.सं.वि. वाल्मीकि विद्यापीठान्तर्गतसाहित्यशिक्षणविभागेन भगवत्याः सरस्वत्याः परमानुकम्पया समायोजितायां कार्यशालागोष्ठ्यां प्रस्तुतानि कियन्ति विचारपत्राणि, कार्यशालापत्राणि, ग्रन्थिभेदननिष्कर्षपत्राणि चास्याः संस्कृतखण्डे समावेशितानि सन्ति । गोष्ठीसमायोजनाया मधुरफलरूपाणि तानिच्छात्राणां प्राध्यापकानामनुसन्धायकानाञ्च कृते परमोपयोगीनि भवितुमर्हन्तीति वयं सादरं विनिवेदयामः ।

ऋतम्भराया नवमाङ्कस्य कृते लेखरचनाप्रदानेन अस्याः पत्रिकाया गौरवाधानहेतुभूतेभ्यो विद्वज्जनेभ्यः कृतज्ञतां प्रकाशयन्तो वयं पुनरपि तान् सारस्वतयोगदानाय सविनयमभ्यर्थयामः । अस्याः पत्रिकायाः सम्पादनविधौ सर्वात्मना सहानुभूतिपूर्वकं सहयोगप्रदायकेभ्यो महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्योपकुलपतये आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयाय, शिक्षाध्यक्षाय प्राध्यापकाय नारायणकुमाराचार्यमहोदयाय, कुलसचिवाय प्राध्यापकाय नीलमणिढुङ्गानामहोदयाय च वयमाभारितां प्रकाशयामः। एवमेवास्याः पत्रिकायाः सम्पादनावधौ कार्यरताय तात्कालिकशिक्षाध्यक्षाय प्रा. माधवशरणोपाध्यायमहोदयाय, तात्कालिक-कुलसचिवाय प्रा. स्थानेश्वरगौतममहोदयाय च कृतज्ञतां ज्ञापयामः ।

पर्यन्ते चास्याः पत्रिकायाः सम्पादनप्रकाशनादिकार्यजातेषु आत्मीयतया संपृक्तेभ्यः सर्वेभ्य एव साधुवादान् व्याहृत्य भारतीपदपङ्कजसंस्मरणपुरःसरं वाग्व्यापाराद् विरमामः ।

II

प्रबुद्ध पाठकवृन्द !

करिब आठ वर्ष लामो हिंसाको चपेटाबाट देशले दीर्घकालिक शान्तिको अनिवार्यता अनुभव गरिरहेको छ । मानवजातिको कल्याणका लागि गरिने जुनसुकै काम पनि शान्तिको अभावमा सम्भव हुँदारहेनछन् भन्ने वस्तुसत्यलाई यस अवधिमा हामीले गरेको तिक्तानुभूतिले प्रमाणित गरिदिएको छ । भौतिक-आत्मिक विकास र राजनीतिक स्थिरताका लागि पनि शान्ति पहिलो आवश्यकता हुने मान्यतासमेत हाम्रो देशको सन्दर्भमा स्थापित हुनपुगेको छ । देशको यही वर्तमान परिस्थितिमा बौद्धिक वर्गले स्थायी शान्तिका लागि प्रयास प्रारम्भ गर्नु सामयिक सन्दर्भ नै ठहरिनेछ । अहिले त्यस्तो शान्तिका लागि प्रयास आवश्यक छ जसले सबै नेपालीको भाग्य र भवितालाई सुखमय र ज्योतिर्मय बनाउन सकोस् ।

वर्तमान मानव विश्वपरिवारमा परिवेष्टित छ । राष्ट्र-राष्ट्रबीचको सम्बन्धविस्तार र विज्ञान-प्रविधिको तिलस्मी विकासले एउटा देश वा जातिले देखाएका प्राप्ति-अप्राप्तिसँग संसारको कुनै पनि कुनामा बसेको मानिस परिचित हुन्छ र त्यसबाट प्रभावित पनि बन्दछ । वर्तमान विश्वका लागि आधिभौतिक आतङ्क बनेको सार्स (प्राणघातक निमोनिया) लाई गहिरिएर विचार गर्दा मान्छेले प्रकृतिप्रति देखाएको उपेक्षा र उदासीनताकै परिणतिका रूपमा हेर्न सकिन्छ । आर्ष वाङ्मयले परिदर्शन गराएको **वनस्पतयः शान्तिः** भन्ने पदावलीलाई मात्र पनि मनन गरेर तदनुरूपको आचरण र व्यवहार गरेको भए वर्तमान युग र सन्ततिले यस्ता समस्याबाट मुक्ति पाउने थिए भन्नु संस्कृतप्रति अतिशय भावुकता मानिनेछैन। प्रकृति र संस्कृतिबाट विमुख जातिको स्थायी सुख-समृद्धि कहाँ पो सम्भव देखियो र !

संस्कृतको कुरा गर्दा केही समयपहिले सरकारले साधारण विद्यालयको निम्न माध्यमिक तहमा राखिएको संस्कृतलाई हटाउन गरेको निर्णय विवादास्पद विषय बन्न पुग्दछ । कसैको त्रास र प्रभावमा परेर अथवा कुनै वर्गविशेषको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्तुष्टिका लागि राष्ट्रको यथार्थता र आवश्यकतालाई उपेक्षा गरी कुनै पनि विषयमा निर्णय गर्नु सरकारको दूरदर्शी कदम हुन सक्दैन । संस्कृत नेपाल र सबै नेपालीका लागि हो भन्ने यथार्थता नबुझ्नु वा बुझेर पनि बुझ पचाउनु निर्णायक र नीतिनिर्माताहरूको थोरै भए पनि अमर्षको अभिव्यक्ति हो । संस्कृत राख्दा राज्य र जनतालाई के हानि भयो र हटाउँदा के लाभ भयो भन्ने वस्तुगत तर्क र निष्कर्षसमेत प्रस्तुत गर्न नसकी निर्णय गर्दा एकातिर सरकारको कमजोरी देखा पर्दछ भने अर्कातिर उसको अस्तित्वमा पनि प्रश्न उठ्न सक्छ । सरकारको यस निर्णयको विपक्षमा देशका धर्म, संस्कृति र राष्ट्रियताका पक्षधर सबै वर्गबाट व्यक्त बौद्धिक-वैचारिक ऐक्यबद्धताबाट पनि संस्कृतको राष्ट्रिय आवश्यकता प्रमाणित भइरहेको छ । संस्कृत नासेर-मासेर नासिने-मासिने विषय होइन । संस्कृतप्रति द्वेष र पूर्वाग्रह राख्नेहरू आफै बरु समाप्त भएर जान्छन् तर संस्कृतभाषा सृष्टि रहेसम्म संसारमा रहने ज्योतिर्मय र नित्यतत्त्व हो भन्ने यथार्थताको बोध नहुनु बिडम्बना नै हो ।

कुनै पनि संस्थालाई सुचारु ढङ्गबाट सञ्चालन गर्न त्यसका अधिकारीहरूबीच मेल र सामूहिकरूपमा संलग्न अन्य सदस्यहरूमा एकता र इमान्दारी पहिलो शर्त हो । त्यसो हुन नसक्दा संस्था, त्यसमा संलग्न सदस्य र उनीहरूका लागि निर्दिष्ट उद्देश्य अस्तव्यस्त, अराजक र अपूर्ण बन्न जाने खतरा रहन्छ । महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयले यस वास्तविकताप्रति पर्याप्त सावधानी देखाउँदै संस्कृत वाङ्मयको सुदृढीकरण र विकास तथा ऐनद्वारा निर्दिष्ट उद्देश्यप्राप्त गर्न कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ ।

गत वर्ष हामीले देशको धर्म-संस्कृति, इतिहास तथा साहित्य र कलाक्षेत्रमा अनुलनीय योगदान दिने तीन जना राष्ट्रिय प्राज्ञिक प्रतिभालाई गुमायौं । ती प्रतिभाहरूले आ-आफ्ना क्षेत्रमा देखाएको नयाँ मोड र मार्ग सबैका लागि प्रेरणाको स्रोत बनेको छ । उनीहरूको व्यक्तित्व र कृतित्वलाई यथासम्भव प्रकाशित गर्नु पनि उनीहरूप्रति देखाइने सम्मान र श्रद्धाञ्जलि नै हो भन्ने ठानेर यस अङ्कमा विशेष आलेख समावेश गरेका छौं । यसबाट विद्वद्जन र विद्यार्थीवर्गका लागि अलिकति भए पनि सहायता पुग्ने आशा गरिएको छ ।

गत अङ्कहरूमा जस्तै यस अङ्कको प्रकाशनका लागि पनि आदरणीय विद्वाद्वृन्दबाट वैदुष्यपूर्ण लेख-रचनाहरू प्राप्त भएका छन् । वस्तुतः उहाँहरूकै लेख-रचनाहरूबाट छोटो अवधिमै पत्रिकाको गरिमा र स्तरीयता स्थापित हुनसकेको तथ्य जगजाहेर छ । हामी उहाँहरूप्रति कृतज्ञ छौं ।

ऋतम्भराको यस अङ्कका लागि महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयका उपकुलपति आचार्य पूर्णचन्द्र ढुङ्गेलज्यूबाट शुभकामना र निर्देशन प्राप्त भएको छ । यसैगरी शिक्षाध्यक्ष प्रा. नारायणकुमार आचार्य तथा कुलसचिव प्रा. नीलमणिढुङ्गानाबाट रचनात्मक सहयोग पाएकोमा हामी उहाँहरूप्रति कृतज्ञ छौं । यस पत्रिकाको सम्पादनकालमा कार्यरत तात्कालिक शिक्षाध्यक्ष प्रा.डा. माधवशरण उपाध्याय र कुलसचिव प्रा. स्थानेश्वर गौतमबाट पर्याप्त सहयोग प्राप्त भएको विषय संस्मरण गर्दै उहाँहरूप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछौं । लगनशील भई टङ्कण र मुद्रणमा रातो दिन संलग्न हुने सहयोगीहरूको गुन पनि हामीले बिर्सेका छैनौं । उहाँहरूसमेत धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ।

ऋतम्भरा विद्वद्वर्गबाट प्राप्त रचनात्मक टीका –टिप्पणी र अमूल्य सुझावको सधैं स्वागत गर्दछ । पत्रिकालाई अझ बढी स्तरीय, उपयोगी र अनुसन्धानमूलक बनाउन त्यस्ता टीका-टिप्पणी र सुझावहरू मार्गदर्शक हुने मान्यतामा यसको विश्वास छ । स्रष्टाको सर्जनका लागि द्रष्टाको दर्शन प्रौढता र परिष्कारको आधार बन्दछ भन्ने उदार चिन्तन यहाँ पनि स्थापित छँदैछ । अन्त्यमा, आगामी अङ्कका लागि पनि विशिष्ट विद्वान्, अनुसन्धाता र लेखकहरूबाट गहन लेख-रचनाहरूको अपेक्षा गर्दछौं ।

सम्पादकहरू

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Dear Scholar Readers,

Peace is the first and foremost expectation of all people in the world, and we also are not an exception to this fact. Every effort out forward for the welfare of mankind is in vain without peace and political stability, which has been proved in a short period of time. So, it is a duty of scholars and intellectuals also at present to help establish peace in the nation.

Environmental pollution is one of the main problems of the present world. Nepal also is not free from this problem. One of the current results of human negligence to nature is the worldwide terror of epidemic SARS. Though our nation has not been affected so far, but if we think about it seriously, we will come to a vivid conclusion. Men would not have been affected by such fatal disease if they had been conscious of their environment.

The government has decided to teach Sanskrit at school level as an optional subject. It is not a farsighted step. Any decision, made by the government under the pressure of any group or for the pleasure of any class may not bring a good result. In reality, it is an ignorance of the decision-makers. Sanskrit is the source of knowledge which can push the nation towards prosperity. The question being raised by people time and again against the government decision concerning Sanskrit education is genuine and considerable.

The team spirit among the high level officials is essential for any organization or institution to operate it smoothly. Without unity, it will not be successful in achieving its goal, and it causes displeasure among the members of it. Mahendra Sanskrit University, no doubt, will be moving ahead gradually as it is aware of the saying संघे शक्तिः कलौ युगे (Unity is strength), We hope, we will reach the goal.

We have been greatly shocked by the demise of the three renowned national personalities who have made great contributions in the field of religion, culture, history and literature. The articles, highlighting their personalities and works have been included in this volume, which we think, will be much useful specially for the scholars and students.

We express due thanks to Acharya Poornachandra Dhungel, the Vice-Chancellor, Prof. Narayan Kumar Acharya, the Rector and Prof. Neelmani Dhungana, the Registrar of M.S.U. for their help and motivation. The valuable advice of then Rector Prof. Dr. Madhavsharan Upadhyaya, and Registrar Prof. Sthaneshwar Gautam is unforgettable for us in this publication.

We are thankful to the contributors, and to those who typed and printed it.

Valuable comments and creative advice from scholars and readers are always welcome as they make this journal more useful, standard and research-oriented.

Finally, articles related to the various fields of learning are always expected as here, from the distinguished scholars for the coming issues also of this journal.

Thanks.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयसूची
(Contents)

संस्कृतखण्डः

१. वेदान्तदर्शनस्य परमसारता – आचार्यः पूर्णचन्द्रढुङ्गेलः १

२. आत्रेयकृतं शिवस्तोत्रम् – डा. विष्णुराज आत्रेयः ४

३. चन्द्रप्रभासौन्दर्यसमीक्षणम् – डा. वेणीमाधवढकालः ५

विशेषप्रभागः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य - शास्त्रीयं साहित्यिकञ्च विश्लेषणम्

४. कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये दार्शनिकं चिन्तनम् – प्रा. डा. दुर्गाप्रसाददवाडी १६

५. कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य तन्त्रदृष्ट्याऽवेक्षणम् – प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायः २६

६. कार्तवीर्योदय-महाकाव्य-निहितशब्दस्मृति-विषयकानुसंहिति-सृतिः – डा. *टीकारामपन्थी* ३३

७. कार्तवीर्योदयस्थविषयाणां पौराणिकसन्दर्भाः – प्रा.डा. वावुरामपोखेलः ४०

८. सुकृतिदत्तपन्तस्य जीवनवृत्तं संस्कृत-वाङ्मयाभिवृद्धाववदानञ्च – प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः ५०

९. कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये ज्योतिषस्य प्रभावः – प्रा.डा. साम्बराज आचार्यः ५९

१०. कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य प्रबन्धविधानम् – प्रा. नीलमणिढुङ्गानाः ६४

११. कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये धर्मशास्त्रीयविषयाणां स्थानम् – प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः ७२

१२. कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये वैदिकसंस्कृतेः प्रभावः – प्रा.डा. हरिप्रसादगौतमः ७७

१३. कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य भावपक्षपरिशीलनम् – प्रा. डा. टीकारामोऽधिकारी ८६

१४. सुकृतिदत्तकृतकार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्थ-चित्रकाव्यविमर्शः – प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मा उपाध्यायः ९४

१५. कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रतिबिम्बिता सनातनसंस्कृतिः – उपप्रा. ध्रुवप्रसादज्ञवाली १०६

कार्यशालागोष्ठीप्रभागः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य - शास्त्रीयं साहित्यिकञ्च विश्लेषणं ग्रन्थिभेदनञ्च

१६. ग्रन्थिभेदनकार्यशालापत्राणि ११२

१७. 'क'समूहेन कृतं ग्रन्थिभेदनम् ११९

१८. 'ख'समूहेन कृतं ग्रन्थिभेदनम् १२७

नेपाली-खण्ड

१. उपासना पद्धति – प्रा. माधवराज गौतम १३५

२. सरदार रुद्रराज पाण्डेको व्यक्तित्व र योगदान – प्रा.डा. केशवप्रसाद उपाध्याय १५३

३. महानायकका चरणतलमा – बमबहादुर थापा 'जिताली' १५६

४. हाम्रा पुराण र सिद्धिहरू – प्रा.डा. विष्णुप्रसाद शर्मा देवकोटा १५७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५. पाणिनीय व्याकरणमा व्यावहारिक दृष्टि – सहप्रा. मुरलीमोहन बाँस्तोला १६२
६. सुकृतिदत्त पन्तको कार्तवीर्योदय महाकाव्य : नेपाली प्रतिभाको अनुपम दिग्विजय – सहप्रा. रामहरि दाहाल १६६
७. नेपाली साहित्यमा साहित्यिक हवाई पत्रिका – धनराज भट्टराई १७४

नरशिखित्रयी-स्मृतिसन्दर्भ

८. कीर्तिर्यस्य स जीवति – सम्माननीय डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य १८१
९. प्रा. नयराज पन्तको जीवनी र रचनात्मक योगदान – अलका शर्मा (चालिसे) १९५
१०. लैनसिंह बाङ्देलको व्यक्तित्वका केही पाटा – ध्रुवप्रसाद भट्टराई २३१

English - Section

1. Art and Society - Lect. Mohan Raj Gouli 241
2. Literacy development and educational status in Nepal - Lect. Shantikrishna Adhikaree 244
3. Stone - Walls - Assist. Lecturer Shiva Subedi 250

परिशिष्टखण्ड:

म.सं.वि. अनुसन्धानकेन्द्रस्य क्रियाकलाप:

१. विद्यावारिधिकार्यक्रम: २५५
२. विशेषानुसन्धानकार्यक्रम: २५५
३. अम्बिका-लोकशोधवृत्ति: २५५
४. विद्यावारिध्युपाधिप्रदानम् २५५

म.सं.वि. वार्ता:

१. उपकुलपतेरखिलभारतीयवेदवेदाङ्गसम्मेलने सहभागिता २५६
२. वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागेनायोजिता कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्बद्धा कार्यशालागोष्ठी २५६
३. प्रा.डा. दुर्गाप्रसाददवाडीमहोदयस्याभिनन्दनम् २७९
४. म.सं.वि. शैक्षिकव्यवस्थापकीयसमस्यासमाधानविषयिणी विचारगोष्ठी २७९
५. संस्कृतनाट्यविषयिणी विचारगोष्ठी २८०
६. प्राज्ञं प्रति श्रद्धाञ्जलिसमर्पणम् २८१
७. महायज्ञस्य समुद्घाटनम् २८१
८. कालिकामाध्यमिकविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवसमुद्घाटनम् २८१
९. वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेनायोजिता संस्कृतभाषाविज्ञान-गोष्ठी २८२
१०. वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेनायोजिता अनिवार्यसंस्कृतविषयककार्यशालागोष्ठी २८६
११. वाल्मीकिविद्यापीठन्यायशिक्षणविभागेनायोजिता न्यायविषयिणी कार्यशालागोष्ठी २९८
१२. 'नेपाले संस्कृतशिक्षाया महत्त्वम्' इति विषयाधृता विचारगोष्ठी ३०३
१३. 'नेपाले ब्राह्मणेतरमनीषिणां संस्कृतवाङ्मयसंवर्धने योगदानम्' इति विषयाधृता विचारगोष्ठी ३०३

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कृतखण्डः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ॐ

ॐ सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदान्तदर्शनस्य परमसारता

- आचार्यः पूर्णचन्द्रढुङ्गेलः
उपकुलपतिः, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नेपालः

वेद्यन्ते ज्ञायन्ते सर्वविषया यैस्ते वेदाः, वेदानामेतेन व्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञानविज्ञाननिचया वेदाः सन्तीति परिज्ञायते। वेदानामन्तो वेदान्तो भवति वेदानां शिरोभागः । एतद्वेदान्तनायकेन वेदानां शिरोभागद्वारा प्रतिपाद्यं सर्वोत्कृष्टं तत्त्वं ब्रह्म, वेदान्तविद्याया विषयोऽस्ति । तेन वेदान्तो ब्रह्मविद्यानाम्नाऽपि प्रसिद्धोऽस्ति । दर्शनमिदं शारीरकमीमांसाशब्देनाऽपि व्यवह्रियते । इदमेव दर्शनं **पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः** इति महर्षिपाणिनिसूत्रानुसारेण भिक्षुसूत्रञ्च कथ्यते। दर्शनमिदं सर्वदर्शनमूर्धन्यं ज्येष्ठं श्रेष्ठं वरिष्ठञ्च विद्यते ।

अस्य महाशास्त्रस्य प्रणेता महर्षिर्व्यासोऽस्ति । अस्य रचना महाभारतात्पूर्वमेव जाता । अस्मिन् दर्शने सर्वास्तिवाद-विज्ञानवादयोरपि स्थितिसत्त्वात् केचन आचार्या एतस्य पूर्वोक्तरचनाकाले संशेरते, परन्तु वेदविद्भिः स्मरणीयं यत् तादृशाः सिद्धान्ताः खलु बुद्धस्योदयात् पूर्वमेव समुत्पन्ना आसन् ।

ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यकारेषु तत्तन्मतप्रतिष्ठापकेषु अग्रे नीयमाना आचार्या वेदान्तदर्शने प्रसिद्धाः सन्ति ।

आचार्यनाम	भाष्यनाम	मतम्
१. आचार्यशङ्करः	शारीरकभाष्यम्	अद्वैतम्
२. आचार्यभास्करः	भास्करभाष्यम्	भेदाभेदम्
३. आचार्यो रामानुजः	श्रीभाष्यम्	विशिष्टाद्वैतम्
४. आचार्यमध्वः	पूर्णप्रज्ञभाष्यम्	द्वैतम्
५. आचार्यनिम्बार्कः	वेदान्तपारिजातभाष्यम्	द्वैताद्वैतम्
६. आचार्यश्रीकण्ठः	शैवभाष्यम्	शैवविशिष्टाद्वैतम्
७. आचार्यश्रीपतिः	श्रीकरभाष्यम्	वीरशैवविशिष्टाद्वैतम्
८. आचार्यवल्लभः	अणुभाष्यम्	शुद्धाद्वैतम्
९. आचार्यविज्ञानभिक्षुः	विज्ञानामृतम्	अविभागाद्वैतम्
१०. आचार्यबलदेवः	गोविन्दभाष्यम्	अचिन्त्यभेदाभेदम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मसूत्रग्रन्थस्याऽध्ययनेन ज्ञायते यद् भगवतो व्यासादपि प्राक्तना अनेकश आचार्या वेदान्तशास्त्रं विचारितवन्तः, परन्तु कालस्य दुर्विपाकात् तेषां ग्रन्थानां प्राप्तिरद्य न जायते । महर्षिव्यास एव स्वकृतौ वेदान्तदर्शने तेषामाचार्याणां पुण्यानि नामानि गृहीतवान् । ते खलु क्रमशोऽत्र दीयन्ते- १. स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः २. अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ३. संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ४. उक्तमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ५. चारणादिति चेन्नोपलक्षणमिति कार्ष्णाजिनिः ६. अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ७. अनुस्मृतेर्बादरिः, आचार्यप्रवरशङ्करप्रणीतेष्वपि ग्रन्थेषु अनेकेषां वेदान्तविषयकाणामाचार्याणामादर्शनामानि प्राप्यन्ते, तेषु गौडापादाचार्यभर्तृप्रपञ्चोपवर्षद्रविडाचार्यसुन्दरकाण्ड्यब्रह्मदत्तादीनि मुख्यानि सन्ति।

आचार्यशङ्करस्य मतमद्वैतं ब्रह्मात्मिकामेवैकां सत्यां सत्तां मनुते, प्रतीयमानं हि सम्पूर्णं जगदसत्यं प्रतिपादयति । द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतं न द्वैतमद्वैतमिति इदमद्वैतमभेदशब्देन च व्यवह्रियते । अभेदमेव लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रमद्वैतमिति। यद्यपि अद्वैतदर्शनस्य विरोधीनि अन्यान्यपि नवविधानि पूर्वोक्तानि दर्शनानि सन्ति, तथाऽपि प्रातःस्मरणीयानामाचार्यपादानां शङ्करसुरेश्वरपद्मपादत्रोटकहस्तामलकसर्वज्ञात्ममुनिवाचस्पतिमिश्रप्रकाशात्माऽद्वैतानन्दचित्सुखामलानन्दाखण्डानन्दमधुसूदनसरस्वतीप्रभृतीनां ग्रन्थानां व्याख्यानानाञ्च महिम्ना अद्वैतदर्शनस्य दृढमूलता, दृढतमप्राणवत्ता, सर्वश्रेष्ठता, ज्येष्ठता, वरिष्ठता च सर्वैस्तत्त्वबुभुत्सुभिः परिज्ञायते । इदं दर्शनमन्यदर्शनाऽपेक्षया विशालतमञ्च वर्तत इयं वस्तुस्थितिः। अद्वैतदर्शनविषयकस्य सिद्धान्तस्य ख्यातिः सर्वत्र प्रसृताऽस्ति । वेदान्त इत्यनेन शब्देन शीघ्रतया अद्वैतदर्शनस्य बोधो जायते । अद्वैतवादस्य सर्ववादेषु मुख्यत्वाच्च जीवो जगच्चेति द्वौ पदार्थौ सूक्ष्मदृष्ट्या विचार्यमाणौ सन्तौ आत्मा इत्येक एव पदार्थः ।

अत्र दर्शनेऽनेकानि सामानाधिकरण्यानि वाक्यानि मिलन्ति, यथा **अयमात्मा ब्रह्म, प्रज्ञानं ब्रह्म, तत्त्वमसि, अहं ब्रह्माऽस्मि, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यं सर्वम्,** इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि जीवब्रह्मणोर्जगद्ब्रह्मणोश्चैक्यं प्रतिपादयन्ति। अत्र विचार्यते- सामानाधिकरण्यं वाक्यं तदस्ति, यत्र वाक्ये भिन्नभिन्ननिमित्तवन्ति पदानि एकस्यैवार्थस्य कृते प्रयुक्तानि भवन्ति । व्याकरणमहाभाष्यकारो महर्षिः पतञ्जलिः कथयति- भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां पदानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति ।

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ।।

इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादितं ब्रह्म निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च भवति । निर्विकल्पकमेव ब्रह्म निरुपाधिकं निर्विकारं निर्गुणं चाऽस्ति । सगुणं ब्रह्म तु मायाविशिष्टं सत् सकलजगतः कर्तृ पालयितृ संहर्तृ च भवति ।

मायां विना पूर्वोक्तानि त्रीणि कर्माणि न सङ्घटन्ते । तदुक्तं शङ्कराचार्येण –

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका या ।
कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत्सर्वमिदं प्रसूयते ।।

निर्विशेषं ब्रह्म मायावच्छिन्नं यदा भवति तदैव जगत्सृष्टिः सर्वविधः प्रपञ्चश्च संभवति । मायेयं भगवतो ब्रह्मणोऽव्यक्तशक्तिरस्ति। आत्मा खलु विश्वमूलं भूतभव्यभवत्प्रभुरस्ति, अत एवाचार्यशङ्करः कथयति- 'सर्वो हि आत्माऽस्तित्वं प्रत्येति न नाऽहमस्मीति, यदि हि नात्मत्वसिद्धिः स्यात्तदा सर्वो लोको नाऽहमस्मीति प्रतीयात्' आत्मा हि स्वतः सिद्धः विभुः पदार्थः, तत्सिद्ध्यर्थं प्रमाणान्तरं नापेक्ष्यते, आत्मैव सूर्यवत् सर्वं प्रकाशयति । आत्मना आत्मानं जानातीत्यत्र आत्मैव कर्ता कर्म च ।

अत्र दर्शने वस्तूनां सत्ता त्रिविधाऽस्ति, प्रातिभासिकी, व्यावहारिकी तथा पारमार्थिकी च । शुक्तौ रजतस्य सत्ता प्रातिभासिकी जगतः सत्ता व्यावहारिकी ब्रह्मणः सत्ता पारमार्थिकी अस्ति । एवं स्वीकारे सर्वत्र सामञ्जस्यं भवति ।

दर्शनेऽस्मिन् मोक्षः परमपुरुषार्थोऽस्ति, बहुमूल्यं मानवजीवनं प्राप्यापि यो मनुष्यो मोक्षार्थं न यतते स खलु

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नियतमात्महा वर्तते । उक्तञ्च–

यः स्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधीः स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ।

आचार्यशङ्करो ज्ञानं विना मोक्षो न भवतीति कथयन् दिव्यज्ञानार्जने बलं ददाति । आत्मनो ज्ञानरूपत्वञ्च प्रतिपादयति यथा–

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ।।

मुक्तिर्मोक्षो वा ज्ञानात्मनो ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव भवतीत्यपि तत्कथनं समाद्रियते विद्वद्भिः –

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।
स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा ।।

भेदाभेदवादिनो भास्कराचार्यस्य, विशिष्टाद्वैतवादिनो रामानुजाचार्यस्य, द्वैतवादिनो मध्वाचार्यस्य, द्वैताद्वैतवादिनो निम्बार्काचार्यस्य, शैवविशिष्टाद्वैतवादिनः श्रीकण्ठाचार्यस्य, वीरशैवविशिष्टाद्वैतवादिनः श्रीपतेराचार्यस्य, शुद्धाद्वैतवादिनो वल्लभाचार्यस्य, अविभागाद्वैतवादिनो विज्ञानाचार्यभिक्षोः, अचिन्त्यभेदाभेदवादिनो बलदेवाचार्यस्य भाष्याणि सर्वाण्यपि सांसारिकाध्यात्मिकवस्तुतत्त्वपरिज्ञानाय सुतरां क्षमन्ते, तथाऽपि अद्वैतः पन्थाः सर्वाणि सांसारिकाध्यात्मिकतत्त्वानि एकस्मिन्नेव सूत्रे ग्रथ्नाति सर्वान् प्रपञ्चाँश्चोन्मूलयतीति सर्वं विशदम् ।

गुरुपूर्णिमा, २०६०

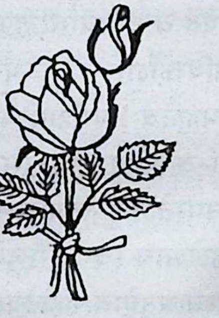

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आत्रेयकृतं शिवस्तोत्रम्

- डा. विष्णुराज आत्रेयः
प्राध्यापकः, महेन्द्रसंस्कृतवश्वविद्यालयः

सदैव गौरीशिखरे सलीलं रममाणयोः ।
किरातवेषयोर्नौमि पादौ गौरी-गिरीशयोः ।।१।।
नमः पशूनां पतये राष्ट्रदेवाय धीमहि ।
ज्योतिर्लिङ्गस्वरूपाय तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।।२।।
धराननगराधीशदन्तकालीसुसेवित ! ।
पिण्डेश्वर ! नमस्तुभ्यं विद्या-बुद्धिप्रदो भव ।।३।।
अपुत्रिणां पुत्रदस्त्वं पौत्रदश्चैव पुत्रिणाम् ।
महादेव ! नमस्तेऽस्तु हलेसी-पर्वतस्थित ! ।।४।।
लभन्ते पितरो मुक्तिं यस्य स्मरणमात्रतः ।
गोकर्णेश्वरदेवाय श्रद्धारूपाय ते नमः ।।५।।
महोत्तरीजनपदे पातालस्थलवासिने ।
जलेश्वराय देवाय नमो वृष्टिकराय ते ।।६।।
पुरा शाक्यैस्तुतस्त्वं हि बाणगङ्गा-जलप्रिय ! ।
महालिङ्ग ! नमस्तेऽस्तु तौलेश्वर ! सदाशिव ! ।।७।।
पालपारिब्दिकोटस्थं लिङ्गं जलेश्वराभिधम् ।
श्रीरामस्थापितं वन्दे सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।।८।।
जलधाराभिषिक्तोऽसि ॐ वँ मन्त्रेण नित्यशः ।
नमामि त्वं महादेव ! पर्रोहापरमेश्वर ! ।।९।।
सोम-रावण-कण्वैश्च स्तुत! सिद्धातटस्थित ! ।
सोमेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नर्तनाचलनर्तक! ।।९।।
प्यूठानमण्डलेशाय स्वर्गद्वारीजुषेऽनिशम् ।
स्वाहा-स्वाध्यायतुष्टाय महादेवाय ते नमः ।।१०।।
नेपालस्य प्रतीच्यां यो वैद्यनाथाभिधः शिवः ।
सर्वरोगहरस्तस्मै भिषजां पतये नमः ।।११।।
नेपालदेशविदितानि सुपूजितानि
लिङ्गानि यानि प्रथितानि महेश्वरस्य ।
श्रीविष्णुराजसुधिनेह च संस्तुतानि
स्मृत्वैव तान्यखिलपापप्रणाशनानि ।।१२।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चन्द्रप्रभासौन्दर्यसमीक्षणम्

- डा. वेणीमाधवढकालः
प्राध्यापकः, म.सं.वि.वाल्मीकिविद्यापीठम्
काष्ठमण्डपः

१. संस्कृतसौरभम्

अगाधस्योत्तुङ्गस्य सर्वात्मना समृद्धस्य संस्कृतवाङ्मयस्य वेद-वेदाङ्ग-धर्मशास्त्र-दर्शन-पुराण-रामायण-महाभारत-तन्त्र-योगादयो विधा यत्र हृद्यकुसुमाकुलितवल्लर्य इव विभान्ति तत्रैव संस्कृतसाहित्यं नाम सकलविधानां पुञ्जीभूतं सौरभमिव चकास्ति महीतले नूनम् ।

कालिदासेन ललितमधुरया काव्यकलया कमनीयतामापादितम्, भवभूतिना विभूत्याधानेन विशिष्टीकृतम्, भारविना प्रतिभाजनितार्थोत्कर्षेणोदात्तीकृतम्, माघेन निजयाऽप्रतिमया मनीषया महनीयतामापादितम्, कविताकामिन्या हर्षेण श्रीहर्षेण सच्चिदानन्दहर्षितैर्भावैरुज्ज्वलीकृतम्, अन्यैश्च तैस्तैः स्वनामधन्यैः सारस्वतैः सर्वाङ्गसम्पन्नतां नीतं तदेतत् संस्कृतसाहित्यं सम्प्रत्यपि विश्वस्मिन् विश्वेऽमन्दानन्दसन्दोहजनकतया विभाति निजेनातुलनीयेन वैभवेन । यस्य साहित्यसागरस्य नेपालवाहिनिर्मलप्रवाहस्य हिमवच्छुभ्रा दीप्तिर्देदीप्यते सुतराम् ।

२. नेपालगौरवम्

हिमालयवक्षसि सानन्दं शयाने निसर्गसुषमारमणीये नेपाले वैदिककालादेव संस्कृतसंरक्षणसंवर्धनशुभ्राः क्रियाकलापा जागरूका आसन् । किरातकाले किरातैः कविभिः प्रणीतानि गुणवन्ति संस्कृतकाव्यानि सर्वेषां गौरवास्पदा-न्यासन्- **एषा किरातकविना कविनायकेन पुण्यास्तुतिः पशुपते रचिता हिमाले** इति पद्यांशः किरातकालस्य संस्कृतसंस्कृतां संस्कृतिं प्रत्याययति । लिच्छविकालिकैर्मूर्धन्यैः कविभिः सम्पादितमुदात्तं कर्म तदानीन्तनेष्वभिलेखेषु विद्योतमानं सद् विश्वाधिवासिनो जनान् विस्मापयति। मल्लकालस्य संस्कृतसाहित्यसाधना सम्प्रत्यपि शताधिकनाटककाव्य-महाकाव्यादिषु प्रतिबिम्बिता नेपालस्यातीतकालिकं विश्वगुरुत्वं ख्यापयति । शाहकालिकं शास्त्रीयं काव्यात्मकञ्च विपुलाकारं संस्कृतवाङ्मयं नैपालकजनजीवनस्य संस्कृतप्राणतां परिचाययति । अस्मिन् गौरवगरिमान्विते नेपालखण्डे वंशमणि-काशीनाथ-यज्ञसूरि-सुकृतिदत्तपन्तप्रभृतयो महाकवयः, आशुकवयः, सूरयश्च संस्कृतवाङ्मयरत्नागारं विपुलयाञ्चक्रुः, कुलचन्द्रगौतम-पूर्णप्रसादब्राह्मण-कृष्णप्रसादघिमिरेप्रभृतयः सुकवयो निजै रचनाप्राणैः कर्मभिः सुरभारतीं ज्योतिर्मयीमकार्षुः। तामेव सुरभारतीं कविताकामिनीटीकारूपाः श्रीटीका-रामाधिकारिसदृशाः सरस्वतीपुत्रा निजनिर्मिताभिः कलाकोमलाभिः संस्कृतकृतिभिर्विशेषयन्ति सम्प्रत्यपि । अतः संस्कृतनिष्ठायां परम्परागतसंस्कृतौ ऋतम्भरा धन्येयं नेपालवसुन्धरा ।

३. कवित्ववैदुष्यमनोहारी सुकविः श्रीटीकारामोऽधिकारी

देव्या विश्वेश्वर्याः प्रसादात् पितुर्देवीप्रसादाज्जनिमाप्य विश्वेश्वरनगर्यां वाराणस्यां विद्यानाथं भगवन्तं विश्वेश्वरं समाराधयन्नसौ तदीययाऽसीमयाऽनुकम्पया साहित्यविद्यां तदनु जीवनसाहित्याय सहृदयां प्रीतिपावनां मिष्टभाषिणीं विदुषीं जीवनसहचरीं श्रीविश्वेश्वरीमवाप्य विद्योतमानः साहित्यवधूटीकारूपः श्रीटीकारामोऽधिकारी शुभ्रैः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साहित्यिकक्रियाकलापैर्नेपालवसुन्धरामलङ्कुर्वन् साहित्यविद्यासौन्दरीं समेधयति नूनम् ।

कास्कीमण्डलान्तर्गतगोर्जेग्रामाभिजनः, सदा साहित्यपाथोधिमज्जनः, निजाभिः सरसाभिः कृतिभिः सहृदय-हृदयरञ्जनः साधनासिद्धाभिः सूक्तिभिः शुष्कहृदयजनानां नीरसतागञ्जनः शिष्याज्ञानप्रभञ्जनो वपुर्वयोवेषवैभव-विद्याभिरामः श्रीटीकारामः काश्यपः सान्दीपनिः काश्य इव सुशोभते शिष्यमण्डलपरिवृतो हन्त ! ।

शुक्लाया गण्डक्याः शुचिभिर्जलकणिकाभिः, अन्नपूर्णाभिधस्य हिमशृङ्गस्य धवलाभिर्हिमकणिकाभिश्च जन्मनैव शुक्लीकृतः, गण्डकीक्षेत्रगतकलासाहित्यसंस्कृतिसंस्कारसुसंस्कृतो निजाभिः शुक्लाभिः कृतिभिर्देदीप्यमानो महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य साहित्यशास्त्रनिष्णातेषु प्राध्यापकेष्वेकतमः, सुललितसरससंस्कृतकाव्यरचनापूर्वकं मातृभाषासाहित्यसमेधकेषु प्राध्यापकेषु प्रथमः सोऽयं प्रतिभाशाली कविः श्रीटीकारामो विश्वेश्वरभक्तेन बाणेन प्रतिष्ठापितस्य भगवतो बाणेश्वरस्य नगरे नवे बानेश्वरेऽर्धाङ्गिन्या श्रीमत्या विश्वेश्वर्या साकं सम्प्रति सुमधुरं स्पृहणीयञ्च दाम्पत्यसौख्यमनुभवन्नुदात्तैः कर्मभिः काव्यभारतीमाराधयतीति महतः सौभाग्यस्य विषयः ।

क) कृतयः

निजे साहित्यिकसाधनासरसे जीवने श्रीटीकारामाधिकारिणा संस्कृतभाषायां नैकाभिः स्फुटरचनाभिः साकं **गोविन्दगौरवाभिधं खण्डकाव्यम्, चन्द्रप्रभानामकमैतिहासिककाव्यम्, उत्तरमहाभारतस्य** नेपालखण्डे गण्डकीप्रवाहक्षेत्रमहत्त्वमादाय कतिपयेऽध्यायाः, **कुलचन्द्रगौतमस्य संस्कृतकृतीनां समीक्षणात्मक-मध्ययनमिति** लघुशोधप्रबन्धः, **पण्डितराजरङ्गनाथपौड्यालस्य व्यक्तित्वस्य कृतीनाञ्च समीक्षात्मकमध्ययनमिति** विद्यावारिधिप्रयुक्तः शोधप्रबन्धश्चेति काव्यात्मका गवेषणापूर्णाश्च ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति। सर्वा एव ताः सुरवाग्गुम्फिता रचनाः सुरभारतीभाण्डागारसमृद्धये नेपालस्य विशिष्टावदानरूपाः सन्तीति न भवेदत्र विपश्चितां काऽपि विमतिः ।

नेपालीभाषायामस्य सुकवेः **'दुःखको आवाज** (पीडाया अभिव्यक्तिः)', **'पहाडी गुनासो** (पार्वत्यदुःखनिवेदनम्)', **'कविता सङ्गम** (प्रणयप्रवास-प्रतिसंस्कारेति खण्डत्रयात्मकः कवितासङ्ग्रहः)', **'पं. कुलचन्द्र गौतम र उनको साहित्य साधना** (कुलचन्द्रगौतमस्तदीया साहित्यसाधना च)' इत्यभिधो-ऽनुसन्धानग्रन्थश्च समुल्लेखनीयाः सन्ति । **'महाकवि कालिदास** (महाकविः कालिदासः)' इति मनोविज्ञानप्रधानो ग्रन्थः कवेरस्य सूक्ष्मां विश्लेषणक्षमतां प्रकाशयति । इत्थमेवास्य कवेर्नेपालीभाषायां पञ्चाशदधिकेषु शीर्षकेषु प्रणीतानि विविधसाहित्यिकपत्रिकासु प्रकाशितानि स्फुटकाव्यानि सन्ति । तथैव विभिन्नपत्रपत्रिकासु प्रकाशिताश्चत्वारिंशदधिकाः शास्त्रीया मनोवैज्ञानिकाः साहित्यिकाश्च उच्चस्तरीया निबन्धाः कवेरस्य विशिष्टं वैदुष्यं प्रमाणयन्ति ।

ख) प्रवृत्तयः

सरलः शान्तः समन्दहासो निर्मलमानसः प्रियभाषी पूर्वभाषी च सुकविरधिकारी ललितकविर्वर्तते। स्नेहस्य, अनुरागस्य, प्रीतेः, वात्सल्यस्य, सौहार्दस्य, श्रद्धायाश्च सङ्गमरूपोऽसौ कविर्निजेषु काव्येषु प्रीतितत्त्वं प्राधान्येन पुरस्करोति, प्रणयेऽन्तर्लीनो भवति, प्रवासचित्रणे पात्रैः साकं विलपति, निजाभिः सरलाभिः सारगर्भिताभिः, सङ्गीतधर्मानुप्राणिताभिः कविताभिश्चासौ वियोगचित्रणाऽवसरे पाषाणानपि द्रावयति । तीव्रा चमत्कृतिरस्य काव्यानां कवितानाञ्च वैशिष्ट्यम् । नेपालीभाषायां प्रणीतः कवितासङ्गमः कवेरस्य सर्वामेव प्रवृत्तिं प्रकाशयति । सुकवेरस्य काव्यप्रवृत्तिमादाय नेपालीभाषाया **महाकविः - माधवघिमिरेः** कथयति- 'मनोहरं प्रकृतिचित्रणम्, अनघो राष्ट्रियताभावः, स्वजनेषु निःस्वार्था प्रीतिप्रवृत्तिः, काव्येषु रसपरिपाकप्रवीणता, आध्यात्मिकं चिन्तनञ्चेति तत्त्वानि श्रीटीकारामकवेः काव्येषु माङ्गल्याधानं

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुर्वन्ति । साहित्याचार्य एष कविर्निजया नैसर्गिकरचनाप्रवृत्त्या भरतराजपन्त-भरतराजमन्थलीय-डमरुवल्लभपौड्यालसदृशानां साहित्याचार्याणां सुकवीनां परम्परायां भावयित्र्या कारयित्र्या च प्रतिभया समलङ्कृतो वर्तते' इति ।

प्रा. अम्बिकाप्रसादोऽधिकारी कथयति – 'श्रीटीकारामकवेः कवितासङ्ग्मान्तर्गतानां सर्वासामेव कवितानां मयाऽऽस्वादनं कृतम् । सर्वा एव कविता मया तीक्ष्णया धिया समीक्षिताः, स्पृहया विमृष्टाः, एताः सन्ति सौन्दर्यानुप्राणिताः, सरसाः, मधुराः समुचितसुललितपदसन्निवेशविशिष्टाश्च' इति ।

चन्द्रप्रभानामकं प्रकृतं संस्कृतकाव्यमधिकृत्य **प्राज्ञः डा. टीकारामपन्थी** कथयति – 'चन्द्रप्रभाभिधे काव्ये शिल्पपक्षेण सह भावपक्षः प्रदीप्तोऽस्ति । कवेरन्तर्हृदयनिःसृता आस्थामयी भावधारा सरलमधुरया गिराऽभिव्यक्ता वर्तते। अत्र कविना राष्ट्रनिर्माणे नारीचरित्रोत्कर्षः स्फुटमभिव्यक्तः काव्यकलात्मकभाषया।'

उपर्युक्ताः सर्वा एव अभिव्यक्तयः कवेरस्य ललितमधुरपदसन्निवेशनैपुण्यं प्रकाशयन्तीति सिद्धमस्य ललितकवित्वम् । तत्परिचायकमेकं पद्यं यथा –

समाश्रयन्तोऽखिलपापहन्त्रीं तां गण्डकीमेव तरङ्गतन्त्रीम् ।
बभूवुरानन्दतचेतसस्ते भागीरथीतीरधराजुषोऽन्ते ।। (च.प्र.श्लो. ४५०)

कवेः शान्तं सरलं स्वभावम्, निश्चिन्तां मनोवृत्तिम्, सततं मनोविज्ञानप्रधानकाव्यरचनाप्रवृत्तिञ्चानुभूया-ऽनुमातुं शक्यते यदसौ कविर्निरन्तरं कामपि विशिष्टव्यक्तित्वनिर्माणनिमित्तीभूतां साधनां सम्पादयतीति ।

वस्तुतो वाराणस्यां छात्रजीवनमतिवाहयताऽनेन कविनाऽध्ययनेन साकं विदुषां कवीनां साधकानां महात्मनाञ्च सान्निध्यमधिगतम् । तेषु विशिष्टो विद्वान् महान् साधकश्चासीत् काशीमनोविज्ञानशालायाः संस्थापकोऽध्यक्षः **स्व. लालजीरामशुक्लमहाभागः** । आध्यात्मिकमनोविज्ञान-नवीनमनोविज्ञान-शिक्षामनोविज्ञानाभिधानानां ग्रन्थरत्नानां स्रष्टा एष काशीहिन्दूविश्वविद्यालये मनोविज्ञानविभागस्य प्राध्यापक आसीत् । एतेषु पुस्तकेषु शुक्लमहोदयेन मानसिकशिथिलीकरणविधिः, आनापानसतिविधिः, साक्षिभावानुशीलनविधिः, मैत्रीभावाभ्यासविधिश्चेत्यादयो विषयाः सटिप्पणं पारदर्शिन्या पद्धत्या प्रकाशिताः सन्ति ।

उक्तग्रन्थरत्नानुसारेण ज्ञायते मानवीयमनसोऽपरिमितशक्तिमत्ता । मनो द्विविधं भवति – अचेतनं चेतनञ्च । मनसि अचेतनताया मात्रा सप्तभागाधिका भवति चेत् चेतनताया मात्रा केवलमेकभागात्मिका। चेतनं मनः सांस्कृतिकं नैतिकं सत्यसङ्कल्पञ्च भवति चेदचेतनं मनः पाशविकं चेतनविरोधि च । अतोऽचेतनमनसः शुद्धीकरणेन साकं चेतनेन सह तस्य समन्वयाय कुशलाः प्रयतन्ते । सफले प्रयासे ते सत्यसङ्कल्पा आत्मवन्तः सन्तुष्टाः सम्पन्नाश्च भवन्तीति विषयः श्रीशुक्लमहाभागेन तत्र तत्र प्रमाणितो वर्तते । कविः श्रीटीकारामोऽधिकारी शुक्लमहाभागस्य सान्निध्यं लब्ध्वा उक्तविधीनामनुशीलनं प्रयोगञ्च कृतवान् बहुकालपर्यन्तम् ।

शुक्लसौजन्यशुक्लात्मनः सुकवेरस्यान्तर्मुखी मनोवृत्तिः सौमनस्यमहिता व्यवहतिश्च एतदीयमसाधारणं व्यक्तित्वं व्यञ्जयतो नूनम् । नैष सज्जनः कदाचन साहङ्कारया वाचा परमर्माणि निकृन्तति, नापि पूर्वाग्रहदूषितान् द्वेषमलिनान् विचारान् प्रकटीकरोति, न च कदाचन रोषरक्तनयनो गर्जनं तर्जनं वा कुरुते, नापि कदाचित् विषोल्बणाभिर्दृष्टिभिर्विलोकयति स्वासहमतान्, अपि तु विपञ्चीसंवादिन्या वाचा सम्मोहयति सकलान् । नाप्येष वंशागतं पैतृकं वा महत्त्वं ख्यापयन् गृहे शूर इव विचरति, न च सर्वानेव मूर्खानिव भावयन् आत्मानं पण्डितं मन्यमानो मिथ्याडम्बरेण आवृणोति मानसपटलम्। लाभे हानौ जये पराजये च समानया मनोवृत्त्या व्यवहरन् सस्मितं विलोकयन् मधुरं वदन् कार्यक्षेत्रे कर्मक्षेत्रे चाविरतं काव्यभारतीं समाराधयन्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्योतमानो निर्विकारः सत्यसङ्कल्पश्चासौ मनीषी निजाभिर्भद्राभिः प्रवृत्तिभिः कृतिभिश्च स्वजन्मावनिमलङ्करोति।

४. चन्द्रप्रभाचारुबिम्बम्

सुकविना प्राध्यापकेन डा. टीकारामाधिकारिणा रूपिता **'जयतु संस्कृतम्'** इति संस्थया २०५८ तमे वैक्रमाब्दे प्रकाशिता शरद्व्योम्नि समुदिता चन्द्रप्रभेव चन्द्रप्रभाभिधाना काऽपि नवीना संस्कृतकाव्यकृतिर्निजेन सौन्दर्येण सुरसरस्वतीसौन्दर्यसागरावगाहसादराणां सरसहृदयानां सारस्वतानां हृदयानि सम्मोहयति सुतराम् । इतिहासानुरूपाऽनेकशीर्षकान्विता, राजनायिकायाश्चन्द्रप्रभाया उज्ज्वलैर्गुणैरादीपितान्तरा, प्रकृतिसुषमयोतप्रोता, सूक्तिहृद्या, नीतिनियमिता, वीर्यशौर्यप्रकाशनोद्धुरा, बडामहाराजाधिराजस्य पृथ्वीनारायणशाहस्य राष्ट्रनिर्माणयज्ञारम्भशंसिनी, नेपालस्यैतिहासिकगौरवप्रकाशिनी चन्द्रप्रभानाम्नी कृतिरैतिहासिककाव्यरूपाऽपि चारुताधिका वर्तते ।

'चन्द्रप्रभा' श्रीटीकारामकवेरैतिहासिकं काव्यम् । वस्तुतश्चन्द्रप्रभा नरभूपालशाहस्य ज्येष्ठा पट्टमहिषी पृथ्वीनारायणशाहस्य च सापत्नजननी । नरभूपालवंशगौरवाय समर्पितेयं पालपापालकस्य गन्धर्वसेनस्य पुत्र्या दक्षिणकुक्षितो जातं बालकं पृथ्वीनारायणशाहं सपत्नीकुक्षिप्रादुर्भूतमपि स्वीयं पुत्रं मत्वा पालयति, पोषयति, वर्धयति, शिक्षयति, निरन्तरं राष्ट्ररक्षायै लघुराष्ट्राणामेकीकरणेन नेपालाख्यमहाराष्ट्रनिर्माणाय चाभिप्रेरयति । तस्या एव त्यागस्य, सत्यसङ्कल्पस्य, सत्प्रेरणायाश्च परिणामो यदिदानीं मेचीतो महाकालीपर्यन्तं स्फीतं नेपालराष्ट्रमस्मद्राष्ट्रत्वेन विश्वस्मिन् विश्वे देदीप्यते । एतदेवैतिहासिकं विषयमादाय डा. टीकारामाधिकारिणा निर्मितं चन्द्रप्रभाकाव्यं विशुद्धमैतिहासिकं काव्यं सदपि कविकौशलेन समुत्पन्नैः काव्यतत्त्वैरलङ्कृतमेतदैतिहासिकान् काव्यरसिकाँश्च समकालमेव तोषयति सम्मोहयति च नितराम् ।

एतस्मिन् काव्ये न सन्ति सर्गाः, नाध्यायाः, न विरामाः, न निःश्वासाः, नोल्लासाः, नैव च परिच्छेदा अपि तु तत्स्थानापन्नानि वर्ण्यविषयानुसारीणि विलसन्ति ६४ सङ्ख्यकानि शीर्षकाणि । एतेषु शीर्षकेषु सन्निहितानि ५९१ सङ्ख्यकानि पद्यानि चन्द्रप्रभाया योगदानपरिचायकानि, नेपालराष्ट्रस्यातीतकालिकगौरवकागाथायामाधारितानि च सन्ति, न तु कविकल्पनाप्रसूतानि । परं कविना कविधर्ममनुसृत्य काव्यशैल्या प्रकाशितानामेतेषामनल्पं महत्त्वम् ।

५. चन्द्रप्रभाकाव्यगतं विषयवस्तु

चित्तौरस्य शासको मीरसिंहः कारणवशात् चित्तौरं विहाय हिमवत्खण्डान्तर्गतं नेपालमागत्य खाँचीराज्यस्य शासको जातः, स एव कालान्तरे खाँचीराजवंशस्य प्रवर्तकोऽपि । तस्मिन्नेव वंशे समुत्पन्नो दलशाहः, यदीया पुत्री वर्तते प्रकृतकाव्यस्य राजनायिका चन्द्रप्रभा । गोर्खाराजवंशस्य विशिष्टः पूर्वपुरुष आसीद् रामशाहः, यस्मिन् वंशे नरभूपालशाहः समुत्पन्नः । तेनैव खाँचीभूपतेर्दलशाहस्य पुत्र्याश्चन्द्रप्रभायाः पाणिग्रहणं कृतम् । इत्थं खाँचीराजवंशगोर्खाराजवंशयोरनघः सम्बन्धो नवनेपालनिर्माणस्य कारणतां गतः ।

कृतेऽपि प्रयत्नशते निःसन्ताना खाँचीराजकुमारी चन्द्रप्रभा गोर्खाराजवंशनैरन्तर्याय पालपापालकस्य गन्धर्वसेनस्य पुत्रीं कौशल्यां स्वयं ययाचे । ततो नरभूपालशाहस्य द्वितीयो विवाहः सम्पन्नः । पालपाराजकुमारी कौशल्या नरभूपालस्य द्वितीयराजमहिषी एव गोर्खाराजवंशस्य तन्तुप्रस्तारहेतुभूताऽपि संवृत्ता । या कालान्तरे सूर्यवर्चसं बालं पृथ्वीनारायणाभिधं जनयामास।

बालजनने सति खाँचीराजकुमारी चन्द्रप्रभा सापत्नं द्वेषं विस्मृत्य बालकस्य पालनपोषणशिक्षणसंस्काराधानादिसर्वमेव कृत्यं सस्पृहं सम्पादितवतीति चन्द्रप्रभाव्यक्तित्वस्य एतद् वैशिष्ट्यमेवास्य काव्यस्य चन्द्रप्रभेतिनामकरणे बीजम् । चन्द्रप्रभया राजकुमाराय पृथ्वीनारायणाय प्रत्तो नीत्युपदेशो हि अस्य काव्यस्य प्राणतत्त्वं वर्तते । पृथ्वीनारायणस्य मकवानपुरराजवंशे सम्पन्नं प्रथमं विवाहं वर्णयित्वा विवादवशाद् विफले इव तस्मिन् संवृत्ते

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदीयो द्वितीयो विवाहः काशीराजस्य अहिमानसिंहस्य पुत्र्या नरेन्द्रलक्ष्म्याः साकं संवृत्त इति वर्णयता कविना चन्द्रप्रभैव ज्येष्ठराजमहिषी वधूवरौ नरेन्द्रलक्ष्मीपृथ्वीनारायणौ सन्मार्गे प्रावर्तयदिति सम्यक् प्रतिपादितम् ।

ततो नरभूपालशाहे स्वर्गवासाय प्रस्थिते राजमाता चन्द्रप्रभैव पृथ्वीनारायणस्य राज्याभिषेकं सम्पाद्य धर्मसंस्कृतिसंरक्षणसुशासनराज्यविस्तारकर्मसु नवभूपालं पृथ्वीनारायणं प्रावर्तयदिति निरूप्य कविना नुवाकोट-कीर्तिपुर-कान्तिपुर-भक्तपुर-ललितपुरादिषु राज्येषु जातेषु विजयाभियानेषु पृथ्वीनारायणस्य विजयं प्रस्तुत्य काव्यमेतत् समापितम् ।

६. काव्यतत्त्वदृष्ट्या चन्द्रप्रभाकाव्यम्

राजतरङ्गिणीकारस्य कल्हणस्य परम्परायां नैकविधानि ऐतिहासिककाव्यानि कविभिः प्रणीतानि । नेपालेऽपि पशुपतिझाप्रणीतं नेपालसाम्राज्योदयमहाकाव्यम्, भरतराजमन्थलीयनिर्मितं महेन्द्रोदयमहाकाव्यम्, हरिप्रसादाचार्य-परिकर्मितं गोरक्षशाहवंशमहाकाव्यञ्च समुल्लेखनीयतां बिभ्रति । तस्यामेव परम्परायां कविना श्रीटीकारामाधिकारिणा चन्द्रप्रभाकाव्यं प्रणीतम् । निजर्निर्मितेषु अन्येषु काव्येषु प्रीतितत्त्वस्य गायकः, मनोविज्ञानस्य प्रवर्तकः कविरेष इतिहाससदृशं शुष्कं विषयमादाय कथमस्मिन् कर्मणि प्रवृत्त इति जिज्ञासा जागर्ति मानसपटले । चन्द्रप्रभाकाव्यगतानि कृतज्ञतावचनानि पुष्पिकावाक्यानि च विलोक्य कथयितुं शक्यते यदेष कवी राजभक्तिराष्ट्रवादाभ्यामभिप्रेरितः सन् एतच्चन्द्रप्रभाकाव्यं प्रणीतवानिति । कृतज्ञताशब्दाः इति शीर्षके तेनोक्तम् –

चन्द्रप्रभापालनपोषणेन नेपालनिर्माणकलाप्रवीणः ।
प्रीतः स मे स्याच्च परत्र पृथ्वीनारायणोऽस्मत्पृथिवीधुरीणः ।।
नेपालपालैर्विविधैर्नृपालैः सुरक्षितेयं श्रितकूटजालैः ।
सदाऽस्तु नेपालमही च धन्या चन्द्रप्रभाकीर्तिकलावदान्या ।।

एषा एव दिव्या भावना कविवरमेनं मौलिककाव्यप्रणयनरूपरमणीयराजमार्गं विहाय ऐतिहासिककाव्य-प्रणयनात्मकशैलमार्गारोहणे प्रवृत्तं समपादयदिति प्रतीयते ।

चन्द्रप्रभाकाव्यमिदं नरभूपालशाहस्य पट्टमहिष्याम्, तत्सापत्नसूनौ पृथ्वीनारायणे, गोरक्षराजपरम्परायाञ्च कवेर्हार्दस्य भक्तिभावस्य परिचायकमिति भावप्रधानमिति कथनं सर्वथा सुसङ्गतं सदपि भावकेन्द्रीयतायां रसानामा-विर्भावतिरोभावयोरस्वीकारो न हि केनापि कर्तुं पार्यते । अत एव प्रबन्धरसतयाऽङ्गिरसतया वा उत्साहस्थायिकस्य वीररसस्य स्थितिरस्मिन् काव्ये। तदङ्गतया अन्ये वात्सल्यरौद्रादयो रसा अङ्गीकार्या भवन्ति । उदाहरणैरिह किञ्चित्तद् विषये प्रपञ्च्यते । कवेश्चन्द्रकलाविषयिणीं रतिमाश्रित्य निष्पन्नस्य भावस्योदाहरणम् –

रराज काचिद् भुवि गोरखायां वीराङ्गनाऽनेकनृपैः श्रितायाम् ।
चन्द्रप्रभा चन्द्रकलेव नाम्ना ररक्ष पृथ्वीं सदयं स्वधाम्ना ।। (श्लो. १)

अस्मिन् काव्ये इत्थमेव महापुरुषदेवादिविषयिण्या रतेः परिचायकानि सन्त्यनेकानि पद्यानि ।

वीररसो यथा –

सा कालिका गोरखनाथसिद्धो दधौ च तेषां गणसन्निधिं सः ।
तेषाममूर्तोऽपि स शौर्यराशिरपूर्वमूर्त्यैव तदाविरासीत् ।। (श्लो. ५०४)

वत्सलरसो यथा –

जातः स बालोऽखिलदर्शनीयस्तेजोमयो निर्जरवत् सुरूपः ।
चातुर्यवान् सत्प्रतिभाभिरामो रामो यथाऽपूर्वगुणोऽमिताभः ।। (श्लो. २९४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रौद्ररसो यथा -

जामाताऽसौ मातृवर्गस्य दोषं श्रुत्वा खेदं प्राप्तवान् तत्र शीघ्रम् ।
पत्नीतातं वक्रदृष्ट्या निरीक्ष्य वीरैः साकं गोप्यवार्तां चकार ।। (श्लो. ३६०)

शृङ्गाररसो यथा -

बालाश्च काश्चिच्चपलाः सुखस्थास्ताश्चन्द्रवक्त्रोच्चकुचास्तरुण्यः ।
वधूवरद्वन्द्वमुखं निरीक्ष्य द्विरेफवत् पुष्परसे निलीनाः ।। (श्लो. २२७)

करुणरसो यथा -

रुरोद राजा सुतशोकदग्धः प्रजाश्च हाहेति विषादभाजः ।
माता च शुष्यद्वदनाम्बुजश्रीः खिन्ना यथाऽजायत गोरखाऽपि ।। (श्लो. १४३)

इत्थमत्र प्राधान्येन भावो गौणतया वीरवत्सलरौद्रशृङ्गारकरुणादयो रसाः प्राप्तपरिपाकाः सन्ति ।

काव्यस्य ऐतिहासिकी प्रकृतिः, पात्रचरित्रोत्कर्षं विनैव घटनापरिचायनमुद्दिश्य कवेस्त्वरितगामिता चेति हेतुद्वयेन नेह रसानां तादृशः परिपाको वर्तते, यादृशोऽपेक्षितः । कविना चन्द्रप्रभानरभूपालयोः, कौशल्यानरभूपालयोः, नरेन्द्रलक्ष्मी-पृथ्वीनारायणयोश्च प्रीतिमधुरं दाम्पत्यमुपेक्षितम् । तत्र पाठकाः प्रीतितत्त्वस्य पल्लवनं समीहन्ते, परं कविरत्र नैव दृश्यते सावधानः । पृथ्वीनारायणप्रयुक्तेषु अनेकेषु समरेषु वीरस्य, रौद्रस्य, भयानकस्य च परिपाकं काङ्क्षन्ति पाठकाः, परं कविरत्रापि घटनायाः संसूचनेनैव कृतार्थ इव प्रतिभाति । किन्तु यत्र तत्र भावपरिपाकविधौ कविः सफलो वर्तते ।

गुणदृष्ट्या विचारणायामत्र ओजोगुणस्य प्राधान्ये सत्यपि ओजस्वितायाः कुर्वद्रूपता न प्रतीयते । नापि विभाति गौडीयरीतेरौज्ज्वल्यम् । तद्वैपरीत्येन वैदर्भी एव विद्योतते । गुणेषु माधुर्यप्रसादयोः साम्राज्यम् ।

अलङ्कारदृष्ट्या विलोकने कविनाऽत्र शब्दालङ्कारेषु अनुप्रासस्य, अर्थालङ्कारेषु उपमारूपकोत्प्रेक्षासन्देहादीनां विच्छित्तिराविष्कृता । सन्देहालङ्कारो यथा -

श्रीरामसेना भुवि याति किं वा श्रीकृष्णसेनाऽतुलनीयरूपा ।
पुरःस्थितेयं कथमस्मदीयैर्द्रष्टुं न शक्या नयनैः प्रभाढ्या ।।
सेनाखिला वाऽभिनयाय याति किं राशिरेवं महसां चकास्ति ।
इति स्वचित्तभ्रमजालवश्यैर्जनैर्न किं वा विषयीकृतस्तैः ।। (श्लो. ४६४-४६५)

अनुप्रासोपमारूपकाणां सहभावो यथा -

स पुत्रशोकोऽस्तमियाय शीघ्रं सूर्योदये तस्य तमस्विनीव ।
ननर्त भूपस्य मनोमयूरी तेने सुखं सा मनुजेषु भूरि ।। (श्लो. ५१)

पात्रप्रकृतिविषये वीक्षितेऽत्र चन्द्रप्रभाया नरभूपालशाहस्य पट्टमहिष्या त्यागमयमौदार्यमयं निर्विकारं स्वभावं प्रदर्श्य नेपालराष्ट्रस्य एकीकरणे तन्निष्ठप्रयासस्य हेतुमत्तां निरूपयितुं त्वरमाणेन कविना पालपानरेशस्य पुत्र्याः पृथ्वीनारायणस्य साक्षान्मातुः सौभाग्यवत्याः कौशल्याया नितान्तमेवोपेक्षा कृता । चन्द्रप्रभया साकं नरभूपालशाहस्य विवाहे विधीयमाने वरयात्रायाश्चन्द्रप्रभामातृदेशस्य खाँचीप्रदेशस्य च निरूपणे कविर्यथा साग्रहं प्रवृत्तो न तथा कौशल्यायाः मातृभूमेः पालपाया वर्णने, तदीयवैवाहिकोदन्तोदीरणे, कौशल्याया दाम्पत्यजीवनविशिष्टीकरणे, तदीयमनोभावानां प्रकाशने च । यदीयौरससूनुरेव बडामहाराजाधिराजः पृथ्वीनारायणशाहो वर्तते, सा पालपानन्दिनी गन्धर्वसेनपुत्री, तदीया मातृभूमिर्विश्वविश्रुतसौन्दर्या पालपा, मुकुन्दसेनादियशस्विभूपतिगणैरनुपमः तदीयः पितृवंशश्चेति सर्वमेतत् कविना ज्ञात्वापि विस्मृत्य गौरवशालिसेनवंशमुपेक्ष्य खाँचीराज्येन सह धूर्कोटराज्यादीनां यन्निरूपणं कृतं

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्गाभिरुचि तत्र कारणान्वेषणे सामान्यतो न किमपि प्रतीयते, तथापि कवेरत्र काव्यनिर्मिनकालिकः कश्चन स्वकीयोऽभिप्रायो भवेदित्यलं जिज्ञासया ।

छन्दोनियोगमादाय समीक्षिते चन्द्रप्रभाकाव्येऽस्मिन् कविर्गेयात्मकानां छन्दसां प्रयोगे आग्रहवान् प्रतिभाति। वीररसानुकूलानां शार्दूलविक्रीडितादीनां छन्दसां प्रयोगं विहाय कविरिन्दिरा-शालिनी-वसन्ततिलका-शिखरिणी-स्रग्विणी-स्वागता-तोटकप्रभृतीनां कोमलभावप्रकाशकानां छन्दसां बाहुल्येन प्रयोगं कृतवान् । एतेन विषयानुकूलतया वृत्तविनियोगे शैथिल्यं यदनुभूयते तत्र कवेर्निजा नैसर्गिकी शान्ता कोमला च प्रकृतिरेव कारणम् ।

मधुरललितपदसन्निवेशमनोहरेऽस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावापेक्षया वाच्यवाचकभावस्य प्रधानं स्थानमस्ति। आगामिनि समये कविगतायां संस्कृतरचनाधर्मितायां प्राप्तप्रकर्षायां तदीयरचनासु अभ्यासव्युत्पत्तिवशात् सूक्ष्मतायाः सञ्चारो भविष्यतीति अनुमातुं शक्यते । तथापीदानीमस्मन्नयनाभ्यां गोचरीक्रियमाणेयं चन्द्रप्रभा कवेरनुपमं सहजोच्चार्यसुकोमलपदविन्याससामर्थ्यं प्रमाणयति नितराम् । अस्मिन् काव्ये यथा कौशल्यायामेवान्यायः कृतः कविना नान्यपात्रेषु । तथापि पृथ्वीनारायणस्य यथोर्जस्वलं व्यक्तित्वं शब्दतूलिकया चित्रणीयमासीत्र तथा चित्रितमित्यपि स्मरणीयो विषयः । तथात्वेऽपि काव्यमिदं सहृदयजनाह्लादकारि वर्तते निजैः कैश्चन विशेषैः ।

७. प्रकृतिवर्णनम्

अस्मिन् काव्ये कविना यत्र तत्र नगरीणां शैलानां वनानां ग्रामाणां नद्यादीनाञ्च हृद्यं वर्णनं कृतम् । पोखराया विषये स कथयति –

तां कर्मदां शीघ्रमतीत्य भद्रामवाप रम्यां वरयात्रिवर्गः ।
तां पोखराख्यां नगरीं पुराणीं विलोलशुक्लाजलजातहर्षः ।।
तामन्नपूर्णादिहिमालयश्रीसमाकुलां नेत्रवतीं सरोभिः ।
विलोक्य नारीमिव तैर्विलोलैः शुक्लातरङ्गैश्च चलत्कटाक्षाम् ।। (श्लो. १९६-१९७)

इत्थमेवात्र स्याङ्जा-सतहुँ-भीरकोट-ढोर-गोर्खा-रिडी-खाँचीप्रभृतीनां स्थानानां वर्णनानि विलसन्ति । पुनश्चात्र काशी-विन्ध्याचल-देवघट्ट-हरिहरक्षेत्र-पाटलिपुत्रादीनां स्थानानामपि रुच्यं वर्णनं विभाति । काशीमधिकृत्य कविरुक्तवान् –

तां शङ्खघण्टारवपूर्णकर्णां श्रीविश्वनाथाश्रितसर्ववर्णाम् ।
विलोक्य काशीं स च पुण्यराशिर्हृष्टस्तदा शौर्यधनो नृपोऽयम् ।। (श्लो. ४५७)

अत्र काव्ये कविना प्रकृतिवर्णनविधौ गोरक्षभूमिवर्णने, गण्डकीचपलतरङ्गविलासनिरूपणे, पोखरानगरीवर्णने, काशीदेवघट्टविन्ध्याचलखाँचीप्रदेशादिसौन्दर्यचित्रणविधौ च निजा सूक्ष्मा प्रकृतिनिरीक्षणशक्तिराविष्कृता वर्तते ।

८. सूक्तिसौन्दर्यम्

चन्द्रप्रभाकाव्येऽस्मिन् वर्तमानं हृद्यं सूक्तिसौन्दर्यं पाठकान् नितरां प्रमोदयति । कवेष्टीकारामाधिकारिण एष पक्षो नितरामनुशंसनीयो वर्तते । अध्ययनसंस्कारोद्बुद्धानां स्वानुभूतिप्रादुर्भूतानाञ्च सूक्तीनां राशिरिह प्रवहति पाठकान्- असतो सद्गमने तमसो ज्योतिर्गमने, मृत्योरमृतगमने प्रेरयन्निव । जीवनरीतिसूचकैर्दैवशक्तिव्यञ्जकै राजकर्तव्यनिर्देशकैर्महापुरुषपरमेश्वरमहिमव्यञ्जकैश्च सूक्तिवाक्यैर्यथा कवेरधिकारिणो विचारसरणिर्बोधविषयीक्रियते तथैव पाठका अपि अस्याः सरणेरङ्गीकारायाभिप्रेर्यन्ते । वस्तुत एतानि सूक्तिवाक्यानि सूक्तिरत्नान्येव सन्ति । येषां हृदयस्थाने नित्यं विभूषणतया धारणेन मानवव्यक्तित्वमनितरसाधारणं सम्पद्यते ।

जीवने सुखदुःखयोर्नैरन्तर्यं न भवति संसारे सुखानन्तरं दुःखम्, दुःखानन्तरं सुखमिति प्रतिपादयति

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कविर्यथा–

न दुःखमात्रं मनुजोपभोग्यं सञ्जायतेऽस्यां भुवि वा सुखञ्च ।
स्वभावतस्तत्परिवर्तनञ्च कर्मानुसारं ह्यनुभूयते च ।। (श्लो. ४७)

सांसारिकः परिग्रहो वस्तुतो दुःखमूलो हरिभक्तिरेव परमसौभाग्यप्रदायिनीति कथयति कविः –

परिग्रहोऽयं विपदो हि मूलं स्त्री स्यात् पुमान् वा प्रियदैवतः स्यात् ।
तुच्छेषु कामेषु सदातुरत्वं विहाय लोको हरिभक्तिमान् स्यात् ।। (श्लो. ६४)

उत्तमं नारीचरितं विश्वगौरवभूतं भवतीति वदति कविः –

वीराङ्गनानां महनीयकीर्तिः सदा धरायां भजते प्रतिष्ठाम् । (श्लो. ७०)

पुत्रकलत्रमित्रभृत्यादिचिन्तनेषु अत्यासक्तिर्न विधेयेति प्रतिपादयति कविः –

न मोहभावं मनुजः श्रयेत स्वपुत्रपुत्र्यादिविचिन्तनेन । (श्लो. ७२)

ईश्वरकृपा सर्वविपत्तिनाशिनीति निरूपयति कविः –

लभ्येत लक्ष्मीशकृपाऽमला चेद् विपत्तिभागत्र भवेन्न कोऽपि । (श्लो. ७४)

दैवाधीनं जगत् सर्वमिति तथ्यं प्रकाशयति कविर्यथा –

सुखञ्च दुःखञ्च पराभवश्च सर्वेऽपि दैवायतना भवन्ति ।
दैवं विनाऽस्यां भुवि सम्भवेयुः श्रेयांसि नृणाञ्च कथं महान्ति ।। (श्लो. १०५)

महान्तः परोपकारपरायणा भवन्तीति सूचयति कविः –

परोपकारव्यसना भवन्ति जना महान्तोऽखिलवैभवैः स्वैः ।। (श्लो. १२७)

गुणा एव सम्मानहेतवो भवन्तीति प्रतिपादयति कविः –

गुणानुसारेण नरा भवन्ति सम्मानपात्राणि च भूतलेऽस्मिन् । (श्लो. १४०)

शीलस्य महत्तां प्रतिपादयति स यथा –

को नाम लोके सति शीलयोगे भवेन्मनुष्यो न सुखप्रवीणः । (श्लो. २४०)

शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयन् कविः कथयति –

कार्याकार्यज्ञाननिर्धारणेऽपि शास्त्रं सर्वं सर्वदा स्याद् हितैषि । (श्लो. २८९)

पूज्येषु श्रद्धाभावो मानवानां समुन्नतिकारणमिति प्रतिपादयति कविः –

ते बुद्धिमन्तो भुवि सौख्यभाजो भवन्ति पूज्येषु हि भक्तिभाजः । (श्लो. ३८२)

पतिव्रताया माहात्म्यं निरूपयति कविः –

स्वश्रेयसे स्यान्न सतीविरोधः । (श्लो. ३९३)

राष्ट्रकल्याणमेव सर्वोपरि धनमिति निरूपयति कविर्यथा –

महद्धनं राष्ट्रहितं हि भूमौ । (श्लो. ४०८)

प्रजाहिताधानतत्परा राजान एव लोके शोभन्ते इति निरूपयति कविः –

प्रजाहिता भूपतयो हि भान्ति । (श्लो. ४१८)

इत्थं कविना श्रीटीकारामाधिकारिणा निजे काव्ये सूक्तिसौन्दर्यं सर्वाधिकतया समादृतमिति संवित्तिर्जायते नूनम्।

९. शास्त्रीयं सांस्कृतिकं सामाजिकञ्च चिन्तनम्

चन्द्रप्रभाकाव्ये वेदध्वनेराह्लादकं निरूपणं विलसति (३१) । रावणतपःस्थलस्य नर्तनाचलस्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुराणप्रमाणितस्य काव्यात्मकं वर्णनं पाठकान् प्रमोदयति (४)। गङ्गासादृश्येन सम्मानिताया बाणगङ्गायाः श्रद्धामयं वर्णनमत्र विभाति (२३)। अस्मिन् काव्ये ज्योतिषशास्त्रस्य(१९४), रामायणमहाभारतयोः शुक्रनीतेः कामन्दकीय-नीतेश्च (३८२), गणितविद्यायाः(२९०), गीतायाः, उपवेदानाम् (२३), ईश्वरभक्तेः (६४), शास्त्रबोधस्य (२९५), आराधनायाः (४५१), तीर्थयात्रायाश्च (४४७) निरूपणं सञ्जातमस्ति । तथैवात्र सदाचारस्य (३०), धर्मस्य (१०९), संस्काराणाम् (१८२), व्रतोपवासादीनाम् (२५२), दुर्गाप्रधानानां कुलदेवीनाम् (५९), मन्दिरादिनिर्माण-जनितपुण्यस्य (६३), धर्मार्थकाममोक्षाभिधपुरुषार्थानाम् (६०), सङ्गीतस्य (३०), साहित्यस्य (३८३), कलायाः (३२४), धनुर्वेदस्य (४६८) च विषया अत्र स्थले स्थलेऽनुस्यूताः सन्ति । पुनश्चात्रैव कविना भक्तिमहिमा(२८२), विशदीकृतः, शक्तिपातः (२७८) च सविशेषं प्रकाशितः ।

काव्यमिदं नीतिशास्त्रस्य स्रोत इव प्रतिभाति । वीराङ्गनया चन्द्रप्रभया पृथ्वीनारायणाय प्रत्तो नैतिकोपदेशोऽस्य काव्यस्य नीतिनिष्ठतां प्रकाशयति । ४१२ तमात् पद्यात् आरभ्यः ४३० तमं पद्यं यावत् वर्तमानश्चन्द्रप्रभोपदेशो मूल्यवान् विभाति। यदनुसारेण सिंहासनासीनो राजा लोकहिताय श्रियं समर्पयेत्, मित्रशत्रुविवेकं विधाय व्यवहरेत्, स्वराज्यरक्षायै सुयोग्यजनचयनं विदध्यात्, शास्त्रधर्मं कुलधर्मञ्च विचार्य कर्तव्यपालनं कुर्यात्, लोकशास्त्राभिज्ञानां विदुषां नियुक्तिं विदध्यात्, प्रजामतं निर्धार्य कर्तव्यनिर्धारणं कुर्यात्, विभवेषु आसक्तिं विहाय राष्ट्ररक्षां कुर्वन् परमेश्वरे भक्तिं कुर्यात् । प्रजाहिताधानपरा भूपतय एव विजयिनो भवन्ति, राजा यौवनस्य, धनस्य, वैभवस्य, पदस्य चाभिमानं विहाय राष्ट्ररक्षां कुर्यात् । स्वार्थसिद्धये दुर्जनाः स्तुतिं कुर्वन्तीति विविच्य दुर्जनसङ्गं परित्यजेदित्यादयो नीतिसम्बद्धा विषयाः कविना यथाप्रसङ्गं समायोजिताः सन्ति । उदाहरणार्थमेकं पद्यम् –

मतं गृहीत्वा निखिलप्रजानां कर्तव्यनिर्धारणमत्र साध्यम् ।
धर्म्याणि कर्माणि यथाविधानं विधाय दानञ्च बुधेषु देयम् ।। (४१७)

लघुकलेवरेऽपि अनेकविषयसम्पन्नेऽस्मिन् काव्ये नेपाले गोरक्षशाहवंशीयभूपतीनामुदयस्य, नैपालैकीकरणस्य च इतिहासः सुस्पष्टं प्रकाशितो वर्तते । पृथ्वीनारायणं तद्वंश्यान् चाश्रित्य कविना लक्ष्मणेन कवितानिकषोपलम्, ललितावल्लभेन भक्तविजयकाव्यम्, पृथिवीन्द्रवर्णोदयञ्च शक्तिवल्लभेन जयरत्नाकरनाटकम्, हास्यकदम्बकञ्च विरचय्य ऐतिहासिककाव्यधाराप्रवर्तने यद् योगदानं कृतं तथैव कविना श्रीटीकारामाधिकारिणापि चन्द्रप्रभाविनिर्मित्या तस्यां परम्परायां गत्याधानं कृतम् ।

अस्मिन् काव्ये अर्घाखाँचीतः प्रारभ्य मकवानपुरपर्यन्तं वर्तमानानामैतिहासिकघटनाधारभूतानां स्थानानां स्थले स्थले नामानि लभ्यन्ते । तेषु खाँची-रिडी-पाल्पा-स्याङ्जा-पोखरा-तनहुँ-लमजुङ-गोरखा-नुवाकोट-देवघट्ट-काष्ठमण्डप-कीर्तिपुर-भक्तपुर-ललितपुर-मकवानपुरप्रभृतीनि नामानि मुख्यानि सन्ति । प्रतिवेशिराष्ट्रगतानि च पाटलिपुत्र-हरिहरक्षेत्र-वाराणसी-विन्ध्याचलप्रभृतीनि स्थानानि वर्णितानि सन्ति ।

काव्येऽस्मिन् स्थले स्थले समाजसंरक्षणस्य, समाजविकासस्य, राष्ट्रियतायाः, जनकल्याणस्य च चर्चा कृता कविना । खाँचीकोटादारभ्य काष्ठमण्डपपर्यन्तं वर्तमाना ये विषयाः कविनाऽत्र वर्णितास्तत्र हिमवत्संस्कृतिरिव सुशोभते । अत्र कविना वर्णाश्रमधर्मस्य विशुद्धं कल्याणकारि च स्वरूपं प्रकाश्य सनातनसंस्कृतेर्मूल्यभाजो विचाराः संगृहीताः सन्ति ।

इत्थं कविना खण्डकाव्यमयेऽस्मिन् चन्द्रप्रभाकाव्ये शास्त्रीयाणां सांस्कृतिकानां सामाजिकानाञ्च विषयाणां समुल्लेखनेन नैपालकजनजीवनस्य शास्त्रानुप्राणिता संस्कृतिसौम्या सुषमा प्रकाशिता वर्तते ।

१०. पर्यन्तकथनम्

चन्द्रप्रभानामकमैतिहासिकं काव्यमिदं काव्यतत्त्वानामैतिहासिकविषयाणाञ्च समन्वयेन निष्पन्नमिति संग्रहणीयं

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मननीयं प्रशंसनीयञ्च वर्तते । तथापि अस्मिन् काव्ये मनुजो श्रयेत (७२), गायन् स्मरन्(८७), जेष्ठं कुमारम्(८७), जेष्ठस्य पुत्रस्य च – जेष्ठपुत्रे(१६५), स बादशाहाय ददौ धनञ्च(३३५), हन्मञ्जूषां दर्शकाणाञ्च यूनोः (३५१), इत्यादिप्रयोगेषु अनुभूयमानाः सामान्यास्त्रुटयः पुनर्मुद्रणे परिहरणीया इति परामृश्यते गुणदृष्ट्या ।

कविना श्रीटीकारामाधिकारिणा विनिर्मितेयमैतिहासिकाव्यरूपा चन्द्रप्रभानाम्नी कृतिर्मौलिककल्पनाराहित्येऽपि साहित्यिकस्य विदुषः सुकवेर्निर्मितित्वाद् यत्र तत्र काव्यसौन्दर्यं साक्षात्कारयति, हिमानीशुभ्रां हिमवत्संस्कृतिं प्रकाशयति, नेपालराष्ट्रस्य गौरवमयमितिवृत्तं बोधयति, राष्ट्रियताभावनाञ्च जागरयतीति संस्कृतसाहित्यागारे सेयं काचनाभिनवा प्राप्तिरिति नात्र विसंवादः ।

कविवर एष सत्यामिच्छाशक्तौ, सति च सत्यसङ्कल्पे नूतनं महाकाव्यं रचयितुं संप्रभुरिति मदीया प्रतीतिः। सैषा प्रतीतिः कार्यरूपे परिणता स्यादिति हार्दिकीं शुभाशंसां प्रकाशयन् शुक्लायाः सरस्वत्याश्चरणारविन्दयोः संस्मरणपूर्वकं वाग्व्यापाराद् विरमामि ।

जयतु संस्कृतम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेषप्रभागः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य - शास्त्रीयं साहित्यिकञ्च विश्लेषणम्

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य च सहयोगे वाल्मीकि-विद्यापीठस्थसाहित्यशिक्षणविभागद्वारा समायोजितायां वाल्मीकिविद्यापीठे, काष्ठमण्डपे वि.सं. २०५९ सौराषाढस्य २ - ६ दिनेषु सम्पन्नायाम्

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य शास्त्रीयं साहित्यिकञ्च

विश्लेषणं तथा ग्रन्थिभेदनम्

इत्यभिधानायां कार्यशालागोष्ठ्यां विभिन्नेषु अधिवेशनेषु विद्वद्भिः प्रस्तुतानि कानिचन विचारपत्राण्यत्र समावेशितानि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशाय नमः

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानापुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामो गजाननम् ।।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये दार्शनिकं चिन्तनम्

- प्रा. डा. दुर्गाप्रसाददवाडी

परिचयः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये दार्शनिकचिन्तनविवेचनावसरे कः कार्तवीर्यः, कश्चोदयः, किञ्च महाकाव्यम्, किञ्च दर्शनम्, कथञ्च दार्शनिकत्वमित्यादिकं परिचेयमापद्यते । तथा च कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान् कार्तवीर्य इत्यपत्यत्यार्थेऽणि निष्पद्यते ।

कृतमिति कृञ्धातोः क्तप्रत्यये सिद्ध्यति । वीरशब्दश्च वीरविक्रान्तावित्यस्माच्चौरादिकादचि वीर इति भवति। अथवा विशेषेण ईरयति ईर्तेवा वीरः, विपूर्वकाद् ईरगतावित्यस्मात् कप्रत्यये वीरः । अथवा अजति क्षिपति शत्रूनिति वीरः। अज इत्यस्मात् स्फायितञ्चिवञ्चीत्याद्युणादिसूत्रेण रकि अजेर्वीभावे वीरः । वीरे साधु वीर्यम् । तत्र साधुरिति यत्प्रत्यये वीर्यमिति भवति । वीरस्य भावो वीर्यमपि भवितुमर्हति । अतिशक्तिमानुत्साहः प्रभावो वा वीर्यम् । अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्त्सनोति वाजममृताय भूषन् । सवो देवी एह वहा पुरुक्षो ।।(ऋग्वेदे ३/२५/२) । वीर्यशब्दो दृश्यते। तस्य विवृत्तिं करोति सायणो विद्वान् कर्माभिज्ञो योऽग्निर्वीर्याणि पशुपुत्रादिसम्पद्रूपाणि सामर्थ्यानि सनोति यजमानाय ददाति । यश्चाग्निर्भूषन् स्वतेजसा सर्वं जगद् भूषयन् अलङ्कुर्वन् अमृताय मरणधर्मरहितायेन्द्रादिदेवाय वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनोति प्रयच्छति । हे अग्ने सः तादृशस्त्वं न अस्माकं सम्बिन्धिनि इह अस्मिन् यज्ञे देवान् यजनीयान् देवान् आ वह आह्वय । तथा च कृतं वीर्यं पशुपुत्रादिसम्पद्रूपं सामर्थ्यं येन सः कृतवीर्यः । यदुवंशे सञ्जातो महावीरो राजा । यथा चोक्तं हरिवंशे –

बभूवुस्तु यदोः पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः ।
सहस्त्रदः पयोदश्च क्रोष्टा नीलोऽञ्चिकस्तथा ।।
सहस्त्रदस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
हैहयश्च हयश्चैव राजन् वेणुहयस्तथा ।।
हैहयस्याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति स्मृतः ।
धर्मनेत्रस्य कार्तस्तु साहञ्जस्तस्य चात्मजः ।।
सहञ्जिनी नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ।
आसीन्महिष्मतः पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् ।।
वाराणस्याधिपो राजा कथितः पूर्वमेव तु ।
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विश्रुतः ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दुर्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम वीर्यवान् ।
कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः ।।
कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्मा तथैव च ।
कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत् कृतवीर्यात् तथार्जुनः ।।
यस्तु बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ।। (हरिवंशे, हरिवंशपर्वणि १/९)

कृतवीर्यस्यान्यत्रोल्लेखः

कार्तवीर्यः कृतवीर्यस्यापत्यमिति विग्रहेऽपत्येऽणि सिद्ध्यति । कृतवीर्यश्च राजा आयुर्वेदज्ञ आसीदिति विज्ञायते। सुश्रुतसंहितायां गर्भस्योत्पत्तिः कथं भवतीति विचारप्रसङ्गे 'गर्भस्य खलु संभवतः पूर्वं शिरः संभवतीत्याह शौनकः शिरोमूलत्वात् प्रधानेन्द्रियाणाम्, हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धेर्मनसश्च स्थानत्वात्' (सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने ३/३२)। अयं कृतवीर्यः सोमवंशोत्पन्नस्याहंयातेः श्वशुर आसीत्, तस्मै तेन कृतवीर्येण स्वकीया तनया भानुमती दत्तेति महाभारताज्ज्ञायते– 'अहंयातिः खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानुमतीं नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ।' (महाभारते आदिपर्वणि ९५/१५) अयं कृतवीर्यः कार्तवीर्यस्य पिता वेदज्ञानां भृगुवंशोत्पन्नानां ब्राह्मणानां यजमानः, तेन यज्ञे भृगुभ्यो बहुतरं धनं दत्तमिति महाभारतादेव ज्ञायते–

कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ।
याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभ ।।
स तानग्रभुजस्तात धान्येन च धनेन च ।
सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशाम्पतिः ।। (महाभारते १/१७७/११-१३)

कृतवीर्ये स्वर्याते तत्कुलजातानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् । भृगूणां सन्निधावस्मत्पूर्वजदत्तं धनमस्तीति ज्ञात्वा ते राजानो याचिष्णवो भार्गवानभिजग्मुः । तत्र केचिद् भृगवो धनं भूमौ निदधुः, केचित्तु क्षत्रियतो भयं ज्ञात्वा यथेप्सितं ददुः।

कार्तवीर्यः

कृतवीर्यस्य पुत्रः कार्तवीर्यः । अस्य नाम तु अर्जुनः, सहस्रबाहुत्वात् सहस्रबाहुः, सहस्रार्जुन इत्यादीनि च नामानि । तस्य महत्त्ववर्णनम् –

स हि वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ।
दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसम्भवम् ।।
तस्मै दत्तो वरान् प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः ।
पूर्वं बाहुसहस्रन्तु प्रार्थितं सुमहद् वरम् ।।
अधर्मे वर्तमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ।
उग्रेण पृथिवीं जित्वा स्वधर्मेणानुरञ्जनम् ।।
संग्रामान् सुबहून् कृत्वा हत्वा चारीन् सहस्रशः ।
संग्रामे वर्तमानस्य वधं चाप्यधिकाद् रणे ।।
तस्य बाहुसहस्रन्तु युध्यतः किल भारत ।
योगाद् योगेश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया ।। (हरिवंशे, हरिवंशपर्वणि ३३/१०-१४) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आपवशापः -

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ।
अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः ।।
दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्त्रवान् ।
चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके ।
ददौ स पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपर्वताम् ।
स्वबाह्वस्त्रबलेनाजौ जित्वा परमधर्मवित् ।।
तृषितेन च कौन्तेय भिक्षितश्चित्रभानुना ।
सहस्त्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद् भिक्षामथाग्नये ।।
ग्रामान् पुराणि राष्ट्राणि घोषाँश्चैव तु वीर्यवान् ।
जज्वाल तस्य बाणाग्राच्चित्रभानुर्दिधक्षया ।। (महाभारते शान्तिपर्वणि १४९/३५-३९)

एवं कार्तवीर्यस्य प्रभावेणाग्निर्वायुना प्रेरितः पवनर्षेराश्रमपदमपि ददाह । तेन रुष्ट आपवस्तु रोषादर्जुनं शशाप - त्वया ममेदं वनं न वर्जितम्, तस्माद् रणे परशुरामो बाहूँस्ते छेत्स्यत इति ।

अस्मिन् काव्ये अर्जुनस्य (कार्तवीर्यस्य) केवलं राज्यशासनपर्यन्तमेव वर्णनं विद्यते । कार्तवीर्योऽर्जुनो रावणं जित्वा कारागारे स्थापितवान् यज्ज्ञात्वा पुलस्त्यनामा महर्षिः स्वपौत्रं रावणं मोचयामासेति हरिवंशे वर्णितम्-

श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्यं रावणं त्वर्जुनेन तु ।
ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं ददृशे स्वयम् ।।
मुमोच रक्षःपौलस्त्यं पुलस्त्येनानुयाचितः ।। (हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ३३/३५)

रावणस्य पराजयो महाकविनाऽत्र काव्ये सम्यग् विहितः, तथा सहस्त्रबाहुरर्जुनो विष्णोश्चक्रस्यावतार इत्यपि कथितम् । कार्तवीर्यस्य नामकीर्तनं प्रायः सर्वैः प्रातः प्रातः क्रियते -

कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्त्रवान् ।
तस्य स्मरणमात्रेण गतं नष्टञ्च लभ्यते ।। इति ।

किञ्च तस्य नामानि परमपवित्राणीत्यपि मन्यते

कार्तवीर्यः खलद्वेषी कृतवीर्यसुतो बली ।
सहस्त्रबाहुः शत्रुघ्नो रक्तवासा धनुर्धरः ।।
रक्तगन्धो रक्तमाल्यो राजा स्मर्तुरभीष्टदः ।
द्वादशैतानि नामानि कार्तवीर्यस्य यः पठेत् ।
सम्पदस्तस्य जायन्ते जनास्तस्य वशे सदा ।।

कविकुलगुरुः कालिदासोऽपि कार्तवीर्यस्य वीर्यं सङ्क्षेपेणेत्थं प्रस्तौति -

सङ्ग्रामनिर्दिष्टसहस्त्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवँश्चापधरः पुरस्तात् ।
अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ।।
ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात् ।। (रघुवंशे ६/३८-४०)

अस्य राजर्षेः प्रभावो वायुपुराणेऽपि दर्शितः । किञ्चिन्निदर्शनम् -

तस्य राज्ञो जगौ गाथां गन्धर्वो नारदस्तथा ।
चरितं तस्य राजर्षेर्महिमानं निरीक्ष्य च ।।
न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति मानवाः ।
यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्च विक्रमेण श्रुतेन च ।।
द्वीपेषु सप्तसु स वै खड्गी वरशरासनी ।
रथी राजाऽप्यनुचरोऽन्योऽगाच्चैवानुदृश्यते ।।
अनष्टद्रव्यश्चैवासीन्न शोको न च विभ्रमः ।
प्रभावेण महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ।।
पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां स नराधिपः ।
स सप्तद्वीपवान् सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ।।
स एष पशुपालोऽभूत् क्षेत्रपालस्तथैव च ।
स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्जुनोऽभवत् ।।
स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनेन च ।
भाति रश्मिसहस्रेण शारदेनेव भास्करः ।।
स हि नागसहस्रेण माहिष्मत्यां नराधिपः ।
कर्कोटकसमां जित्वा पुरीं तत्र न्यवेशयत् ।। (वायुपुराणे ९४/१९-२६)

महाकाव्यादिव्युत्पत्तिः

एवंविधस्य पुण्यश्लोकस्य कार्तवीर्यस्योदयोऽस्मिन् महाकाव्ये महाकविनोपस्थापितः । कविश्च कवते सर्वं जानाति, सर्वं वर्णयति, सर्वं गच्छति, सर्वतो गच्छति वा कविः, कवृ वर्णे इत्यस्मादिनि सिद्ध्यति । कवेरिदम्, कवेर्भावः कर्म वा काव्यम् । तल्लक्षणञ्च -

वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ।। (साहित्यदर्पणे प्रथमपरिच्छेदे)

महच्च तत्काव्यम् - महाकाव्यम् । तल्लक्षणञ्च -

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः स्मृतः ।
सद्वंशः क्षत्रियो वाऽपि धीरोदात्तगुणान्वितः ।।

इत्यादि साहित्यदर्पणोक्तं स्मर्तव्यं भवति । अस्मिन् महाकाव्ये लक्षणानि सर्वाण्येवोपपन्नानीति कथयितुं शक्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दार्शनिकं चिन्तनम्

अत्र महाकाव्ये दार्शनिकं चिन्तनं कीदृशं वर्तत इति तु विवेचनीयमेव । पाश्चात्यदृष्ट्यनुसारं दर्शनं न परमपुरुषार्थाय किन्तु मानसिकबौद्धिकतार्किकशक्तिप्रदर्शनाय । दर्शनस्य कृते तत्र फिलोसोफीशब्दः प्रयुज्यते तस्य चाशयो बौद्धिकज्ञानं प्रति प्रेमा बुध्यते । वस्तुतस्तु सर्व एव मानवा दार्शनिकतां त्यक्तुं न शक्नुवन्ति । जीवनविषये तत्त्वविषये सर्वेषामेव काचिद् दृष्टिर्भवत्येव । यदा च परलोकादिकममन्यमानो देहमेव सर्वं मन्यमानो लौकिकसुखार्थमेव चेष्टते तदाऽपि स लोकायतः सञ्जातो दार्शनिक एव । यद् वा तद् वा भवतु, कविस्तु दार्शनिक एव काव्यप्रयोजनविषये मम्मटस्योक्तिरस्ति-

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मितयोपदेशयुजे ।।

शिवेतरक्षतिरित्यनेन **शिवः** = कल्याणम् - सुखम्, **तस्मादितरम्** = शिवेतरम्, दुःखम् तस्य **क्षतिः** = नाशः, ध्वंसः, दुःखनाशो दुःखप्रागभावः काव्यस्योद्देश्यम् । तदेवोद्देश्यं दर्शनस्यापीति कविर्दार्शनिक एव । सद्यः परनिर्वृतिश्च आत्यन्तिकं सुखम्, यच्च वेदान्तदर्शनस्योद्देश्यम् । सद्यः परनिवृतिर्नाम मम्मटशब्देष्वेव **सकलप्रयोजनमौलीभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्** । तथा च - **आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन** । आन्दस्वरूपं ब्रह्म प्राप्तं भवतीति बुध्यते । दुःखनिवृत्तिः सुखं वा काव्यस्य मुख्यं प्रयोजनं बुध्यते । यशोधनादिकन्तु सुखार्थमेवेष्यते। कविर्दार्शनिको भवतीत्यत्र प्रमाणन्तु कविकुलगुरुः कालिदास एव । रघुवंशे काव्ये पार्वतीपरमेश्वरयोर्वन्दनां कुर्वन् कविः शिवशक्त्योः सामरस्यरूपां शैवदृष्टिमेवोपस्थापयति । किञ्च चिद्गगनचन्द्रिकाग्रन्थेनाऽपि कालिदासस्य दार्शनिकताऽभिव्यज्यते। किञ्च -

रम्याणि वीक्ष्य मधुराँश्च निशम्य शब्दान् पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ।।

इति शाकुन्तलश्लोकेन चित्ते वासनानां सूक्ष्मरूपेणावस्थानम्, समये च प्राप्ते तासामभिव्यक्तिर्भवतीति प्रतिपादयन् **ततश्च तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम्** (योगसूत्रे ४/८) इति योगसूत्रोक्तं दर्शनमुपस्थापयति ।

महाकाव्यमिदं कवेर्दुःखात्मिकामुक्तिमुपस्थापयद् दुःखत्रयाभिघाताद् दर्शने प्रवृत्तिर्भवतीति मन्तव्यं द्रढयति। तथा च तस्योक्तिः -

कविते भवितेह को नु मे सरसोक्तेरनुरागभाजनम् ।
इति मास्म तपस्तपोबलात् सुकृतेः कोऽपि जनिष्यते तथा ।। (१७/२६) ।

किञ्च स पुनः कथयति -

अथवास्ति सुतो बृहस्पतिः परिचर्याकुशलस्तवाधुना ।
भविता शिशुपद्मनामकोऽवरपुत्रोऽपि कियद्दिनैरलम् ।। (तत्रैव १७/२७) ।

कविः पुनः पुनर्दुःखं प्रकटयन् कथयति -

पुत्रस्यास्य कनीयसो मम पुनः काव्याभिधानस्य च
ज्येष्ठाभ्यां मयि तारिणीपदगते दायः प्रदेयो ध्रुवम् ।
नित्यावेक्षणदुष्टतानिरसनाविघ्नप्रचारादिको
भूयाद् वां कुशलं सदाप्यविकलं सौभ्रात्रभाजोरिति ।। (१७/२८)

इत्थं स्वकीयां मानसीं वेदनां प्रकटयन् प्रपञ्चस्यास्य दुःखमयतां प्रदर्शयन् कविः साङ्ख्यदर्शनानुयायी प्रतीयते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बौद्धा अपि 'दुःखम्, दुःखसमुदयः, दुःखनिरोधः, दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदिति' चत्वारि आर्यसत्यानि स्वीकुर्वन्तः 'सर्वं दुःखम्, सर्वं क्षणिकम्' इति मन्यन्ते । बौद्धानामाशयः – सर्वं सत् क्षणिकम्, यथा जलधरपटलम्, यथा वा दीपार्चिः । यदि वस्तूपत्त्यनन्तरं न नश्येत् द्वितीयक्षणेऽपि तिष्ठेत्तर्हि द्वितीयक्षणेऽपि क्षणद्वयस्थायित्वात् पुनरपरक्षणद्वयमवतिष्ठेत् । एवमेव तृतीयक्षणेऽपि तत्स्वभावत्वान्नैव नश्येत् । ततः सर्वं नित्यमेव स्यादतः क्षणभङ्गवादः स्वीकर्तव्य इति । यथा चोक्तं शान्तरक्षितेन –

तत्र ये कृतका भावास्ते सर्वे क्षणभङ्गिनः ।
विनाशं प्रति सर्वेषामनपेक्षतया स्थितेः ।। (तत्त्वसङ्ग्रहे ३५३)

एतच्च मतं न महाकविसम्मतम् । यथोक्तम् –

स्मराम्यहं तत्पुरतोऽनुभूतं कृतं मया चेत्यनुसन्दधानः ।
वैनाशिको नासिकया विहीनस्त्रपां न धत्तेऽनुभवापलापी ।। (का.म. १६/८७)

कवेराशयोऽयं यत्क्षणभङ्गस्वीकारे चत्वारो दोषाः – कृतप्रणाशदोषः, अकृतकर्मभोगदोषः, भवभङ्गदोषः, मोक्षभङ्गदोषश्च। पूर्वपरमाणूनां निरन्वये नाशे कृतस्य कर्मणो भोगो न जात इति कृतप्रणाशदोषः, उत्तरपरमाणुभिस्तस्य भोगः कृत इत्यकृतकर्मभोगदोषः, इत्थञ्च संसारस्य कर्मफलभोगहेतुत्वाद् येन कर्म कृतं तस्याभावात् भवभङ्गदोषः, येन कर्म कृतं तस्य भोगो न जात इति मोक्षोऽपि न भवेदिति मोक्षभङ्गदोषः, एते दोषाः सञ्जायन्ते इति कवेराशयः प्रतिभाति। एवञ्च दुःखस्य सत्ता वर्तते, दुःखान्मुक्तेरुपायः कर्तव्यस्तत्त्वज्ञानं कर्तव्यमित्यत्र तु नास्ति विवादः परं क्षणिकवादस्तु न तर्काऽनुकूल इति कवेराशयः प्रतिभाति ।

साङ्ख्यदर्शनं पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि स्वीकृत्य चतुर्विंशतिरचेतनानि तत्त्वानि पुरुषस्तु चेतन इति कथयति । चतुर्विंशतितत्त्वेषु प्रथमं तत्त्वं प्रधानं प्रकृतिः कथ्यते । प्रकृतितोऽन्यानि महदादितत्त्वानि क्रमरूपेण जायन्ते । तथा च सूत्रम् – **सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः ।** (साङ्ख्यसूत्रे १/६१) ।

अस्मिन् दर्शने सत्कार्यवादः स्वीकृतस्तथा च सूत्राणि – **नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्** (१/११४), **उपादाननियमात्** (१/११५), **सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात्** (१/११६), **शक्तस्य शक्यकरणात्** (१/११७) **कारणभावाच्च** (१/११८) एतेषां सङ्ग्रहः सांख्यकारिकयेत्थं कृतः –

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ।।

अस्य साङ्ख्यदर्शनस्यात्र महाकाव्येऽनेकत्रोल्लेखो लभ्यते । यथा प्रथमसर्गे–

सङ्ख्यावतां साङ्ख्यविचारभाजां प्रधानमादाय समस्तकार्यम् ।
आत्मावगाहिप्रमितिश्च वृत्तिः परेति वादो द्विविधोऽपि यत्र ।। (का.म. १/३०)

तथैव षोडशसर्गेऽपि सत्कार्यवादस्योल्लेखो वर्तते । यथा –

सतः सदुत्पत्तिरितीह मार्गः सतोऽसदुत्पत्तिरिति त्वमार्गः ।
सर्वत्र सर्वार्थिजनाप्रवृत्तेस्तैलस्य यत्नात् सिकतास्वलाभात् ।।
उत्पादिका यत्र च यस्य शक्तिस्तदेव तत्कारणमुच्यते चेत् ।
स्याच्छक्तिशक्तिश्च ततोऽनवस्था सत्कार्यवादो यदि नैव सा स्यात् ।।

(१६/७७–७८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किञ्च शैवाद्वैतवादः काश्मीरशैवदर्शनस्य मुख्यसिद्धान्तो वर्तते, शक्तिशक्तिमतोरभेदः । यथोक्तं सोमनाथेन -

न शिवः शक्तिरहितो न शक्तिर्व्यतिरेकिणी ।
शिवः शक्तस्तथा भावानिच्छया कर्तुमर्हति ।।
शक्तिशक्तिमतोर्भेदः शैवे जातु न वर्ण्यते । (शिवदृष्टौ ३/२-३) ।

एष एव चार्थः सुकृतिदत्तेनेत्थं प्रकटितः -

शक्तिर्न भिन्ना समवायिहेतोः पृथङ् न केनाऽप्यनुभूयते सा ।
पृथङ् न भातङ्कथमस्तु भिन्नं तद्व्यक्तिभेदो न हि तत्र लोके ।।
श्रुतिप्रसिद्धा विविधाऽस्ति शक्तिस्त्रिलोकगेहस्थपतौ परेशे ।
एकत्वमप्यागममार्गरूढं विरुध्यते नोक्तपथानुसारात् ।। (का.म. १६/७९-८०)

अत्र च -

न तस्य कार्यं करणं न विद्यते, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ।।
(श्वेताश्वतरोपनिषदि ६/८)

इति श्रुतेरपि सङ्केतो वर्तते । किञ्च -

श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रतिकूलगामी तर्कोऽप्रतिष्ठां लभते निकृष्टः ।
तत्सम्मतार्थप्रतिशोधहेतुस्तर्को विशिष्टां लभते प्रतिष्ठाम् ।। (का.म. १६/८१)

अस्मिन् श्लोके तर्काऽप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः (ब्रह्मसूत्रे २/१/११) इत्यस्य सूत्रस्याशयः प्रकटितः ।

किञ्च अपक्वो मृद्घटः श्यामोऽग्नौ पक्वो रक्तो जायते । तत्र वैशेषिकमतानुसारेण पाकायाग्नौ स्थापितः श्यामघटः परमाणुपर्यन्तं नश्यति । रक्तरूपे परमाणूनां पाको जायते । ततश्च द्व्यणुकादिसंयोगक्रमेण घट उत्पद्यतेऽतो घटो रक्तो जायते । अयं वादः पीलुपाकवादः । पीलुर्नाम परमाणुस्तस्य पाकः । यदि रक्तो घटो भिद्यते चेत्तस्य सर्वेऽवयवा रक्ता दृश्यन्तेऽतः परमाणुपर्यन्तमेव पाको मन्तव्यः । यद्यपि तत्र रक्तघटोत्पत्तौ कर्ता न दृश्यते तथाऽपि प्राणिनामदृष्टवशादीश्वर एव तत्र कर्ता कल्प्यते, क्रियायाः शीघ्रतया सम्पन्नत्वेन तत्र निर्माणप्रक्रिया न दृश्यते । नैयायिकास्तु पीठरपाकवादिनः । तदनुसारेणानष्टस्यैव श्यामघटस्य पाकः । घटस्य मध्ये छिद्रा भवन्ति ततोऽग्निरन्तः प्रविश्य सम्पूर्णघटमेव रक्तं सम्पादयति। अनयोर्वादयोरुल्लेखो यथा -

निरंशपील्वोर्यदि योग इष्टो विलक्षणः स्याद् द्व्यणुकः प्रपञ्चः ।
अथांशवत्त्वं यदि पीलुजातेर्गतावतास्याः परमाणुताऽपि ।।
गुणस्तु शुक्लादिरुपैति कार्ये पीलोः प्रमाणान्नहि का च युक्तिः ।
निर्युक्तिकोऽयं परमाणुवादः परेऽपि वादाः सदृशा अनेन ।। (का.म.१६/८५-८६)

बौद्धा अपि परमाणुखण्डने परमाणुद्वयसंयोग एव न सम्भवति, कथं संयोगपरम्परया द्व्यणुकाद्युत्पत्तिः स्यादिति कथयन्ति -

न तदेकं न चाऽनेकं विषयः परमाणुशः ।
न च ते संहता यस्मात् परमाणुर्न सिद्ध्यति ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता ।
षण्णां समानदेशत्वात् पिण्डः स्यादणुमात्रकः ।।

(विज्ञप्तिमात्रतासिद्धौ विंशतिकारिकायाम् ११,१२)

द्वयोः परमाण्वोः प्राच्यादिचतुर्दिक्षूर्ध्वमधश्च संयोगः स्यात् । षट्सु देशेषु संयोगात् परमाणोः षडंशा जाता । परमाणोरंशा न भवन्तीति कथनमेव प्रलापसदृशं जातमिति तत्राशयः । बौद्धानां क्षणिकवादोऽप्ययमुष्मै कवये न रोचते । तत्खण्डनं तु पूर्वमेवोक्तम् । तथैव लोकायत (चार्वाक) दर्शनस्याऽपि खण्डनमनेन कविना कृतम् -

अप्रत्यक्षन्न प्रमाणं वदन्तः प्रामाण्यञ्च स्वोक्तिषु स्थापयन्तः ।
शोकामोदौ पत्रिकातो दधाना वृद्धोक्षास्ते नैव सम्भाषणीयाः ।। (१६/८८)

विवर्तवादो वैयाकरणानां शब्दाद्वैतवादिनां वेदान्तिनां ब्रह्माद्वैतवादिनाञ्चेति । यथोक्तं वाक्यपदीये -

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।। (वाक्यपदीये १/१/१)

स च कवेरस्याभिमत एव । यथोक्तम् -

विवर्तमानञ्जगदीश्वरे तदनाद्यविद्याकृतविभ्रमेण ।
विद्याविलासेन विचार्यमाणमाभात्यधिष्ठानविशेषरूपम् ।।
सन्तः पुरूषार्थचतुष्टयं यद् वदन्ति तत्राऽप्यमृतं प्रधानम् ।
उत्कर्षनाशाप्रतियोगितायास्तत्सिद्धये तत्प्रयतेत विद्वान् ।। (का.म.१६/८९-९०)

तथा -

अस्त्येकमेवाऽखिललोकवल्लीकन्दं पदन्नात्र विवादमार्गः ।
अशक्यनिर्माणमिदं यदन्यैस्त्रैलोक्यपस्त्यं परिपश्यतैव ।।
नानाऽपि तन्नो यदनेककर्तृ जगद् यदि स्यान्नियतं न हि स्यात् ।
स्पर्द्धाविवादैरथवाऽनवस्था जायेत लोकस्य तथाऽव्यवस्था।। (तत्रैव १६/६८-६९)

मीमांसादर्शनन्तु कर्मैवेश्वरः कथयति । कर्मेति मीमांसका इति लोकोक्तिर्वर्तते । कर्मणाऽपूर्वरूपेण सर्वमभीष्टं स्वर्गं (मोक्षञ्च) लभन्ते जनाः, नास्ति कोऽपीश्वर इत्यादिकं मन्यन्ते केचिन्मीमांसकाः । मीमांसकसिद्धान्ते स्वमतभिन्नतां प्रकटयतः कवेरयमाशयो यत् कर्म जडम्, चेतनं विना जडं कर्म कथं प्रवर्तेत । जडस्य यानस्य कश्चिच्चेतनश्चालको भवति । तथा च कथं जडं कर्म प्रवर्तेत, कथञ्च फलं दातुं प्रभवेत् । किञ्च श्रुतिषु सृष्टिरीक्षणपूर्विका प्रतिपादिता - **सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, तदैक्षत बहु स्याम प्रजायेय** (छान्दोग्योपनिषदि ६/२/१) । तथा - **आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति** (ऐतरेयोपनिषदि १/१)। एतादृशीषु श्रुतिषु सतीष्वचेतनं कर्म करोतीति कथनं तथा सृष्टिप्रलयौ न स्तः, अनादिरेवाऽयं संसार इति कथनमनुपपन्नमेवेति कवेराशयः प्रतिभाति -

अचेतनन्तद् यदि वित्थ सृष्टिर्विशः कृमीणामिव चेतनानाम् ।
ईक्षान्वितां सृष्टिमुदाहरन्ती युक्तिः श्रुतिश्चाऽपि विरुध्यतेऽद्धा ।।
अचेतनं कर्म तथा प्रधानं पिल्वादि वा कर्तृ ततो न वित्थ ।
कियानसौ विक्रियते निरंशः कियान् प्रकृत्येति तु तुल्यदोषः ।। (१६/७०-७१)

गीतायां साङ्ख्ययोगदर्शनयोः समत्वमुक्तम् । साङ्ख्ये प्रकृतिरेव कर्त्री, ईश्वरो न स्वीक्रियते, योगे तु स्वीक्रियते

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्येव भेदोऽन्यथा तु पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि उभयोः स्वीकृतानि । तथा च -

साङ्ख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्लभते फलम् ।।
यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद् योगैरपि गम्यते ।
एकं साङ्ख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ।। (गीतायाम् ५/४-५)

एवञ्च साङ्ख्यस्योल्लेखेन योगदर्शनमपि गतं मन्तव्यम्, परमनेन कविना योगदर्शनस्याऽपि पृथग् विमर्शो विहितः। **योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः** इति योगलक्षणं सूत्रे निहितम् । चित्तवृत्तिनिरोधरूपयोगस्य विमर्शाय कविरित्थमुपस्थापयति -

योगे वियोगे विपुलार्थराशेरहीनवाचः पुरुषा रमन्ते ।
यत्र स्थिताः किन्तु न चित्तवृत्तिः प्रपञ्चताद्या न विकल्पवादाः ।। (१/३१)

दुःखपङ्कनिमग्नस्य जगत उद्धारायाष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हितस्यान्वीक्षिकीत्यपरनामधेयस्य न्यायशास्त्रस्य निर्माणमकरोत् परमकारुणिको मुनिर्गोतमः । तत्र च प्रथमसूत्रे **प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः** इति प्रतिपादयन् प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति प्रमाणतत्त्वस्य प्रथमं विवेचनं विहितं तेन मुनिवरेण । न्यायशास्त्रं तावद् द्विधा विभक्तुं शक्यते - प्रमेयप्रधानम्, प्रमाणप्रधानञ्च । पूर्वं वैशेषिकदर्शनन्यायदर्शनयोः प्रमेयप्रधानत्वं मन्तव्यम्, पश्चाद् गङ्गेशोपाध्यायेन प्रमाणप्रधानस्य न्यायशास्त्रस्य प्रवर्तनं विहितम् ।

गङ्गेशोपाध्यायस्य तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्तदाश्रिताश्चान्ये न्यायशास्त्रस्य ग्रन्थाः प्रमाणप्रधाना एव । प्रमाणप्रधानो ग्रन्थराशिर्नव्यन्यायशब्देन व्यवह्रियते । तथा च प्राचीनन्यायदर्शने **प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि** इत्यस्मिन् सूत्रे निर्दिष्टानां प्रमाणानां चतुर्विधत्वं स्वीकृत्याचार्यवरेण गङ्गेशोपाध्यायेन प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दखण्डैर्मण्डितस्तत्त्वचिन्तामणिर्नाम ग्रन्थो रचितः । प्रमाणानां प्रामाण्यमनुमानेनैव साध्यमित्यनुमानस्यैव विस्तृतो गहनो विचारो विहितः ।

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानम् इति कथयन् गङ्गेशः साधने साध्यस्य व्याप्तिज्ञानमेवानुमानमित्याशयं स्वीकरोति । तथा चानुमानज्ञानं व्याप्तिज्ञानाश्रितमिति बुध्यते । व्याप्तेः पञ्च लक्षणानि तत्त्वचिन्तामणौ पूर्वं निर्दिष्टानि तानि च विद्वत्समांजे व्याप्तिपञ्चकनाम्ना पञ्चलक्षणीनाम्ना च प्रसिद्धानि । तथा चानुमाने प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमानां पञ्चावयवानां प्रयोगो भवति । तत्र च पक्षसाध्यसाधनानां ज्ञानमपेक्षितं भवति । यथा - पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यनुमाने साध्यो वह्निः, पक्षः पर्वतः, साधनम् धूमः । तत्र च साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभाव आवश्यक इत्यनुमाने व्याप्तिसाध्यसाधनपक्षादीनां ज्ञानमावश्यकं भवति । किञ्च हेतोः पक्षसत्त्वम्, सपक्षसत्त्वम्, विपक्षासत्त्वमप्यनुमानायावश्यकम् ।

एवञ्च महाकविरयं सुकृतिदत्तः पण्डितो न केवलं न्यायदर्शनस्य किन्तु नव्यन्यायस्याऽपि धुरन्धरो विद्वानिति प्रतिभाति। यतस्तेन स्वकीयेऽस्मिन् महाकाव्ये उक्तम् -

आन्वीक्षिकी पण्डितमन्दिरेषु व्याप्तिप्रसङ्गेन वितायमानैः ।
वादैः ससाध्यैरपि वाद्यसाध्यैः सहेतुपाशैरपि हेतुमद्भिः ।।
त्रिधा सपक्षैश्च तथा विपक्षैः सपूर्वपक्षैस्सहमुख्यपक्षैः ।
या चन्द्रशालासु विनाद्यमाना पुरी सदाभ्यस्यति किन्नु तर्कम् ।। (का.म.१/२५-२६)

तथा च नव्यन्यायशास्त्रस्य मन्थनं विधाय तस्य सारभूतोंऽशः प्रत्युपस्थापितोऽत्रेति कथयितुं शक्यते ।

तथा चास्य काव्यं मधुवर्षि दार्शनिकचिन्तनैश्चास्य दीप्तिमत्वम् । अनेन कविना अजरामरताऽवश्यं प्राप्ता, कुशलवसुताऽप्यधिगतेति वक्तुं शक्यते यद्यपि बहुवक्तव्यं किन्तु विस्तरभयादत्रैव विरम्यते । ॐ शमिति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सन्दर्भसूची

१. कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम् - सम्पादकः - डा. स्वामिप्रपपन्नाचार्यः (ने.रा.प्र.प्र.) ।

२. तत्त्वसङ्ग्रह - सम्पादकः - स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, बौद्धभारती, वाराणसी ।

३. स्याद्वादमञ्जरी - लेखकः - मल्लिषेणसूरिः, भाण्डारमरप्राच्यविद्यासंशोधन, मन्दिरम् ।

४. भारतीयदर्शनम् - लेखकः - आचार्यबलदेवोपाध्यायः, शारदामन्दिरम्, काशी ।

५. साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ।

६. साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी - ईश्वरकृष्णः, वाचस्पतिमिश्रः, चौखम्भा संस्कृत सीरीज ।

७. योगसूत्रम् ।

८. वैशेषिकसूत्रोपस्कारः - शङ्करमिश्रः (आचार्यढुण्डिराजशास्त्री), चौखम्भा संस्कृत सीरीज ।

९. न्यायदर्शनम् - वात्स्यायमुनिकृतभाष्यसहितम् (जीवानन्दविद्यासागर, कोलकाता) ।

१०. वेदान्तपरिभाषा - वेङ्टाध्वरिः ।

११. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् - परिमलकल्पतरुभामतीसहितम् - श्रीकृष्णदास संस्कृत सीरीज ।

१२. पञ्चदशी ।

१३. काव्यप्रकाशः - टीकाकारः - श्रीशिवराजाचार्यः, मोतीलाल बनारसी दास ।

१४. साहित्यदर्पणम् - खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई ।

१५. नैषधमहाकाव्यम् - चौखम्भा अमर भारती, वाराणसी ।

१६. रघुवंशमहाकाव्यम् - कालिदासग्रन्थावली, काशी हिन्दू वि.वि. ।

१७. हरिवंशपुराणम् - गीता प्रेस, गोरखपुर ।

१८. महाभारतम् - गीता प्रेस, गोरखपुर ।

१९. सुश्रुतसंहिता - सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग निर्णयसागरमुद्रणालय, मुम्बई ।

२०. भगवद्गीता - गीता प्रेस, गोरखपुर ।

२१. श्वेताश्वतरोपनिषद् - गीता प्रेस, गोरखपुर ।

२२. ऋग्वेदसंहिता (भाष्यसहिता) वैदिक संशोधनमण्डलम्, पुने ।

२३. वायुपुराणम् - (आनन्दाश्रसंस्कृतग्रन्थावली, ४९) ।

२४. वाक्यपदीयम् - रघुनाथशर्मा (सं.सं.वि.वि., वाराणसी) ।

२५. विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिः - सं.सं.वि.वि., वाराणसी ।

२६. शिवदृष्टिः - काश्मीरसंस्कृतग्रन्थावली (५४), काश्मीर, श्रीनगर ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य तन्त्रदृष्ट्याऽवेक्षणम्

- *प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायः*

विद्वत्कुलतिलकैः पण्डितवर्यैः पन्तोपनामभिः श्रीसुकृतिदत्तपन्तमहोदयैर्विरचितस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य तन्त्रदृष्ट्यावेक्षणं हि प्रकृतप्रवृत्तेः प्रकृष्टं प्रयोजनं पुरतः समुपस्थाप्यते यथामति विद्यानाथोपाध्यायेनेति निवेदनम् ।

श्रीकृतवीर्यसूनोः कार्तवीर्येतिनाम्नातिप्रसिद्धस्य वीरातिवीरस्य अर्जुनदेवस्य चरितस्य वर्णनं समुद्दिश्य विरचितस्य कार्तवीर्यमहाकाव्यस्य प्रणेतारः पण्डितवर्याः स्वनामधन्याः पन्तकुलावतंसाः श्रीसुकृतिदत्तमहोदयास्तन्त्रशास्त्रस्य वेत्तारो भगवत्याः श्रीतारिणीदेवतायाः समुपासकास्तत्कृपालेशाधिप्राप्त्यै परमातुराश्चासन्निति तैर्महाकाव्यस्य प्रारम्भ एव विहिताभ्यां मङ्गलवाक्याभ्यां स्पष्टमवगम्यते ।

कृपापारावारोल्लसदमलकल्लोलसुभगा-
श्चतुर्वर्गस्तोमार्पणपणकृतामोङ्कृतिकलाः ।
हरब्रह्मादीनां प्रतिदिनमलङ्काङ्क्षिततराः
कटाक्षास्तारिण्या मम विदधतां विघ्नशमनम् ।। (१/१)

ग्रन्थादौ, ग्रन्थमध्ये, ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरणीयमिति श्रुतिचोदिता अविगीतशिष्टाचारपरम्परा । समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति विधिवाक्यञ्च सदाचारपरम्परापरिप्राप्तकर्तव्यताकमित्यत्र लौकिकानां परीक्षणञ्च दृष्टिसाम्यम् । **प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते** इति दर्शनात् मङ्गलस्य द्विविधं फलमैहिकं दृष्टं सुखादिकम्, आमुष्मिकं चादृष्टं स्वर्गादिकम् । दृष्टे फले सम्भवति अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वाद् दृष्टफलान्वेषणमेव प्रकृतानुसरणम् । दृष्टं फलं चात्र ग्रन्थकर्तुः स्वारब्धग्रन्थस्य निर्विघ्ना परिसमाप्तिरेवेति तत्र विघ्नशङ्कया तच्छमनाय मङ्गलाचरणं देवतानमस्कारात्मकं तदाशीर्वादयाचनात्मकञ्च । यतो हि अविगीतशिष्टाचारविषयं मङ्गलमेव समापितफलकं विघ्नध्वंसद्वारकमिति निश्चप्रचम्। तदेवाविगीतशिष्टाचारमनुसरन्तो ग्रन्थकृतः श्रीसुकृतिदत्तपन्ताः स्वकीयग्रन्थस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य परिसमाप्तिकामनया विघ्नशमनाय मङ्गलमाचरन्ति - **कटाक्षास्तारिण्या मम विदधतां विघ्नशमनम्** । इति ।

विघ्नाधिप इति नाम्ना दुरितध्वंसायातिप्रथितः श्रीगणेशो लोके यद्यप्युपास्यस्तथापि श्रीतारायाः कृपाकटाक्षा मम विघ्नशमनं विदधतामिति ग्रन्थकर्तारस्तन्त्रदेवतां प्रार्थितवन्त इति तेषां तन्त्रदीक्षादीक्षितत्वं तान्त्रिकपरम्पराधिष्ठितत्वञ्च पुष्यते ।

तारा हि धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयप्रदायिनीति ब्रह्मोपेन्द्रमहेश्वरादिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः ऋषिभिश्च देवतासिद्धमानुषैः सदा साधितेति तन्त्रशास्त्रसिद्धान्तः । तदेवोच्यते ग्रन्थकर्तृभिः स्वकीयग्रन्थादौ विहिते मङ्गलवाक्ये ।

चतुर्वर्गस्तोमार्पणपणकृतामोङ्कृतिकलाः, हर-ब्रह्मादीनां प्रतिदिनमलङ्काङ्क्षिततरास्तारिण्याः कटाक्षा इति । श्रीताराया एव करुणापरिपूरितकृपाकटाक्षं विघ्नशमनाय संप्रार्थ्य प्रारब्धस्य स्वकीयमहाकाव्यस्य परिसमाप्तावपि पुनर्ग्रन्थकृद्भिर्देव्याः करुणयैव स्वकाव्यं परिपूर्णमिति निवेदितं काव्योपान्ते -

नागेन्द्रनेत्रनवभूमितविक्रमाब्दे वैशाखमासि सितपक्षतृतीयतिथ्याम् ।
श्रीकार्तवीर्य्यचरितोदितकाव्यमेतत् श्रीतारिणीकरुणया परिपूर्णमासीत्।। (१७/३५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ च तैः स्वकाव्यं किञ्चित्प्रशस्य नानाविधकाव्योचितगुणौघैरलङ्कृता कार्तवीर्योदयाख्या कृतिः श्रीताराया एव चरणकमलयोः समर्पिता । यथा –

ब्रह्मोपेन्द्रगिरीशमुख्यविबुधैराराधिताङ्घ्रिद्वये
तारे शुद्धसुवर्णनिर्मितमिदं रीत्यादिसङ्गस्थितम् ।
उन्मीलन्मधुरध्वनि प्रतिपदं स्यूतं गुणौघैरलं
काव्यन्ते चरणेऽर्पयामि तदिदन्मञ्जीरवद् राजताम् ।। (१७/३३)

इत्येषाऽपि श्रीसुकृतिदत्तपन्तानां तन्त्रसाधनासाधकत्वेन तदीयकृतेः कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य तन्त्रसाधनाप्रभाव-प्रभावितत्वञ्चेति विश्वासभूमिः ।

श्रीतारा, श्रीतारिणी वा द्वितीयमहाविद्यात्वेन साधकैर्मनीषिभिः, ब्रह्मादिदेवताभिः वशिष्ठादिमहर्षिभिः, सिद्धैश्चानेकैः सूपासिता इति तत्कृपाकटाक्षलेशेन सिद्धिस्तोममवाप्य इह लोके सुखं परत्र च कैवल्यं प्राप्तवन्तस्तत्साधनतत्पराः साधका इति तन्त्रवचनम् ।

श्रीताराया माहात्म्यं कुब्जिकातन्त्रे प्रकाशितम् –

कलौ कृष्णत्वमासाद्य शुक्लाऽपि नीलरूपिणी ।
लीलया वाक्प्रदा चेति तेन नीलसरस्वती ।।
तारकत्वात्सदा तारा तारिणी च प्रकीर्तिता । इति ।

तथैव अन्यत्र च प्रतिपादितम् –

दासगेहे च योत्पन्ना सती नाम्नेति कीर्तिता ।
कैवल्यदायिनी यस्मात्तस्मादेकजटा स्मृता ।।
तारकत्वात् सदा तारा लीलया वाक्प्रदानतः ।
नीलसरस्वती प्रोक्ता उग्रत्वादुग्रतारिणी ।। इति ।

श्रीताराया वाक्प्रदातृत्वं संसाराब्धितारकत्वं महद्वैशिष्ट्यञ्च संलक्ष्यैव सा ग्रन्थकृद्भिः स्वकाव्यादौ मङ्गलवाक्ये संस्तुता–

इन्दीवरच्छदकदम्बकसुन्दराङ्गं दोर्भिश्चतुर्भिरभिराजितमस्तभीति ।
ताराभिधानममलं हृदये चकास्तु त्रैलोक्यतापशमने प्रथितं महस्तत् ।। (१/२)

'उग्रापत्तारणाय स्वयं फलरूपा उग्रतारा माता नीलसरस्वती मेरोः पश्चिमे कूले चोलनाख्ये महति ह्रदे जज्ञे' इति स्वतन्त्रतन्त्रवचनम् । इत्थं भूतैस्तन्त्रवचनैः श्रीताराया उग्रापत्तारकत्वं वाक्प्रदत्वं कैवल्यदायकत्वं च प्रकाश्यते । तदेवोक्तं ताराभक्तिसुधार्णवेऽपि –

लीलया वाक्प्रदा चेयं तेन नीलसरस्वती ।
तारकत्वात्सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ।।
उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा प्रकीर्तिता । इति ।

परब्रह्मस्वरूपिणी एकैवाद्वितीया भगवती श्रीतारा उपासकभाववैचित्र्यादेव साधकानां हितार्थाय अष्टधा प्रकाशिता। तच्चोक्तम् –

तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रनीला सरस्वती ।
कामेश्वरी भद्रकाली इत्यष्टौ तारिणी स्मृता ।। इति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्गभेदाश्च तस्या आगमरहस्ये प्रतिपादिताः –

आदौ तु स्पर्शतारा स्यात्ततश्चिन्तामणिः स्मृतः ।
ततः सिद्धिजटा प्रोक्ता उग्रतारा ततः परम् ।।
हंसतारा ततो देवि ! निर्वाणरूपिणी कला ।
महानीला महेशानि ! नीलशाम्भवरूपिणी ।।

तारादेव्या उपासना पूर्व–दक्षिण–पश्चिमोत्तरोर्ध्वाम्नायपञ्चके एव तन्त्रोक्तरीत्या विधीयते । तत्रापि आम्नायभेदेन तस्या मूर्त्तिभेदश्चिन्त्य एव ।

यथा **पूर्वाम्नाये** – स्पर्शतारा, चन्द्रघण्टा, घण्टिका, त्रैलोक्यविजया चेति । **दक्षिणाम्नाये** – चिन्तामणिः, सिद्धजटा, क्रूरमालिका, क्रूरचण्डा, महाचण्डा, वज्रतारा, मणितारा, ब्रह्मतारा, नारसिंही, चतुर्वेदोदरी चेति । **पश्चिमाम्नाये**– उग्रतारा, अष्टाविंशतिभेदान्विता हंसतारा चेति । **उत्तराम्नाये** – अष्टतारा । **ऊर्ध्वाम्नाये** – महोग्रतारा, महानीला, शाम्भवतारा, महानीला सरस्वती, चीनसरस्वती, नीलसुन्दरी, महानीलसरस्वती चेति श्रीताराया मूर्त्तिभेदा नामभेदाश्च सन्ति । अथ च **अधराम्नाये** – अत्रापि विशेषतो बौद्धैर्वज्रेश्वरी तारेश्वरीत्यादिनामभिः सदैव तारा उपास्यते इति श्रीतारायाः षडाम्नायसाध्यत्वं प्रकाश्यते तन्त्रशास्त्रेण ।

स्वयं चतुर्भुजो महाविष्णुः, श्रीताराया उपेक्षया महद्दुःखमवाप्य पश्चात्तदुपासनयैव स्वरूपमधिगतवान् । महर्षेर्वशिष्ठस्य श्रीताराया एव कारुण्येन तत्कृपालेशवशात् सिद्धिलाभः । देवतानामैश्वर्यप्राप्तिः ।

विशेषतः श्रीतारा हि –

वाचामीश्वरी भक्तकल्पलतिका सर्वार्थसिद्धीश्वरी ।
गद्यप्राकृतपद्यजातरचनासर्वार्थसिद्धिप्रदा ।।

इति विविधवैशिष्ट्यसंयुता भगवती तारा । 'तदुपासनेन साधकः कवितां विद्यां यथेच्छं लब्ध्वा सर्वशास्त्रार्थविद् भवेत्' इति तन्त्रशास्त्रवचनात् प्रकृतेऽपि कार्तवीर्योदयमहाकाव्यप्रणेतारः श्रीसुकृतिदत्तपन्ताः स्वाभीष्टकृतौ कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य रचनायां सहस्रार्जुनचरितोद्गाने महत्साफल्यमवाप्तवन्त इति तन्त्रग्रन्थकृतां गद्यपद्यमयी वाणी मुखरिता सर्वेषामाह्लादकरी सञ्जातेति नात्र सन्देहलेशोऽपि ।

उक्तञ्च ताररहस्ये –

ब्रह्मा विष्णुरुमापतिस्त्रिभुवने सृष्टिं स्थितिं प्रालयं
ध्यात्वैनां जगदम्बिकां वितनुते मोक्षप्रदां तारिणीम् ।
भक्त्या तद्गतमानसो यदि जनस्तारां भजेद् यत्नतः
स क्षेमङ्करमेतदेव लभते तत्त्यागतो यात्यधः ।। इति ।

महाकविभिः सुकृतिदत्तपन्तमहाभागैरस्मिन् काव्ये यत्र तत्र भगवत्यास्तारायाः स्तुतिव्याजेन तदीयो महिमा प्रकाशितः। ब्रह्मविष्णुमहेश्वरवन्दितं तारायाश्चरणयुगलं मनोगतमन्धकारं नाशयतु इति याचमानाः कवयो वदन्ति –

लक्ष्मीपतीश्वरविरञ्चिकिरीटशाणप्राप्तप्रकाशनखरत्नविराजमानम् ।
स्वान्तान्तरालतिमिरं मम सन्धुनोतु श्रीतारिणीपदयुगं दययाऽवतीर्णम् ।। (१०/१)

महाकविभिः सुकृतिदत्तपन्तमहाभागैर्द्वादशसर्गे मङ्गलाचरणक्रमे निगमशीर्षसञ्चारिणी, समस्तभीतिविनाशिनी, दुःखत्रयविनाशिनी, परमात्मविहारिणी, जटामुकुटधारिणी, भुजगभारभारिणी, भगवती तारा प्रार्थिता, तदीयगुणाः प्रकाशिताः,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदीयं स्वरूपञ्च समुन्मीलितम् -

पुरो भवतु तारिणी निगमशीर्षसञ्चारिणी
समस्तभयहारिणी निखिलदुःखसन्दारिणी ।
परेश्वरविहारिणी भवपयोधिसन्तारिणी
जटामुकुटधारिणी भुजगसम्भारभारिणी ।। (१२/१)

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरसेविता विघ्ननाशिनी तेजोमण्डलमयी भगवती तारा महाकविभिरन्यत्र वन्दिता -

चतुर्भुजचतुर्वक्त्रपञ्चवक्त्रादिसंयुतम् ।
प्रत्यूहपटलच्छेदि महस्ताराभिधं नुमः ।। (१३/१)

शिवादिसेवितं तारिणीचरणपङ्कजं हृदि स्मृतमात्रं पापराशिविदारकं भवतीति ताराया वैशिष्ट्यं प्रकाशयन्तः कविवरास्तामित्थं प्रार्थयामासुः -

तारिणीपदपयोजमुज्ज्वलं सेव्यमानमनिशं शिवादिभिः ।
दुस्तराद्दुरितवारिराशितस्तारकं भवतु नः स्मृतं हृदि ।। (१४/१)

विघ्नव्यूहविदारिण्यः तारायाश्चरणकमलपरागकणिका मम शिरसि समासतामिति कविवराः प्रार्थितवन्तः -

श्रीताराचरणाम्भोजपरागकणिका मम ।
प्रत्यूहव्यूहशातिन्यो मध्येमौलि समासताम् ।। (१५/१)

महाकविभिरैहिकजीवनस्यावसानेऽहं तारिणीपदं प्राप्स्यामीति दृढो विश्वासोऽभिव्यक्तः -

पुत्रस्यास्य कनीयसो मम पुनः काव्याभिधानस्य च
ज्येष्ठाभ्यां मयि तारिणीपदगते दायः प्रदेयो ध्रुवम् ।
नित्यावेक्षणदुष्टतानिरसनाविघ्नप्रचारादिको
भूयाद्वां कुशलं सदाप्यविकलं सौभ्रात्रभाजोरिति ।। (१७/२८)

एतेन तेषां कविवराणां तारिणीसमुपासकता प्रमाणिता भवति । पुनश्च यथाऽहं महता परिश्रमेण महाकाव्यमिदं रचितवान् तथैवायासेनास्य परिशीलनकर्तरि जनेऽपि भगवत्याः तारायाः करुणादृष्टिपातः स्यादिति कामयन्ते कवयः -

मयीव परिशीलनश्रमयुतेऽस्य मर्त्यान्तरे
पतन्तु करुणादृशो भुवनतारिकाया द्रुतम् ।। (१७/३६)

स्वाभीष्टकृतिं महाकाव्यं समाप्य स्वसाफल्यं च तत् श्रीताराया एव करुणाकटाक्षप्रयोज्यमिति विश्वसमाना लोककल्याणाय षोडशसर्गान्ते महाकवयः श्रीतारां प्रार्थितवन्तः ।

या दत्तेऽमृतमर्थिने बुधगणायायासलेशं विना
श्रोतद्भूरिरसान् नवाङ्कविकलान् नाम्नापि पुष्णाति या ।
या प्राप्ता फणिहारमौलिपदवीं यास्ते त्रिनेत्राश्रिता
श्रीतारेश्वरमूर्तिरस्तु जगतां क्षेमाय सा सर्वदा ।। (१६/१२४) ।
इति शशधरं प्रत्याम्नाताः परस्परभारतीः
प्रमुदिततरं शृण्वन्तौ तौ सुखेन हि दम्पती ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ललितललिताञ्चान्यां वार्तामुदाररसोदयं
समभिदधतौ क्षेमं लक्षं समासु विजह्रतुः ।। (१६/१२४-१२५)

सप्तदशसर्गान्ते च महाकवयः काव्यगतसकलदोषनिवारणाय भगवतीं तारां प्रार्थितवन्तः -

संवेशेक्षितकुम्भिकुञ्जशकलश्यामभ्रमोक्तिर्यथा
त्वद्रूपाध्यसितेऽत्र दोषगुणगा चर्चा मुधा यद्यपि ।
पौरोभाग्यमभाग्यतो बहुबुधः कश्चित्तथाप्याचरेद्
जागर्य्याज्जननि! त्वदीयकरुणापाङ्गोऽत्र दोषच्छिदे ।। (१७/३४)

श्रीसुकृतिदत्तपन्तमहोदया ! स्वकाव्यं लोकान् रञ्जयत्विति कामनां चक्रुः -

चिरञ्जयतु रञ्जयत्वलमिदं सुकाव्यं बुधान्
मुदैव वसुधातले भवतु मिष्टमिष्टन्नृणाम् ।(१७/३६)

श्रीकालिदासादिकविवृन्दस्येव समुज्ज्वलां कीर्तिं कामयमानाः श्रीसुकृतिदत्तपन्ता जगदुः -

श्रीकालिदासभवभूतिमुरारिमाघश्रीहर्षभारविमुखाः कवयोऽधुनापि ।
तिष्ठन्ति कीर्तिवपुषेति ममैष यत्नः तिष्ठामि कल्पममुना वपुषेह विज्ञाः ।। (१७/३२)

मयेदं काव्यं निजबुद्धिविशोधनाय कृतमिति भावं प्रकाशयामासुः कविवराः श्रीसुकृतिदत्तपन्तमहाभागाः -

यन्नामवामगुणधामसुरामकीर्तिरद्यापि भूमिवलयं विमलीकरोति ।
तस्यार्जुनस्य चरितं महितं यथाधि सङ्कीर्तयामि निजबुद्धिविशोधनाय ।। (१/३)

भगवतः कार्तवीर्यस्य सर्वज्ञतां सर्वशरीरव्याप्तिश्च निरूपयन्तो महाकवयः कथयन्ति -

थूर्वप्रजानां हृदि जातमात्रं सर्वज्ञतासर्वशरीरताभ्याम् ।
अकार्य्यमेतत्क्षण एव तासां पुरोभवन् किल्विषवृन्दतोऽथूः ।। (७/३३)

सिंहासनगतस्य राजसिंहस्य भगवतः कार्तवीर्यस्य हनुमदादिपरिवेष्टितां महिमान्वितां स्थितिं निरूपयद्भिः कविवरैरुक्तम्-

हेमाद्रिशृङ्गमिव तुङ्गतरं विचित्रं सिंहासनं समधिरोहति राजसिंहे ।
वामे प्रभञ्जनसुतस्थितिमाप पार्श्वे दक्षे गुरुश्च पुरतः कनकप्रभा स्तः ।। (१६/६३)

कार्तवीर्यस्य भगवतोऽष्टासु दिक्षु क्षेमङ्करीप्रभृतिभिः शक्तिभिः सम्पन्ना वीरा विलसन्ति । बाह्यभावे च कार्तवीर्योदयं कामयमाना इन्द्रादयो देवा विराजन्ते इति वर्णयन्ति कवयः -

अष्टासु दिक्षु जयशब्दमघोषयन्तः क्षेमङ्करीप्रमुखशक्तियुताश्च वीराः ।
बाह्ये पुरन्दरमुखा विबुधास्सहास्त्राः श्रीराजराजशुभचिन्तनतो व्यराजन्।। (१६/६४)

परं सर्वमिदं विनिवेद्याऽपि महाकवयः श्रीकार्तवीर्यसहस्रार्जुनदेवस्य तन्त्रसाधनासाध्यत्वविषये किमपि नैवोचुरिति चिन्त्यम् । श्रीकार्तवीर्यार्जुनो नृपो भगवतो विष्णोः सुदर्शनचक्रांशभूत इति तन्त्रेषु निर्देशो लभ्यते । यथा -

सुदर्शनस्यांशभूतः श्रीकार्तवीर्यार्जुनो नृपः ।
यः सुदर्शनचक्रस्यावतारः क्षितिमण्डले ।।

इति मेरुतन्त्रवचनात् स्पष्टम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

'सर्वेष्टसिद्धये ध्यायेत्कार्तवीर्यार्जुनेश्वरम्' इति वचनात् सर्वाभीष्टप्रद इति श्रीअर्जुनदेवः -

चौरमदविभञ्जनो मारीमदविभञ्जनः ।
अरिमदविभञ्जनो दैत्यमदविभञ्जनः ।।
दुःखनाशो दुष्टनाशो दुरितामयनाशकः ।

इति ध्यानपुरस्सरं तत्साधना शास्त्रेषु वर्णिता । इत्थं कार्तवीर्यार्जुनदेवस्य साधनं तन्त्रेषु प्रशस्तम् ।
कार्तवीर्यार्जुनयन्त्रं हि -

स्तम्भने पार्थिवै रौप्यैः शान्तौ वश्ये च तैजसैः ।
उच्चाटने वायवीयैर्विद्वेषे चापि नाभसैः ।।
मारणे तैजसैः क्षान्तौ वातैः पुष्टौ च पार्थिवैः । पूज्यमिति बोध्यम् ।

तेन साधकः -

साधकश्च सदैव स्यात्पुत्रवान् रोगवर्जितः ।
यशस्वी दीर्घजीवी च सकलत्रानुरञ्जकः ।।
वाक्सिद्धश्चापि तेजस्वी प्रतापी विजितेन्द्रियः ।
शत्रूपद्रवमापन्ने ग्रामे वा पुटभेदने ।।
संस्थापयेदिदं यन्त्रं वैरिभीतिनिवृत्तये ।

इत्यादिमेरुतन्त्रवचनैः कार्तवीर्यार्जुनदेवसाधनस्य माहात्म्यातिशयः प्रकाशितः ।

नमो भगवते श्रीति कार्तवीर्यार्जुनाय च ।
सर्वदुष्टान्तकायेति तपोबलपराक्रमैः ।।

इत्यादिवचनैः श्रीकार्तवीर्यार्जुनदेवो दुष्टप्रशमनाय, अरिविमर्दनाय, बलपराक्रमप्रवर्द्धनाय च उपास्यत इति सिद्धम् ।
सर्वैश्वर्यविधायकञ्च ध्यानं श्रीकार्तवीर्यार्जुनदेवस्य -

माहिष्मत्यां मन्त्रिमध्ये समासीनमलङ्कृतम् ।
नानासुरस्त्रीप्रवृत्तं सिंहासनगतं सदा ।।
बाहुभिः शरचापासिगदामुद्गरशूलकान् ।
भुशुण्डीपाशखेटादीन् दधतं सुप्रसन्नकम् ।।
परचक्रस्तेनराजभयं ध्यानमुदीरितम् । इति ।

अथ च

त्रैलोक्ये भीषणं ध्यायेदयुताश्वरथस्थितम् ।
गर्जन्तं प्रतिशत्रूँश्च सहस्त्रार्कसमद्युतिम् ।।
दोर्दण्डमण्डलैर्बाणान् क्षिपन्तं तीव्रधारकात् ।
नानायुधधरैर्युक्तं रथिभिश्च पदातिभिः ।।
गजयूथैरश्ववाहैः कुण्डलद्योतिताश्वकम् ।
ध्यात्वैवं प्राङ्मुखो भूत्वा सहस्त्रं नाशयेद् भयम् ।। इति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तन्मन्त्रजपमात्रं हि मन्त्रवीर्यप्रवर्द्धनम् ।
मन्त्रस्यास्य जपाद्देवि ! नष्टं द्रव्यं च लभ्यते ।।
हताश्चौरा भविष्यन्ति हृतं द्रव्यं च सिध्यति । इति तन्मन्त्रमाहात्म्यम् ।

अपरं चाद्वितीयं प्रकृष्टं माहात्म्यं कार्तवीर्यार्जुनमन्त्राणाम् । यथा -

पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताश्चारब्वभाषया ।
अष्टौ शतान्यशीतिश्च येषां संसाधनात्कलौ ।।
पञ्च खानाः सप्त मीनाः नव शाहा महाबलाः ।
हिन्दूधर्मप्रलोप्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ।।
पूर्वाम्नाये नवशतषडशीतिप्रवर्त्तिनः ।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनाद् भुवि ।।
अधिपा मन्दराणाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः ।
इङ्ग्रेजा नव गद्याश्च लण्डनेष्वपि भाविनः ।।

वामाचारेण सिद्धिदा अर्जुनमन्त्राः, दक्षिणाचारफलदः कार्तवीर्यार्जुनः, वामाचारेण शूद्राणां लोके फलप्रदश्च तन्मन्त्र इति कार्तवीर्यार्जुनसाधनायाः प्राशस्त्यम्। कार्तवीर्यार्जुनदेवस्य प्रसादाय दीपविधिरपि फलदः क्षेमङ्करश्च साधकानाम् । यथा-

नित्यमेवं तु यो दद्यात्कार्तवीर्याय दीपकम् ।
शत्रवस्तस्य नश्यन्ति नात्र कार्या विचारणा ।।
व्याधयश्चाधयश्चैव विलीयन्तेऽचिरादपि ।
जीवेद् वर्षशतं मन्त्री पापानि क्षयमाप्नुयुः ।। इति ।

तत्रापि दीपानां ऋजुत्वेन वक्रत्वेन च साधकस्य शकुनाशकुने च विचार्येते । किमधिकेन श्रीकार्तवीर्यसाधना नानेकफलदा, किन्तु तत्साधनं गुरोराज्ञयैव तन्त्रोक्तविधिना विधेयम्, नान्यथेति शास्त्रमर्यादा ।

प्रकृते पण्डितवर्यैः सुकृतिदत्तपन्तमहोदयैः श्रीकार्तवीर्यार्जुनदेवस्य प्रोज्ज्वलं वीर्यप्रदं चरितं वर्णितं तत्पराक्रमगाथा च गीता स्वकीये कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये इति देवानां सिद्धानां गुणानुवर्णनमपि तदुपास्तिरेवेयं कार्तवीर्यार्जुनदेवतायाः तन्त्रसाधनावर्णननैयून्यमपाकुरुते । श्री उदयनाचार्यवर्यैर्न्यायकुसुमाञ्जलौ उक्तञ्च -

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
यदुपास्तिमसावत्र परमामा निरूप्यते ।। इति । शम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदय-महाकाव्य-निहितशब्दस्मृति-विषयकानुसंहिति-सृतिः

- डा. टीकारामपन्थी

१. उपक्रमः

कार्तवीर्योदय-महाकाव्यस्य रचयिता तत्रभवान् शाब्दिकधुरन्धरः कविकुलकमलप्रभाकरः सुकृतिदत्तपन्तः काव्यस्यान्तिमे सप्तदशे सर्गे प्रथितयशःसुधीन्द्र-सुशोभित-स्ववंशपरम्परां वर्णयन् स्वस्यापि परिचयं प्रास्तौत्। तत्सर्गस्य श्लोकत्रयेण (श्लो. ८-१०) कविना स्वपिता भवदत्तपन्तो व्याकरण-साहित्य-दर्शनशास्त्रविदिति वर्णितः ~**नागाधीशवचोविशारदः** इति प्राथम्येनाभिधाय वैयाकरणवरेण्य इति स्वपिताऽभिमतः । तस्मिन्नेव सर्गे स श्लोकत्रयेण (श्लो. १७-१९) स्वमतुलनीयवैदुष्यवन्तं शाब्दिकं दार्शनिकं कवीन्द्रञ्च संघुष्य आत्मनो महिमातिशयं प्रादर्शयत् । तत्र पातञ्जलमहाभाष्यविदुदयनाचार्यशास्त्रप्रवीणः स्मृतिज्ञो भरतशास्त्रपारङ्गतश्च बुधो मदीयं काव्यमिदं पठितुं शक्नोतीति सुकृतिः समाघुषत् (श्लो. १७) । पुनः स (श्लो. १८) आह- एतत्काव्यगत-कतिपयपदयोजनासु एव देवगुरुर्बृहस्पतिर्मम तुलामधिरोहतु, परन्तु गुरोः प्रसादात् प्राप्तवैदुष्यस्य मम निबन्धगाढबन्धे स वाचस्पतिर्मम सादृश्यं प्राप्तुं कदापि न शक्नोति । अथ स कविः सुकृतिः कलियुगभवानां किं वा स्वसमकाल-भवानामन्येषां कवीनां काव्यानि जीर्णशुष्कघासतुल्यानीत्युक्त्वा उच्चैरुपाहसत् -

कलियुगजनुषां गिरः कवीनां सुकृतिरसौ मनुते जरत्तृणानि ।। (१७/१९) ।

सत्यमेवायं प्रथमतो वैयाकरणः, ततोऽन्यशास्त्रवित्, ततश्च कविरिति बोद्धव्यमस्माभिः । अनेन नागेशभट्टस्य परिभाषेन्दुशेखरे **परिभाषेन्दुशेखर-क्रोडपत्र** नाम्नी टीका लिखिता, सा चापूर्णास्तीति कोविदेभ्योऽवगम्यते । सुकृतेरपरः शब्दस्मृतिग्रन्थः **वृद्ध्याद्यष्टकविवृतिः** वर्तते । अयं ग्रन्थोऽपूर्णः प्रारम्भिकचरणे परित्यक्तः । ग्रन्थोऽयं साकल्येन मयाऽधीतः । अत्र शीर्षकानुसारिणी विवृतिर्नास्ति । व्याकरणदर्शनविषये नागेशमतखण्डने प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थः परिहृतशीर्षकाशयः **पोटलिकामुद्वहन् ठिमीं गतः** इति नैपाललौकिकाभाणकं चरितार्थयति । ग्रन्थकारो ग्रन्थं लिखन् कतिचिद् दिनानि यावत् कमपि अंशं विलिख्य निवृत्त इत्यनुभूयते। ग्रन्थोऽयं वैयाकरणविदुषा माधवशरणोपाध्यायेन सम्पादितः प्रकाशनोन्मुखो वर्तते । शाब्दिकधुरीणेन सुकृतिदत्तपन्तेनास्मिन् ग्रन्थे प्रस्तुता विचाराः, अभिव्यक्ता नूतनास्तर्कपूर्णाश्च समीक्षा गुणस्तरयुक्ता उल्लेखनीया वस्तुतथ्यप्रकाशनपराः सन्ति । अत्र यदस्ति तदेव प्रज्ञोत्कर्षसंसूचीति इदमवश्यं वक्तव्यम् - गतसहस्राब्द्यां नैपालको वैयाकरणो विद्वान् नान्यः कश्चित् सुकृतिदत्तपन्तसदृश उपलभ्यते इति । अथ प्रकृतमनुसृत्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कविना सुकृतिदत्तेन अभिव्यक्ता व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिनो विषयाः प्रस्तूयन्ते ।

२. वर्णोपदेशः

सुकृतिदत्तस्य कवेः समये तदीयजन्मभूजनपदेऽक्षरारम्भं कुर्वतां बालकानां वर्णपठनप्रक्रमे प्रचलिता

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समाजव्यवहृतिः 'कखगघेति (कखहरा) पठतिः' इत्याकाराऽऽसीत् । यद्यपि कखगघतः पूर्वम् 'अ आ इ ई आदिस्वरवर्णाः शिक्ष्यन्ते' तथाऽपि जनव्यवहारः 'कखगघ (कखहरा) पठतिः' इत्येवासीत् । अयमेव व्यवहारः कविना कार्तवीर्यस्य अक्षरशिक्षणविषये प्रदर्शितः ।

सारदा त्रिभुवनेऽपि शारदा सोऽपठीत् कखगघेति विस्मयः । (५/५२) ।
सोऽपठीत् कखगघेति यत्पुनर्लोकशिक्षणमृते किमास तत् ।। (५/५३)

कविना सुकृतिना सप्तमसर्गे आद्यश्लोकाद् ५१ तमश्लोकपर्यन्तमवर्णादि-ज्ञवर्णपर्यन्तानां वर्णानां 'अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह क्ष ज्ञ' इत्येषां एकपञ्चाशत्सङ्ख्यकानामुपस्थापना कृता, तत्र श्लोकादौ श्लोकान्ते च स एव वर्णो विन्यस्तः । एतेन कविसमये कविजनपदे च बालका अक्षरारम्भे मातृकापाठरूपेण इमान् ५१ वर्णान् पठन्ति स्म । उदाहरणप्रदर्शने कविना दीर्घस्य ॠकारस्य प्रथमाविभक्तौ धातोरनुकरणेन भट्टोजीदीक्षितवचनमनुसृत्य 'कॄः' इति तथा ऌकारस्य ह्रस्वस्यापि तथैव 'गम्ऌ' इति प्रदर्शयता 'ॡ' इत्यस्योदाहरणम् (दीर्घाभावात्) 'कुमारधाल्ॡ' इति निदर्शितम् । ऐकारादि (७/१२) पद्योत्तरार्धे - '**भावेन भावान्तरयोग उक्तः शब्दस्मृतिज्ञैरपि तर्कविज्ञैः**' इत्यभिदधता कविना पदार्थसम्बन्धे शाब्दिकतार्किकाणां समानं मतं प्रदर्शितम् । 'ङ' वर्णादिश्लोके (७/२१) कविर्वदति - ङित्त्वम् धातु - (मृङ्, डीङ् आदि) गतमात्मनेपदार्थं भवति, तदेव ङित्वम् अङ्प्रत्ययगतम् 'अदर्शत्' इत्यत्र गुणविधानप्रतिषेधं कर्तुमशक्नुवन् निष्फलं भवति । ञकारादि (७/२६) पद्ये कविना ञिदन्तस्य आद्युदातत्त्वं परस्यानुदात्तत्वं प्रदर्शितम् । ठकारादिश्लोकोत्तरार्धे (७/२८) कविर्वदति- '**मूर्धन्यवर्णेन समं सवर्णः प्रीत्या तमाह स्म स वेदकण्ठः**' इति । णकारादिपद्ये (७/३१) कविराशेते 'यथा शैवः, गाङ्गः' इत्यादिषु लुप्तोऽण्प्रत्ययणकारः 'शिव + अ, गङ्गा + अ' इत्यवस्थायां स्मृत एव वृद्धेर्निमित्तं भवति, तथैव काव्यनायकस्य कार्तवीर्यस्य प्रजानां चरितं स्मृतमात्रं वर्धतामिति ।

इत्थं मातृकापाठानुसारी वर्णोपदेशः कविना ५१ श्लोकैः प्रस्तुतः । व्याकरणशास्त्रानुसारी वर्णोपदेशः कविना साकल्येन न प्रस्तुतः, अवर्णोपदेश एव शब्दशास्त्रमार्गो दर्शितः । पाणिनीयव्याकरण इव इन्द्ररुद्रादिशाब्दिक-व्याकरणेष्वपि अवर्णो विवृत एवोपदिष्टः । मातृकापाठे प्रसिद्धं मन्त्रागमज्ञैः शिक्षाशास्त्रे स्वीकृतं जनसमुदायेनोच्चार्यमाणं संवृतमवर्णं निराकुर्वन्तो वैयाकरणाः शब्दशास्त्रे विवृतमवर्णमेव न्यदधुः । कविना सुस्पष्टमयमाशयः प्रदर्शितोऽत्र (१६/१४-१५) ।

३. विशिष्टपदयोजना

सुललितपदविन्यासपक्षे दीर्घसमस्तपदविन्याससन्दर्भे व्याकरणगत-प्रक्रियानुसारि-पदप्रयोगसम्बन्धे च काव्यमेतद् विलक्षणं वर्तते । वर्णसमुदायावृत्तिः शब्दालङ्कारप्रयोगो वा काव्यस्यैतस्य मौलिकी विशेषता । अत एव सुकृतिः कविराह- कतिपयपदयोजनासु बृहस्पतिर्मम तुल्यतामधिरोहतु, प्रगाढ- प्रबन्ध-गुम्फने, ओजोगुणसन्दर्भे दीर्घसमास-वत्पदप्रयोगे न बृहस्पतिर्मम सादृश्यमुपैतुं शक्नोतीति । काव्यस्य प्रारम्भे एव शब्दालङ्कारलालित्यमित्थं दृश्यते ।

अस्ति प्रशस्तैर्विभवैः समस्तैः समस्तभूमण्डलमण्डनं सा ।
वस्वोकसाराधिकशारशारा माहिष्मती नाम पुरी सुरीतिः ।। (१/९) ।

सर्वत्रैव पदयोजनात्मिका रीतिरीदृशी दृश्यते । यथा -

अधुना मधुनातिसाधुना विधुनामात्यवरेण सीधुना ।। (९/१०२) ।
वरुणोऽतरुणो न दारुणः करुणश्चारुणसारथिप्रभे ।। (११/१०२) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इह सञ्चितशालभञ्जिका प्रविशच्चित्तविषादगञ्जिका
नरनाथमनोनुरञ्जिका समितिः शिल्पपदार्थपञ्जिका । (९/३२) ।
एतन्नृपालकरवालकरालकालप्रोत्तालफालगतनालशिरोऽवजालः
युद्धान्तरालगतवैरिविशालवर्गो बालप्रवाल इव सम्मृदितश्चचाल । (१२/५२) ।

अत्र 'आल' इत्यस्य त्रयोदशावृत्तयः सन्ति ।

अथ कतिपय-प्रयोग-वैलक्षण्यं दर्श्यते । क्वचिद् दीर्घकायक्रियापदानि प्रयुक्तानि - संशमयाम्बभूवतुः (२/७), आत्मसात्संप्रचक्रे (४/६५), पलायाञ्चक्रिरे (७/७८) । यङन्तप्रयोगाः - नरीनृत्यते (१२/२७) , पोप्लूयते (१५/६०), पोप्लूयमानाः (१५/६२), दन्दह्यमानः (१६/५८), इत्यादयः । परिबम्भ्रमीति (७/४३), चरिकर्ति (८/१) इत्यादयो यङ्लुगन्तप्रयोगाः, तथा पुत्रीयिताः (८/८), समलीकयेथाः (८/६०), कलुषयिष्यति (८/ ८४), कवलयति (११/५१), तुलयति (११/११२), तरलयति (११/१११), शर्वायिता (१२/११२), नदयन्ति (११/४६) इत्यादयो नामधातुप्रयोगाः सन्ति । सन्नन्तात् कृत्प्रत्ययं विधाय निर्मिताः शब्दा उल्लेख्याः सन्ति - प्रसिसृक्षुः (९/१५), विजिहीर्षुः (९/८५), पिपासितस्य (१०/१०), रिरमयिषुः (११/१९) प्रोद्दिधीर्षुः (११/ ३७), रिरंसा (११/६३), शुश्रूषवः (१२/११३), दिदृक्षितवती (१३/४३) रिरंसुः (१५/५२) । कृदन्तप्रयोगे क्तिन्नताः क्तान्ताश्च शब्दा यत्र तत्र बाहुल्येन दृश्यन्ते - नीतिरीतिमतियुक्ति- (३/३७), तिरोहिति- (४/३७), उत्थितिः (५/२३) -निरीतिभीतिरुतिभिरित्यादयः (७/५२) । गर्जित- वितर्जित-शीर्ण-जीर्ण-स्नपित-प्रभाजित-परीताः (४/१९), इत्येकपद्ये सप्त क्तान्ताः शब्दाः सन्ति । विरचय्य (९/७१), प्रापय्य (१२/५), प्रशमय्य (२/ ८), जीवग्राहमगृह्णात् (१५/१३०) इत्यादयो रमणीयाः कृदन्तप्रयोगाः सन्ति ।

तद्धितान्ताः शब्दाश्च कविना बाहुल्येन प्रयुक्ताः सन्ति । तिङन्तात् तरप्प्रत्ययेन निर्मिता ईदृशाः शब्दाः सन्ति - विदधेतराम् (६/५६), राजतितराम् (१२/७५), रुरुचेतराम् (१५/१४६), मुमुदेतराम् (१६/२८), रेजेतराम् (१७/७) । क्वचित् समानरूपा भिन्नार्थेषु विहितेन यप्रत्ययेन युक्ताः तद्धितान्तशब्दा दृश्यन्ते-

वैन्यसच्चरितसैन्यवियोगाद् दैन्यमाप धरणी बहुकालम् ।। (३/९)

अत्र वैन्य-सैन्य-दैन्यशब्दा भिन्नार्थकतद्धितान्ताः । तद्धितान्तः 'अदसीय' शब्दो यत्र तत्र दृश्यते - (७/ १५, ८/३८, ८/५२, ९/५५, ९/६१, ९/६७, ९/७२, ९/९४, ११/९६, १२/१३७)

इतच्प्रत्ययान्तशब्दा बहुधा प्रयुक्ताः सन्ति - कुसुमित- (६/५७, ६/६६)-विधुरित-(६/६२), कुटिलित-(६/७३, ६/८२)-धवलित (८/४३), सिताभ्रित-(६/३४), पताकित- (६/४९), रोमाञ्चकञ्चुकित- (८/७६)-विचित्रित-(९/५), कण्टकित-(९/७७), पवित्रित-(१४/२३) प्रभृतयः ।

काव्यमिदमोजोगुणभरितं समस्तशब्दसागरायितं वर्तते । समस्तशब्दप्रयोगो वर्णनातीतोऽस्ति । केवलमेकं पद्यमुद्ध्रियते -

नृत्यद्वाजिसुराजिराजितखुरक्षुण्णक्षितिक्षोदभू-
रेणुव्यूहनिबद्धमेघपटलीच्छन्नान्तरालांशके ।
भूभृद्वन्धुरसिन्धुरोद्धुरतरप्रत्यर्थिभूमीधरे
शस्त्राशस्त्रिमहाहवे विजयते सोऽयं महेन्द्राधिपः ।। (१२/१२१) ।

अत्र पादद्वये एकं समस्तपदमष्टादशपदानां विद्यते । तृतीयपादे एकमेव समस्तपदं विद्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४. शब्दशास्त्रीयप्रकरणदर्शनविषयाः

कविना सुकृतिना काव्येऽस्मिन् व्याकरणं (पाणिनीयव्याकरणम्) समुद्दिश्य व्याकरण-नागाधीशवचः-फणिपतिभणिति-शब्दस्मृति-शब्दशास्त्र-शब्दप्रपञ्च-प्रभृतयः शब्दाः प्रयुक्ताः । आधिक्येनायं शब्दस्मृति-शब्दं प्रयुङ्क्ते । यथा वेदमूलकस्मृतिषु स्मृतिशब्दः स्मृतेर्वेदमूलकत्वमनाद्यनन्तत्वं नित्यत्वं सूचयति, तथैव शब्दस्मृतिशब्दोऽपि व्याकरणं शब्दब्रह्मतत्त्वमनाद्यनन्तमक्षरात्मकत्वं निश्चिनोत्तीत्येव कवेरभिप्रायोऽवगम्यते । अस्मिन् महाकाव्ये परिसंख्यालङ्कारप्रदर्शनप्रसङ्गे प्रसङ्गान्तरे च शब्दस्मृत्यादिशब्दप्रयोगपूर्वकं प्रस्तुता व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिनो विषया अत्र सर्गश्लोकाङ्कान् प्रदर्श्य प्रस्तूयन्ते ।

क) प्रथमसर्गे श्लोकद्वयेन (श्लो. २७, २८), उभयत्र शब्दस्मृतिशब्दप्रयोगपूर्वकं कविराह – यथा शब्दस्मृतौ (व्याकरणे) अनेकेषां धातूनां तन्निर्मितशब्दानामाख्यातपदानां व्युत्पन्नानाञ्च सत्ता, तथैव माहिष्मत्यां नगर्यामपि स्वर्णरजतादीनां धातूनां तन्निर्मितवस्तूनाञ्च सत्ता विद्यते । यथा कृधातुतः करोति, कर्ता, कारकः, कर्तव्यः, कृतिः, क्रिया, कृत्रिमम्, कर्तृत्वम्, कारकत्वम्, इत्यादयः शब्दा भवन्ति । तथैव, माहिष्मत्यां नगर्यां सुवर्णतः कटक-कुण्डल-ललन्तिका-मुद्रिकादीन्याभूषणानि निर्मीयन्ते इत्युभयत्र बहुधातुरम्यत्वं समानम्। एवं सप्तविंशतितमश्लोकेन उभयत्र समानतां प्रदर्श्य, अष्टाविंशतितमश्लोकेन कविनैवं भिन्नता प्रदर्शिता - शब्दशास्त्रे हि वृद्ध्या गुणः प्रतिषिध्यते, माहिष्मत्यां तु न तथा प्रतिषेधः, यतस्तत्र दयादाक्षिण्यादयो गुणा अपि सन्ति, धनधान्यादिसम्पदां वृद्धिरपि वर्तते । एवं शब्दशास्त्रे संबुद्धिं निमित्तीकृत्य गुणे - हे हरे, हे शम्भो, इत्यादिषु, संबुद्धिनिमित्तके ह्रस्वे हे नदि ! हे वधु, इत्यादिषु च सम्बुद्धिर्लुप्यते, परन्तु माहिष्मत्यां नगर्यां दयादाक्षिण्यादिगुणसमुदये, शारीरिककार्श्यदौर्बल्यादिसमुद्भवे च संबुद्धेः (मानवीयविशिष्टबुद्धेः) नाशो नैव भवति ।

ख) कार्तवीर्यकाव्यस्य नायको राजकुमारः कार्तवीर्यः परम्परानुसारेण साङ्गं वेदमध्यैत (५/६२) । स च गुरुणा प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं वैदिकशब्देषु उदात्तानुदात्त-स्वरित-स्वरानध्यापितः (५/६६) ।

ग) पञ्चमसर्गस्थश्लोकत्रयेण (श्लो. ७६, ७७, ७८) सुकृतिना कविना कार्तवीर्यस्य व्याकरणाध्ययनसन्दर्भः समुपस्थापितः । तत्र तेनाधीतविषयाः स्पष्टमुल्लिखिताः । कवेर्मतानुसारेण कार्तवीर्यार्जुनसमये ऐन्द्रव्याकरणं माहेश्वरव्याकरणञ्चास्ताम् । ते द्वे एव अगाधसागरायिते अपरिमिते कार्तवीर्योऽधीतवान् । अनयोरध्ययनेन सम्यग्ज्ञानेन मानवानां देवसायुज्य(मोक्ष)प्राप्तिः सुलभा । तदानीमपि सूत्राणां वार्तिकानां तदर्थसंग्रहा-(व्याख्याना)दीनामध्ययन-समीक्षण-विवेचनादिभिः सर्वविधशङ्कासमाधानं क्रियते स्म। स मार्गः कार्तवीर्येण समाश्रितः । कार्तवीर्यश्च नामाख्यातादिपदानामध्ययनं कृत्वा वाक्यव्याकरणं कारकं समधीतवान् । सम्भवतः तदानीं कारका(वाक्यव्याकरणा)ध्ययनमन्तिमं मन्यते स्म । ऐन्द्र-माहेश्वर-व्याकरणाध्ययनविषये, व्याकरण-शास्त्रस्य ईशसायुज्यप्रदत्वे च तत्र कविरेवमाह -

इन्द्ररुद्रमुखनिर्मितं हितं शब्दशास्त्रममितं स दृष्टवान् ।
यद्विदामिह नृणां न दुर्लभं देवतापदयुगं प्रकीर्तितम् ।। (५/७६)

घ) परिसङ्ख्यालङ्कारप्रयोगप्रसङ्गे कविर्वदति -

साहित्यशास्त्रविदुषि व्यभिचारिदृष्टिर्वृत्त्यर्थविग्रहगिरः खलु शब्दशास्त्रे । (८/६४)

विशेषगुणविशिष्टे सज्जने भूपे प्रशासके सति तस्य राज्ये वृत्त्यर्थविग्रहवाक्यानि व्याकरणशास्त्रे समासप्रकरणे भवन्ति, न तु जनसमाजे । समासे परार्थाभिधानं वृत्तिः, वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः, इति रीत्याऽध्यापनं भवति । समाजे पुनर्वृत्तिर्जीविका, तन्निमित्तं विग्रहः कलहः, स न भवति । सर्वे

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जनाः स्वोचितां वृत्तिं प्राप्नुवन्ति । संप्रति नेपाले लोकसेवा-तोकसेवेति चर्चा श्रूयते, मन्त्रिणो हि स्वजनेभ्यस्तोकसेवामार्गेण वृत्तीर्ददति, एवञ्च लोकसेवाप्रतीक्षिणां तोकसेवावद्भिः सह विग्रहो भवति । अयमेव हि लोके वृत्त्यर्थविग्रहः । कार्तवीर्यसुराज्यवर्णनेऽपि कविना परिसंख्यालङ्कारे तथैव वर्णनं कृतम् - **वृत्तिर्नृणां विग्रहयुक् च शास्त्रे** । (१६/१०)

ङ) कविना सुकृतिना '**सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः**' इति एकेनैव लक्षणेन सुहृद्-दुर्हृद्पदनिपातनकारिणां तथा उपसर्गवशाद् विप्रादिवर्णननिपातनपराणां शाब्दिकानामुपहास एकेन पद्येन कृतः -

ये दुर्हृदश्च सुहृदं युगपन्निपात्य विप्रादिवर्णमुपसर्गवशान्निपात्य ।
शब्दप्रपञ्चरसिका इह साधयन्ति मा स्म प्रभुर्जगति तादृशसाधुंतम्यै ।। (८/८८)

च) कविना नायकस्य कार्तवीर्यस्य विवाहसन्दर्भे उपमारूपेण व्याकरणसाध्यप्रकृतिप्रत्यययोगः सन्दर्शितः। यथा प्रकृतिप्रत्यययोगेन सार्थकं निजरूपसम्पद्युक्तं व्युत्पन्नं पदं विधिसूत्रेण सम्पाद्यते, तथैव दैवशासनेन वधूवरयोः सार्थकं साधुतायुक्तं निजस्वरूपसंपद्विशिष्टं सङ्गतिपूर्णं युग्मकं सम्पद्यते -

प्रत्ययप्रकृतिवद् युवां विधेः शासनं समधिगम्य सङ्गतौ ।
प्राप्नुतश्च निजरूपसम्पदा सार्थकत्वमनुभूतसाधुतम् ।। (१०/४५)

छ) **उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मतम्**
अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ।।

इत्येतन् महाकविश्रीहर्षपद्यं स्मरताऽभ्यसता च कविना सुकृतिना एकस्मिन् पद्ये द्वितीया-तृतीयापदयोः, द्वितीय-तृतीयपदयोश्चेति प्रयोगचमत्कारः प्रदर्शितः, तत्पद्यार्थबोधे मस्तिष्कञ्च चक्रायते -

मन्ये द्वितीयामहमद्वितीयं मित्रं तृतीयार्थपयोधिपारे
विना तृतीयां प्रकृतिं द्वितीया प्रिया न कस्यास्ति युगे द्वितीये ।। (१०/१६) ।

द्वितीयाम् = भार्याम्, **तृतीयार्थपयोधिपारे** = धर्मार्थकाममोक्षार्थेषु तृतीयार्थः, कामसमुद्रपारे । **तृतीयां प्रकृतिं** = क्षीवम् । **द्वितीये युगे** = बाल्यात् परे वयसि, यौवने ।

ज) वैयाकरणा हि शब्दसाधुत्वासाधुत्वे जानन्ति ।

ते विवेचयन्ति - इमे शब्दाः, इमे अपशब्दा इति । न केवलं नाम्ना, उपाधिना वा वैयाकरणोऽहमिति डिण्डिमघोषं कुर्वता साधवोऽसाधवश्च शब्दा विविच्यते, किन्तु शब्दस्मृतिविदा आप्तेनैव शब्दानां साधुत्वासाधुत्वे निश्चीयेते । अयमर्थः कविना एकस्मिन् पद्ये प्रदर्शितः -

न चक्लृपे नाप्यपशब्दशङ्का शब्दस्मृतिज्ञैस्सहिते सदस्यैः ।। (१६/४०) ।

५. सन्दिग्धप्रयोगाः

तत्र भवान् कविवरः सुकृतिः शाब्दिकधुरीणः । तस्य प्रयोगेषु क्वचिदसाधुताऽपि लभ्येत इति अस्मादृशैरल्पप्रज्ञैर्नैव कल्पनीयम् । तथापि तदीयेऽस्मिन् महाकाव्ये प्रयुक्तान् काँश्चन सन्दिग्धान् प्रयोगान् संवीक्ष्य आस्माकस्थूलबुद्धौ काचन शङ्का जागर्तीति त्रिचतुरास्तथाविधाः प्रयोगाः प्रस्तूयन्ते

क) **याचितोऽपि न भुनक्ति सादरं**
निर्दरं हरति चादनीयकम् ।। (५/४४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्र काव्यनायकः कार्तवीर्यः क्रीडासक्तो बालकः प्रार्थितोऽपि भोजनं न करोतीति वक्तव्ये 'न भुनक्ति' इति प्रयोगः । 'भुजोऽनवने' इति पाणिनीयसूत्रानुसारेण 'भुङ्क्ते' इति आत्मनेपदप्रयोगः साधुर्भवति।

ख) **पुत्रं विनीतमपि शास्तुमनाः कदाचित् । (८/४६)**

अत्र 'शास्तुमनाः' इति अस्मादृशां स्थूलप्रज्ञां नाधिरोहति । 'शासितुमनाः' इति सेट्कशब्द एव स्थूलधीभिर्विज्ञायते । 'आगमशास्त्रमनित्यम्' इत्युच्यते चेदन्या वार्ता ।

ग) **सन्तः पुरूषार्थचतुष्टयं यद् । (१६/९०)**

अत्र 'रू' दीर्घः प्रयुक्तः । स च विचारणीयः ।

घ) **अनाहुतः स्वां पुरमाप जिष्णुः । (१४/१०२)**

'ह्वा' धातोः क्तप्रत्यये- 'अनाहूतः' इति साधुः। 'अनाहुतः' इति ह्रस्वप्रयोगः कथम् ? 'हु दानादनयोः' इति धातो रूपमिदमिति चेदास्ताम् ।

६. स्फोटवाद-शब्दब्रह्मवादः

कविवरः सुकृतिः काव्यमिदं दशमसर्गान्तपद्ये 'सत्स्फोटवादानुजम्' आघुषत् । शाब्दिकपरम्परायां स्फोटः सर्वशब्दार्थोभयरूपो निर्विकारो निरवयवो हृदयाकाशस्थः प्रणवरूपः शब्दब्रह्मात्मकः । शब्दब्रह्म एव सर्वप्रपञ्चकारणं विवर्तोपादानमनाद्यनन्तं निर्विकारमिति शाब्दिकाः । 'ओङ्कार एव सर्वा वाग्' इति श्रुतिः । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्' इति माण्डूक्योपनिषद् । 'अकार एव सर्वा वाग्' इत्यपि पाठः । तत्र अकारः परब्रह्मात्मको वाच्यरूपः, अकारोऽपरब्रह्मात्मको वाचकरूपः । एवमोङ्कारस्यैव वाच्यवाचकता वा अकारस्यैव वाच्यवाचकता कविना सुकृतिना स्वीकृता । वर्णमालाया आदिमोऽवर्णो वाचकः, तद्भिन्नः शब्दब्रह्मरूपः 'अः' वाच्य इति कवेर्मतं दृश्यते -

निराकृतो वर्णगणादवर्णः संस्थापितो मुख्यतयापि तत्र ।
विशेषविज्ञेन कथन्नृपेण मन्येऽक्षरत्वेन स शब्द्यते स्म ।। (१६/१४)

उत्पादविनाशरहितं शब्दब्रह्म यदक्षरं तदेव घटाद्यर्थरूपेण विवर्तते इति शब्दब्रह्मवादिनो वैयाकरणाः ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः।।

इति भर्तृहरिः । कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य रचयिता कविः सुकृतिश्च विवर्तवादं स्वीकृतवान् । शब्दात्मकं वाग्रूपं ब्रह्म विवर्तते इति स्पष्टं तु नोक्तम्, जगदीश्वरविवर्तवादस्तेन समुल्लिखितः -

विवर्तमानञ्जगदीश्वरे तदनाद्यविद्याकृतविभ्रमेण ।
विद्याविलासेन विचार्यमाणमाभात्यधिष्ठानविशेषरूपम् ।। (१६/८९) ।

ब्रह्मविवर्तवादिभिर्वेदान्तिभिर्ब्रह्माद्वैतवादः स्वीक्रियते, शब्दब्रह्मविवर्तवादिभिः शाब्दिकैः शब्दब्रह्माद्वैतवादः स्वीक्रियते । सुकृतिश्च शाब्दिकः साधुरवगन्तव्यः ।

७. उपसंहारः

काव्यमिदं १९२८ तमवैक्रमाब्दे वैशाखमासे समापितमिति स्फुटमुक्तं कविना (१७/३५)। समाप्तेः पश्चात्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१२० वर्षेषु व्यतीतेषु २०५१ तमवैक्रमाब्दे स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य संपादने नेपालराजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानेनेदं प्रकाशितम्। लिप्यन्तरकरणे सञ्जाता अशुद्धयः साकल्येन न निःसारिता अत्र। अतोऽवशिष्टा वर्णपदसम्बद्धा अशुद्धयः शोधनीयाः, सति संभवे मल्लिनाथीयशैल्या व्याख्या विधेया । पुनर्मुद्रणं कार्यम् । भारतीयाः शर्मण्यादिदेशस्थाश्च संस्कृतविद्वांसः काव्यमिदं पठन्तु । एतत् काव्यमाकल्पं विद्वांसः पठिष्यन्ति, अहञ्च कीर्तिशरीरेण जीविष्यामीति कविः सुकृतिरवदत्- (१७/३२) । कवितां संबोध्य कविना काव्यान्ते स्वपुत्रो बृहस्पतिदत्तः कवितासेवाकुशलः संवर्णितः -

अथवास्ति सुतो बृहस्पतिः परिचर्याकुशलस्तवाधुना । (१७/२७)

कालिदास-भारवि-माघ-श्रीहर्षादिपुरातनकविशैलीतो भिन्नशैलीविशिष्टं विलक्षणं शब्दालङ्कारसंपद्विशिष्टमतुलनीयोजो-गुणसंपूर्णञ्चेदं काव्यं संस्कृतकाव्यप्रणयिनां सुधियां विश्वस्य कोणे कोणे स्थितानां पुरः प्राप्नोत्विति सर्वैरस्माभिश्चिन्तनीयं प्रयतनीयञ्चेति शम् ।

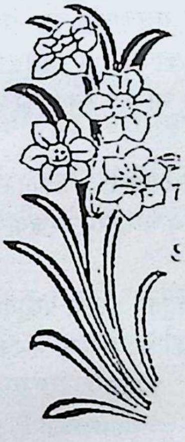

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयस्थविषयाणां पौराणिकसन्दर्भाः

- प्रा.डा. वावुरामपोख्रेलः

आमुखम्

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।
वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणेष्वेव सर्वदा ।। (नारदीयपुराणे २/१४१०७)

कृष्णातटे नेपालस्य वाग्लुङजनपदे प्रादुर्भूतेन विलक्षणेन विचक्षणेन शास्त्रकविना सुकविना सुकृतिदत्तपन्तेन कार्तवीर्योदयाख्यं महाकाव्यं व्यरचीति विपश्चिद्भिर्विदितो विषयः । पौराणिकं कथावस्तु गृहीत्वा प्रणीतस्यास्य महाकाव्यस्य पुराणात्मकता स्वतः सिद्धा । पौराणिकधरातले प्रणीतं कार्तवीर्यसम्बन्धि नेदमेव एकं महाकाव्यम्, अपि तु कार्तवीर्यार्जुनावदानम्, कार्तवीर्यार्जुनचरितम्, कार्तवीर्यविजयप्रबन्धः, रावणार्जुनीयम्, कार्तवीर्योदयम्, हैहयविजयम्, अर्जुनाभ्युदयम्, कार्तवीर्यार्जुनविजयप्रबन्धश्चेत्यनेकानि महाकाव्यानि काव्यानि च पुराणधरातले सुकविभिर्निर्मितानि सन्ति । पुराणप्राणायामस्यां कृतौ आवश्यकानि जीवनतत्त्वान्यपि पुराणमयानि सन्ति । स्वयं कविना कथितम् - '**भरतवचनभारतोक्तिविज्ञो मम कृतिदर्शनमेतु विद्वान्**' इति ।

पुराणानि नाम मानवव्यक्तित्वविकासाय सारस्वतपुरुषैः प्रणीतानि सार्वकालिकसार्वदेशिकौचित्यसंवलितानि ग्रन्थरत्नानि। यत्र सदाचारपरिपाटीपुष्ट्यै विचारपरिपाटीसमृद्धये च भयङ्करमनोरञ्जकयथार्थकथागुणैरोतप्रोता विषयाः पुराणकारैः प्रस्तुता भवन्ति ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये पदे पदे पाठकचित्तद्रुतये पुराणैः प्रस्तुतानां कथापात्राणां प्राचीनघटनानाम्, स्थानविशेषाणां वस्तुविशेषाणाञ्च चर्चा लभ्यते । विचारपत्रेऽस्मिन् कार्तवीर्यस्य पौराणिकसन्दर्भाणां पूर्वसङ्केतेन साकं तेषां तत्तत्पुराणप्रसङ्गैः प्रमाणीकरणाय प्रयत्यते ।

१. मन्दाकिनी

यद्यपि सम्प्रति भारतस्योत्तराञ्चले वर्तमानाद् केदारतीर्थाद् रुद्रप्रयागपर्यन्तमागत्यालकनन्दया सहैक्यमाप्नुवन्ती नदी मन्दाकिनीति प्रसिद्धा । परं पौराणिकदृष्ट्या विलोकने गङ्गैव दिवि मन्दाकिनीति प्रथां लभते इति निश्चीयते ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये मन्दाकिनी कविनाऽधोनिर्दिष्टया दिशा संस्मृता वर्तते -

देवाङ्गनाकरलतापतिताश्च लाजा मन्दारजास्सुमनसश्च विशुद्धवर्णाः ।
मन्दाकिनीगलितनिर्झरसन्निकाशा भूमीपतेरधिगृहं युगपन्निपेतुः ।। (८/२९)

श्रीमद्भागवते सैव मन्दाकिनीत्थं वर्णिता वर्तते -

यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमङ्गलदिग्वितानम् ।
मन्दाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गङ्गेति चेह चरणाम्बु पुनाति विश्वम् ।।

महाभारतेऽपि मन्दाकिनी- वनपर्वणि८५/५८, भीष्मपर्वणि ९/३६, अनुशासनपर्वणि च २५/२९ वर्णिता वर्तते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. भागीरथी

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये रेवावर्णनविधौ भागीरथी कविना रेवामहत्त्वप्रदर्शनाय वर्णिता -

कथा भागीरथ्या जगति बहुपथ्यापि न तथा
सतां रथ्यामध्ये विलसति कलिन्दाचलभुवः ।
भवेद्वार्ता का वा हरदयितरेवास्तुतिपदैः
त्रिलोके संव्याप्तेऽर्जुनपुरि सदेयं विजयते ।। (१/२१)

पुनश्च सुकृतिना सुकविना कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य द्वादशसर्गे पाटलीपुत्रवर्णनविधावपि गङ्गा नदी ब्रह्मद्रवत्वेन संस्मृता -

एतत्पुरीपरिसरं सुपरिष्करोति गङ्गाभगीरथरथानुपथप्रयाता ।
यां वेद वेदनिपुणो विधिरादरेण ब्रह्मेति सर्वजनतादयया द्रवात्तम् ।। (१२/८४)

श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धस्य सप्तदशेऽध्याये भागीरथ्या विवरणमुपलभ्यते । यथा - तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरणेनान्तः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपङ्कजावनेजनारुणकिञ्जल्को परञ्जिता .... । ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीक-सङ्कुलदेवयानेनावतरन्तीन्दुमण्डलमावार्य ब्रह्मसदने निपतति ।

एवञ्च - नवमस्कन्धस्य नवमेऽध्याये राज्ञो भगीरथस्य चरिते गङ्गावतरणविवरणं चोपलभ्यते -

रथेन वायुवेगेन प्रयान्तमनुधावती ।
देशान् पुनन्ती निर्दग्धानसिञ्चत् सगरात्मजान् ।।

विष्णुपुराणे चतुर्थांशे सप्तमेऽध्याये - सोमवंशोद्भवेन राज्ञा जह्नुना कृतस्य गङ्गापानस्य कथोपलभ्यते ।

स्कन्दपुराणे - काशीखण्डस्य सप्तविंशतितमेऽष्टाविंशतितमे एकोनत्रिंशत्तमेऽध्याये च गङ्गामहिम्नः सविस्तरं वर्णनं विद्यते -

अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नो दुर्विचिन्तनम् ।
गङ्गागङ्गेतिजपनात् तानि नोपविशन्ति हि ।।
गङ्गा हि सर्वभूतानामिहामुत्रफलप्रदा ।

गरुडपुराणे ५४, ५५, ५६ अध्यायेषु द्वीपादिवर्णनप्रसङ्गे भागीरथ्या धूतपापेति अभिधानेन वर्णनं जातम् ।

३. मुचुकुन्दः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये माहिष्मतीपुरीवर्णनप्रसङ्गे यादवशिरोमणिना मुचुकुन्देन एषा पुरी निर्मितेति वर्णनं जातम् -

ऋक्षवन्तमभितो धराधरं यादवाग्रमुचुकुन्दनिर्म्मिता ।
भूरिजिष्णुगुरुसौम्यसेविता सा पुरी विजयतेऽमरावतीम् ।। (१/२२)

श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धस्योत्तरार्द्धस्य एकपञ्चाशत्तमेऽध्याये इक्ष्वाकुकुलभूषणस्य मुचुकुन्दस्य राज्ञश्चरितं सविस्तरं वर्णितम् ।

४. कृतवीर्यः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये माहिष्मतीपुराधीशत्वेन सुशासकत्वेन च राज्ञः कृतवीर्यस्य विस्तृतं वर्णनं जातम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तादृशमेकं पद्यं यथा -

अथ तत्र समस्तवस्तुभिर्महितायाञ्जनताहिताशयः ।
कृतवीर्य इति प्रथाङ्गतो बहुवीर्यो धरणीश्वरोऽभवत् ।। (२/१)

पुराणेष्वपि विभिन्नस्थानेषु कृतवीर्यसम्बद्धानि विवरणानि लभ्यन्ते । यथा -

क) विष्णुपुराणस्य चतुर्थेऽशे एकादशेऽध्याये महाराजस्य कृतवीर्यस्योपाख्यानं समुपलभ्यते - '**...... कृतवीर्यादर्जुनस्सप्तद्वीपाधिपतिर्बाहुसहस्रो जज्ञे ।**'

ख) श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धस्य पञ्चदशेऽध्याये परशुरामकर्तृकः कार्तवीर्यवधप्रसङ्गः प्राप्यते । तत्र कृतवीर्यपुत्रः कार्तवीर्यो हैहयकुलपतित्वेन वर्णितः ।

५ कार्तवीर्यचरितम्

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं स्वयं कार्तवीर्यस्य पावनेन चरितेन समनुप्राणितमिति एतच्चरितं महाकाव्यस्य मुख्यो विषयः । अस्य कार्तवीर्यस्य विषये विशेषेण ब्रह्माण्डपुराणस्य मध्यभागे उपोद्घातपादे वर्णनं लभ्यते ।

६. धार्तराष्ट्राः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रथमसर्गे माहिष्मतीवर्णनप्रसङ्गे महाभारतेन साकं माहिष्मत्या तुलनायां धार्तराष्ट्राणामुल्लेखो जातः । यथा -

कर्णान्तविभ्रान्तनितान्तकान्तकृष्णार्जुनाक्ष्युक्तिसुशोभमाना ।
सा धार्तराष्ट्रक्षयसूचिनी च सद्भारती भारतगेव भाति ।। (१/४१)

विभिन्नपुराणेषु विशेषेण महाभारते च धार्तराष्ट्राणां प्रभूता चर्चा लभ्यते -

क) श्रीमद्भागवतस्य तृतीयस्कन्धे प्रथमेऽध्याये धार्तराष्ट्राणां क्षयो वर्णितः । स एव प्रसङ्गः कार्तवीर्योदयकाव्यस्य प्रथमसर्गे सङ्केतरूपेणोद्धृतः ।

ख) महाभारतस्य आदिपर्वणि, सभापर्वणि, वनपर्वणि, कर्णपर्वणि तथा चान्येषु पर्वसु बहुत्र धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनादिधार्तराष्ट्राणां च विस्तृतं वर्णनमुपलभ्यते । किं बहुना महाभारतं तु श्रीकृष्णस्य पाण्डवकौरवाणां चेतिहासः ।

७. धार्तराष्ट्रपदविषये भागवतेन साम्यम्

किञ्च कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य पाञ्चालिकाकेशविकर्षिधार्तराष्ट्रातिरुष्यद्भरताग्रसंसत् इति पद्येन-

यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशाभिमर्शं सुतकर्मगर्ह्यम् ।
न वारयामास नृपः स्नुषायाः स्वास्रैर्हरन्त्या कुचकुङ्कमानि ।। (भा.तृ.स्क. १/७)

इत्यस्य भागवतपद्यस्य साम्यं दृश्यते ।

८. दत्तात्रेयः

अत्रिपुत्रस्य दत्तात्रेयस्योपाख्यानं श्रीमद्भागवतैकादशस्कन्धस्य सप्तमेऽध्याये चतुश्चत्वारिंशतपद्यैः संस्तुतं विद्यते । महाकविना सुकृतिदत्तसूरिणा दत्तात्रेयस्योपाख्यानं पौराणिकं प्रसङ्गमादाय स्वकाव्ये -

नरपतिरभिपेदे दत्तनाम्नो महर्षेरखिलभुवनवन्द्यं क्षेममधामाश्रमं सः । इत्याकलितमनुमीयते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९. रामायणकथाप्रसङ्गः

कार्तवीर्योदयग्रन्थकारेण कविना स्वकीये काव्ये रामचरितस्य सङ्क्षिप्तः सङ्केतः कृतः ।

क) श्रीमद्‌भागवतस्य नवमस्कन्धस्य दशमाध्यायस्य रामचरितस्योपजीव्यतामादाय -

रामाभिख्याप्रतिपदलसत्पद्यका सद्वनान्त-
भ्रान्तश्रान्तप्रियवचनकृल्लक्ष्मणा सारसाद्या ।
कान्तारागस्थकथनपरा सर्गकाण्डातिचार्वी
वल्मीकाग्रप्रभवसुधियः सा कृतेः साम्यमाप्ता ।। (१/४४)

इति पद्यं रचितम् । पद्यञ्चैतदधोनिर्दिष्टस्रोतोभिः प्रभावितं दृश्यते ।

ख) विष्णुपुराणस्य चतुर्थांशस्य चतुर्थेऽध्याये वर्णितस्य श्रीरामस्य चरितमादाय,

ग) वाल्मीकीयं रामायणं तु रामचरितवर्णनपरक इतिहासः । तदीयं कथावस्तु आदाय,

घ) गरुडपुराणस्य पूर्वखण्डे वर्णितं रामकथाप्रसङ्गमादाय कविना सुकृतिदत्तपन्तेन कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये श्रीरामचरितं सङ्केतितमित्यनुभूयते ।

१०. अत्रिः - अनुसूया च

कार्तवीर्योदयमहाकाव्येऽनुसूयाया अत्रेश्च श्रद्धासिक्तैर्वचनैर्वर्णनं कृतम् । यथा -

जन्मनः प्रभृति चानुसूयया तालितं हृदयहारि जन्मिनाम् ।
तस्य दर्शनमुपेयिवान्नृपो दण्डवत्प्रणिपपात पादयोः ।।
अत्रिजातशिशिरामलपादस्पर्शसौख्यमनुभूय महीन्द्रः ।
सोऽतिवेलमुदितो निजदेहे नो ममौ जलधिवच्च तदानीम् ।। (३/३-४)

अत्रेरनुसूयायाश्च विषये विभिन्नपुराणेषु वर्णनानि लभ्यन्ते महाकाव्यगतसम्बद्धचर्चायाः पोषकाणि । तानि क्रमशोऽत्र निर्दिश्यन्ते -

क) विष्णुपुराणस्य चतुर्थांशस्थषष्ठेऽध्याये ब्रह्मणो मानसपुत्रस्यात्रेर्वर्णनं विद्यते । '**अखिलजगत्स्रष्टुर्भगवतो नारायणस्य नाभिसरोजसमुद्भवस्याब्जयोनेर्ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिः ।**'

ख) श्रीमद्भागवतानुसारेणापि ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिरभवदिति ज्ञायते ।

ग) वाल्मीकीयरामायणस्यायोध्याकाण्डस्य ११७ तमे सर्गे अनुसूयाऽत्रिभ्यां कृतस्य सीतारामयोः सत्कारस्य रुचिरं वर्णनं विद्यते । अतो ग्रन्थकर्तुरुपाख्यानस्येमानि आधारस्रोतांसि ।

११. शिवचन्द्रयोः सम्बन्धः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये तृतीयसर्गस्य एकोनचत्वारिंशत्तमे पद्ये -

श्रीहरेरभिधया घटिताख्यं धारयन् हरिणपोतमवाप ।
शम्भुशीर्षवसतिं द्विजराजस्त्वत्कुलप्रथमजो नृपवर्य्यः ।। (३/३९)

इत्यभिधाय शिवचन्द्रयोः प्रगाढः सम्बन्धः सूचितः ।

अस्मिन् विषये पुराणेषु सन्त्यनेकानि प्रमाणानि -

क) स्कन्दपुराणस्य काशीखण्डस्य चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये काशीवर्णनप्रसङ्गे -

यदु दुग्धनिधिं निमथ्य देवैर्मृदुसारः समकर्षि पूर्णचन्द्रः ।
स बभूव कृशो वियोगतप्तेश्वरमूर्धोष्णपरिक्षरच्छशरीरः ।। (श्लो. ५) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति शिवभाले विराजमानस्य पूर्णचन्द्रस्य वर्णनं जातम् ।

ख) हिमवत्खण्डस्य परिशिष्टे शिवसहस्रनाम्नामुल्लेखो वर्तते । तत्राष्टपञ्चाशत्तमे श्लोके शिवस्य शशिशेखरः इति नाम वर्तते । एतेन चन्द्रमौलेश्चन्द्रस्य च सम्बन्धः स्फुटीभवति ।

ग) चन्द्रचूडेति भगवतो महादेवस्यापरनामधेयम् । एकेन कविनाप्युक्तम् -

कश्चिन्नरक्षति नरं क्षतिमाप्नुवन्तं श्रीचन्द्रचूडचरणाद्विमुखं भवन्तम् ।

शिवस्य जटाजूटे गङ्गा, चूडायाञ्च चन्द्रमा विराजते इति पौराणिकी प्रसिद्धिः । अत्र कविनापि तथैव प्रतिपादितमित्युपर्युक्तपद्यपरिशीलनाद् ज्ञातुं शक्यते ।

१२. वेदव्यासः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये सप्तदशसर्गे -

नलिनपुलिननाकुजन्मभाजोऽनवककवयो विहरन्तु देववाचा ।
कलियुगजनुषाङ्गिरः कवीनां सुकृतिरसौ मनुते जरत्तृणानि ।। (१७/१९)

इत्यभिधाय पुलिनजन्मनो वेदव्यासस्यानवककवित्वेन पावनं संस्मरणं कृतम् । - अष्टादशमहापुराणानां कर्तुः पराशरपुत्रस्य कृष्णद्वैपायनाख्यस्य भगवतो वेदव्यासस्य सर्वत्र पुराणेषु विशदं वर्णनं दृश्यते ।

क) अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः इत्यादिभिर्वचनैर्वेदव्यासस्य पुराणकर्तृत्वं सिद्ध्यति । तथा च पुराणेषु सर्वत्र व्यासदेवस्य चर्चा प्राप्यते ।

ख) नारदीयपुराणे च व्यासोल्लेखः -

व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम् ।
प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्तयदनुत्तमम् ।।

सर्वेषां पुराणानां महाभारतस्य च व्यासकर्तृकत्वात् सर्वत्रैव व्यासस्य प्रविष्टिः । महाभारते श्रीमद्भागवतेऽन्यत्र च सत्यवतीनन्दनस्य वेदव्यासस्य श्रद्धासिक्तं वर्णनं लभ्यते । विषयोऽयं संस्कृतज्ञैर्विद्वद्भिर्हृदयतः साक्षात्कृत इति नाधिकमुच्यते ।

१३. वृन्दावनम्

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये महाकविना सुकृतिदत्तपन्तेन सश्रद्धं वृन्दावनचर्चाकृता स्वयंवरप्रसङ्गे । यथा-

वृन्दावने सुरभिसौरभलोभरिङ्गद् गुञ्जन्मधुव्रतसुमञ्जुनिकुञ्जभूमौ ।
अस्याङ्कदेशमधिशय्य विशालनेत्रे कामोत्सवैस्सफलयासु वयो नवीनम् ।।
(१२/२२)

पुराणेषु विशेषतः श्रीमद्भागवते, पद्मपुराणे, विष्णुपुराणे, गर्गसंहितायामन्येषु पुराणेषु च वृन्दावनसम्बद्धानि वर्णनानि सन्ति । तेषु केषाञ्चनेह सङ्क्षिप्तं निरूपणं क्रियते -

क) श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धस्य पूर्वार्द्धः कृष्णचरितवर्णनपरकः । तत्र एकादशाध्यायतोऽष्टत्रिंशदध्यायपर्यन्तं वृन्दावनसम्बद्धा विषयाः सन्ति ।

ख) विष्णुपुराणस्य पञ्चमांशे षष्ठेऽध्याये उक्तम् -

वृन्दावनमितः स्थानात्तस्माद्गच्छाम मा चिरम् ।
यावद् भौममहोत्पातदोषो नाभिभवेद् व्रजम् ।। (श्लो. २४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१४. कृष्णचरितम्

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये स्वयंवरागतराजवर्णनविधौ मथुरा-गोवर्धन-वृन्दावनादिव्रजभूमिगतक्षेत्राणां महत्त्वप्रकाशनप्रसङ्गे श्रीकृष्णलीलाया:श्रीकृष्णाराधनायाश्च बिम्बः कविना प्रकाशितः

स्नात्वा कलिन्दतनयासलिले सलीलं त्वं बाहुले बहुलपक्षसदृक्षकान्तिम् ।
राधापतिं बहुलपङ्करुहैः प्रपूज्य सद्धीषणे बहुलजन्मभिदां बधान ।। (१२/२५)

श्रीकृष्णचरित्रविषये श्रीमद्भागवते, विष्णुपुराणे, पद्मपुराणे, ब्रह्मवैवर्तपुराणे, महाभारते, गर्गसंहितायाम्, स्कन्दपुराणेऽन्येषु च पुराणेषु बहु निरूपितमस्ति । तादृशानि कानिचन स्थलानि दिग्दर्शनाय निर्दिश्यन्ते -

क) श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धे, आद्योपान्ता कृष्णलीला समनुवर्णिता । श्रीमद्भागवतस्य दशमं स्कन्धं विद्वांसः कृष्णचरितमेव वदन्ति ।

ख) विष्णुपुराणस्य पञ्चमोंऽशः सम्पूर्णमेव कृष्णचरितं प्रस्तौति ।

ग) महाभारते सभादिपर्वसु सविस्तरं कृष्णसम्बद्धान्युपाख्यानापि गुम्फितानि सन्ति ।

घ) ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य कृष्णजन्मखण्डे ७० अध्यायेषु कृष्णचरितस्य विस्तृतवर्णनं लभ्यते ।

ङ) स्कन्दपुराणस्य वैष्णवखण्डेऽपि श्रीकृष्णलीला सादरं पुराणकारेण वर्णिता ।

च) गर्गसंहिता तु श्रीकृष्णलीलायाः प्रतिपादिका विशिष्टा कृतिर्वर्तते ।

छ) पद्मपुराणेऽपि भगवतः श्रीकृष्णस्य लोकपावना लीला निरूपिता वर्तते ।

इत्थं सर्वेष्वेव पुराणेषु न्यूनाधिकतया श्रीकृष्णलीला लभ्यते ।

१५. कच्छपावतारः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कृतवीर्यकृताया भगवदाराधनायाः प्रसङ्गे भगवतः कच्छपावतारस्य सूक्ष्मं निरूपणं जातम् । यथा - **स्वर्गावने कमठता.....** (४/१७) ।

पुराणेषु च कच्छपावतारस्य भगवतो वर्णनानि लभ्यन्ते -

क) श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धस्य तृतीयेऽध्याये (श्लो. १६), सप्तमस्कन्धस्य समुद्रमथनप्रसङ्गे च कच्छपावतारस्य चर्चा सञ्जाता ।

ख) कूर्मपुराणं तु कच्छपावतारविषयकमेव । तत्र कच्छपावतारस्य रहस्यं प्रयोजनं तस्मिन्नवतारे जातानां लीलानां च वर्णनमुपलभ्यते ।

१६. मत्स्यावतारः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये भगवतो मत्स्यावतारस्य चर्चा जाता । यथा -

वेदोद्धृतौ कपटपाटवमीनरूपम् । (४/१७)

मत्स्यावतारस्य भगवतश्चर्चा विभिन्नेषु पुराणेषु लभ्यते -

क) श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धस्य तृतीयेऽध्याये (श्लो. १५), द्वादशस्कन्धस्य नवमेऽध्याये च ।

ख) मस्त्यपुराणे १८०-१८५ अध्यायपर्यन्तम् ।

१७. वाराहावतारः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये वराहावतारस्य चर्चा अनेकेषु स्थलेषु लभ्यते । तत्र सर्वप्रथमं चतुर्थसर्गे सूक्ष्मरूपेण

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चर्चा जाता । यथा -

भूमीतलोद्धृतिविधौ न च सूकरत्वम् । (४/१७)

पुनरष्टमसर्गे वराहावतारस्य चर्चा अनेन रूपेण जाता -

संवर्त्तवर्द्धितपयः पटगुण्ठनाप्तः क्षोणीसमुद्वहनसौख्यजडोरुकाण्डः ।
प्रालेयशैत्यमिषवारितधातृतर्को भव्यन्तनोतु गिरिराजवपुः किटिस्ते ।। (८/९१)

पुराणेषु विभिन्नप्रसङ्गेषु भगवतो वराहरूपस्य वर्णनानि लभ्यन्ते -

क) श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धस्य तृतीयेऽध्याये (श्लो. ७), तृतीयस्कन्धस्य त्रयोदशेऽध्याये च ।

ख) वाराहपुराणे (वराह-पृथ्वीसम्वादे) । तथा चान्यत्राऽपि ।

१८. वामनावतारः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये चतुर्थसर्गे -

किं वा मनस्सुकरमासनवामनत्वम् । (४/१७)

इति वामनावतारस्य भगवतो निरूपणं जातम् ।

पुराणेष्वनेकेषु वामनसम्बद्धा चर्चा लभ्यते -

क) श्रीमद्भागवतस्य प्रथमस्कन्धस्य तृतीयेऽध्याये (श्लो. १९) , अष्टमस्कन्धे अ. १८, १९, २०, २१, २२, २३ अध्यायेषु ।

ख) अग्निपुराणस्य अवतारकथाप्रसङ्गे । तथैवान्यत्राऽपि ।

१९. नृसिंहावतारः

सुकृतिदत्तपन्तेन कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये श्रद्धापूर्वकं भगवतो नृसिंहावतारो वर्णितः -

प्रह्लादभक्तिभरवश्यतयाप्यवश्यं कस्याप्यवश्यमुखरस्य विधिं विहस्य ।
कृत्वा मनुष्यमृगराजवपुः प्रपूर्वं तं पूर्वदेवनिवहे हतवान्पुरा त्वम् ।।
प्रोच्चण्डगर्जितवितर्जितशीर्णजीर्णधाराधररस्नपितपिङ्गसटाच्छटाकः ।
भव्याय नो भवतु दिव्यहरिः परीतो नेत्रप्रभाजिततडित्प्रभरोमराज्या ।।

(४/१८-१९)

पुराणेषु नृसिंहावतारस्य भगवतो निरूपणं बहुधा जातम् -

क) श्रीमद्भागवतस्य सप्तमस्कन्धे ८, ९, १० अध्यायेषु ।

ख) नृसिंहोपपुराणे ।

ग) विष्णुपुराणे षोडशेऽध्याये । तथैवान्यत्राऽपि ।

२०. ऋषभावतारः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कविना श्लेषपूर्वकमेकस्मिन्नेव पद्ये कृतवीर्यस्य, ऋषभदेवस्य, ब्रह्मणश्च वैशिष्ट्यं प्रकाशितम् -

निर्वर्ण्य नाभिभवमाश्रितसत्यवार्तं दक्षे सुते निहितलोकधुरं मुमुक्षुम् ।
संसेव्यमानमनिशङ्कविनायकेन त्वां संस्मरामि ऋषभाख्यनृपं विधिञ्च ।। (८/१७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुराणेषु ऋषभदेवस्य पावनं चरितं बहुषु स्थलेषु वर्णितं लभ्यते - श्रीमद्भागवतस्य पञ्चमस्कन्धे चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठाध्यायेषु । अन्यपुराणेषु च ऋषभदेवस्य चरितं वर्णितमस्ति।

२१. पृथुचरितम्

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये उपमेयोपमालङ्कारोदाहरणप्रसङ्गे कविना भगवान् पृथुः संस्मृतः । यथा -

इत्युक्तवन्तममुमाह मुनीन्द्रवर्य्यो राजँस्त्वया व्यवसितं मम चेतसा किम् ।
धन्योऽसि पार्थिवकुले पृथुवत्प्रथिम्ना कीर्तेर्भवानिव पुरा प्रथते पृथुः सः ।।

(८/१२)

श्रीमद्भागवतस्य चतुर्थस्कन्धे १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१ अध्यायेषु पृथुचरितं भगवता व्यासदेवेन साधु वर्णितम् । अन्यपुराणेष्वपि प्रातःस्मरणीयतया पृथोश्चर्चा लभ्यते ।

२२. आनन्दवनम् (आनन्दकाननम्)

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये वाराणसीवर्णनप्रसङ्गे आनन्दकानन्दपुरस्य वर्णनं कविना कृतम् । यथा -

चित्रं विमुक्तिमभिवाञ्छति पक्ष्मलाक्षि त्यक्त्वा न भूपतिरसावविमुक्तसङ्गम् ।
आनन्दकाननपुरेऽपि सुखोपलब्धिमानन्दकाननपुरेण तवायताक्षि ! ।। (१२/३६)

स्कन्दपुराणान्तर्गत-काशीखण्डे उत्तरार्धस्य ८६ तमेऽध्याये आनन्दकाननस्य सविस्तरं वर्णनमुपलभ्यते-

आनन्दकाननं हित्वा नान्यद् गच्छेत् तपोवनम् ।
तपोयोगश्च मोक्षश्च यतोऽत्रैव मदाश्रयात् ।। (श्लो. १३४)

२३. वाराणसी

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कविना सश्रद्धं वाराणसी वर्णिता । यथा -

स्नात्वा प्रभातसमये मणिकर्णिकायां विश्वेश्वरं समभिपूज्य विशालभक्त्या ।
एतेन सौधशिखरे शिखराग्रदन्तिक्रीडारता सफलयाशु तनुर्वयश्च ।।
कामारिरत्र वसतीति कथं स कामः सेव्यो भवेदिति भयं सुभगे ! न याहि ।
सम्प्रार्थितो गिरिजया गिरिशः पुरेऽस्मिन्कामन्त्रणान्निवसतां विरुणद्धि नैव ।।
वाराणसीति गदिता किल मुक्तिसत्रं तत्रागताः सुकृतिदुष्कृतिनः समानम् ।।
कैवल्यभागमुपयान्ति शिवप्रसादात् साम्यं हि लिङ्गमुदितं परमेश्वरस्य ।।

(१२/३८-४०)

वाराणस्या वर्णनं पुराणेषु बहुत्र उपलभ्यते । यथा -

क) कूर्मपुराणस्य पूर्वभागे ।

ख) स्कन्दपुराणान्तर्गत काशीखण्डस्य पूर्वार्द्धे ३०, ४६ अध्याययोः, तथोत्तरार्द्धस्य ५५, ६०, ७३, ७९, ८३ अध्यायेषु विशेषतः काशीमहिमवर्णनं विद्यते, परं समग्रकाशीखण्डः काशीमहिमवर्णनपरको बोध्यः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२४. गोपी-वर्णनम्

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये गोपाङ्गनानां सङ्क्षिप्तं वर्णनं जातम् ।

गोपाङ्गनाभुजविलूननवप्रवाले विस्तीर्णमालशिशुशालनिरन्तराले ।

गोवर्द्धने मृदुलघासधराभिरामा रामे रमस्व रमणेन रमेव रम्ये ! ।। (१२/२३)

गोपीनां वर्णनं विशेषेण कृष्णपरकेषु महापुराणेषु जातम् । तेषां मध्ये कानिचन वर्णनसङ्केतानि अधो निर्दिश्यन्ते-

क) श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धपूर्वार्द्धे २१, २२, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३९ अध्यायेषु गोपीभिः सह श्रीकृष्णस्य लीला वर्णिताः (गोपीगीतम्, वेणुगीतम्, भ्रमरगीतम्, युगलगीतमित्यादिप्रसङ्गेषु विशेषेण)।

ख) विष्णुपुराणस्य पञ्चमांशस्य १३, १८ अध्याययोर्गोप्युपाख्यानं लभ्यते ।

ग) ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य कृष्णजन्मखण्डे कृष्णचरितवर्णनप्रसङ्गे राधादिगोपीनां साङ्गोपाङ्गवर्णनं जातम् ।

घ) अनेनैव प्रकारेण पद्मपुराणे, ब्रह्मवैवर्तपुराणे, गर्गसंहितायाञ्च गोपीनां वर्णनं लभ्यते ।

२५. गोवर्धनपर्वतः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये गोवर्धनपर्वतस्य प्राकृतिकसौन्दर्यं कविना प्रकाशितम् -

गोवर्द्धने मृदुलघासधराभिरामा रामे रमस्व रमणेन रमेव रम्ये ! ।। (१२/२३)

पुराणेषु गोवर्धनपर्वतस्य महिमा विस्तरेण प्रकाशितः । यथा -

क) श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धस्य ३४, ३५ अध्याययोः ।

ख) विष्णुपुराणस्य पञ्चमांशस्य १०, ११ अध्याययोः ।

ग) स्कन्दपुराणस्य पूर्वार्द्धेऽष्टमेऽध्याये । तथैवान्यत्रापि गोवर्धनप्रसङ्गो लभ्यते ।

२६. राधा

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कविना राधारमणस्य श्रीकृष्णस्य वर्णनप्रसङ्गे 'राधापतिम्' इति पदप्रयोगं कुर्वता राधाया अपि निरूपणमकारि ।

स्नात्वा कलिन्दतनयासलिले सलीलं त्वं बाहुले बहुलपक्षसदृक्षकान्तिम् ।

राधापतिं बहुलपङ्करुहैः प्रपूज्य सद्धीषणे बहुलजन्मभिदां बधान ।। (१२/२५)

पुराणेषु राधाया वर्णनानि लभ्यन्ते । यथा -

क) श्रीमद्भागवते राधायाः स्पष्टोल्लेखो नास्ति परं दशमस्कन्धस्य त्रिंशत्तमाध्यायस्याष्टाविंशे पद्ये - '**अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः**' इत्यत्र, '**निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा.....**' इत्यत्र च राधायाः सङ्केतो विद्यते इति कथयन्ति भागवतमर्मविद आचार्याः ।

ख) ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य श्रीकृष्णजन्मखण्डे कृष्णशक्तिरूपाया राधाया वर्णनं साङ्गोपाङ्गं प्रत्तमस्ति ।

२७. ब्रह्मा

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कार्तवीर्यस्य दीप्तं तपो वीक्ष्य ब्रह्मा अपि मुखचतुष्टयतः श्वसितावलीं प्रकाशयामासेत्युक्तम्-

विधिरपि प्रसमीक्ष्य तपो महद्वरमयङ्क्तमञ्च समर्हति ।

इति निरन्तरचिन्तनयात्यजन् मुखचतुष्टयतः श्वसितावलीम् ।। (६/४४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुराणेषु ब्रह्मणः सृष्टिकर्तृत्वेन पितामहत्त्वेन प्रभूतानि वर्णनानि विद्यन्ते । तेषु केषाञ्चन दिग्दर्शनं क्रियते-

क) श्रीमद्भागवतस्य तृतीयस्कन्धस्य अष्टमेऽध्याये, सप्तमस्कन्धस्य तृतीयेऽध्याये, दशमस्कन्धस्य १३, १४ अध्याययोः ।

ख) पद्मपुराणस्य सृष्टिखण्डे, ब्रह्मखण्डे च !

ग) विष्णुपुराणस्य प्रथमांशस्य तृतीय-चतुर्थाध्याययोः ।

घ) स्कन्दपुराणस्य ब्रह्मखण्डे ब्राह्मसंहितायाम् ।

ङ) लिङ्गपुराणस्य सृष्टिप्रकरणे ।

च) ब्रह्माण्डपुराणस्यानुषङ्गपादे ।

छ) मार्कण्डेयपुराणस्य सप्तशत्याः प्रथमेऽध्याये ।

पर्यन्तवाक्यम्

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं कथावस्तुदृष्ट्या पुराणाधारितमस्ति । वाग्विलासदृष्ट्या च विच्छित्तिपूर्णा काव्यमयी रचनेति नात्र विसंवादः ।

पौराणिकसन्दर्भैः काव्यात्मकशैलीसमुद्दीपनार्थं कविना शताधिकस्थलेषु पौराणिकपात्राणां तदीयानुकरणीयचरितानाञ्च निरूपणं कृतम् । अस्य काव्यस्य पुराणप्रभावमादाय विशिष्टाध्ययनं भवितुमर्हति । मयाऽस्मिन् लघ्वाकारे विचारपत्रे कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रतिबिम्बितानामनेकेषां पौराणिकविषयाणां सारदोहनं कृत्वा प्रतिनिधिमूलकतया पात्राणां चरितानि सङ्केतितानि । यत् कृतं तत्केवलं स्थालीपुलाकन्यायेन दिग्दर्शनार्थमेव कृतम् ।

महाकाव्यमिदं पुनः सम्पादनेन टीकनेन चाविकलं रूपं कलयतु । अस्य काव्यस्य विश्वे प्रचारेण नेपालमातुर्हंसोज्ज्वला कीर्तिः प्रकाशिता स्यात् । भगवान् कार्तवीर्यः सर्वेषां शं विदध्यादिति कामयमानेन मया वाग्व्यापाराद् विरम्यते । इति शम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम् ।
२. विभिन्नानि पुराणानि ।
३. पुराणपर्यालोचनपरा ग्रन्थाश्च ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुकृतिदत्तपन्तस्य जीवनवृत्तं संस्कृत-वाङ्मयाभिवृद्धाववदानञ्च

- प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य व्याकरण-न्याय-ज्यौतिषादिविविधविषयसम्बद्धानां ग्रन्थानां प्रणेता पण्डितवरेण्यः सुकृतिदत्तपन्तः स्वजन्मना नेपालदेशमलञ्चकारेति गौरवास्पदम् । तस्य विदुषो जीवनवृत्तविषये संस्कृतसाहित्ये तस्यावदानविषये चेयं गोष्ठी किमपि विचारयितुं प्रवृत्तेति महत् प्रमोदास्पदम् । यद्यपि डा. स्वामिरामकृष्णप्रपन्नाचार्येण कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य सम्पादनप्रसङ्गे सुकृतिदत्तस्य जीवनवृत्तं बहुधा चर्चितम्, कृतीनाञ्चोल्लेखोऽपि विहितः, तथापि प्रमाणतुलायां तत्र भूमिकायां स्वामिवर्येणोपपादिताः कतिपये विषयाः पूर्वापरविरुद्धत्वेन दृष्टिपथमायाताः । अतः सुकृतिदत्तस्य प्रामाणिकं जीवनवृत्तं विद्वद्भिरेव निर्धारणीयमिति धिया विषयेऽस्मिन् गवेषणक्रमे मया यथानुभूतं तथैवोपस्थाप्यते ।

सुकृतिदत्तस्य जीवनवृत्तान्तं कविना भरतराजपन्तमहोदयेन स्वकीयजीवनवृत्तख्यापनप्रसङ्गे भरतराजनामके पुस्तके वि.सं. २०३८ वर्षे प्रकाशितम् । अनन्तरञ्च डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण भावामृतव्याख्यायाः सम्पादनप्रसङ्गे ग्रथितायां भूमिकायां वि.सं. २०४९ वर्षे, कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य भूमिकायां स्वामिवर्येणैव २०५१ वर्षे विस्तृतं विवरणं प्रस्तुतम् । तदनु शर्मण्यदेशवास्तव्येन जोहान्नेस् श्नाइडरनामकेन शोधकर्त्रा ई.सं. १९९६ वर्षे स्वकीये शोधप्रबन्धे विस्तरेण कार्तवीर्योदय-महाकाव्यस्य विवेचनं सुकृतिदत्तस्य जीवनवृत्तञ्च चर्चितम् । उपरि चर्चितानां विदुषां मतान्यालोच्य प्रमाणान्तराणि च सङ्कलय्य मयापि स्वकीये शोधप्रबन्धे किमपि विचारितम्, तदनुसारेणैव सङ्क्षिप्य विदुषां मनोमोदाय विचारोद्भावाय च चर्च्यते ।

नेपालस्य वाग्लुङमण्डलान्तर्गतेषु ओखले-मूलपानी-गलकोट-गैरीगाऊँ-फलेवासादिग्रामेषु स्थितानां पन्तोपाह्वानां ब्राह्मणानां वसु-नाथु-भगि-सरमाख्याश्चतस्रः शाखाः प्रथिताः सन्तीति विचारकाणां मतम् । वसुपन्तवंशे पण्डितवरेण्यस्य सुकृतिदत्तस्य जन्म बभूवेति कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य कविवंशवर्णनात्मकस्य सप्तदशसर्गस्याध्ययनेन ज्ञातुं शक्यते। प्रयागवास्तव्यस्येन्दुनामकस्य कवेः कनिष्ठपुत्रत्वेन जातस्य रमापतिपन्तस्यान्वये भार्गवीभवदत्तयोः कनिष्ठपुत्रत्वेन वि.सं. १८८० वर्षे सुकृतिदत्तो जात इति भावामृतव्याख्यायाः पुष्पिकाया अध्ययनेन सुकृतिरचितस्य महाकाव्यस्याध्ययनेन च निश्चेतुं शक्यम् । रमापतिपन्तेन बलेवानामके स्थाने कृष्णागण्डक्याः पावने पुलिने लक्ष्मीनारायणमन्दिरं निर्माय शिलालेखस्यापि स्थापना विहितेति शिलालेखस्थपद्यानामध्ययनेन ज्ञायते । तत्रत्यपद्यानि तु -

स्वस्तिश्रीमत्पन्तकुले निर्मलेऽजनि भूसुरे ।
प्रयागवसतिः साक्षादिन्दुः कविवरः सुधीः ।।१।।
नव तस्याभवन् पुत्रा विद्वांसः सर्व एव ते ।
तेषां कनीयान् पुत्रस्तु रमापतिरिति श्रुतः ।।२।।
रचितं सुचिरं तेन इन्दिरापतिमन्दिरम् ।
तदिदं तस्य सततं पुत्रैः पौत्रैः प्रपौत्रकैः ।।३।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पालनीयं प्रयत्नेन परमेश्वरतुष्टये ।
शुभं भवतु सर्वेषां नारायणप्रसादतः ।।४।। इति ।

(अस्य शिलालेखस्य प्रथमं प्रकाशनं भरतराजपन्तेन २०३८ वैक्रमाब्दे, टेकबहादुरश्रेष्ठेन २०४२ वैक्रमाब्दे, डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण २०५१ वैक्रमाब्दे विहितम्) सुकृतिदत्तेन रमापतिना निर्मितस्य मन्दिरस्य चर्चा कार्तवीर्योदये विहिता। तदित्थम् -

विद्याकुशेशयवनीचरराजहंसे संसत्सु वादिगणवादविहीनदंशे ।
कूर्माचलाऽभिजनके वसुपन्तवंशे जातो रमापतिरिति प्रथितस्सुधीन्द्रः ।।
कृष्णातटे प्रतिभटेऽमरविष्टपस्यागत्यैष पर्वतनरेन्द्रगुरुर्बभूव ।
अस्थापयच्च हृदि सौधवरेऽपि लक्ष्मीनारायणौ विपुलभावनया स विद्वान्।।
(कार्त. १७/१-२)

सुकृतिदत्तस्य पूर्वपुरुषाः - हरिरामशिवरामनामकौ रमापतिपन्तस्य द्वौ पुत्रौ । द्वयोरेव वैदुष्यं ग्रन्थप्रणयनपाटवं च स्वामिप्रपन्नाचार्येण हरिरामपन्तस्य वेदान्तपरिभाषायाष्टीकायाः कानिचन पत्राण्यधीत्य शिवरामस्य च व्यधिकरणजागदीश्याष्टीकायाः पत्राण्यधीत्यावगतमित्यस्ति प्रपञ्चितम् । सुकृतिदत्तेनापि हरिरामस्य शास्त्रार्थकौशलं शिवरामस्य च राजगुरुत्वेन ख्यातत्वं वर्णितं कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये (द्र. कार्त. १७/३-४) । शिवरामपन्तस्य त्रयः पुत्रा आसन्, शिवदत्त-भवदत्त-रुद्रदत्ताभिधानाः । तेषु भवदत्तस्योत्कर्षः सुकृतिदत्तस्य पद्ये हीत्थं द्रष्टुं शक्यः -

नागाधीशवचोविचारविशदे गङ्गेश्वरोक्ताम्बुधौ
मन्थाद्रिप्रतिमे च तत्र युगले स्वान्तं समालम्बिते ।
साहित्यामृतकुण्डमीनसदृशे साङ्ख्यैकसङ्ख्यान्विते
नेपालक्षितिपालपूजितपदे का नेह विद्या स्थिता ।। (कार्त. १७/८) ।

भवदत्तस्य रचनानां कानिचित् पत्राणि स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य सङ्ग्रहे सन्ति । अस्यानुजस्य रुद्रदत्त इति नाम, आसीत् । रुद्रदत्तस्य गुणोपसंहारनामकं नाटकं रचनाकौशलं विदुषोऽस्य प्रकटयति निदर्शनं स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य भूमिकायां द्रष्टुं शक्यम् । पण्डितप्रकाण्डस्य भवदत्तस्य चत्वारः पुत्रा आसन् । तेषु ज्येष्ठो नैयायिको व्यासदत्तः, साहित्यशास्त्रनिष्णातः श्रीदत्तो द्वितीयः, ज्योतिर्वित्तृतीयो ज्वालादत्तः, चतुर्थस्तु सुकृतिदत्त एवेति सुकृतिनैवेत्थं प्रकटितम्-

ज्येष्ठो न्यायविदग्रणीः समभवच्छ्रीव्यासदत्ताभिधः
साहित्याम्बुधिपारगस्तदनुजः श्रीदत्तनामा कविः ।
ज्योतिश्शास्त्रविदांवरस्तदनुजो ज्वालादिदत्तो गुणै-
रुत्पत्त्यापि जघन्यजोऽस्मि सुकृतिस्तेषामतिस्वल्पधीः ।। इति (कार्त. १७/१२) ।

सुकृतिदत्तः

भार्गवीभवदत्तयोः कनिष्ठपुत्ररूपेण जातो नैकग्रन्थप्रणयनपटुः सुकृतिदत्तः । अस्य सुकीर्तिदत्तेति सुग्रीवदत्तेति च नामान्तरेऽप्युपलभ्येते । सुकीर्तिनाम्न उल्लेखः सुकृतिना स्वकीयासु रचनासु यत्र तत्र विहितः । सुग्रीवदत्तनाम्न उल्लेखस्तु वेङ्कटाचार्येण १९३० वैक्रमाब्दे वृन्दावनतः सुकृतिसन्निधौ प्रेषिते पत्रे दृश्यते (पत्रस्यास्य छायाप्रतिः स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य सङ्ग्रहे विद्यते)। यद्यपि सुकृतिदत्तेन कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य सप्तदशे सर्गे स्वकीयः परिचयोऽस्त्युपस्थापितः, तथापि जन्मतिथ्यादेरुल्लेखाभावात्तन्निर्धारणे काठिन्यमेव जातम् । जयदेवरचितस्य गीतगोविन्दाभिधानस्य काव्यस्याष्टपदीव्याख्यायाः पुष्पिकायां 'विंशतिवर्षदेशीयसुकृतिदत्तकविकृता वदसीत्याद्यष्टपदीव्याख्या समाप्तिमिता' इत्युल्लेखाद् व्याख्याया रचनासमयश्च-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाणाङ्गवाजीन्दुमिते (१७६५) सुशाके समागतो विंशतिमाश्वकार्षीत् ।
सुकीर्तिदत्तो भवदत्तपुत्रः कृष्णातटे पर्वतनीवृतीदम् ।। (द्र. भावामृत. पृ. ३४) ।

इत्युल्लेखात् तस्मिन् समये च सुकृतिदत्तस्य विंशतिवार्षिकत्वमाधृतस्य १८८० वैक्रमाब्दे जन्मसमय आसीदिति वक्तुं शक्यते ।

सुकृतिदत्तस्याध्ययनं जीविका च

सुकृतिदत्तस्य प्रारम्भिकमध्ययनं स्वकीयाग्रजस्य श्रीदत्तस्य पार्श्वेऽभवदिति गुरुस्थानिकत्वेन श्रीदत्तस्य नामग्रहणादनुमीयते। शृङ्गारसङ्ग्रहस्य प्रारम्भिके पद्ये कविना श्रीदत्तस्य वर्णनं गुरुस्थानिकत्वेनेत्थं कृतम् –

श्रीदत्तसुप्रसादेन्दुविवृद्धमतिवारिधिः ।
सुकीर्तिदत्तशर्माहं कुर्वे शृङ्गारसङ्ग्रहम् ।। इति ।

सुकृतिदत्तस्य कृतीनामवलोकनेन न्याय-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-तन्त्रागम-ज्योतिषादिविषयाणामध्ययनं तेषु विषयेषु प्रावीण्यञ्चानुमातुं शक्यम् । परं कस्य विषयस्याध्ययनं कस्मात् कुत्र च जातमित्यत्र सुकृतिदत्तेन स्पष्टतया किमपि नैवाभिहितम्। व्याकरणस्य क्रोडपत्रेषु **अचः परस्मिन् पूर्वविधौ** (पा.सू. १/१/५७) सूत्रव्याख्यानप्रसङ्गे सुकृतिदत्तेन स्वकीयस्य गुरोर्नाम निर्दिष्टम्, तेन रमानाथस्य गुरुरूपेणेत्थं चर्चा विहिता –

अचः परस्मिन्निति सूत्रशेखर क्रोडं कृतं सत्कृतिना सुकीर्तिना ।
श्रीमद्रमानाथगुरोः प्रसादाच्चिदस्थिमालाममलां गृहीत्वा ।।
(द्र. राष्ट्रियाभिलेखालयस्थ - अणुचित्रसं. ए. १२०४/४ सङ्ख्याङ्किते विवरणे)

स्वामिप्रपन्नाचार्येण नीलदेवपन्तः सुकृतिदत्तस्य गुरुरासीत्, सकलशास्त्राध्ययनं सुकृतिना तत एव कृतमित्यस्ति निर्दिष्टम् । (द्र. प्रपन्नाचार्यः २०५१, ६६) सुकृतिदत्तस्य जीविकादिविषये प्रामाणिकं तथ्यं नैवाधिगतम् । भरतराजपन्तद्वारा प्रदत्ते विवरणे राजगुरोर्विजयराजस्य प्रेरणया १९०३ वैक्रमाब्दे काष्ठमण्डपस्थे विद्यालये साहित्याध्यापकत्वेन नियोजितः सुकृतिदत्त इत्यवगम्यते । (द्र. भरतराजपन्तः, २०४९, ३-४) प्रपन्नाचार्येण जम्मूराज्यस्य पूर्वराजगुरोः काकारामशास्त्रिणः पिता सुकृतिदत्तस्य शिष्य आसीदिति निर्दिष्टम् । (द्र. प्रपन्नाचार्यः २०४९, झ) विषयेऽस्मिन्नधिकमन्वेषणमपेक्षितम्।

सुकृतिदत्तस्य पारिवारिकं विवरणम्

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य सप्तदशे सर्गे सुकृतिदत्तस्य पुत्रयोर्नामनी सुकृतिदत्तेनैव निर्दिष्टे । तदनुसारेण ज्येष्ठस्य बृहस्पतिः, कनिष्ठस्य च पद्मनाभ इति नाम आसीदिति ज्ञायते । पुत्र्याः पत्न्याश्च सामान्यतया परिचयः दत्तः[1]। स्वामिप्रपन्नाचार्येण

---

१. *सुकृतिदत्तदर्शितं विवरणम् –*

कविते भवितेह कोनु मे सरसोक्तेरनुरागभाजनम् ।
इति मास्म तपस्तपोबलात् सुकृतेः कोऽपि जनिष्यते तथा ।।
अथवास्ति सुतो बृहस्पतिः परिचर्याकुशलस्तवाधुना ।
भविता शिशुपद्मनाभकोऽपरपुत्रोऽपि कियद्दिनैरलम् ।। (कार्त. १७/२६-२७)

देवीस्तुत्यां तु –

त्यक्तो बन्धुजनोऽपि मित्रनिवहो दूरीकृतो दैवतः
पत्नीप्राणसमा सुतोऽति शिशुकः पुत्र्योऽपि दीनाननाः ।
त्यक्ता दैववशात् त्रिलोकजननि त्वत्पादपद्मं पुनर्-
मा त्यक्तं मनसास्तु तारिणि ! ततो मच्चित्तशान्तिर्भवेत् ।। इति (देवीस्तुतिः श्लो. १४) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तु गङ्गाकुमारी सुकृतिदत्तस्य पत्नी, श्रीविका च पुत्रीति निर्दिष्टम् । (द्र. प्रपन्नाचार्यः २०५१, ६४) सुकृतिपुत्र्याः सन्ततिरद्यत्वेऽपि ठमेलाख्ये स्थाने विद्यते । १९२२ वैक्रमाब्दे सुकृतिदत्तस्य पुत्रजन्म बभूवेति श्रीविश्वनाथपाण्डेयस्य सङ्ग्रहे स्थिते पञ्चाङ्गे 'दि. शेषघिटि १:४५ ल. ९:२७ सुकृतिपण्डीतपुत्रजन्म' इत्युल्लिखितत्वादवगतम् । पञ्चाङ्गानुसारेण १९२२ वैक्रमाब्दे भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां सुकृतिदत्तस्य पुत्रजन्म बभूवेति निश्चेतुं शक्यम् । (विवरणमिदं प्रा. दिनेशराजपन्तमहोदयसौजन्येन यथाधिगतम्) सुकृतिपुत्रस्य बृहस्पतेः पुत्री पाण्डेयवंशे विवाहिता, तस्याः पुत्रः पं. तोयनाथपाण्डेयः, स्वर्गतः, तस्य पुत्रा अद्यत्वे काष्ठमण्डपे निवसन्ति । अनुश्रुत्यनुसारेणोपलब्धं विवरणं डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण निर्दिष्टम्, तत एवावगन्तुं शक्यम् । (द्र. प्रपन्नाचार्यः २०५१, ६३-६४, प्रपन्नाचार्यः २०४९, ८)

सुकृतिदत्तस्यान्तिमं जीवनम्

जीवनस्यान्तिमे भागे गुल्मरोगपीडितो रुग्णश्चासीदिति सुकृतिरचितानां पद्यानामध्ययनेनावगम्यते । रोगाक्रान्तेनापि कविना भगवत्यास्ताराया: कारुण्यपूर्णं वन्दनं विहितम्, देवीस्तुतिरूपेण स्वामिप्रपन्नाचार्येण सम्पाद्य प्रकाशितम् । मया शोधकार्यसम्पादनक्रमे डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य सङ्ग्रहे वर्तमानायाः पाण्डुग्रन्थात्मिकायाः कृतेरवलोकनं विहितम् । तत्रत्यमेकं पद्यं प्रस्तूयते -

हृदयतटविलोलं गुल्मशूलोरुवेगाज्-
जननि मदसुवृन्दं प्रस्थितं क्वापि यातुम् ।
तदनु हृदयमेतत् त्वत्पदाम्भोजभृङ्गो
भवतु किमिह तारे ! प्रार्थयाम्यद्य चान्यत् ।। इति ।

यद्यपि विदुषाऽनेन भौतिकं कलेवरं कदा त्यक्तमिति प्रत्यक्षतो ज्ञातुं न शक्यते, तथापि १९३० वैक्रमाब्दं यावदस्य वेङ्कटाचार्येण सह पत्रव्यवहारसत्त्वात् ततः पश्चादेवायमस्तं गत इत्यनुमीयते । नैषधीयक्रोडपत्रस्योपरितने भागे 'इतः पूर्वं पञ्चत्रिंशद्वर्षे आर्यघट्टे वाग्मतीतीरे पशुपतीश्वरसन्निधौ....' इत्यादिलिखितमुपलब्धम् । अत्र पञ्चत्रिंशद्वर्षोल्लेखात् सुकृतिः १९३५ वैक्रमाब्दे स्वर्गतो भवेदित्यनुमातुं शक्यन्नवेति विषयेऽस्मिन्नधिकतथ्यान्वेषणं पूर्वापरविषयसमीक्षणञ्चावश्यकं मन्ये।

सुकृतिदत्तस्य जीवनवृत्तविषये डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण प्रदर्शिते विवरणे किमपि विचारणीयमिति धिया विदुषां पुरतः किमपि निदर्शनं प्रस्तूयते ।

डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण सुकृतिदत्तस्य वंशवृक्षादिकं सङ्कलय्य भावामृतव्याख्यायां भूमिकाखण्डे, कार्तवीर्योदय-महाकाव्यस्य भूमिकाखण्डे च विशदं विवेचितम् । तत्र च पूर्वापरविरुद्धा विषया अपि समुपन्यस्ता इति तेषां विवेचनं वस्तुतथ्यप्रकाशनञ्चापेक्षितमिति मनसि निधाय किमपि विचार्यते । स्वामिवर्येण कार्तवीर्योदयस्य भूमिकायामेकत्र 'रमापतिपन्तस्य द्वौ पुत्रौ हरिरामशिवरामनामकौ' इति निर्दिष्टम् । (द्र. प्रपन्नाचार्यः, २०५१, ६) तत्रैवाग्रे द्वितीयो भवदत्त इत्यभिधाय द्वौ भवदत्तौ साधितौ । तत्रैवाग्रे रुद्रदत्तस्य परिचयनिरूपणावसरे 'गुणोपसंहारनाटककारः पं. रुद्रदत्त-पन्तः सुधीन्द्रतिलकस्य रमापतिपन्तस्य कनिष्ठः पुत्रः, हरिराम-शिवराम-भवदत्तस्य च कनिष्ठभ्रातृत्वेन जननसौभाग्यमनेन लब्धम्' इत्युक्त्वा रमापतिपन्तस्य चत्वारः पुत्राः साधिताः (द्र. प्रपन्नाचार्यः २०५१, ३१) । एवमेव भावामृतव्याख्याया भूमिकायां रमापतिपन्तस्य पौत्रस्थानिकत्वं शिवरामपन्तस्य प्रदर्शितम् (द्र. प्रपन्नाचार्यः २०४९, थ) । एवमेव पद्मपाणिर्धरासुरः कवितार्किकसिंहस्य महाकवेः सुकृतिदत्तस्य कनिष्ठपुत्र आसीदित्यपि स्वामिवर्येण निर्दिष्टम् (द्र. प्रपन्नाचार्यः २०५१. ३७) । तत्रैव चाग्रे पद्मपाणिनामकस्य विदुषः कृतेरुल्लेखोऽपि विहितः । तत्र च -

हरेश्चक्रावतारो यः कृतवीर्यात्मजो बली ।
मनोऽभीष्टप्रदो भूयान्मलैबम्बनृपाय सः ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खरामरसभू (१६३०) शके भाद्रे हरिदिने सिते ।
तदर्थमेनमलिखत् पद्मपाणिर्धरासुरः ।।

इत्युल्लेखोऽपि निर्दिष्टः । एवञ्च १८८० वैक्रमाब्दे जातस्य सुकृतिदत्तस्य पुत्रः १६३० शकाब्दे स्वकीयां रचनां कथं प्रकटयितुं क्षम इति नैव विचारितं स्वामिवर्येणेति पूर्वापराऽसम्बद्धं विवरणं बहुधा तत्र चर्चितं बोध्यम् । कार्तवीर्योदय-महाकाव्यस्य भूमिकाखण्डे ६३ पृष्ठे रमापतिपन्तस्य चत्वारः पुत्राः, हरिरामः, शिवरामः, भवदत्तः, रुद्रदत्तश्च । तेषु रुद्रदत्तपुत्रस्य भवदत्तस्य पुत्रः सुकृतिदत्तो बभूवेत्यपि प्रतिपादयता स्वामिवर्येण सुकृतिदत्तेनोपन्यस्तस्य विवरणस्याप्युपेक्षा विहितेत्यपि प्रतिभाति । एवमेव सुकृतिदत्तस्य गुरुः क आसीदित्यस्मिन् विषयेऽपि नीलदेवपन्तेन सह सकलशास्त्राध्ययनं सुकृतिदत्तेन कृतम्, गुरुशिष्ययोर्मतभिन्नतया विवादः समजनि, तेन स्वकीयासु रचनासु सुकृतिदत्तेन गुरोर्नाम नैव निर्दिष्टमिति (द्र. प्रपन्नाचार्यः २०५१, ६६-६७, पादटिप्पण्याम्) यदभिहितम्, तस्यापि प्रामाण्यं परीक्षणीयमेव ।

संस्कृतवाङ्मयाभिवृद्धाववदानम्

पण्डितप्रकाण्डो निगमागमरहस्यवेत्ता न्याय-व्याकरण-मीमांसादिविविधविद्याविचक्षणो विविधग्रन्थप्रणयन-परायणः सुकृतिदत्तः संस्कृतवाङ्मयस्य विविधक्षेत्रेषु ग्रन्थप्रणयनपूर्वकं स्वकीयं पाण्डित्यप्रकर्षं द्योतितवान् । सुकृति-दत्तस्य कृतीनां विवरणप्रदर्शने द्विधा विभागः कर्तुं शक्यते । सुकृतिदत्तस्य कृतिषूल्लिखिता ग्रन्थाः, नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये व्यक्तिगतसङ्ग्रहे चोपलब्धाश्च ग्रन्थाः । प्रथमतो विषयनिर्दर्शनपूर्वकं सुकृतिदत्तग्रन्थेषूल्लिखितानां ग्रन्थानां विवरणं प्रस्तूयते ।

१. व्याकरणे

- क) वृद्ध्यादिसूत्राष्टकविवृतिः ।
- ख) लघुशब्देन्दुशेखरटीका / क्रोडपत्रम्
- ग) परिभाषेन्दुशेखरः / क्रोडपत्रम् ।

२. न्याये

- क) शक्तिवादटिप्पणी
- ख) व्युत्पत्तिवादटिप्पणी
- ग) शब्दशक्तिप्रकाशिका टीका
- घ) गादाधरी टीका

३. साहित्ये

- क) अलङ्कारचूडामणिः
- ख) रत्नावली
- ग) रसिकरञ्जनी
- घ) रसमाला
- ङ) छन्दःप्रबन्धः
- च) रसगङ्गाधरटीका (मर्मभेदिनी)
- छ) कुवलयानन्दखण्डनम्
- ज) भावामृतव्याख्या

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

झ) नैषधीयक्रोडपत्राणि

ञ) शृङ्गारसङ्ग्रहः

ट) नेपालभूपालविरुदावली

ठ) देवीस्तुतिः (तारिणीवरिवस्या)

ड) कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम्

ढ) मन्दारमाला

ण) गङ्गाप्रसादः

४. **तन्त्रे**

क) मकरन्दस्तुतिः

५. **दर्शने**

क) स्फोटवादः

ख) सिद्धान्तवादः

६. **ज्योतिषे**

क) ज्योतिषसारसिद्धान्तः

ख) मुहूर्तलाघवम् ।

उपरि चर्चितानां ग्रन्थानां सुकृतिकृतित्वेनोल्लेखः डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण, जोहान्नेस् श्नइडरनामकेन शोधकर्त्रा च विहितः । उपरितनग्रन्थेषु कतिपयग्रन्था एवाद्यत्वे समुपलभ्यन्ते । अवशिष्टानां सुकृतिदत्तकृतीनामन्वेषणमस्त्यपेक्षितम्।

उपरि निर्दिष्टेषु सुकृतिरचितग्रन्थेषु नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये व्यक्तिगतसङ्ग्रहे चोपलब्धानां ग्रन्थानां प्रतिपाद्यं संस्कृतवाङ्मये तेषां वैशिष्ट्यञ्च संक्षिप्य चर्च्यते ।

१. **वृद्ध्यादिसूत्राष्टकविवृतिः**

नेपालराष्ट्रियाभिलेखालये मूलग्रन्थसंख्या – ५-३८७४, व्याकरणविषयसङ्ख्या- ५५७, अणुचित्रसङ्ख्या- ए ११९७/१० विवरणे ग्रन्थोऽयं द्रष्टुं शक्यते । प्रारम्भतोऽष्टासप्ततिपत्राणि (७८) ग्रन्थस्यास्योपलभ्यन्ते तेन ग्रन्थोऽयमन्त्ये खण्डितः । ग्रन्थे लिपिकरस्य लिपिविधानसमयस्य चोल्लेखाभावादैतिहासिकं विवरणं ग्रन्थतो नैवाधिगन्तुं शक्यम् । ग्रन्थस्य मङ्गलपद्यानि तु –

यामादिमायां रमणीस्वरूपां लसन्मणिद्योतितवर्म्मभाजम् ।
नानास्त्रविभ्राजिकरां स्तुवन्ति तारास्तु सा वाङ्मयदर्शिनी नः ।।१।।
नत्वा मुकुन्दचरणाम्बुजमादरेण गोनर्दजातभगवद्वचनानुसारात् ।
प्राचीननव्यपथपान्थ इमां सुकीर्तिः सूत्रेऽष्टके मुनिकृते विवृतिं करोति ।।२।।
भाष्यादूर्ध्वं कुणिप्रभृतिभिर्वामनाद्यैस्ततोऽर्वाक्
सूत्रे दाक्षीसुतमुनिकृते कल्पितैवास्ति वृत्तिः ।
न्यूनाधिक्यं किमपि मनसा तत्र सञ्चिन्त्य नूत्नां
वृत्तिं कुर्वे पृथुहितकरीमिष्टवाक्यादियुक्ताम् ।। (६/३)

इत्यादिकानि । ग्रन्थकृता चैकत्र 'अयं सर्वोऽपि प्रबन्धः पदपदार्थयोस्तादात्म्यमिति नागेशमतदूषणप्रस्तावे तदुक्तया

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कोशस्थपदानामन्वयबोधरीत्या तन्मास्य विरोधमुद्भावयितुं सप्रासङ्गिकं प्रपञ्चित इति सुधियो विभावयन्तु' इत्युक्त्वा ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यमपि वर्णितम्। माङ्गलिकेषु पद्येषु सम्पूर्णाया अष्टाध्याय्या व्याख्यानं चिकीर्षितं प्रतिभाति, किन्तूपलब्धे ग्रन्थे- संज्ञासूत्रत्वविचारः, शक्तिस्वरूपविचारः, अनुकरणविचारप्रकरणम्, पदपदार्थयोस्तादात्म्यनिराकरणम्, कोशस्थ-शब्दानां शब्दपरत्वमर्थपरत्वञ्चेति विचारः, यदागमपरिभाषार्थविचारः, अमरकोशस्थपरिभाषाया आशयनिरूपणम्, पदपदार्थयोस्तादात्म्यदूषणम्, लक्षणाविचारः (अपूर्णः)- चेत्यादयो विषयाः सन्ति निरूपिताः। मध्ये मध्ये प्रसङ्गतो नैयायिकानां नागेशानुयायिनां वैयाकरणानां मीमांसकानाञ्च मतानि सम्यगालोच्य नागोजीभट्टस्य मतानि बहुशः खण्डितानि सुकृतिदत्तेन । ग्रन्थस्यास्य मध्ये मध्ये- द्वन्द्वविषय एवैकशेष इति सिद्धान्तः निरूपयिष्यते चेदं सरूपसूत्रे (वृद्ध्यादि. १३१) इति, यथा चैतत् तथा निरूपयिष्यते 'तस्य भाव' इति सूत्रे (वृद्ध्यादि. ५०) इत्याद्युक्त्वा सम्पूर्णेऽपि पाणिनीयाष्टके विवृतिः सुकृतिना चिकीर्षितेति गम्यते । परमिदानीं यावदुपलब्धे ग्रन्थे, उपरि निर्दिष्टा एव विषयाः समुपलभ्यन्ते । मया च शोधप्रसङ्गे ग्रन्थस्य सम्पादनं विहितम्, परमद्यावधि ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनं नैव जातम् ।

२. शेखरक्रोडपत्राणि

नागोजीभट्टरचिते शब्देन्दुशेखरे परिभाषेन्दुशेखरे च क्रोडपत्ररूपेण व्याख्या विहिता सुकृतिदत्तेनेति राष्ट्रियाभिलेखालये पाण्डुग्रन्थरूपेण स्थितानां क्रोडपत्राणामध्ययनेनावगम्यते । तत्राऽणुचित्रसङ्ख्या ए १२०४/४ विवरणे प्रकीर्णपत्ररूपेण विद्यमानेषु पत्रेष्वतिदेशसूत्रव्याख्यानं कर्तुं प्रवृत्तेन सुकृतिदत्तेनाधस्तनं मङ्गलपद्यं प्रस्तुतम्-

श्रीमत्पतञ्जलिपदाम्बुजमादरेण
चित्ते विचिन्त्य सुकृतिः कृतिनां कृतेऽद्य ।
किञ्चिद्विचारमतिदेशविधौ विधत्ते
दृष्टिं क्षिपन्तु विबुधा दययात्र सन्तः ।। इति ।

नैषधीयक्रोडपत्रे 'अत्र विस्तरो ङ्याप्सूत्रशेखरटीकायां मदीयायां विलोक्यः' इत्युल्लिखितत्वात् सुकृतिना सम्पूर्णेऽपि शेखरे टीका टीकितेति ज्ञायते । परमद्यावधि सा टीका नोपलब्धा, उपलब्धौ यत्न आवश्यकः ।

३. परिभाषेन्दुशेखरक्रोडपत्राणि

राष्ट्रियाभिलेखालये समुपलब्धेषु शब्देन्दुशेखरक्रोडपत्रेषु कतिपयपरिभाषाणां व्याख्यारूपाणि परिभाषेन्दु-शेखरस्य क्रोडपत्राणि सन्ति । परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका सुकृतिरचनात्वेन राष्ट्रियाभिलेखालये मया नोपलब्धा । डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण सदाशिवभट्टरचितायाः परिभाषेन्दुशेखरटीकायाः सुकृतिकृतित्वेन विवरणं समुपन्यस्य पद्यमेकं समुपन्यस्तम्। सा टीका न सुकृतिरचिता, तस्याष्टीकायाः सुकृतिर्लिपिकर एवेति पाण्डुग्रन्थस्याध्ययनेनावगम्यते। यतो हि तस्य पाण्डुग्रन्थस्य २१ ख पृष्ठे सुकृतिदत्तेन ग्रन्थविषये स्वयमेवेत्थं निर्दिष्टम् -

सदाशिवोक्ते परिपूर्वशेखरव्याख्यानकेऽस्मिन्नतिदुष्टपुस्ते ।
यथाधि संशोध्य सुकीर्तिना कति लिपीकृताः सत्परिभाषिकाश्च ।।
दुरूहाणां पदार्थानां परिभाषेन्दुशेखरे ।
विकासयन्त्यां टीकायामस्यामज्ञो न खेलतु ।। इति ।

४. शक्तिवादटिप्पणी

गदाधरभट्टाचार्यरचिते शक्तिवादे सुकृतिना टिप्पणी कृतेति राष्ट्रियाभिलेखालयस्थानां न्यायविषयकाणां

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाण्डुग्रन्थानामवलोकनेन ज्ञायते । मूलग्रन्थसङ्ख्या ५-६६४३, न्यायविषयसं. ५६३, अणुचित्रसङ्ख्या बी. ५७/९ विवरणे व्युत्पत्तिवादे सुकृतिदत्तस्य टिप्पणी दृग्गोचरीकर्तुं शक्यते । विस्तरस्तु तत एवावगन्तव्यम् ।

५. शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीका

जगदीशतर्कालङ्कारस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायां सुकृदित्तेन टीका रचितेति वृद्ध्यादिसूत्राष्टकविवृत्त्या अध्ययनेनावगतम् । तत्र हि 'अत एव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ कुमुदादिबोधोऽपि लक्षणयैव न्यायवार्तिककारेणाऽऽश्रितः । अत्राधिकमस्मत्कृतशब्दशक्तिप्रकाशिकाटीकायां विलोक्यम्' इत्याद्युक्त्वा सुकृतिटीकायाश्चर्चा विहिता। राष्ट्रियाभिलेखालये च - आद्यन्तखण्डिता शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीका मूलग्रन्थसं. ५-५३०५, न्यायविषयसं. ५८१ (क), अणुचित्रसं. बी. ५७/१० विवरणे दृष्टिपथमवतरति । तत्र रचयितुर्नाम नास्ति, तेन सुकृतिदत्तस्यैवेयं रचनेति तु निश्चित्य वक्तुं न शक्यते । किन्तु तत्र 'व्युत्पत्तिवादस्य प्रथमाकारकटिप्पण्यां विस्तृतम्' इत्युक्त्वात्, व्युत्पत्तिवादे च सुकृतिना टिप्पणी रचितेति नैषधीयक्रोडपत्रस्याध्ययनेन वृद्ध्यादिसूत्राष्टकविवृत्त्या अध्ययनेन चावगम्यते । अतष्टीकाया अस्याः सुकृतिदत्तेन सम्बन्धो भवितुमर्हतीति धिया विषयेऽस्मिन् गवेषणमपेक्षितम् ।

६. नैषधीयक्रोडपत्राणि

श्रीहर्षरचिते नैषधीयचरितमहाकाव्ये सुकृतिना व्याख्या विहितेति क्रोडपत्राणामध्ययनेन ज्ञायते । २३ पृष्ठात्मिकाया व्याख्यायाः पाण्डुग्रन्थस्य सङ्कलनं डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण विहितम् । (द्र. प्रपन्नाचार्यः, २०५१, ७२-७३) । अस्यापि प्रकाशनमद्यावधि नैव जातम् । अत्र च सुकृतिदत्तस्य कतिपयकृतीनामुल्लेखादस्यैतिहासिकमपि महत्त्वं नाल्पम् ।

७. गोरक्षशाहविरुदावली

शाहवंशोद्भवानां राज्ञां विरुदावली रचिता सुकृतिदत्तेनेति पाण्डुग्रन्थस्याध्ययनेनावगम्यते। १६२ श्लोकात्मिकायां रचनायां कान्तिपुर्याः, पशुपतिनाथस्य, पञ्चश्रीसमन्वितपृथ्वीनारायणशाहतः पञ्चश्रीसमन्वितसुरेन्द्रशाहपर्यन्तानां राज्ञां वर्णनं दृग्गोचरीकर्तुं शक्यम् । अस्याञ्च विरुदावल्यां रचनासमयस्य निर्देशोऽपि कविना कृत इत्यैतिहासिकमहत्त्वमप्यस्ति अस्याः । रचनासमयादिबोधकं पद्यं तु -

संवद्भूमिवियन्नवेन्दुखमिते तापिच्छगुच्छछवि-
र्मासे कैरविणीशकान्तिविधुरे पक्षे दिने गीष्पतेः ।
श्रीगोरक्षधरातलेन्द्रविरुदावल्येकिका ? पूरिता
धीरश्रीभवदत्तसुनुसुकृतिः क्ष्मानिर्जरेणास्तु शम् ।।

उपरितनेन श्लोकेन १९०१ वैक्रमाब्दे भाद्रकृष्णद्वितीयायां गुरुवासरे विरुदावली रचितेति गम्यते । अस्या अपि प्रकाशनमवशिष्टमेव पाण्डुग्रन्थस्य छायापत्राणि स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य सङ्ग्रहे विद्यन्ते ।

८. तारिणीवरिवस्या (देवीस्तुतिः)

सुकृतिदत्तस्य रचनासु तारिणीस्तोत्रस्यापि महत्त्वं नात्यल्पम् । इयं रचना सुकृतिदत्तस्यान्तिमा रचना भवितुमर्हतीति विभाव्यते । यतो हि सुकृतिनाऽत्र स्वकीयगुल्मरोगपीडायाः प्रमुखतया वर्णनं कृतम् । कविना ११० पद्यैः प्रथमं देव्याः स्तवनं विधाय गणेशस्य, शिवस्य, कृष्णस्य च विविधावतारसहितस्यापि स्तुतिः कृतेति स्तोत्रग्रन्थस्यास्याध्ययनेन ज्ञायते । स्तोत्रग्रन्थस्यास्य प्रकाशनं डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण २०५६ वैक्रमाब्दे विहितम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९. शृङ्गारसङ्ग्रहः

शृङ्गारसङ्ग्रहस्य पत्रमेकं डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य सङ्ग्रहे विद्यते । तत्र –

श्रीदत्तसुप्रसादेन्दुविवृद्धमतिवारिधिः ।
सुकीर्तिदत्तशर्माहं कुर्वे शृङ्गारसङ्ग्रहम् ।।

इति पद्यमप्युपलभ्यते पद्य सम्पूर्णग्रन्थस्योपलब्धौ यत्नोऽपेक्षितो वर्तते । भावामृतव्याख्यायां शृङ्गारशतकस्योल्लेखो दृश्यते । मन्ये शृङ्गारसङ्ग्रहशृङ्गारशतकयोरैक्यमेव भवेत् ।

१०. भावामृतव्याख्या

जयदेवरचितगीतगोविन्दस्य दशमसर्गस्याष्टपद्या व्याख्या सुकृतिदत्तेन रचितेति ग्रन्थस्य पुष्पिकाया मङ्गल-पद्यस्य चाध्ययनेन ज्ञायते । अत्र च विविधरचनानामुल्लेखः सुकृतिना कृत इत्यपि महत्त्वमस्या व्याख्यायाः । डा. स्वामिप्रपन्नाचार्येण २०४९ वैक्रमाब्दे सम्पादनमस्य विहितम् । अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनञ्च खेमलालकोइरालाप्रभृतिभिः कृतम् ।

उपरि निर्दिष्टातिरिक्ताः कृतयो यत्र तत्रोद्धृताः साम्प्रतं यावदनुपलब्धाः, तासामुपलब्धौ प्रयासोऽपेक्षितः । उपरितनं विवरणं सङ्क्षेपेण निदर्शनमात्रम् । विस्तरस्तु मदीये शोधप्रबन्धे, डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य भूमिकायाम्, जोहान्नेस श्नाइडरनाम्ना शर्मण्यदेशवास्तव्येन विदुषा सम्पादितस्य शोधग्रन्थस्य भूमिकायाम्, सुकृतिदत्तस्य रचनासु चोपलब्धुं शक्यः । संस्कृतवाङ्मये महाकविना पण्डितवरेण्येन सुकृतिदत्तेन यदवदानं कृतं तस्य कृते विद्वांसः सदैव विदुषोऽस्य चर्चां विधास्यन्तीत्याशासे । इतोऽप्यधिकं विषयेऽस्मिन्नन्वेषणं भवत्विति धिया विषयोद्भावनाय मया किञ्चिन्निदर्शनमत्र प्रस्तुतमिति शम् ।

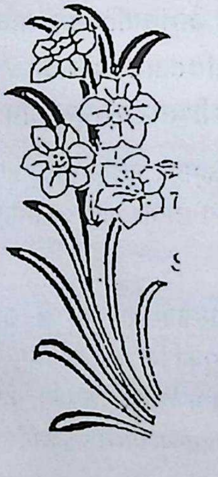

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये ज्योतिषस्य प्रभावः

- प्रा.डा. साम्बराज आचार्यः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य सम्पादनादिकार्यसमीक्षणम्

महाकविश्रीहर्षविरचितस्य नैषधमहाकाव्यस्य प्रौढशैल्यां निर्मितस्य कार्तवीर्योदमहाकाव्यस्य रचना तत्र भवता महाकविना सुकृतिदत्तपन्तमहाभागेन १९२८ तमे वैक्रमाब्दे कृता । अस्य महाकाव्यस्य सम्पादनं स्वामिना विद्यावारिधिना रामकृष्णप्रपन्नाचार्येण बहुना प्रयासेन विहितम् । एतस्य महाकाव्यस्य प्रकाशनं राजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानात् २०५१ (एकपञ्चाशदुत्तरद्विसहस्रमिते) तमे वैक्रमाब्दे जातम् । अस्मिन् महाकाव्ये सप्तदश सर्गाः सन्ति । षोडशसु सर्गेषु मुख्य-विषयस्य प्रतिपादनरूपं वर्णनं दृश्यते चेत् सप्तदशे सर्गे कविवंशवर्णनमस्ति । नानाविधैश्छन्दोभिर्नानाविधैरलङ्कारैर्माधुर्यादिगुणैश्च सम्पन्नं काव्यमिदं नितरां मनोहरं महत्त्वपूर्णं नैपालकानां गौरवास्पदञ्च । अस्मिन् महाकाव्ये परमाणुवाद-पिलुवाद-विकल्पवाद-विवर्तनवाद-सत्कार्यवादादिदार्शनिकवादानां सिद्धान्तोल्लेखनैस्तथा नानाशास्त्रीयसिद्धान्तानामुल्लेखैश्च जाते काठिन्ये साधारणानां तु विदुषामपि काव्यस्य पूर्णतया तात्त्विकार्थावगमे तु काठिन्यानुभूतिर्भवत्येव । तथा च वैदिकयज्ञानामश्वमेधपौर्णमासवाजपेयादीनां यज्ञानां स्वरूपावगतिरपि पाठकस्य कृते काव्यस्यार्थावगमे आवश्यकीति ।

एकचत्त्वारिंशद्वारमाद्योपान्त्यं पठित्वा सम्पादितेऽपि अस्मिन् महाकाव्ये रिक्तस्थानानि यत्र तत्र दृष्टिपथमायान्ति। बहूनां जनानां सहयोगेन कृतस्याऽस्य सम्पादनकार्यस्य यथार्थमूल्याङ्कनं तु समये समये विद्वांस एव करिष्यन्ति । तथापि परस्परविरुद्धानां संशोधनीयानां परिमार्जनीयानाञ्च कतिपयेषां विषयाणामुल्लेखस्तु अत्र करणीय एव । यथा स्वामिना प्रपन्नाचार्येण लिखितायां प्रस्तावनायां सुकृतिदत्तपन्तः वि.सं. १८८० तमे वैक्रमाब्दे जात इति प्रस्तावनायाः६३ तमे पृष्ठे समुल्लिखितम् । तत्र प्रमाणं 'महाकविना स्वयमेव अष्टापदीव्याख्यायां लिखितमिति' दत्तम् । तत्र भवतः सुकृतिदत्तपन्तस्य पठनारम्भकालस्तु १८७० तमो वैक्रमाब्द इत्यपि ६६ पृष्ठेऽनुमितो दृश्यते । इत्थं स्वजन्मनो दशवर्षात् पूर्वमेव तत्र भवता पठनारम्भो विहित इति विरुद्धमपि घटनाक्रमं वर्णयित्वा लिखितं दृश्यते । अतोऽस्य महाकाव्यस्य सम्पादनादिविषये निष्पक्षधिया समीक्षाविमर्शादिकं तु विद्वद्भिर्नरन्तरर्येण अवश्यं करणीयमेवेति सिध्यति ।

नवमे परिशिष्टरूपे महाकाव्यस्य पद्यानामकारादिकाऽनुक्रमणिका दत्ता वर्तते । तत्र अकारादिक्रमस्य भङ्गो यत्र तत्र जातो दृश्यते, यथा – अजारजो वो विषये / अजरामरताऽपि, अथ विततताथक्ताः / अथ रत्नविचित्र, अर्थकामद्वयीवर्षे/ अर्काक्षरमाल्यवर, अलघुजघनभागात् / अलं ह्रिया बन्धुरगात्र, आत्मायमानन्दमय / आतेनिरे सर्वविशः, इत्थं सखीवाक्य/ इत्थं सखीरितवचः, उद्यच्छारदपार्वणा / उद्धूतधूमा, एवं समस्तवसुधा / एवं पुरोजन्यः, कर्णाभ्यर्णविकृष्टसृष्ट / कर्णान्तविभ्रान्त, गङ्गापगाभिर्जलधिम् / गङ्गातरङ्गा, गतवति निजनाथे / गजपाकप्रियः शाकः, घनघनाघनधीरतरध्वनि / घनघनाघनधीरतरध्वन, चित्रभानु / चित्रन्तु, तच्चेतनम् / तच्चारु, ततोऽचिरेण / ततस्समावृत्य, धारास्गरा / धात्रिका, नियमितकरणैषा / निमिष, पथि नरपतिः / पठन्ति यत्र, फाल्गुना प्रकृत / फलन्त्वलम्, बहुलकार्यवशात् / बन्धूक, मदमत्तमराल / मदनकेलि, यदमलाङ्घ्रि / यदपि, रोमाञ्चित / रोचनार, वाहिनीशत / वाङ्मात्रलभ्य, शूरोऽपि राजकर / शूरोऽपि नो, सत्यलोकादयो लोका / सत्यं वरोऽयम् इत्यादिषु अन्येष्वपि अनेकेषु स्थलेषु अकारादिक्रमभङ्गो जातो दरीदृश्यते । तेन बहुभिर्विद्वद्भिः सम्भूय अस्य ग्रन्थस्य साङ्गतासिध्यर्थं सम्पादनमवश्यं करणीमयेव । तत्र च वेदव्याकरणसाहित्यज्योतिषन्यायादीनां

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शास्त्राणां मर्मज्ञैर्विशेषज्ञैः कर्तव्यनिष्ठतया सम्पादनं कृत्वा स्वामिना प्रपन्नाचार्येण प्रारब्धस्यातीवमहत्त्वपूर्णस्य कार्यस्य परिमार्जनं कृत्वा शुद्धं परिपूर्णं कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं पुनः सम्पादनीयमेव ।

ज्योतिषशास्त्रस्य सर्वव्यापकत्वं सर्वशास्त्रोपयोगित्वञ्च

ज्योतिषं हि जनजीवनेन सह सम्बद्धं शास्त्रम् । ज्योतिषं विना न कोऽपि मनुष्यो व्यवहर्तुं शक्नोति । जन्मतो मृत्युपर्यन्तमेव मानवजीवने ज्योतिषशास्त्रस्योपयोगो भवति । कस्मिन् दिने कस्मिन् वारे कस्यां वेलायां जन्म जातम्, जन्मनः कति दिनानि व्यतीतानि, कतिवर्षवयस्को जातः, कदा नामकरणादिकं कर्म कार्यम्, कदा विवाहः कार्यः, कदा पुत्रपुत्र्यादयो जाताः । कदा च राजसेवायां प्रविष्टः, कदा निवृत्तः, कस्यां तिथौ मृतः, कस्मिन् दिने मृतस्य श्राद्धादिकं कर्म करणीयम्, इत्यादयो दैनिकाः, सांस्कृतिकाः, शास्त्रीयाः, व्यावहारिकाश्च विषया ज्योतिषशास्त्रेण सह सम्बद्धाः सन्ति, न केवलं सम्बद्धा अपितु तत्तच्छास्त्रनिर्धारितकर्मसम्पादनाय दिग्देशकाला ज्योतिषशास्त्रेणैव निर्धार्यन्ते च । किमाकारा भूमिः, कतिभिः क्षेत्रफलैर्युक्तेयं पृथिवी, ब्रह्माण्डस्य कस्मिन् भागे कस्यां दिशि स्थिता, कतिभिर्दिनै सूर्यं परित इयं भ्रमतीत्यादिकानां नानाविधानां विषयाणां व्यवहारे ज्योतिषशास्त्रान्तर्गतसङ्ख्याविभागः प्रयुज्यते तेन सर्वव्यापकत्वं सिध्यति ज्योतिषस्य । अत आह गणितसारसङ्ग्रहे महावीरः -

लौकिके वैदिके वापि तथा सामायिकेऽपि वा । व्यापारस्तत्र सर्वत्र सङ्ख्यानमुपयुज्यते ।।
कामतन्त्रेऽर्थशास्त्रे च गान्धर्वे नाटकेऽपि वा । सूपशास्त्रे तथा वैद्ये वास्तुविद्यादिवस्तुषु ।।
छन्दोऽलङ्कारकाव्येषु तर्क-व्याकरणादिषु । कलागुणेषु सर्वेषु प्रस्तुतं गणितं परम् ।।
सूर्यादिग्रहचारेषु ग्रहणे ग्रहसंयुतौ । त्रिप्रश्ने चन्द्रवृत्तौ च सर्वत्राङ्गीकृतं हि तत् ।।
द्वीपसागरशैलानां सङ्ख्याव्यासपरिक्षिपः । भवनव्यन्तरज्योतिर्लोक-कल्पाधिवासिनाम् ।।
नारकाणाञ्च सर्वेषां श्रेणी-बन्धेन्द्रकोत्कराः । प्रकीर्णकप्रभाणाद्या बुध्यन्ते गणितेन ते ।।
प्राणिनां तत्र संस्थानमायुरष्टगुणादयः । यत् किञ्चिद्वस्तु तत्सर्वं गणितेन विना न हि ।।
बहुभिर्विप्रलापैः किं त्रैलोक्ये सचराचरे । यत् किञ्चिद्वस्तु तत्सर्वं गणितेन विना न हि ।।

इति ।

अत एव वक्तुं शक्यते सुकृतिनाऽपि स्वकीये कार्तवीर्योदयनामके महाकाव्ये सर्वेषु सर्गेषु षष्ट्युत्तरशतस्थानेषु अर्थाद् दशप्रतिशतस्थानेषु ज्योतिषशास्त्रीयविषयाणामुल्लेखो कृतो दृश्यते । तेषां सर्वेषामुल्लेखनं कृत्वा मूल्याङ्कनं कर्तुं तु नाऽत्र लघुकाये निबन्धे सम्भवोऽस्ति । इह केवलं कतिपये महत्त्वपूर्णा एव ज्योतिषविषयाः कालिदासादिभिरपि प्रयुक्तैर्विषयैस्तुलनया साकमत्र प्रदर्श्यन्ते ।

कतिपये सिद्धान्तज्योतिषशास्त्राधारिता विषयाः

क) दिने तारकाणामदर्शने हेतुः

तारकाणां दर्शनं निरभ्रे आकाशे रात्रौ भवति । यदा सूर्योदयस्तदा तारका न दृश्यन्ते । ता विलीयन्ते । अधिकप्रकाशयुक्तस्य सूर्यस्य किरणजनितदृष्टिदोषाधिक्यात् तारका दृष्टिपथं नायाता इति तावद् ज्योतिषशास्त्रस्य राद्धान्तः। यथा सिद्धान्ततत्त्वविवेके मूर्धन्यो ज्योतिषशास्त्रीयाचार्यः कमलाकरः -

गोलेऽष्टमे तारकनीरगोलाः सदोज्ज्वलाः सूर्यकरैर्विलग्नैः ।
दिने तु ते त्वर्ककरप्रदुष्टदृशा न दृश्याः क्षितिपृष्ठगानाम् ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्यैवाधारे सुकृतिना वर्णितम् –

उदिते कृतवीर्यभूभृतः प्रतपत्सूर्यविकाशि तेजसि ।
न हि पूरितराजमण्डलं सह नक्षत्रगणैस्तिरोऽभवत् ।। इति ।

ख) चन्द्रस्य कलावृद्धिक्रमः

तथा च चन्द्रस्य कलावृद्धिह्रासयोर्विषयेऽपि ज्योतिषस्य सिद्धान्तमाधारीकृत्यैव तत्र भवता सुकृतिना वर्णितं दृश्यते । ज्योतिषशास्त्रे हि चन्द्रस्य कलायाः पूर्णतया नाशोऽमायां भवतीति प्रतिपादितमस्ति । अमायां सूर्याचन्द्रमसावेकत्रैव भवतः । तदनन्तरं चन्द्रोऽधिकगतित्वादग्रतो याति । यथा यथा सूर्यमतीत्य सोऽग्रतो याति तथा तथा चन्द्रस्य कलाया वृद्धिः क्रमशो जायते । यदा सूर्यचन्द्रयोः परमाधिकमन्तरं भवति तदा पूर्णिमा तिथिर्भवति, पूर्णिमायां तिथौ च चन्द्रबिम्बं पूर्णमुज्ज्वलितं पृथ्वीवासिभिरस्माभिर्दृश्यते । इत्थमेव अन्येषां बुधशुक्रादीनामपि भवति । एष ज्योतिषशास्त्रीयः सिद्धान्तः । यथोक्तं भास्कराचार्यकमलाकराभ्याम् –

उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इनं व्रजतश्च मेचकत्वम् ।
जलमयजलजस्य गोलकत्वात्प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपताऽस्य ।।
तेजसां गोलकः सूर्यो ग्रहर्क्षान्यम्बुगोलकाः ।
प्रभावन्तो हि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः ।। इति ।

अस्यैवाधारे सुकृतिरपि –

शुक्लेन्दुमण्डलमिव क्रमतो विवृद्धिम् (४/४४)
भुवनमध्यविलीनतमोग्रहा
ग्रहदिनेशरुचः स्फुरिता यथा । (६/२७) इति लिखति ।

चन्द्रकलावृद्धिक्रमस्याऽस्य सिद्धान्तस्याधारे कविकुलगुरुणा कालिदासेनापि रघुवंशे तृतीयसर्गे लिखितम्-

पितुः प्रयत्नात्स शरीरसम्पदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ।। इति ।

ग) चन्द्रस्य नक्षत्रेण सह योगः

यदा चित्रया सह समीप एव स्थितश्चन्द्रो निरभ्रे आकाशे दृश्यते तदाऽऽकाशस्य शोभा अतीव वर्धत इति बहुभिः कविभिर्वर्णितं दृश्यते ।

वाल्मीकिरामायणे अरण्यकाण्डे १७ तमेऽध्याये आदिकविः –

स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ।
विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव ।।

कविकुलगुरुः कालिदासो रघुवंशस्य प्रथमे सर्गे –

काऽप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ।।

तथैव सुकृतिदत्तेनाऽपि कार्तवीर्योदये पञ्चदशसर्गे –

अथ चैत्ररथारूढौ चैत्रिकोत्सवतत्परौ ।
रेजतुश्चित्रवेषौ तौ चित्राचन्द्रमसाविव ।। इति लिखितम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एते त्रय एव कवयो ज्योतिषशास्त्रे वर्णितनक्षत्रचन्द्रयोः समागमरूपायाः शोभायाश्चित्रानक्षत्रमाधारीकृत्य वर्णनं कृतवन्तः ।

अत्र किं कारणम् ? किमर्थं कविभिरित्थं चित्राचन्द्रमसोर्योगवर्णनं विशिष्टीकृतमिति प्रश्ने तस्य कारणं ज्योतिषशास्त्रे उपलभ्यते । बृहत्संहितायां चन्द्रचाराध्याये (७ श्लोके) तथा पञ्चसिद्धान्तिकायां चतुर्दशाध्याये (३७ श्लोके) वराहमिहिराचार्या वर्णयन्ति – 'त्रिप्रकारकाणि नक्षत्राणि सन्ति । कतिपयानि अनागतभोगानि, कतिपयानि मध्यभोगानि, तथा कतिपयानि चातीतभोगानीति । एतदुक्तं भवति – उत्तरभाद्रपदस्थेन चन्द्रेण रेवत्या सह भोगः (समागमः) कृतो दृश्यते, रेवतीस्थेन अश्विन्या सह । एतादृशानि अन्यानि यावन्ति नक्षत्राणि सन्ति तानि अनागतभोगानीति कथ्यन्ते । नक्षत्रस्य यत्र मध्यभागो भवति तत्रैव चन्द्रे प्राप्ते सति तस्मिन्नेव नक्षत्रे यदि चन्द्रश्च दृष्टो भवेत् तदा तथाविधानि नक्षत्राणि मध्यभोगानीति कथ्यन्ते । यथा चित्राया यावान् भोगभागस्तस्यार्धे स्थितोऽर्थात् मध्ये स्थितश्चन्द्रः चित्रानक्षत्रेण सहैवाकाशेऽपि दृश्यते चेत्तदा तयोः समागमो जात इति कथ्यते । अवशिष्टानि चान्यानि नक्षत्राणि अतीतभोगानि कथ्यन्ते अर्थात् मूलस्थस्य चन्द्रमसो ज्येष्ठानक्षत्रेण सह समागमो भवतीति तथा पूर्वाषाढास्थस्य चन्द्रस्य मूलेन सह समागमो जातो दृश्यते आकाशे । एतादृशानि यावन्ति नक्षत्राणि, तानि अतीतभोगानि कथ्यन्ते ।' इति

एतस्मिन् वर्गीकरणे चित्रानक्षत्रं मध्यभोगि नक्षत्रमस्ति । तेन तत्रस्थेनैव (चित्राभोगभागस्य मध्यभागस्थेनैव) विधुना चित्रया सह समागमो जातोऽस्माभिः पृथ्वीवासिभिर्दृश्यते । तेनैव कारणेन कविभिः – **चित्राचन्द्रमसोरिव** इति कथितं प्रतिभाति । तत्तु ज्योतिषशास्त्राधारितं वस्तुतथ्याधारितञ्चेति ।

फलितज्योतिषसम्बन्धाः कतिपयविषयाः

क) ग्रहोच्चराशिज्ञानम्

त्रिप्रभृतिभिरुच्चस्थैर्नृपवंशभवा भवन्ति राजानः ।
पञ्चादिभिरन्यकुलोद्भवाश्च तद्वत्त्रिकोणगतैः ।।

अर्थात् जन्मकुण्डल्यां स्थितग्रहेषु मध्ये यदि पञ्चग्रहाः स्वोच्चराशौ स्थिता भवन्ति तदा साधारणकुलोत्पन्ना जना अपि राजपदं प्राप्तुं शक्नुवन्तीति तावत् फलितज्योतिषस्य सिद्धान्तः ।

सिद्धान्तमिममाधारीकृत्य तत्र भवता कालिदासेन रघुवंशमहाकाव्यस्य तृतीये सर्गे **'ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्'** इति लिखितं दृश्यते । नात्र कालिदासेन को ग्रहः कस्मिन् राशौ उच्चस्थो भवतीति स्पष्टतया लिखितम् । सुकृतिदत्तेन तु

दिनकृति शुचिकोणाच्छौचपत्रं गृहीत्वा
गतवति शिववाहं शेखरे (चे)श्वरस्य ।
मृगयति मृगपङ्कं मङ्गले मङ्गलार्थम्
स्थितवति परमोच्चं कर्कमारुह्य जीवे ।।(४/४५)

अस्मिन् पद्ये स्पष्टतया चन्द्रस्योच्चराशिर्वृषः, मङ्गलस्य मकरस्तथा बृहस्पतेः कर्कटराशिरिति **'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः'** इति वराहमिहिरेण लिखितमाधारीकृत्य शुद्धरूपेण ग्रहाणामुच्चराशयो निरूपिताः सुकृतिना । अतः फलितज्योतिषस्य विशिष्टं ज्ञानं सुकृतिदत्ते आसीदिति प्रमाणीभवति।

ख) मुहूर्त्तानां यथार्थज्ञानम्

दिने पञ्चदश मुहूर्त्ताः । रात्रौ च पञ्चदश मुहूर्त्ताः । ते शुभमध्यमाधमरूपेण वर्गीकृताः सन्ति । शुभकर्मणि

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुभमुहूर्त्तानां ग्रहणम् । विवाहे शुभमुहूर्त्तस्य वेलायां जनाः कार्याणि कुर्वन्ति । तत्र भवता सुकृतिनाऽपि विवाहवेलायां शुभमुहूर्त्तस्य, विवाहे ग्राह्यनक्षत्रस्य(हस्तस्य) चोल्लेखं कृत्वा स्वज्योतिषशास्त्रीयज्ञानपरिचयो दत्तो वर्तते यथा-

अथ प्रशस्तेऽभ्युदिते मुहूर्त्ते हस्तेऽभिशस्ते गलहस्तिते च । (१४/६२)
एवं सखीमातृगणेन साधु प्रसाधिता सा सुतरां दिदीपे । (१४/६१) इति ।

तथैव कलिकुलगुरुः कालिदासोऽपि कुमारसम्भवे सप्तमसर्गे -

मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।
तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ।।

ग) ध्रुवताराया विलोकनम्

विवाहे वरः कन्यां ध्रुवतारां दर्शयति । अयं हिन्दूनामाचारः । तमाचारं वर्णयन् सुकृतिश्चतुर्दशे सर्गे लिखति –

विलोकयेति ध्रुवमीरिता सा भर्त्रा सुरुच्या सहितीकृतं तम् ।
परं दृशानुत्तमसोदरञ्च प्रैक्षिष्ट चित्तेन न तद्गतेन ।।८४।।

तथैव कालिदासः कुमारसम्भवे

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
सा दृष्टमित्याननमुन्नमय्य ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ।।

इत्थं ज्योतिषशास्त्राधारिता व्यावहारिकाः सांस्कृतिकाश्चानेके विषयाः कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये वर्णिताः सन्ति । तेषां सर्वेषां मूल्याङ्कनं कर्तु नात्र पार्यते । केवलं कतिपयेषामुल्लेखनं कृत्वाऽत्र विरम्यते ।

यस्यावदातगुणराशिनिवासहेतोः ब्रह्माण्डवृन्दमपि सङ्कटमेव गेहम् । (१/५)

अत्रानेकब्रह्माण्डानां सत्ताऽस्तीति स्वीकृतम् । द्वितीये सर्गे **धरणेर्वलयाकारत्व(गोलाकारत्व)वर्णनम्** (३० श्लोके), तृतीये **महीयं सप्तद्वीपवती अस्तीति वर्णनम्** (३४ श्लोके), चतुर्थे **उद्यद्रवीन्द्रपरिवेषवशेन किं वा ?** इत्यनेन परिवेषवर्णनम् (५ श्लोके), पञ्चमे **ज्योतिषशास्त्रानुसार्यक्षरारम्भविधिवर्णनम्** (५० श्लोके), षष्ठे **सूर्यकिरणैर्ग्रहाः प्रकाशिता भवन्तीति** प्रतिपादनम् (२७ श्लोके), सप्तमे **अत्रिपुत्रसदनं नाम कर्कटराशिरिति** वर्णनम् (२० श्लोके), अष्टमे **पारे परार्द्धगणनापि परार्द्धवृत्तान्यासादयेत्** इत्यनेन परार्धसङ्ख्योल्लेखनम् (७२ श्लोके), नवमे **बहुमीलितपर्वसन्धयः** इत्यादिना सामुद्रिकशास्त्राधारितकरशाखावर्णनम् (७६ श्लोके), दशमे **शुक्लपक्षस्य कृष्णपक्षस्य च वर्णनम्** (६५ श्लोके), एकादशे **दाक्षिणात्यो विवस्वान् शीतो भवतीति** ऋतुवर्णनम् (३२ श्लोके), द्वादशे **चन्द्रकलङ्कविषयकवर्णनम्** (१३ श्लोके), त्रयोदशे **अष्टदिगीशानामुल्लेखः** (२९ श्लोके), चतुर्दशे **मौहूर्त्तिकादिष्टविवाहवेलावर्णनम्** (२९ श्लोके), पञ्चदशे **नानाविधानां कुशक्रौञ्चादिद्वीपानां** वर्णनम् (१५४, १५८ श्लोके), षोडशे **चन्द्रकलङ्कविषयकनानाविधविचारोपस्थापनम्** (१०८ श्लोके), सप्तदशे **नागेन्द्रनेत्रनवभूमित (१९२९) विक्रमाब्दे** इति लिखित्वा ज्योतिषशास्त्रीयसङ्ख्योल्लेखनशब्दानां स्वज्ञानवत्त्वप्रकटनम् (३५ श्लोके), एतान् ज्योतिषशास्त्रीयविषयान् प्रचुररूपेण प्रयुक्तान् दृष्ट्वा कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये ज्योतिषशास्त्रस्य प्रभावोऽत्यन्तमस्तीति वक्तुं शक्यत इति शम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य प्रबन्धविधानम्

- प्रा. नीलमणिढुङ्गाना:

वसुपन्तकुलभूषणेन निखिलशास्त्रार्णवालोडनमन्दरायमाणेन कालिदासमाघश्रीहर्षादिकवीनां काव्यामृतपानसंवर्धित-साहित्यामलवपुषा भार्गवीभवदत्तसूनुना श्रीमता सुकृतिदत्तपन्ताभिधेन महाकविना प्रणीतेषु मन्दारमाला-छन्दःप्रबन्धभावामृतादि-ग्रन्थेषु विलक्षणमेव वैशिष्ट्यं धत्ते कार्तवीर्योदयं नाम महाकाव्यम् ।

स्वामिप्रपन्नाचार्य-जोन्सनमहोदयाभ्यां संस्कृतमपि महाकाव्यमिदं विप्रवर्येभ्य एव पुनः संस्कारं कामयमानं सारस्वतयज्ञेऽस्मिन् समुपस्थितमिव प्रतीयते । अशरण्यस्य शरणदैरत्र भवद्भिर्विद्वद्वरैः कार्यपत्रलेखकैः सहभागिभिश्च संभूय महाकाव्यस्यास्य संस्काराय यत्सत्रमारब्धं तत्फलन्तु दशाश्वमेधजफलादपि अधिकमिति विभावयामि । सन्दर्भेऽस्मिन् पुण्यलवलोलुपेन मयाऽपि महाकाव्यस्यास्य प्रबन्धविधानविषयमधिकृत्य स्वल्पं विचारपत्रं प्रणीतन्तदहं विद्यावदातान्तःकरणानां भवतां पुरः सत्रेऽस्मिन् समुपस्थापयितुमवसरं कामये ।

भवन्तो जानन्त्येव यत् कार्तवीर्योदयं नाम महाकाव्यं कृतवीर्यपुत्रस्य कार्तवीर्यस्योदयमधिकृत्य प्रणीतं प्रबन्धकाव्यमिति। प्रबन्धविधानदृशा काव्येऽस्मिन् यद्वैशिष्ट्यमधिगम्यते तत्रैव केन्द्रीभूतमस्ति विचारपत्रमिदम् । तत्रादौ किमस्ति प्रबन्धविधानमित्यत्र किञ्चिद् विचार्यते। विधीयते इति विधानम्, प्रबन्धस्य विधानम् प्रबन्धविधानमिति व्युत्पत्या पदमिदं निष्पादयन्ति वैयाकरणाः। प्रबन्धविधानस्य महदस्ति वैशिष्ट्यम्, इत्थञ्च प्रबन्धविधानं नाम समुचितपद्धत्या प्रबन्ध-शरीरावयवभूतानां कथावस्तुपात्ररसालङ्कारादितत्त्वानां सङ्घटनमित्यर्थो भवति समीचीनः । यथा परमरमणीयापि भूषणवत्यपि रसवत्यन्वयवत्यपि रमणी समुचिताङ्गसंस्थानं विना न शोभते, युवकानां मनो हर्तुं न प्रभवति तथैव रसालङ्कारप्रतीय-मानार्थवक्रोत्यादिभिर्लसितापि कविभणितिः प्रबन्धसंघटनस्य विच्छित्तिं विना सौन्दर्यमाधातुं न शक्नोति, सहृदयानामन्तः-करणमावर्जयितुञ्च न प्रभवति ।

साहित्यस्य भेदानुसारेण प्रबन्धविधानविधिश्च नैकविधो भवति । कथाविधानस्य किं वा महाकाव्येतरविधानां प्रणयनस्य या सरणिर्विद्यते तया सरण्या महाकाव्यं न निर्मीयते । महाकाव्यीयप्रबन्धविधानविषये यदुक्तं साहित्यदर्पणे -

सर्गबद्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ।।
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गीरस इष्यते ।।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ।।
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्यु तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।।
नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ।।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ।।
प्रातर्मध्याह्नविषयाः शैलर्तुवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।।
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।।
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्ग नाम तु ।। इति ।

प्रबन्धविधानविषये प्रबन्धध्वनिसन्दर्भे यदुक्तं ध्वन्यालोककृता श्रीमता आनन्दवर्धनाचार्येण -

विभावभावानुभावविभावौचित्यचारिणः ।
विधिः कथाशरीरस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षितस्य वा ।।
इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिम् ।
उत्प्रेक्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः ।।
सन्धिसन्ध्यङ्गघटनं रसाभिव्यक्त्यपेक्षया ।
न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ।।
उद्दीपनप्रशमने यथावसरमन्तरा ।
रसस्यारब्धविश्रान्तेरनुसन्धानमङ्गिनः ।।
अलङ्कृतीनां शक्तावप्यानुरूप्येण योजनम् ।
प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् ।।
अनुस्वानोपमात्माऽपि प्रभेदो य उदाहृतः ।
ध्वनेरस्य प्रभेदेषु भासते सोऽपि केषुचित् ।।
प्रबन्धे मुक्तके वापि रसादीन् बन्धुमिच्छता ।
यत्नः कार्यः सुमतिना परिहारे विरोधिनाम् ।।
विरोधिरससम्बन्धिविभावादिपरिग्रहः ।
विस्तरेणान्वितस्यापि वस्तुनोऽन्यस्य वर्णनम् ।।
अकाण्ड एव विच्छितिरकाण्डे च प्रकाशनम् ।
परिपोषं गतस्यापि पौनःपुन्येन दीपनम् ।।

प्रबन्धविधानविषये कुन्तकोऽप्येवमाह -

इतिवृत्तान्यथावृत्तरससम्पदुपेक्षया ।
रसान्तरेण रम्येण यत्र निर्वहणं भवेत् ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्या एव कथामूर्तेरामूलोन्मिलिताश्रयः ।
विनेयानन्दनिष्पत्त्यै सा प्रबन्धस्य वक्रता ।।
त्रैलोक्याभिनवोल्लेखनायकोत्कर्षकारिणा ।
इतिहासैकदेशेन प्रबन्धस्य समापनम् ।। इति ।

एवमेव क्षेमेन्द्रोऽपि औचित्यचर्चाभिधानके स्वग्रन्थे प्रबन्धौचित्यसन्दर्भे प्रबन्धविधानविधिं सम्यक्तया प्रतिपादितवान्। पाश्चात्यजगति लब्धप्रतिष्ठैः काव्यकोविदैः समीक्षाम्भोधिसमालोडननिपुणैर्विद्वद्भिर्बहुधा प्रबन्धविधानस्य महाकाव्यविधानस्य च पद्धतिः प्रत्यपादि । पौरस्त्यविदुषां पाश्चात्यधीवराणाञ्च तानेव प्रबन्धविधानविधीनाश्रित्य बहूनि महाकाव्यानि प्रणीतानि, साम्प्रतं प्रणीयमानानि च सन्ति ।

सुकृतिदत्तपन्तेन प्रणीतं कार्तवीर्योदयं नाम महाकाव्यं काव्यकलयेव शास्त्रीयपाण्डित्येनेव च प्रबन्धाविधानेनापि स्वकीयं वैशिष्ट्यं धत्ते । उक्त सिद्धान्तानुसारेण महाकाव्यस्यास्य निदर्शनान्यपि सन्दर्श्य विश्लेषणमपेक्षितम्, सीमाङ्किते विचारपत्रे तदसम्भवतया दिङ्निर्देशनमेवात्र विधीयते ।

सतीष्वपि कार्तवीर्यसम्बद्धासु पुराणोपपुराणवर्णितासु नैकविधकथासु कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्योपजीव्यग्रन्थरत्नं श्रीमता भगवता वेदव्यासेन प्रणीतं विष्णुपुराणं विद्यते। पुराणस्यास्य चतुर्थांशस्यैकादशाध्याये कार्तवीर्यसम्बद्धं यत्कथानकमस्ति, तदेवादाय सुकृतिदत्तपन्तो महाकाव्यमिदं प्रणीनाय । परं महाकाव्यस्य नायकगतामुदात्ततां प्रकाशयितुं स तत्र यथेष्टं परिवर्तनमपि चकार । पुराणेऽनिबद्धा अपि काश्चन घटनाः कविना सुकृतिदत्तपन्तेन स्वप्रतिभया समुद्भाव्य सन्ति विन्यस्ताः। ताः सन्ति सर्वाः कवेर्मौलिक्य उद्भावनाः । किञ्च पुराणस्य कथानकमाख्यानानुकूलं वर्तते, तस्य सङ्घटनञ्चाख्यानानुसारि विद्यते । परन्तु महाकाव्यस्य कथावस्तु कथाविधायाः कथानकात् पृथगेव भवति । जीवनस्य विशालताचित्रणपरतया सङ्घटनेऽपि तत् स्वकीयं वैशिष्ट्यं धत्ते, तत्र वर्णनस्य विस्तारो भवति । पौराणिकं कथानकमनुसरदपि महाकाव्यमेतद् विविधैर्गरिममण्डितविशेषतापरिलसितैरलङ्कारविधानादिभिः संस्कृतमहाकाव्यजगति स्ववैशिष्ट्यं स्थापयन्नेपालस्य गौरवं निखिलेष्वपि भुवनेषु विस्तारयति । अत एव च जर्मनीदेशवास्तव्यो जोन्सननामा प्रतीच्यः प्रधीः स्वसम्पादितग्रन्थस्य कार्तवीर्योदयस्य भूमिकायां सुकृतिदत्तं ग्रन्थमेनञ्च प्राशंसत् ।

महाकाव्येऽस्मिन् सप्तदश सर्गाः सन्ति । तत्र प्रथमसर्गे कार्तवीर्यराजधान्या माहिष्मत्याः कार्तवीर्योदयकथानकस्य च महत्त्वं वर्णितमस्ति। द्वितीयसर्गे तत्पितुः कृतवीर्यस्य सुशासनं चित्रितं विद्यते । अस्मिन्नेव सर्गे कृतवीर्यो निःसन्तानः स्वपीडानिवारणाय दत्तात्रेयस्याश्रमं समुपैति । तृतीयसर्गे तत्प्रणीतवचनैः प्रीतो गुरुर्दत्तात्रेयस्तस्मै सन्ततिलाभसम्बद्धमाशिषं प्रयच्छति, स्वनगरीञ्च प्रत्यागच्छति । चतुर्थसर्गे दत्तात्रेयस्य कृपया कृतवीर्यः सर्वलक्षणसमवेतं सुतं जनयति, अर्जुन इति तस्याभिधानञ्च करोति। पञ्चमसर्गे कार्तवीयस्य शैशवावस्था वर्णिताऽस्ति । अस्मिन्नेव सर्गे कार्तवीर्यस्य गुरुगृहगतं विद्याध्ययनञ्च वर्णितमस्ति । षष्ठे सर्गे दिव्यशक्तिलाभाय कार्तवीर्यकृतं तपश्चरणं निरूपितमस्ति । सप्तमसर्गे विविधैः शब्दालङ्कारप्रधानैर्वाक्यैः कार्तवीर्यस्य तपोवनाद् गृहप्रत्यागमनरूपो विषयः प्रतिपादितः । अष्टमे सर्गे कार्तवीर्यार्जुनस्य राज्याभिषेकविषयः, कृतवीर्यस्य तपोवनगमनाख्यानञ्च वर्णितम् । नवमसर्गे कनकप्रभायाः स्वयंवरयोजनामुपक्रान्तुं तस्याः सौन्दर्यादिकं वर्णयति कविः । दशमसर्गे कनकप्रभायाः स्वयंवरसमारोहे कार्तवीर्यस्य यात्रावृत्तान्तो विदर्भराजधान्या वैशिष्ट्यञ्च निरूपितं विद्यते । एकादशसर्गे कार्तवीर्यस्य कनकप्रभास्वयंवरस्थलगमनं वर्णितम् । द्वादशसर्गे कनकप्रभायाः स्वयंवरः सुविशदं वर्णितः । त्रयोदशे सर्वोत्कृष्टतया कनकप्रभया कार्तवीर्यस्य वरणं निरूपितम् । चतुर्दशसर्गे कनकप्रभाकार्तवीर्ययोर्विवाहवर्णनं विद्यते । विवाहानन्तरमुपवनादिषु विहरन् कार्तवीर्यो जलक्रीडार्थमुपयाति । तत्रैव च रावणोऽपि समागच्छति । तयोर्युद्धे रावणस्य पराजयो दर्पभङ्गश्च जायते । पञ्चदशसर्गे कनकप्रभया सहितस्य कार्तवीर्यस्य द्वीपान्तरेषु सागरेषु च कृतो विहारो निबद्धः। षोडशे सर्गे शास्त्रचर्चां दानादिकञ्च कृत्वा मोक्षप्राप्तये तपोवनप्रस्थानं निरूपितम् । सप्तदशसर्गे कविना स्ववंशपरिचयः, स्वकाव्यविवरणञ्च प्रस्तुतम् । इत्थं महाकाव्यस्य समाप्तिर्जायते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थप्रकृतयः कार्यावस्थाः सन्धयश्च सन्ति कथावस्तुविकासस्य साधनानि । सुकृतिदत्तोऽस्मिन् महाकाव्ये तत्साधनानि कया रीत्या प्रयुङ्क्ते इत्येवमस्त्यत्र विचारणीयम् । कार्तवीर्योदयमहाकाव्यकथानकस्य प्रधानं साध्यमस्ति कार्तवीर्यनृपतेरुदयस्य प्रदर्शनम् । विशिष्टकाव्यरचनाद्वारा कालिदासभारविमाघश्रीहर्षादिकवीनामिव यशोऽभिलषता महाकाव्यकारेण -

यन्नामवामगुणधामसुरामकीर्ति-
रद्यापि भूमिवलयं विमलीकरोति ।
तस्यार्जुनस्य चरितं महितं यथाधि
सङ्कीर्तयामि निजबुद्धिविशोधनाय ।। (१/२३)
कथा भागीरथ्या जगति बहुपथ्यापि न तथा (१/२१)

इत्याद्युक्तिभिः साध्यस्य बीजं निर्दिष्टमस्ति स्पष्टम् ।

गच्छ साधय समीहितकार्यं साधयामि भवदीप्सितमाशु ।
आत्मनाप्युभयथा श्रुतिवाक्याद् विष्णुना रम विरामविहीनः ।। (का.म. ३/५२)

इत्यन्तं यावद् बीजमेवोवस्थापयति महाकविः पन्तः । पुत्रप्राप्तये दत्तात्रेयदत्तशुभाशीर्वादपर्यन्तोऽयं भागः कथानकस्य आरम्भावस्थां सूचयति । बीजाभिधाया अर्थप्रकृतेरारम्भावस्थायाश्च मुखसन्धिना संयोगो भवति । मुखसन्धावेव बीजोत्पत्तिः, उद्देश्यकथनं फलप्रोत्साहनादयश्च निरूप्यन्ते । सर्वेषामप्येषां सद्भावः प्रसङ्गेऽत्र समुपलभ्यते। अतोऽत्र मुखसन्धिर्विलसति।

बिन्दुप्रयत्नयोः समन्वयः प्रतिमुखसन्धौ भवति । महाकाव्येऽस्मिन् चतुर्थसर्गान्नवमसर्गं यावद् अर्थप्रकृति-बिन्दुमुपस्थापयति महाकाव्यकारः । कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये यदा कृतवीर्यः स्वपुत्रायार्जुनाय राज्यं समर्प्य तपस्तप्तुं वनमभियाति तदा कथानकं विच्छिन्नमिव जायते, तदा नवमसर्गेण तस्य पुनः संयोजनं विधीयते । अतोऽत्र बिन्दुनाम्न्यर्थप्रकृतिर्विलसति । अस्मिन्नेव भागे दत्तकस्य कृपयाऽर्जुनस्य जन्म भवति, धर्मशास्त्रोक्तविधिना तस्य संस्काराश्च क्रियन्ते । कृतवीर्यप्रासादे मित्रगणैः स शैशवावस्थां यापयति । विद्याध्ययनार्थं कार्तवीर्यो गुरोर्दत्तकस्य समीपं गच्छति । तत्र सकला विद्या अधीत्य माहिष्मतीं प्रत्यागच्छति । पुनश्च स दिव्यशक्तिलाभाय तपस्तप्तुं वनमभियाति। तत्र च कठिनन्तपस्तप्त्वा कार्तवीर्यो ब्रह्मणो वरं लब्ध्वा माहिष्मतीं प्रत्यागच्छति, तस्य च दत्तात्रेयोपदेशानुसारेण राज्याभिषेकः सम्पद्यते । कृतवीर्यः स्वपुत्राय राज्यं समर्प्य तपोवनमभियाति । पितृवियोगात्कार्तवीर्ये नैराश्यं समुदेति। एष एव कार्तवीर्योदयस्य प्रयत्नाख्या कार्यावस्था विद्यते । बिन्दुप्रयत्नयोः समन्वयः प्रतिमुखसन्धौ जायते । अत एव महाकाव्येऽस्मिन् चतुर्थसर्गान्नवमसर्गं यावत् प्रतिमुखसन्धिर्विलसति ।

महाकाव्यस्यास्य स्वयंवरार्थं समागतानां नृपाणां वर्णनादौ पताकाभिधार्थप्रकृतिरुपनिबद्धाऽस्ति । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे प्रयत्नाख्यायाः कार्यावस्थाया भवति प्रारम्भः । अत्रैकतः कार्तवीर्यस्योदयविघातका इन्द्रप्रहितकामदेवकृततपोविघ्नाद्या रावणयुद्धादयश्च विषयाः सन्ति काञ्चन वर्णिताः, तदन्यतः कनकप्रभया सर्वानपि राजकुमारान् परित्यज्य कार्तवीर्यस्य वरणम्, युद्धे रावणस्य पराजय इत्याद्या घटनाः सन्त्यनुकूलतया समुपन्यस्ताः । अत्रैव पताकाकार्यावस्थयोः समन्वयरूपो विमर्शसन्धिर्निबद्धः । महाकाव्ये विमर्शसन्धेरुद्भव एवोपलभ्यते न तु परिपोषः ।

महाकाव्यस्य पञ्चदशसर्गस्यावसाने सकलान् शत्रून् विजित्य शासनं विदधतो कार्तवीर्यस्योदयोऽत्यधिकतया वर्णितः । अत्रैव नियताप्तिः, दृश्यते । निर्वहणसन्धेश्च सङ्केतोऽत्रैव विहितो वर्तते कविना । षोडशे सर्गे कविना कार्तवीर्यस्य धार्मिकं शास्त्रीयञ्च वैदुष्यं प्रकाशितम् । सकलमपि राज्यं परित्यज्य मोक्षप्राप्तये तपश्चरणाय कार्तवीर्यस्य वनप्रस्थानविषयोऽत्र वर्णितः । महाकाव्यस्य कथानकमिहैव विरतं भवति । अत्र फलागम उपसंहृतिः कार्याभिधाऽर्थप्रकृतिश्च संलक्ष्यन्ते । महाकाव्यस्य कथानकं विविधालङ्कारप्रयोगवैदुष्यप्रदर्शनादिकार्यजातैः समृद्धमपि प्रासङ्गिककथानकस्य विरलप्रवाहतया विच्छिन्नमिव न प्रतिभाति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महाकाव्ये सद्वंशोत्पन्नो धीरोदात्तो देवप्रकृतिक एकमात्रो वा तादृशा बहवो भूपा नायका भवितुमर्हन्ति । महाकाव्येऽस्मिन् कृतवीर्यवंशोद्भवश्चक्रावतारो भगवतोंऽशरूपः कार्तवीर्यो नायकत्वेन कल्पितः ।

स चात्र महासत्वो गम्भीरोऽविकत्थनः स्थिरो निगूढाहङ्कारो दृढव्रतश्चास्ति। कार्तवीर्यस्योदात्तं चरित्रमेवाश्रित्य महाकाव्यमिदं प्रणीतम् । भगवतश्चक्रावतारस्य कार्तवीर्यस्योदयप्रदर्शनाय निर्मितेऽस्मिन् महाकाव्ये तस्यैव वैशिष्ट्यं निरूपयितुं बहवः सर्गा निबद्धाः ।

विदर्भराजभोजसुताया कनकप्रभायाश्चरित्रमपि नितान्तमेव मञ्जुलतया विद्यते चित्रितम्, तस्या ऊर्वोर्वर्णनं कविः कीयत्या मनोज्ञया पद्धत्या करोति क्षणमीक्ष्यताम् -

कनकप्रभया निजोरुणापि च रम्भा हरिणी पराजिता ।
करिराजकरोऽपि तद्धिया कुरुते सङ्कुचितं मुहुर्मुहुः ।। (का.म. ९/९२)

सा च वर्तते स्वकीया नायिका, एवमेव कृतवीर्यस्य कनकप्रभायाः स्वयंवरे समागतानां नृपाणां तदितरेषाञ्च पात्राणां चित्रणमलङ्कृतवाचा कविना यथावसरं सम्यक्तया कृतं विद्यते । दृश्यतां निदर्शनभूतं पद्यमेकम् -

प्रफुल्लपद्मं भ्रमरालिहीनं कलङ्कहीनं विधुमण्डलन्नु ।
अश्मश्रुजातं मुखमस्य राज्ञः केनोपमीयेत सुवर्णवर्णे ।। (का.म. १२/६८)

महाकाव्ये शृङ्गारवीरशान्तानामन्यतमो रसोऽङ्गितया विन्यस्यते । अन्ये च सर्वे रसा अङ्गत्वमुपयान्ति तस्यैव रसस्य । विरोधिरसाणाञ्च परस्परमङ्गाङ्गिभावादिना तत्र सन्निवेशो विधीयते । कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रथमं कस्य रसस्यास्ति प्राधान्यमित्यत्र अस्ति किमपि विचारणीयम् । राजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानतः प्रकाशितस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य भूमिकायां ब्रह्ममित्रमहोदयेन काव्यस्यास्य शृङ्गारस्याङ्गिरसत्वं स्वीकृतं विद्यते । स्वामिप्रपन्नाचार्यमहोदयेन च स्वभूमिकायां शृङ्गारस्याङ्गिरसत्वं स्वीकृत्यापि शान्तरसस्य भङ्ग्यन्तरेण प्राधान्यमुररीकृतम् । मम विचारे तु न तयोरत्र प्राधान्यम् । यतो हि यो रसो मुख्यः स प्रबन्धव्यापी भवति । विभावानुभावव्यभिचारिणश्च तदनुकूलतयैव समुपस्थाप्यन्ते । श्रीहर्षस्य नैषधमहाकाव्ये प्रथमसर्गादेव शृङ्गाररसानुकूलानि विभावादिरससाधनान्युपयुज्य ग्रन्थसमाप्तिं यावन्मुख्यरसस्यानुसन्धानं विहितम् । तथैवान्येष्वपि प्रबन्धकाव्येषु एषैव स्थितिर्दृश्यते । कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये तु पञ्चमसर्गं यावद् शृङ्गाररसस्याभिव्यक्तिर्न क्वापि समुपलभ्यते । कनकप्रभायाः स्वयंवरप्रसङ्गे सख्युक्तौ शृङ्गाररसपोषकाणि विभावादि-रसद्योतकसाधनानि नैवोपलभ्यन्ते । कनकप्रभाकार्तवीर्ययोर्मुकुलिता रतिः पञ्चदशसर्गे वृद्धिमुपगताऽपि सामग्रीणामपर्याप्ततया चरमोत्कर्षतां न धत्ते । षोडशसर्गे तु शृङ्गारस्य गन्धोऽपि नास्ति । सप्तदशसर्गे **भरतवचनभारतोक्तिविज्ञो मम कृतिदर्शनमातनोतु विद्वान्** इति निगदता सुकृतिदत्तपन्तेन काव्यशास्त्रावगाहनलब्धवैदुष्येण न कदाप्येषा त्रुटिः कृता भवेदिति स्वल्पधियाऽपि शक्यते वक्तुम् । वस्तुतः प्रबन्धेऽस्मिन् प्रारम्भत एवोत्साहस्थायिभावः परिलक्ष्यते । विविधैः कार्यजातैः परिपुष्टोऽसौ ग्रन्थसमाप्तिं यावदुपलभ्यते। अत महाकाव्यस्यास्य प्रधानो रसो वीर एवास्ति । उक्तञ्च तेनैव महाकविना सुकृतिदत्तपन्तेन स्वमहाकाव्यपरिचयं प्रस्तुतवता कार्तवीर्योदयस्य सप्तदशसर्गे-

भङ्गश्लेषप्रचुरमुदयद्बह्वनुप्रासपद्यं
धीरोदात्तस्मृतिगदिलसन्नायकं पूर्णमङ्गैः ।
वीरप्रायाखिलरसयुतन्नातिसंक्षिप्तसर्गं
प्रायो व्यङ्ग्यप्रकटितचमत्कारसारप्रचारम् ।। (का.म.१७/१६)

अत्र वीरप्रायाखिलरसयुतमित्युक्त्या वीरस्यैव प्राधान्यं कविसम्मतमिति सिद्ध्यति ।

कनकप्रभाकार्तवीर्ययोः रत्याख्यभावः शृङ्गाररसतामुपेतो योऽभिव्यक्तः सोऽपि तस्य वीरस्यैवाङ्गत्वमुपगतः। एवमेव

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतवीर्यस्य कार्तवीर्यस्य च तपश्चरणादिप्रसङ्गेऽभिव्यक्तः शान्तरसः, महाकाव्यस्यारम्भतो ग्रन्थसमाप्तिं यावदभिव्यक्तः कविनिष्ठस्ताराविषयकरतिभावश्च महाकाव्येऽस्मिन् वीररसस्यैवाङ्गतया निबद्धौ । वीरशान्तयोर्मिथो विरोधेऽपि अवस्थागताश्रयभेदात् वीरस्यैवाङ्गतया च नात्र दोषः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे –

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।
रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः ।। (काव्य. ७/६४) ।

एवमेव महाकाव्ये कार्तवीर्यरावणयुद्धादिप्रसङ्गे भयानकबीभत्सादिरसानां कार्तवीर्यस्य बाल्यावस्थावर्णनक्रमे वात्सल्यरसस्य च प्रयोगो दृक्पथमवतरति । एते सर्वे रसा भावादयश्च वीररसपोषकतयैव निबद्धाः सन्त्यत्र कविना ।

महाकाव्ये चत्वार एव धर्मार्थकाममोक्षाख्या पुरुषार्था वर्णिता भवन्ति । तेष्वेकं मुख्यं भवति । कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये धर्मार्थकामफलं प्रदर्श्य जीवनस्य सकल एव सारो मोक्षोऽस्तीति प्रतिपादितम् ।

महाकाव्ये ग्रन्थस्यादौ नमस्कारात्मकं वस्तुनिर्देशात्मकमाशीर्वादात्मकं वा मङ्गलं विधीयते । कार्तवीर्ये प्रतिसर्गं कुत्रचिद् वस्तुनिर्देशात्मकं कुत्रचिन्नमस्कारात्मकं वा मङ्गलाचरणं समुपलभ्यते ।

महाकाव्ये यथावसरं सन्ध्यासूर्यसागरादीनां वर्णनमपेक्ष्यते । महाकविना पन्तमहोदयेन कुत्रचित्प्रकृतीनां स्वरूपमालम्बनमुखेन क्वचिदुद्दीपनमुखेन क्वचिच्चालङ्कारविधानरूपेण च चित्रितम् । आलम्बनमुखेन चित्रितायाः प्रकृतेः सुकुमारं स्वरूपं वीक्ष्यतां क्षणं तपोवनवर्णनसन्दर्भे –

घनपादपपादवासिभिस्तृणमूलामलवारिवृत्तिभिः ।
परनादसुखैर्भयोज्झितैर्मृगपोतैर्मुनिभिर्यथावृत्तम् ।। (का.म. २/५३)

रत्युद्दीपकरूपेण चित्रिताया वासन्त्याः प्रकृतेः स्वरूपं प्रस्तौति पद्यमिदम् –

मञ्जुगुञ्जदलिपुञ्जनिकुञ्जे नार्मदे मदननर्मदे मदात् ।
सौरभाप्तसुरभौ विहरन्ति स्फारहारदयितैरिह नार्यः ।। (का.म.१/१९)

सम्प्रत्यलङ्कारमुखेन चित्रितायाः प्रकृतेः स्वरूपमतिशयोक्तिसन्दर्भे निभाल्यताम् –

यत्तुङ्गसौधशिखराणि कुरङ्गनेत्रा
आरुह्य नाभिकुचदृष्टिरुचं स्वकीयाम् ।
आवर्तचक्रयुगलोर्मिषु शोभितासु
पश्यन्ति मेकलभुवः सरितो विदूरे ।। (का.म. १/१५)

मानवीकृतप्रकृतेर्दृश्यतां तावदेकं निदर्शनम् –

सुशीतलामूर्मिभुजां प्रसार्य सभाजयन्ती कलहंसवाक्यैः ।
स्फुटोत्पलाक्षी परमादरेण सखीव यं श्लिष्यति सोमपुत्री ।। (का.म.१/१४)

खलानां निन्दा सज्जनानां स्तुतिश्च यथावसरं कविना महाकाव्यीयप्रबन्धविधानसिद्धान्तानुसारेण विहिता । निदर्शनाय पद्यमेकं खलनिन्दासम्बद्धमधः प्रस्तूयते–

उत्कोचजीवनकरः सचिवोपजापी
कर्णेजपो निरपराधजनोपतापी ।
भूदेवमत्सरपरो मनुजा इमे ते
राज्यस्य विप्लवकरा न वसन्तु राज्ये ।। (का.म. ८/५५)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथैव सज्जनप्रशंसायां निबद्धं पद्यमेकमत्र प्रस्तूयते –

परोपकारैकरसो भवादृङ् न प्रार्थनामर्हति पीडितानाम् ।
किमर्थितः शीतमयूखमाली प्रतिक्षणं मुञ्चति सौधधाराम् ।। (का.म.१०/७)

महाकाव्ये प्रतिसर्गमेकस्यैव वृत्तस्य प्रयोगो विधीयते । सर्गान्ते तदितरवृत्तस्य प्रयोगो भवति । भाविसर्गस्य कथानकस्य सूचनञ्चात्र विधीयते । कुत्रचिद् सर्गेऽनेकवृत्तानामपि प्रयोगो विधातुं शक्यते । परं वैदुष्यप्रदर्शनेच्छया कविना महाकाव्येऽस्मिन् प्रतिसर्गं नैकविधानि छन्दांसि प्रयुक्तानि । सर्गान्ते छन्दः परिवर्तने कृतेऽपि प्रबन्धविधान-सिद्धान्तानुसारेण भाविसर्गस्थकथानकस्य सूचनं तत्र नैवोपलभ्यते । परन्तु गतसर्गस्य कथानकं संसूच्य सर्गारम्भो जायते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये । एतेन कथाप्रवाहोऽत्र नैव विच्छिद्यते । निदर्शनाय पद्यमेकमत्र प्रस्तूयते –

अथ तत्र समस्तवस्तुभिर्महितायां जनताहिताशयः ।
कृतवीर्य इति प्रथाङ्गतो बहुवीर्यो धरणीश्वरोऽभवत् ।। (का.म. २/१)

अथ तत्र (माहिष्मत्याम्) इत्यनेन पूर्वसर्गस्थकथा संसूचिता ।

अलङ्कारविधाने महाकविनानेन विलक्षणमेव वैशिष्ट्यमधिगतम् । कार्तवीर्योदयस्य पद्यानि नैषधीयचरितपद्यानीव सर्वाण्यपि सन्ति यमकानुप्रासादिभिः शब्दालङ्कारैरुपमादिभिश्चार्थालङ्कारैर्मण्डितानि । तत्रापि महाकाव्यस्यास्य सप्तमे सर्गे शब्दालङ्काराणां चित्रबन्धादीनामष्टमे च सर्गे द्व्यधिकसप्तत्यर्थालङ्काराणां छटाः प्रदर्शिताः । प्रसङ्गेऽस्मिन् कविरसौ भारविमाघश्रीहर्षादीन् महाकवीनप्यतिशेते । अलङ्कारविधानसन्दर्भे कविनाऽनेन श्रीहर्षेणेव व्याकरण-न्याय-ज्यौतिष-धर्मशास्त्र-साहित्यशास्त्रादिभ्यो यदुपमानं गृहीतं तदस्ति विशेषत उल्लेखनार्हम् । साहित्यशास्त्रगृहीतोपमानमण्डितालङ्कार-विधानसमन्वितानि कानिचिद् पद्यानि निर्दशनायात्र प्रस्तूयन्ते –

सद्हृद्यपद्या सुपदा सुवर्णा रसान्विता भूरितरार्थयुक्ता ।
लसद्ध्वनिः सत्कविता च कान्ता पुरी सुराज्ञः प्रमुदे न कस्य ।। (का.म. १०/८)
काव्यं यथाभ्यासवशेन शक्त्या प्रावीण्यतः शास्त्रविलोकनोत्थात् ।
पितुः प्रयत्नाददनीययोगात्तथा नियत्या ववृधेऽस्य देहम् ।।(का.म. ५/८)
व्यञ्जनाश्रितविचित्ररसाद्यमिष्टभक्तिपरमोदनमच्छम् ।
सत्कवेर्वच इवातरलाभं षष्ठमासि बुभुजे नृपसूनुः ।।(का.म. ५/९)

एवमेव शास्त्रान्तरेभ्य उपमानानि गृहीत्वा रचितानि सन्ति बहूनि पद्यानि, विस्तरभयान्नैवात्र प्रस्तुतानि ।

एवमेव कविना कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये सन्ध्यासूर्यसमुद्रद्वीपादीनां वर्णनं विविधैरलङ्कारमयैर्वाक्यैः कृतम् ।

महाकाव्ये प्रयुक्तानि सर्वाण्येवालङ्काराणि सन्ति पृथग्यत्नसाध्यानि, तानि शृङ्गारकरुणशान्तवात्सल्येषु कोमलरसेष्वनुपयुक्तान्यपि नान्येषु कठोररसेषु । अतो वीररसप्रधानेऽस्मिन् काव्ये तथाविधानामलङ्काराणामुपयोगो भवत्येव समीचीनः।

छन्दोविधाने कविरयं नितान्तमेव कुशलः । छन्दांसि तन्मुखकमलस्य वश्यानीव राजन्ते । महाकाव्येऽस्मिन् शार्दूलविक्रीडितवसन्ततिलकास्रग्धराशिखरिणीन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिमालिनीप्रभृतीनि बहूनि छन्दांसि प्रयुक्तानि सन्ति । तानि सर्वाण्यपि कवेर्भावानुकूलानि ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रयुक्ता भाषा समासबहुला विद्यते । अनुप्रासभङ्गश्लेषादिभिरलङ्कारैर्मण्डितानां वाक्यानां प्रयोगेण तत्र ओजोगुणस्य गौड्याश्च रीतेर्बाहुल्यं विलसति । अप्रयुक्तपदानां प्रयोगः स्थाने स्थाने परिलक्ष्यते । विद्वद्धौरेयाणां विदितसकलशास्त्राणां कृते कृतिरियं नितान्तमेव ब्रह्मानन्दसहोदरमानन्दं प्रयच्छतीति नात्र सन्देहः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महाकाव्यस्यास्य पर्यालोचनेन ज्ञायते यत् – कालिदासस्य काव्यविधाने कथानकं यथा प्रवहति तदत्र न प्राप्यते, प्रतिपाद्यविषयस्यालङ्कारिकपद्धत्या यदत्र वर्णनं समुपलभ्यते न तत्कालिदासप्रबन्धेषूपलभ्यते । कालिदासीयप्रबन्धेषु समुपलब्धा भावतरलता नैसर्गिकव्यञ्जनात्मकता, स्वाभाविकालङ्कारविधानता, मनोद्वेगपोषणपरा कल्पनाशीलता च कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य नास्ति विषयः. । शास्त्रियविषयसम्बद्धैरुपमानैः श्लेषगर्भैर्वक्रोक्तिमयैर्वाक्यैः परिलसिताया शैल्याश्च यद् वैशिष्ट्यं कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये समुपलभ्यते, तन्नावाप्यते कालिदासप्रबन्धेषु । पात्राणां चित्रणे आर्यसंस्कृतेरुपस्थापने च कालिदासीयप्रबन्धेषु या नैसर्गिकता समुपलभ्यते सा नैव दृग्गोचरी भवति प्रबन्धेऽस्मिन् । कालिदासीयपात्राणि यथा सन्त्यसुमन्ति न तथा सन्ति सुकृतिदत्तपात्राणि । अत्र तु कृत्रिमतायाः साम्राज्यं सर्वत्र लसति, शास्त्रियतामण्डितं वैदुष्यं वर्णे वर्णे, पदे पदे, वाक्ये वाक्ये, प्रकरणे प्रकरणे, प्रबन्धे च दृक्पथमवतरति । महाकाव्यमिदं चित्रकाव्यनिर्माणे यमकालङ्कारनिबन्धने च किरातार्जुनीयं शिशुपालवधमहाकाव्यञ्चानुसरति। ततोऽपि कृत्रिमतामुपस्थाप्यात्र सुकृतिदत्तपन्तः स्ववैदुष्यमेधयितुमीहते। शास्त्रीयवैदुष्यप्रदर्शने ग्रन्थियोजनाहङ्कारप्रदर्शने सभङ्गश्लेषादीनां विधाने च महाकाव्यमिदं नैषधीयमहाकाव्यमनुसरति । प्रबन्धसङ्घटने तु प्रथमसर्गादासप्तमसर्गं छायेव महाकाव्यमिदं नैषधमहाकाव्यमनुगच्छतीति वक्तुं पार्यते ।

एतादृशवैदुष्यविलसितस्य महाकाव्यस्य पुनः सम्पादनं विधाय प्रकाशनमत्यावश्यकमस्ति । तदर्थं विश्वविद्यालयस्य पादचारः स्यादिति कामये । अस्तु ।

सन्दर्भग्रन्थाः

१. साहित्यदर्पणः – विश्वनाथप्रणीतः ।
२. काव्यप्रकाशः – मम्मटप्रणीतः ।
३. ध्वन्यालोकः – आनन्दवर्धनप्रणीतः ।
४. वक्रोक्तिजीवितम् – कुन्तकप्रणीतम् ।
५. औचित्यविचारचर्चा – क्षमेन्द्रप्रणीता ।
६. सुवृत्ततिलकम् – क्षमेन्द्रप्रणीतम् ।
७. काव्यशास्त्रम् – अरस्तुप्रणीतम् ।
८. संस्कृत साहित्य का इतिहास – बलदेव उपाध्याय ।
९. संस्कृत वाङ्मयको इतिहास – हंसपुरे सुवेदी ।
१०. कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम् – सुकृतिदत्तप्रणीतम्, डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यसम्पादितम् ।
११. पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त – केशवप्रसाद उपाध्याय ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये धर्मशास्त्रीयविषयाणां स्थानम्

- प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः

सुकृतिदत्तपन्तविरचिते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये धर्मशास्त्रीयविषयाणां स्थानं कीदृशमस्तीति चिन्तनं कृतमस्त्यत्र। चिन्तनमेतत्काव्योपस्थापितविषयाणामाधार एवास्ति विहितम् ।

आचारो व्यवहारः प्रायश्चित्तञ्चेति त्रयो विषया धर्मशास्त्रप्रतिपादिताः । काव्येऽस्मिन्नेषां त्रयाणामेवोपस्थापनमस्ति। तथापि बाहुल्यन्त्वाचारेण सह सम्बद्धानां संस्कारादिविषयाणां दृश्यते । काव्यस्यास्य कुत्राचारसम्बद्धानां पुंसवन-सीमन्तोन्नयनादिसंस्कारविषयाणामुपस्थापनं विहितं महाकविनेति विषयविवेचनमत्रास्ति । तच्चाधोनिर्दिष्टम् ।

प्रथमे सर्गे कविना नर्मदाया माहिष्मत्याश्च मनोहरं वर्णनं विहितम् । राज्ञः कार्तवीर्यस्य राजधानी माहिष्मती। तस्या यद्वर्णनमुपस्थापितं तद्धर्मशास्त्रानुकूलम् । धर्मशास्त्रेऽधिकानां राजधानीनां वर्णनमुपलभ्यते, तासु विशिष्टाया वर्णनन्तु मनोरममस्ति । उत्कृष्टाया यद्विधं वर्णनमस्ति तद्विधमेव वर्णनं माहिष्मत्याश्चास्ति । नानावृक्षवनदुर्गनदीतडागापण-प्राकारपरिखापथहर्म्योद्यानादिभिः सुशोभिता राजधानी विशिष्टा । तादृश्येव राज्ञो निवासस्य कृते सर्वथोपयुक्ता । राजनिवासोपयुक्तस्य स्थलविशेषस्य वर्णनं योगीश्वरेण याज्ञवल्क्येनापि विहितम् । यत् स्थलं सततं सर्वथा सुरक्षितं विद्यते, वनदुर्गादिभिस्तस्मिन् सुरक्षिते स्थले वसन् राजापि सुरक्षितो भवति । तत्रस्थानां जनानां कोशस्य च सुरक्षा सुनिश्चिता ।

रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ।। (या.स्मृ. १/३२१)
जाङ्गलं सस्यसम्पन्नमार्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ।। (मनुस्मृति. ७/६९)

राज्ञः कार्तवीर्यस्य निवासस्थलं (राजधानी) एतादृशमेवासीदित्यनुमीयते कवेर्वर्णनानुसारेण । राजपुर्येव राज्यस्य प्रजानाञ्च भवति क्षेमकरी । उक्तञ्च कविना -

जयति वरपुरी सा क्षेमदात्री जनानाम् । (का.वी. १/४५)

कार्तवीर्यो राजा राजोचितसर्वगुणसम्पन्न आसीत् । स एव माहिष्मती इत्याख्यं राज्यं सञ्चालयति स्म । राज्यस्यास्य राजपदमवाप्यातिप्रसन्नो गौरवान्वितश्चासीत् । धार्मिकभावनयाभिप्रेरितत्वाद्दानधर्मयज्ञयागादिकं शास्त्रोदितं कर्म सततं सम्पादयति स्म । राज्ञानुष्ठितानां दानादिकर्मणां रोचकं वर्णनमस्ति कार्तवीर्योदये । काव्यवर्णिता राजधर्मदानधर्मादिविषया धर्मशास्त्रीयाः। तस्मात्तेषां विषयाणां स्थानमत्यधिकमत्युच्चं विद्यते काव्येऽस्मिन् । पुनर्धर्मशास्त्रेण मुनीनामनेकेषामाश्रमाणां मनोहरं वर्णनं कृतं चेदस्मिन् काव्ये मुनेर्दत्तात्रेयस्याश्रमस्याकर्षकं वर्णनमस्ति। द्वयोर्वर्णनयोर्भिन्नता नोपलब्धा । अत एवाश्रमवर्णनादावपि धर्मशास्त्रस्य गभीरप्रभावद्वारा प्रभावितमस्ति काव्यमेतत् ।

सन्तत्यभावेन चिन्तितो राजा कृतवीर्यस्तत्प्राप्त्युपायान्वेषणाय राज्यं परित्यज्य मुनीश्वरस्य दत्तात्रेयस्याश्रमं गच्छति। मुनिसमक्षं स्वां मनोव्यथां निवेदयति । दुःखज्ञो मुनिराशिषं यच्छति । मुनीश्वरात् सन्तानप्राप्तेर्वरदानमवाप्य प्रत्यावर्तितो राजा पुनः पूर्ववद्राज्यं करोति । आश्रमगमनमाशीर्वचनग्रहणं राज्यसञ्चालनं प्रजापालनं रक्षणञ्चेत्यादयो विषया धर्मशास्त्रीयाः। अत एव तृतीये सर्गेऽपि धर्मशास्त्रीयविषयाणामत्यधिकं वर्णनमस्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चतुर्थसर्गे पुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मणां संस्काराणां वर्णनमस्ति । अष्टचत्वारिंशत्संस्काराः सन्ति धर्मशास्त्रप्रदर्शिताः। तेषु षोडशसंस्कारा लोकप्रसिद्धाः, व्यवहारप्रचलिताश्च । तदन्तर्गता एव एते त्रयः संस्काराः – पुंसवनसंस्कारः, सीमन्तोन्नयन-संस्कारः, जातकर्मसंस्कारश्च ।

पुंसवनसंस्कारो गर्भधारणानन्तरं गर्भचलनात्प्रागेव भवति, अर्थाद् द्वितीये तृतीये वा मासे विधीयते । संस्कारोऽयं गर्भसंस्कारकर्मेत्युच्यते। सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भे षष्ठेऽष्टमे वा मासे सम्पद्यते एते च द्वे पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात् सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् । गर्भकोशाज्जाते कुमारे जातकर्म, अर्थाद् गर्भजननानन्तरं नालच्छेदनात्प्रागेव तद् विधीयते। उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन –

गर्भाधानमृतौ पुंसःसवनं स्पन्दनात्पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ।। (याज्ञवल्क्यस्मृतौ १/११)

सर्वेष्वेतेषु संस्कारेषु वैदिकविधिरपेक्ष्यते । तदनुसारेण विधीयमानानामेतेषां संस्काराणामुल्लेख एतादृशोऽस्ति कार्तवीर्योदये महाकाव्ये –

सीमन्तपुंसवनमुख्यविधानमार्य्यो
गर्भस्य संस्कृतिकरं श्रुतिवर्त्मनाऽसौ ।
दत्तादिभिर्द्विजगणैर्व्यदधाद् यथावद्
विश्राणयन्सुरभिकाञ्चनभूमिवस्त्रम् ।। (कार्तवीर्योदये ४/५०)
सा गर्भसंस्कृतिमवाप्य नरेन्द्रपत्नी । (कार्तवीर्योदये ४/५१)

इत्थं धर्मशास्त्रीयविषयाणां प्रभावद्वारा प्रभावितोऽस्ति सर्गोऽयम् ।

कृतवीर्यात्मजकार्तवीर्यस्य जातकर्मसंस्कारानन्तरं षष्ठे दिने षष्ठीलेखनकृत्यमेकादशाहे नामकर्म चोल्लासपूर्वकं सम्पन्नम् । एकादशाहे विधीयमानं नामकरणं पूर्णतया शास्त्रीयमेव । तद्यथा – **अहन्येकादशे नाम, एकादशेऽर्हति नाम।** तच्च पितामहमातामहादिसम्बद्धं कुलदेवतासम्बद्धं वा। यथाह शङ्खः – **कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्।** मिताक्षरा (या.स्मृ. १/१२) । षष्ठे मासेऽन्नप्राशनञ्च सम्पन्नम् ।

कृत्यान्येतानि सर्वाणि गुरोर्दत्तात्रेयस्याचार्यत्वे सुसम्पन्नानि । तच्चोक्तं कविना –

राज्ञोऽस्य संस्कृत्य मुनिर्जगाम । (कार्तवीर्योदये ५/७)
षष्ठे दिने तस्य लिलेख षष्ठी । (कार्तवीर्योदये ५/५)
युक्तञ्चकाराज्र्जुननाम पुण्यम् । (कार्तवीर्योदये ५/६)
षष्ठमासि बुभुजे नृपसूनुः । (कार्तवीर्योदये ५/९)
ओदनञ्जनमनोऽतिमोदनं व्यञ्जनं रसनवृत्तिरञ्जनम् ।
दाधिकन्निखिलभोजनाधिकं निर्मिषं स बुभुजे सदामिषम् ।। (कार्तवीर्योदये ५/१०)

पञ्चमे वर्षे राजकुमारस्य कार्तवीर्यस्य गणेशादिदेवार्चनपूर्वकमक्षरारम्भ एकादशे वर्षे व्रतबन्धसंस्कारश्च गुरोः सकाशात् सम्पन्नः । तद्यथा –

पञ्चमे मुनिरुपेत्य वत्सरे शारदाहरिगणेशपूजनम् ।
संविधाय लिखितमजीग्रहद् वर्णपङ्क्तिममुमागमाध्वना ।। (कार्तवीर्योदये ५/५०)
आश्रमाधिगतवाङ्मयो मुनिर्वैदिकेन विधिनोपनीतवान् ।। (कार्तवीर्योदये ५/५९)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमेवाक्षरारम्भोपनयनयोः समर्थनं धर्मशास्त्रेणापि विहितम् । धर्मशास्त्रेणाक्षरारम्भे गणेशस्य, विष्णोः, सरस्वत्याः, लक्ष्म्याश्चैतासां देवतानां पूजाक्रमः प्रदर्शितः । महाकाव्येन तु प्रथमं शारदायास्ततो हरेस्तदनन्तरमेव गणेशस्य पूजाक्रमो निर्धारितः । इत्थं पूजाक्रमे धर्मशास्त्रकाव्यशास्त्रयोर्मतैक्यं नोपलभ्यते, किञ्चिदन्तरं दृश्यते । उपनयनकालसम्बन्धे तु द्वयोरैकमत्यमस्ति । यथा –

गणेशविष्णुवाग्रमाः प्रयुज्य पञ्चमाब्दके । (मुहूर्तचिन्तामणौ, सं.प्र.)

राज्ञामेकादशे .... । (याज्ञवल्क्यस्मृतौ १/१४)

गर्भादेकादशे राज्ञो .... । (शङ्खस्मृतौ २/७)

क्षत्रियवर्णस्योपनयनस्य मुख्यकालस्त्वेकादशाब्द एव । शास्त्रोदितकाल एवोपनीतेन राजकुमारेण वेदानां वेदाङ्गानां पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रादीनाञ्चाध्ययनं कृतम् । अनया रीत्या पञ्चमसर्गो धर्मशास्त्रोक्तसंस्कारादिविषयैर्विद्याध्ययनादि-विषयैश्चापूरितो दृश्यते ।

षष्ठे सर्गे कार्तवीर्यचरितशौचाचारादिस्मार्तधर्माणामलौकिकं वर्णनं विहितं कविवरेण । शौचस्नानजपोपस्थानशुद्धा-हारादिकं कृच्छ्रातिकृच्छ्रव्रतादिकञ्च विधाय गुरुमग्न्यादिदेवाँश्चोपास्य ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञमनुष्ययज्ञादिधर्मानुष्ठानं कृत्वा कतिपयानि दिनानि तपस्विभावेन यापितानि राजकुमारेण । तस्य शास्त्रोक्तकर्मनिरतजीवनस्य वर्णनमेतादृशमस्ति कार्तवीर्योदये –

परिचरन् गुरुमग्निमतन्द्रितं मितहिताशनभुग्यतमानसः ।
कतिपयैर्दिवसैस्स तपस्विनामपि पुरो गणनीयतरोऽभवत् ।। (कार्तवीर्योदये ६/३)

धर्मशास्त्रेऽपि शौचाचारादीनां विस्तृतं वर्णनमस्ति यथा –

दिवासन्ध्यासु कर्णस्थ .... । (या.स्मृ. १/१६-२१)

स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ।। (या. स्मृ. १/२२-२४)

अग्निकार्यं ततः कुर्यात् .... । (या. स्मृ. १/२५-२७)

प्रकारेणानेन कार्तवीर्योदयेन धर्मशास्त्रेण चाचारादिधर्माणामनुवर्णनं विहितम् । द्वयोर्वर्णनयोर्वर्णितविषयस्वरूपयोर्वा पार्थक्यं नोपलभ्यते । अत एव कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं धर्मशास्त्रस्यानुगतमस्तीत्यनुमीयते ।

सप्तमे सर्गे तु धर्मशास्त्रीयविषयाणां सामान्यप्रभावो दृश्यते न तु विशेषः ।

कृतवीर्यो राजा वृद्धावस्थां प्राप्तः । तस्मात्तेन राज्यभारवहनसमर्थाय स्वपुत्राय राज्यं प्रत्तम् । पैतृकं राज्यमवाप्याति-प्रसन्नेन राज्ञा कार्तवीर्येण च वैदिकविधिपूर्वकं राज्याभिषेको विहितः । अभिषेकोऽयं राज्ञि राजत्वोत्पादकं कर्म। कर्मणानेन यदा राजा सुसंस्कृतो भवेत्तदैव स औपचारिकरूपेण राज्यसंचालनाधिकारमाप्नोति । तस्मात्तेन पूर्णाधिकारप्राप्त्यनन्तरमेव राज्यशासनं कृतम् । प्रजारक्षणपालनपोषणरञ्जनसमर्थत्वाद्राज्यसंचालनादिसर्वविधकार्यकुशलत्वाच्च सर्वत उच्चादरः प्राप्तो महामतिना कार्तवीर्येण । इत्थं कार्तवीर्योदयस्याष्टमे सर्गे राजधर्मस्य राज्ञः कर्तव्यस्य च विस्तृतं वर्णनमुपस्थापितं महाकविना । एवमेव धर्मशास्त्रस्य राजधर्मप्रकरणेऽप्यस्य विषयस्य व्यापकं वर्णनमस्ति । द्वयोर्वर्णनमेकविधम् । विषयो-पस्थापनक्रमश्चैकरूपः । वर्णितविषयश्च समानः । केवलं विषयवर्णनशैली भिन्नरूपा । पुनः काव्यं रसालङ्कारादिभिरप्या-कर्षकमस्ति चेद्धर्मशास्त्रन्तु न तु तद्विधम् । तथापि सर्वतः सदैव ग्रहणीयमेव ।

नवमे सर्गे कनकप्रभाकार्तवीर्ययोः स्वयंवरप्रसङ्गे कनकप्रभायास्तनुलोमकेशदशनलोचनमुखमण्डलादिबाह्यलक्षणस्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(शारीरिकसौन्दर्यस्य) मनोहरं वर्णनमस्ति । धर्मशास्त्रेऽपि विवाहयोग्यायाः कन्याया लक्षणमस्ति प्रदर्शितम् । तद्यथा –

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।। (याज्ञवल्क्यस्मृतौ १/५२)

बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ता, दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तराऽपरिगृहीता, मनोनयनानन्दकारिणी, वयसा प्रमाणतश्च न्यूना, रोगदोषहीना, कुलशीलादिगुणयुता कन्योद्वाह्या । लक्षणयोर्द्वयोर्वर्णनशैल्यां शब्दविन्यासक्रमे च किञ्चिदन्तरं दृश्यते, तथाप्याशयस्तूभयोः समानः । चिन्तनञ्चैकविधम् ।

दशमे सर्गे विदर्भयात्रायाः, यात्रायां संमिलितानां सैनिकामात्यसेवकादीनाम्, यात्रामार्गस्थानां नदीवनोपवनवृक्षलता-कुञ्जपाषाणपर्वतादीनाञ्च मनोरमं वर्णनं दृश्यते । धर्मशास्त्रे राज्ञो राजमहिष्या राजकुमार्याश्च विविधयात्रावर्णनं लभ्यते । राज्ञो राजपरिवारस्य च प्रायः सर्वविधासु यात्रासु सैनिकाद्यङ्गरक्षकाणाममात्यसेवकादीनाञ्चोपस्थितिरनिवार्या । उपस्थितेरे-तद्विधायाः कविवरेण सुकृतिदत्तमहाशयेन काव्यात्मिकां शैलीमादायोपयुक्तं समर्थनं कृतम् ।

राज्ञः कार्तवीर्यस्य शयनोत्थानव्यवहारावलोकनादीनां दैनिककृत्यानां वर्णनमस्त्येकादशे सर्गे । धर्मशास्त्रेऽपि राज्ञो दैनिककृत्यस्य विशदं वर्णनं लभ्यते । यथा –

कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्ययौ स्वयम् ।
व्यवहारां स्ततो दृष्ट्वा .... ।। (या. स्मृ. १/३२७–३३५)
उत्थाय पश्चिमे यामे .... । (मनुस्मृतौ ७/१४५–१५५)

काव्यकृतदैनिककृत्यवर्णनापेक्षायां धर्मशास्त्रकृतदैनिककृत्यवर्णनं विस्तृतम्, सुबोधम्, व्यावहारिकम्, महत्त्वपूर्णम्, प्रामाणिकञ्चास्ति । अत एव प्रायः सर्वे राजानो धर्मशास्त्रप्रतिपादितदैनिककृत्यमनुसरन्ति ।

द्वादशसर्गे कनकप्रभाकार्तवीर्ययोः स्वयंवरवर्णनमस्ति । राजकीयवैभवेन सुसम्पन्नस्यास्य कृत्यस्य वर्णनमत्यन्त-माकर्षकम् । दर्शनीयेऽस्मिन् कार्ये मथुराधीशः, अवन्तीनाथः, पाटलीपुत्राधिपतिश्चेत्यादयः सम्मानार्हा विश्रुताश्च बहवो राजानः समुपस्थिता आसन् । कार्यमेतद् विवाहसंस्कारस्याभिन्नाङ्गम् । विवाहसंस्कारेण तु प्रायः सर्वे वर्णा भवन्ति सुसंस्कृताः । किन्तु विवाहाङ्गरूपमेतत्कृत्यन्तु प्रायः क्षत्रियवर्णेषु प्रचलितं दृश्यते । कार्तवीर्यस्य राज्ञः क्षत्रियत्वात् सर्गेऽस्मिन् तज्जातिप्रचलितस्वयंवरस्याधिकं महत्त्वं प्रदर्शितं काव्यनिर्मात्रा । धर्मशास्त्रेण तु विवाहस्यैव महत्त्वं प्रदर्श्यते। विवाहसंस्कारस्य संस्कारेषु श्रेष्ठत्वादस्याधिकमहत्त्वप्रदर्शनं सर्वथा स्वाभाविकमेव ।

उच्चकुलोत्पन्नाम्, मनोवृत्तानुसारिणीम्, मनोनयनानन्दकारिणीञ्च पत्नीमवाप्यातितुष्टो राजा कार्तवीर्यः सदैव प्रजानां हितानुकूलं कार्यं करोति । तदनुरूपं राज्यं सञ्चालयति । प्रजास्वत्यन्तं वात्सल्यञ्च प्रदर्शयति । राज्ञ एतादृश्या उत्कृष्टक्रियायाः प्रजा भूमावपि स्वर्गस्यानुभवं कुर्वन्ति । राजा अपि प्रजाजनादिन्द्रतुल्यं सम्मानं समादरं चाप्नोति । त्रयोदशे सर्गे राज्ञः प्रजारक्षणपालनपोषणरञ्जनादिकमत्युत्कृष्टं यत्कार्यं प्रदर्शितं तत्सर्वं धर्मशास्त्रसम्मतमेव । तस्मादस्य सर्गस्य स्मृत्या सहात्यन्तं निकटसम्बन्धो दृश्यते ।

चतुर्दशसर्गे कनकप्रभाकार्तवीर्ययोर्विवाहवर्णनमस्ति । कवेर्वर्णनानुसारेण विवाहस्तु पूर्णशास्त्रीयविधिना सम्पन्न इत्यनुमातुं शक्यते । शास्त्रोदितविधौ वरवरणम्, मधुपर्कदानम्, कन्यादानम्, जयहोमः, गुप्ताहुतयः, लाजहोमः, अष्टपर्वतपूजा, सप्तपदी, सिन्दूरार्पणम्, योजकनामाग्नेः सन्तर्पणञ्चेत्यादीन्यवश्यकर्तव्यानि कृत्यानि भवन्ति । सर्वेषामेतेषां कृत्यानामस्त्युल्लेखः सर्गेऽस्मिन् । सर्वाण्येतानि कृत्यानि धर्मशास्त्रोक्तानि । अत एव सर्गोऽयं धर्मशास्त्रीयविषयद्वारा पूर्णरूपेणाबद्धः ।

पुनः कार्तवीर्यो राजा महिष्या कनकप्रभया सह स्नानोदेश्येन रेवानदीं गच्छति । दुराशयाविष्टो दशाननोऽपि स्नानपूजादिकृत्यव्याजेन पूजासामग्रीमादाय तत्रैव प्राप्नोति । स्वसमीपागतस्य दशाननस्य दुर्विचारं ज्ञात्वा राज्ञापि तस्य दुर्मतेः पूजोपहारो बलादपहृतः । अपहरणकारणादेव द्वयोस्तुमुलं युद्धं सञ्जातम् । तीव्रसंघर्षेण रावणः क्षीणावस्थां प्राप्तः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदैवार्जुनो राजा तं शुकमिव निगृह्य कारावासदण्डं प्रयच्छति । इत्थं यथोचितं दण्डं दत्त्वा दुष्टदमनं राज्ञः कर्तव्यम्, एतादृशस्य कर्तव्यस्य प्रदर्शनमेव धर्मशास्त्रस्योद्देश्यम् । उद्देश्यस्यास्य पूर्णं समर्थनं सर्गेणानेन विहितम् । बलशालिनो दशाननस्य गर्वशमनं कृत्वा सपत्नीकेन राज्ञा कार्तवीर्येण पृथ्वीतलस्थानां तीर्थस्थलानां भ्रमणारम्भो विहितः । तत्क्रमे शाल्मल्यादिसप्तद्वीपानां भ्रमणम्, केतुमालमानसरोवरकैलाशमाल्यवद्गन्धमादनादीनां पर्वतानां दर्शनम्, अलकनन्दा-गङ्गा-यमुनादिनदीषु स्नानम्, विश्वनाथादिदेवानां दर्शनञ्च विहितम् । तीर्थगमनं तीर्थस्नानं देवदर्शनञ्चेत्यादीनि सर्वाणि कर्माणि धर्मशास्त्रोक्तानि । अतः सर्गेऽस्मिन् पञ्चदशे धर्मशास्त्रीयविषयाणां स्थानमत्यधिकमत्युच्चं च वर्तते ।

धर्मशास्त्रोक्तं स्नानदानजपतपव्रतोपवासयज्ञानुष्ठानादिकं कर्म विधाय पत्नीसमेतो राजा कार्तवीर्य ऐहिकमनन्तसुखदं भोगमार्गं परित्यज्य मोक्षमार्गाश्रयणं करोति । तथैव त्रिविधऋणापाकरणं कृत्वात्मज्ञानचिन्तनादिकञ्च व्यधादिति कथयति कविवरः पन्तमहाभागः ।

बलिवैश्वदेवादिस्मार्तकर्मणां दर्शपौर्णमासवाजपेयविश्वजिदादिश्रौतकर्मणां वर्णाश्रमधर्मगुणधर्मनिमित्तधर्मसाधारणधर्माणां भोगमार्गमोक्षमार्गाणाञ्च विस्तृतं वर्णनमस्ति सर्गेऽस्मिन् षोडशे । अत एव सर्गोऽयं धर्मशास्त्रीयविषयद्वारात्यन्तं प्रभावितोऽस्ति।

सप्तदशे सर्गे कविना पन्तमहाशयेन स्वकीयाया एव वंशपरम्पराया वर्णनं कृतं न तु शास्त्रीयविषयस्य ।

प्रस्तुतविवरणानुसारेण महाकविना सुकृतिदत्तसूरिणा धर्मशास्त्रीयाणामधिकानामाचारादिविषयाणामुपस्थापनं विहितं स्वकीये महाकाव्ये काव्यात्मकमाकर्षकं शैलीविशेषमादाय । धर्मशास्त्रप्रतिपादिता विषयाः प्रायः काव्यसम्मतरसालङ्कारादिभि-र्विहीनास्तस्मात्ते नीरसा अनुभूयन्ते । तादृशा विषया अपि काव्येऽस्मिन् अलङ्कारादिभिरलङ्कृता गुणादिभिः सुशोभिता रसादिभिः परिपूरिताश्च सन्ति । इत्थं नीरसानपि विषयान् सरसान् कृत्वा तेषां बाहुल्यञ्च स्वीकरोति काव्यमेतत् । इत्थं स्वभावभिन्नानामत्यधिकानां धर्मशास्त्रीयविषयाणामङ्गीकरणमेवास्य काव्यस्य वैशिष्ट्यम् ।

पुनः कार्तवीर्योदयस्य प्रायः सर्वे सर्गा धर्मशास्त्रीयविषयाबद्धास्तस्मात्तेषां विषयाणां स्थानमुच्चतममस्तिकाव्येऽस्मिन्। निजनिर्मितायां काव्यरचनायामधिकेभ्य आचारादिधर्मशास्त्रीयविषयेभ्य उच्चस्थानप्रदानात् कविवरः सुकृतिदत्तो धर्मशास्त्रज्ञः, शास्त्रीयकर्मनिष्ठो धर्मशास्त्रीयनिर्णयप्रदानसमर्थश्चासीदित्यनुमीयते ।

उपर्युक्तविवेचनानुसारेणाचारव्यवहारादिविषयाणां महत्त्वप्रतिपादकयोर्धर्मशास्त्रकार्तवीर्योदयमहाकाव्ययोः सम्बन्धो निकटतमो दृश्यते ।

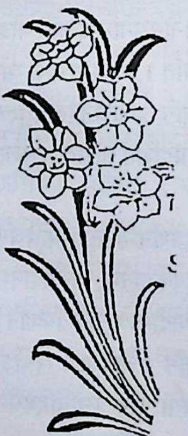

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये वैदिकसंस्कृतेः प्रभावः

- प्रा.डा. हरिप्रसादगौतमः

सुकृतिना सुकृतिदत्तेन प्रणीते कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये वैदिकसंस्कृतेः प्रभावं परिशीलयितुं विदुषां सन्निधौ विचारपत्रमेतत् प्रस्तूयते । अत्र लघुविचारपत्रे वैदिकवाङ्मयगतप्रभावस्य व्यापकं समीक्षणमसम्भवमिति संक्षेपेण विचारोपस्थापनाय प्रवृत्तोऽस्मि।

कार्तवीर्योदये महाकाव्ये वैदिकस्वरव्यञ्जनयोः प्रभावः

विदुषा निर्मितस्य व्युत्पत्तिप्रधानभूतस्यास्य काव्यस्य सप्तमे सर्गे कपियेषु पद्यरत्नेषु निष्कण्ठ्या निस्तालव्या निर्दन्त्या, निरोष्ठ्या, निरनुनासिक्या, निरूष्मा, निरन्तःस्थाश्च वैदिकस्वरध्वनियुता रचनाः सन्ति । अत्रैव प्रसङ्गेऽसौ कविर्वैदिकयज्ञेषु संप्रयुज्यमानस्य 'तान' स्वरस्य प्रकारान्तरेणानुसरणं कुर्वन् कतिषुचित् पद्येषु केवलमेकजातीयस्वरवती-मन्यत्र वैदिकीं द्विर्व्यञ्जनवतीञ्चतुर्व्यञ्जनवतीं वा रचनां निबध्नाति । एतद्वैशिष्ट्यं नान्यत्रोपलभ्यते ।

निःसन्तानस्य कृतवीर्यस्य पीडानिवृत्तिप्रसङ्गः

वैदिकसंस्कृतिसंबद्धेषु समेषु ग्रन्थेषु निस्सन्ततिकस्य गतिर्नास्तीति बहुचर्चितमस्ति । सुसन्ततेरभावात्प्रपीडितस्य राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य जीवनेतिवृत्तम्, तत्र भवता सन्ततिलाभाय कृता अनेके उपायाश्च तत्रैव वर्णिताः सन्ति । दम्पत्योः सन्ततिप्रजननसामर्थ्योत्पादनाय वेदायुर्वेदधर्मशास्त्रपुराणादिषु षष्ठिदेव्युपासनहरिवंशश्रवण-पुत्रेष्टिपुत्रमन्थ-गुरुजनाशीर्वाद-ग्रहणसुवर्णधेनुदानादयोऽनेके, उपायाः परिवर्णिता दृश्यन्ते । तेष्वन्यतमः सरलोपायो गुरुजनशुभाशीर्वादात्मको वर्तते।

कालिदासरचिते रघुवंशमहाकाव्ये पुत्राभावपीडया प्रपीडितेन प्रथमनायकेन दिलीपेन पुत्रप्राप्त्युपायज्ञानार्थं कुलगुरोर्वशिष्ठाश्रमो यथा गम्यते तथैवात्र कृतवीर्येणाऽपि स्वकीयपुत्राभावपीडानिवृत्त्यै दत्तगुरोराश्रमो गम्यते । स गुरुं प्रीणयित्वा च सन्ततिलाभायऽऽशीर्वादं लभते । उपनिषदादिषु यथा ऋषीणामाश्रमाणां सुन्दरं वर्णनमुपलभ्यते, तथैवात्र द्वितीये सर्गे दत्तगुरोराश्रमस्य काव्यात्मकं वर्णनं कृतमस्ति । गुरुकृपया च कृतवीर्येण सर्वलक्षणसम्पन्नः पुत्रो लभ्यते ।

कार्तवीर्य्योदये महाकाव्ये चर्चिताः संस्काराः

गर्भाधानम्

अस्मिन् काव्ये कविना व्यासोक्ताः षोडश संस्काराः प्रायः सर्वे निरूपिताः सन्ति । तेषु प्रमुखाः केचनात्र क्रमशो विविच्यन्ते मनुस्मृतौ (२/१६, २६), याज्ञवल्क्यस्मृतौ (१/१०-११), विष्णुधर्मसूत्रे (२/३, २७/१) च निषेकगर्भाधानयोः समानार्थत्वमुररीकृतं दृश्यते । पारस्कर (१/११) शाङ्खायन (१/१८-१९), आपस्तम्बगृह्यसूत्रेषु चतुर्थीकर्मगर्भाधानयोः समानत्वं निरूपितमस्ति । तथैव कविवरेण सुकृतिदत्तसूरिणा चात्र कृतवीर्यदम्पतिविधेयस्यऽऽदिमस्य गर्भाधानसंस्कारस्य निर्देशो विहितः ।

वैदिकौ गार्भिकौ संस्कारौ तत्संकारप्रयोजनञ्च

संस्काराद्दोषमार्जनं नवीनगुणस्याधानं हीनाङ्गस्य पूरणञ्च जायते गर्भाधानोपेतो गर्भो ब्रह्म संदधाति। पुंसवनात्पुरुषत्वं लभते । फलस्थापनान्मातृपितृजं पाप्मानमपोहति । रेतोरक्तादिगर्भोपघातका गर्भाशयजन्या दोषा जातकर्मनामकरणान्नप्राशन-चूडाकरणसमावर्तनैश्च दूरीक्रियन्ते । एतैरष्टविधैर्गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्मनामकरणान्नप्राशन-चूडाकरण-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समावर्तनैश्च संस्कारैः शिशुशरीरं सुपवित्रं सञ्जायते । उपनयनेन वेदाध्ययने यज्ञयागादिषु चाधिकारी भवति । विवाहेन हीनाङ्गस्यापूर्तिश्च जायते । वेदोक्ता वैदिकैर्मन्त्रैश्च संपादनीयाः सर्वे संस्कारा वैदिका एव तेषु गार्भिकौ सीमन्तपुंसवनाभिधेयौ संस्कारौ सुकृतिदत्तेन निम्नानुसारेण वर्णितौ ।[१]

कार्तवीर्योदये वर्णितेषु संस्कारेषु गार्भिकः पुंसवन-संस्कारः

विकसितेषु देशेषु वर्तमानकाले शल्यक्रियया यथा – स्त्रीपुंश्चिह्नपरिवर्तनं क्रियते, तथैवास्माकं पूर्वजैः गर्भसन्धान-कालात्मासत्रयाभ्यन्तरे स्त्रीसन्तति-गर्भ-सन्धानाय स्त्रीसूयविधेः, पुंसन्तति-गर्भस्थापनाय पुंसवनविधेश्च निरूपणं कृतमस्ति। प्रसङ्गवशादत्र पुंसवनस्यैव विवेचनं क्रियते । गर्भसंस्कारपूर्वकं पुँश्चिह्नाधायकस्यास्य चरके शारीरे द्वादशदिवसान्मासत्रयं यावत्समयो निर्धारितः । बहुभिः सूत्रस्मृतिकारैस्तद्भाष्यकारैश्च प्रथममासादारभ्य मासत्रयं यावदेवास्य कालनिर्धारणं कृतमस्ति । अव्यक्ते चिह्ने तद्विधेयमिति याज्ञवल्क्यादीनां मतं दृश्यते ।

पुंसवनविधिः

पुन्नक्षत्रे चन्द्रमसि वटाङ्कुरादीनां रसं निस्कास्य वा उपवासपूर्वकं समुत्तानेन शयानाया गर्भिण्या दक्षिणनासाछिद्रतो 'हिरण्यगर्भ' इत्यनेन सायङ्काले तत्सेचनमामनन्तिप्रायः सर्वे । केचनात्र प्रातःकालेऽपि तदिच्छन्ति ।[२] अत्रैके कुशकण्टकं सोमलताखण्डञ्च रसनिष्कासनाय प्रक्षिपन्तीति ।

कार्तवीर्योदये चर्चितः सीमन्तोन्नयनसंस्कारः

स्त्रीक्षेत्रसंस्काराय, मलिम्लुचादि(भूतराक्षस्यादि)समग्रदोषतो गर्भसंरक्षणाय गर्भस्य कृतेऽनिवार्यत्वेन चतुर्थमासा-दारभ्य षण्मासाभ्यन्तरे संविधेयस्य, अदित्याः क्षेत्रसंस्कारपूर्वकं तत्सौभाग्यवर्धनाय, तद्गर्भसंरक्षणपुरःसरमादौ सृष्टिसञ्चा-लनाय प्रजापतिकश्यपेनैवाऽरब्धस्य स्वास्थ्य-शारीरिक-मनोविज्ञान-दाम्पत्यस्नेहप्रवर्धनदृष्ट्या चोपयुक्तस्य श्रुतिस्मृति-सूत्रपुराणादिषु च बहुचर्चितस्यास्य वैज्ञानिकरहस्यज्ञेन सुकृतिदत्तसूरिणा स्वकीये काव्यरत्ने कृतवीर्यमहिष्याः क्षेत्रसंस्कारपूर्वकं तद्गर्भसंरक्षणायायं वैज्ञानिकः संस्कारो निर्दिष्टः ।[३]

कार्तवीर्योदये जातकर्मपूर्वं विधेयानि कृत्यानि

महाकविना सुकृतिदत्तसूरिणा स्वकीये महाकाव्ये जातकर्मपूर्वं विधेयानि प्रमुखकृत्यानि निम्नानुसारं निरूपितानि सन्ति ।

१. गर्भसन्धानलक्षणानि ।
२. दशमासपर्यन्तं गर्भिण्या पालनीया धर्माः।
३. प्रसूतिगृहसञ्चयनं तत्र प्रवेशसमयनियमाश्च ।
४. सुखप्रसवोपायाः ।

उक्त प्रसङ्गाध्ययनात्कविर्वेदायुर्वेदधर्मशास्त्रादिसिन्धुपारङ्गत आसीदिति बुद्ध्यते । कविनाऽस्मिन् महाकाव्ये श्रुतिस्मृतिसूत्रपुराणायुर्वेदादिषु जातकर्मपूर्वं विधेयानि वैज्ञानिकानि यानि कार्याणि वर्णितानि तानि सर्वाणि सूचितानि सन्तीति सुकृतिदत्तस्य वैदुष्यं स्वतः स्पष्टं स्यादिति मे मतिः ।

---

१. *सीमन्त-पुंसवनमुख्यविधानमार्यो गर्भस्य संस्कृतिकरं श्रुतिवर्त्मनासौ ।।*
दत्तादिभिर्द्विजगणैर्व्यदधाद् यथावद् । विश्राणयन्सुरभिकाञ्चन भूमिवस्त्रम् ।। (सर्ग४, श्लो. ५०)

२. *गर्भधारणकालाद् द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन् दिने पुष्यादिपुन्नक्षत्रेण शशी युक्तो भवेत्, तद्दिने गर्भिणीं भार्यामुपवास्य स्नापयित्वा शुद्धेऽन्तरीयोत्तरीये द्वे वाससी परिधापनं कृत्वा वटशुङ्गान् पिष्ट्वा रसं निष्कास्य तद्रसं पत्न्या दक्षिणनासापुटे आसिञ्चेत् 'हिरण्यगर्भः' । (पारस्करगृह्यसूत्रे)।*

३. *आद्ये गर्भे षष्ठेऽष्टमे वा मासि तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं (चरुं) श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वाऽग्नेः पश्चाद् भद्रपीठे निवसितायां भार्यायां युग्मेनापक्वेनौदुम्बरस्तवकेन त्रिभिश्च दर्भपिञ्जूलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशङ्कुना पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं विनयति –भूर्भुवः स्वरिति, प्रतिमहाव्याहृतिर्वा । त्रिवृतमाबध्नाति अयमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भवेदिति । (पारस्करगृह्यसूत्रे)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदये जातकर्मसंस्कारप्रसङ्गस्तत्र विधेयानि कृत्यानि च

दत्तगुरोः शुभाशीर्वादेन लक्ष्मीनारायणानुकम्पया च सुदर्शनचक्रस्वरूपस्य भगवतोंऽशरूपभूते कृतवीर्यमहिष्याः धारिते शुभलक्षणोपेते गर्भे दशमे मासि पूर्णे सति शुभसमये भगवान् जात इति वर्णितं लभ्यते ।[४]

जातस्य शिशोरच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये विदधाति पिता । अनामिकया अङ्गुल्या स्वर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति घृतं वा **भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधानि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ।** अत्रायुर्वेदस्य सुश्रुते स्वर्णभस्मब्राह्मीरसयोः सम्मेलनपूर्वकं तत्र संस्थाप्य प्राशनञ्च निर्दिष्टम् । अत्र दधिरसप्रक्षेपणपक्षोऽप्यस्त्येव। नव जातस्य शिशोर्नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे '**अग्निरायुष्मान्...** ' इत्यादिभिर्मन्त्रैरायुष्यञ्च करोति वारत्रयम् । स यदि कामयेत सर्वमायुः शिशुरियादिति '**दिवस्परी**' इत्यादिना वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् । ततः प्रतिदिशं पञ्चब्राह्मणानवस्थाप्य अनुप्राणनादिकञ्च कारयेत् । ब्राह्मणाभावे परिक्रम्य स्वयं कुर्यात् । शिशुजातभूमिं '**वेदते**' इत्येनेनाभिमन्त्रयेत् । '**अश्मा भव**' इत्यनेनाभिस्मृशेत्, ततः शुभाशीर्वादमन्त्रञ्च पठेत् । '**इडासी**'त्यनेन मातरमभिमन्त्रयेत् । दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य '**यस्ते स्तन**' इत्यनेन पाययेत् । ततः शिरोभागे उदकपात्रं संस्थाप्य द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्स्थानात्सन्धिवलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपेत् '**शुण्डामर्क्के**'त्यादिभिर्मन्त्रैः । बालोपद्रवनिवारणाय शिशुजालेनोत्तरीयेण वा प्रच्छाद्य स्वाङ्क आधाय '**कूर्कुरः**' इत्यादिमन्त्रं जपेत् पिता । रोदनादिदोषपरिहाराय च '**नामयती**'त्यनेनाभिमृशेत् । इति ।

मेधाजननायुष्ययोः, शिशुमर्मस्थानाभिमर्शनस्य, अनुप्राणनस्य, शण्डामर्कादिहवनस्य च वैज्ञानिकत्वमथर्ववेदायुर्वेद-योरध्ययनात्सिद्ध्यति । जननानन्तरं शिशोः शरीरसंस्पर्शद्वारा सचेततात्प्रदानं सञ्जायते । दधिमधुघृतस्वर्णभस्मब्राह्मीरसप्राशनाद् धनुष्टङ्कारादिभाइरसटीकादितश्च शिशोः संरक्षणं भवति । जातभूमिमात्र्यभिमन्त्रणयोश्च राष्ट्रियं मनोवैज्ञानिकञ्च महत्त्वमस्ति। दत्तगुरोराशीर्वादेन लक्ष्मीनारायणस्यानुकम्पया च कृतवीर्यस्य पुत्रत्वेन चक्रावतारस्वरूपस्य नारायणस्यैवावतरणम्, तस्य जातकर्मादिवैदिकाः संस्काराश्चावधूतस्वरूपस्य दत्तगुरोर्निर्देशानुसारमेव सञ्जाता आसन् ।

कार्तवीर्योदये महाकाव्ये षष्ठीपूजा

षष्ठे दिने तस्य लिलेख षष्ठी इति महाकाव्ये कविना निरूपितमस्ति । तस्याः पूजायाः प्रकारविषये विचारः क्रियते।

पञ्चमे षष्ठे च दिवसे षष्ठे एव वा पूर्वरात्रौ पित्रादिराचम्य प्राणानायम्य शिशोरायुरारोग्यसकलरिष्टशान्तये षष्ठीपूजनाय सङ्कल्पं कृत्वा षोडशोपचारैस्तां पूजयेत् । एतत्प्रतिमाश्च लेपादिना कुड्ये लेखनीयाः । पीठादौ वाऽक्षतपुञ्जरूपेण निवेश्याः। पुरुषाः शस्त्रहस्ताः स्त्रियश्च नृत्यगीतकारिण्योऽस्यां रात्रौ जागरणं कुर्युः । सूतिकागृहञ्च सधूमाग्निदीपशस्त्रमुसलाम्बुविभूतियुतं कार्यम्। कर्ता श्वेतसर्षपाँश्च परितोऽवकिरेत् । जन्मदाभ्योऽन्नादिना बलिर्देयः । विप्रेभ्यश्च भोजनदक्षिणा देया । अनेन रूपेण षष्ठीप्रार्थना च विधेया –

गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ।
तथा ममाप्ययं बाल षष्ठिके रक्षतां नमः ।।

पुन राकाद्यानां चतसृणां पूजा च विधेयेति शास्त्रनिर्देशः । कार्तवीर्योदयमहाकाव्येऽपि शास्त्रानुसारणैव षष्ठीपूजाया निर्देशो जातः ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये नामकरणसंस्कारप्रसङ्गः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये एकादशे दिवसे राजा कृतवीर्यो जातकस्य नामकरणसंस्कारं कृतवान् इति निरूपितम् । यथा – '**दिने व्यतीते दशमे पितास्य युक्तञ्चकाराज्र्जुन नाम पुण्यम् ।**'

सूतकान्ते सूतिकाग्निमुत्थाप्य नामकरणाङ्गतया त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता सन्ततेर्नामकरणं शास्त्रनिर्दिष्टम् ।

---

४. *समभवदभवार्थं भक्तिभाजां प्रजानाममृतविशदकीर्त्या सेचनार्थं त्रिलोक्याः*
अरुणकमलकान्त्या भासयन्दिग्वितानं हरिरवनिमहेन्द्राच्चारुकीर्त्याम्महिष्याम् ।।(४/६२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दशरात्रे व्यतीते नामकरणमिति गोभिलः । याज्ञवल्क्यश्च **'अहन्येकादशे नाम'** इत्युक्तवान्। अतो महाकाव्यनिर्दिष्टो नामकरणसंस्कारप्रसङ्गः पूर्णतया वैदिकसंस्कृत्यनुकूलः ।

कार्तवीर्योदयेऽन्नप्राशनप्रसङ्गः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कार्तवीर्यस्य अन्नप्राशनसंस्कारः काव्यवाचा सुष्ठु निरूपितः । षष्ठादिसममासे पुत्रस्य, पञ्चमादिविषमे मासि पुत्र्या अन्नप्राशनं विधेयमिति श्रुतिस्मृतिसूत्रपुराणादिषु वर्णितमस्ति । उक्तञ्च पारस्करगृह्यसूत्रे - **'षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम्'**। जातस्य शिशोः कृते पञ्च षण्मासादन्नमांसमधुरादिषड्रसस्यावश्यकत्वं भवतीति विचार्य प्राच्यैर्महर्षिभिः शरीरविज्ञानानुसारं तद् व्यवस्थितम् । अमांसभोजिनां कृते दधिमधुघृतयुक्तं पायसं प्रदीयते । तस्योल्लेख आश्वलायन-गृह्यसूत्रब्रह्मपुराणादिष्वस्ति ।

कार्तवीर्योदये शैक्षिकाः संस्काराः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कविना कार्तवीर्यस्य पञ्चमे वर्षेऽक्षरारम्भसंस्कारो वर्णितः ।[५]

उपनयनम्

उपगुरुसमीपे वटोर्नयनं प्रापणमुपनयनम् । वेदाध्ययनायाचार्यादीनां समीपे नीयते वटुर्येन तदुपनयनं वेति । तदर्थे वा कर्मोपनयनम् । अत्र भावव्युत्पत्तिरेव साधीयसीति गम्यते । संस्कारोऽयमुपनयनम्, उपनायनम्, मौञ्जीबन्धनम्, बटुककरणम्, व्रतादेशः, व्रतबन्धादिनाम्ना च व्यवह्रियते । अमुं संस्कारमनुसृत्यापस्तम्बधर्मसूत्रे च निगदितमेतत् - **'स हि विधातस्तं जनयति'** इति, तथाचोक्तम् - उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितो विधेयः संस्कारः । अथर्ववेदे - उपनयनसंस्कारमाश्रित्योपदिष्टम्- **आचार्य उपनीयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः** । इति ।

अथचाऽचार्य उपनीतं ब्रह्मचारिणं त्रिरात्रपर्यन्तं स्वकीये गर्भे प्रकारान्तरेण धारयति । तदेव बटोर्द्वितीयं जन्म तं द्रष्टुं देवाः (विद्वांसः) एकत्रिता भवन्तीति तत्रैव प्रतिपादितमस्ति । वैदिकममुं सिद्धान्तमाश्रित्यापस्तम्बधर्मसूत्रेऽपि निरूपितञ्चैतत्- **'स हि विधातस्तं जनयति । तच्छ्रेष्ठे जन्म । मातापितरौ शरीरमात्रमेव जनयतः । आचार्यस्तु सर्वपुरुषार्थक्षमं विद्यासंस्कृतं द्विजत्वमुत्पादयति। विद्यातो जन्म प्रशस्ततमम् । अभ्युदयनिःश्रेयसहेतुत्वात्।** इति। शतपथब्राह्मणे च तदेवोक्तम्। अत्र मनुश्चाह- **अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते** इति। **संस्कारात् द्विज उच्यते** इति । यच्छाखीयैः **संस्कारैर्यः सुसंस्कृतो भवेत्स तच्छाखाध्ययनात्पतितो न स्यादिति।** उपनयनपूर्वकं वेदाध्ययनं विधायैवान्यानि धर्मशास्त्रादीनि त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानीति शास्त्रीयो नियमोऽस्ति। उक्ततथ्यं ज्ञात्वैव महाकविः सुकृतिदत्तसूरिः कार्तवीर्यार्जुनस्य उपनयन-वेदाध्ययन-भिक्षाचर्यादीनि कृत्यानि वर्णितवान् ।[६] महाकाव्ये गुरुकुले उषित्वा राजकुमारेण कार्तवीर्यार्जुनेन वेदोऽधीत इति वर्णितम् ।[७]

अनेन प्रकारेणैव शैक्षिकाः केशान्तस्नानसंस्कारादयश्च कविना कार्तवीर्यं लक्ष्यीकृत्य परिवर्णिताः सन्ति । वेदेषूल्लिखिता वैदिकैर्मन्त्रैश्च विधेयाः प्रायः सर्वे संस्काराः कविना स्वकीये काव्ये मुख्यनायकं लक्ष्यीकृत्य यथास्थानं चर्चिताः ।

संस्कारफलम्

कार्तवीर्योदये महाकाव्ये कविना गार्भिकैः पुंसवन-सीमन्तोन्नयनादिभिः, बाल्यकालिकैर्जातकर्मनाम-कर्मान्नप्राशन-

---

५. क) *पञ्चमे मुनिरुपेत्य वत्सरे शारदाहरिगणेशपूजनम् ।*
संविधाय लिखितमजीग्रहत् वर्णपङ्क्तिममुनागमाध्वना ।। (कार्तवीर्ये ५/५०)
ख) *अक्षराणि स पठन् मनीषया । (५१/५५)*

६. *वेदमातरमवाप्य मातरं भिक्षितुं स वटुरागमत्ततः ।। (५/६१)*
तं गुरु रुरुभवेन चर्मणा वेष्टितं पुरुमनीषमादरात् । साङ्गवेदमुपशिक्षयन्पुरोऽपाठयत्कुलपरम्परागतम् ।। (५/६३)
आश्रमञ्च समुपेत्य गौरवं वन्यवृत्तिपरितुष्टमानसः । वर्णिनो व्रतमखण्डितं दधत् स त्रयीमधिजगे गुरूदिताम् ।। (५/६४) ।

७. *प्राप्यासौ श्रुतिमातरं गुरुगृहे दान्तो वसन्नगृहे । (१०/११८) ।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चूडाकरणादिभिः, शैक्षिकैरक्षरारम्भ-उपनयन-व्रतादेश-वेदाध्ययन-केशान्त-स्नानसंस्कारैश्च मुनिना सुसंस्कृतं कार्तवीर्यार्जुनं सुपुत्रं दृष्ट्वा कृतवीर्यो राजा तुतोषेति वर्णितमस्ति ।[८]

कार्तवीर्योदयेऽष्टविकृतिसहितवेदाध्ययनप्रसङ्गः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये सुकृतिदत्तसूरिणा साङ्गानामष्टविकृतिसहितानां दृष्टादृष्टफलदायकानां तापत्रयोन्मूलकानां ध्वनिविज्ञानवातावरणविज्ञानस्वास्थ्यविज्ञानशिक्षाविज्ञानसमाजविज्ञानदृष्ट्या च महत्त्वोपेतानां (११३१) एकत्रिंशदुत्तरैकादश-शतशाखोपेतानामध्ययनं मानवकल्याणायाऽवश्यकमस्तीति निरूपितम् ।[९]

काव्यकला-निबन्धन-प्रसङ्गे कविना ऋग्यजुःसाम्नां लक्षणानि, प्रतिवेदं शाखाभेदः, कृष्णत्वशुक्लत्वयोर्हेतुः, शिक्षादीनां षडङ्गानां लक्षणोदाहरणानि, धर्मशास्त्रादीनि षडुपाङ्गानि जटाद्यष्टविकृतीनां लक्षणानि च संक्षेपेण निरूपितानि सन्ति । इह संहितापदक्रमाणामपि शास्त्रेषु चर्चा जाता ।[१०]

अष्टौ विकृतयः

१) जटा २) माला ३) शिखा ४) रेखा ५) ध्वजः ६) दण्डः ७) रथः ८) घनश्चेति अष्टौ विकृतय भवन्ति । एतेषां वैदिकवाङ्मये महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति ।[११]

---

८. *संस्कारमासाद्य नरेन्द्रसूनुर्मुनिप्रणितन्त्रितरां दिदीपे । प्रागेव हीरो हरते मनांसि किं लब्धशाणोत्कषणः सुवर्णः ।। (५/१) तं संस्कृतं वीक्ष्य तुतोष राजा ।। (५/२) इति ।*

९. *सा त्रयी हरतनूरिवानलस्थापनोपरिगसोमसङ्गता । उच्चनीचपद सङ्क्रमा जटावल्लिवेल्लितघनाशिखान्विता ।। (५/६५)*

१०. *संहिताया उदाहरणम्*

इषे त्वा त्वोर्जे ऋचोर्धे तु द्विमात्रः स्यादित्यादिशिक्षानियमानुसारं संहितापाठः क्रियते। यथा- सहस्रशीर्षा पुरुषः ।

पदस्योदाहरणम्

सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा । पुरुषः।

सहस्राक्ष इति सहस्र अक्षः ।

इषे त्वा ऊर्जे त्वा । इत्यादिः ।

क्रमपाठस्योदाहरणम्

सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा । पुरुषः सहस्राक्षः । सहस्राक्षः सहस्रपात् । इत्यादिः ।

११. *जटालक्षणम् -*

क्रमं यथोक्तं प्रब्रुयात् व्युत्क्रमेण क्रमेण च । सलक्षणं सर्वसन्धौ जटा सा प्रोच्यते बुधैः ।। (शु.य.प्रा.परि.)

जटापाठफलम् -

संहितापाठतः पुण्यं द्विगुणं पदपाठतः । त्रिगुणं क्रमपाठेन जटापाठेन षड्गुणम् ।। (वराहपु.) ।

जटापाठे अनुक्रमादयः पञ्चक्रमाः पठ्यन्ते । तदुदाहरणम् -

१. *अनुक्रमः - सहस्रशीर्षा पुरुषः ।*
२. *उत्क्रमः - पुरुषः पुरुषः ।*
३. *व्युत्क्रमः - पुरुषः सहस्रशीर्षा ।*
४. *अभिक्रमः - सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा ।*
५. *संक्रमः - सहस्रशीर्षा पुरुषः । इत्यादिः ।*

मालालक्षणम् -

माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा । आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ।। (शु.य.प्रा.प.)

तदुदाहरणम् -

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रशीर्षा पुरुषः पुरुषः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा । इत्यादिः ।

शिखालक्षणम् -

पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । (शु.य.प्रा.परि.)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदये स्वयंवरप्रसङ्गः

कुलञ्च शीलञ्च विद्या च वयश्च समानं स्वयंवरस्य कृते परिवर्णितमस्ति शास्त्रे वरकन्ययोः । ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिमिति वेदश्चाह । प्रसङ्गेऽस्मिन् ऋग्वेदे चोक्तमेतत् – **भद्रावधूर्भवति यत्सुपेशाः स्वयं सा वनुते जने चित् । ' भद्रावधू प्रतिकाम्यं वरं वृणुते'** इत्यथर्ववेदे चोक्तम्। **युवतयो युवानमिच्छन्तीति** यत्र कुत्रापि वेदे समुक्तं

शिखापाठस्योदाहरणम् –

सहस्रशीर्षा पुरुषः पुरुषः सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः । सहस्रशर्षेति सहस्रशीर्षा । इत्यादिः ।

रेखालक्षणम् –

क्रमाद् द्वि-त्रि-चतुः पञ्च पदक्रममुदाहरेत् । पृथक्पृथग् विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ।। (शु.य.प्रा.परि.)

तत्पाठस्योदाहरणं यथा –

पुरुषऽएव । पुरुषऽएवेदम् । पुरुषऽएवेदङ्सर्वम् । पुरुषऽएवेदऽसर्वं यत् । एव पुरुषः । इदमेव पुरुषः सर्वमिदमेव पुरुषः। यत्सर्वमिदमेव पुरुषः । पुरुषऽएवेदङ्सर्वं यत् । इत्यादिः।

ध्वजलक्षणम् –

ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारये (दिति) । वर्गे वा ऋचि वा यस्य पठनं स ध्वजः स्मृतः । (शु.य.प्रा.परि.)

तत्पाठस्योदाहरणञ्च यथा –

सहस्रशीर्षा पुरुषः । दशाङ्गुलमिति दश अङ्गुलम् । पुरुषः सहस्राक्षः । अत्यतिष्ठत् । सहस्राक्षः सहस्रपात् । स्पृत्वाति। सहस्राक्षऽइति सहस्र अक्षः । इत्यादिः ।

दण्डलक्षणम् –

क्रममुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अर्धचादेवमुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते ।। (शु.य.प्रा.परि.)

तत्पाठस्योदाहरणञ्च यथा –

सहस्रपादिति सहस्रपात् । सहस्र अक्षः । सहस्राक्षः सहस्रपाद । सहस्रपात् सहस्राक्षः । सहस्राक्षः सहस्रपात् । पुरुषः सहस्राक्षः सहस्राक्षः पुरुषः । पुरुषः सहस्राक्षः । सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा। सहस्रशीर्षा पुरुषः । पुरुषः सहस्रशीर्षा । सहस्रशीर्षा पुरुषः। पुरुषऽइति पुरुषः । इत्यादिः ।

रथलक्षणम् –

पादशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः । (शु.य.प्रा.परि.)

तत्पाठस्योदाहरणञ्च यथा –

सहस्रपादिति सहस्रपात् । सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा । सहस्राक्षऽइति सहस्र अक्षः । सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्राक्षऽइति सहस्र अक्षः । सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा । पुरुषः सहस्राक्षः । पुरुषः सहस्राक्षः । सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा। पुरुषः सहस्राक्षः । पुरुषः सहस्राक्षः । सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा ।

घनलक्षणम् –

घनो द्विविधः । क्रमघनः शिखाघनश्चेति ।

घनक्रमस्य लक्षणम्

अन्तात्क्रमं पठेत् पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ।। (शु.य.प्रा.परि.)

घनक्रमपाठस्योदारहणम्

दशाङ्गुलमिति दश अङ्गुलम्। अतिष्ठद्दशाङ्गुलम्। अत्यतिष्ठत्। स्पृत्वाति। सर्वत स्पृत्वा। भूमिङ्सर्वतः। स भूमिम्। इत्यादिः।

शिखाघनलक्षणम्

शिखामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत् । अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् । (वा.प्रा.परि.) ।

शिखाघनपाठस्योदाहरणम्

सहस्रशीर्षा पुरुषः पुरुषः सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्राक्षः पुरुषः सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः। सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा । पुरुषः सहस्राक्षः सहस्राक्षः पुरुषः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्सहस्रपात् सहस्राक्षः पुरुषः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्राक्षः सहस्रपात्सहस्रपात्सहस्राक्षः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्राक्षऽइति सहस्र अक्षः । सहस्रपादिति सहस्रपात् । इत्यादिः (द्र. प्रा.डा. ऋषिरामपोखरेल, मर्यादा १७ पूर्णाङ्कः, वि.सं. २०४३, वेदपाठप्रकारः, पृ. ४७-५८) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृश्यते । **युवाह युवत्या क्षेत्रियोनिषु** इति ऋग्वेदश्चाह । **सुन्दर्यो युवतयः प्रतिकाम्यवरचयनाय समननामके उत्सवे गच्छन्तीति** ऋग्वेदे अथर्ववेदे च सङ्केतितमस्ति । सूत्रस्मृतिषु च आद्यरजःस्नानकालात्त्रिवर्षे व्यतीते कन्या स्वयं वरं वृणुते इत्युक्तमस्त्येव । सूर्यपुत्री सूर्या सोमम्, जनकपुत्री सीता रामम्, द्रुपदपुत्री द्रौपदी अर्जुनम्, इन्दुमती नलं यथा वृणुते तथैवात्र भोजपुत्री कनकप्रभा कार्तवीर्याजुनं वृणुते । ऋग्वेदे सूर्यासोमयोः, रामायणे सीतारामयोः, रघुवंशे इन्दुमत्यजयोः, नलचम्पूकाव्ये नलदमयन्त्योः, महाभारते द्रौपद्यर्जुनयोर्यथा कविभिः स्वयंवरप्रसङ्गो वर्णितस्तथैवात्र (९, १०, ११, १२ सर्गेषु) सुकृतिदत्तसूरिणा च । एतावता सुकृतिदत्तसूरिणा कार्तवीर्योदये वर्णितः स्वयंवरप्रसङ्गः शास्त्रप्रमाणितो ज्ञेयः ।

कार्तवीर्य-कनकप्रभयोर्विवाहप्रसङ्गः

विशेषतो यस्मिन् संस्कारविशेषे वेदविधेर्वहनं भवति स विवाहसंस्कार इत्युच्यते बुधैः । द्विजातीनां महत्त्वपूर्णोऽयं संस्कारः । अनेन विना द्विजो न वेदोक्तधर्मकर्मसु, न लोकप्रतिष्ठायाम्, न च सन्तानोत्पादनेऽकिारी भवति । अस्याः प्रथायाः समुपक्रमः प्रजापतिनैव कृत इति प्रकारान्तरेण बृहदारण्यकोपनिषदि निरूपितमस्ति । तदेवाह मनुरपि । मानवो विवाहसंस्कारेण विना पूर्णो न भवतीति शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितमस्ति । भार्याहीनः पुरुषो धार्मिककार्येषु नाधिकारी भवतीति ब्रह्मपुराणे उक्तं दृश्यते । अस्मात्संस्कारात्मलापकर्षणं गुणाधानं हीनाङ्गपूरणञ्च भवतीति शास्त्रकारैरुक्तम् । अस्मिन् संस्कारे वरो वध्वा अङ्गुष्ठं गृह्णाति '**गृभ्णामिते**' इत्यनेन । प्रजासुखदीर्घायुःसम्प्राप्तये वरो वधूमश्मारोहणायाभिप्रेरयति कौशिकसूत्रनियमार्थववेदयोर्मन्त्रपठनपूर्वकम् । मन्त्रश्च यथा -

एह्यस्मान् मातिष्ठाश्मा भवतु ते तनूः ।
कृण्वन्तु विश्वेदेवा आयुष्टे शरदः शतम् ।। (अ. १४/१/४७)

स्योनं ध्रुवं प्रजायै धारयामितेऽस्मानं देव्याः पृथिव्या उपस्थे । तमातिष्ठानुमाद्या सुवर्चा दीर्घं त आयुः सविता कृणोतु ।' वेदोक्तमन्त्रभावपरिपूरको मन्त्रश्चाश्मारोहणे सूत्रस्मृतिकारैः समुपस्थापितोऽस्ति; च यथा - **आरोहेमश्मानमश्मेवत्वं स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायतः** । सुकृतिदत्तसूरिणा चाश्मारोहणप्रसङ्गेऽयमेव मन्त्रो निरूपितो दृश्यते ।

वैदिकविवाहपद्धतौ आदौ कन्या पिता मधुपर्कविधिना वरस्वागतं विदधाति । अत्रापि कनकप्रभापिता भोजो वररूपेणागतमर्जुनं मधुपर्केण पूजयति ।[१२] वैदिकविवाहविधौ वरः कन्याकण्ठे ललन्तिकां परिधापयतीति उक्तमस्ति ।[१३] तद्विधेः सार्थकत्वञ्च कविः प्रकाशितम् ।[१४] काव्येऽस्मिन् कार्तवीर्यार्जुनः सामविधानब्राह्मणमन्त्रभावं पूरयितुं कनकप्रभाया हृदयं संस्पृशति । तद् विषये वैदिका मन्त्रा दृश्यन्ते ।[१५] ऋग्वेदाथर्ववेदमन्त्रेषु निर्दिष्टानि सर्वाणि वैवाहिककृत्यानि सीतारामयोः, गौरीशङ्करयोश्च विवाहे यथा चरितार्थानि तथैव कार्तवीर्य-कनकप्रभयोश्च विवाहेऽपि दरीदृश्यन्ते ।[१६]

---

१२. *का.म. ४/३१ ।*

१३. *आश्वलायनस्मृतौ १५/३३ ।*

१४. *ललन्तिका चारु गले ललास । कुमारपत्या निहिता कुमार्य्याः ।। का. म. १४/५५ ।*

१५. *यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम । यदेतद्धृदयं मम तदस्तु हृदयं तव ।।*

१६. क) *पारस्परिकं समञ्जनम् । (का.स. १४/७४) तत्प्रसङ्गः पा.गृ.सू. १/४, शां.गृ.सू. (१/१२/५) ।*
ख) *अग्निप्रदक्षिणा - (स. १४/७६), तद्विधेरुल्लेखः, हिरण्यके. गृ.सू. १/२०/८१*
ग) *वैदिकहोमः (राष्ट्रभृज्जयाऽभ्यातानगुप्ताहुतिः) (स. १४/७६), तद्विधेरुल्लेखः गोभिलगृह्यसूत्रे २/१/२४-२६)*
घ) *लाजाहोमो वधुकर्तृकः (स. १४/७७), तद्विधेरुल्लेखः (पारस्करगृ.सू. १/६)*
ङ) *अश्मारोहणम् (स. १४/८४), तद्विधिः - पा.गृ.सू. १/६) ।*
च) *ध्रुवदर्शनम् - (स. १४/८४), तद्विधिः - पा.गृ.सू. १/६*
छ) *सप्तपदी -(स. १४/८५) , तद्विधेर्वैशिष्ट्यम्, मनुस्मृ. ८/२२७, ९/७०, या.स्मृ. १/८४, पा.गृ.सू. १ ।*
ज) *पूर्णाहुतिः,तिलकग्रहणम्, मूर्धाभिषेकः, वैदिकशुभाशीर्वादः । (स. १४-८६-८७) , तद्विधेरुल्लेखः पा.गृ.सू. १/७, १/८ ।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदये महाकाव्ये वैदिकयज्ञप्रसङ्गः

कृतवीर्य-कार्तवीर्ययोः शासनावधौ दैनिकपाक्षिकवार्षिकपर्यावरणादिसन्तुलनपूर्वकं यथासमये सुवृष्टिरस्तु पृथी च सस्यशालिनी स्वर्गीयसुखदा भवतु शान्ति स्वस्तिश्च सर्वत्रैव भवत्विति हेतो सायंप्रातयोः संपाद्यमानस्याग्निहोत्रस्य प्रतिपक्षसन्धौ क्रियमाणायाः पौर्णमासेष्ट्या, विविधसत्रादिभिर्वर्षदिनपर्यन्तमपि सञ्चाल्यमानस्य सोमयागस्य, तत्संबद्धस्य वाजपेयस्य, सौमिक्या औदुम्बर्याः, राष्ट्रसंवर्धनपूर्वकं शत्रुनिवारणहेतोः संविधेयस्य विश्वजिन्नामकस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य च कार्तवीर्योदये महाकाव्ये कविना प्रसङ्गानुसारेण निरूपणं कृतम् । राष्ट्रकल्याणाय कार्तवीर्येण पूर्वोक्तयज्ञा यथा कृता तथैवाधुना च विश्वकल्याणाय ते करणीया इति काव्याध्ययनादबुद्ध्यते । काव्येऽस्मिन् विश्वकल्याणाय योगदानकर्तृणामृषीणां तादृशाणां ग्रन्थरत्नानां द्वैताद्वैतसम्बद्धानां दर्शनादीनाञ्चोट्टङ्कनं कृतमस्ति ।

अस्य काव्यस्य सर्गे द्वितीये कृतवीर्यकृतमखेषु देवा निजभागम्, देववैद्यावश्विनौ च पारितोषिकं सोमभागं जगृहाते।[१७] तत्र देवा ब्राह्मणाश्च स्वकीयं भागं प्राप्य तृप्ता अभवन्[१८] इत्युक्तम् । कविर्यज्ञसम्बद्धविषया कविना महाकाव्येऽस्मिन् प्रसङ्गानुसारेण निरूपिताः ।[१९]

कार्तवीर्यतपोवर्णनम्

तपसा किन्न लभ्यते । तपसैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वराश्च स्वकीयं कार्यं कुर्वन्ति । तपसैव ऋषयो मन्त्रद्रष्टारोऽभूवन् । तपसैव ध्रुवेण ध्रुवपदं लब्धम् । कृतवीर्यपुत्रेण कार्तवीर्येण च दत्तगुरोरुपदेशेन कृतेन तपसा सहस्त्रबाहुना सर्वशक्तिसम्पनेन भूयते स्म । तत्तपसा प्रसन्नो मुनिस्तस्मै सर्वशक्तिप्रदानं करोति स्म । तन्त्रशास्त्रे भगवद्विष्णोरंशस्वरूपेण (सुदर्शनचक्रावतारत्वेन) अवतीर्णाय कार्तवीर्यार्जुनाय दीपदानविधिर्निरूपितोऽस्ति । तदुपासनमन्त्रतन्त्रयन्त्राणि च तन्त्रशास्त्रे परिवर्णितानि सन्ति । तन्त्रशास्त्रे कार्तवीर्यार्जुनस्य स्मरणमात्रेण गतं नष्टञ्च लभ्यते इति वर्णितमस्ति ।[२०] इत्थं कविवरोऽपि तदुपासक एवासीदिति अनुमीयते ।

वानप्रस्थाश्रमः

शरीरविज्ञानायुर्विज्ञानानुसारं श्रुतिस्मृतिसूत्रपुराणदिष्वाश्रमचतुष्टयानां वैज्ञानिकं रहस्यं परिवर्णितमस्ति । आयुर्विज्ञानानुसारं गृतीये वयसि पञ्चाद्दवर्षतोऽस्यानुसरणे शास्त्रे निरूपितं दृश्यते । कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्यादिमो नायकः कृतवीर्यस्तृतीये वयसि स्वकीयराज्यभारं तनये निधाय महाभारतानुसारं मोक्षपदप्राप्तये वनं गतवान् । चरमपुरुषार्थस्वरूपस्य मोक्षस्य पक्षपातिना तत्प्राप्त्यर्थं वनगमनमुचितमेव ।

उपसंहृतिः

काव्येऽस्मिन् काव्यनायका गर्भाधानाद्विवाहपर्यन्तं विधेयाः सर्वे च ते संस्कारा वैदिकपद्धत्यनुसारमेव कुर्वन्ति । वेदोक्ता वैदिवैर्मन्त्रैश्च दृष्टादृष्टफलप्राप्त्यर्थं विधेयाः पूर्वोक्ताः संस्कारा वैदिका एव । तेषु केचन मातृपितृरजोवीर्यदोषनिवारणपूर्वकं ब्राह्मीयतनूकराः सन्ति, केचन क्षेत्रपरिशोधनपुरःसरं भूतराक्षस्यादिदोषतो गर्भसंरक्षका

---

१७. का.म. २/६-८ ।

१८. का.म. २/९ ।

१९. बहुवर्षगणातिपातिभिः कृतवीर्याध्वरकौतुकैः सुराः । निजदारकलाकुतूहलं चिरलग्नं हृदि ते विसस्मरुः ।।(२/१०)
कृतवीर्यनृपाध्वरोद्भवैरतिपुष्टा पृथुधूमराशिभिः । मुदिरालिरवर्षयज्जलं जगताञ्जीवनभावनं सदा ।। (२/१२)
हयमेधमुखैर्मखै रसा वतिदक्षो बहुदक्षिणान्वितैः । सुरभूसुरपङ्क्तिकामवत् समनैषीच्छरदां शतन्नृपः ।। (२/१४) ।
चरमेऽवभृथा प्लुतो नृपोऽध्वरराशेः कनकैरवर्षयत् । कनकात्मजमेत्य दीक्षितं बहुलेभे कनकत्रकस्तदा ।। (२/१५)
अवसाय सवोत्सवन्निजं परिधायाभरणाम्बरादिकम् । अतिबन्धुरसिन्धुरस्थितः शुशुभे पूर्वगिरौ यथांशुमान् ।। (२/१६) ।

२०. कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजाबाहुसहस्त्रवान् । यस्य संस्मरणमात्रेण गतं नष्टञ्च लभ्यते ।। - उड्डामरतन्त्रे ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दृश्यन्ते, केचन पुंगर्भसन्धायकाः, केचन बालग्रहदोषनिवारणपूर्वकं शारीरिकमानसिकस्वास्थ्यप्रदायका वर्तन्ते । केचन द्विजत्वाऽऽपादका मलापकर्षका गुणाधायकाः केचन हीनाङ्गपूरका नवीनगुणसन्धायकाश्च सन्ति ।

पूर्वोक्तसंस्कारद्वारा मानवदोषनिवारणं मानवेषु नवीनगुणसन्धानं मानवानां हीनाङ्गपूर्तिश्च जायते खलु । अतोऽस्माकं पूर्वजैर्महर्षिभिः मातृपितृरजोवीर्यादिदोषपरिहाराय सुसन्ततिप्रजननाय च गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयननाम्ना प्रसिद्धाः गार्भिकाः, जातस्य शिशोर्दीर्घायुष्यशारीरिकमानसिकस्वास्थ्यव्यवहारसिद्धिदायका जातकर्मनामकर्मनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेध-चूडाकरणान्ताः शैशविकाः, अक्षरारम्भोपनयनवेदाध्ययनकेशान्तस्नानसंस्काराद्विजत्वाऽऽपादकाः शैक्षिकाश्च, हीनाङ्गपूरका नवीनगुणाधायकाश्च वैवाह्या, ऐच्छिका यौवनायिकाश्चेति । द्विजत्वाऽऽपादको वेदाध्ययनगायत्रीश्रवणपरकौपनायिकस्त्वनिवार्य-स्त्रैवर्णिकानां कृते ।

काव्येऽस्मिन् पूर्वोक्तसंस्कारैः सुसंस्कृतस्य काव्यनायकस्य वर्णनमस्ति । कृतवीर्यस्य राज्ये, ऐहिकामुष्मिककल्याणकरा दैनिकाः अग्निहोत्रपञ्चमहामखाः, पाक्षिकदर्शपौर्णमास्येष्टिः, त्रैमासिकी चातुर्मास्येष्टिः, सत्रैर्युता वार्षिकी सौमी, राष्ट्रवृद्धिकरी विश्वजित् इत्याद्या मखा वैदिकाः संस्काराश्च सञ्चालिता आसन्निति तत्काव्याध्ययनाद् बुद्ध्यते । पूर्वोक्तदैव्यब्राह्मसंस्कारैः सुसंस्कृतः काव्यनायकोऽर्जुनो दत्तमुनेः कृपया शक्तिं प्राप्नोति। इत्थं काव्यमिदं वैदिकसंस्कृत्यनुप्राणितमिति नात्र केषाञ्चन विमतिः ।

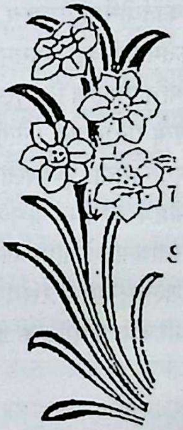

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य भावपक्षपरिशीलनम्

- प्रा. डा. टीकारामोऽधिकारी

१. भावसङ्गतिः

परमपवित्रमेकलगिरिसमुत्पन्नाया भगवत्या रेवानद्या अजस्राभिरूर्मिमालाभिः समलङ्कृताया वर्तमान-भारतस्थमध्यप्रदेशान्तर्गतमध्यपुराऽपरनामधन्याया माहिष्मतीति तदानीन्तननामधेयाया विद्यानगर्याः समकक्षीये कृष्णाकलकलरमणीये प्रकृतिसम्पदहीने परमपावनेऽस्मिन् नैपालकपर्वतमण्डले विद्याविद्योतिनान्तःकरणानां प्रसिद्ध-मलयवर्मभूपवरवंशश्रद्धाभाजनानां दिगन्तकीर्तीनां श्रीमद्विद्वद्वरेण्यनीलदेवपन्त-वीरशालिपन्त-प्रेमनिधिपन्तादि-तान्त्रिकमहात्मनां विश्वविख्यातकुलरत्ने लब्धजनुषा माहिष्मतीनगरमहितविद्यापरम्परां समवलम्ब्य स्वजन्मधरायामपि तदनुकूलविद्यापरम्परास्थापनकर्मणि कृतभूरिश्रमेण वंशानुगतरचनासौष्ठवमपि समधिगतेन श्रीहर्षस्थानीयेन प्रातःस्मरणीयमहाकविना तत्रभवता पण्डितसुकृतिदत्तपन्तवरेण प्रणीतस्य शास्त्रीयपरम्परासमृद्धस्यापि रसभावदृशा ललितमार्गानुयायिनो रघुवंशकुमारसम्भवादिमहाकाव्यजातस्य भावौपम्यनैपुण्यमधिगच्छतो विविधविषयबोधन-निविडस्य कार्तवीर्योदयमिति प्रसिद्धतरमहाकाव्यस्य भावपक्षपरिशीलनं न खलु विदुषामनधिगतं यदिदं महाकाव्यं महर्षिदत्तात्रेयचरणसरोरुहकृपाभाजनस्य सकलसिद्धिसमलङ्कृतस्य श्रीमद्बाहुसहस्रविलसिततया सहस्रार्जुन इति स्वनामधन्यस्य योगेश्वरस्य तत्र भवतः कार्तवीर्यमहाराजस्य भगवतीतारापरकरतिभावनिष्ठं महर्षिदत्तात्रेयचरण-कमलभक्तिनिष्ठञ्च सन्निरतिशयं पुष्णाति संस्कृतमहाकाव्यपरम्पराम्। भगवद्विष्णोश्चक्रावतार इति विख्यातिं भजमानस्य धीरोदात्तनायकपदजुषोऽस्य सहस्रबाहोर्दृढभक्तिप्रवाहेण विष्णुसायुज्यमधिगच्छतस्तत्र भवतो महाकवेः पन्तवरस्य च जयन्ति तास्ताश्चक्रधरमेकलकन्याविषयिण्यो रतिभावाश्च । नैतत्तिरोहितं यदिदं महाकाव्यरत्नं श्रीहर्षकविपुङ्गवकृतं नैषधीयचरितं त्रिलोकसुन्दर्या अदम्यगुणगणगुरुतरायाः पुण्यश्लोकाया दमयन्त्या इव कुण्डिननागर्याः कनकप्रभायाः कनकप्रभामयमनुपमलावण्यमयं वा तनुसौष्ठवं वर्णयितुं प्रभवतीति नृपपत्नीगता अपि कविनिष्ठा रतिविशेषाश्च जयन्ति । कनकप्रभास्वयंवरसमारोहस्य प्रस्तावनारूपेणोपस्थापिते प्रभातकालिकवर्णने रसविदाऽनेन महाकविना काव्यात्मवैशिष्ट्याधायका विविधालङ्कारशिल्पसुन्दराश्च रसराजशृङ्गारचमत्कारविशेषाश्चोपस्थापिताः । एवमस्य काव्यस्य भावचित्रं प्रदर्शयितुं भावपदार्थपरिचयः प्रासङ्गिक इति सकौतुककलकलमुपनीयते विद्वत्समक्षम् ।

२. भावपदार्थानुशीलनम्

भूधातोर्भावे घञ्प्रत्ययविधानेन निष्पन्नो भावशब्दो भवनक्रियामस्तित्वं सत्तां वा बोधयति, कस्यचिदपि वस्तुनो घटनक्रियामवस्थां स्थितिं वा लक्षयति, पदं, स्तरं, वस्तुस्थितिं यथार्थतां वा व्यञ्जयति च । एवञ्च भावशब्देन कस्यचिदपि सचेतनस्य वास्तविकताः, सहजगुणाश्चित्तवृत्तयः, स्वभावप्रवृत्तयो विचार-मत-कल्पनासंवेग-रस-भावप्रभृतयश्च सर्वेऽपि हृदयभक्तिसम्बद्धा भावप्रवणा वा विषयविस्तारा अवगम्यन्ते । महाभाष्यकारानुसारेण शब्दप्रवृत्तिश्चतुष्टयीति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्येवमादिषु शब्देषु जाति-गुण-क्रिया-द्रव्यवाचकानि गोत्व-शुक्लत्व-चलत्व-डित्थत्वसामान्यानि साहित्यशास्त्रीयसङ्केतग्रहविषयाणीति च भावतत्त्वस्य निखिलशब्दब्रह्मव्यापकता-ऽनिवारणीया। भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानीति निखिलानामपि सचेतसां जगतामस्तित्वस्थितिर्भावमहिम्नैवाऽवशिष्यते, व्यक्तिविशेषे निरवशेषेऽपि जातिसामान्येनाऽटति खलु निखिलप्रकृतिप्रवाहेषु व्यक्तिसत्ता सचेतनसृष्टिमहत्ता वा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं निखिलचराचरप्रकृतिर्भावपरम्परया संस्कारसन्तानरूपेण वा जगज्जीवनचक्रं परिचालयतीति भावाभिधानानामखिलपदार्थानामपि भाववाच्यतैवोचिता विलसति । यदाह राजानकः कुन्तकः -

यथातत्त्वं विविच्यन्ते भावास्त्रैलोक्यवर्तिनः ।
यदि तन्नाद्भुतं नाम दैवरक्ता हि किंशुकाः ।। (वक्रोक्तिजीविते -१) ।

एवमुक्तानाञ्च कथं भावाख्यानां पदार्थानां वर्णनविषयता ? यतो हि भावो मनस्युत्पद्यते मनस्येव प्रलीयते च। स च मानसधर्मः कथं शब्दगतो भवतीति न विभावनीयम्। आगमानुसारमिक्षुगुणमाधुर्यं जिह्वयेव भावश्च कविमनसा परिभाव्यते । निखिला अपि भावाभिधानाः पदार्थव्राता न केवलं स्वभाववर्णनमर्हन्ति परन्ते शास्त्रीयमहिम्ना सहैव साहित्यविशेषसम्मतया रमणीयतया लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरतया वाऽलङ्क्रियन्ते कविकल्पनासौन्दर्यबलात्। एवञ्च **'असारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः'** इत्यनुकल्पनानुसारं कविर्वर्णयति, तदनुरूपाऽस्य नियतिकृतनियमरहिताऽनन्यपरतन्त्रा नवरसरुचिरा वचनविच्छित्तिर्नवनवोन्मेषशीलतामधिगच्छति च । यदाह ध्वनिकारः-

अतथास्थितानपि तथा संस्थितानिव हृदये या विनिवेशयति ।
अर्थविशेषान् जयति सा विकटकविगोचरा वाणी ।। (ध्वन्या.) ।

मुख्यतः स्वयं भवतीति भावोऽन्यं भावयतीति वा भाव इति व्युत्पत्त्यनुसारेण नाट्यविधाने काव्यसर्जनजगति वा स्वयं भवतीति व्युत्पत्त्यनुसारेण वासनात्मकरूपेण संस्काररूपेण वा सहृदयैरात्मसात्कृतः स्थायिभाव इत्युच्यते। अन्यं भावयतीति व्युत्पत्त्यनुसारेण पूर्वोक्तस्थायिभावसञ्चारणशीलोऽस्थायिभावः सञ्चारीति स्वकर्मणा व्यपदिश्यते। भावः प्रकृतिरूप इति विभावव्यपदेशं प्राप्नोति । भावः क्रियारूप इत्यनुभावपदं गच्छति च । एवं भावो विभावाऽनुभावव्यभिचारिरूपेण स्वयं चतुर्द्धा विभक्तोऽभिव्यक्तिमाध्यमेन रसव्यपदेशभाग् भवति च । अत एवोक्तम्- **विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः** इति । एवञ्च भावो ध्वनिनामान्तरेण लब्धप्रतिष्ठो रसमानताप्राणो रस-भाव-तदाभासादिरूपेणाऽष्टधा विस्तारमुपगतो निखिलकाव्यकलेवरं दीपयति। वस्तुतस्तु गानयोग्यो वाचिकसन्निवेशविशेषो हस्तपादमुखनेत्राद्यङ्गाभिनयविशेषः सात्त्विकचित्तवृत्तिजन्यकाव्यात्मकरसास्वादजनकश्चित्तवृत्तिविशेषो वा भाव इति ज्ञायते। भरतस्य नाट्यशास्त्रानुसारेण विभावैः प्रस्तुताऽनुभावैर्वाचिकाऽऽङ्गिकसात्त्विकाभिनयैर्वा प्रतीतियोग्यतां नीतोऽर्थविशेषो हि भाव इति कथ्यते । यद् वा वचनैरङ्गैर्मुखरागेण सात्त्विकाभिनयेन वाऽभिव्यक्तिमानीतः कविहृदयगतो भाव एव भाव इत्युच्यते । एतेन कस्यचिदपि वाक्यार्थीभूततात्पर्यविशेषो व्यङ्ग्यो भाव इति च काव्यादर्शकारादिभिरुक्तम् । तदनुसारेण काव्यशास्त्रीयोऽभिधामूलो लक्षणामूलो वा संलक्ष्यक्रमात्मकोऽसंलक्ष्यक्रमात्मकश्च सर्वोऽपि ध्वन्यमानपदार्थतात्पर्यप्रपञ्चो भाव इत्ययं द्योत्यते। एवं भावोऽवाच्य इति चाऽलौकिकतत्त्वविशेषो हि सिध्यतीति सहृदयवतां संवेदनाबलाद्धृदयसरणीमधिरूढस्तज्जातो वा भावोऽनेकार्थप्रपञ्चमूलतया कविकामदः कल्पवृक्षवन्नितरां चकास्ति च । रस्यमानतावस्थायां स्वकीयप्राधान्याऽप्राधान्यादेवाऽस्मिन् विभावाऽनुभावव्यभिचारिभावत्वसंज्ञानमन्यथा भावो नाम ब्रह्मास्वादसहोदरस्याऽखण्डरसस्याऽस्तित्वबोधकोऽपूर्वचमत्कारतत्त्वविशेषः । यदुक्तम्-

विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।
प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम् ।। (साहि. ३/२८)

एतेनान्तश्चमत्कारान्तरनामधेयस्य तात्कालिककाव्यप्रयोजनस्य च प्रयोजनको रमणीयशब्दार्थसौष्ठवघनो रसभावादिविशुद्धसञ्ज्ञानोऽसौ भावविशेष एव। एतेन वाङ्मयजगति सर्वत्र भावस्यैवाऽनुप्राणतोर्जस्विता वा विलसतीति सहृदयैरवधेयम् । एतेन भावशब्देन संस्कृतवाङ्मयजन्याऽभिप्रायतात्पर्यप्रकाशनादिक्रियासम्बलितं निखिलमपि मनःसङ्कल्प-चिन्तन-मननप्रधानं भावनामयमान्तरं वा जगज्जातं सर्वमेवाऽऽत्मसाद् विधीयते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. भावोत्पत्तिः

भावाः स्थायिनोऽस्थायिनश्च द्विविधा भन्तीति पूर्वमुक्तम् । नवीनमनोविज्ञानानुसारं स्थायिभावाश्च ते मनोवेगेभ्यः समुत्पन्ना मानवीयमूलप्रवृत्तयो निगद्यन्ते । प्रसिद्धमनोविन्मैगड्डुगलमहोदयेन मानवीयमूलप्रवृत्तयश्चतुर्दशेति तत्सम्बद्धाश्च मनः संवेगास्तावन्त एवेति निर्दिष्टम् । तेन महानुभावेन मांनवीया मूलप्रवृत्तिः खलु प्रकृतिप्रदत्ता शक्तिरिति तद्वशश्च प्राणी विशिष्टभावन्नतिषु पदार्थसमुदायेषु वा दत्तावधानो विशिष्टमनःसंवेगम्, मनःक्षोभं वाऽधिगच्छतीति निरूपितमस्ति । मनोविज्ञानानुसारेण मनः संवेगास्तत्समुत्पन्ना मूलप्रवृत्तयस्तथा साहित्यसम्मतास्तत्स्थानीयाः स्थायिभावास्तदुत्पन्ना रसाश्च वक्ष्यमाणप्रकारका विलसन्ति । यथा –

नवीनमनोविज्ञानानुसारम्		प्राचीनसाहित्यशास्त्रानुसारम्	
मनःसंवेगाः	मूलप्रवृत्तयः	स्थायिभावाः	रसाः
१. भयम्	पलायनमात्मरक्षा च	भयम्	भयानकरसः
२. क्रोधः	युयुत्सा	क्रोधः	रौद्ररसः
३. घृणा	निवृत्तिर्वैराग्यश्च	जुगुप्सा	बीभत्सरसः
४. करुणा दुःखञ्च	शरणागतिः	शोकः	करुणरसः
५. कामः	कामप्रवृत्तिः	रतिः	शृङ्गाररसः
६. आश्चर्यम्	कौतूहलं जिज्ञासा च	विस्मयः	अद्भुतरसः
७. हासः	आमोदः	हासः	हास्यरसः
८. दैन्यम्	आत्मदीनता	निर्वेदः	शान्तरसः
९. आत्मगौरवमुत्साहः	आत्माभिमानः	उत्साहः	वीररसः
१०. वात्सल्यं स्नेहश्च	पुत्रैषणा	वात्सल्यं स्नेहश्च	वात्सल्यरसः

नाट्यशास्त्रानुसारेण स्थायिभावा अनुभावाश्च वक्ष्यमाणप्रकारकाः सन्ति । यथा –

१.	रतिः	स्मितवदन-मधुरकथन-भ्रूविक्षेप-कटाक्षादयः
२.	हासः	पूर्वोक्ताः स्मितवदनादयः
३.	शोकः	अश्रुपात-परिदेवित-विलपित-वैवर्ण्य-स्वरभेद-स्रस्तगात्रता-भूमिपतन-सस्वनरुदिताक्रन्दित-दीर्घनिःश्वसित-जडतोन्माद-मोह-मरणाः
४.	क्रोधः	विकृष्टनासापुटोद्वृत्तनयन-सन्दष्टोष्टपुट-गण्डस्फुरणादयः
५.	उत्साहः	धैर्य-शौर्य-त्याग-वैशारद्यादयः
६.	भयम्	प्रकम्पितकरचरण-हृदयकम्पन-स्तम्भ-मुखशोष-जिह्वापरिलेहन-स्वेदवेपथु-त्रास-परित्राणान्वेषण-धावनोत्क्रुष्टादयः
७.	जुगुप्सा	सर्वाङ्गसङ्कोच-निष्ठीवन-मुखविकूणन-हृल्लेखादयः
८.	विस्मयः	नयनविस्तारानिमेषप्रेक्षित-भ्रूक्षेप-रोमहर्षण-शिरःकम्पन-साधुवादादयः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं संस्कृतवाङ्मयजगति भावचमत्कारमय्या काव्यसरण्या विलक्षणप्रतिभाबलमुपस्थापयतां श्रीहर्षादि-महाकवीनां काव्यनैपुणीं प्रमाणयद्भिर्नेपालधरावलयविभूषणैर्यशोभास्वरैस्तत्रभवद्भिः सुकृतकृतकाव्यकेलिभिः सुकृतिदत्तपन्तप्रभृतिभिश्च कविकण्ठीरवैः कार्तवीर्योदयाभिधविशिष्टकाव्यनिकुञ्जे मधुमदसुकरपिककलरववद् भावमाधुर्यञ्च प्रवाहितं स्थले स्थले विविधरस-भाव-तदाभासादिमाध्यमेन । सा च भावोत्पत्तिरनादिकालात् प्रवहमाना काव्यजगतीह जयति कार्तवीर्योदयसदृशशृङ्गारप्रधानकाव्यक्रीडया । सा च यथा यथेह काव्यकानने स्वकीयां शब्दार्थक्रीडामातनोति तथा तथैव प्रतिपादनीयेति साम्प्रतिकोऽनुषङ्गः।

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।
पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयाऽसौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ।।

इति स्वकीयभावनाबलेन दिवङ्गतपत्नीसाहचर्यं भजतां कालिदासकाव्यप्रवृतीनामजप्रभृतीनां भावमयी प्रेमरस-शक्तिर्देवलोकेष्वपि विजयतेतराम् । एवं कार्तवीर्यसदृशवीरपुङ्गवानां नायकानां सप्तद्वीपविहारपभृतिकेलिकला च पौरुहूतधनुषामावलीव लोकलोकान्तरव्यापिनीति भावः खलु सर्वदाऽनिर्गलो भौतिकपदार्थैरव्याहतशक्तिकश्च। अत एव जात्यन्धा मेधाविकवयश्च दिव्यदृशोऽभिधीयन्ते भावशक्त्यैव ।

कटाक्षास्तारिण्या मम विदधतां विघ्नशमनम् इत्यादिभिः, **ताराभिधानममलं हृदये ममास्तु** इत्यादिभिः, **त्रैलोक्यतापशमने प्रथितं महस्तत्** इत्यादिभिश्च पद्यबन्धैस्तारिणीविषयकं स्वकीयभावं प्रकटयतः कवेरस्य हृदि दत्तात्रेयमेकलकन्याप्रभृतिमान्यवरेषु समुदिता च प्रकृतभावसन्ततिः, दत्तकमुनिपरिचर्याप्रवृत्तिश्च कवेरस्य पैतृकी भावसम्पत्तिरिति कृतवीर्यस्य तदाराधनासन्तानैरवगम्यते । एवं शृङ्गारादिरसानुभूतिशीलताऽस्य द्योत्यते। भगवद्भक्तिसम्पदाऽहीनस्य कवित्वबीजसमलङ्कृतस्य कवेरस्य कनकप्रभाऽङ्गलावण्यवर्णननिपुणतयापि शृङ्गारप्रति-पत्तृता पाठकवेद्यास्ति । अन्येषाञ्च वीरबीभत्सादिरसानामुपस्थित्याऽस्मिन् काव्यकलेवरे विविधभावविशेषाणामौचित्य-निबन्धनं तत्प्रकर्षो वाऽव्याहत एवाऽऽसाद्यते ।

४. भावप्रकर्षप्रकाराः

महाकविदण्डिप्रभृतिभिः प्राचीनलक्षणकारैर्भावाख्यं कञ्चिदलङ्कारं प्रतिपाद्य तस्य वाच्यपक्षीयमाहात्म्यमेवो-पन्यस्तम् । तत्परवर्तिभिश्च ध्वनिकरादिभिर्भावतत्त्वस्य व्यङ्ग्यतां स्वीकृत्य वाच्यस्वरूपापेक्षयाऽस्य काव्यात्मस्थानीय-ध्वनिगौरवमहत्ता विस्तारिता । अत एव ध्वनिकारेण भावतत्त्वमभिलक्ष्यैव ललनालावण्यस्थानीयस्य व्यङ्ग्यरूपवस्तु-विशेषस्य संस्थापनाकार्यं समुद्घाटितम् । मुक्ताफलच्छायायास्तरलत्वेनेव नियतललनाङ्गविशेषाऽसीमितेनापि तदङ्गव्यक्तेन सौन्दर्यानुप्राणेन सादृश्यं भजमानस्याऽस्य भावविशेषस्य विविधानि नामान्तराणि च निर्धारितानि । यथा युवतिजनमानसस्य प्रथमविकाररूपाणि भाव-हाव-हेलाप्रभृतीनि । कतिचन धर्मदत्त-भोजदेव-भवभूतिप्रभृति-लक्षणकाराः साहित्यचिन्तका वा सहृदयहृदयनिगूढं स्वानुभूतं भावपदार्थविशेषममुमेकमेव रसचमत्कारबीजं निर्धार्य स्वं स्वं रससिद्धान्तमाविश्चक्रुः । यदाह धर्मदत्तः -

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राऽप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राऽप्यद्भुतो रसः ।।

यदाह भोजदेवः -

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतरौद्रहास्य-
बीभत्स-वत्सल-भयानक-शान्तनाम्नः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आम्नासिषुर्दशरसान् सुधियो वयन्तु
शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ।। (सरस्वतीकण्ठाभरणम्)

यदाह भवभूतिश्च -

एको रसः करुण एवेत्यादि (उत्तररामचरितम्)

ध्वनिकारस्तु -

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्यः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ।।

इत्युक्त्वा वस्त्वलङ्काररसात्मना ध्वनिनाऽस्य नामान्तरस्थापनाञ्चकार । स च व्यङ्ग्यविशेषोऽर्थो भाव एव। वस्त्वलङ्कारध्वन्योश्च रसपरिणामित्वाद्रसस्य च भावपरिपाकवत्त्वान्नास्ति भावध्वन्योर्विदूरता । एवममुमानन्दकन्दस्वरूपं रसचमत्कारबीजरूपं भजनकीर्तनकारणरूपं वा भावाख्यं हृदयस्पन्दं रुचिवैचित्र्यपूर्वकमनुभूय ध्वनिस्थापनादिकार्यैश्चाऽस्य प्रतिष्ठा कृता ।

भावोऽयं स्वप्रकर्षावस्थायामेव चमत्कारजनको रसनीयो वा भवति । अस्यामेवाऽवस्थायामयं ध्वनिनामोत्तमस्थानं लभते । अप्रकर्षावस्थायान्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यादिन्यूनप्रतिष्ठामासादयति । विभावादीनां संयोगौचित्येऽस्य चमत्कारवत्त्वं फलति नान्यथा । एवञ्च सति विभावादिभिः कारणकार्यसहकारिभी रसनिष्पत्तिः सिध्यति । रत्यादिप्रकर्षे शृङ्गारादिनामधेयाऽवलम्बनोऽयं तदपकर्षे च केवलमौत्सुक्यादिनामान्तरतामधिगच्छति। विभावेनाऽऽलम्बनाख्येन नायिकादिनाऽवलम्बितोऽनुभावै रोमोद्गमादिभिः प्रतीतिविषयीकृतोऽप्रधानभावविशेषैः सञ्चारिनामधेयैर्हासादिभिश्च सञ्चारितोऽयं सर्वात्मना व्यज्यमानो रत्यादिः स्थायिभावो नाम्ना रस इति व्यपदिश्यते। देवादिविषयिणी रतिरञ्जितो व्यभिचारी च भावनाम्ना निर्धारितः । अनौचित्यप्रवर्तिता रत्यादयः परकान्तादिविषयकाऽऽलम्बनका रसाभासा देवादिविषयिणश्च भावाभासा इति साहित्यशास्त्रीयव्यवस्थानेऽपि भावानामप्रकर्षता हेतुरुच्यते । यस्य कस्यचिद् व्यभिचारिभावस्योद्गमावस्था भावोदय इति, द्वयोर्भावयोः समबलजन्यविमर्दे भावसन्धिरितिस्तथा बहूनां भावानां तुल्यबले मिश्रिताऽवस्था भावशबलतेति प्रोच्यते । भावशबलतायामस्यां पूर्वपूर्वोपमर्दपूर्वकमुत्तरोत्पत्तिर्जायते। यथा क्वाऽकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमित्यादौ विरुद्धरसभावस्पर्शेऽपि धन्योऽधरं धास्यतीति चरमभावौत्सुक्यादिना शृङ्गारो गीयते । सत्यपि शृङ्गारेऽत्र बहुभावानां प्रकर्षतया भावशबलतेति संज्ञा युक्तियुक्तैव सिध्यति। तत्र रसभावयोश्च चमत्कारत्वाऽचमत्कारत्वाभ्यामेव परस्परं भेदो बोध्यः । एवं रुचिविचित्रा विद्वांसः कारणभावभिन्ना अपि कार्यभावेऽभिन्नाः सिध्यन्ति । सर्वेषां हृदयवतामेकस्मिन्नेव भावार्णवे समाहितेरावश्यकता विलसतीति रस्यत आस्वाद्यत इति रसस्य रसनव्यापारप्रवणता सर्वेषु भावपदार्थविशेषेषु समीहिता लक्षणकारैरन्यथाऽनन्तभावानामनन्तरसनव्यापारकल्पनाऽऽवश्यकी च भवेत् । तत् सर्वत्र भावेषु भावपदार्थेषु वा गीतगोविन्दप्रभृतिकाव्यप्रमुखेषु रसनव्यापारप्रवणतैव विलसतीति भावोत्पत्तिभावान्वितिभावविलयनव्यापारनिपुणा विद्वांसो विभावयन्तु निपुणतया । एवं भासकालिदासप्रभृतिभिर्ललितमार्गानुगामिभिः कविभिः प्रेमभावप्रधानमाख्यानं स्वकीयकाव्यविषयतया स्वीकृतम्- यथोदयन-वासवदत्ताप्रेमाख्यानं दुष्यन्त-शकुन्तलाप्रेमाख्यानं वा । एतादृशेषु प्रीतिसान्द्रेषु काव्यप्रपञ्चेष्वेव भावात्मकविस्तारोऽनुभूयते सहृदयैः । स च भावः स्वसामग्रीबलानुरूपाणि नामान्तराणि प्राप्नोति प्रकर्षाऽप्रकर्षत्वसम्पदा। भावानां स्वसामग्रीबलवत्त्वन्तु विभावाऽनुभावव्यभिचारिसंयोगवत्त्वं विरुद्धभावनिरसनपूर्वककृतविरोधपरिहारनिबन्धनत्वञ्च । एवं भावप्रपञ्चे रसविरोधपरिहारस्यापि हेतुत्वं जायते, यत्र विरोधिनो रसस्य स्मर्यमाणतया साम्यविवक्षयाऽङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया च विविधभावानां बाध्यबाधकतापूर्वकपरिष्कारोऽपेक्ष्यते । एवमेकस्यैव भावस्य भवान्तरसम्बन्धनैरनेकरूपतोपतिष्ठति चेन्नवसंख्यानां स्थायिभावानां विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगैर्जायमानस्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वरूपविस्तारस्य प्रपञ्चनिर्धारणमशक्यमिति रसादिरूपोऽसंलक्ष्यक्रमो ध्वनिरेक एव परिगण्यते सहृदयैः । मुख्यतो भावाः स्थायिनोऽष्टौ, सञ्चारिणश्च त्रयस्त्रिंशदिति लक्षणकारसिद्धान्तः । तत्र च सञ्चारिभावानां निर्वेदादीनां स्वसामग्रीबलवत्त्वे शान्तरसादिनामकरणमुपजायत इति भावानां भावान्तरैः सह सञ्जायमानैः सम्बन्धविशेषैरपि भावसंख्यावृद्धिमेति । वस्तुतस्तु निखिलध्वनिप्रपञ्चो भाव इति च पूर्वमुक्तम् । तदनुसारं ध्वनिवादिभिराचार्यैर्ध्वनिभेदाः सार्द्धसहस्रकल्पा निरूपिताः । एवमेकोऽपि भावः शब्दार्थप्रपञ्चवशादनेकतां भजत इति सहृदयगम्यभावविशेषस्य कल्पतरोरिवाऽनिर्वचनीयता विलसति । प्रकृतमहाकाव्येऽपि तादृशभावसंसर्गगतिर्न दुर्लभा।

शिरःस्पृशं जह्नुसुतां निरीक्ष्य सर्वञ्च शर्वं प्रतिघावशेन ।
उत्सङ्ग आदाय मुदा वहन्ती रेवानदी यत्परिखेव भाति ।। (कार्त. १/११)

इत्यादौ शिवशिरसि निरुद्धगतिं भागीरथीं समीक्ष्य सापत्न्यदृशा सन्दीप्तेर्ष्या रेवानदी समूलमेव शिवं स्ववक्षसि संस्थाप्य प्रसन्ना सती माहिष्मतीपरिखेव मुदा वहतीति रेवाविषयककविनिष्ठेयं रतिः । शिवशिरःस्थिता जाह्नवी निरुद्धवेगतया न मुदमाप्नोति परमियं रेवोत्सङ्गधृतशिवा प्रहर्षेण वहतीति रेवायाः प्रतिघामोदसम्बन्धाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनादसम्बन्धे सम्बन्धातिशयोक्तिरलङ्कारः । तदत्राऽतिशयोक्तौ भावाऽनुप्राणता विलसति च । तदेवं भावस्य वाक्यार्थताऽलङ्कार्यता च सिध्यति । नाऽयं रसश्चमत्काराभावात् ।

कोदण्डोद्गतचण्डकाण्डदलितप्रत्यर्थिमुण्डावली-
भ्राजत्ताण्डवपण्डिते नरपतावस्मिन् सदा गच्छति ।
युद्धक्षोण्यजिरङ्करालकुटिलव्यावृत्तपिङ्गेक्षणा
स्फीतासृङ्मदपाननिर्भररसा सम्मोदते कालिका ।। (कार्त. १२/१३१)

इत्यादौ कालिकाविषयिण्या रतेरङ्गं वीरो रौद्रश्च रसः। सचमत्कारस्यापि वीररसस्य रौद्ररसस्य च भावाङ्गतया गुणीभूतव्यङ्गता । कालिकाविषयकभावस्य वाक्यार्थीभूततया नृपानुगतसेनापतिद्वयन्यायेनाऽत्र वीररौद्रयोरनुगमनम्। एवम् –

अत्रिजातशिशिरामलपादस्पर्शसौख्यमनुभूय महीन्द्रः ।
सोऽतिबेलमुदितो निजगेहे नो ममौ जलधिवच्च तदानीम् ।। (कार्त. ३/४) ।

इत्यादौ च दत्तात्रेयविषयककृतवीर्यनिष्ठरतौ वाक्यार्थीभूतायामुपमाऽतिशयोक्त्यलङ्कारयोरुपस्कारकता । तथा–

धर्मार्थकामाननुवेलमित्थं परम्पराऽबाधितमाभजन् सः ।
चक्रे प्रजाः स्वाः समशीलभाजो धर्मावनायैव हि सोऽवतीर्णः ।। (कार्त. १६/२१)

इति कार्तवीर्यविषयिणी कविनिष्ठा रतिश्च ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं शृङ्गारप्रधानमिति योगिनोऽपि सहस्रार्जुनस्य श्रीकृष्णस्येव स्वसृष्टरमणीभिः सह शृङ्गाररसोपभोगः समुपवर्णितः सुकृतिशक्तिमता कविसुकृतिना च । सकलसिद्धिभाजः कार्तवीर्यमहाराजस्य रमणीविषयकविभावादिवर्णनविस्तारश्च यथा – सुरतविशेषणानुषङ्गे –

रणद्रत्नाद्यमञ्जीरं क्वणत्कनककङ्कणम् ।
चलत्काञ्चीकलकलं सङ्कुजन्नेत्रपङ्कजम् ।।
मिलच्छीत्कारवदनं प्रेङ्खद्वारकदम्बितम् ।
वान्तमल्लिकधम्मिल्लतल्लजं सल्लयान्वितम् ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कपोतपोतभणितानुकुर्वन्मणितोज्ज्वलम् ।
अवाञ्चच्चूचुककुचं बन्धनद्बाहुवल्लरि ।।
खिद्यन्मध्यं त्रुटन्नीवि स्विद्यद्वक्त्रञ्चलत्कचम् ।
धृष्णुवज्जघनं रिङ्गन्नितम्बपृथुबिम्बकम् ।। (कार्त. १५/१०९-११२)

अत्र योगसिद्ध्याऽनेकरूपवैभवं भजतोऽस्य भगवतः कार्तवीर्यस्याऽनेकरमणीजनोपभोगपूर्वकमुपभुक्तस्य रसराजशृङ्गारस्य सम्बद्धानुभावा लभ्यन्त। अत्र रमणीविषयकरतेरवलम्बनजन्या नेत्रसङ्कोचाङ्गस्वेदनवदनशीत्कार-प्रभृतयः कार्यरूपानुभावाः पाठकानां प्रतीतिगोचरा उपजायन्ते। विभावादिषु कस्यचिदभावेऽपि झटित्याक्षेपो दर्पणकृतोक्तः । यथा-

सद्भावश्चेद् विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ।। (साहि. ३/१६-१७)

एवमत्र वधूटीत्यादिललितशब्दबन्धेषु च शृङ्गाररसविस्तारः सहृदयहृदयचमत्कारकारी विलसति । शृङ्गार-रसाभासस्तु यथा -

गतवति दिननाथे पद्मिनीं दैवयोगा-
दुपपतिरिव चन्द्रश्छायया पादपाती ।
मधुरतरकराग्रैस्संस्पृशन् मुद्रितास्या-
मनभिमतनिजार्थां वीक्ष्य भीतः प्रयाति ।। (कार्त. ११/८)

अत्र नायिकाविषयण्युपपत्तिनिष्ठा रतिर्व्यज्यते । अत्रोपपतेर्नायिकापादपतनाङ्गस्पर्शपलायनादयश्चानुभावा लभ्यन्ते । उपमाश्लेषालङ्कारौ च रसाभासोपस्कारकाविति । एवं -

अहिपरिवृढबाला दत्ततालां भुजाभ्यां
विकसितनयनाभ्यां तां प्रवृत्तिं निशम्य ।
अपलपितनिजाङ्घ्रीन् सम्प्रसार्य क्षणेन
लयनिलयनिलीना नर्तनं सम्प्रचक्रुः ।। (कार्त. ४/७२)

इत्यादिपद्यबन्धेषु कृतवीर्यनिष्ठाप्सरोरतिर्व्यज्यते । सा च परपुरुषावलम्बित्वाद्रसाभासतां प्राप्नोति । अङ्गितो व्यभिचारी यथा-

वरुणोऽतरुणो न दारुणः करुणश्चारुणसारथिप्रभे ।
कृतवीर्यसुते विषोढवान् नृपकन्यामनुरक्तचेतसम् ।। (कार्त. ११/१०२)

अत्र वरुणस्य कनकप्रभाविषयिणी चिन्ता शृङ्गारव्यभिचारिरूपेणाऽङ्गितेति रतेरपेक्षया तस्या एव प्राधान्यं वाक्यार्थीभूतता वा ।

व्यञ्जनाश्रितविचित्ररसाढ्यं मिष्टभक्तिपरमोदनमच्छम् ।
सत्कवेर्वच इवतरलाभं षष्ठमासि बुभुजे नृपसूनुः ।। (कार्त. ५/९) ।

इत्यादौ कृतवीर्यमहाराजगता मुनिसम्मता वत्सलता । ध्वनिस्तु सामान्यो वस्तुरूपो यथा -

अपारसंसारपयोधिपूरे निमज्जमानस्य जनस्य नूनम् ।
लीलाविहाराय विधिर्व्यधासीत्तारुण्यपूर्णां तरणीं पुरन्ध्रीम् ।। (कार्त. १०/१८) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभिधामूलोऽयं वस्तुरूपो ध्वनिः । अत्र गार्हस्थ्योपयोगिनी नारीमहत्ता निरतिशयकल्याणकारिणीति वस्तु व्यज्यते । एवमन्यदपि व्यङ्ग्यनिबन्धनं स्वयमूह्यम् ।

५. भावान्वितिः

'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इत्यनुसारं सकलकाव्यकलेवरस्य शब्दार्थकलासन्निवेशमनोहरस्य भाव एव रसध्वन्यादिमहत्तयाऽऽत्मान्वितिं विदधाति । अलङ्काराश्च सर्वेऽपि शब्दार्थसौष्ठवाश्रया अपि गुणीभूतव्यङ्ग्यात्मानो वाच्यार्थमनोहरा भावपदव्यपदेश्या भवन्ति । सादृश्यमूलकेषूपमाप्रभृतिनिखिलालङ्कारेषु च भावस्थितेरात्मभूततयाऽन्वितिर्भवति । तत्रत्यो भावो गुणीभूतव्यङ्ग्यरूप इति ध्वनिवन्न चकास्ति ।

पिककुलाकुलचूतविपोतके भ्रमरगुञ्जितमञ्जुलकुञ्जके ।
ललितलोलितलोलविलोचनः स सुरभौ विबभौ ललनागणः ।। (कार्त. ६/६७) ।

इत्यादिशब्दालङ्कारेषु काचिदस्ति सङ्गीतात्मिकी भावस्थितिर्यया सुरभिरपि शक्तिमान् जायतेऽनङ्गमैत्रीभावेन। अर्थालङ्कारेषु गुणीभूतव्यङ्ग्य एव भावस्थितिनिर्वाहकः ।

६. उपसंहारः

एवममूर्तभावविशेषस्य प्रकृतिरूपतया मूर्तपदार्थरूपतया वा जयन्ति सहृदयहृदयस्पर्शाणि मूर्तिमन्ति च तानि विलसतानि, यैः खलु निखिलकाव्यजगद् विभावादिरूपेण चेतनवृत्तान्तयोजनया वा सरसीक्रियते । चेतन–वृत्तान्तयोजना नाम भावौचित्यम्, तच्च विषय–प्रकृति–रीतिप्रभृतिकाव्यतत्त्वानां सुनियोजनं वाञ्छति । अनौचित्येनैतेन रसभङ्गो भवतीति कविना सर्वदैव भावानामौचित्यमाश्रित्य काव्यरचना कार्या । तदनुसारमत्र कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये सकलकाव्यतत्त्वानामुचितसन्निबन्धनं जातमिति कविः स्वयमुल्लिखति । यथा –

भङ्गश्लेषप्रचुरमुदयद्बह्वनुप्रासपद्यं
धीरोदात्तस्मृतिगदिलसन्नायकं पूर्णभङ्गैः ।
वीरप्रायाखिलरसयुतन्नातिसंक्षिप्तसर्गम्
प्रायो व्यङ्ग्यप्रकटितचमत्कारसारप्रचारम् ।। (कार्त. १७/१६) ।

एवमस्य काव्यस्य निखिलवैशिष्ट्यसारोऽनेन निरूपितः । कविसमीहा च स्वकीयकाव्यसम्बन्धिनीयम्। यथा–

चिरञ्जयतु रञ्जयत्वलमिदं सुकाव्यं बुधानिति । (कार्त. १७/३६) ।

सन्दर्भसूची

१. **साहित्यदर्पणः** – श्रीविश्वनाथकृतो लक्ष्मीटीकायुतश्च ।
२. **काव्यप्रकाशः** – श्रीमम्मटभट्टकृतो विश्वेश्वरीहिन्दीव्याख्यायुतश्च ।
३. **ध्वन्यालोकः** – श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यकृतः ।
४. **वक्रोक्तिजीवितम्** – राजानककुन्तककृतम् ।
५. **रसगङ्गाधरः** – श्रीपण्डितराजजगन्नाथकृतः ।
६. **नाट्यशास्त्रम्** – श्रीभरतमुनिकृतम् ।
७. **रघुवंशमहाकाव्यम्** – श्रीकालिदासकृतम् ।
८. **सरस्वतीकण्ठाभरणम्** – श्रीभोजदेवकृतम् ।
९. **कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम्** – श्रीसुकृतिदत्तपन्तकृतम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीसरस्वत्यै नमः

सुकृतिदत्तकृतकार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्थ-चित्रकाव्यविमर्शः

- प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मा उपाध्यायः

सुकृतिदत्तपन्तः

सकलभूमण्डलमण्डनायितस्यास्य नेपालस्योत्तरस्यां परिखीभूय स्थितस्यैतस्य हिमालयपर्वतस्याकाशमूर्धा-(सगरमाथा)काञ्चनशृङ्ग(कञ्चनजङ्घा)धवलागिरि-(धौलागिरी)मत्स्यपुच्छ(माछापुच्छ्रे) प्रभृतिभिर्नामभिः प्रसिद्धान्यत्युच्च-शिखराणि विराजन्ते । सम्प्रति चतुर्दशाञ्चलेषु विभाजितस्यास्य देशस्यान्यतममञ्चलं धवलागिरिहिमशिखरनाम्ना विख्यातमस्ति। तदञ्चलान्तर्वर्तिनो जनपदाश्च मुस्ताङ्-पर्वत-म्याग्दी-वाग्लुङनामधेयाश्चत्वारः सन्ति। मुस्ताङजनपदे धवलागिरिनीलगिरिपार्श्वस्थ-विष्णुशैलकटकवर्तिमुक्तिक्षेत्रान्निःसरन्ती कृष्णगण्डकी तदञ्चलोच्चभागस्थं मुस्ताङजनपदं द्विधा विभज्य: समायान्ती पूर्वतटे पर्वतजनपदं पश्चिमतटे म्याग्दीवाग्लुङौ जनपदौ विधाय मध्ये वहति । दर्शनमनोहरेण द्रुतेन्द्रनीलमणिसन्निभेनास्या: सलिलेनैतेषां जनपदानां प्रान्तभूभागाः प्रक्षालितकल्मषा मनोहरा भान्ति । धवलागिर्यञ्चलमानचित्रदर्शने, उत्तरतो मुस्ताङजनपदः पूर्वतः पर्वतजनपदः पश्चिमे म्याग्दीजनपदो दक्षिणतश्च वाग्लुङजनपदो दृश्यते । अस्मिन्नेव वाग्लुङमण्डले श्रीमद्भागवतमहापुराण-वर्णितयोरिदानीं म्याग्दीजनपदे कृष्णातटे वर्तमानयोर्भरतपुलहाश्रमयोर्नाऽतिदूरे तत्रैव वर्णितस्य कृष्णातटस्थस्य प्रसिद्धस्य वाग्लुङनगरस्थभद्रकालीमन्दिरस्य समीप एव पश्चिमस्यां दिशि पन्तानां वसतिभूतं गभीरग्रामाभिधं मनोहरं स्थलमस्ति। अस्मात् स्थलात् परितो दृष्टौ प्रहितायां सदाहरितैर्देवदारुप्रभृतिभिर्द्रुमैः शोभितं वनमस्ति । यत्र कस्तूरीकृष्णसारप्रभृतयो मृगाः, डाँफेमुनालमयूरप्रभृयो विहगाश्च खेलन्ति । परिसरे च छन्दोलयबद्धां गीतिं गायन्त्य इव कलकलं निनदन्त्यो गिरिणद्यो वहन्ति। अत्र सततलब्धप्रतिष्ठा धीमन्तः सुकृतिदत्ताग्रजसन्ततयः पौत्रप्रपौत्राः सन्ति । सुकृतिदत्तपुत्रौ बृहस्पतिपद्मनाभौ आस्ताम् तयोर्द्वयोरपि पुत्रा नासन् । दुहितृवंशजस्तोयनाथपाण्डेयः । योऽस्मिन् संस्कृताध्ययनसंस्थाने पुरा संस्थानाध्यक्षपदे आसीत्। सुकृतिदत्ताग्रजज्वालादत्तवंश्यः कविवरो भरतराजपन्तमहोदयो वर्तते । कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये स्ववंशवर्णनप्रसङ्गे कविनैत-दुल्लिखितमस्ति - कूर्माचलाभिजनस्य वसुपन्तस्य वंशे विख्यातो विद्वन् रमापतिर्जातः । तत्सुतौ हरिरामशिवरामौ उभावपि विद्वांसौ, तयोः शिवरामः कीर्तिबिम्बनृपतेर्गुरुस्तस्य शिवदत्तभवदत्तरुद्रदत्ताख्यास्त्रयोऽपि विद्वांसः सुताः । तेषां मध्ये भवदत्तस्य व्यासदत्तश्रीदत्तज्वालादत्तसुकृति-दत्ताख्याश्चत्वारः पुत्राः । एष एव भवदत्तकनिष्ठसूनुः सुकृतिः ।

विद्याकुशेशयवनीचरराजहंसे संसत्सु वादिगणवादविहीनदंशे ।
कूर्माचलाभिजनके वसुपन्तवंशे जातो रमापतिरिति प्रथितः सुधीन्द्रः ।।
कृष्णातटे प्रतिभटेऽमरविष्टपस्याऽऽगत्यैष पर्वतनरेन्द्रगुरुर्बभूव ।
अस्थापयच्च हृदि सौधवरेऽपि लक्ष्मीनारायणौ विपुलभावनया स विद्वान् ।।
तस्यात्मजौ सकलशास्त्रमतप्रवीणौ ज्येष्ठस्तयोः समभवद् हरिरामसञ्ज्ञः ।
कृष्णारुणान्तरबुधान्प्रतिराजसंसन् निर्जित्य दिग्विजयकौतुकमातनोद् यः ।। (१७/१-३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जयदेवकृतगीतगोविन्दस्याष्टपदीस्तोत्रव्याख्यायाः स्वकृतायाः अन्ते च सुकृतिदत्तेनैतदुल्लिखितमस्ति ।

भवदत्ताभिधधीरसूनवो युगसंख्याश्चरमश्च तेष्वयम् ।
सुकृतीत्यकृत प्रघर्षणं जयदेवीयवचोमणेरिदम् ।।

गौरवपूर्णोऽयं पन्तवंशो वाग्लुङे विराजते । सुकृतिदत्ताग्रजवंशजातो हयग्रीवपण्डितो ज्योतिषशास्त्रकुशलो भूतभविष्यफलादेष्टा विद्वानासीत् सोऽपि दिवङ्गतः । इदानीं तत्पुत्रो यज्ञदत्तोऽस्ति तत्र । पन्तवंश्या अन्ये चेदानीमुपेन्द्र-दुर्गाराजप्रभृतयः सन्ति । एतेषां पन्तकुलोद्भूतानां सर्वेषामपि विदुषां वाक्पटुत्वमकुण्ठितप्रतिभाशालित्वं नानाविधविद्यानु-शीलनव्यसनित्वं चास्माभि-रनुभूतचरमस्ति । विद्वान् कृष्णभक्तो वीरशालिपन्तश्च तद्वंशभव आसीत् । अयं ऋष्यशृङ्ग-श्रमस्थशशिधरस्वामिनः शिष्यः। अस्य सप्तशतपद्यात्मकं श्रीकृष्णचरितं काव्यमस्तीति श्रुतम् । एतस्मिन्नेव पन्तवंशे सप्तदशशतकपूर्वार्धे पर्वतशासकमलयवम्ममल्ल-राजगुरुप्रेमनिधिपन्त आसीत् । अनेन शिवताण्डवतन्त्रस्य मल्लादर्शनाम्नी टीका रचिता । एतद्रचिता कातवीर्यसपर्याकार्तवीर्यदीप-दानपद्धति-ज्वरोत्पत्तिचिकित्साप्रभृतयो भूरिशो ग्रन्थाः सन्ति तेषु तस्य प्रौढपाण्डित्यं जागर्ति । प्रेमनिधिपन्तः कार्तवीर्योपासनाप्रभाव-लब्धविद्य आसीदिति तद्रचनानुशीलनाज्ज्ञायते । तदनन्तरमेतद्वंश्यैः कार्तवीर्यः स्वकुलेष्टदेवत्वेन स्वीकृतः । सुकृतिदत्तस्तारिण्याः कार्तवीर्यस्य च उपासक आसीदिति कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य मङ्गलाचरणपद्यैरेव ज्ञायते । कार्तवीर्यस्य स्वकुलेष्टदेवत्वादेवास्य कवेः कार्तवीर्योदयमहाकाव्यलेखने प्रवृत्तिर्जातेत्यनुमीयते। विष्णोः सुदर्शनचक्रावतारभूतस्य कार्तवीर्यमहाराजस्योपासना सद्यः सिद्धिदायिनी अस्ति । दुर्गासप्तशत्यादितन्त्रविद्यासु ब्रह्मवसिष्ठविश्वामित्रशापोऽस्ति । कार्तवीर्योपासनायां शापो नास्तीति श्रुतम् । सोऽयं मुपासनाविधिरुड्डामरमेरुतन्त्रे विद्यार्णवादितन्त्रेषु बृहन्नारदीयपुराणे च दृश्यते । चन्द्रवंशोद्भवस्य माहिष्मतीपतेः कार्तवीर्यनृपतेरितिवृत्तं देवीभागवते श्रीमद्भागवते ब्रह्माण्डपुराणे च दृश्यते ।

सुकृतिदत्तरचितग्रन्थाः

अस्यैव कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य कतिपयेषु सर्गान्तपद्येषूल्लिखिता-सिद्धान्तवाद-स्फोटवाद-गङ्गाप्रसादप्रभृतयः, वृद्ध्याष्टकसूत्रविवृतिप्रभृतयश्च भूरिशो ग्रन्था सन्ति यत्र सुकृतिदत्तकवेरतुलनीयं पाण्डित्यमभिव्यज्यते।

कवेर्मातापितरौ, जन्मसमयः, अध्ययनम्, महाकाव्यरचनासमयश्च

सुकृतिदत्तस्य पिता भवदत्तपन्त इति प्रथममप्युक्तमेव । किञ्चास्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसर्गान्तपद्येषु कविना मातापितरौ भार्गवीभवदत्ताविति भूयो भूयः समुल्लेखः कृतः । एतन् महाकाव्यसम्पादकप्रपन्नाचार्यस्वामिनाऽस्य भूमिकायां जन्मसमयः १८८० वैक्रमाब्दो निर्धारितः । गुरुश्च वाराणस्यां स्थितः प्रसिद्धो विद्वान् नीलदेवपन्त आसीदिति कथितम् । कविकृतस्य 'अचः परस्मिनपूर्वविधौ' इति सूत्रस्य क्रोडपत्रस्यान्ते रमानाथगुरोर्नाम कविना सादरं गृहीतमिति व्याकरणशास्त्रगुरुस्तु रमानाथ आसीदिति ज्ञायते । इदं काव्यं लिखित्वा कविना १९२८ वैक्रमाब्दे वैशाखशुक्लतृतीयायां समापितमिति - कार्तवीर्योदयमहाकाव्य-सप्तदशसर्गस्थ ३५ तमश्लोकाज्ज्ञायते ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यपरिचयः

अस्मिन् कार्तवीर्योदयमहाकाव्येऽङ्गभूता अद्भुतशृङ्गारादयो यथावसरमुपयुक्ता प्रधानश्चात्र वीररसः । एतच्च कविना सप्तदशसर्गे 'वीरप्रायाखिलरसयुतम्' इति स्वयमप्युल्लिखितमस्ति । अत्र काव्येऽनुप्रासयमकादीनां शब्दालङ्काराणामुपमोत्प्रेक्षादी-नामर्थालङ्काराणाञ्च यथावसरं सर्वत्र उपयोगो विहितः । सप्तमसर्गस्तु विशेषतः खड्गबन्धचक्रबन्धादिचित्रकाव्यनिधानभूतमवास्ति। अत्र कविनाऽप्रतिहतचित्रकाव्यविन्यासपाटवं दर्शितमस्ति । एतादृशचित्रकाव्यविन्यासः किरातार्जुनीये माघकाव्ये च दृश्यते नान्यत्र । कनकप्रभायाः सौन्दर्यवर्णने स्वयंवरवर्णने च कविना नैषधीयकाव्यशैली अनुसृता दृश्यते ।

आलङ्कारिकभणितिभङ्ग्या कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्थं प्रयोगवैचित्र्यं, विविधनूतनशब्दविन्यासः, उपमया पर्यायोक्त्या वा प्रक्रियास्मारणम्, अनायासं नानाविधालङ्कारविन्यासः, नानाविधदुष्करचित्रकाव्यसर्जनकौशलञ्च कवेः कोशव्याकरणसाहित्य-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शास्त्रगतं प्रौढपाण्डित्यं प्रकटयति । वेद-वेदान्त-न्याय-साङ्ख्य-तन्त्र-ज्यौतिषादिशास्त्रस्थानां विषयाणामालङ्कारिकसरण्या काव्ये समावेशः प्राप्तावसराणां धर्मार्थकाममोक्षशास्त्राणां गूढतत्त्वोद्घाटनं यथायथविवेचनं चास्य कवेर्नानाविधशास्त्रधुरन्धरत्वं द्योतयति । नहि ज्ञानलवमात्रदुर्विदग्धा एतादृशप्रौढपाण्डित्यपूर्णं महाप्रबन्धं निर्मातुं क्षमन्त इति विदिततरमेवास्ति प्रेक्षावत्सु। नेपाले सन्ति बहवः सुकृतिदत्तपन्तप्राक्कालभवा अपि यदुवंश-हरिकेलिप्रभृतिमहाकाव्यनिर्मातारः कवयः । एतच्छताब्दीम्भवाश्च कुलचन्द्रमाधवदेवकोटा-दधिराममरासिनि-पूर्णप्रसादप्रभृतयः कवयः । वर्तमानसमये च कृष्णप्रसादभरतमन्थलीयाद्या कवयः। एतेषु ज्यायांसौ सुकृतिकुलचन्द्रावेव। तत्रार्थगौरवकाव्यनिर्माणे सुकृतिः । साहित्यविच्छित्तिमधुरकाव्यनिर्माणे च कुलचन्द्रः । सममेवोल्लिखितानामन्येषां कवीनां काव्येषु गाम्भीर्यं माधुर्यं च नास्तीति न मदीयकथनतात्पर्यम् । अस्ति तेषां कवीनां काव्येष्वपि गाम्भीर्यं माधुर्यं च किन्त्विमौ कवी सुकृतिकुलचन्द्रौ महिम्ना तुलायां गौरवं दधतः ।

अयं कविः स्वप्रबन्धमुद्दिश्य स्वयमेव प्रतिजानीते -

फणिपतिभणितिप्रविष्टचेता, उदयनवाचि विशारदः स्मृतिज्ञः ।
भरतवचनभारतोक्तिविज्ञो मम कृतिदर्शनमातनोतु विद्वान् ।। (१७/१७)

व्याकरण-न्याय-स्मृति-नाट्यशास्त्र-भारतादिग्रन्थाध्ययनव्युत्पन्नचेता विद्वानेवैतत्काव्याध्ययने क्षम इति युक्तमेवैतत् किन्तु -

नलिनपुलिननाकुजन्मभाजोऽनवकवयो विहरन्तु काव्यवाचा ।
कलियुगजनुषां गिरः कवीना सुकृतिरमौ मनुते जरत्तृणानि ।। (१७/१९)

अत्र ब्रह्मव्यासवाल्मीकिभिन्ना अन्ये कलियुगभवाः कालिदासभारविमाघश्रीहर्षादयः कवयः सर्वेऽप्याक्षिप्ता इत्यस्य कवेर्निरतिशय दर्पावेशोऽपि व्यज्यते । पुनश्च -

नासूयामो वयमिह बुधा मत्सरत्यक्तचित्ताः
श्रीहर्षोक्तिः सहृदयहृदां हर्षवर्षन्तनोतु ।
तुल्या हीना मम नु भणितिर्यादृशी चास्ति तस्याः
सत्यं सत्यन्निगदत तथा नानृतात् पापमन्यत् ।। (१७/२०)

अस्मिन्पद्ये श्रीहर्षस्य नैषधीयमहाकाव्येन सह कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य साम्यं विवक्षितमिति व्याहृतपूर्वापरार्था कवेरुक्तिस्तं निरतिशयदर्पावेशयुतं व्यनक्ति । अथवा स्वसमकालिका दुर्विदग्धा कवय एव कविनाऽत्र कलियुगजनुष इति विवक्षिताः । अथवा तत्पद्यमन्यानि कानिचित्पद्यानि च तद्वंश्यैरन्यै वंशवर्णनपद्यमध्ये रचयित्वा प्रक्षिप्तानि स्युरिति मन्ये ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यमिदं समग्रतोऽध्ययने क्वचिद् व्याकरणन्यायवेदान्तसाङ्ख्यज्यौतिषादिशास्त्रतत्त्वसंवलितं क्वचिच्च गूढेतिहासनिदर्शनपरं क्वचिच्च निगमागमरहस्यं कठिनं क्वचिच्च यमकखड्गबन्धगोमूत्रिका सर्वतोभद्रादिचित्रकाव्यसङ्घटनादुर्गमं च सन्नारिकेलफलमिव पीलुफलमिव कठोरमन्तर्हितार्थतत्त्वजटिलमाभाति । यमकानुप्राससङ्घटनाव्यग्रता कवेः सर्वत्र दृश्यते। गोमूत्रिकाबन्धादिचित्रकाव्यभेदप्रभेदसमावेशश्चास्य सप्तमसर्गे दृश्यते । तान् अन्यसर्गस्थाञ्च चित्रकाव्यभेदानधिकृत्यात्र चर्चा विधीय मानाऽस्तीति किं तच्चित्रकाव्यमिति प्रथमं तद्विषयेऽलङ्कारशास्त्रिणां विचाराः प्रस्तूयन्ते ।

चित्रकाव्यविषयेऽलङ्कारशास्त्रिणां विचाराः

केचित्सर्वमप्यलङ्कारजातं चित्रसंज्ञया व्यवहरन्ति । केचिच्च यमकखड्गबन्धादिकमेव चित्रकाव्यमिति कथयन्ति। केचन खड्गबन्धादिकाव्यप्रहेलिकादिकाव्ये च चित्रकाव्यमिति व्यपदिशन्ति । तत्रापि चित्रं काव्यलक्षणशून्यमकाव्यमिति केचित्। अधमं काव्यमिति केचन । खड्गबन्धादिकाव्यप्रहेलिकादिकाव्यं नीरसं काव्यान्तर्गडुभूतमिति च वदन्ति । केचिच्च श्रोतृणां मनसि कुतूहलजनकत्वाद् चमत्कारजनकत्वाच्च सुधीभिर्ग्राह्यमेतदिति वदन्ति । अतश्चित्रकाव्यविषये भूयान् मतभेदो दृश्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र चित्रकाव्यविषये प्रथमपरिच्छेदे दण्डी इष्टार्थव्यवच्छिन्नपदावलीनां काव्यशरीरत्वं काव्यशोभाकराणां धर्माणामलङ्कारत्वं प्रतिपाद्य उपमादीनर्थालङ्कारान् द्वितीयपरिच्छेदे व्याख्यातवान् । अनन्तरं तृतीयपरिच्छेदे आदित ७७ पद्यपर्यन्तयमकभेदप्रभेदा दर्शिताः। तदनन्तरं गोमूत्रसर्वतोभद्रादिबन्धकाव्यभेदाः प्रहेलिकादिकाव्यभेदाश्च सादरं व्याख्याताः । तेषां चित्रसंज्ञाऽपि नदत्ता। एतेन ज्ञायते दण्डिनो विचारे शब्दालङ्कारेषु यमकादिषु अर्थालङ्कारेषु गोमूत्रबन्धादिषु चित्रकाव्येषु प्रहेलिकादिषु क्लिष्टकाव्येषु च समान एवं आदरः प्रतिभाति ।

भोजमतम्

मम्मटात्किञ्चित्कालप्राक्तनो भोजराजराजः सरस्वतीकण्ठाभरणे स्वग्रन्थे द्वितीयपरिच्छेदे यमकस्य पादादिमध्यान्तादिभेदान् समुद्यमकमहायकभेदाँश्च व्यपेताव्यपेतस्थूलसूक्ष्मादिभेदेन बहुधा प्रदर्श्यानन्तरमनुप्रासभेदानु-ट्टङ्कितवान् । तदनन्तरञ्च -

वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
नियमस्तद्बुधै षोढा चित्रमित्यभिधीयते ।।

षोढा चित्रप्रकारमुद्दिश्य एकद्वित्रिचतुर्व्यञ्जनचित्रं निष्कण्ठ्यनिस्तालव्यादिवर्णचित्रम् । ह्रस्वैकस्वरदीर्घैकस्वरादिचित्रं प्रतिपादितवान् । ततश्चाकारचित्रभेदान् अष्टदलचतुर्दलषोडशदलादिबन्धमुरजबन्ध-चक्रबन्धगोमूत्रिका-बन्धसर्वतोभद्रादीन् बन्धान्, अक्षरमुष्टिविन्दुच्चुतकच्युताक्षरदत्ताक्षरकारकगूढक्रियागूढपादगूढ-बहिःप्रश्नान्तः-प्रश्नादिकाव्यभेदाँश्च भूरिशः सायासं सश्रद्धं च व्याकृतवान् । अनेन शब्दालङ्कारेषु अर्थालङ्कारेषु चित्रकाव्येषु वा न्यूनाधिकभावो नैव दर्शितः ।

त्रयोदशशताब्दीसम्भवो वाग्भटोऽपि स्वग्रन्थे वाग्भटालङ्कारे काव्यलक्षणे स्फुटरीतिरसोपेतमिति काव्यलक्षणविशेषणं दत्त्वा रसपक्षपाती सन्नपि दण्डिभोजसम्मतां सरणिमनुसृत्य चित्रकाव्यं विस्तरशः प्रतिपादयति।

वाग्भटस्य चिकाव्यलक्षणम्

तथाहि वाग्भटो वाग्भटालङ्कारप्रथमपरिच्छेदे हारबन्धच्छत्रबन्धौ चित्रकाव्यनिर्देशनार्थमुद्दिश्य चतुर्थपरिच्छेदे शब्दालङ्कारनिरूपणप्रकरणे -

यत्राङ्गसन्धितद्रूपैरक्षरैर्वस्तुकल्पना ।
सत्यां प्रसत्तौ तच्चित्रं चित्रकृच्च यत् ।। (४/७) ।

इति चित्रकाव्यलक्षणं सामान्यतो निर्दिश्य षोडशदलपद्मबन्धादीन् मात्राच्युतकादीन् प्रहेलिकाभेदान् पादयमकमहा-यमकप्रभृतीन् यमकभेदान् प्रदर्शयति २४ पद्येषु । चित्रकाव्येषु श्रद्धावतामाचार्याणामेते विचाराः प्रदर्शिताः ।

अथ ध्वनिसंप्रदायानुयायिनां चित्रकाव्यसाधकत्वमकाव्यत्वं वा प्रदर्शयतां नव्यमतानुयायिनां विचाराः प्रदर्श्यन्ते।

आनन्दवर्धनमतम्

ध्वनिकार आनन्दवर्धनो व्यङ्ग्यार्थप्राधान्ये ध्वनिकाव्यं व्यङ्ग्यार्थस्य गुणभावे गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति द्विधा काव्यभेदं प्रदर्श्य, व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकारशून्यं रसभावादितात्पर्यरहितं केवलं वाच्यवाचकमात्राश्रयेणोपनिबद्धं चित्रम्, तत्र शब्दचित्रं दुष्करयमकादि, अर्थचित्रमुपमोत्प्रेक्षादि । यदि चोक्तेऽपि चित्रकाव्ये रसाद्यपेक्षा तदा तद् गुणीभूतव्यङ्ग्यं नाम काव्यं भवतीति प्रोक्तवान् । तत्र खड्गवन्धमुरजबन्धादिचित्रकाव्यचर्चा नैव विहिता तेन ।

विश्वनाथकविराजमतम्

विश्वनाथकविराजः स्वग्रन्थे साहित्यदर्पणे चतुर्थपरिच्छेदे ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यं चेति द्विधा काव्यमुक्त्वा तयोर्भेदो-पभेदविवरणानन्तरं केचिच्चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्तीति काव्यप्रकाशमतं कटाक्षितवान् । अन्ते च-

प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।
उभे काव्ये ततोऽन्यच्चित्रमित्यभिधीयते ।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति ध्वनिकारमतं प्रमाणीकृत्य शब्दार्थालङ्कारयोरुभयोरपि चित्रकाव्यत्वं स्वीकृतवान् । पुनश्च दशमपरिच्छेदे शब्दालङ्कारनिरूपण-प्रसङ्गे **पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते** इत्यभिधाय खड्गमुरजादिबन्धानां विशिष्टं लक्षणमुक्तवान् । एतेनाभिज्ञायते चित्रकाव्यमकाव्यं वदतोऽपि दर्पणकारस्य मनसि चित्रकाव्यविषयेऽपेक्षाऽस्त्येवेति।

निष्कर्षः

एतान् पूर्वेषां विचारानाकलय्य त्रिधा चित्रकाव्यमिति वक्तुं शक्यते –

१) शब्दचित्रमनुप्रासयमकादिकम्

२) अर्थचित्रमुपमादिकं प्रहेलिकादिचित्रकाव्यञ्च

३) वर्णचित्रं गोमूत्रिकाबन्ध-खड्गबन्ध-सर्वतोभद्रबन्धादिकाव्यं बिन्दुच्युतकाक्षरच्युतकदत्ताक्षरादिकाव्यम्, एकव्यञ्जन-द्विव्यञ्जनैकस्वरं द्विस्वरकादिकाव्यञ्च । यतो ह्येतानि काव्यानि वर्णविन्यासवैचित्र्यादेव सिध्यन्तीति। तथा चोक्तम्-

वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
नियमस्तद्बुधै षोढा चित्रमित्यभिधीयते ।। (सरस्वतीक. ३/१०९)

अथ कथं प्रहेलिकादिकाव्यमर्थ-चित्रमिति चेदुच्यते –

चक्री त्रिशूली न हरो न विष्णुर्महाबलिष्ठो न च भीमसेनः ।
स्वच्छन्दचारी न नृपो न योगी सीतावियोगी न च रामचन्द्रः ।।

इत्यादिपद्येषु स्फुटमेवार्थवैचित्र्यं लभ्यत इति ।

यमकादिकाव्येषु, चित्रबन्धकाव्येषु प्रहेलिकादिकाव्येषु रसस्पर्शाभावादकाव्यत्वमिति साहित्यदर्पणकारादयो यद् वदन्ति तत्रोच्यते– तेन तत्रैव स्वग्रन्थे साहित्यदर्पणे स्ववृद्धप्रपितामह सहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविवरपण्डितनारायण–दत्तोक्तिसम्मता धर्मदत्तोक्तिः प्रमाणीकृत्योद्धृताऽस्ति –

काव्ये(रसे) सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः।।
तस्माददद्भुतमित्याह कृती नारायणो रसम् ।

एते सर्वेष्वपि रसेषु रसमयेषु सर्वेषु काव्येषु वा चमत्कार एव सारस्तस्मात् सर्वत्रैवाद्भुतो रसो भवतीति निर्वचनं जातम् । अथ कोऽयं चमत्कार इति विषयेऽपि – **चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्याय** इत्यपि साहित्यदर्पणकारैरुक्तमेव। अथ यदि चित्तविस्ताररूपो विस्मयश्चमत्कारस्तदा कविगोष्ठ्यादिषु प्रयुक्तानीमानि चित्रबन्धप्रहेलिकादिकाव्यान्यपि सहृदयहृदये कमपि कौतूहलमौत्कण्ठ्यञ्चापातत उत्पाद्य ज्ञाते च तत्त्वार्थे पर्यन्ते भवदुक्ते चेतोविस्ताररूपे विस्मयभावे आत्मानं स्थगयन्ति। अतः सर्वेषामपि चित्रकाव्यानामद्भुतरसयुक्तत्वं भवत्कथनादेव प्रतिपन्नम् । पुनश्चात्र भवद्भिरनुप्रासालङ्कारनिरूपण-समयेऽनुप्रासशब्दस्यार्थं व्याकुर्वद्भिरभिहितम् 'रसाद्यनुगुणत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः' इति अतो रसानुगुणत्वे सत्यनुप्रासस्य स्वीकृतं काव्यत्वम् । यदि तादृशानुप्रासस्य काव्यत्वं स्वीक्रियते तर्हि अर्थप्रसत्तिबाधामकुर्वदेकद्विपदावृत्तिजातं स्वल्पयमकं काव्यत्वेन स्वीकर्तव्यम् । विनिगमनाविरहात् । तथा च – **मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः** इत्यादि माघकाव्योदाहरणेषु का रसाप्रकृष्टिरिति भवन्त एव पृच्छ्यन्ते । दुष्करबन्धात्मकमहायमकहारबन्धादिकं चित्रकाव्यं यदि माधुर्यप्रचुरान् शृङ्गारादीन्नपुष्णीयात् नास्वादयेद्रसं सम्भाँस्तथापि तत्रस्थमद्भुतरसमास्वादयितुं सहृदयान् को निवारयेत्। अनुभवश्चैष सहृदयानाम् ।

वाग्भटेनाप्युक्तम् –

यत्राङ्गसन्धिस्तद्रूपैरक्षरैर्वस्तुकल्पना ।
सत्यां प्रसत्तौ तच्चित्रं तच्चित्रं चित्रकृच्च यत् ।।

अत्राङ्गसन्धिस्वरूपैरक्षरैर्विहितस्य कस्यापि वस्तुनः परिकल्पनेति चित्रकाव्यलक्षणमुक्त्वा द्वितीयलक्षणे विस्मयजनिकोक्तिश्च

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चित्रकाव्यत्वेनोक्ता – **आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्** इत्यमरकोशाच्चित्रशब्दस्यालेख्यमाश्चर्यं चेति द्वावर्थौ, विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यमित्यमरकोशकथनादेवाद्भुतरसस्य च विस्मयः, अद्भुतम्, आश्चर्यम्, चित्रमिति पर्यायाः । अतो वाग्भटोक्त्या चित्रकाव्यमद्भुतरसयुक्तं भवतीति निष्पद्यते । इति चित्रकाव्यमपि न तुच्छत्वेनोपेक्षणीयमिति मदीयो विचारः । अत एव भारविमाघादिकविभिस्तस्य निर्माणे महान् प्रयासो विहितः स्वकाव्ये तेषामेव पूर्वेषां पन्थानमनुसरता सुकृतिदत्तकविनाऽप्यत्र चित्रकाव्यनिर्माणे प्रयत्नो विहितोऽस्ति । अत्र सप्तमसर्गश्चित्रकाव्यानां निधिरेवाऽस्ति । तत्र केषाञ्चिदेव निदर्शनमस्मिन् कार्यपत्रे विदुषां समक्षमुपस्थाप्यते ।

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये चित्रकाव्यचर्चा

अत्र अकारादि ज्ञान्तवर्णान् पद्यादौ पद्यान्ते च संस्थाप्य रचितान्येकपञ्चाशत् पद्यानि सन्ति । तत्र अ आ इ ई प्रभृतयः षोडशवर्णाः, कादिहान्तास्त्रयस्त्रिंशत् प्रचलितवर्णमालाक्रमेण स्मृताः । अन्ते क्षज्ञौ गृहीतौ त्रकारश्च परित्यक्त इति तदानीं तादृशी एव स्थितिरक्षरशिक्षणे स्यादिति बुध्यते । तत्राकाराद्यन्तपद्यं यथा –

अथामराणामधिपः स्मराणामुद्गीतवृत्तान्तमिदन्निशम्य ।
स्वस्थानहानभ्रमजातदैन्यसैन्येन भूयः शतमन्युरास ।। (७/१)

ज्ञकाराद्यन्तपद्यं यथा –

ज्ञातं ससर्वज्ञतया स्वयञ्चारण्योद्भवं वस्तु गुरुं न्ययुङ्क्त ।
संशिक्षयन्तो जगतीं महान्तो ज्ञात्वापि पृच्छन्ति गुरून् हि विज्ञाः ।। (७/५१)

श्लोकगोमूत्रिका (१)

समानयन्मान्यजनं द्विजानां विसारिदैन्यानलकीलजालः ।
निर्वापयन्दानजलप्रवाहैररण्यहस्तीव रराज राज्ये ।। (७/६६)
समापयन्दैन्यवनं प्रजानां विद्धारिसैन्यातुलशीलशालः ।
सर्वाभयज्ञानकलप्रवादैरगण्यकास्तीव रराज राज्ये ।। (७/६७)

प्रतिलोमार्धम्

वायुरोधपरो धीरो रमारासकलोऽरिहा ।
हारिलोकसरामाररोधीरोपधरो युवा ।। (७/६८)

सर्वतोभद्रम् (२)

सा शारदा दारशासाशारसार रसारशा ।
रसावहाहावसार दारहाविविहारदा ।। (७/८०)

दशदलपद्मबन्धः (३)

लब्धपालनविल्लक्षवालकापालनामलः ।
लङ्केशलङ्घनां लप्स्यन् सललौ क्ष्मां लसद्बलः ।। (७/८२)।

षोडशदलपद्मबन्धः (४)

वरवीरपरस्मेरहरसारधरः स्थिरः।
वारम्वारम्मारमारमारन्पारकरम्परः ।। (७/८३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खड्गबन्धः (५)

नवां वीरकलां श्रुत्वा कार्तवीर्य्यस्य वृत्रहा ।
हाजगाम विहस्तत्वं को वा भूपः क्षितौ तु न ।।
नरवीरस्य तस्यासीद्भूमौ साध्यन्न किञ्चन ।
नारायणो नराणां स कारुण्याद्दर्शनङ्गः ।। (७/८४-८५)

त्रिशूलबन्धः (६)

विलेसु तद्यशःस्तोभा मानिनां प्रप्रथागमाः ।
मानिता विविधग्रामा मान्तोवीररसप्रभाः ।। (७/८७)

कविनामाङ्कषडरचक्रबन्धः (७)

तातः सुन्दरकृत्स्नवीरचरितं भव्यप्रवादप्रियम्,
दृष्ट्वा कृत्यमितावधानचरणं तं वात्कृतान्तश्रियम् ।।
वष्टीति स्म स काश्यपी प्रचलितक्षोणीशसञ्ज्ञम्मुदा,
दातारं यमिनां यशस्तव परं दृप्ते कृतान्तं सदा ।। (७/९५)

कविकाव्यनामाङ्कबन्धचित्रम् (८)

सुतं युवानं समभूमिबालिका प्रकृष्टनर्मालयमच्छवार्तकम् ।
सुनीतिवित्कर्तुमियेष वीतभीः वृतं मुदा तैरखिलैर्यशस्विनम् ।।
महर्षिदत्तं प्रतिरागशालिनं त्रिलोकगेहाङ्कजनावविक्रमम् ।
अमात्यवर्य्योऽवविधानमादिशं प्रतोषितार्य्यप्रतिराजमानितः ।।
सुतुष्टसप्रान्तसमाजसम्मतो मुदा चलद्दत्तगणोऽवनिप्रभुः ।
परिप्लवो भव्यपरम्परोर्भिभिस्तं सर्वपौरानुमतिं समागतम् ।। (७/९६-९८)

हारबन्धः

सम्भारान् भानुभासो नरवरशिरसा वन्दितो दिव्यदिव्यः,
मानोत्तानोननोनोऽकृतसुतहितकृल्लोकशोकघ्नकर्म्म ।
धातापाता प्रतापी क्षितिपतिरतिमत्क्षेमधामप्रमग्नः,
संसारासारसाक्षीविकचकजकरामानतानप्रनन्दन् ।। (७/९९)।

उपर्युक्तचित्रकाव्यानां चित्राणि अधः प्रस्तुतानि सन्ति ।

श्लोकगोमूत्रिका बन्धः (सप्तमसर्गे ६६-६७ पद्ययोः)

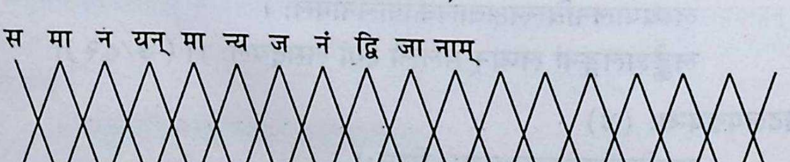

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वि सा रिं दै न्या न ल की ल जा लम्

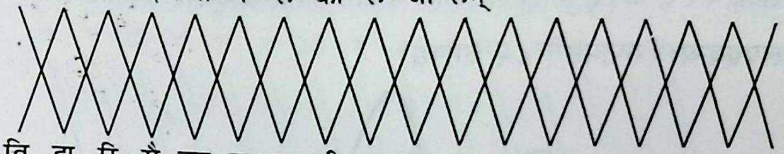

वि द्वा रि सै न्या न ल की ल जा ल

नि र्वा प यन् दा न ज ल प्र वा है

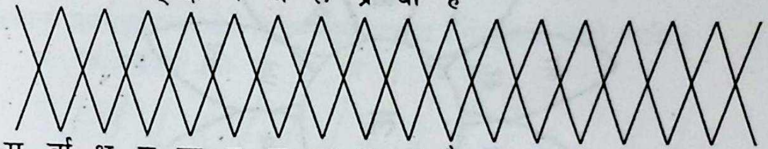

स र्वा भ य ज्ञा न क ला प्र वा दै

र र व्य ह स्ती व र रा ज रा ज्ये

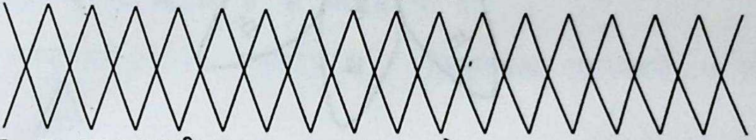

र र व्य का स्ती व र रा ज रा ज्ये

अत्र द्वयोः पद्ययोः परस्परं प्रथमयोः पादयोः, द्वितीययोः पादयोः तृतीययोः पादयोः चतुर्थयोः पादयोश्च स्थितानां वर्णानां गोमूत्रिका सदृशी गतिर्दृश्यते। तत्रैकस्यां पङ्क्तौ प्रथमपद्यप्रथमपादो लेख्यः। अन्यस्यां पङ्क्तौ द्वितीयपद्यस्य प्रथमः पादः।

सर्वतोभद्रबन्धः (सप्तमसर्गे अशीतितमपद्ये)

सा	शा	र	दा	दा	र	शा	सा
शा	र	सा	र	र	सा	र	शा
र	सा	व	हा	हा	व	सा	र
दा	र	हा	वि	वि	हा	र	दा
दा	र	हा	वि	वि	हा	र	दा
र	सा	व	हा	हा	व	सा	र
शा	र	सा	र	र	सा	र	सा
सा	शा	र	दा	दा	र	शा	सा

सा शारदा दारशासा शारसाररसा रशा ।
रसावहा हावसार दारहावि विहारदा ।। इति पद्यम् ।

अत्र तिर्यग्गता अधोगताश्च नवरेखाः कार्याः । ततश्चतुःषष्टिकोष्ठात्मकं वर्गाकारं यन्त्रं जायते । तस्मिन्यन्त्रे प्रथमद्वितीय-तृतीयचतुर्थपङ्क्तिषु क्रमशः प्रथमद्वितीयचतुर्थपादा लेख्याः । पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमपङ्क्तिषु व्युत्क्रमेण चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा लेख्याः । इदं सर्वतोभद्रमण्डलजातम् । पठने प्रादक्षिणपश्चिमाभ्यस्तुल्यमेवोच्चारणं भवति । विदिक्षु कर्णगत्या पठने

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वज्ञापि सा, शाशा, र र र, सा सा, व, हा हा, एतानि वर्णानि सर्वतोभद्रचक्रवद् भवन्तीतीदं सर्वतोभद्रबन्धकाव्यम् ।

दशदलपद्मबन्धः (सप्तमसर्गे ८२ तमपद्ये)

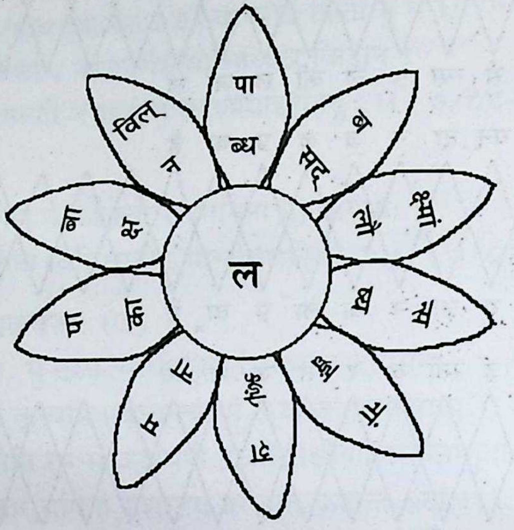

लब्धपालनविल्लक्ष्यबालकापालकामलः ।
लङ्केशलङ्घनां लष्यन्स ललौ क्ष्मां लसद्बलः ।।

षोडशदलपद्मबन्धः (सप्तमसर्गे ८३ तमपद्ये)

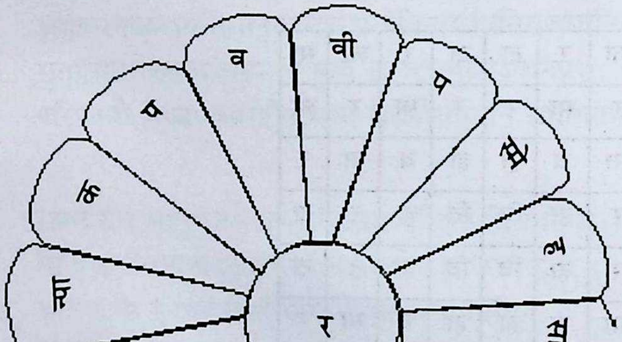

अस्मादेव पद्याद् गोमूत्रबन्धोऽपि जायते सोऽन्यस्मिँश्चित्रे दर्श्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्ध-गोमूत्रिकाबन्धः (सर्गः ७, श्लोकम् ८३)

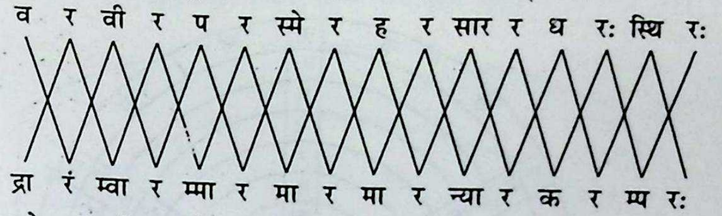

अर्धगोमूत्रिकाबन्धे प्रथमतृतीयपादयोः, द्वितीयचतुर्थपादयोश्च । गोमूत्रिका बन्धो भवति ।

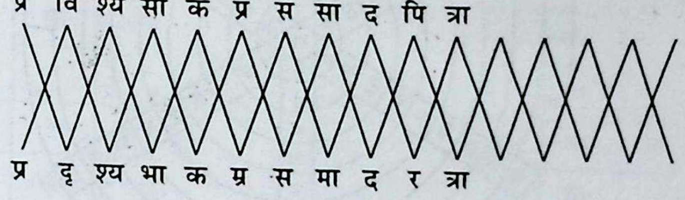

खड्गबन्धः (सप्तमसर्गे ८४-८५ श्लोकौ)

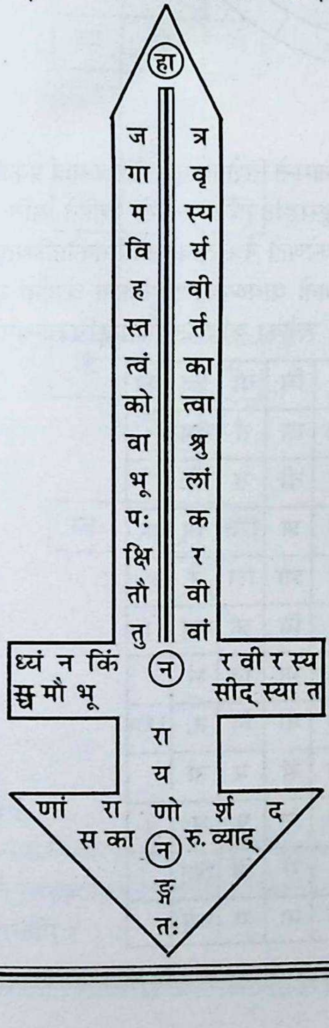

त्रिशूलबन्धः (सप्तमसर्गे ८७ पद्ये)

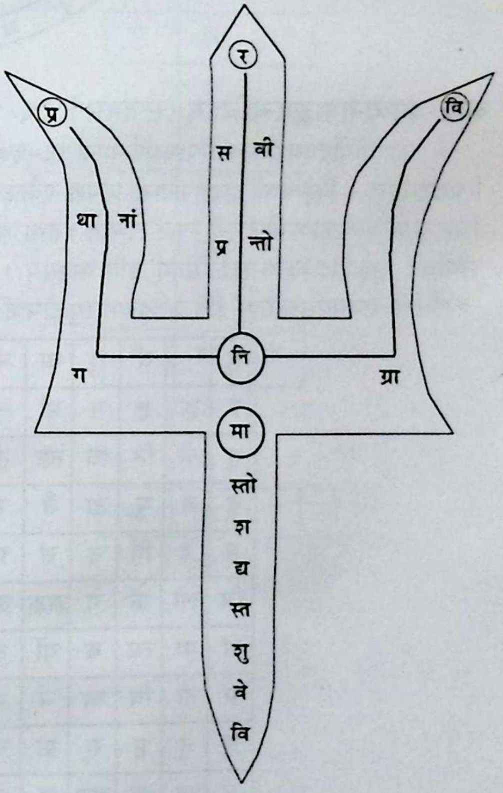

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कविनामाङ्कः षडरचक्रबन्धः (सप्तमसर्गे ९५ तमपद्ये)

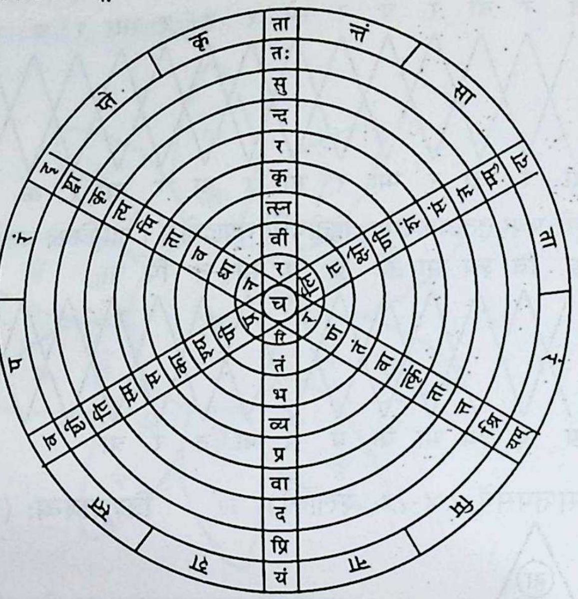

कवि-काव्यनामाङ्कबन्धचित्रम् (सप्तमसर्गे ९६-९७-९८)

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसप्तमसर्गस्थानां ९६-९७-९८ एतेषां पद्यानामन्ते विशेषकम् इत्येतावन्मात्रं प्रकाशितपुस्तके लिखितमस्ति । किन्त्वेषां द्वादशपादानां क्रमश एकैकस्यां पङ्क्तौवर्णपङ्क्तिसङ्गतिपूर्वकमुल्लेखे विहिते सति अधस्तन-चित्रानुसारं कविकाव्ययोर्नामनी स्फुटं लभ्यते । तथा च कर्णतया ईशानकोणतो नैर्ऋत्यकोणपर्यन्तकोष्ठस्थितानां वर्णानां संयोजने 'सुकृतिदत्तकविराजनिर्मितम्' इति वाक्यम् । एवमेवाग्नेयकोणतो वायव्यकोणपर्यन्तानां वर्णानां संयोजने च 'कार्तवीर्य-राजवर्यसुचरितम्' इति काव्यनाम स्फुटीभवति । अत इमे त्रय॰ श्लोका कविकाव्यनामाङ्गचित्रबन्धगर्भाः सन्ति।

सु		तं	यु	वा	नं	स	म	भू	मि	वा	लि	का
प्र	कृ	ष्ट	न	र्मा	ल	य	म	च्छ	वा	र्त	कम्	।
सु	नी	ति	वि	त्क	र्तु	मि	ये	ष	वी	त	भीः	
वृ	तं	मु	दा	तै	र	खि	लै	र्य	श	स्वि	नम्	"९६"
म	ह	र्षि	द	त्तं	प्र	ति	रा	ग	शा	लि	नं	
त्रि	लो	क	गे	हाङ्	क	ज	ना	व	वि	क्र	मम्	।
अ	मा	त्य	व	र्यो	व	वि	धा	न	मा	दि	शं	
प्र	तो	षि	ता	र्य	प्र	ति	रा	ज	मा	नि	तः	९९७
सु	तु	ष्ट	सु	प्रा	न्त	स	मा	ज	सं	म	तो	
मु	दा	च	लद्	द	त्त	ग	णो	व	नि	प्र	भुः	।
प	रि	प्ल	वो	भ	व्य	प	रं	प	रो	र्मि	भिस्	
तं	स	र्व	पौ	रा	नु	म	तिं	स	मा	ग	तम्	

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हारबन्धः (सप्तमसर्गे ९९ तमे पद्ये)

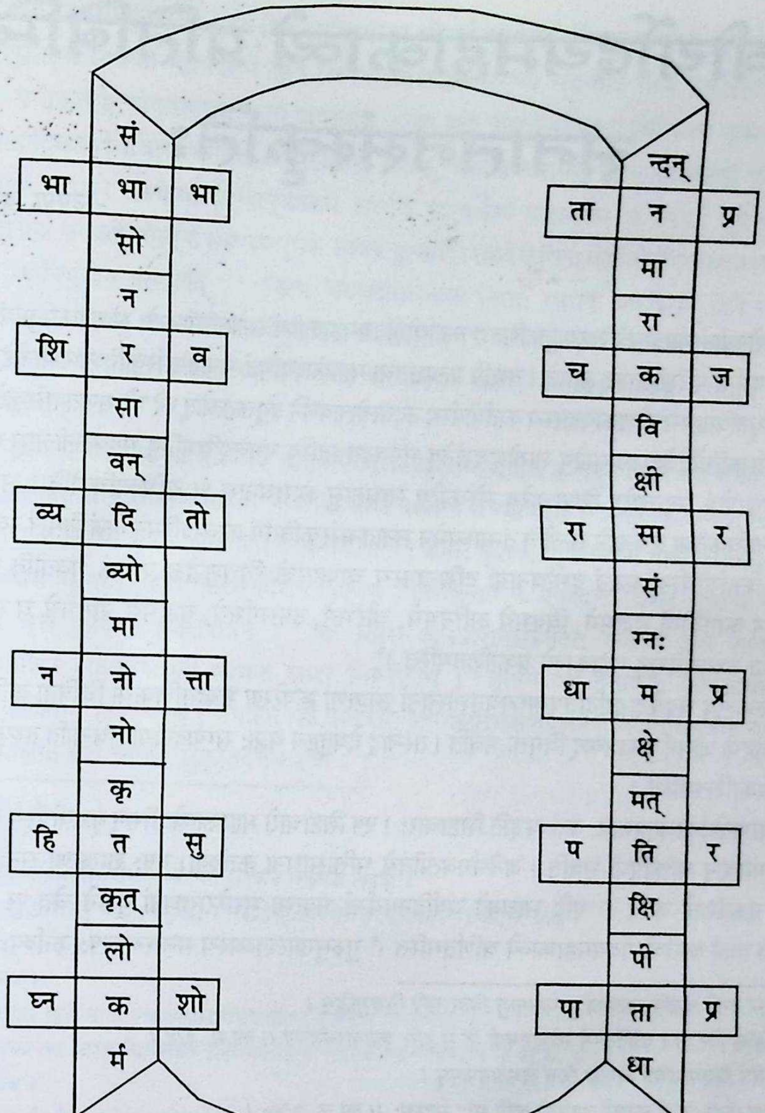

पर्यन्तवाक्यम्

इत्थं मया विचारपत्रेऽस्मिन् प्रतिनिधिमूलकतया केषाञ्चन चित्राणि प्रस्तुतानि । येषां चित्रकाव्यानां लक्षणानि अत्र न दत्तानि तानि सरस्वतीकण्ठाभरणादौ विलोकनीयानि । केषाञ्चन चित्रकाव्यानां लक्षणानि सुधीभिश्चित्रं दृष्ट्वा स्वयमूह्यानि इति वदन् विरमामि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रतिबिम्बिता सनातनसंस्कृतिः

- उपप्रा. ध्रुवप्रसादज्ञवाली

काव्यगुणैरोतप्रोतं शास्त्रीयवैशिष्ट्यानुप्राणितञ्च कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं सनातनसंस्कृतेः संवाहकमनुपमं ग्रन्थरत्नमस्तीति आरम्भतोऽवसानपर्यन्तं परिशीलनाद् ज्ञायते । यद्यपि प्रत्यक्षतया महाकाव्यमिदं सनातनसंस्कृतिव्याख्यानोद्देश्येन न प्रणीतम्, तथापि धर्मावनाय धृतविग्रहस्य हरेश्चक्रावतारस्य कार्तवीर्यस्य उदयलीलावर्णने प्रयुक्ततत्वात् पदे पदे सनातनसंस्कृतेः सुरभिरनुभूयते। वस्तुतः सनातनसंस्कृतिर्वेदवेदाङ्गप्रमुखेषु शास्त्रेषु दर्शनेषु भगवदतवतारेषु भगवद्विभूतिषु भगवल्लीलासु महापुरुषचरितेषु, धर्माचरणेषु सदाचरणेषु सदाचारेषु शिष्टाचारेषु संस्कारेषु साधनासु आराधनासु च अभिव्यक्तिमेति । अस्मिन् महाकाव्ये उक्तविषयाणां न्यूनाधिकतया वर्णनानि सन्तीति तन्माध्यमेन सनातनसंस्कृतिरपि काव्येऽस्मिन् निजं निर्मलं स्वरूपं प्रकाशयति।

भगवतः कार्तवीर्यस्य ध्यानं दुर्भावनाया दुश्चिन्तनस्य चापहारकं चित्तशुद्धेश्च कारकं भवतीति तथ्यं विशदीकृतं कविना।[1] भगवान् कार्तवीर्यो राजभये, विषभये अग्निभये, चौरभये, उपसर्गभये, युद्धभये, रोगभये च संस्मरणेन स्मरतां कल्याणं तनोतीति तथ्यमस्मिन् महाकाव्ये प्रकाशितमस्ति ।[2]

प्राच्यगुरुकुलेषु वेदवेदाङ्गादिविषयाध्ययनशीलानां छात्राणां रूपरेखा शब्दतूलिकया चित्रिता कविना।[3] यज्ञैर्देवानां तुष्टिर्भवति । देवतुष्ट्या जीवनं दुःखत्रयाद् विमुक्तं भवति । तस्माद् देवतुष्टये यज्ञाः सम्पादनीया भवन्तीति तथ्यं महाकाव्येऽस्मिन् अनेकप्रसङ्गेषु प्रकाशितमस्ति ।

श्रीगुरुचरणयोर्दण्डवत्प्रणामः कर्तव्य इति शिष्टाचारः । एष शिष्टाचारो महाकाव्येऽस्मिन् कृतवीर्यस्य दत्तात्रेयदर्शनावसरे प्रकाशितः ।[4] भगवान् भक्तिप्रियो भवति । जनैर्भगवत्प्रीतये भक्तिसाधना कर्तव्या। एषः शास्त्राणां सन्देशः कार्तवीर्योदये महाकाव्येऽपि प्रकाशितो वर्तते ।[5] यदि साधको वर्षदिनपर्यन्तं भक्त्या मुरारेराराधनां कुरुते चेत् स स्वमनोरथप्राप्तये समर्थो भवतीति तथ्यं कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये वर्णितमस्ति ।[6] गुरुमुखाल्लब्धस्य मन्त्रस्य जपः कर्तव्यः, गुरुमुखात् श्रुतेन

---

१. *यच्चिन्तनं हरति चेतसि जातमात्रं दुर्ध्यानमाशु वितरत्यपि चित्तशुद्धिम् ।*
संशोधयेन्निह गिरं निज कीर्तिनीम्मे स्वेच्छामयो हि स हरिः कृतवीर्य्यजन्मा ।। का.म. १/४ ।

२. *भवच्चरित्रं त्रिजगत्पवित्रं विगाह्य चित्तं लभतामपापम् ।*
सरो यथा ग्रीष्म-ऋतौ मनुष्यो वर्षासरो वापि सदा सदम्भः ।। का.म. ७/४० ।

३. *पठन्ति यत्र द्विजवर्यबालाः शाला अधिष्ठाय गुरोर्विशालाः ।*
ऐकान्यिकत्वे कृतहस्ततालास्त्रिपुण्ड्रभाला धृतशास्त्रजालाः ।। का.म. १/२४ ।

४. *जन्मनः प्रभृति चानुसूयया लालितं हृदयहारि जन्मिनाम् ।*
तस्य दर्शनमुपेयिवान्नृपो दण्डवत्प्रणिपपात पादयोः ।। का.म. ३/३ ।

५. *भक्तिरेव हरयेऽपि रोचते न श्रियो गणयते सविभ्रमम् ।*
तोयपूर्णघनमध्यसंलसच्चञ्चलातिचपलोदयप्रभम् ।। का.म. ३/५० ।

६. *वर्षमेकमुपधाव मुरारिं तीव्रभक्तिसचिवस्संहदारः ।*
सेत्स्यते तव मनोरथ एष त्वत्प्रमाणपथगा यदि च स्मः ।। का.म. ३/४१ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधिना च भगवदर्चना कर्तव्येति सन्दिशति कविः ।[७] करेऽर्काक्षमालामाधाय हरिमन्त्रराजस्य 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' इति प्रथितस्य जपेन लक्ष्यसिद्धिर्भवतीति प्रतिपादितं कविना ।[८]

एकान्तवासी, जनसमूहविरतः, पथ्यं मितं सात्त्विकं च भोजनं कुर्वाणः, मितसत्यभाषी, श्रुतिवचनेषु स्मृतिवचनेषु च श्रद्धावान् विशुद्धात्मा साधको भगवद्दर्शने सति स्वमनोरथसिद्धये समर्थो भवतीति तथ्यं प्रकाशितं कविना ।[९]

साधकः समीकृताङ्गं योगासनमङ्गीकृत्य प्राणायामं कृत्वा हृदि नारायणस्वरूपं विचिन्त्य नासाग्रे दृष्टिं स्थिरीकृत्य कामक्रोधलोममोहादिकञ्च विजित्य भगवत ऊर्ध्वरेखाम्, वज्रम्, चक्रञ्च ध्यायन् हृदयकर्णिकायां हरेर्मूर्तिं कल्पयित्वा प्राणप्रतिष्ठां विधाय भद्रासने संस्थाप्य मानसपूजाक्रमे अर्घ्येण मधुपर्केण पञ्चामृतेन च स्नपनं पूजनञ्च कुर्यात् । ततो विविधावतारेषु जातानां भगवतो लीलानां संस्मरणपूर्वकं स्तवनं कुर्यादिति तथ्यं कविना कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कृतवीर्यकृताया भगवदाराधनाया वर्णनमुखेन प्रत्यपादि ।[१०] नित्यं भगवदाराधनायां निरतः साधक एकस्मिन् दिने नवनीरधराभिरामां श्यामां हरेर्मूर्तिं नयनगोचरीकर्तुं प्रभवतीति तथ्यं कविना प्रकाशितम् ।[११] भक्तानां कल्याणाय धर्मरक्षणाय दुष्कृतां दमनाय च हरिः समये समयेऽवतरतीति शास्त्रप्रतिपादितं तथ्यं सत्यापयन् कविः कृतवीर्याराधितो भगवान् कृतवीर्यमहिष्यां प्रादुर्भूत इति वर्णितवान् ।[१२]

कृतवीर्यपुत्रजन्मानन्तरं निगमविधानाद् जातकर्मादिसंस्कारसम्पादनाय कुलगुरुर्दत्तात्रेय तत्रागत इति वर्णनमुखेन सनातनसंस्कृतौ संस्काराणां निरतिशयं महत्त्वं भवतीति तथ्यं कविना सत्यापितम् ।[१३] बालकजन्मनः षष्ठे दिने षष्ठीपूजनं विधेयम्। सा च तदा बालकस्य भाग्यं लिखतीति तथ्यं प्रकाशयति कविः कृतवीर्यपुत्रजन्मनः षष्ठदिवसीयकृत्यवर्णनविधौ।[१४] **'एकादशेऽहनि नाम कुर्यात्'** इति शास्त्रनिर्देशमङ्गीकृत्य पिता कृतवीर्य एकादशे दिवसे पुत्रस्य नामकरणसंस्कारं सम्पादयामासेति वृत्तं कविना प्रकाशितम् ।[१५] षष्ठे मासि अन्नप्राशनसंस्कारः कर्तव्य इति शास्त्रनिर्देशमनुसृत्य कार्तवीर्यार्जुनोऽन्नप्राशनं कृतवानित्यपि कविना सादरं निरूपितम् ।[१६] तृतीये वर्षे दत्तात्रेयः कार्तवीर्यस्य चूडासंस्कारं सम्पादयामासेति कविनेत्थं निरूपितम् ।[१७] पञ्चमे वर्षे दत्तात्रेयः शारदाहरिगणेशपूजनपूर्वकं विधिपूर्वकं वर्णपङ्क्तिं विलिख्य कार्तवीर्यं ग्राहयामासेति वृत्तं वर्णितं सुकृतिदत्तेन ।[१८]

---

७. *का.म. ३/५५ ।*

८. *का.म. ४/२ ।*

९. *निर्णिक्तदेशवसतिर्विरतिर्जनौघे पथ्यं मितं सदशनं वचनञ्च तादृक् ।*
श्रद्धा श्रुतिस्मृतिवचस्सु मनो-विशुद्धिः शौचं द्विधा रुरुचिरे नृपनायकाय ।। का.म. ४/३ ।

१०. *का.म. ४/४, ६, ९, ११, १२ ।*

११. *का.म. ४/२४ ।*

१२. *समभवदभवार्थं भक्तिभाजां प्रजानाममृतविशदकीर्त्या सेचनार्थं त्रिलोक्याः ।*
अरुणकमलकान्त्या भासयन्दिग्वितानं हरिरवनिमहेन्द्राच्चारुकीर्त्याम्महिष्याम् ।। का.म. ४/६२ ।

१३. *का.म. ४/७४ ।*

१४. *षष्ठे दिने तस्य लिलेख षष्ठी लक्षातिपातं खलु मार्गणानाम् ।*
तथायुषोऽव्याहतयोगसिद्धिं व्यलीकहीनं ह्यलिकेऽनलीकम् ।। का.म. ५/५ ।

१५. *दिने व्यतीते दशमे पिताऽस्य स्मरन् गिरं लोकगुरोः पुरोक्ताम् ।*
समर्ज्जनादर्ज्जुनकीर्तिराशेर्युक्तश्चकाराज्र्जुननाम पुण्यम् ।। का.म. ५/६ ।

१६. *व्यञ्जनाश्रितविचित्ररसाद्यं मिष्टभक्तिपरमोदनमच्छम् ।*
सत्कवेर्वच इवातरलाभं षष्ठमासि बुभुजे नृपसूनुः ।। का.म. ५/९ ।

१७. *का.म. ५/४७ ।*

१८. *पञ्चमे मुनिरुपेत्य वत्सरे शारदाहरिगणेशपूजनम् ।*
संविधाय लिखितामजीग्रहद् वर्णपङ्क्तिममुनाऽऽगमाध्वना ।। का.म. ५/५० ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अष्टमे वर्षे गुरुर्दत्तात्रेयः कार्तवीर्यं वैदिकेन विधिनोपनीतवानिति वर्णनेन कविः सनातनसंस्कृतौ प्रमुखसंस्कारस्योपनयनस्य महत्तां प्रकटीकृत्य गायत्रीमन्त्रदीक्षानन्तरं बालको निजमातुः सन्निधौ भिक्षार्थं गच्छेदिति शास्त्रनिर्देशस्य रौरवाजिनवृतेन कार्तवीर्येण कृतमनुसरणमपि निरूपितवान् ।[१९] कार्तवीर्यो वेदारम्भानन्तरं गुरुकुलं गत्वा ब्रह्मचर्यव्रतपूर्वकं त्रयीमधीतवानिति तथ्यं प्रकाशितं कविना ।[२०]

अस्मिन् महाकाव्ये गुरुकृपया जनोऽखिलवाङ्मयज्ञाता सम्पद्यते इति तथ्यं प्रकाशितमस्ति ।[२१] अस्य महाकाव्यस्य षष्ठसप्तमसर्गयोः कार्तवीर्यतपोवर्णनप्रसङ्गे सनातनसंस्कृतौ गौरवपूर्णं स्थानं धारयन्त्याः तपस्याया विस्तरेण वर्णनं जातम्। कार्तवीर्यस्य तपस्यायाः परा काष्ठैव प्रदर्शिता कविना।[२२]

तपसा प्रसन्नेन ब्रह्मणा वरदानेन कृतार्थीकृतः कार्तवीर्यो गुरुणा साकं गुरुकुलमेव जगाम । ततः स गुरुः कार्तवीर्यस्य द्वितीयाश्रमसिद्धये मुण्डनपूर्वकं समावर्तनसंस्कारं संपाद्य गृहं प्रेषितवानिति वृत्तं कविना वर्णितम् ।[२३]

महाकविः कालिदासो रघुवंशे वर्णाश्रमसंस्कृतेरुज्ज्वलां सरणिं वर्णयन्नाह –

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ।।

अनेन कालिदासनिर्दिष्टवर्त्मना पुरा राजानः पुत्रं सुयोग्यं वीक्ष्य तदुपरि राज्यभारं विन्यस्य तपसे वनं गच्छन्ति स्म। वर्णाश्रमव्यवस्थाप्राणायाः सनातनसंस्कृतेरेषा सरणिः कार्तवीर्योदयमहाकाव्येऽपि कृतवीर्यवनगमनविधौ कविना वर्णिता ।[२४] राजसिंहासनं कामयमानानां राज्याभिषेकसंस्कारः सनातनसंस्कृतौ निर्दिष्टः । कृतवीर्यः कार्तवीर्यस्य राज्याभिषेकोचितं प्रबन्धं कृतवान् । तदा विप्रैश्च कार्तवीर्योऽभिषिक्त इति महाकाव्ये वर्णितम् ।[२५]

कृतवीर्यस्य कार्तवीर्यायोपदेशदानप्रसङ्गे राजधर्मस्योदात्ता विचाराः कविना प्रकाशिताः सन्ति।[२६] सनातनसंस्कृतिः

---

१९. *तं द्विषट्शरदमाश्रमागतो विभ्रमं त्रिभुवनोदरश्रियाम् ।*
अश्रमाधिगतवाङ्मयो मुनिर्वैदिकेन विधिनोपनीतवान् ।।
रौरवाजिनवृतः सगौरवो गौरवेण वचसा समग्रहीत् ।
वेदमातरमनारतोत्थिते वल्लकीजलजवाद्यनिःस्वने ।।
वेदमातरमवाप्य मातरं भिक्षितुं स वटुरागमत्ततः ।
ते उभे अपि वसूच्चयं गुरोः तोषणाय दिशतः स्म वर्णिने ।। का.म. ५/५९-६१।

२०. *का.म. ५/६४ ।*

२१. *का.म. ६/१ ।*

२२. *चलति नापि पदं स्म विमुञ्चति न च पुरा नियतासुमसौ वशी ।*
न पुनरत्ति फलं स्म दलञ्जलं विरमति स्म न चापि समाधितः ।।
अधिशिरोऽस्य तडिल्लतिकोपमाः कनकभङ्गपिशङ्गजटा बभुः ।
भुवनमध्यविलीनतमोग्रहा ग्रहदिनेशरुचः स्फुरिता यथा ।। का.म. ६/२६-२७ ।

२३. *का.म. ७/४७-४८ ।*

२४. *राज्याभिषेकपदसम्भृतिमारचय्य पुत्रं विधित्सुरवनीतलसार्वभौमम् ।*
राजा जगाद जगदाहितकीर्तिमूर्तिर्दत्तं गुरुं गुरुमिवामरलोकराजः ।। का. म. ८/२ ।

२५. *राजन्यशेखरमणिर्यदुतुङ्गवंशभ्राजिष्णुमौक्तिकफलं द्विजदेवशाखी ।*
शौर्याद्यगण्यगुणरत्नसुमेरुरुर्वीकान्तानुकूलदयितो निरसेचि विप्रैः ।। का. म. ८/३१ ।

२६. *भूमीभुजां किमिह कार्य्यमिहार्य्यसङ्गः सेव्यं किमङ्घ्रियुगलञ्जगदीश्वरस्य ।*
प्रेक्ष्यं किमाश्रितवनीयकभोजनादि रक्ष्यं किमिन्दुकरनिर्मलकीर्तिवृन्दम् ।। का.म. ८/६७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्कर्मफलरूपेण पुण्योत्पत्तिं स्वीकरोति । एतत्तथ्यं कार्तवीर्योदयेऽपि विवृतमस्ति।[२७] सनातनसंस्कृतौ सन्ध्याचरणं द्विजानां कर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम् । इदमस्मिन् महाकाव्ये सूर्योदयवर्णनावसरे काव्यवाचा प्रकाशितम् ।[२८]

गृहस्थाश्रमो नराणां सौख्यदायकं विश्रामस्थलम् । स चाश्रमोऽनुकूलया पतिव्रत्या वामाङ्गिन्या विना फलदायको न भवति । तादृशी वामाङ्गिनी पूर्वपुण्यैरेव लभ्यते । तादृशानि पुण्यानि कठिनेन तपसैव करतलगतानि भवन्तीति सनातनसंस्कृतेर्विशेषाधायकानि तत्त्वानि कविना प्रकाशितानि सन्ति।[२९] गृहिणां गृहेषु गृहलक्ष्मीपदं दधानाः पतिव्रताः सुन्दर्यो लक्ष्म्या आवाहनार्थं प्रातःकाले गृहलेपनादिकं कुर्वन्तीति एष आचारो लोकशास्त्रसिद्धो वर्तते । नारीणां प्रातःकालिकं गृहशृङ्गाररूपं कर्म कार्तवीर्योदये कविना वर्णितम् ।[३०]

विवाहः सनातनसंस्कृत्यनुयायिनां जन्मजन्मान्तरसम्बन्धयोजकः संस्कारः । कनकप्रभाकार्तवीर्ययोर्विवाह-संस्कारनिरूपणमुखेन कविरस्य संस्कारस्य महिमानं प्रदर्शितवान् ।[३१]

कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये पुण्यनदीषु स्नानं पुण्यदायकं भवतीति बहुषु स्थलेषु वर्णितम् । तासु नदीषु कृष्णाया गण्डक्याः सर्वोपरि स्थानं वर्तते । तदीयं तटन्तु स्वर्गप्रतिस्पर्धि पावनं स्थानमिति कविना प्रतिपादितम् ।[३२]

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य द्वादशे सर्गे कविना चन्द्रकलामुखेन कनकप्रभायाः स्वयंवरसमारोहे सहभागितया सम्प्राप्तानां राज्ञां वर्णनविधौ तेषां देशनिरूपणावसरे अयोध्यामथुरावृन्दावनगोवर्धनकाञ्ची-काशी-अवन्तीप्रभृतीनां प्रातःस्मरणीयानां पुरीणां तीर्थानाञ्च महत्त्वगानं कृतम् ।[३३]

अस्मिन् काव्ये विभिन्नसर्गेषु ब्रह्मविष्णुमहेशानाम्, महाकालिकायाः, महालक्ष्म्याः, महासरस्वत्याः, भगवत्या

---

२७. *अये किमस्माभिरकारि पुण्यं भवान्तरे वा जनुषीह यस्य ।*
फलं प्रजातं भवता सहास्याः सुभाषितस्तोमवता सहास्या ।। का.म. १०/३ ।

२८. *रविनिगलननिस्सन्देहमन्देहदेहाचलभिदुरसदृक्षाँस्तोयपूर्णाञ्जलींस्त्रीन् ।*
अभिषवतिमिताङ्गा सान्ध्यकर्मप्रवृत्ता इह विदधति विप्रा वेदमात्रापवित्रान् ।।
नियमितकरणैषा धौतकौशेयवासा दरचलरदवस्त्रा कौशवृण्यान्निषण्णा ।
हृदि धृतविधिशक्तिस्सङ्गृहीताक्षमाला जपति किमपि गुह्यं संसदद्य द्विजानाम् ।। का.म. ११/४२-४३ ।

२९. *न शर्म्म गार्हस्थ्यमृते नराणान्तच्चानुरूपां गृहिणीं विना न ।*
न सापि पुण्योत्करमन्तरेण न सोऽपि दुस्तीर्णतपो विनैव ।। का.म. १०/१५ ।

३०. *घनतरमुपगुह्याचुम्ब्य पादौ प्रणम्य प्रियतमविनियोगाद् गेहकार्य्यार्थमार्य्याः ।*
कति कति नहि साध्व्यः पस्त्यपूजाविधानं विदधति करपद्मैर्दीप्तदीपैः प्रभाते ।। का.म. ११/३० ।

३१. *अथ प्रशस्तेऽभ्युदिते मुहूर्ते हस्तेऽभिशस्ते गलहस्तिते च ।*
आकारयामास पुरोहितेन भोजोऽर्ज्जुनं दारसुतादियुक्तः ।।
श्रुतिस्मृतिप्रोक्तविधानविज्ञः स्मरन्विधातुर्वचनं सुतोक्तम् ।
ददौ स तस्मै पुरुषोत्तमाय पद्मां स्वसद्मोद्भवमात्रभिन्नाम् ।। का.म. १४/६२-६३ ।

३२. *कृष्णातटे प्रतिभटेऽमरविष्टपस्याऽऽगत्यैष पर्वतनरेन्द्रगुरुर्बभूव ।*
अस्थापयच्च हृदि सौधवरेऽपि लक्ष्मीनारायणौ विपुलभावनया स विद्वान् ।। का. म. १७/२ ।

३३. *एतन्नृपाभिजनभूरहितैरयोध्या योध्यापरेण तपसा विदुषापि बोध्या ।*
यो ध्यायति प्रतिदिनं स विमुच्यते तामध्यायतो गदितवानिति शक्तिनप्ता ।। का.म. १२/८ ।
अये मृगाधीश्वरमध्यदेशे ! वाराणसी राजति मध्यदेशे ।
या काशनान्मुक्तिपुरी पुरस्तात् काशीति सञ्ज्ञां लभते सदर्थाम् ।। का.म. १२/३० ।
विमुक्तिलक्ष्मीप्रियरत्नकाञ्ची काञ्ची कला नाञ्चति काचिदन्या ।
पूरञ्चिताप्येतदलङ्क्रियायै किं वा विधात्रा विहितासि भद्रे ।। का.म. १२/५८ ।
यदाश्रयात्फल्गुरपीह पूज्या यत्पादपङ्केरुहसन्निधाने ।
प्रदत्तपिण्डैः पितरो लभन्ते मुक्तिं स देशेऽस्य गदाधरोऽस्ति ।। का.म. १२/८७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ताराया:, साम्बसदाशिवस्य, सीतारामयोः, राधाकृष्णयोः, हरिहरात्मकस्य भगवतः, भगवतो नृसिंहस्य, अन्येषां भगवदवताराणाम्, गणेशस्य, इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवायुवरुणकुबेराणाम्, हनुमन्नारदध्रुवप्रह्लादादीनाञ्च भगवद्भक्तानां पावनानि संस्मरणानि लभ्यन्ते। पुनरत्र सनातनधर्मानुयायिनां प्रमुखप्रयोजनानां धर्मार्थकाममोक्षाणां सफलतया प्रयोगाय कविना पाठका उपदिष्टाः ।[३४]

कविना वर्णाश्रमाचारविधानेन निर्मलान्तःकरणैर्जनैः सद्गुरोरुपनिषदध्ययनेनाप्रतिकूलतर्कैरात्मानं निश्चित्य सच्चिदानन्दरूपाया मुक्तेरधिगमायात्मचिन्तनं कर्तव्यमिति महनीयं तथ्यं काव्यवाचा प्रकाशितम् ।[३५] यच्च वस्तुतः सनातनसंस्कृतेश्चरमं परमञ्च लक्ष्यमस्ति ।

काव्यस्यावसाने षोडशसर्गे कविनाऽखिलदुःखसम्भेदिन्या मुक्त्यवस्थायाश्चित्रणं कृतम् ।[३६]

पर्यन्ते एष जनः सविनयम् -

योऽभवल्लोकरक्षार्थमंशाच्चक्रं हरेर्भुवि ।
तं नमामि महावीर्यमर्जुनं कृतवीर्यजम् ।।

इति भगवत्कार्तवीर्यसहस्रार्जुनचरणारविन्दस्मरणपूर्वकं वाग्व्यापाराद् विरमति । इति शम् ।

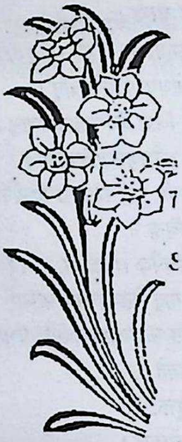

३४. *कामेन सार्द्धमुपयोजय धर्ममार्ग शौर्य्यं भजस्व घृणया सह वित्तराशिम् ।*
धर्मेण साकमभिवाञ्छ विहाय सर्वमन्ते रमस्व निरपायविमुक्तिवध्वा ।। का. म. ८/७५ ।

३५. *वर्णाश्रमाचारविधानशुद्धाः श्रुत्वा श्रुतिभ्योऽप्रतिकूलतर्कैः ।*
निश्चित्य चात्मानमभिन्नमीशाद् ध्यायन्ति धन्यास्सततं विमुक्त्यै ।। का.म. १६/९६ ।

३६. *वेत्तुश्च वेद्यस्य विदोऽविभागविद् न विद्यते यत्र विदि श्रुतौ श्रुता ।*
आनन्दसन्दोहखनीजनिस्सदा सा मुक्त्यवस्थाऽखिलदुःखनाशिनी ।। का.म. १६/९७ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्यशालागोष्ठीप्रभागः

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य - शास्त्रीयं साहित्यिकञ्च विश्लेषणं ग्रन्थिभेदनञ्च

इत्यभिधानायां कार्यशालागोष्ठ्यां विभिन्नेष्वधिवेशनेषु वाल्मीकि-विद्यापीठस्थसाहित्यशिक्षणविभागेन प्रस्तुतानि कार्यशाला-पत्राणि, विद्वत्समूहद्वयप्रस्तुते ग्रन्थिभेदननिष्कर्षपत्रे चात्र समावेशितानि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रन्थिभेदनकार्यशालापत्राणि

प्रथमकार्यशालापत्रम्

१. कथा भागीरथ्या जगति बहुपथ्यापि न तथा सतां रथ्यामध्ये विलसति कलिन्दाचलभुवः ।
भवेद्वार्ता का वा हरदयितरेवास्तुतिपदैः त्रिलोके संव्याप्तेऽर्जुनपुरि सदेयं विजयते ।। (१/२१)
प्रसङ्गः - माहिष्मतीवर्णनम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधविषयिणी

२. जनता न नता न भूपतेरहिता नो रहिता न संपदा । नहिताः सहिता न च श्रिया नरमाना च रमा रमारतम् ।।(२/३)
प्रसङ्गः - कृतवीर्यसुशासनवर्णनम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधविषयिणी ।

३. समयो विनयोदयोदयः स्मरतां यः स्मरतां रुचागतः । शिवदोऽशिवदो वदः श्रुतेरभवद्भावविभावनो नृणाम् ।। (२/४)
प्रसङ्गः - कृतवीर्यसुशासनवर्णनम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधविषयिणी ।

४. स कृती प्रकृतीः शुभाकृतिः प्रशमय्याविकृतीः सदुक्तिभिः ।
चतुरङ्गबलान्वितो बली हरितो जेतुमनाः प्रतस्थिवान्।। (२/१७)
प्रसङ्गः- कृतवीर्यसुशासनवर्णनम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः परं **प्रशमय्याविकृतीः** इति पाठे सन्देहः।
समस्या - अर्थबोधविषयिणी

५. अपि वंशभवो गुणान्वितः धृतकोटीयुगलोऽपि तृष्णया ।
मृगयां धनुरस्य लक्षकः क्वचिदेवाप बहुप्रदान्नृपान् ।। (२/३४)
प्रसङ्गः - कृतवीर्यविजयाभियानम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधविषयिणी ।

६. सर्वशः कुशलमस्ति मदीयं यस्य चेत्थमनिशं गुरुपादाः ।
संस्मरन्ति भविकं कथमस्य स्यान्न नव्यमतिभव्यमिह द्राक् ।। (३/१४)
प्रसङ्गः - कृतवीर्यस्य गुरुसन्निधौ प्राप्तौ तयोर्मध्ये सम्वादः ।
पाठः - क) **सर्वशः** इति अभिलेखालयस्थमातृकायाः, प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशिनपुस्तकस्य च पाठः
ख) **सर्वराट्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः ।
समस्या - उचितपाठनिर्णयाधारिता ।

७. कौशिकोऽपि शतमन्युरजैषीद् भास्वतो बलिमुखानपि शत्रून् ।
भास्वतो बलिमुखोऽपि सुदृष्ट्या कौशिकीयपदमाप तदैव ।। (३/१६)
प्रसङ्गः - दत्तात्रेयाश्रमं प्राप्तस्य कृतवीर्यस्य दत्तात्रेयेण साकं संवादः
पाठः - क) **तवैव** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **तदैव** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः;
समस्या - अर्थबोधविषयिणी, उचितपाठनिर्णयाऽऽधारिता च ।

८. इत्थमुक्तवति भूमिमहेन्द्रे प्रेमवारिधितरङ्गसदृक्षा ।
दृक्पपात विमलात्रिसुतस्य प्राक्पपात तदनूक्तिसुयुक्तिः ।। (३/२८)
प्रसङ्गः - कृतवीर्यसुशासनवर्णनम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाठः - क) **तदनूक्तिसुयुक्तिः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **तदनूक्तिसुमुक्तिः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयाधारिता

९. श्रीहरेर्जयरवं विमुञ्चते यस्य चैककवपुः परङ्करे । पूर्वदेवपतिसुन्दरीजनाकल्पचित्रकविलोपकल्पकम् ।। (३/३१)
तैजसं वपुरिदं रमापतेश्चक्ररूपमवतीर्य्य ते गृहे । सर्वचक्रमविता न चिरेण वासराननमिवाश्रितपद्मम् ।। (३/३२)

प्रसङ्गः - पुत्रप्राप्तये गुरुं प्रार्थितवते राज्ञे कृतवीर्याय गुरोर्वरप्रदानम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः ।

समस्या - अर्थबोधाश्रिता

१०. श्रीहरेरभिधया घटिताख्यं धारयन् हरिणपोतमवाप । शंम्भुशीर्षवसतिं द्विजराजस्त्वत्कुलप्रथमजो नृपवर्य्यः ।।३/३९)

प्रसङ्गः - गुरोर्दत्तात्रेयस्य कृतवीर्यं प्रत्युपदेशः । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधाश्रिता।

११. सन्तु चोढबलयोऽखिला नृपाः सन्तु चोढबलयोऽखिला गृहाः ।
सन्तु चोढबलयोऽखिला गृहा अस्तु दर्भवलयः करस्तव ।। (३/४२)

प्रसङ्गः - दत्तात्रेयस्य कृतवीर्यायोपदेशप्रदानम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः ।

समस्या - **सन्तु चोढबलयोऽखिला गृहा** इति पाठस्य द्वितीयतृतीयपादयोः समस्थितिः ।

विशेषः - तृतीयपादे **सन्तु चोढबलयोऽखिला गुहा** इति विधानं सङ्गतं स्यात्रवेति जिज्ञासा।

१२. भक्तिरेव भगवत्पदसंस्था सर्वमर्थनिवहं परिसूते । यत्र तद्द्विपदसंश्रयशक्तिः पूर्वतन्त्रनिपुणा इदमाहुः ।।(३/४३)

प्रसङ्गः - दत्तात्रेयस्य कृतवीर्यायोपदेशप्रदानम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - भक्तिपरकार्थस्य बोधस्तु समीचीनतया भवति, परं लक्षणापरकस्यार्थस्य बोधः कथंकारं भवतीति समस्या ।

१३. संसारिणां कापथगामिचेतो माद्यन्मतङ्गजबलं दलितुं दधानम् ।
रेखासृणिं सुमसृणामघवृन्दगोत्रप्रध्वंसनाय च पविं निजभक्तिभाजाम् ।। (४/७)

प्रसङ्गः - तपोनिरतस्य कृतवीर्यस्य नारायणमूर्तिध्यानम्

पाठः - क) **पविं निजभक्तिभाजाम्** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः ।
ख) **पवित्रितभक्तिभाजाम्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः ।

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा

१४. प्रह्लादभक्तिभरवश्यतयाप्यवश्यं कस्याप्यवश्यमुखरस्य विधिं विहस्य ।
कृत्वा मनुष्यमृगराजवपुः प्रपूर्वं तं पूर्वदेवनिवहे हतवान्पुरा त्वम् ।। (४/१८)

प्रसङ्गः - कृतवीर्यकृता भगवत्स्तुतिः

पाठः - क) **कस्याप्यवश्यमुखरस्य विधिं विहस्य** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रकाशितपुस्तकपाठः।
ख) **कस्याप्यवश्यमुपरस्य विधिं विहस्य** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः।

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा

१५. सम्पद्गुणेन च गुणेन पुलस्त्यपौत्रं मध्येसदः परिभविष्यति ते तनूजः ।
भूतञ्च भाविनमहो कमलापवर्गात् पश्चात्करिष्यति वृषाणमुदग्रवीर्य्यः।। (४/३०)

प्रसङ्गः - कृतवीर्यतपसा प्रसन्नस्य भगवतो नारायणस्य कृतवीर्यं प्रत्युपदेशः। **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः।

समस्या - अर्थबोधसम्बद्धा ।

१६. निर्याति वासरगणेऽथ मिते दधार गर्भञ्जगत्रिलयगर्भकलाप्रविष्टम् ।
भर्त्राहितञ्चलजगर्भमनोज्ञरूपा राज्ञी समस्तशुभलक्षणलक्षितेऽह्नि ।। (४/३४)

प्रसङ्गः - कृतवीर्यस्य महाराज्या गर्भधारणम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाठः - १) क) **निर्याति वासरमणेश्च मिते दधार** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः ।
ख) **निर्याति वासरगणेऽथ मिते दधार** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः।
२) क) **-लक्षितेऽह्नि** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः ।
ख) **लक्षिते हि** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः ।

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा

१७. आकृष्य सर्वजगतो निरमायि किं वा धात्रा सुरूपमिति संशयकारिणी सा ।
प्रागेव चास कमलापतिमादधत्या गर्भेण किन्नु कथये सुषमाममुष्याः ।। (४/३५)

प्रसङ्गः - कृतवीर्यनिहितं वीर्यं गर्भे दधानाया राज्ञ्या वर्णनम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तके च **सुषमा मनुष्याः** इति पाठः । **समस्या** - **सुषमा मनुष्याः** इति पाठस्यासङ्गतिः । **विशेषः** - **सुषमाममुष्याः** इति विधानं समीचीनं स्यादथवा नेति जिज्ञासा ।

१८. अथ सितसुमवस्त्रैः सिद्धिसिद्धार्थसार्थैः चलदलदलमुख्यैः पल्लवैः पूर्णकुम्भैः ।
प्रसवसमनुकूलां तां गतोऽरिष्टपृष्ठे नरपतिरतिहर्षादैक्षतारिष्टगेहे ।। (४/५३)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्यावतारवर्णनम्

पाठः - क) **सिद्धसिद्धार्थसार्थैः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **सिद्धिसिद्धार्थसार्थैः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः ।

समस्या - उचितपाठनिर्णयाधारिता

१९. दिनकृति शुचिकोणाच्छौचपत्रं गृहीत्वा गतवति शिववाहं शेखरे चेश्वरस्य ।
मृगयति मृगपृष्ठं मङ्गले मङ्गलार्थं स्थितवति परमोच्चं कर्कमारुह्य जीवे ।। (४/५४)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्यावतरणवेलाया ग्रहस्थितिः

पाठः - क) **मृगपङ्कम्** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः ।
ख) **मृगपृष्ठम्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः ।

समस्या - क) उचितपाठनिर्णयाधारिता
ख) **दिनकृति शुचिकोणाच्छौचपत्रं गृहीत्वा** इति वाक्यस्यार्थबोधसम्बद्धा च

२०. निमिषतनयनाङ्गैरप्सरोभ्यो विशेषानभिनयपरिवेशात्कुण्डलैः कर्णपाशैः ।
भुजगपतिसुताभ्यो दर्शयन्त्योऽज्जुकास्ताः सरसललितनाट्यन्दर्शयामासुरुच्चैः ।।(४/७३)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्येऽवतीर्णेऽज्जुकानां नृत्यम्

पाठः - क) **अभिनयपरिबलात्कुण्डलैः कर्णपाशैः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः।
ख) **अभिनयपरिबलात्कुण्डलैः कर्णपाशैः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठश्च।

समस्या - छन्दोलक्षणहीनत्वात् पाठेऽस्मिन् अप्रामाणिकता

विशेषः - **अभिनयपरिवेशात्** इति कर्तुं शक्यतेऽथवा नेति जिज्ञासा

द्वितीयकार्यशालापत्रम्

१. एवमेव उपनीय बालकं पालकं त्रिजगतोऽत्रिजो गतः । तेन साकमनुकूलचेतसा प्रेषितेन पठनाय जन्मदा ।।(५/६३)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्यस्य गुरुकुलाय प्रस्थानम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधसम्बद्धा।

२. तर्ककर्कशकशातिशातनाशातिताखिलपदार्थसंशयः। अक्षिपादकणभक्षपक्षयोर्लक्ष्यलक्षणबुधो न्यलक्षि सः ।। (५/८१)

प्रसङ्गः - कृतवीर्यस्य विद्याध्ययनम्

पाठः - क) **लक्ष्यलक्षणबुधोपलक्षितः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ख) **लक्ष्यलक्षणबुधो न्यलक्षि सः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - पाठनिर्णयसम्बद्धा अर्थबोधसम्बद्धा च

३. तपनतापमपाकुरुते शशी प्रतिनिशं समुदित्वरदीधितिः ।
तपति तस्य तपो महिमातपो निशिदिवास्म तपो भुवनादिहा ।। (६/३०)

प्रसङ्गः - कृतवीर्यतपोवर्णनम्

पाठः - क) **भुवनादिह** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **भुवनादिहा** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा अर्थबोधसम्बद्धा च

४. यदि च जातु न जातुगणेश्वरो वृषविधेर्विदधीत तदा भवेत् ।
प्रथममेव स पुण्यजनाभिधा कनकसन्ततितीव्रतपोहुतिः ।। (६/३९)

प्रसङ्गः - कृतवीर्यतपोवर्णनम् । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधसम्बद्धा ।

५. डिण्डीरपिण्डाभयशःकदम्बैर्लोकत्रये पाण्डुरताङ्गते ते ।
पञ्चास्ययुक्त्या पुरहा भवानीमामन्त्र्य विज्ञापयतां सचण्डि ।। (७/२९)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्याय ब्रह्मण उपदेशः । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधाश्रिता ।

६. थूर्वप्रजानां हृदि जातमात्रं सर्वज्ञतासर्वगरीरताभ्याम् ।
अकार्य्यमेतत्क्षण एव तासां पुरोभवन् किल्विषवृन्दतोऽथूः ।। (७/३३)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्याय ब्रह्मण उपदेशः । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधाश्रिता ।

७. वर्षन्ति तत्र विबुधाः स्म जलं सुमन्त्रैः पूर्वं ततश्च कनकानि बहूनि तेषु ।
धाराधरा जगति तस्य च जीवनानि तद्वैरिराजवनिताक्षिदितानि च द्राक् ।। (८/३६)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्यस्य राज्याभिषेकः

पाठः - क) **तद्वैरिराज वनिताक्षदितानि च** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **तद्वैरिराजवनिताक्षिदिनानि च द्राक्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा अर्थबोधसम्बद्धा च ।

८. हस्तं विहाय तव खड्गलतां प्रयातु तन्मुष्टिबन्धनमुपैतु मनः प्रहाय ।
बाणेषुपक्षपतनोत्थरयश्च लोकं त्यक्त्वा युगातिशरणं श्रयतां भुजौ ते ।। (८/५६)

प्रसङ्गः - कृतवीर्यस्य कार्तवीर्याय नीत्युपदेशः । **पाठः** - सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - अर्थबोधसम्बद्धा।

९. आकार्य्यजन्म तव न स्फुटतां प्रयातु मन्त्रः प्रयाति यदि तत्पुरतो मृषोक्त्या ।
आमूलमेव सकलं समलीकयेथाः त्रिश्रीप्रयुक्तिरहिते विहिता यथा स्यात् ।। (८/६०)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्याय कृतवीर्योपदेशवर्णनम्

पाठः - क) **तिश्रिप्रयुक्तिरहिते** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **त्रिश्रिप्रयुक्तिरहिते** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

परं तिसृणां श्रियां बोधकत्वमङ्गीकृत्य **त्रिश्री**ति दीर्घान्तः पाठ उपरि प्रदत्तः

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा अर्थबोधसम्बद्धा च

१०. अर्कोपलस्य पयसा स्नपनेऽपि मष्या श्वैत्यं यथा तव नरेन्द्रधुराधरस्य ।
सङ्गे मुहुस्सदसतोरपि न व्यपैतु स्वच्छान्तराविरतखेलनचिद्विलासः ।। (८/८०)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्याय कृतवीर्योपदेशवर्णनम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाठः - क) **स्नपनेऽपि मध्या** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **स्नपनेऽपि मध्ये** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः ।

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा अर्थबोधसम्बद्धा च

११. संवर्त्तवर्द्धितपयः पटगुण्ठनाप्तक्षोणीसमुद्वहनसौख्यजडोरुकाण्डः।
प्रालेयशैत्यमिषवारितधातृतर्को भव्यन्तनोतु गिरिराजवपुः<u>किटिस्ते</u> ।। (८/९१)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्याय कृतवीर्योपदेशवर्णनम् । **पाठः** - **किरीटी** इति सर्वासु मातृकासु समानः । **समस्या** - परमर्थबोधे **किरीटि**पदस्यान्वयो न भवति । **विशेषः** - अत एव गिरिराजवपुरूपो भगवान् वराह इत्यर्थबोधाय किटिशब्दस्योपरि प्रयोगः कृतः, विद्वांसः यथार्थं निभालयन्तु ।

१२. <u>जलजञ्च</u> तदाननं समं कमलावसतया कथं भवेत् । मधुपैः परिचुम्बितं रसाद्<u>विधिपत्नीप्रियवासभावितम्</u> ।। (९/५७)

प्रसङ्गः - कनकप्रभासौन्दर्यवर्णनम्

पाठः - १) क) **सजलञ्च** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **जलजञ्च** इति जोन्सनमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः
२) क) **विधिपत्नीप्रियभासभावितम्** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **विधिपत्रिप्रियवासभावितम्** इति जोहान्नेसनिर्दिष्टं पाठान्तरम्

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा

१३. शुकतुण्डमदो मुखाम्बुजं सरसं वर्णयतीति मत्सरि ।
शुकतुण्डमुवास तत्र किं <u>विलसद्गन्धवहाच्छलातपरम्</u> ।। (९/६८)

प्रसङ्गः - कनकप्रभासौन्दर्यवर्णनम्

पाठः - क) **विलसद्गन्धवहाज् छलात् परम्** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **विलसद्गन्धवहाच्छलात् परम्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयाश्रिता

१४. यातेषु जङ्घाकरिकेषु भोजश्शुद्धान्तशुद्धान्तरचारशुद्धम् ।
मां प्रेषयामास निमन्त्रणार्थं <u>सहेह</u> पुत्रीप्रणयावलोकैः ।। (९/१०९)

प्रसङ्गः - दूतकार्तवीर्यसंवादः

पाठः - क) **सदेहपुत्रीप्रणयावलोकैः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **सहेह पुत्रीप्रणयावलोकैः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयाश्रिता

१५. शुद्धान्तप्रणयप्रचारनिपुणक्षोणीसुरेणोहितं दृष्टं भोजकुलावतंसतनुजाप्रत्यङ्गमानोज्ञकम् ।
यत्तत्कानकिभूभुजः <u>श्रुतिपुटद्वारानिपीतात्मनः</u> सौख्यक्षेमपयोधिमग्नमननोत्संख्यावतस्तद्द्विजात् ।। (९/११३)

प्रसङ्गः - कनकप्रभासौन्दर्यश्रवणजन्या कार्तवीर्यतृप्तिः

पाठः - क) **श्रुतिपुटद्वारानिपीतात्मनः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः
ख) **श्रुतिपुटद्वारा निपीतं मनः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयाश्रिता अर्थबोधसम्बद्धा च ।

तृतीयकार्यशालापत्रम्

१. भस्मनो मम पराद्य दुर्दशा <u>का भविष्यति शठेति मा दृपः</u> ।
वायवीयमपि वारुणञ्च किं वेत्ति सोऽस्त्रमवनीपतिः प्रभुः ।। (१०/७८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रसङ्गः - वियोगपीडायां कनकप्रभाकृतं मदनतर्जनम्

पाठः - क) **का भविष्यति शठेति मा दृपः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **का भविष्यति शठेति मा दृशः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

संमस्या - उचितपाठसम्बद्धा

२. इत्थमुक्तिमुपहत्य मञ्जुलां प्रस्थितं द्विजमुवाच भूपतिः ।
एवमस्तु भवतामनुग्रहाद् यातभद्रमुभयत्र धत्त भोः ।। (१०/८६)

प्रसङ्गः - भोजदूतस्य कार्तवीर्येण स्वयंवरसम्बद्धसंवादानन्तरं गृहप्रस्थानम्

पाठः - क) **द्विजवरं समुवाच स भूपतिः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **प्रस्थितं द्विजमुवाच भूपतिः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - पाठनिर्णयसम्बद्धा

३. दानवारिपदमावहन्मुदा मस्तकेन मणि भाति भास्वता ।
कालनागनिकरः ससैन्यको देशमाप रमणन्ततः शनैः ।। (१०/९५)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्यस्य कनकप्रभायाः स्वयंवरसमारोहे सहभागितायै माङ्गलिकं प्रस्थानम्

पाठः - क) **मस्तकेन मणि भाति भास्वता** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **मस्तकेन मणिभातिभास्वता** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा अर्थबोधसम्बद्धा च

४. गगनतलसुतल्पे रात्रिचन्द्रै यथेच्छङ्गलदुडुसुममालज्ञातसर्वाङ्गसङ्गम् ।
रतिसुखमनुभूय क्षीणशुक्रेऽद्य काले द्रुतमुदसितहस्ते निष्प्रभौ सम्प्रयातः ।। (११/११)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्यस्य यात्राकाले समुपस्थितायाः सायंसन्ध्याया वर्णनम् । **पाठः - द्रुतमुदसितहस्ते निष्प्रभौ सम्प्रयातः** इति सर्वासु मातृकासु समानः पाठः । **समस्या -** पाठे एव सन्देहः । **विशेषः -** अत्र **द्रुतमुदसितहस्तौ निष्प्रभौ सम्प्रयातः** इति रूपेण पाठपरिस्कारः कर्तुं शक्यतेऽथवा नेति जिज्ञासा ।

५. क्षिपति मृदुपदानि प्रेक्षते रम्यभावं वितरति ससुवर्णां भूरिशो गामिदानीम् ।
विरचयति कलापं मुक्तकञ्चातिशिल्पात्त्रपति निकुरुम्बं काव्यकर्ता च धीरः ।। (११/४७)

प्रसङ्गः - कार्तवीर्ययात्रायां समुपस्थितायाः प्रातःसन्ध्याया वर्णनक्रमे काव्यकर्तुर्भूपस्य च वर्णनम् । **पाठः -** निकुरुम्बम् इति सर्वासु मातृकासु समानः पाठः । **समस्या - निकुरुम्बम्** इति पाठे सन्देहः ।

६. मनसार्जुनमेव मेनिरे भयतोऽपार्थमिमे नराधिपाः । युधि भीममहो सदागतिं ननु नासत्यभवं मनोरमम् ।। (११/८६)

प्रसङ्गः - स्वयंवरसमारोहे समागतस्य कार्तवीर्यस्य दर्शनेन तद्विषये राज्ञां मनसि समुत्पन्नानां विचाराणां वर्णनम्

पाठः - क) **भयतोऽपार्थमिमे नराधिपाः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **भयतो पार्थमिमे नराधिपाः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा

७. कुलशीलवपुर्वयोगुणैरनवद्यैः कनकप्रभोचितम् । प्रविलोक्य जहुस्स्वयंवरं नतमाशालतिकान्विता नृपाः ।। (११/८७)

प्रसङ्गः - स्वयंवरसमारोहे समागतस्य कार्तवीर्यस्य दर्शनेन तद्विषये राज्ञां मनसि समुत्पन्नानां विचाराणां वर्णनम्

पाठः - क) **नतमाशालतिकान्विता नृपाः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **नतमाशालतिकासिता नृपाः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा

८. बहुमानमुवाह संस्पृशन् पवमानः कनकप्रभावपुः। परभावविदर्जुनोद्भवाद्भयतस्साधुधिया स्वयंवरे ।। (११/१०३)

प्रसङ्गः - कनकप्रभासौन्दर्यदर्शनेन तत्र सतृष्णः पवनोऽपि कार्तवीर्यभिया कनकप्रभावपुः सम्मानितवानिति विषये

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आधारितः

पाठः - १) वहमानमुवाह इति सर्वासु मातृकासु समानः पाठः

२) क) **भरभाववविदर्जुनोद्धवाद्** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **परभाववविदर्जुनोद्धवाद्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयाधारिता

विशेषः - प्रथमपादे **बहुमानमिति** प्रयोगः समुचितोऽथवा नेति जिज्ञासा

तृतीयपादे **परभाववविदर्जुनोद्धवाद्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः समुचितोऽथवा नेति जिज्ञासा ।

९. दमयति दमयन्ती स्वच्छभासां वितानैस्तरलयति गुणानां सम्पदा शैलजा ताम् ।

श्लथयति परगर्वं वेदवत्या अखेदाद् दलयति मदमिद्धं साधु मन्दोदरीस्थम् ।। (११/१११)

प्रसङ्गः - कनकप्रभासौन्दर्यवर्णनम्

पाठः - क) **श्लथयति हानसर्वं वेदवत्या अखेदात्** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **श्लथयति यमगर्वं वेदवत्या अखेदात्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - पाठद्वयमेव दोषग्रस्तम्, तत्समाधानाय परगर्वं करणीयमथवा अन्यत् किमपि ?

१०. सम्पन्नभोगसुभगान्नु भूरिसेनान्नित्यं भुनक्त्यपयथायमुदग्रवीर्यः ।

दृष्टार्थकान्नियमतः प्रधनावतारे तारेशजिष्णुमुखि ! भोस्सखि पश्यसि त्वम् ।। (१२/१९)

प्रसङ्गः - स्वयंवरप्रसङ्गे मधुराधीशवर्णनम्

पाठः - क) **भूरिसेनान्नित्यं भुनक्त्यपयथायमुदग्रवीर्यः** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **शूरिसेनान्नित्यं भुनक्त्युपयथायमुदग्रवीर्यः** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - पाठद्वयमेव दोषग्रस्तम् । **नित्यं भुनक्त्यपयथायमुदग्रवीर्यः** इति वाक्यस्य स्थाने **नित्यं भुनक्त्युभयथायमुदग्रवीर्यः** इति पाठ उपयुक्तः स्यादिति जिज्ञासा ।

चतुर्थकार्यशालापत्रम्

१. अस्मै नृपाः प्रवितरन्ति करंद्विषन्तः सेवा रता अपि सदा समितिस्थिताय ।

हारावयुक्तगलकान् विदधातिचैतान् एष क्षणात्क्षितिपतेः कृतसर्वपक्षः ।। (१२/३२)

प्रसङ्गः - वाराणसीपतिवर्णनम्

पाठः - क) **असौ नृपाः......समितिस्थितायाः। हारावयुक्तगलकान्** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **अस्मै नृपाः ...... समितिस्थिताय। हारावयुक्तगलकान्** इति राष्ट्रियाभिलेखालयस्थ-मातृकापाठः

ग) **अस्मै नृपाः .... समितिस्थिताय। हाराव्ययुक्तगलकान्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा

२. त्वया प्रतिज्ञेयमकारि किंवा नालोकनीयोऽन्ययुवा मयेति ।

जातो न भेदप्रतियोगितावान् मया ततः खेदमिमं वहामि ।। (१२/१२६)

प्रसङ्गः - स्वयंवरविधौ महेन्द्रभूपवर्णनम्

पाठः - क) **जातो न भेदप्रतियोगितानाम्** इति प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तकपाठः

ख) **ज्ञातो न भेदप्रतियोगितावान्** इति राष्ट्रियाभिलेखालयस्थमातृकापाठः

ग) **ज्ञाता न भेदप्रतियोगिता वाम्** इति जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठः

समस्या - उचितपाठनिर्णयसम्बद्धा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. सरोजकोशाभमुरोजमाप्ता तस्या उरः स्पर्शनिदेशिमन्त्रम् ।
विचारयामास विशेषविज्ञो यथार्थतः स्वार्थपरत्वमेव।। (१४/८०)
प्रसङ्गः – कार्तवीर्यकनकप्रभाविवाहः । **पाठः** – सर्वत्र समानः पाठः । **समस्या** – अर्थबोधसम्बद्धा ।

४. अबालबालाच्चसपत्नजाया पयस्सरस्तीरमुपेत्य केचित् ।
सिताचलच्छायवृतं सुखेन भुजिक्रियां मिष्टतरां प्रचक्रुः ।। (१४/९५)
प्रसङ्गः – वैवाहिकभोजनवर्णनम् । **पाठः** – सर्वासु मातृकासु समानः पाठः । **समस्या** – अर्थबोधसम्बद्धा ।

५. आलोक्यालिकुचं राजालिकुचन्ते पचेलिमम् । स्मरति स्मरतीहाग्रे स्मरतीत्ररतिः क्षणम् ।।
इत्युक्त्वाह क्षितिमिलत्स्वयमश्वत्थपत्रकम् । राज्ञःकृते त्वमुत्थाप्य वदेति नृपभोगिनी ।। (१५/९१-९२)
प्रसङ्गः – द्वीपद्वीपान्तरभ्रमणक्रमे कार्तवीर्यस्य सुन्दरीभिः सह विहारः । **पाठः** – सर्वासु मातृकासु समानः पाठः। **समस्या** – अर्थबोधाश्रिता ।

६. व्याहरन्तीमिति प्राह कलिकाकेलिकामधुक् । मतान्ता रजसा बाह्या रजसा यूथिकेतिनः । (१५/९५)
प्रसङ्गः – पूर्ववत् । **पाठः** – सर्वासु मातृकासु समानः पाठः । **समस्या** – अर्थबोधाश्रिता ।

७. द्विडीवधासप्तजिह्वस्य पुरो माहिष्मतीपतेः । इष्मजिह्वो नृपो जातः प्रह्व आह्वानमात्रतः ।। (१५/१४४)
प्रसङ्गः – कार्तवीर्यस्य सुभद्रवर्षयात्रा । **पाठः** – सर्वासु मातृकासु समानः पाठः । **समस्या** – अर्थबोधविषयिणी।

८. एतत्पूर्वादिकाष्ठास्थपुराधीशाः सुरा अमी । समाजयन्ते मा पश्य मन्दारकुसुमोत्करैः ।। (१५/२०४)
प्रसङ्गः – कार्तवीर्यस्य द्वीपद्वीपान्तरभ्रमणम् । **पाठः** – सर्वासु मातृकासु समानः पाठः । **समस्या** – अर्थबोधाश्रिता।

९. सवाजपेयं ससवाजपेयं ध्यायन्ति चक्रे कृतवीर्यसूनुः ।
सपुण्डरीकाक्षनिविष्टचेताः सत्पुण्डरीकान्यमितानि चक्रे ।। (१६/४५)
प्रसङ्गः – कार्तवीर्यस्य यज्ञसम्पादनम् । **पाठः** – सर्वासु मातृकासु समानः पाठः । **समस्या** – अर्थबोधाश्रिता।

१०. संबिभ्रतोऽजातनयाँश्च शृङ्गं सुधारसास्वादकृतोऽनुवेलम् ।
वृषानुकूलस्थितिमादधानान् न मन्यते को विबुधान्न मादृक् ।। (१७/२४)
प्रसङ्गः – कुकविनिन्दा । **पाठः** – सर्वासु मातृकासु समानः पाठः । **समस्या** – अर्थबोधाश्रिता ।

उक्तानां चतुर्णां कार्यशालापत्राणां समस्यामादाय सहभागिभिर्विद्वद्भिर्वर्गद्वये स्थित्वा ग्रन्थिभेदनं कृतम् । ग्रन्थिभेदनस्य निष्कर्षोऽधोनिर्दिष्टो वर्तते ।

ग्रन्थिभेदनम्

'क'समूहेन कृतं ग्रन्थिभेदनम्

कार्यशालागोष्ठ्यां विदुषां समयद्वयं क्रियाशीलमासीत् । 'क'समूहस्य संयोजकः डा. टीकारामपन्थिमहोदयः, 'ख'समूहस्य संयोजकः प्रा. सिद्धिनाथगौतममहोदयश्चास्ताम् । अत्र 'क'समूहस्य संयोजकेन डा. टीकारामपन्थिमहाभागेन प्रतिनिधिमूलकतया प्रस्तुतो ग्रन्थिभेदननिष्कर्ष उपस्थाप्यते ।

प्रथमकार्यशालापत्रस्य ग्रन्थिभेदनम्

१. कथा भागीरथ्या जगति बहुपथ्यापि न तथा सतां रथ्यामध्ये विलसति कलिन्दाचलभुवः ।
भवेद्वार्ता का वा हरदयितरेवास्तुतिपदैः त्रिलोके संव्याप्तेऽर्जुनपुरि सदेयं विजयते ।। (१/२१)

अर्जुनपुरि – अर्जुनस्य पूः, तस्याम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् – अप्रत्ययो न भवति । संव्याप्ते इति- अर्जुनपुरि- इत्यस्य न विशेषणम् । **इयं विजयते** = रेवा सर्वोत्कृष्टा वर्तते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. **जनता न नता न भूपतेरहिता नो रहिता न संपदा ।**
नहिताः सहिता न च श्रिया नरमाना च रमा रमारतम् ।।(२/३)

जनता = प्रजा, **ननता** = नम्रतारहिता, **न** = नासीत्, **भूपतेः** = राज्ञः, **अहिता** = अहितकारिणी, **नो** = नासीत्, **संपदा रहिता** = ऐश्वर्येण हीना नासीत्, **श्रिया**= सम्पदा, सहिता सा, **नहिता**= जनानामहितकारिणी, **न**= नासीत्, **नरमाना**= नरैः पूजिता, **चरमा रमा** = सर्वोत्कर्षसम्पन्ना अन्तिमा राजश्रीः, **तम्** = भूपालम्, **आर**= गता । अत्र जनता इति एकवचनं प्रयुक्तम्, बहुवचनान्तमपि, अनेकप्रदेशनिवासिनां कृते प्रयोक्तुं शक्यते ।

३. **समयो विनयोदयोदयः स्मरतां यः स्मरतां रुचागतः ।**
शिवदोऽशिवदो वदः श्रुतेरभवद्भावविभावनो नृणाम् ।। (२/४)

विनयोदयोदयः – विनयस्य उदयः – विनयोदयः, विनयोदयस्य उदयो यस्मात् सः = नम्रतोदयप्रकाशकः, **समयः**= आचारो नियमो वा, **स्मरताम्** = स्मरणकर्तॄणाम्, **स्मरताम्** = कन्दर्पताम्, **रुचा** = कान्त्या, **आगतः**= प्राप्तः । **नृणाम्** = जनानाम्, **भावविभावनः** = हार्दाभिप्रायविचारणशीलः, **श्रुतेः** = वेदस्य, **वदः** = वक्ता, **अशिवदः- अशिवम्** = अकल्याणम्, **द्यति** = खण्डयति (दो अवखण्डने) इति अशिवदः, **शिवम्** = कल्याणम्, ददातीति शिवदः, अभवत् ।

४. **स कृती प्रकृतीः शुभाकृतिः प्रशमय्याविकृतीः सदुक्तिभिः ।**
चतुरङ्गबलान्वितो बली हरितो जेतुमनाः प्रतस्थिवान् ।। (२/१७)

अविकृतीः – अविद्यमाना विकृतयो यासां ताः – अविकृतयः, ताः = विकाररहिताः, **प्रकृतीः** = प्रजाः (जनान्) **सदुक्तिभिः** = सत्यवाग्भिः, **प्रशमय्य**= शमयित्वा, शान्तिप्रदानपूर्वकं सान्त्वयित्वा, **हरितः** = दिशः, **जेतुमनाः** = विजिगीषुः, **प्रतस्थिवान्** = प्रतस्थे ।

५. **अपि वंशभवो गुणान्वितः धृतकोटीयुगलोऽपि तृष्णया ।**
मृगयां धनुरस्य लक्षकः क्वचिदेवाप बहुप्रदान्नृपान् ।। (२/३४)

वंशभवः - वंशाद् भवः उत्पत्तिर्यस्य सः = वंशनिर्मितः, **गुणान्वितः** - गुणेन अन्वितः = मौर्वीयुक्तः, **धृतकोटीयुगलः**- धृतं कोटीयुगलं येन सः = अटनीद्वितयसंवलितः, **तृष्णया** = पिपासया, **मृगयाम्** = मृगव्यताम्, **लक्षकः** = लक्ष्यकृत्, **अस्य**= नृपस्य, **धनुः** = चापः, धनुशब्दः, उकारान्तः पुंसि वर्तते । **धनुषा च धनुं विदुः** इति द्विरूपेषु विश्वकोशः, **धनुर्वंश-विशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति** (धन्वन्तरिरित्याहुर्विद्वांसः)। मृगयां लक्षयिष्यन् (निकटोत्तरकाले अभिमानं करिष्यन्) नृपधनुः, बहुप्रदान् काँश्चन नृपान् प्राप । भविष्यदर्थे ण्वुलो विधानात् **मृगयां लक्षकः** इति द्वितीया विभक्तिः । सामान्यार्थे ण्वुलि तु **मृगयायाः लक्षकः** इति भवितुमर्हति । विजयाभियानोन्मुखे भूपे कृतवीर्ये केचन स्वल्पा नृपा आत्मसमर्पणं कृतवन्तः, करप्रदत्वं स्वीकृत्य रूप्यकाणि ददुः । अस्मिन्नभिप्राये **मृगयां लक्षकः** इत्यत्र द्वितीयाविभक्तेः साधुता । **धनुरिवाजनि चक्रः** इति श्रीहर्षः ।

६. **सर्वशः कुशलमस्ति मदीयं यस्य चेत्थमनिशं गुरुपादाः ।**
संस्मरन्ति भविकं कथमस्य स्यात्र नव्यमतिभव्यमिह द्राक् ।। (३/१४)

जोन्सनमहोदयसम्पादितपुस्तके **सर्वराट्** इति पदे वर्तमानेऽपि राष्ट्रियाभिलेखालयस्थमातृकायां वर्तमानः **सर्वशः** इति पाठः समुचितः ।

७. **कौशिकोऽपि शतमन्युरजैषीद् भास्वतो बलिमुखानपि शत्रून् ।**
भास्वतो बलिमुखोऽपि सुदृष्ट्या कौशिकीयपदमाप तदैव ।। (३/१६)

प्रज्ञाप्रतिष्ठानप्रकाशितपुस्तके तदैव इति पाठे वर्तमानेऽपि जोहान्नेसमहोदयसम्पादितपुस्तके वर्तमानः **तवैव** इति पाठः समुचितः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८. इत्थमुक्तवति भूमिमहेन्द्रे प्रेमवारिधितरङ्गसदृक्षा ।
दृक्पपात विमलात्रिसुतस्य प्राक्पपात तदनूक्तिसुयुक्तिः ।। (३/२८)

विमला = निर्मला, प्रेमवारिधितरङ्गसदृक्षा - प्रेमवारिधेः तरङ्गेण - सदृक्षा = प्रणयसागरोर्मितुल्या, अत्रिसुतस्य= दत्तात्रेयस्य, दृक्, प्राक्= पूर्वं प्रपात, तदनु= तदनन्तरम्, उक्तेः सुयुक्तिः = वाक्सुयोगः, पपात। अतोऽत्र सुयुक्तिरिति पाठः समुचितः ।

९. श्रीहरेर्जयरवं विमुञ्चते यस्य चैककवपुः परङ्करे ।
पूर्वदेवपतिसुन्दरीजनाकल्पचित्रकविलोपकल्पकम् ।।
तैजसं वपुरिदं रमापतेश्चक्ररूपमवतीर्य्य ते गृहे ।
सर्वचक्रमविता न चिरेण वासराननमिवाश्रितपद्मम् ।। ३/३१-३२)

यस्य चक्रस्य परम्= श्रेष्ठम्, एककवपुः = एकं शरीरम्, श्रीहरेः = श्रीविष्णोः, करे = हस्ते, जयरवम्= जयध्वनिं विमुञ्चते, सर्वचक्रम् = सर्वं राष्ट्रम्, अविता = पालयिता ।

१०. श्रीहरेरभिधया घटिताख्यं धारयन् हरिणपोतमवाप ।
शम्भुशीर्षवसतिं द्विजराजस्त्वत्कुलप्रथमजो नृपवर्य्यः ।।३/३९)

हरिणपोतशब्दो विष्णुवाचकहरिशब्दघटितो वर्तते । हरिणपोतम् = शशम्, धारयन्, द्विजराजः = चन्द्रः, शम्भु-शीर्षवसतिम् = शिवशिरोनिवासं प्राप ।

११. सन्तु चोढबलयोऽखिला नृपाः सन्तु चांढबलयोऽखिला गृहाः ।
सन्तु चोढबलयोऽखिला गृहा अस्तु दर्भवलयः करस्तव ।। (३/४२)

१) ऊढबलयः - ऊढाः = गृहीता बलयो भागधेया येषान्ते = गृहीतभागधेया नृपाः ।
२) ऊढबलयः - सम्पादितभूतयज्ञाः, गृहाः = प्रजागृहाः ।
३) ऊढबलयः - सञ्चितपूजोपकरणाः, गृहाः = देवालयाः ।

१२. भक्तिरेव भगवत्पदसंस्था सर्वमर्थनिवहं परिसूते ।
यत्र तद्द्विपदसंश्रयशक्तिः पूर्वतन्त्रनिपुणा इदमाहुः ।। (३/४३)

व्याकरणशास्त्रे प्रकृतिप्रत्ययौ अपि अर्थबोधकत्वात् पदत्वेन व्यवह्रियेते, भज् + ति - भक्तिः, अत्र द्विपद-संश्रयशक्तिः- भजनकृतिरूपा वर्तते ।

१३. संसारिणां कापथगामिचेतो माद्यन्मतङ्गजबलं दलितुं दधानम् ।
रेखासृणिं सुमसृणामघवृन्दगोत्रप्रध्वंसनाय च पविं निजभक्तिभाजाम् ।। (४/७)

अस्मिन् पद्ये जोन्सनमहोदयसम्पादितपुस्तकपाठे पवित्रितनिजभक्तिभाजाम् इति पदे वर्तमानेऽपि अभिलेखालयस्थ-मातृकायां वर्तमानः पविं निजभक्तिभाजाम् इति पाठः समुचितः । पविम् = वज्रमित्यर्थः ।

१४. प्रह्लादभक्तिभरवश्यतयाप्यवश्यं कस्याप्यवश्यमुखरस्य विधिं विहस्य ।
कृत्वा मनुष्यमृगराजवपुः प्रपूर्वं तं पूर्वदेवनिवहे हतवान्पुरा त्वम् ।। (४/१८)

अस्मिन् पद्ये कस्याप्यवश्यमुपरस्य इतिपाठस्य स्थाने कस्याप्यवश्यमुखरस्य इति पाठः समुचितः ।

१५. सम्पद्गुणेन च गुणेन पुलस्त्यपौत्रं मध्येसदः परिभविष्यति ते तनूजः ।
भूतञ्च भाविनमहो कमलापवर्गात् पश्चात्करिष्यति वृषाणमुदग्रवीर्य्यः ।। (४/३०)

सम्पद्गुणेन = ऐश्वर्यनयशौर्यप्रज्ञाराज्यलक्ष्म्यादिगुणसमूहेन, गुणेन = मौर्व्या च, कमलापवर्गात् = राजलक्ष्मीरूपफल-प्राप्तेः पश्चात् भूतं भाविनञ्च वृषाणम् = इन्द्रं करिष्यति ।

१६. निर्याति वासरगणेऽथ मिते दधार गर्भञ्जगन्निलयगर्भकलाप्रविष्टम् ।
भर्त्राहितञ्चलजगर्भमनोज्ञरूपा राज्ञी समस्तशुभलक्षणलक्षितेऽह्नि ।। (४/३४)

अत्र वासरगणेऽथमिते इति, लक्षितेऽह्नि इति च पाठौ समुचितौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१७. **आकृष्य सर्वजगतो निरमायि किं वा धात्रा सुरूपमिति संशयकारिणी सा ।**
प्रागेव चास कमलापतिमादधत्या गर्भेण किन्नु कथये सुषमाममुष्याः ।। (४/३५)

जोन्सनमहोदयसम्पादितपुस्तके वर्तमानः **सुषमा मनुष्याः** इति पाठे वर्तमानेऽपि अभिलेखालयस्थमातृकायां वर्तमानः सुषमाममुष्याः इति पाठः समुचितः ।

१८. **अथ सितसुमवस्त्रैः सिद्धिसिद्धार्थसार्थैः चलदलदलमुख्यैः पह्लवैः पूर्णकुम्भैः ।**
प्रसवसमनुकूलां तां गतोऽरिष्टपृष्टे नरपतिरतिहर्षादैक्षतारिष्टगेहे ।। (४/५३)

सिद्धसिद्धार्थसार्थैः - **सिद्धेन** = सम्पन्नेन, **सिद्धार्थेन** = श्वेतसर्षपेण, **सार्थाः** = सफलाः, **श्वेतसर्षपप्रयोगप्राप्तसाफल्यैः** । **पूर्णकुम्भैः** इत्यस्य विशेषणं पदमिदं बोध्यम् ।

१९. **दिनकृति शुचिकोणाच्छौचपत्रं गृहीत्वा गतवति शिववाहं शेखरे चेश्वरस्य ।**
मृगयति मृगपृष्ठं मङ्गले मङ्गलार्थं स्थितवति परमोच्चं कर्कमारुह्य जीवे ।। (४/५४)

दिनकृति = सूर्ये, **शुचेः कोणात्** = ईशानकोणात्, आग्नेयकोणात् वा, **शौचपत्रम्** = अग्नेर्वाहनम्, मेषराशिम्, **गृहीत्वा** = आदाय, **गतवति** = पूर्वदिशं प्रयाते, प्रभाते इत्यर्थः; **ईश्वरस्य शेखरे** = चन्द्रमसि, **शिववाहम्** - शिवं वहतीति शिववाट्, तम् = वृषभम्, **गतवति** = प्राप्ते, चन्द्रे वृषराशिम् स्वकीयोच्चराशिं गते सति, **मङ्गले मृगपृष्ठं मृगयति** = भौमे मकरपृष्ठं मृगयति, मङ्गलग्रहेऽपि स्वकीयोच्चराशिं प्राप्ते सतीत्यर्थः । अत्र चत्वारो ग्रहा उच्चराशिस्थाः प्रदर्शिताः ।

२०. **निमिषतनयनाङ्गैरप्सरोभ्यो विशेषानभिनयपरिवेशात्कुण्डलैः कर्णपाशैः ।**
भुजगपतिसुताभ्यो दर्शयन्त्योऽज्जुकास्ताः सरसललितनाट्यन्दर्शयामासुरुच्चैः ।।(४/७३)

अत्र **अभिनयपरिवेशात्** इति पाठः समुचितः । पुनरत्र **निमिषितनयनाङ्गैः** इति पाठः समुचितः प्रतिभाति। (नेपाली- झिम्क्याइएका आँखा अङ्गहरूले) । अप्सरोभ्योऽपि विशेषान् अभिनयपरिवेशान् दर्शयन्त्यो नर्तक्यो गणिका इत्यर्थो भवितुं शक्नोति । श्लाघ्यकर्णैः, कर्णवेष्टनैश्च ताः गणिका अदर्शयन् ।

द्वितीयकार्यशालापत्रस्य ग्रन्थिभेदनम्

१. **एवमेव उपनीय बालकं पालकं त्रिजगतोऽत्रिजो गतः ।**
तेन साकमनुकूलचेतसा प्रेषितेन पठनाय जन्मदा ।। (५/६३)

जन्म ददातीति जन्मदाः क्विप्प्रत्ययान्तः, तेन जन्मदा, तृतीयान्तं पदम्, जनकेनेत्यर्थः, **प्रेषितेन** इत्यत्र **प्रैषि, तेन** इति पाठः प्रकल्प्यः ।

२. **तर्ककर्कशकशातिशातनाशातिताखिलपदार्थसंशयः ।**
अक्षिपादकणभक्षपक्षयोर्लक्ष्यलक्षणबुधो न्यलक्षि सः ।। (५/८१)

यः अक्षिपादमुनेः कणादमुनेश्च लक्ष्यलक्षणयोरभिज्ञः सः - **निलक्षितः** = समीक्षितः, इति। अतो **न्यलक्षि** इति पाठः समुचितः ।

३. **तपनतापमपाकुरुते शशी प्रतिनिशं समुदित्वरदीधितिः ।**
तपति तस्य तपो महिमातपो निशिदिवास्म तपो भुवनादिहा ।। (६/३०)

एकतः, उदयशीलकिरणसम्पन्नः, शशी प्रतिनिशं सूर्यतापमपाकुरुते, अपरतश्च रात्रिदिवम् आतपः तपोमहिमानं तपति स्म । **तपोभवनादिह** = तपः स्थलादत्र, **आतपः** = घर्मः, **तस्य** = तापसस्य, **तपोमहिम** = तपोमहिमानम्, **तपति** = सन्तप्तं दुःखवन्तं कष्टकरं विदधाति ।

४. **यदि च जातु न जातुगणेश्वरो वृषविधेर्विदधीत तदा भवेत् ।**
प्रथममेव स पुण्यजनाभिधा कनकसन्तततितीव्रतपोहुतिः ।। (६/३९)

अत्र विदधीत इत्यस्य कर्म मार्गणीयम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५. **डिण्डीरपिण्डाभयशःकदम्बैर्लोकत्रये पाण्डुरताङ्गते ते ।**
पञ्चास्ययुक्त्या पुरहा भवानीमामन्त्र्य विज्ञापयतां सचण्डि ।। (७/२९)

ते = तव, **डिण्डीरपिण्डाभयशःकदम्बैः** - समुद्रफेनपिण्डदीप्तितुल्यदीप्तिमद् - यशः समुदायैः, **लोकत्रये** = लोकत्रितये, **पाण्डुरताङ्गते**= समुज्ज्वलतां प्राप्ते, **पुरहा**= त्रिपुरान्तकः शिवः, **पञ्चास्ययुक्त्या**- स्वकीयानां पञ्चानां मुखानाम्, **युक्त्या** = पञ्चसरणिकथनरीत्या, **भवानीम्** = स्वप्रियां पार्वतीम्, **आमन्त्र्य** = आहूय, स्वसमीपे निधाय वा, **सचण्डि** = चण्ड्या सक्रोधया युद्धशीलया महाकाल्या सह यथा स्यात् तथा, **विज्ञापय** = युद्धाय आदिश । दिग्विजयप्रसङ्गप्रारम्भे सयुक्ति पद्यमेतद् रचितम् ।

६. **थूर्वप्रजानां हृदि जातमात्रं सर्वज्ञतासर्वशरीरताभ्याम् ।**
अकार्य्यमेतत्क्षण एव तासां पुरोभवन् किल्विषवृन्दतोऽथूः ।। (७/३३)

३०-३१-३२ तमपद्यैर्दिग्विजयाशीर्वादान् प्रदाय, ३३ तमपद्येन प्रजाशासनरीतिं विधाता उपदिशति - **हे राजन् ! प्रजानाम्** = जनानाम्, **हृदि** = हृदये, **जातमात्रम्** = समुदितमात्रम्, **अकार्यम्** = अकृत्यम्, पापात्मकं कार्यम्, अपराधं वा, **थुर्व** = जहि, कथम् ?, भवान् **किल्विषवृन्दतः** = पापसमूहेभ्यः, **अथूः** = थूर्व्यते असौ इति थूः, न थूः, अथूः (कर्मणि क्विप्) अहतः, अर्थात् पापेभ्यो दूरस्थितः सन्, एतत्क्षण एव - इदानीमेव । तासां प्रजानाम्, पुरः = अग्रे, भवन् । प्रजानां हृदये जातस्य अकृत्यस्य निरसने, दूरीकरणे युक्तिः - **सर्वज्ञताशरीरताभ्याम्** - सर्वज्ञता च अशरीरता च सर्वज्ञताशरीरते, ताभ्याम् (करणे तृतीया), आत्मा सर्वज्ञोऽस्ति, सर्वेषामात्मा एक एव, आत्मा च शरीरात् पृथक् वर्तते, सर्वेऽपि जना स्वसदृशा एव द्रष्टव्याः, न कोऽपि जनः लुण्टन-पीडन-हननादिकुकृत्येन शत्रुतां नेयः ।

७. **वर्षन्ति तत्र विबुधाः स्म जलं सुमन्त्रैः पूर्वं ततश्च कनकानि बहूनि तेषु।**
धाराधरा जगति तस्य च जीवनानि तद्वैरिराजवनिताक्षिदितानि च द्राक् ।। (८/३६)

अत्र **वर्षन्ति** इत्यस्य क्रियापदस्य चतुर्षु वाक्येषु सम्बन्धः । **तस्य जगति** = कार्तवीर्यस्य राष्ट्रे भूमण्डले, **जीवनानि**= जलानि, **तद्वैरिराजवनिताक्षिदितानि** = कार्तवीर्यारातिभूपातवनिता(राज्ञी)नयनस्रुतानि, **जीवनानि**= जलानि, अश्रूणि वा, वर्षन्ति ।

८. **हस्तं विहाय तव खडगलतां प्रयातु तन्मुष्टिबन्धनमुपैतु मनः प्रहाय ।**
बाणेषुपक्षपतनोत्थरयश्च लोकं त्यक्त्वा युगातिशरणं श्रयतां भुजौ ते ।। (८/५६)

अस्य पद्यस्य नीतिशास्त्रमवेक्ष्य अर्थो मार्गणीयः ।

९. **आकौर्य्यजन्म तव न स्फुटतां प्रयातु मन्त्रः प्रयाति यदि तत्पुरतो मृषोक्त्या ।**
आमूलमेव सकलं समलीकयेथाः त्रिश्रीप्रयुक्तिरहिते विहिता यथा स्यात् ।। (८/६०)

अत्र पादत्रये स्फुटं दृश्यन्ते त्रयो विषयाः -

१) कार्यकरणात्पूर्वं कार्यगोप्यता ।
२) गोप्यताभङ्गः ।
३) भग्नगोप्यताया वितथीकरणम् ।

अन्तिमपादार्थः - **त्रिश्रीप्रयुक्तिः** - तिसृणां श्रियां प्रयुक्तिः, तिस्रश्च ताः श्रियः -त्रिश्रियः, त्रिश्रीणां प्रयुक्तिः - त्रिश्रीप्रयुक्तिः, श्रीशब्दस्य प्राधान्यात् तस्य ह्रस्वान्तता नैव सम्भवति, अतो दीर्घपाठ एव शुद्धः । **अहिते** = रिपौ, त्रिश्रीप्रयुक्तिर्विहिता यथा स्यात् तथा प्रयतनीयम् । **एतत्कार्यं महाराजो विधास्यति** इति या वार्ता बहिः प्रसारिता, सा नितराम् असत्येति श्रीश्रीश्रीमन्महाराजो विज्ञापयति' इति रीत्या श्रीत्रयप्रयोगः । परमत्र सहभागिनः केचन विद्वांसः त्रिश्रीप्रयुक्तिरिति पदस्य उत्साहशक्तिः, मन्त्रशक्तिः, प्रभुशक्तिरिति त्रिश्रीणां शक्तीनामर्थमादाय उत्साहशक्तिप्रयोगः, मन्त्रशक्तिप्रयोगः, प्रभुशक्तिप्रयोगश्च यथा सफलः स्यात् तथा कर्तव्यमित्यर्थं स्वीकुर्वन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०. अर्कोपलस्य पयसा स्नपनेऽपि मष्या श्वैत्यं यथा तव नरेन्द्रधुराधरस्य ।
सङ्गे मुहुस्सदसतोरपि न व्यपैतु स्वच्छान्तराविरतखेलनचिद्विलासः ।। (८/८०)

अत्र मष्या स्नपनेऽपि अर्कोपलस्य श्वैत्यं यथा पूर्ववत् तिष्ठति तथैव तव चिद्विलासः कदापि न व्यपयितु इति भावः। अत्र मष्या स्नपनेऽपि इति पाठ एव समुचितः ।

तृतीयकार्यशालापत्रस्य ग्रन्थिभेदनम्

१. भस्मनो मम पराद्य दुर्दशा का भविष्यति शठेति मा दृपः ।
वायवीयमपि वारुणन्न किं वेत्ति सोऽस्त्रमवनीपतिः प्रभुः ।। (१०/७८)

का भविष्यति शठेति मा दृपः अयमेव पाठः शुद्धः । **माङि लुङ्** इति लुङि दृप् धातोः - **मा दृपः** इति पुषादित्वाद् अङ्प्रत्ययेन सिध्यति, दृश् धातोस्तु **ऋदृशोऽङि गुणः** इति गुणेन **मा दर्शः** इति रूपम् । तस्मादत्र कापि शङ्का नास्ति । **मा दृपः** इति साधुः।

२. इत्थमुक्तिमुपहृत्य मञ्जुलां प्रस्थितं द्विजमुवाच भूपतिः ।
एवमस्तु भवतामनुग्रहाद् यातभद्रमुभयत्र धत्त भोः ।। (१०/८६)

अत्र - **यात भद्रमुभयत्र धत्त** इति च्छेदः । **यात** इति पृथग् वाक्यम् - यात - गमनं कुरुत । **द्विजवरं समुवाच स भूपतिः** इत्यत्र छन्दोभङ्गोऽस्ति। अतः - **प्रस्थितं द्विजमुवाच भूपतिः** इति पाठः कवेः । अत्र **प्रस्थितम्** इति आदिकर्मणि क्तः । वर्तमानकालस्य आद्यक्षणवृत्तिक्रियाश्रयत्वमादिकर्मत्वम्, **प्रस्थितम्** = प्रस्थानम् कुर्वन्तम् (नेपाली - प्रस्थान गर्नै आँटेका, हिंड्नका लागि उठी - पाइला सार्न लागेका) ।

३. दानवारिपदमावहन्मुदा मस्तकेन मणि भाति भास्वता ।
कालनागनिकरः ससैन्यको देशमाप रमणन्ततः शनैः ।। (१०/९५)

मणिभातिभास्वता इति पाठः समुचितः । **मणेः** = रत्नस्य, **भातिः** = दीप्तिः, **तया भास्वता** = भासमानेन, मस्तकेन (करणतृतीया), मुदा = हर्षेण, दानवारिपदम् = दैत्यारिपदम्, श्रीविष्णुपदं वा ।

४. गगनतलसुतल्पे रात्रिचन्द्रे यथेच्छङ्गलदुडुसुममालञ्ञातसर्वाङ्गसङ्गम् ।
रतिसुखमनुभूय क्षीणशुक्रेऽद्य काले द्रुतमुदसितहस्ते निष्प्रभौ सम्प्रयातः ।। (११/११)

रात्रिचन्द्रौ निष्प्रभौ सम्प्रयातः इति वाक्यम् । **अघकाले** इति पाठः समुचितः । **क्षीणशुक्रे** इति अर्थान्तरे - 'क्षीणशुक्र (मलिनशुक्र)युक्ते' काले। **उदसितहस्ते** = उद्दीप्तहस्तनक्षत्रयुक्ते, काले, अथवा- **द्रुतमुदसितहस्ते'** इति समस्तपदम्- **द्रुतमुद्** = क्रूरतासम्पन्नः, **असितः** = शनैश्चरः, तदाश्रितहस्तनक्षत्रयुक्ते काले । द्रुतमुच्चासौ असितः, द्रुतमुदसितः, द्रुतमुदसितः हस्ते यस्मिन् सः, तस्मिन् काले । सर्वासु मातृकासु समानपाठदर्शनात् - **द्रुतमुदसितहस्ते** इत्येव स्थापयितुं शक्यमित्येकः पक्षः । परमपरपक्षे केचन सहभागिनो विद्वांसः **द्रुतमुदसितहस्तौ** - परस्परहस्तपाशबद्धौ रात्रिचन्द्रौ प्रभातकाले **द्रुतम्** = शीघ्रम्, **उदसितहस्तौ** - **उद्** = उपरि, **असितौ** = बन्धनमुक्तौ हस्तौ ययोस्तौ तथा भूतौ शिथिलालिङ्गनहस्तपाशौ जातौ इत्यर्थो भवितुमर्हतीति कथयन्ति ।

५. क्षिपति मृदुपदानि प्रेक्षते रम्यभावं वितरति ससुवर्णां भूरिशो गामिदानीम् ।
विरचयति कलापं मुक्तकञ्चातिशिल्पान्नरपति निकुरुम्बं काव्यकर्ता च धीरः ।। (११/४७)

निकुरम्बम्, नरपतिनिकुरम्बम्' निकुरम्बम् = समुदायः, द्व्यर्थकं पद्यम् ।

६. मनसर्जुनमेव मेनिरे भयतोऽपार्थमिमे नराधिपाः ।
युधि भीममहो सदागतिं ननु नासत्यभवं मनोरमम् ।। (११/८६)

भयतोऽपार्थम् इति पाठः समुचितः । एकोऽर्थः - **अपार्थम्** = पार्थभिन्नम्, अपरोऽर्थः - अपगतोऽर्थो यस्मात् सः- अपार्थः, तम् - **अपार्थम्** = निवृत्तप्रयोजनम्, समाप्तप्रयोजनं वा (नेपाली - अब हामीहरू यहाँ

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आउनाको प्रयोजन कुनै रहेन । यिनी अर्जुनबाट हाम्रो उद्देश्य समाप्त भयो ।)

७. **कुलशीलवपुर्वयोगुणैरनवद्यैः कनकप्रभोचितम् ।**
प्रविलोक्य जहुस्स्वयंवरं न तमाशालतिकान्विता नृपाः ।। (११/८७)

न, तम् - इमे पृथक् पदे ।

क) **आशालतिकान्विताः** इति पाठे - **आशालतिका नृपान् अनुजगाम** (पछि लाग्यो) इति भावः ।

ख) **आशालतिकासिताः** इति पाठे - **आशालतिका नृपान् आसयत्** इति भावः, तान् गन्तुम् अवरुरोध । (तिनीहरूलाई घर जानबाट रोक्यो, त्यहीं बसाल्यो, आशारूपी लहराले बाँधिएर त्यो स्वयंवर छोडेनन्) अयमेवार्थः कविना अभिप्रेतः ।

८. **बहुमानमुवाह संस्पृशन् पवमानः कनकप्रभावपुः ।**
परभावविदर्जुनोद्भवाद्भयतस्साधुधिया स्वयंवरे ।। (११/१०३)

बहुमानम् - बहुश्चासौ मानः सत्कारः - बहुमानः तं - बहुलसत्कारम्, उवाह इति क्रियायाः कर्म । **परभावविद्** इति पवमानः इत्यस्य विशेषणम्, उद्भवतीति उद्भवम्, अर्जुनाद् उद्भवम्, तस्मात् कार्तवीर्याद् उदीयमानात् भयात् । उद्भव इत्यत्र कर्तरि प्रत्ययः, शब्दोऽयं विशेषणतया प्रयुज्यते लिङ्गत्रये - 'उद्भवः, उद्भवा, उद्भवम्' इति । बहुमानमुवाह = महान्तमादरं धृतवान्, ऊढवान् ।

९. **दमयति दमयन्ती स्वच्छभासां वितानैस्तरलयति गुणानां सम्पदा शैलजा ताम् ।**
श्लथयति परगर्वं वेदवत्या अखेदाद् दलयति मदमिद्धं साधु मन्दोदरीस्थम् ।। (११/१११)

यमगर्वम् - पदमिदं दोषपूर्णम्, अनुचितमिति सहसा न स्वीकार्यम् । वेदवत्याः कथा देवीभागवते वर्तते, तामधीत्यैव निश्चयः करिष्यते । **यमाः** - अहिंसा सत्याचौर्यब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । (यिनले वेदवतीको 'म ब्रह्मचर्यमा छु, संयमिनी छु' भन्ने **यमगर्वलाई** खुकुलो पार्छिन् । अखेदात् - सजिलैसँग, विना दिग्दारी । कनकप्रभाको क्रियाकलाप देखेकी भए वेदवती पनि यम (संयम, ब्रह्मचर्य (आफ्ना पतिसँग नियत समयमा मात्र विलास गर्ने प्रवृत्ति) छोडेर जथाभावी विलासिनी बन्न चाहँदी हुन् । **वेदवती** लक्ष्मीकी अवतार थिइन् । यिनी अर्को जन्ममा जानकी सीता भएकी छन् । तसर्थ वेदवतीका लागि **यमगर्वम्** पाठ नै उचित हुन्छ । तर केही सहभागीहरूले यहाँ **परगर्वम्** पाठ नै उचित हुन्छ भनेका छन् ।)

१०. **सम्पन्नभोगसुभगान्ननु भूरिसेनान्नित्यं भुनक्त्यपयथायमुदग्रवीर्यः ।**
दृष्टार्थकान्नियमतः प्रधनावतारे तारेशजिष्णुमुखि ! भोस्सखि पश्यसि त्वम् ।। (१२/१९)

उभयथा इत्यर्थः कथं संगच्छते इति निश्चयं कृत्वैव स पाठः स्वीकार्यो भवेद् नान्यथा । जोन्सनस्य **उपयथा** इति पाठे य - प विधेयः **उपपथा** इति । उपगतः (आदृतः व्यापको वा) पन्थाः उपपन्थाः - तेन **उपपथा** = आदरणीयवर्त्मना, वा व्यापकमार्गेण, इत्यर्थः समुचितः । **उपपथिन्** = संमान्यमार्गः, समासान्तप्रत्ययः सम्मानार्थे न भवति - सुपन्थाः, अधिपन्थाः, उपपन्थाः, इत्यादिषु ।

चतुर्थकार्यशालापत्रस्य ग्रन्थिभेदनम्

१. **अस्मै नृपाः प्रवितरन्ति करंद्विषन्तः सेवारता अपि सदा समितिस्थिताय ।**
हारावयुक्तगलकान् विदधातिचैतान् एष क्षणात्क्षितिपतेः कृतसर्वपक्षः ।। (१२/३२)

अस्मै, समितिस्थिताय, हारावयुक्तगलकान् इत्येते पाठाः समीचीनाः । **हारावयुक्तगलकान्** इत्यत्र हा इति रावः- हारावः, हारावेण युक्ताः गलाः येषान्ते हारावयुक्तगलाः, **शेषाद्विभाषा** इति कप् । परमत्र केचन हाराग्र्युक्तगलकान् इति पाठं स्वीकुर्वन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. **त्वया प्रतिज्ञेयमकारि किंवा नालोकनीयोऽन्ययुवा मयेति ।**
जातो न भेदप्रतियोगितावान् मया ततः खेदमिमं वहामि ।। (१२/१२६)

ज्ञातो न भेदप्रतियोगितावान् इत्येव साधुः, **भेदप्रतियोगितावान्** = भिन्नः, अन्यः, न ज्ञातः।

३. **सरोजकोशाभमुरोजमाप्ता तस्या उरः स्पर्शनिदेशिमन्त्रम् ।**
विचारयामास विशेषविज्ञो यथार्थतः स्वार्थपरत्वमेव।। (१४/८०)

विवाहमण्डपे वरः वध्वा उरसि हस्तं निदधाति । तदा उरः स्पर्शनाय मन्त्रः प्रयुज्यते । तन्मन्त्रस्यार्थं समीक्ष्यैव अस्य पद्यस्य सम्पूणार्थो ज्ञास्यते । उरःस्पर्शं निदिशतीति उरःस्पर्शनिदेशी, स चासौ मन्त्रः, तम् । **सरोजकोशम्** - सरसि जातम्, सरोजम्, सरोजस्य **कोशः** = कुड्मलः, सरोजकोशस्य आभा इव आभा यस्य स तम् । **उरोजम्** - उरसि जातः - उरोजः- कुचः, तम् । कमलकुड्मलप्रभं कुचम् आप्तम्, उरः स्पर्शनिदेशिमन्त्रम्, स्वार्थपरत्वमेव विचारयामास । **आप्ता** = प्रापकः। उरः स्पर्शनिदेशिमन्त्रः कथं कुचं प्राप्नोति ? अस्यार्थस्य ज्ञानाय स एव मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

४. **अबालबालाच्चसपत्नजाया पयस्सरस्तीरमुपेत्य केचित् ।**
सिताचलच्छायवृतं सुखेन भुजिक्रियां मिष्टतरां प्रचक्रुः ।। (१४/९५)

स्थानपरिचयः आवश्यकः । आबालबालाश्च इति पाठः समीचीनः ।

५. **आलोक्यालिकुचं राजालिकुचन्ते पचेलिमम् ।**
स्मरति स्मरतीहाग्रे स्मरतीव्ररतिः क्षणम् ।।
इत्युक्त्वाह क्षितिमिलत्स्वयमश्वत्थपत्रकम् ।
राज्ञःकृते त्वमुत्थाप्य वदेति नृपभोगिनी ।। (१५/९१-९२)

क्रीडन्त्यो बह्व्यो युवत्यः आसन् । कनकप्रभया आश्लिष्टो राजा नर्मवाचः **अश्रृणोत्** = वार्तालापप्रसङ्गे एका स्वकीयामालिमन्यां वदति- अयं राजा सखीस्तनं दृष्ट्वा तव (अन्यस्याः) कुचं लिकुचं (स्वयं शीलम्, फलविशेषम् (बडहर)) स्मरति । अथ नृपभोगिनी स्वयमेव भूमौ स्थितं पिप्पलपत्रं राजस्वभावं वर्णयितुमादिशति।

६. **व्याहरन्तीमिति प्राह कलिकाकेलिकामधुक् ।**
मतान्ता रजसा बाह्या रजसा यूथिकेतिनः । (१५/९५)

पूर्वपद्येन (१५/९४) संयोज्यैव अस्यार्थो द्रष्टव्यः । मल्लिका (बेली, पुष्पविशेष), यूथिका (जुही, फूलविशेष), अनयोः सरागां यूथिकाकलिकां विहाय कथम् अपरागां सतीं मल्लिकां कलिकामिच्छति ? इति वदन्तीं कलिकाकेलिकामधुक् अन्या वदति- 'न रजसा यूथिका बाह्या, **रजसा** = रजोगुणेन, **रजसा** = धूल्या वा। **यूथिका** - इति - नः, इति पदत्रयं बोध्यम् ।

७. **द्विडीवधासप्तजिह्वस्य पुरो माहिष्मतीपतेः।**
इध्मजिह्वो नृपो जातः प्रह्व आह्वानमात्रतः ।। (१५/१४४)

अत्र **द्विडिध्मसप्तजिह्वस्य** इति शुद्धः पाठः ।

८. **एतत्पूर्वादिकाष्ठास्थपुराधीशाः सुरा अमी ।**
समाजयन्ते मा पश्य मन्दारकुसुमोत्करैः ।। (१५/२०४)

अत्र एतत् इत्यनेन हिमाद्रिशृङ्गं (गङ्गोत्री नाम पर्वतकूटम्) मतम् । **सभाजयन्ते** इति शुद्धः पाठः । मन्दारपुष्पपुञ्जैः मां **सभाजयन्ते** = सस्नेहं सेवन्ते, इत्येतत् त्वं पश्य । **पश्य** इति क्रियापदस्य सर्वं वाक्यं कर्मीभूतम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

९. **सवाजपेयं ससवाजपेयं ध्यायन्ति चक्रे कृतवीर्यसूनुः ।**
सपुण्डरीकाक्षनिविष्टचेताः सत्पुण्डरीकान्यमितानि चक्रे ।। (१६/४५)

स पुण्डरीकाक्षनिविष्टचेताः इति स पृथक्पदम्, **पुण्डरीकाक्षनिविष्टचेताः** = कमलनयनविष्णुभक्तः, सः= कार्तवीर्यः, **अमितानि**= अपरिमितानि, सन्ति च तानि पुण्डरीकाणि - **सत्पुण्डरीकाणि** = पुण्डरीकनामक-शुभयज्ञकर्माणि, चक्रे । **सवाजपेयम्** = वाजपेयनामकयज्ञविशेषसहितम् । **ससवः** - सवेन सहितः = यज्ञसहितः, अजपानामकगायत्रीसम्बद्धमन्त्र आजपेयः, ससवश्चासौ आजपेयः (मन्त्रः) **तम्** = ससवाजपेयम् । वापेययज्ञम्, अन्यान् यज्ञान्, अजपामन्त्रम्, एतत्सर्वमपि **ध्यायन्ति** = चिन्तनसम्बद्धानि यज्ञकर्माणि चक्रे कार्तवीर्यः ।

१०. **संबिभ्रतोऽजातनयाँश्च शृङ्गं सुधारसास्वादकृतोऽनुवेलम् ।**
वृषानुकूलस्थितिमादधानान् न मन्यते को विबुधान्न मादृक् ।। (१७/२४)

अत्र प्रथमपादार्थो निश्चेयः । अन्यत् सर्वं सरलमेव । मुद्रिते - **संबिभ्रतो जातनयाँश्च शृङ्गम्** इति पाठः। अत्रान्यरूपेणोद्धृतः पाठः संशोधनीयः । अजातनयनान् श्वशृङ्गं सबिभ्रतः । **संबिभ्रतः** = धारयतः ।

{कुकविहरू- (१) बाख्राका पाठाहरू लिन्छन् - व्यर्थका हास्यास्पद कुरा लेख्छन् । (२) कुकुरको शीङ लिन्छन्- असम्भव नमिल्दा कुरा लेख्छन् । **अजातनयाश्वशृङ्गम्** - यस्तो पाठ भएमा समाहारमा द्वन्द्वसमास मान्ने । बाख्राका पाठा र घोडाको सिंग भन्ने अर्थ लगाउने । तृतीय पाउमा **वृष** (साँढे)को विन्यासले पनि प्रथम पाउमा प्राणी बुझाउँछ ।}

'ख'समूहेन कृतं ग्रन्थिभेदनम्

अत्र 'ख'समूहस्य प्रतिनिधिना प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायमहोदयेन प्रस्तुतः प्रथमादिषष्ठसर्गपर्यन्तस्थितपद्यानां ग्रन्थिभेदननिष्कर्ष उपस्थाप्यते ।

कथा भागीरथ्या जगति बहुपथ्याऽपि न तथा
सतां रथ्यामध्ये विलसति, कलिन्दाचलभुवः ।
भवेद्वार्ता का वा, हरदयितरेवा स्तुतिपदैः
त्रिलोके संख्यातेऽर्जुनपुरि सदेयं विजयते ।। (१/२१)

जगति सतां बहुपथ्या अपि भागीरथ्या कथा रथ्यामध्ये न **विलसति** = संसारे सज्जनानाम् अतिपथ्या अपि भागीरथ्या कथा प्रतोलीमध्ये तथा न विलासं कुरुते । **बहुपथ्या** - बहुषु पथिषु अनपेता **बहुपथ्या** = स्वर्गमर्त्यपातालगामिन्यपि, भागीरथ्याः कथेत्ययमर्थोऽपि निष्पद्यते । **कलिन्दाञ्चलभुवः** = यमुनायाः, का वार्ता, इयं **हरदयितरेवा** = शिवप्रिया नर्मदा, त्रिलोके **संख्याते** = विख्याते, **अर्जुनपुरि** = माहिष्मतीनगर्याम्, सदा विजयते । अत इयमेव सर्वासु नदीषु प्रशस्येति भावः ।

जनता न नता न भूपतेरहिता नो रहिता न सम्पदा ।
नहि ताः सहिता न च श्रिया नरमानाऽचरमा रमाऽऽर तम् ।। (२/३)

जनता **भूपतेः** = राज्ञः प्रति न नता इति न, किन्तु नता एव, **अहिता** = द्वेषभावयुक्ता अपि, **न सम्पदा रहिता च न** = सर्वाऽपि सश्रीकेत्यर्थः । **नरमाना** = पुरुषैः पूज्या, **अचरमा** = उत्कृष्टा, **रमा**, **तम्** = राजानम्, **आर** = प्रापेत्यर्थः।

समयो विनयोदयोदयः स्मरतां यः स्मरतां रुचागतः ।
शिवदोऽशिवदोवदः श्रुतेरभवद् भावविभावनो नृणाम् ।। (२/४)

समयः = समीचीनोऽयः शुभावहो विधिर्यस्य सः, **विनयोदयोदयः** = विनयस्य उदयेन प्रादुर्भावेन उदयः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समृद्धिर्यस्य सः, **यः** = कृतवीर्यः, **स्मरताम्** = स्मरणं कुर्वतां जनानां प्रति **रुचा** = कान्त्या स्मरतां गतः, **शिवदः** = कल्याणप्रद :, **अशिवदः** = अकल्याणनाशकः, **श्रुतेः** = वेदस्य, **वदः** = वक्ता, **नृणाम्** = नराणाम्, **भावविभावनः**= अभिप्रायज्ञः, अभवत् । '**वदो वदावदो वक्ता**' इत्यमरः ।

स कृती प्रकृतीः शुभाकृतिः प्रशमय्याविकृतीः सदुक्तिभिः ।
चतुरङ्गबलान्वितो बली हरितो जेतुमनाः प्रतस्थिवान् ।। (२/१७)

शुभाकृतिः = सुन्दराकारः, **कृती** = विद्वान्, **सः** = कृतवीर्यः, **आविकृतीः** = ईषद्विकृतियुक्तः, **प्रकृतीः** = राज्याङ्गानि, **सदुक्तिभिः** = सदुपदेशैः, **प्रशमय्य** = प्रकर्षेण शमयित्वा, '**स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च राज्याङ्गानि प्रकृतयः**' इत्यमरः, चतुरङ्गबलैः अन्वितः = हस्त्यश्वरथपादातचतुरङ्गसैन्ययुक्तः, अतएव बली = बलवान्, हरितः = दिशः, जेतुमनाः = जेतुं मनो यस्य सः, प्रतस्थिवान् । यद्यपि प्रकृतिषु विकृतिर्नासीत् तथाऽपि क्वचित् कार्यवशतो दृष्टा ईषद्विकृतयोऽपि स्वस्मिन् दिग्विजययात्रायां निर्गते सति अपायं जनयेयुरिति दूरदर्शितया प्रकृतिस्थविकृतीयर्थावत् प्रशमय्य दिग्विजययात्रायां निर्गत इति भावः । '**हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्**' '**दिशस्तु हरितः काष्ठा**' इति चामरः । जेतुमना इत्यत्र '**तुंकाममनसोरपि**' इति मकारलोपः ।

अपि वंशभवो गुणान्वितो धृतकोटीयुगलोऽपि तृष्णया ।
मृगयां धनुरस्य लक्षकः क्वचिदेवाप बहुप्रदान्नृपान् ।। (२/३४)

अस्य = राज्ञः, **वंशभवः** = वंशवृक्षजातः, अन्यत्र कुलीनः, **गुणान्वितः** = ज्यागुणसहितः, अन्यत्र दाक्षिण्यादिगुणान्वितः, **धृतकोटीयुगलः** = युगलकोटीसहितः, अन्यत्र कोटिद्वयमुद्रायुक्तोऽपि, **तृष्णया** = पिपासया, **लक्षकः** =लक्षान्वेषी, अन्यत्र लक्षमुद्राऽभिलाषी, **क्वचिदेव** = कुत्रचिदेव, **बहुप्रदान्** = बहुशो जनानां पीडकान्, **नृपान्** = राज्ञः, अन्यत्र बहुप्रदान् बहुदातॄन् राज्ञश्च, **आप** = प्राप । तस्य प्रतिद्वन्द्वी कोऽपि नासीत्, कदाचिदेव तादृशान् दुष्टराज्ञो लब्ध्वा तान् दमयामासेति भावः ।

अत्र श्लिष्टो द्वितीयोऽर्थः शब्दशक्तिमूलकध्वनिगम्यः । स चार्थः कञ्चिदपि कुलीनं गुणवन्तं कोटियुगलमुद्राधिपं महाधनिनं किन्तु तृष्णालोलुपतया लक्षमुद्रायाः कृते धावन्तं कृपणं ध्वनयति । धनुशब्द उकारान्तः, उस् अन्तः, उकारान्तश्च कोशे पठितः, अत्र चोकारान्त उसन्तो वा ग्राह्यः । तस्य पुँस्त्वं च '**धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्**' इत्यमरकोशादेव लभ्यते । यतो हि तत्र ग्रन्थकारेण परिभाषाप्रकरण एव प्रतिज्ञातमस्ति 'न सङ्करः । कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानाम्' इत्यतो 'धनुश्चापौ' द्वयोः पदयोः समासः । नपुंसक पुंशब्दयोः समासे तु प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । पुनश्च सिद्धान्तकौमुद्यां नपुसंकलिङ्गे पाठस्तु तस्य नपुंसकत्वमपि ज्ञापयति । तत्र उदन्तो धनुशब्दो मेदिन्यां धनुर्वाचकः पुंसि कथितः 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तवर्गे । पुनश्च उसन्तो धनुस्-शब्दस्तु पुंनपुंसकयोः कथितः । '**धनुः प्रियाले ना नस्त्री राशिभेदे शरासने**' इति सान्तवर्गे, इत्युसन्तस्य पुंनपुंसकत्वमुदन्तस्य च पुंस्त्वं सिध्यति ।

सर्वशः कुशलमस्ति मदीयं यस्य चेत्थमनिशं गुरुपादाः ।
संस्मरन्ति भविकं कथमस्य स्यान्न नव्यमतिरम्यमिह द्राक् ।। (३/१४)

राज्ञः कृतवीर्यस्य गुरुं प्रति कथनम् – **सर्वशः** = सर्वप्रकारेण, मदीयं कुशलमस्ति, **यस्य** = मम कृतवीर्यस्य च इत्थमनेनप्रकारेण गुरुपादा भविकं स्मरन्ति, **अस्य**= मम, नव्यम् अति **रम्यम्**= अतिकल्याणम्, इह **द्राक्**= शीघ्रम्, कथं न स्यादिति। अवश्यमेव कल्याणं स्यादेवेति भावः।'**भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्**' इत्यमरः । अस्मिञ्छ्लोके कुशलशब्दपर्यायास्त्रयः प्रयुक्ताः कुशलम्, भविकम्, भव्यञ्चेति, अतोऽस्य पौनरुक्त्यं सहृदयानामीषद् वैरस्यमावहति ।

कौशिकोऽपि शतमन्युरजैषीत् भास्वते वलिमुखानपि शत्रून् ।
भास्वतो वलिमुखोऽपि सुदृष्ट्या कौशिकीयपदमाप तवैव ।। (३/१६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतवीर्यो दत्तमुनिं स्तौति - **शतमन्युः** = शतक्रतुरिन्द्रः, **'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि'** इत्यमरः, **कौशिकोऽपि** = उलूकोऽपि सन् **'महेन्द्रगुग्गुलूलकव्यालग्राहिषु कौशिकः'** इत्यमरः, **भास्वतः** = प्रकाशमानान्, सूर्यसदृशान्; **वलिमुखान्**= वलिप्रभृतीन् दानवान्, **शत्रून्** = विद्विषः, **तवैव** = दत्तात्रेयस्यैव, **सुदृष्ट्या** = कृपादृष्ट्या, **अजैषीत्** = व्यजेष्ट, उलूकः सूर्यं कथमजैषीत् इति विरोधः, कौशिक इन्द्र एवेति विरोधपरिहारः, **भास्वतः** = भास्वतोऽपत्यम् सुग्रीवः, **वलिमुखः** = वानरोऽपि, तवैव सुदृष्ट्या **कौशिकीयपदम्** = इन्द्रपदम्, स्वर्गं प्राप । अत्र दत्तात्रेयवरदानेन इन्द्रो वलिप्रभृतीन् दानवान् विजितवान् । दत्तात्रेयवरेणैव सुग्रीवोऽपीन्द्रासनमापेति पौराणिकी कथानुसन्धेया । अत्रापि शब्दो विरोधार्थद्योतकः। विरोधाभासोऽलङ्कारः।

इत्थमुक्तवति भूमिमहेन्द्रे प्रेमवारिधितरङ्गसदृक्षा ।
दृक्पपात विमलात्रिसुतस्य प्राक्पपात तदनूक्तिसुयुक्तिः ।। (३/२८)

इत्थं प्रशंसावाक्यमुक्तवति, **भूमिमहेन्द्रे** = कृतवीर्ये, प्रेमसमुद्रतरङ्गतुल्या निर्मला दत्तात्रेयदृष्टिः प्राक्पपात । तत्पश्चात् उक्तेः सुयुक्तिः प्रवृत्ता इत्यर्थः । प्रथमं कृपादृष्ट्या विलोक्य पुत्रोत्पत्त्युपायं प्रोवाचेति भावः । अत्र नास्ति कोऽपि संशयः । पाठश्च 'तदनूक्तिसुयुक्तिः' इति स्फुट एव ।

श्रीहरेर्जयरवं विमुञ्चतो यस्य चैककवपुः परं करे ।
पूर्वदेवपतिसुन्दरीजनाकल्पचित्रकविलोपकल्पकम् ।।३।३१
तैजसं वपुरिदं रमापतेश्चक्ररूपमवतीर्य ते गृहे ।
सर्वचक्रमविता न चिरेण वासराननमिवाश्रितपद्मम् ।। ३।३२

यस्य च परमं श्रेष्ठम् एककवपुः = एकं शरीरम्, जयशब्दं विमुञ्चतः श्रीहरेः करे वर्तते, तत् कीदृशं पूर्वदेवपतीनां दानवराजानां यः **सुन्दरीजनः** = सुन्दरीसमूहस्तस्य **आकल्पः** = वेषरचना, **चित्रकम्** = तिलकम् च, तयोर्विलोपे, **कल्पकम्**= समर्थम्, रमापतेरिदं **तैजसम्** = तेजोमयम्, **चक्ररूपम्** = सुदर्शनरूपम्, वपुः = शरीरम्, ते गृहे **नचिरेण**= शीघ्रम्, **अवतीर्य** = अवतारं धृत्वा, **सर्वचक्रम्** = सर्वं स्वपक्षीयराज्यमण्डलम्, **वासराननम्** = प्रभातम्, स्वाश्रितपद्मम् **इव** = स्वाश्रितं कमलमिव, **रक्षिता** = रक्षिष्यति, वासराननमत्र कर्तृ पदम्, पद्मपदञ्च कर्म । पद्ये विमुञ्चते इति चतुर्थ्यन्तं न, विमुञ्चत इति षष्ठ्यन्तम् ।

श्रीहरेमिधया घटिताख्यं धारयन् हरिणपोतमवाप ।
शम्भुशीर्षवसतिं द्विजराजस्त्वत्कुलप्रथमजो नृपवर्यः ।। (३/३९)

मुनिः कथयति – त्वत्कुलप्रथमजो **नृपवर्यः** = द्विजराजचन्द्रमाः, **श्रीहरेरभिधया** = श्रीहरेर्नाम्ना, हरिशब्देनेत्यर्थः, **घटिताख्यम्** = घटिता आख्या यस्य तम्, हरिशब्दघटितनामानम्, **'हरिणपोतम्'** = यतो हरिणपोतशब्दे आदौ हरिरिति विष्णोर्नामास्ति तद् धारयन्, स चन्द्रः, **शम्भुशीर्षवसतिम्** = शिवशिरोवासम्, **अवाप** = प्राप, हरिनामघटितं हरिणपोतं धारयँश्चन्द्रः शिवशेखरमणिर्जातः, ईदृशोऽस्त्ययं हरिप्रभावः । त्वं तु सत्यमेव तद्भक्तोऽसि कथं त्वामुन्नतिपथं नानयेद्धरिः, अतस्त्वं निश्चिन्तो भवेत्यर्थः, **ते** = त्वद्गृहे, भगवान् अवतरिष्यति भक्तिर्वर्धनीया विविध उत्सवो विधेयः, आमोदप्रमोदैर्दिवसा नेया इति ।

सन्तु चोढवलयोऽखिला नृपाः सन्तु चोढवलयोऽखिला गृहाः ।
सन्तु चोढवलयोऽखिला गृहा अस्तु दर्भवलयः करस्तवः ।। (३/४२)

अखिला नृपाः = सर्वे राजानस्त्वद्वशवर्तिनः, **ऊढवलयः** = दत्तकराः सन्तु, सर्वे गृहाः परिमार्जिता दत्तदेववलयः सन्तु, तादृशा विधीयन्तां सर्वे **गृहाः** = दाराः, दारेषु च गृहाः इत्यमरः, **ऊढवलयः** = धृतनवाम्बराः परिहितनवभूषणाः सन्तु, तव करश्च **दर्भवलयः** = कुशवलयसहितः (भगवत्पूजार्थम्) अस्तु, इति सर्वमवदातम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधः श्लोके भगवद्भक्तिरेव सर्वार्थदात्री भवतीति भक्तिं स्तौति, श्लेषेण **भक्तेः** = लक्षणाया माहात्म्यं च प्रस्तौति काव्यशास्त्रदृशा –

भक्तिरेव भगवत्पदसंस्था सर्वमर्थनिवहं परिसूते ।
यत्र तद्द्विपदसंश्रयशक्तिः पूर्वतन्त्रनिपुणा इदमाहुः ।।(३/४३)

यत्र = कर्मणि, **तद्द्विपदसंश्रयशक्तिः** =तस्य विष्णोः पदद्वयाश्रये शक्तिर्भवति तादृशी भगवत्पदसंस्था भक्तिरेव **सर्वम्** = निखिलम्, **अर्थनिवहम्** = धर्मार्थकाममोक्षाख्यं चतुर्वर्गम्, **परिसूते** = उत्पादयति, **पूर्वतन्त्रनिपुणाः** = शाण्डिल्यभक्तिसूत्र – नारदभक्तिसूत्रानुशीलितचित्ता विद्वांसः, **इदम्** = अदः, सिद्धान्तम्, **आहुः** = कथयन्ति ।

तथा च पदसंस्था भक्तिर्लक्षणैव लक्ष्यार्थं व्यङ्ग्यार्थं च नानाविधं सूते, यत्र **तद्द्विपदसंश्रयशक्तिः** = तस्य वाचकपदस्य द्विपदाश्रये शक्तिर्भवति, यथा – **गङ्गायां घोषः** इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य द्विपदसंश्रया शक्तिरस्ति प्रवाहसंश्रया तीरसंश्रया च, सा च शीतत्वपावनत्वादिकं व्यङ्ग्यमर्थनिवहं सूते इति भावः ।

संसारिणां विषयकापथगामिचेतोमाध्यमतङ्गजबलं दलितुं दधानम् ।
रेखासृणिं सुमसृणामघवृन्दगोत्रप्रध्वंसनाय च पविं निजभक्तिभाजाम् ।। (४/७)

भगवच्चरणपङ्कजं वर्णयति –

निजभक्तिभाजां संसारिणां विषयकुमार्गगामि यच्चेतस्तदेव माद्यन्मतङ्गजः, तस्य बलं दलितुं सुमसृणाम् अङ्कुशरेखां दधानम्, **अघवृन्दगोत्रप्रध्वंसनाय** = पापसमूहपर्वतविध्वंसनाय, **पविम्** = वज्रं च दधानम्, भगवच्चरणारविन्दं ध्यायन् परां मुदमवाप महीमहेन्द्र इत्युत्तरवाक्येनान्वयः । **'कुलिशं भिदुरं पविः'** इत्यमरः ।

प्रह्लादभक्तिभरवश्यतयाप्यवश्यं कस्याप्यवश्यमुखरस्य विधिं विहस्य ।।
कृत्वा मनुष्यमृगराजवपुस्त्वपूर्वं तं पूर्वदेवनिवहे हतवान्पुरा त्वम् ।। (४/१८)

प्रह्लादस्य भक्तेर्भरस्तस्य वंशगततया हि हेतौ, **अवश्यम्** = निश्चयेन, **अवश्यस्य** = कस्यापि अवशवर्तिनः, **मुखरस्य** = प्रसिद्धस्य, अथवा मुखं सृष्टेरादिरस्यास्तीति मुखरस्य सृष्ट्यादौ स्थितस्य, **कस्य** = ब्रह्मणः, **विधिम्** = विधानम्, नियममिति वा, **विहस्य** = उपहस्य, न हि विधेः सृष्टौ स्तम्भात् प्राणिनामुत्पत्तिर्न वा तादृशानां नरस्य सिंहस्य च लक्षणैः सङ्कीर्णानां प्राणिनामुत्पत्तिरिति ब्रह्मणो विधेरुपहासः स्पष्ट एव । तादृशं **मनुष्यमृगराजवपुः** = नृसिंहशरीरम्, **तु** = अपि, **कृत्वा** = विधाय, **पूर्वदेवनिवहे** = दैत्यसमूहे, **अपूर्वम्** = नास्ति पूर्वो यस्मात्स अपूर्वस्तम्, **आदिदैत्यम्**= हिरण्यकशिपुम्, पुरा त्वं हतवान्, पुरि लुङ् चास्मेति वैकल्पिको लुङ् भवति । तदर्थे चात्र निष्ठेति सुवचम् ।

सम्पद्गणेन च गुणेन पुलस्त्यपौत्रं मध्येसदःपरिभविष्यति ते तनूजः ।
भूतञ्च भाविनमहो कमलापवर्गात् पश्चात्करिष्यति वृषाणमुदग्रवीर्यः ।।(४/३०)

भगवान् कृतवीर्याय वरं ददत् कथयति – **उदग्रवीर्यः** = उत्कटपराक्रमः, ते **तनूजः** = भवदात्मजः, **सम्पदां गणेन** = प्रभुमन्त्रोत्साहादिसम्पदां गणेन, **गुणेन** = शौर्यौदार्यादिगुणेन च, **मध्येसदः** = सदसो मध्ये, **पुलस्त्यपौत्रम्**= रावणम्, **परिभविष्यति** = तिरस्करिष्यति, जेष्यति, अहो ! **कमलापवर्गात्** = लक्ष्मीफलप्राप्तेः, **अपवर्गः फलप्राप्तिरिति** भट्टोजिदीक्षितः, **भूतम्** = अतीतम्, **भाविनम्** = भविष्यन्तम्, **'भविष्यति गम्यादयः'** इति णिनिः, **वृषाणम्** = इन्द्रम्, **पश्चात्करिष्यति** = अधः करिष्यति, जेष्यति, **'वासवो वृत्रहा वृषा'** इत्यमरः । अस्य काव्यस्य २/४१ पद्येऽपि भूवृषा इति वृषन्शब्दः कविना प्रयुक्तोऽस्ति तत्र भूमिपतिरित्यर्थः ।

निर्याति वासरगणेऽथ मिते दधार गर्भञ्जगन्निलयगर्भकलाप्रविष्टम् ।
भर्त्राऽऽहितञ्जलजगर्भमनोज्ञरूपा राज्ञी समस्तशुभलक्षणलक्षितेऽह्नि ।।(४/३४)

राज्या गर्भधारणं वर्णयति कविर्निर्यातीति– **अथ** = विष्णोर्वरदानानन्तरम्, **मिते** = अल्पे, कतिपये एव, **वासरगणे**=

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिनसमूहे, **निर्याति**= गच्छति सति, जलजगर्भमनोज्ञरूपा- जलजस्य **गर्भः** = अन्तर्भाग इव, **मनोज्ञम्**= मञ्जुलं शोभायुक्तं रूपं सौन्दर्यं यस्याः सा, कमलगर्भमसृण-शोभाधायकशरीरावयवा इति भावः, **राज्ञी** = राजमहिषी, **समस्तशुभलक्षण-लक्षितेऽह्नि** = ज्योतिर्विदादिष्टशुभलक्षणलक्षिते मुहूर्ते, **भर्त्रा** = कृतवीर्यनृपेण, **आहितम्** = स्थापितम्, **जगन्निलयगर्भ-कलाप्रविष्टम्**- जगतां निलयम् = आवासभूतो भगवान् विराट्, स गर्भे यस्य सः, अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायको भगवान् महाविष्णुः, तस्य कलया अंशेन प्रविष्टम्, **गर्भम्** = भ्रूणम्, **दधार** = धृतवतीत्यर्थः ।

आकृष्य सर्वजगतो निरमायि किं वा धात्रा सुरूपमिति संशयकारिणी सा ।
प्रागेव चास कमलापतिमादधत्या गर्भेण किन्नु कथये सुषमाममुष्याः ।। (४/३५)

गर्भधारणान्तरं राज्ञीसौन्दर्यं वर्णयति कविः - **सा** = राज्ञी कृतवीर्यमहिषी, सर्वजगतः सुरूपमाकृष्य, **धात्रा** = ब्रह्मणा, निरमायि, किं वेति, **संशयकारिणी**= आश्चर्यकारिणी, अत्र संशयशब्द आश्चर्येऽर्थे लक्ष्यते, **प्रागेव च**= पूर्वमपि, **आस** = बभूव, पुनर्गर्भेण कमलापतिं धारयन्त्या अस्याः, **सुषमाम्** = परमां शोभाम्, **किन्नु कथये** = किं कथयामि, प्रथममपि महासुन्दरी सा गर्भे कमलापतिमादधाना अतिसुषमां बभारेति भावः ।

अथ सितसुमवस्त्रैः सिद्धिसिद्धार्थसार्थैश्चलदलदलमुख्यैः पल्लवैः पूर्णकुम्भे ।
प्रसवसमनुकूलामङ्गनामृष्टपृष्ठां नरपतिरतिहर्षादैक्षतारिष्टपृष्ठे । (४।५३)

अथ = गर्भमासपूर्तेरनन्तरम्, **सितसुमवस्त्रैः** = सितानि सुमानि पुष्पाणि वस्त्राणि च तैः, **सिद्धिसिद्धार्थसार्थैः**= सिद्धिः काचिदौषधी सिद्धार्थाः सर्षपाः तै सार्थैः सहितैः, **चलदलदलमुख्यैः** = चलदलोऽश्वत्थस्तद्दलानि मुख्यानि येषु तादृशैरन्यदलैरपि सहितैः, **पूर्णकुम्भे** = पूर्णाः कुम्भा यस्मिँस्तादृशे, **अरिष्टगेहे** = सूतिकागृहे, स्थिताम्, **प्रसवसमनुकूलाम्**= प्रसवां सम्यगनुकूलाम्, तत्पराम्, **अङ्गनामृष्टपृष्ठाम्** = अङ्गनाभिरामृष्टं पृष्ठं यस्यास्तां राज्ञीम्, **नरपतिः** = कृतवीर्यः, **अतिहर्षाद्**= अतिप्रमोदात्, **ऐक्षत**= दृष्टवान् । विशेषः - अत्र प्रसवसमनुकूलामङ्गनामृष्टपृष्ठामिति पाठः समुचित आभाति।

दिनकृति शुचिकोणाच्छौचपत्रं गृहीत्वा
गतवति शिववाहं शेखरे चेश्वरस्य ।
मृगयति मृगपङ्कं मङ्गले मङ्गलार्थं
स्थितवति परमोच्चे कर्कमारुह्य जीवे ।। (४/५४)

कार्तवीर्यजन्मसमयग्रहस्थितिं वर्णयति कविः - **दिनकृति** = सूर्ये, **शुचिकोणात्** = शुचिकोणान्त्याद् द्वादशभावात्, **शौचपत्रम्** = अग्निवाहनम्, मेषराशिं गृहीत्वा **गतवति** = (लग्नं) प्राप्ते सति, **ईश्वरस्य शेखरे** = चन्द्रे च, **शिववाहम्**= शिववाहनं वृषभं गतवति सति, मङ्गले, **मङ्गलार्थम्** = जातकर्मरूपमङ्गलकर्मणे, **मृगपङ्कम्** = मृगमदं मृगयति सति, अर्थान्मङ्गले मकरराशिं गतवति सति, ज्योतिषशास्त्रे मृगशब्देन मकरराशिर्गृह्यते, '**मकरो मृगास्यः**' इति स्वरूपवर्णनात् तस्य मुखे मृगरूपत्वमन्यशरीरावयवस्य च नक्रत्वं दर्शितं तथाऽपि मृगशब्देन मकरराशिर्गृह्यते, कर्कमारुह्य जीवे परमोच्चे स्थितवति सति । अत्र श्लोके सूर्यसोमभौमगुरव उच्चस्था दर्शिताः, यतः सूर्यो मेषस्थ उच्चः, एवं चन्द्रो वृषस्थः, भौमो मकरस्थः, गुरुश्च कर्कस्थ उच्चो भवति, तथा चोक्तम् - '**अज-वृषभ-मृगा-ङ्गना-कुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादि-तुङ्गाः**' इति ।

अत्र शुचिकोणे आयव्ययभावौ तिष्ठत इति ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धिः, शुचिकोणाद्यदि सूर्यो यात्रां करोति तदा पूर्वस्यां दिशि लग्ने गच्छति, लग्नगमनवेलायां च सूर्येण शौचपत्रं गृहीतम्, शुचिरित्यग्निनाम प्रसिद्धमेव, शुचेरिदं शौचम्, शौचं च तत्पत्रं शौचपत्रम् अग्निवाहनं मेषस्तं गृहीत्वा इति पर्यायोक्तिगम्योऽर्थोऽत्र कविना लक्षितः '**पत्रं वाहनपक्षयोः**' इत्यमरः। लग्नादिभावानां पूर्वादिस्थितिस्तु ज्योतिषशास्त्रादवगन्तव्येति दिक् ।

निमिषितनयनाङ्कैरप्सरोभ्यो विशेषा
नभिनयपरिवल्गत्कुण्डलैः कर्णपाशैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भुजगपतिसुताभ्यो वर्धयन्त्योऽज्जुकास्ताः
सरसललितनाट्यन्दर्शयामासुरुच्चैः ।। (४/७३)

निमिषितनयनाङ्कैः = निमिषितनयनलक्षणैः, **अप्सरोभ्यः** = स्वर्वेश्याभ्यः, **विशेषान्** = वैशिष्ट्यान्, सुराङ्गनानामनिमिषलक्षणत्वं भवतीत्यतस्ताभ्यो विशेषता, **अभिनवैः** = नूतनैः, **परिवल्गत्कुण्डलैः** = चलत्कुण्डलैः, **कर्णपाशैः**= कर्णशष्कुलीभिः, **भुजगपतिसुताभ्यो विशेषान्** = नागकन्याभ्यो विशेषान्, यतो हि ता नागकन्याः श्रवणहीना भवन्ति, मानुष्यस्तु श्रवणयुतास्तत्र कुण्डलधारणम्, वल्गत्कुण्डलानां तासामन्यैव शोभा तां वर्धयन्त्यस्ता माहिष्मतीभवा अज्जुका उच्चैः सरसं ललितं च नाट्यं **दर्शयामासुः** = दर्शयाञ्चक्रिरे, निमिषितनयनत्वादप्सरोभ्यो विशिष्टा एताः, श्रवणयुतत्वाच्च नागकन्याभ्योऽपि विशेषाः, अत एतासां मानुषीणामाङ्गिकान्यभिनयानि ताभ्यो विलक्षणानि शोभावहानि, अनिमिषितनयनानां मूकेव भाति दृष्टिः, श्रवणहीनानां च विकलाङ्गत्वमिवाभाति दर्शकानामिति न मनोज्ञस्तासामभिनयः, एतासां च रोचते निमिषितनयनत्वात् श्रवणयुतत्वाच्चेति स्थाने कविर्वैशिष्ट्यं विवेचितवान्। एषैव कविता यद् भुवनगतानां पदार्थानां स्वर्गीयपातालीयभौमादिभेदेन प्रदर्शनकौशलमिति । अत्र काव्यलिङ्गव्यतिरेकालङ्कारयोः संसृष्टिः।

एवमेव उपनीय बालकं पालकं त्रिजगतोऽत्रिजो गतः ।
तेन साकमनुकूलचेतसा प्रैषि तेन पठनाय जन्मदा ।। (५/६३)

कार्तवीर्यस्य गुरुकुलप्रेषणम्– **एवम्**= पूर्वोक्तप्रकारेण, **त्रिजगतः** = लोकत्रयस्य, **पालकम्** = रक्षकम्, **बालकम्**= वटुं कार्तवीर्यम्, **उपनीय** = उपनयनसंस्कारयुतं विधाय, **अत्रिजः** = दत्तः, **गतः** = गन्तुमुद्यतः, **अनुकूलचेतसा** = अनुकूलमतिना, **तेन** = दत्तेन, **साकम्** = सार्धम्, **जन्मदा** = जनकेन, **तेन** = कृतवीर्येण स इति अध्याहरणीयम्, **प्रैषि**= प्रेषितः । जन्मदा क्विबन्तजन्मदा शब्दस्य तृतीयैकवचने रूपम् । प्रैषि इति प्र + इष् कर्मणि लुङि चिण्णन्तं रूपम् ।

तर्ककर्कशकशातिशातनाशातिताखिलपदार्थसंशयः ।
अक्षिपादकणभक्षपक्षयोर्लक्ष्यलक्षणबुधो न्यलक्षि सः ।। (५/८१)

लक्ष्यलक्षणबुधः = लक्ष्यलक्षणज्ञः, **न्यलक्षि** = दृष्टो विज्ञैरिति शेषः, न्यलक्षीति लुङि रूपम् अन्यत्सुगमम्।

तपनतापमपाकुरुते शशी प्रतिदिनं समुदित्वरदीधितिः ।
तपति तस्य तपोमहिमातपो निशि दिवा स्म तपोभवनादिह ।। (६/३०)

प्रतिरात्रि समुदित्वरदीधितिः शशी, **प्रतिदिनम्** = प्रत्यहम्, **तपनतापम्** = सूर्यतापम्, दिवाजातम्, अपाकुरुते स्म, किन्तु तस्य तपोभवनान्निर्गतः, तपोमहिम्न आतपस्तु, **इह** = अत्र जगति, **निशि दिवा** = रात्रिन्दिवम्, **तपति स्म** = जज्ज्वाल। अपाकुरुते इत्यत्र तपति इत्यत्र च स्मशब्दयोगे लट्, स्मशब्दो देहलीदीपिकान्यायेनोभयत्रापि योजनीयः ।

यदि च जातु न जातुगणेश्वरो वृषविधेर्विदधीत तदा भवेत् ।
प्रथममेव स पुण्यजनाभिधा कनकसन्तततितीव्रतपोहुतिः ।। (६/३९)

इदं पद्यं कार्तवीर्यनृपकृतदिक्पतिजयवर्णनात्मकम् –

प्रथममेव पुण्यजनसंज्ञः स **जातुगणेश्वरः** = नैर्ऋतदिक्पालः, यदि च **जातु** = कदाचिद्, वृषवृधेर्न **विदधीत** = धर्माचरणं न कुर्यात्, वृषविधेरित्यत्र शेषे षष्ठी, तदा स **कनकसन्ततेः** = कृतवीर्यस्य, तीव्रे तपोऽग्नौ हुतिराहुतिः स्यात्। कार्यात् कारणमनुमीयते, नैर्ऋतेन यातुगणेश्वरेण प्रथमं धर्माचरणं कृतमतो न कृतवीर्यसुततपोऽग्नौ भस्मीभूत स इत्यर्थः, अथवा वृषो मूषकस्तद्वत्कार्तवीर्यतपोभयात् कोणे बिलरूपे निलीनो न भस्मीभूत इति, **वृषविधिम्** = मूषककृत्यम्, कुर्वाणो नैर्ऋतो न दग्धः कार्तवीर्यतपसेत्यर्थः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली खण्ड

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मीठो लाग्छ मलाइ ता प्रिय कथा प्राचीन संसारको
हाम्रो भारत-वर्षको उदयको हैम-प्रभा-सारको ।
जाडामा पनि कोइली कुसुमका वास्नाहरू सम्झँदै
फर्केलान् दिन फेरि उत्तर भनी बस्छे अकेली रुँदै ।।

- महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपासना पद्धति

- प्रा. माधवराज गौतम

विश्व संस्कृतिको प्राण वैदिक साहित्य र दर्शनमा कर्म, उपासना र ज्ञानलाई लिएर पर्याप्त विवेचना भएको छ । वेद तीन काण्डले युक्त छ ।[१] यिनमा कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्डले तृतीय उपासनालाई सहायता गर्दछन् । यद्यपि ज्ञान र उपासना दुवैबाट नै निःश्रेयसको प्राप्ति हुन्छ, तथापि उपासनाको मार्ग साधनाको दृष्टिले अत्यन्त मनोरम र सहज छ । भावुक जन यसैमार्गका पथिक बन्दछन् र ज्ञान तथा कर्मलाई निःश्रेयसको साक्षात् साधन नमानेर उपासनाको सहायकको रूपमा स्वीकार गर्दछन् । यद्यपि शास्त्रमा ज्ञानमार्गबाट पनि ब्रह्मप्राप्ति निर्देश गरिएको छ तर यो पथ अत्यन्त दुःखद छ। दुर्गासप्तशतीमा महाकाली, महालक्ष्मी र महासरस्वतीका नामबाट कर्म, उपासना र ज्ञानको सुन्दर व्याख्या गरिएको छ। भागवतमा भगवान्को पनि यस्तै कथन छ ।[२]

वेद र प्रस्थानत्रयी – उपनिषद्, ब्रह्मसूत्र र गीतामा पनि कर्म, उपासना र ज्ञानलाई मानव जीवनमा सफलता र परमलक्ष्य प्राप्तिका लागि आवश्यक मानिएको छ । यिनमा उपासना कर्म र ज्ञानको मध्यवर्ती भएकोले दुवैको उत्कर्षमा सहयोगी रहेको छ । मानव जीवनको दुर्लभतालाई र संसारको यथार्थ स्वरूपलाई संभेर आत्मकल्याणको साधनामा संलग्न साधकहरूका लागि उपासना परम आवश्यक हुन्छ । शास्त्र विहित उपासना विना मानवले आत्मकल्याणको प्राप्ति गर्नु अत्यन्त कठीन छ । कर्मयोगलाई पनि उपासनाबाट सर्वथा पृथक् गर्न सकिन्न । कर्मयोगको सार्थकता पनि मानव मन बाह्य एवं आभ्यन्तर एषणाहरू र कामनाहरूबाट सर्वथा मुक्त भएर भगवत्प्राप्ति वा आत्मसाक्षात्कारको साधन बनुमा नै निर्भररहेको छ । कर्मयोगको शुद्धि नै उपासकका उपासनाको बीज हो ।

व्याकरणशास्त्रका अनुसार 'उपगम्य आसनम् इति उपासना' अर्थात् समीपमा गएर बस्नुलाई नै उपासना भनिन्छ।[३] समीपमा बस्नुले मात्र उपासना शब्दको सम्पूर्ण भाव प्रकाशित हुँदैन । कसैको समीपमा बसेर उससँग तादात्म्य सम्बन्ध स्थापित गर्नु नै उपासना हो । आफ्ना उपास्य देवताका उत्तम गुणहरूलाई ग्रहण गर्नु नै उत्तम उपासना हो । जसरी अग्निको उपासना गर्दा अग्निका उष्णत्व आदि गुण आउँछन् त्यसैगरी आफ्ना उपास्यदेवका समीप बसेर त्यस देवमा रहेका सबै गुणहरू उपासकमा आउनुपर्छ, यही नै साँचो उपासना हो । वैदिक उपासनाको यही नै ध्येय वाक्य हो ।[४] यसरी उत्तम गुण धारण गर्नु नै उपासना हो ।

महापुरुषहरूका गुण धारण गरेर महापुरुषहरूको उपासना गरिन्छ । त्यसैले समावर्तन संस्कारका प्रसङ्गमा स्नातकलाई उपदेश दिँदै आचार्य प्रवर भन्छन् – हे स्नातक ! तिमीले हामीमा जुन उत्तम गुणहरू देख्यौ, तिनैको उपासना

---

१. *काण्डत्रयात्मको वेदः ।*

२. क) *मार्गास्त्रयो मे विख्याता मोक्षप्राप्तौ नगाधिप । कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च सत्तम ।। (देवीभागवत ७/३७/३)*

ख) *योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया । ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ।। (भागवत ११/२०/६)*

३. *आस-उपवेशने (अदादि आ.से.) धातुबाट 'ण्यासश्रन्थो युच्' (पा.सू. ३/३/१०७) सूत्रले युच् प्रत्यय भएर 'यु'का स्थानमा 'युवोरनाकौ' (पा.सू. ७/१/१) सूत्रले अन भएपछि उपका साथ समास भएर उपासना शब्द निष्पन्न हुन्छ। यहाँ भावमा प्रत्यय भएकोले नपुंसकलिङ्ग हुनुपर्ने हो तापनि 'स्त्रियां क्तिन्' (पा.सू.३/३/९३) को अधिकार हुनाले स्त्रीलिङ्ग भएर 'टाप्' प्रत्यय हुनजान्छ।*

४. *यद् देवाः अकुर्वन् तत् करवाणि। (गोपथब्राह्मण)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर अन्यको हैन ।[५] यो उपासनाको सर्वोत्तम आदर्श हो । उपास्यमा उपासक भन्दा श्रेष्ठता निहित रहन्छ । त्यसैले उसलाई उपासना योग्य बनाएको हुन्छ । त्यो उपासकका लागि आदर्शरूप हुन्छ । वैदिकऋषिहरूका समक्ष पनि इन्द्र, अग्नि आदि देवताहरू आदर्शरूप थिए । त्यसैले उनीहरूको तिनको उपासना गरे । यसरी उपासना विभिन्न नाममा गरिए तापनि त्यसको अन्तिम लक्ष्य एकमात्र सर्वशक्ति सम्पन्न परमात्मा नै हुनजान्छ । त्यो परमात्मा एक हुँदाहुँदै पनि ज्ञानीहरूले त्यसलाई अनेक नामहरूबाट आह्वान गर्छन् । त्यही इन्द्र, मित्र, वरुण, अग्नि, सुपर्ण, यम र मातरिश्वा हो ।[६] यसरी कुनै देवताको उपासना गरे पनि त्यसै सर्वशक्तिसम्पन्न परमात्माको उपासना हुनजान्छ ।

उपासना प्रार्थनाका माध्यमबाट गरिन्छ । प्रार्थनाको अर्थ हो आफ्ना उपास्य इष्ट देवताका गुणहरूको बारम्बार चिन्तन र ध्यान गर्नु । मनमा जसको ध्यान गरिन्छ त्यो ध्यानकर्ता मनुष्य पनि तत्सदृश बन्न जान्छ । मनुष्यले मनमा जसको ध्यान गर्दछ, त्यसैलाई वाणीले बोल्दछ, जे वाणीले बोल्दछ त्यसैलाई कर्मद्वारा गर्दछ, कर्मद्वारा जे गर्दछ त्यो त्यही नै बन्न जान्छ ।[७] यही नै हो प्रार्थनादेखि लिएर उपासनासम्मको गतिविधि ।

त्यसैले मानवमात्रले आफ्नो उपास्य देव चयन गर्दा अत्यन्त सावधानीपूर्वक विचार गरेर निर्णय गर्नुपर्छ । यसका लागि सर्वगुणसम्पन्न सर्वशक्तिमान् परमात्मालाई नै आफ्नो उपास्य देव बनाउनुका साथै सबै धर्मलाई छोडेर शरणागति धर्मलाई अवलम्बन गर्नु नै सर्वोत्तम उपाय हो । यो शरणागति (प्रपत्ति) भक्ति भगवदनुकूलता स्वीकार, प्रतिकूलता अस्वीकार, उनले रक्षा गर्नेमा विश्वास, केवल भगवान्लाई वरण (स्वीकार), आत्मनिक्षेप र दैन्य गरी छ प्रकारको मानिएको छ ।[८] यही नै सबै पापहरूबाट सरलतापूर्वक छुटाउने उपाय हो । जुन ब्रह्ममय बन्न जान्छ, त्यही नै ब्रह्ममार्गको पथिक हो ।[९] श्रुतिको पनि यस्तै कथन छ । विद्वान्हरू सर्वप्रथम स्वयं यज्ञ (पूज्य) बने, त्यसपछि त्यस पूज्यतम महान् देवलाई पूजा गरे ।[१०] भगवान्मा पुग्नका लागि स्वयं आफूलाई त्यस योग्य बनाउनुपर्छ । यसका लागि हाम्रा सबै दुष्टभावहरू नाश हुनुका साथै सद्गुण र सद्भाव हामीमा आउनु आवश्यक छ ।[११] परमात्मा स्वयं सद्गुणका खानी हुन्। यिनलाई सद्गुणद्वारा नै जित्न सकिन्छ । अनन्यभक्तिले नै मनुष्यलाई तिनको समीपमा पुऱ्याउन सक्दछ । तिनै परमात्माले हामीलाई आत्मशक्ति र शारीरिक शक्ति प्रदान गर्दछन् ।[१२] यस्ता परमात्माको उपासना सारा संसारले गर्दछ।[१३] परमात्मा यस संसारका उत्पादक र व्यवस्थापक हुन् ।

अतः संसारका कणकणले यिनको महिमा गाइरहेका छन् । त्यसैकारण महात्माहरूले यस संसारका प्रत्येक पदार्थमा यिनको दर्शन गर्दछन् । सर्वत्र त्यस परमात्माको दर्शन अनन्य उपासनाको नै परिणाम हो । यिनैका अनुशासनमा सबै देवगणहरूले आ–आफ्नो कर्म गर्दछन् ।[१४] सबैले यिनको आज्ञालाई पालन गर्दछन् ।[१५] यस्ता सर्वनियन्ताको

---

५. *यानि अस्माकं सुचरितानि तानि त्वया उपास्यानि नो इतराणि । (तैत्तरीय उप. १/११/२)*

६. *इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।। (ऋग्वेद १/१६४/४६)*

७. *यन्मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति, यद् वाचा वदति तत् कर्मणा करोति, यत् कर्मणा करोति तदभिसम्पद्यते ।*

८. क) *सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । (गीता १८/६६)*

ख) *आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा । आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः ।। (अर्हिर्बुध्न्य संहिता/यतीन्द्रमतदीपिका)*

९. *ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ।। (गीता ४/२४), 'सर्वं ब्रह्ममयं जगत्' ।*

१०. *यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमानि आसन् । (ऋग्वेद १/१६४/५०)*

११. *विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव । (ऋग्वेद ५/८२/५(*

१२. *आत्मदा बलदा । (ऋग्वेद १०/१२१/२)*

१३. *विश्व उपासते । (ऋग्वेद १०/१२१/२)*

१४. *प्रशिषं यस्य देवाः । (ऋग्वेद १०/१२१/२)*

१५. *भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ।। (कठोपनिषद् २/३/३)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छायामा रहनु नै अमृतत्त्व हो र यसबाट टाढा रहनु नै मृत्यु हो । यी सर्वत्र उपलब्ध हुँदाहुँदै पनि यिनलाई प्राप्त गर्नु सरल छैन । यिनलाई प्राप्त गर्न चाहने साधक तपस्वी, शीतोष्ण सहनशील एवं सुख दुःखमा समभाव भएको परमात्माको उपासक हुनुपर्छ ।[१६]

उपासना शब्दको अर्थ

उपसर्गपूर्वक आसधातुबाट निष्पन्न यस उपासना शब्दमा रहेको 'उप' सेवा, पूजा, उपचर्या, सामीप्य, सामर्थ्य, व्याप्ति, आचार्यकृति, दोष, दान, क्रिया, वीप्सा, आरम्भ, पूजा, अध्ययन, अनुकम्पा, आधिक्य, हीन, प्राथम्य, सामर्थ्य, अत्यय, भूषण, निदर्शन, आश्चर्यकरण आदि अनेक अर्थमा रहेको छ ।[१७] अर्चना, आराधना, पूजा, परिचर्या, वरिवस्या, शुश्रूषा, सेवा आदि शब्द उपासनाका पयार्यवाची शब्द हुन् र पूजा, भक्ति, नमस्या, अपचिति, सपर्या, अर्हणा, नमस्क्रिया, ध्यान, अनुष्ठान, चिन्तन, जप, उपस्थान, श्रवण, कीर्तन, स्मरण, भजन, योग, समाश्रयण आदि यसका अत्यन्त निकटार्थक या तदङ्गभूत विविध क्रियात्मक अनुष्ठानहरूका पर्यायका रूपमा मानिएका छन् ।[१८] उपास्ति[१९] उपासा[२०] उपासन[२१] आदि शब्दहरू पनि शास्त्रप्रयुक्त यसैका रूप हुन् । उपासा शब्द उपासना अर्थमा प्रयोग भएको छ र यसको अर्थ आचार्य शङ्करले निरन्तर ध्यान भन्ने गरेका छन् ।[२२]

वेद र उपनिषद् आदि शास्त्रहरूमा उपासना र त्यसका पर्यायका रूपमा माथि उल्लेख गरिएका शब्दहरू यथारूपमा या प्रत्ययविशेषयुक्त भएर रूपान्तरित अवस्थामा यत्रतत्र प्रयोग भएको देखिन्छ ।[२३] यसका अतिरिक्त वाल्मीकि रामायण, महाभारत, स्मृति, पुराण र काव्यहरूमा पनि उपासना शब्द उपर्युक्त अर्थका अतिरिक्त अन्य विविध अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । रामायणमा यो शब्द समीप[२४] र समय बिताउनु[२५] अर्थमा आएको छ । महाभारतमा यो शब्द बारम्बार शरानुसन्धान, शराभ्यास आदि अर्थमा आएको छ ।[२६] मनुस्मृतिमा सेवा, ध्यान[२७] र भोजन[२८] अर्थमा

१६. *अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते ! शृतास इद्वहन्तः तत् समाशत ।। (ऋग्वेद ९/८३/१)*

१७. क) *शब्दकल्पद्रुम ।*

ख) *उपः सामीप्य सामर्थ्यव्याप्त्याचार्यकृतौ भृतौ ।*
दोषदानक्रियावीप्सारम्भाध्ययनपूजने ।। (हेमचन्द्र, मेदिनी / अभिधानचिन्तामणि, उपसर्गभाष्य)

ग) *उपासन्नेऽधिके हीने सादृश्यप्रतियत्नयोः । उद्योगव्याप्तिपूजासु शक्तावारम्भदानयोः ।। (उपसर्गार्थसङ्ग्रह ११)*

घ) *उपःसामर्थ्यदाक्षिण्यदोषाख्यानात्ययेषु च । आचार्यकरणे दाने व्याप्तावारम्भपूजयोः ।।*
तद्योगेऽपि च वीप्सायां भरणार्थोपमार्थयोः । उपो हीनेऽधिके प्रोक्तोऽप्यासन्नेऽप्युपकीर्तितः ।। (विश्वप्रकाशकोश, अव्ययप्रकरण)

१८. *पूजानमस्यापचितिसपर्याचार्हणाः समाः । वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।। (अमरकोश २/७/३४-३५)*

१९. *श्रीरामतापिनी उपनिषद्, कुलार्णवतन्त्र १७/६, भागवत र आचार्यशङ्कर रचित भाष्यहरूमा उपास्ति शब्द प्रयुक्त छ।*

२०. *धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत । (मुण्डकोपनिषद् ३/३)*

२१. *नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन । उपासनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि । (वेदान्तसार)*

२२. *उपासानिशितं – सतताभिध्यानेन संस्कृतमित्यर्थः। (शाङ्करभाष्य)*

२३. *अर्चा शक्राय शकिने । (ऋग्वेद १/५४/२), वन्दाम हे त्वा । (ऋग्वेद ३/८/९), मरुत्वन्त सख्याय हवामहे । (ऋग्वेद १/१०१/६), भर्गो देवस्य धीमहि । (ऋग्वेद ३/६२/१०), अग्निं विश ईळते । (ऋग्वेद १०/८०/६), अग्ने स्तोमं मनामहे । (ऋग्वेद ५/१३/२), अराधि होता स्वर्निषत्त । (ऋग्वेद १०/७०/८), यो देवमुत्तरावन्तमुपासातै सनातनम् । (अर्थववेद १०/८/२२), ब्रह्मैतदुपास्स्वैतत्तपः । (तैत्तरीय १०/८), त्र्यम्बकं यजामहे । (ऋग्वेद ७/५९/१२), यस्य देवे पराभक्तिः । (श्वेताश्वतर ६/२३)*

२४. *उपासां चक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ । - (वा.रा. १/३०/६) (समीमस्थितिं चक्रतु – गोविन्दराज)*

२५. *उपास्य रात्रिशेषं तु । (वा.रा. १/३५/१)*

२६. *महाभारत आदिपर्व ।*

२७. *ब्राह्मणान्पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः । त्रैविद्यवृद्धान्विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ।। (मनुमृति ७/३७, मनुस्मृति २/६९)*

२८. *उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः । तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ।। (मनुस्मृति ३/१०४), यसमा मेधातिथिले अभ्यास र नारायणसर्वज्ञले आमन्त्रण स्वीकार गर्नु अर्थ गरेका छन् ।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आएको छ । याज्ञवल्क्यस्मृतिमा उपासनाको गृह्याग्नि अर्थ गरिएको छ ।[२९] आपस्तम्बधर्मसूत्रमा सेवा अर्थमा प्रयोग छ।[३०] गौतमधर्मसूत्रमा प्रणाम अर्थमा प्रयुक्त छ ।[३१] नीतिशतक, पञ्चतन्त्र र सुभाषित भाण्डागार आदिमा उपासना सहवास या साथमा रहनु अर्थमा आएको छ ।[३२]

गीतामा सेवा भक्ति अर्थ र[३३] भागवतमा पूर्णभक्तिले प्रसन्न गराउनु[३४], पूजाभक्ति[३५], प्रेमपूर्वक भजन[३६], ध्यान[३७], सेवा[३८], र पूजा[३९] अर्थमा प्रयुक्त छ । रघुवंश र कुमारसंभवमा उपासना पूजा, सेवा र उपस्थित हुनुअर्थमा आएको छ ।[४०] मृच्छकटिकमा सङ्गीताभ्यास[४१] अर्थमा, नैषधमा प्रणाम[४२] अर्थमा र भट्टिकाव्यमा जानु / पुग्नु[४३] अर्थमा प्रयुक्त छ यो शब्द। त्यसैले मेदिनीकार आदिले यस शब्दलाई आसन, शुश्रूषा, शराभ्यास, उपधान, भकुण्डो, व्रत आदि अनेक अर्थमा प्रयोग हुन्छ भन्नु उपयुक्त हुनजान्छ ।[४४]

उपासना शब्दको परिभाषा

विभिन्न लक्षणकोश, परिभाषा कोश, पुराण आदिमा उपासनालाई मननात्मक मानसव्यापार, वस्तु स्वरूपको अपेक्षा नगरी पुरुषको इच्छामा मात्र निर्भर मानस प्रवाह, निकृष्टमा उत्कृष्ट बुद्धि, ध्यान आदिका रूपमा अनेक प्रकारले परिभाषित गरेको पाइन्छ ।[४५] कुलार्णवतन्त्रका अनुसार सदा मन, कर्म र वचनले समीपमा रहेर सेवा गर्नु नै उपासना हो।[४६] आचार्य शङ्करका अनुसार उपासना त शास्त्र सम्मत कुनै आलम्बनलाई ग्रहण गरेर त्यसमा विजातीय प्रत्ययहरूबाट अव्यवहित सजातीय चित्तवृत्तिहरूलाई प्रवाहित गर्नु हो ।[४७]

---

२९. *साग्निः सोपासतो व्रजेत् । (याज्ञवल्क्यस्मृति ३/४५)*

३०. *आपस्तम्ब धर्मसूत्र १/५/१५/१ ।*

३१. *उपासनानि सभानि । (उपासनं नमस्कारादि) (गौतमधर्मसूत्र ५/३९)*

३२. *दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः संगात् सुतो लालनात् । विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयात् शीलं खलोपासनात् ।। (नीतिशतक १/३३), (पञ्चतन्त्र १/१८०), (सुभाषित भाण्डागार ३/१३/१००)*

३३. *अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।। (गीता १३/७)*

३४. *उपासितो यत् पुरुषः पुराणः । (भागवत १/५/६)*

३५. *त्वत्पादारविन्दं भवसिन्धुपोतम् । उपासते कामलवाय तेषाम् ।। (भागवत ३/२१/१४)*

३६. *कोऽपि प्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः । (भागवत ७/७/३८), तलको श्लोकबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ – प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता । न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च । प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरेरन्यद् विडम्बनम् ।। (भागवत ७/७/५१-५२)*

३७. *उपासते योगरथेन धीराः । (भागवत ७/५/२/९)*

३८. *राज्यं उपासितव्यम् । (भाववत १०/७३/१४)*

३९. *चन्द्रतारका उपासिताः । (भागवत १०/८४/१२), इन्द्रमुख्यानुपासते । (भागवत ११/२१/३२)*

४०. *बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बितम् । पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यञ्जनहस्तया ।। (रघुवंश १०/६२), ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि । स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ।। (कुमारसंभव २/३८/४०)*

४१. *अनेन चिरसंगीतोपासनेन ग्रीष्मसमये.....सुधा ममाक्षिणी खटखटायेते । (मृच्छकटिकनाटक, श्लोक ८ पतिको पङ्क्ति)*

४२. *उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यते । (नैषधकाव्य १/३४)*

४३. *उपासां चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः । (भट्टिकाव्य ५/१०७, ७/८७)*

४४. *..... स्यादुपासनमासने । शुश्रूषायां शराभ्यासेऽप्युपधाने च गेन्दुके । व्रते विशेषे प्रयाणे... । (विश्वकोश/मेदिनीकोश)*

४५. *चिन्तनापरपर्यायः मननात्मकः मानसव्यापारः, वस्तुस्वरूपानपेक्षं पुरुषेच्छामात्रतन्त्रं मानसं प्रवाहरूपम्, निकृष्टेषूत्कृष्टबुद्धिः, ध्यानं क्रिया वा।*

४६. *कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा । समीपसेवा विधिना उपास्तिरिति कथ्यते ।। (कुलार्णवतन्त्र १७/६७)*

४७. *उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसन्तानकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययान्तरितमिति । (छान्दोग्य उपनिषद्भाष्य भूमिका)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदान्तसारका मतमा – सगुण ब्रह्मलाई विषय बनाउने मानसिक व्यापार (ध्यान) नै उपासना हो ।[४८] यहाँ ज्ञानबाट भेद देखाउन मानसिक व्यापार भनिएको हो । मानसिक व्यापारको अर्थ हो ध्यान । ध्यान गर्नु/नगर्नु या अन्य विधिद्वारा गर्नु व्यक्तिको इच्छामा निर्भर गर्छ भने ज्ञान वस्तुको यथार्थ स्वरूपमा अवलम्बित हुन्छ । ज्ञान न त व्यक्तिको अधीनमा छ, न त विधिवाक्यको अधीनमा नै हुन्छ । उपासना या ध्यान विधिवाक्यहरू अनुसार हुन्छ र व्यक्ति त्यसलाई गर्न/नगर्न स्वतन्त्र हुन्छ । 'पुरुषो वाव गौतमाग्नि' 'योषा वाव गौतमाग्नि' आदि विधिहरूका अनुसार स्त्री या पुरुषमा अग्निको भावना गर्नु मानसिक व्यापार या ध्यान अथवा उपासना हो तर लोकप्रसिद्ध अग्निमा अग्निको ज्ञान हुनु न त कुनै क्रियाविशेषको अधीनमा छ, न व्यक्तिका इच्छामा नै अवलम्बित छ । यही ज्ञान हो । ज्ञान र उपासनामा यही भेद आचार्य शङ्करले प्रदर्शन गरेका छन् ।[४९]

वेदान्तशास्त्रका अनुसार शाण्डिल्यादि विद्या (दहरविद्या) लाई उपासना कर्म भनिन्छ । यस सगुण ब्रह्मविषयक शाण्डिल्य विद्याको वर्णन गर्दै छान्दोग्य उपनिषद्मा भनिएको छ – जुन सर्वकर्मा, सर्वकाम, सर्वगन्ध, सर्वरस, सबैलाई सबैतर्फबाट व्याप्त गर्ने, वाग्रहित एवं संभ्रमशून्य छ त्यो मेरो आत्मा हृदयकमलको मध्यमा स्थित छ । यही ब्रह्म हो। यस शरीरबाट मरेपछि मैले यसैलाई प्राप्त गर्नेछु । जसको यस्तो निश्चय छ र जसलाई यस विषयमा कुनै सन्देह छैन, त्यसैले ब्रह्मभावलाई प्राप्त गर्दछ । यस्तै शाण्डिल्यले भनेका छन् ।[५०]

आचार्य शङ्करले शास्त्रविधिअनुसार कुनै उपास्य इष्टदेवका प्रति अविच्छिन्न तैलधारावत् दीर्घकालपर्यन्त चित्तको एकाग्रतालाई उपासना भनेका छन् । उनले भगवद् ध्यानलाई नै सर्वोपरि उपासना मानेका छन् । उनले श्रुतिस्मृति प्रमाणका आधारमा उपासनाकालमा उपासकहरूलाई भगवान्ले शीघ्र दर्शन दिने कुरालाई पनि पुष्टि गरेका छन् ।[५१] अर्को सूत्रको भाष्यमा उपासक, उपास्य, ध्याता, ध्येयको एकता पनि प्रतिपादन गरेका छन् ।[५२] र उपासनाभ्यासबाट स्वतः नै जीव र प्राज्ञको अभिन्नता प्रतिपन्न हुनजान्छ । यही कुरा श्रुतिले पनि भनेको छ ।[५३] यसरी आचार्य शङ्करका मतमा भगवद् ध्यानबाट भगवद् दर्शन तथा पुनः शीघ्र नै अभ्यासवृद्धिद्वारा भगवत्सारूप्य – सायुज्यमुक्ति प्राप्त हुन्छ । योगवासिष्ठमा पनि यही प्रतिपादित छ ।[५४]

आचार्य रामानुजका अनुसार अभिगमन, उपादान, इज्या, स्वाध्याय एवं योग गरी उपासनाका पाँच अङ्ग मानिएका छन् । यिनैबाट भगवद्दर्शन प्राप्त हुन्छ ।[५५] मनुले पनि भगवद् दर्शन गरेर साधक मुक्त हुनेकुरा उल्लेख गरका छन् ।[५६]

---

४८. *उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि । (वेदान्तसार)*

४९. *ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य १/१/४ ।*

५०. *सर्वकर्मा, सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मान्तर्हृदय एतद् ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः । (छान्दोग्य उपनिषद् ३/१४/१)*

५१. क) *उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । (गीता १२/३ शाङ्करभाष्य)*

ख) *भक्तिरुपापन्नमेवोपासनं संराधनम्। ब्र.सू. शाङ्करभाष्य ३/२/२४), यं विनिद्रा जितश्वासाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ।। योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् । (महाभारत शान्ति पर्व ४७/५४), (ब्रह्मपुराण ४०/८७)*

५२. *एवं उपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव । (ब्र.सू. शाङ्करभाष्य ३/२/२५)*

५३. *स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । (मुण्डकोपनिषद् ३/२/९), ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यति । (बृहदारण्यकोपनिषद् ४/४/६)*

५४. *योगवासिष्ठ ५/४२/२५ ।*

५५. *श्रीभाष्य, सर्वदर्शनसङ्ग्रह रामानुज विशिष्टाद्वैत दर्शन ।*

५६. *ध्यानयोगेन संपश्येद् गतिमस्यान्तरात्मनः । सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।। .....ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् । (मनुस्मृति ६/७३, ७४, ७९)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आचार्य शङ्करले वित्ति र उपास्तिलाई अभिन्न मानेर उपासनालाई ज्ञानरूप मानेका छन् । वेदान्तमा (उपनिषद्हरूमा) वित्ति र उपास्ति एक अर्काका स्थानमा प्रयोग भएका छन् । कहीँ विदिबाट उपक्रम भएर उपास्तिमा उपसंहार भएको छ भने कहीँ उपास्तिबाट प्रारम्भ भएर विदिमा उपसंहार भएको छ । अतः उपासना र ज्ञान एकै हुन् ।[५७] आचार्य रामानुजले आत्माको निर्गुण स्वरूप जान्नु अर्थमा वित्तिलाई प्रयोग गरेका छन् भने उपासनालाई पूजा उपचारका साथ सगुण ब्रह्म विषयक ज्ञान भनेका छन् । उनका अनुसार उपासना र भक्ति अभिन्न छन् ।

महारामायणमा उपासनाको परिभाषा गर्दै भनिएको छ – लय, ध्यान, जप, पाठ, तीर्थ, इष्टदेवको पूजा, तिनका कथा श्रवण आदिलाई पनि उपासना भनिएको छ । यसका अनुसार शुद्धमनले सबैतिर रामरूप देख्नु नै समुपासकको लक्षण हो ।[५८]

यसरी संक्षेपमा भन्दा उपासना शब्दले चित्तको एकाग्रताका लागि गरिने सबैखाले सगुण र निर्गुण विषयक ध्यानका अतिरिक्त आफ्ना इष्टदेवहरूको प्रसन्नताको लागि शास्त्रविधिपूर्वक गरिने कायिक, वाचिक र मानसिक अर्चना आदि क्रियालाई समेत जनाउँछ ।

उपासनाका भेद

यस उपासना शब्दको समीप बस्नु भन्ने शाब्दिक अर्थ भए पनि यो शब्द परिचर्या, पूजादिमा पर्यवसित हुनजान्छ भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख भएको छ । पूजा परमात्माको गरिन्छ । जुन अखण्ड, सर्वव्यापक, सर्वज्ञ र निराकार छन्, हामी जीव सखण्ड, एकदेशी, अल्पज्ञ र साकार छौं । यसरी सखण्ड साकारद्वारा अखण्ड निराकारका समीपमा बस्ने या उपासना गर्ने काम सङ्गत नहुने हुँदा वेदादि शास्त्रहरूले प्रतीकोपासना आदिको विधान गरेका हुन् । जसको पूजा संभव छैन, त्यसको कुनै प्रतीक, प्रतिनिधि, मूर्ति या अङ्गमा उपासकले आफूलाई स्थिर गरेर त्यसको पूजाको माध्यमबाट उपास्यको उपासना गर्नुपर्छ । यो उपासना सत्यवती, अङ्गवती, अन्यवती र निदान गरी चारप्रकारको मानिएको छ –

१) **सत्यवती** – जहाँ दृष्टि छ, त्यसैको भावना गर्नुलाई सत्यवती भनिन्छ । दृष्टि र बुद्धिमा सामानाधिकरण्यका कारण यसलाई सत्यवती भनिएको हो । ईश्वर सर्वव्यापक छ, यस भावनाद्वारा व्यापक दृष्टिको अनुगमन गर्नु योग हो र योग नै सत्यवती उपासना हो । यस्ता योगीलाई न्यायदर्शनमा युञ्जान योगी भनिएको छ ।

२) **अङ्गवती** – जुन उपासनामा दृष्टि अङ्गमा तथा बुद्धि अङ्गीमा हुन्छ त्यसलाई अङ्गवती उपासना भन्दछन् । उदाहरणका लागि वेदान्तको वैश्वानरलाई लिन सकिन्छ । वैश्वानरका द्यु, आदित्य, वायु, आकाश, अप् र पृथिवी गरी ६ अङ्ग छन् । षडङ्गको समष्टि कृत्स्न वैश्वानर हो, त्यसैले यो अङ्गी हो । यिनी ६ अङ्गमध्ये कुनै एक अङ्गमा दृष्टिलाई अवलम्बन गरेर त्यसद्वारा वैश्वानरको भावना गर्नु अङ्गवती उपासना हो । यसैलाई प्रतीकवती उपासना पनि भन्दछन् ।

३) **अन्यवती** – जुन उपासनामा दृष्टि अन्यमा, बुद्धि अन्यमा हुन्छ त्यसलाई अन्यवती भन्दछन् । अन्यवती उपासना नै मूर्ति निर्माण र त्यसद्वारा ईश्वरको उपासनाको मूल कारण हो । दृष्टि स्थिरतापूर्वक मनको स्थिरताका लागि कुनै पनि अभिलषित धातु, पाषाण आदि बिम्बहरूमा दृष्टि निक्षेपगरेर त्यसमा उपास्यको बुद्धि राखेर ज्ञान (प्रत्यय)

---

५७. *वित्त्युपास्त्योश्च वेदान्तेषु व्यतिरेकेण प्रयोगो दृश्यते, क्वचिद्विदिनोपक्रम्योपास्तिनोपसंहरति । क्वचिच्चोपास्तिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति। (ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य)*

५८. क) *गुरुमन्त्रानुसारेण लयं ध्यानं जपं तथा । पाठं तीर्थं च संस्कारमिष्टं सर्वपरात्परम् ।।*
इष्टपूजां प्रकुर्याद् वै तत्कथां शृणुयात् पठेत् । तदंशव्यापकं विश्वं कथ्यते साप्युपासना ।। (महारामायण)

ख) *भूमौ जले नभसि देवनरासुरेषु भूतेषु देवि ! सकलेषु चराचरेषु ।*
पश्यन्ति शुद्धमनसा खलु रामरूपं रामस्य ते भुवि तले समुपासकाश्च ।। महारामायण ४९/८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लाई प्रवाहित गर्नु नै अन्यवती उपासना हो ।

४) **निदानवती** – निदानवती उपासनाका मूल ब्राह्मण ग्रन्थहरू हुन् । यिनी ग्रन्थहरूमा निदान शब्द अत्यधिक प्रयोग भएको छ । प्रतिकृतिमा प्रतिमेयको भावना अन्यवती उपासना हो । तर प्रतिमा प्रतिमेय भाव साकार सगुण वस्तुमा मात्र सीमित छ । निराकार वस्तुको प्रतिमा प्रतिकृति हुनै सक्दैन । त्यसैले निर्गुण निराकार वस्तुको ज्ञान र उपासनाका लागि निदानवती उपासनाको आविस्कार गरिएको हो । वेदमा यसको प्रयोग र व्यवहार अनेक स्थलमा भएको छ । अमुक वस्तुलाई अमुक मान, यो निदान हो । मृगचर्मलाई त्रयीविद्या सम्फ भन्ने सङ्केत वेदमा व्यवहृत निदान हो । अर्थात् अमूर्त विद्याको निदान मूर्त मृगचर्म भएको छ ।

उपास्य पनि दुईप्रकारका मानिएका छन्– प्रथमोपास्य र परमोपास्य । जसलाई द्वार मानेर कुनै अवलम्बनलाई चाक्षुषी या मानसी दृष्टिले बुद्धिलाई, उपास्यमा समर्पण गराउँछ, त्यो द्वारभूत दृष्टिको अवलम्बन प्रथम उपास्य हो र जहाँ त्यो भावना–बुद्धि स्थिर भएर अन्तमा विश्राम लिन्छ, त्यस भावनाको विषय परमोपास्य हो । प्रथम उपास्यरूप माध्यम (द्वार)ले, चारप्रकारका सम्बन्ध–मर्यादाहरूबाट, त्यस उत्तम उपास्यमा बुद्धिलाई प्रवृत्त गराउँछ । यी सम्बन्धहरू – प्रतीकरूप, प्रतिरूपप्रतिमा, भावप्रतिमारूप र निदानरूप गरी चारप्रकारका मानिएका छन् ।

परमात्मा अङ्गी हो र हामी अङ्ग हौ । यो अङ्गी आत्मा (परमात्मा) निराकार भएकोले साकार अङ्गद्वारा निराकार अङ्गीको पूजा संभव नहुँदानहुँदै पनि निराकार अङ्गीमा निराकार श्रद्धा चढाउन सकिने हुँदा अङ्ग पूजा या मूर्ति पूजाको माध्यमबाट निराकार अङ्गीको प्रसन्नताका लागि उपासना गरिन्छ । यसका अतिरिक्त उपासनाको अन्य कुनै सरल उपाय पनि छैन । निराकारको कुनै अङ्ग हुँदैन तथा विशाल परमात्मा सीमित मूर्तिमा रहन पनि संभव छैन र मन, बुद्धि आदि जडपदार्थबाट पनि त्यो अलभ्य वस्तु प्राप्त हुनसक्दैन अर्थात् त्यो अनिर्वचनीय छ ।[५९]

प्रतीकोपासना परमात्मा प्रति मनुष्यको व्यावहारिक एवं स्वाभाविक श्रद्धामा आधारित छ । जब मनुष्यलाई सृष्टिमा परमात्माका सत्ताको विश्वास हुनजान्छ त्यस समयमा उसका कर्म र गुणहरूलाई देखेर परमात्माका सामुन्नेमा त्यो स्वतः नतमस्तक हुनजान्छ । परमात्मा सर्वव्यापक र आफू एकदेशीय भएको ज्ञान भए पछि उसका सामुन्नेमा दुई विकल्प रहन्छन् । सर्वव्यापक उपास्यको उपासना असंभव भएकोले उपासनाको सर्वथा त्याग र अर्को परमात्माको एकदेशीय उपासना । यहाँबाट प्रतीकोपासनाको प्रारम्भ हुन्छ । ज्ञानवान् पुरुषहरूका लागि यी दुईका अतिरिक्त अद्वैतका रूपमा तृतीय दृष्टिकोण पनि उपलब्ध छ । जसअनुसार सम्पूर्ण जगत् त्यसै परमात्माको विकास भएकोले त्यसभन्दा अन्य कुनै पनि वस्तु यससंसारमा छैन र हामी पनि यसैका अंश हौं । यसरी आत्मा र परमात्मामा अभेद हुनेहुँदा उपास्य उपासकमा भेद रहँदैन । उपासनाको आवश्यकता पनि हुँदैन । परन्तु यो पक्ष पारमार्थिक दृष्टिकोणले समुचित[६०] भए पनि व्यावहारिक भने छैन । व्यवहारमा मनुष्यले आफूभन्दा अभिन्न हुँदाहुँदै पनि त्यस परमात्मालाई भिन्न राखेर, सर्वत्र सुलभ हुँदाहुँदै पनि एकदेशी बनाएर उपासना गर्न चाहन्छ, किनकि ऊ स्वयं पनि एकदेशी छ ।

उपासकले जान्दछ, उसको उपास्य सर्वव्यापक छ, ऊ एकदेशी हो, उसको ध्यानको विषय सीमित हुनसक्छ तर उसको उपास्य असीमित र अखण्ड छ, उसका उपासनाहरू खण्डखण्ड छन् । त्यसको सर्वव्यापक पूजा र सबै दिशामा एकैसाथ नमस्कार गर्न ऊ असमर्थ छ । अतः अगत्या उसले एकदेशीय पूजा गर्नु पर्दछ । यस अवस्थामा उपास्यलाई उपासना गर्ने भावमा, त्यसलाई एकदेशमा राख्ने हुन्छ । यसै अवस्थामा उपगम्य आसन (समीप स्थिति) नाम सार्थक हुनजान्छ अन्यथा एकदेशी मनुष्य सर्वव्यापकको 'उप' अर्थात् समीपमा कसरी पुग्न सक्छ र? यस्तो परिस्थितिमा

५९. *न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति, नो मनः, नविद्मो, न विजानीमः । (कठोपनिषद् १/३)*

६०. क) *न विष्णूपासना नित्या वेदेनोक्ता तु कुत्रचित् । न विष्णुदीक्षा नित्यास्ति न शिवस्यापि तथैव च ॥*

ख) *शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन् कस्माच्छृणोम्यहम् । मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥*
विपर्यस्तो निदिध्यासेत् किं ध्यानमविपर्ययात् । देहात्मत्त्वविपर्यासं न कदाचिद् भजाम्यहम् ॥ (पञ्चदशी, तृप्ति. २३०–३१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतीकोपासनाका अतिरिक्त अर्को ढङ्गले त्यसको उपासना गर्न पनि सकिन्न, यही उपासनाको रहस्य हो ।

वेदमा उपासनाको परम्परा

यो कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । अङ्गीको उपासना कुनै अङ्गका माध्यमबाट नै हुनसक्दछ । त्यसै अङ्गलाई मूर्ति वा प्रतिमा भनिन्छ । वेदमा प्रतिमाको उपासना र प्रतिमासँग प्रार्थना गर्दै रात्रिलाई संवत्सरका प्रतिमाका रूपमा उपासनीय मानेर आफ्ना सन्तानहरूको चिरायु र समृद्धिका लागि प्रार्थना गरिएको छ ।[६१] यसका अतिरिक्त संवत्सरको अर्थ प्रजापति पनि हो ।[६२] यस सन्दर्भमा केही विद्वानहरूले वैदिक शब्दहरूलाई यौगिकमात्र स्वीकार गरेर अर्थात् रूढ नमानेर रात्रिशब्दको अर्थ उपासकहरूलाई आनन्द दिने भन्ने पनि अर्थ गरेका छन् ।[६३]

अङ्गी परमात्माको पूजा स्वतः नहुनेहुँदा कुनै अङ्गविशेषलाई पूजाको माध्यम बनाउनुपर्छ । अङ्गी भगवान्का अङ्ग देवताहरू हुन् ।[६४] गीतामा पनि देवताहरू भगवान्का अङ्गात्मक देह मानिएका छन् ।[६५] भगवान् सबैका आत्मा अङ्गी हुन् ।[६६] अङ्गीको पूजा अङ्गविना हुनसक्दैन । यो पूजा अङ्गपूजाको उद्देश्यले नभएर अङ्गिपूजाको उद्देश्यले हुनुपर्छ। अङ्गपूजालाई अङ्गिपूजाको साधनमात्र बनाउनुपर्छ । लक्ष्य पनि फलाकांक्षारहित अङ्गीको प्रसन्नता मात्र रहनुपर्दछ । अङ्गकै उद्देश्यले राखिने पूजालाई अविधिपूर्वकको पूजा भनिएको छ ।[६७] यो गतागतको कारण भएकोले नाशवान् मानिएको छ ।[६८] यसरी उपासना देवीदेवताहरूको पूजालाई साध्य नमानेर अङ्गी भगवान्का साधनका रूपमा गर्नुपर्छ । यस्तो पूजालाई मात्र विधिपूर्वकको पूजा भनिएको छ ।

जीव र ईश्वरको स्वरूपलाई विचार गर्दा पनि सबै जीवले ईश्वरको उपासना गर्नु परमकर्तव्य हुन आउँछ । जसरी ईश्वर अविनाशी छ, त्यसैगरी ईश्वरको अंश भएकोले जीव पनि अविनाशी र सच्चिदानन्दस्वरूप छ । गीताले पनि यसै तथ्यतर्फ सङ्केत गर्दै यस देहमा रहेको जीवात्मा भगवान्को सनातन अंश भनेको छ ।[६९] जुन वस्तु जसको भाग हुन्छ त्यो त्यसकै स्वरूप भएर रहनुका साथै त्यसको उपभोगको लागि पनि हुन्छ । ईश्वरको अंश हुनाले जीवहरू ईश्वरका भोग्य पनि हुन् । उनीहरूले सदासर्वदा शरीरका सबै अङ्गहरूको माध्यमबाट त्यसै परमात्माको भोग्यभूत (सेवक) भएर रहनुपर्छ । यही उपासना हो । यसरी जीवको स्वरूपलाई विचार गर्दा परमात्माको उपासना गर्नु यसको स्वरूपप्रयुक्त धर्म हो ।

यो सम्पूर्ण जगत् त्यसैब्रह्मबाट उत्पन्न भएको हो र त्यसैमा लय हुनुका साथै त्यसैमा चेष्टा पनि गर्दछ । अतः मनुष्यले शान्तचित्तले त्यसैको उपासना गर्नुपर्दछ।[७०] यसैकुरालाई श्रुति र वाल्मीकि रामायणले पनि समर्थन गरेका छन्।[७१]

---

६१. *संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्रि ! उपास्महे । सा न आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज ।। (अथर्ववेद ३/१०/३)*

६२. *स (प्रजापति) ऐक्षत इमं वा (संवत्सरं) आत्मनः प्रतिमाम् असृक्षियत् संवत्सरमिति तस्माद् आहुः – प्रजापतिः संवत्सर इति । आत्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत । (शतपथ ब्राह्मण ११/१/६/१३)*

६३. *राति सुखं ददातीति रात्रिः । (उणादिकोषटीका ४/६७, दयानन्द)*

६४. *यस्य त्रयस्त्रिंशद् देवा अङ्गे गात्रा बिभेजिरे । तान् वै त्रयस्त्रिंशद् देवानेके ब्रह्मविदो विदुः ।। (अथर्ववेद सं. १०/७/२७)*

६५. *पश्यामि देवान् तव देव ! देहे ..... ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थम् । (गीता ११/१५), पश्यादित्यान् वसून् रुद्रान् अश्विनौ मरुतस्तथा ।। (गीता ११/६)*

६६. *अहंमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः अहमादिश्च मध्यञ्च भूतानामन्त एव च ।। (गीता १०/२०)*

६७. *यजन्त्यविधिपूर्वकम् । (गीता ९/२३)*

६८. *क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । (गीता ९/२१)*

६९. *ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । (गीता १५/७)*

७०. *सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । (सामवेदीय छान्दोग्य उपनिषद् ३/१४/१)*

७१. क) *बृहदारण्यकोपनिषद् ७/३/१२)*

ख) *जगत् सर्वं शरीरं ते । (वाल्मीकि रामायण ६/११७/२५)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसैले गीतामा भगवान्ले विराट्स्वरूप प्रदर्शन गर्दा जगत्लाई आफ्नो शरीरका रूपमा देखाएका छन् । यिनै कारणले ईश्वर या परमात्मा उपास्य छन् । उनको शरीरभूत सम्पूर्ण जगत्ले उनको उपासना गर्नुपर्छ । यसरी ईश्वरको स्वरूप र जीवहरूको उनीसँग रहेको सम्बन्धलाई विचार गर्दा जीवहरूले ईश्वरको उपासना गर्नु नैसर्गिक कर्तव्य हुनआउँछ । त्यसैले वेदमा पिता, पालक एवं धारकका रूपमा परमात्माको महिमा गानगर्दै त्यसको उपासना गर्ने शिक्षा दिइएको छ ।[७२]

भोग संसारको कारण हो र परमेश्वरको उपासना मोक्ष हो भन्नेतर्फ सङ्केत गर्दै वेदले भनेको छ – मनुष्य ! तिमीहरू त्यस परमपुरुषलाई जान्दैनौ जसले सबैलाई उत्पन्न गर्छ र आफूमा समाहित गर्दछ । ज्ञान नहुनाका कारण नै तिमी र परमपुरुषका बीचमा भेद भएको हो । पुरुष उत्पादक हो, तिमी सबै उत्पन्न हुने हौ । त्यो घुमाउने यन्त्री हो तिमीहरू यन्त्र हौ, त्यसलाई अन्तर्यामी मानेर उपासना गर, तिमीहरू निश्चय नै बन्धनबाट मुक्त हुनेछौ । कुहिरोसमान अज्ञानबाट आवृत्त धेरै कुतर्कगर्नेहरू परमेश्वरको उपासनालाई तिरस्कार गरेर भोगद्वारा इन्द्रियहरूको तृप्तिमा यावत् जीवन प्रयत्नशील छन्, तिनीहरू पनि यंस परमेश्वरबाट धेरै टाढा छन् । त्यस्तै अन्य केही जन यस लोकका सुखभोगबाट तृप्त नभएर इहलोक र परलोकका भोगहरू प्राप्त गर्न नै विविधकर्महरूमा आसक्त भएर विचरण गरिएका छन् ।[७३]

ईश्वर उपासना छोडेर ऐहिक र आमुस्मिक भोगहरूमा प्रवृत्त मिथ्याज्ञानका अधीनमा रहेका जीवहरूलाई तत्त्वज्ञान सुलभ छैन । वेदको यो मन्त्र भगवान्का उपासनाको स्पष्ट कथन गर्दै भन्दछ – हिमाल आदि पर्वत जसको महिमा भन्दछन् नदी समुद्र पनि जसको महिमामा कथित छन्, पूर्वादि दिशा जसको गौरव गाउँछन्, जसका बाहु एकमात्र जगत्का रक्षक हुन्, त्यस परमपुरुषको हामीहरू हविर्दानद्वारा उपासना गर्दछौं ।[७४] यो हविर्दान यज्ञमा त हुन्छ नै साथै आफ्ना उपभोगमा आउने सबै पदार्थहरू भगवदर्पण गर्नु पनि हविर्दान हो । यस हविर्दानमा त्यस परमात्माका मूर्तरूपको उपासना प्रतीत हुन्छ । जुन उपासकहरूको भोगदाता, सामर्थ्यदाता र सायुज्य मोक्षदाताका रूपमा रहेको छ । सम्पूर्ण देव, मनुष्यहरू जसका शासनको उपासना गर्दछन् ।

जसको आश्रय (ज्ञानपूर्वक उपासना) मोक्षकारक हो भने अज्ञान मृत्यु अर्थात् संसारको कारण हो । त्यस परमपुरुषलाई हामी सबै हविर्दानद्वारा उपासना गर्दछौं ।[७५] यसरी व्यक्त उपासना अनादिकालबाट प्रचलित छ । यो सगुणोपासनाको मार्ग वेदसमान प्राचीन छ । वेदहरूमा एक देव र त्यस देवप्रति प्रेमको कुरा आउँछ । वैदिक साहित्यको अनुशीलनबाट यो कुरा ज्ञात हुनजान्छ ।

भिन्नभिन्न शक्तिहरूका लागि विभिन्न देवताहरूको उपासनाको विवेचना गरिए तापनि एक मात्र ब्रह्मा, विष्णु र रुद्रका निर्माता निर्गुण, निराकार, निरञ्जन, परब्रह्म परमात्मा नै उपास्य देव हुन् ।[७६] यी परमात्मा चिन्मय अद्वितीय हुँदाहुँदै पनि उपासक भक्तहरूको कार्यसिद्ध्यर्थ यिनमा विविध नामरूपंहरूको कल्पना गरिएको हो ।[७७] नानादेवताहरूको परमात्मासँग कुनै भेद छैन । मूलतत्त्व एक हो । यी नामहरू कुनै विशेष गुणहरूलाई लक्ष्य गरेर दिइएका हुन् । तात्त्विकरूपमा कुनै अन्तर छैन ।[७८] ऋग्वेद र अर्थर्ववेदले पनि यसैतर्फ सङ्केत गरेको छ । ऋग्वेदको पुरुषसूक्तमा चरम

७२. *यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।*
यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ।। (शुक्लयजुर्वेद १७/२७)

७३. *न तं विदाथ य इमा जजानान्यद् युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृत्ता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ।। (शुक्लयजुर्वेद १७/३१)*

७४. *यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।*
यस्येमाः प्रदेशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ।। (शुक्लयजुर्वेद २५/१२)

७५. *य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः ।*
यस्यच्छाया अमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ।। (शुक्लयजुर्वेद २५/१३)

७६. *त्रिधा भिन्नोऽस्म्यहं विष्णो ! ब्रह्मविष्णुभवाख्यया । सर्गरक्षालयगुणैर्निष्कलः परमेश्वरः ।। (लिङ्गपुराण)*

७७. *चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ।। (रामपूर्वतापिनी उपनिषद् १/७)*

७८. *अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः ।*
तासां महाभाग्याद् एकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति ।। (निरुक्त ७/५/२-३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्ताको एकत्व र अद्वितीयत्व अत्यन्त मनमोहक शैलीमा प्रतिपादन गरिएको छ । त्यहाँ पुरुषलाई भूत, भविष्य र अमरत्वको अधीश्वर, अन्तर्यामी भएर पनि विश्वातीत मानिएको छ । यस्तै नासदीय सूक्तमा जगत्को मूल सत्ता एवं प्रत्येक द्रव्यमा अनुस्यूत हुँदाहुँदै पनि त्यसलाई न सत् भन्न सकिन्छ न असत् भन्दै त्यसको अनिर्वचनीयता प्रतिपादन गरिएको छ । अथर्ववेदका स्कम्भ सूक्तको वचन छ- जसमा भूमि, अन्तरिक्ष र आकाश समाहित छन्, अग्नि, चन्द्रमा तथा वायु जसमा समर्पित छन् त्यही स्कम्भ (आधार) हो । द्यावा पृथ्वी र अन्तरिक्षलाई धारण गर्ने तथा भूत, भविष्य र वर्तमानको अधीश्वर पनि त्यही स्कम्भ हो ।[७९] संसारका कारण र कार्यातीत परब्रह्म परमेश्वर नै उपास्यदेव हुन् ।[८०]

अर्कोकुरा देवताहरूको व्यष्टिरूपले गरिएको उपासना पनि परब्रह्म परमात्माप्रति नै समर्पित हुन्छ ।[८१] अनेकतामा एकता स्थापित गरेर आर्यहरूले एकेश्वरवादमा आफ्नो पूर्ण आस्था व्यक्त गरेका छन् ।[८२] त्यसै तथ्यलाई पूर्वीय दर्शनका अद्वैत, द्वैत, विशिष्टाद्वैत आदि परम्पराहरूले आ-आफ्नो अनुभूति र मान्यताका आधारमा पल्लवित र विकसित गरेका छन् । भारतीय तत्त्वचिन्तकहरूले महाभारत, बाल्मीकि रामायण आदि महाकाव्यहरूका माध्यमबाट आफ्ना दार्शनिक चिन्तनहरूलाई जीवनमा उतार्ने प्रयास गरे । यसरी पारमार्थिक ज्ञान र व्यावहारिक जीवनका बीचमा सामञ्जस्य स्थापित गरेका छन् ।

उपनिषद्मा उपासना

पौरस्त्य शास्त्रहरूको मूल वेद हो । यो अनन्त ज्ञानको भण्डार हो । यसका कर्मकाण्ड र ज्ञानकाण्ड गरी प्रमुख दुई भाग छन् । यी मध्ये ज्ञानकाण्ड शीर्षस्थानीय या अन्त मानिन्छ । यो वेदान्त नामले पनि विख्यात छ । उपनिषद्हरूमा ब्रह्मका यथार्थ स्वरूपको निर्णयका साथै त्यसको प्राप्तिका लागि साधकहरुको रुचि र परिस्थितिलाई समेत ध्यानमा राखेर विभिन्न उपासना पद्धतिको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसमध्ये प्रतीकोपासना एकदेशीय र सर्वदेशीय गरी दुवै प्रकारले गर्ने विधान छ । यो उपासना स्त्री, पुत्र, धन, अन्न, पशु आदि इहलौकिक पदार्थ या भोगहरू तथा अप्सरा, अमृतपान आदि पारलौकिक (स्वर्गीय) भोगहरूको प्राप्तिका उद्देश्यले गरिने विधानका साथै परमात्मा प्राप्तिका लागि गरिने अनेक उपासना पद्धतिहरूको समेत उल्लेख गरिएको छ । यिनीहरूमध्ये ऐहलौकिक एवं पारलौकिक भोगलाई उद्देश्य राखी गरिने उपासनाहरूको यहाँ चर्चा नगरी परमात्म प्राप्ति विषयक उपासनाहरूका बारेमा संक्षेपमा विचार गरिन्छ ।

उपासना र ध्यान परस्पर विनिमयशील शब्द हुन् । दुवै एकै मानसिक क्रियाका पर्याय हुन् । वस्तु तत्त्वका दृष्टिले ती दुवै शब्दको अर्थ एकै हुनजान्छ । वेदहरूद्वारा मान्यताप्राप्त कुनै वस्तुविशेष वा देवताप्रति गरिएको गहिरो एकाग्र या एकै स्थान विशेषमा केन्द्रित प्रगाढ चित्तवृसत्तका सूचक हुन् यी शब्द । आचार्यशङ्करद्वारा गरिएको व्याख्याले पनि यसैकुरालाई पुष्टि गर्दछ ।[८३] सबै उपाधिहरूले रहित निर्विशेष तथा शुद्ध चेतन परमतत्त्वका साथ एकै पटकमा सम्पर्क

---

७९. क) *ऋग्वेद १/६०/१-३, ऋग्वेद १०/१२६/१, रूपं रूपं मघवा बोभवीति । - ऋग्वेद ३/५३/८ ।*
ख) *अथर्ववेद १०/७/१२, १०/७/३५, १०/८/१।*

८०. *अहं हि सर्वसंसारान्मोचको योगिनामिह । संसारहेतुरेवाहं सर्वसंसारवर्जितः ।।*

८१. क) *सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति । (प्रपन्नगीता)*
ख) *यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः ।*
प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्या ।। (भागवत ४/३१/१४)

८२. क) *एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति । (ऋग्वेद १/१६४/४६)*
ख) *कवयो वाचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति । (ऋग्वेद १०/११४/५)*

८३. क) *उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किंचिदालम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तसन्तानकरणं तद्विलक्षणप्रत्यानन्तरितम् । (छान्दोग्योपनिषद भाष्य भूमिका)*
ख) *ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवताद्यालम्बनेषु अचलः भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययः सन्तानः । (छान्दोग्य शाङ्करभाष्य ७/६/१)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थापित गर्न साधारणजनका लागि असंभव छ । यो कार्य क्रमशः गर्न सकिन्छ । त्यस उच्चतम अनुभूतिका लागि सगुणब्रह्मको उपासना सुविधाजनक प्रथमचरणका रूपमा उपदेश गरिएको छ । यस सन्दर्भमा आचार्य शङ्करको कथन छ – यद्यपि ब्रह्म निर्गुण छ तर पनि उपासनाका दृष्टिकोणले उपनिषद्हरूका अनेक प्रकरणहरूमा सोपाधिक तत्त्वका रूपमा निर्देशन गरिएको छ । एक अर्को सन्दर्भमा उनको भनाइ छ, परमतत्त्वका निर्विशेषस्वरूपका बारेमा कुनै सम्झौता नगरी उपनिषद्हरूले उपासनाका उद्देश्यले सविशेष ब्रह्मको उल्लेख गरेका छन् ।[८४]

सगुण ब्रह्मको उपासना त्यसको वास्तविक स्वरूपमा या त्यसका विभिन्न अभिव्यक्तिहरूका रूपमा गर्न सकिन्छ। यसरी गरिने उपासनाका विभिन्न अभ्यासहरूलाई उपनिषद्मा विद्यानामले अभिहित गरिएको छ । उपनिषद्हरूमा उद्गीथविद्या[८५], शाण्डिल्यविद्या[८६] संवर्गविद्या[८७], दहरविद्या[८८], उपकोसलविद्या[८९], पञ्चाग्निविद्या[९०], भूमाविद्या[९१], मधुविद्या[९२], वैश्वानरविद्या आदि विद्याहरूका रूपमा अनेक सगुण उपासनाहरू वर्णित छन् । यीमध्ये अधिकांशको उल्लेख छान्दोग्य उपनिषद्मा छ । आफ्नो रुचि र स्वभावअनुसार उपासकले यीमध्ये कुनैलाई पनि चयन गर्न सक्दछ । यद्यपि विद्या अनेक छन् । यी सबै सगुण ब्रह्ममा केन्द्रित छन् । जसको दृढ अभ्यासबाट साधक देवयान या अर्चिमार्गनामक देवताहरूका मार्गबाट ब्रह्मलोक पुग्दछ । त्यहाँ केही समय विश्रामपछि नयाँ दृष्टि प्राप्त गरेर पुनः प्रस्थान गर्दछ र अन्त्यमा आफ्नो उच्चतम लक्ष्य प्राप्त गर्दछ । अर्थात् परब्रह्मका साथ एकाकार हुनजान्छ । यस साक्षात्कारलाई क्रमबाट प्राप्त हुनेहुँदा क्रममुक्ति भन्दछन् । यसरी एकै तत्त्व अनेकरूपमा प्रकट हुन्छ । यो अनेकत्व अनुपयोगी नभएर उपासनाका सन्दर्भमा अत्यन्त उपयोगी छ । साधक यसै अनेकद्वारा नै एक तत्त्वमा पुग्न सफल हुन्छ ।

उपनिषद्हरूमा जहाँजहाँ ब्रह्मको उपासना गर्न भनिएको छ त्यहाँत्यहाँ उपास्य ब्रह्म अव्यक्त हुँदाहुँदै पनि सगुणरूपमा यसको वर्णन गरिएको छ ।[९३] जस्तै शाण्डिल्य विद्यामा जहाँ ब्रह्मको उपासना गर्न भनिएको छ जुन अव्यक्त र निराकार छ तथापि छान्दोग्य उपनिषद्मा प्राण, शरीर, सत्यसङ्कल्प, सर्वगन्ध, सर्वरस, सर्वकर्म आदि मनलाई गोचर हुने सबै गुणले युक्त छ ।[९४] आचार्य शङ्करले यसैभावलाई व्यक्त गर्दै भनेका छन् – जसरी भ्रमरकीट (माकुरो) कुमालकोटीबाट निरन्तर भयभीत रहनाले र त्यसैको चिन्तन गर्नाले क्रमशः कुमालकोटीकै आकारमा रूपान्तरित हुनजान्छ, त्यसैगरी साधक सगुण ब्रह्मको सतत ध्यानगर्दागर्दै तदाकार हुनजान्छ । त्यसैले सबैप्रकारबाट निर्भ्रान्त भएर निश्चयात्मक सङ्कल्पका साथ साधनामा प्रवृत्त हुनुपर्दछ ।[९५]

सगुणब्रह्म सम्बन्धी विचार उच्चतम नहुँदानहुँदै पनि यसको प्रयोगात्मक उपयोग साधनाको सन्दर्भमा आवश्यक

---

८४. *छान्दोग्यउपनिषद्, शाङ्करभाष्य ।*

८५. *आपयिता वै कामानां भवति । (छान्दोग्य)*

८६. *सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । (छान्दोग्य ३/१४/१)*

८७. *आत्मा देवानां जनयिता प्रजानां हिरण्यद्रंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्तमस्य हिमानमाहुरनद्यामानो यदन्नमत्तीति । (छान्दोग्य ४/३/७)*

८८. *यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिनन्तैराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् । (छान्दोग्य ८/१/१)*

८९. *प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म । (छान्दोग्य ४/१०/५)*

९०. *पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः । (बृहदारण्यक ६/२/१५)*

९१. *यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखम् । भूमात्वेन विजिज्ञासितव्यः । (छान्दोग्य ७/२३/१)*

९२. *असौ वा आदित्यो देव मधु । (छान्दोग्य ३/१/१)*

९३. *मनोब्रह्म इत्युपासीत । (छान्दोग्य ३/१८/१), आदित्यो ब्रह्म इति आदेशः । (छान्दोग्य ३/१९/१), संयो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नोगतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति । (छान्दोग्य ७/१/५)*

९४. *सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति । तथेतः प्रेत्य भवति। स क्रतुं कुर्वीत । मनोमयप्राणशरीरो भारूपः । (छान्दोग्य ३/१४/१-२)*

९५. *यदभ्यासेन तद्भावो भवेद् भ्रमरकीटवत् । अत्रापहाय संदेहमभ्यसेत्कृतनिश्चयः ।। (ब्रह्मानुचिन्तनम्, श्लोक १९)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मानिएको छ । उपासना र प्रगाढ चिन्तनका लागि आलम्बनका रूपमा यसको विशिष्ट स्थान छ । नियमित एवं निरन्तर ध्यानको अभ्यास गर्नाले आफ्ना साथमा रहेका विशेषणहरू त्याग गरेर, जुन अध्यारोपित छन्, आफ्नो निरूपाधिक स्वरूपमा उसका समक्ष स्वतः प्रकट हुनजान्छ । दीर्घकाल तथा निरन्तर गरिने साधनाबाट सविशेष ब्रह्म निर्विशेष ब्रह्ममा रूपान्तरित हुनजान्छ । यस स्थितिमा उपासक र उपास्यका भेदमूलक सीमाहरू अतिक्रमण हुनगएर साधकले सर्वोच्च तत्त्वका साथ अभिन्नताको बोध गर्दछ । ऊ ब्रह्मसँग मिलेर आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ । अमलानन्दले पनि यसैभावलाई व्यक्त गरेका छन् ।[९६] यसरी उपासना मानव जीवनमा कल्याणप्राप्तिका लागि प्रमुख साधन मानिएको छ । चित्तशुद्धिका लागि त यो ठूलो अस्त्र नै हो ।[९७]

आगम र पुराणहरूमा उपासना

भगवान् शङ्करले पार्वतीलाई तत्त्वज्ञानको उपदेश दिने सन्दर्भमा प्राणिमात्रको हितार्थ कलियुगमा जीवहरूका लागि निगम (वेद) समान आगमशास्त्रको रचना गरिएको कुरा बताएका छन् । यो वेदकै सार हो र यस शास्त्रमा निगममा जस्तो मुमुक्षुका लागि विषयभोग त्याग आवश्यक छैन । वैदिक उपासनामा अधिकारीको अपेक्षा रहेको छ । श्रुतिपथानुगामी यज्ञोपवीत संस्कारयुक्त त्रैवर्णिक मात्र यसका अधिकारी मानिएका छन् । श्रुतिपथरहित अन्य अवैदिकका लागि पनि तन्त्रशास्त्रको उपदेश गरिएको छ ।[९८] आगमशास्त्रका अनुयायीका लागि प्रेय (भोग) र श्रेय (मोक्ष) दुवै एक साथ प्राप्त गर्ने सुगम मार्ग निर्देशन गरिएको छ ।[९९] यस आगमशास्त्रमा तुच्छभन्दा तुच्छ वस्तुदेखि लिएर उत्तमभन्दा उत्तम वस्तुसम्म र निकृष्ट कार्यदेखि उत्कृष्ट कार्यको सुन्दर वर्णन गरिएको छ । यस शास्त्रद्वारा सबै वर्ण र आश्रमका मनुष्यहरू धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्त गर्न पूर्ण सफल हुनसक्छन् । यसमा निर्दिष्ट अनुष्ठान सुगम र सरल छन् । सात्त्विक, राजसिक र तामसिक जुन सुकै प्रकृतिको मनुष्य भए पनि यसबाट यथेष्ट रूपमा लाभलिन सक्दछ ।

शिवको मुखबाट निस्केर पार्वतीको मुखहुँदै उनले हृदयमा धारण गरेको शास्त्रलाई आगमशास्त्र भनिन्छ ।[१००] यो सृष्टि, प्रलय, देवार्चन, सर्वसाधना, पुरश्चरण, षट्कर्मसाधना र चारप्रकारका ध्यानयोग सहित सात लक्षणले युक्त मानिएको छ ।[१०१] आगमका तीन भेद मानिएका छन् – तन्त्र, यामल र डामर । सात्त्विक उपासनालाई तन्त्र, राजसलाई यामल र तामसलाई डामर भनिन्छ । केही विद्वान्हरूले आगम, यामल र तन्त्र तीन विभाग गरेर आगम र तन्त्र फरक विधा भएको उल्लेख गरेका छन् । आगम तथा तन्त्रसाहित्यमा पनि रुद्र, शिव, श्री, लक्ष्मी, सरस्वती, भवानी, काली, दुर्गाआदि विभिन्न देवीदेवताहरूको साकार विग्रह र विधिविधानमयी उपासना एवं मन्त्र र मन्त्रविधानहरूको सुन्दर विवेचना गरिएको छ ।[१०२]

पुराणहरूमा यो सगुणोपासनाको साधनमार्ग सामान्य जनका हितका दृष्टिले अत्यन्त सरल, सरस र सात्त्विक ढङ्गबाट भक्ति र लोककल्याणलाई प्रधानता दिँदै सबै देवीदेवताका लागि अलगअलगरूपमा सविस्तार वर्णन गरिएको

---

९६. *निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ।।*
वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् । तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेतोपधिकल्पनम् ।। (कल्पतरु, अमलानन्द)

९७. *भातृत्वमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः । गुरोहरिश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम् ।।* (भागवत ५/११/१७)

९८. *श्रुतिपथगलितानां मानुषाणां तु तन्त्रं गुरुगुरुरखिलेशः सर्ववित् प्राह शम्भुः ।*
श्रुतिपथनिरतानां नैव तन्त्रेऽस्ति किंचिद् हितकरमिह सर्वं पुष्कलं सत्ययुक्तम् ।। (सूतसंहिता ८/२५)

९९. *यत्रास्ति भोगो नहि तत्र मोक्ष, यत्रास्ति मोक्षो नहि तत्र भोगः । श्रीसुन्दरीसेवनतत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव ।।*

१००. *आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजामुखे । मग्नस्तस्या हृदम्भोजे तस्मादागम उच्यते ।।* (रुद्रयामल)

१०१. *सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानामथार्चनम् । साधनं चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ।।*
षट्कर्मसाधनं चैव तथा योगश्चतुर्विधः । आसप्तलक्षणैर्युक्तमागमं तद्विदुर्बुधाः ।। (शब्दकल्पद्रुम)

१०२. *आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्य विधानतः ।।* (विष्णुयामल)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ ।[१०३] यसरी पौराणिक उपासना सबै देवताहरूको गर्न सकिन्छ । पौराणिक उपासना अवतारहरूको पनि गरिन्छ । प्रधान अवतार १० मानिएका छन् ।[१०४] यसका अतिरिक्त पनि अन्य अनेक नामरूपहरूद्वारा पौराणिक उपासना गर्ने यत्रतत्र प्रचलन छ । यथार्थमा पूर्ण ब्रह्म नै सकल शास्त्रहरूको तात्पर्यको विषय हो र त्यसको अपरोक्ष साक्षात्कार नै जीवनको चरम लक्ष्य हो । किन्तु प्रारम्भमा नै मनुष्यको मन यस परमदुरवगाह्य, मनोवचनातीत स्वरूपमा प्रवेश गर्न समर्थ हुँदैन । त्यसैले भक्तहरूको अनुग्रहका लागि नै परमप्रभुले अनेक प्रकारका मङ्गलमय स्वरूपहरू धारण गर्दछन्। जुन भगवान् गणेशका रूपमा ऋद्धिसिद्धि शक्तिहरूसहित उपासकहरूको सर्वविघ्न हरण गर्दछन् ।[१०५] तिनै भगवान् भास्करका रूपमा उपास्य भएर उपासकहरूका सम्पूर्ण रोग निवारण गर्दछन्[१०६] र तिनै भगवान् भूत भावन शाङ्कर[१०७] विष्णु[१०८], राम[१०९], कृष्ण[११०] आदि रूपमा उपासित भएर सर्वसिद्धि प्रदान गर्दछन् ।

गीतामा भनिएको छ – अव्यक्तमा चित्तको एकाग्रता गर्नेहरूलाई अत्यन्त कष्ट हुन्छ, किनभने अव्यक्त गतिलाई प्राप्त गर्नु देहेन्द्रियधारी मनुष्यहरूका लागि स्वभावतः कष्टदायक हुन्छ ।[१११] त्यसैले कलाका माध्यमबाट निराकारलाई साकाररूप दिएर सम्झाउनु सगुणोपासनाको प्रमुख उद्देश्य हो । अवाङ्मनसगोचर परमात्मा भावको आश्रयबाट व्यक्तित्व विशिष्ट बन्न जान्छ । त्यसैले नारायण ऋषिले सर्वप्रथम परमात्मालाई पुरुष संज्ञा दिएर पुरुषसूक्त जस्तो कलापूर्ण उक्ति संसारलाई प्रदान गरे ।[११२]

अहंग्रह (निर्गुण ब्रह्म)को उपासना भन्दा प्रतीकोपासनाको मार्ग सरल र सुगम छ । प्रतीकोपासनामा बाह्यपदार्थमा पदार्थको दृष्टि हटाएर त्यसको स्थानमा ब्रह्मको मनन, चिन्तन र निदिध्यासन गर्नुपर्छ । यसमा कुनै स्थूलरूप या आकारको सहायता लिनुपर्छ । त्यसैले यो प्रतीकोपासनालाई साकारोपासना पनि भनिन्छ । यसैकारण वेदव्यासले प्रतीकोपासनाको प्रतीकमा ब्रह्मदृष्टि राख्नुपर्छ भनेका छन् ।[११३]

---

१०३. क) *ध्यातेन येनाखिलदेहभाजां पूर्णा भविष्यन्ति मनोऽभिलाषाः । (गणेशपुराण, उपासनाखण्ड २१/८)*
ख) *त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः । तं त्वामर्चयन्ति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं गुरुम् ॥ (भागवत ८/७/२२),*
तत् कृतं हि जगत् सर्वं ब्रह्माद्यास्तस्य किङ्कराः । (शिवपुराण वा.सं. ३४/३८)
ग) *लक्ष्मीप्रदानसमये नवविद्रुमाभां विद्याप्रदानसमये शरदिन्दुशुभ्राम् ।*
विद्वेषवर्गविजये हरिनीलवर्णामिम्बां त्रिलोकजननीं प्रजनीं प्रपद्ये ॥
घ) *अच्युतानन्दगोविन्द इति नाम त्रयं हरेः । यो जपेत् प्रयतो भक्त्या प्रणवाद्यं नमोऽन्तकम् ॥*
तस्य मृत्युभयं नास्ति विषरोगाग्निजं महत् । नामत्रयमहामन्त्रं जपेद् यः प्रयतात्मवान् ॥
कालमृत्युभयं चापि तस्य नास्ति किमन्यतः । (पद्मपुराण, उत्तरखण्ड २३२/१९-२१)

१०४. *मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नृसिंहो वामनस्तथा । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धःकल्किस्ततः स्मृतः ॥ (पद्मपुराण)*

१०५. *गणेशपुराण, उपासनाखण्ड २१/८।*

१०६. *ततः शापाभिभूतेन सम्यगाराध्य भास्करम् । साम्बेनाप्तं तथाऽऽरोग्यं रूपं च परमं पुनः ॥ (भविष्यपुराण, ब्रह्मवर्त ७३,४९)*

१०७. *सत्यं ज्ञानमनन्तश्च चिदानन्द उदाहृतः । निर्गुणो निरूपाधिश्च निरञ्जनोऽव्ययस्तथा ॥*
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । तदेव प्रथमं प्रोक्तं ब्रह्मैव शिवसंज्ञितम् ॥ (शिवपुराण, ज्ञान.अध्याय ७४)

१०८. *धन्यास्ते पुरुषा लोके येऽर्चयन्ति सदा हरिम् । सर्वपापहरं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥*
ब्राह्मणाःक्षत्रिया वैश्याःस्त्रियः शूद्रान्त्यजादयः । सम्पूज्य तं सुरवरं प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ (ब्रह्मपुराण २२६/१३-१४)

१०९. *रामेति मन्त्रराजोऽयं भवव्याधिनिषूदकः । (पद्मपुराण),*
रामनामजपतांकुतो भयं सर्वतापशमनैकभेषजम् । पश्य तात मम ! गात्रसंनिधौ पावकोऽपि सलिलायतेऽधुना ॥

११०. *श्रीकृष्णनामामृतमात्मह्लादं प्रेम्णा समास्वादनमङ्गिपूर्वम् । यत् सेव्यते जिह्विकया विरामं तस्यातुलं जल्पतु को महत्त्वम् ॥,*
पापानलस्य दीप्तस्य मा कुर्वन्तु भयं नराः । गोविन्दनाममेघौघैर्नश्यते नीरबिन्दुभिः ॥ (हरिभक्तिविलास ११/३१६)

१११. *क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ (गीता १२/५)*

११२. *पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्चभाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ (पुरुषसूक्त २)*

११३. *ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । (ब्रह्मसूत्र ४/१/५)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि कुनै मनुष्यले अरुन्धती तारालाई देख्न चाहन्छ भने त्यसका समीपमा रहेको ठूलो तारालाई हेर्नुपर्छ । जब त्यसको दृष्टि त्यस ठूलो तारामा एकाग्र हुन्छ, त्यसपछि त्यसको नजीकमा रहेका साना ताराहरूलाई देखाइन्छ । यसैक्रमले अरुन्धतीसम्म दृष्टि पुऱ्याइन्छ । यसैगरी भिन्नभिन्न प्रतीक र प्रतिमाहरूले सगुणोपासनाको माध्यमबाट हामीलाई ईश्वरसम्म पुऱ्याइदिन्छन् ।

शास्त्रहरूमा अनेक स्थानमा उपासनाको अर्थ निरन्तर स्मरण गर्नु भनिएको छ । यही स्मरण प्रगाढ भएर दर्शनको रूप धारण गर्दछ । त्यसैले भक्तराज प्रह्लादले यस्तै उपासनाको माग गर्दै भन्दछन् – जस्तो तीव्र आसक्ति अविवेकी पुरुषहरूको इन्द्रियविषयहरूमा हुन्छ त्यस्तै तीव्र आसक्ति तिमीलाई स्मरण गर्दा मेरो हृदयमा आइरहोस् ।[११४] शास्त्रहरूले यस्तो अवस्थालाई तदर्थप्राणसंस्थान भनेका छन् । जब उपास्यको सतत चिन्तनका कारण नै उपासकलाई आफ्नो जीवन मधुर प्रतीत हुन्छ र यस्तै सगुणोपासनाका माध्यमबाट हामीहरू भोगीबाट योगी, पापीबाट पुण्यात्मा र नरबाट नारायण बन्न सक्दछौं । यस्तो उपासनाको कामना त साधारण मान्छेको के कुरा गर्ने ठूल्ठूला देवता, मुमुक्षु र ब्रह्मवादीले पनि गर्दछन् ।[११५] सबै साधन-साध्य सिद्ध प्रभु रूप नै हो । यही परम उपासनाको परम साधन हो ।[११६]

यस्तो उपासनाको प्रभावले हाम्रो प्राकृत जीवन पनि यसै भौतिक शरीरमा रहँदारहँदै दिव्य जीवनमा रूपान्तरित हुन लाग्दछ । यसको प्रभाव हाम्रो बाह्य जीवनमा पनि पर्न लाग्दछ । यसरी भगवनको उपासना हाम्रो सामाजिक जीवनमा पनि महत्त्वपूर्ण हुनआउँछ । सर्वत्र भगवद्भाव हुनाले उपासकमा स्वार्थवृत्ति निवृत्त भएर परार्थवृत्ति उदय हुनजान्छ । तुच्छ, क्षुद्र, स्वार्थी 'स्व' विस्तार भएर विश्वव्यापी हुने हुँदा त्यस्ता उपासकले विश्वकल्याण मै आफ्नो कल्याण देख्दछन्। यस्ता ज्ञानी उपासकद्वारा विश्वको साँचो शाश्वत कल्याण हुनसक्दछ । यिनका साधारण कुरामा पनि विश्वकल्याणको भावना रहन्छ । यस्ता महान् जनहरू स्वयं यस दुस्तर संसारबाट पार भएर आफ्नो निस्वार्थ बुद्धिद्वारा अरूलाई पनि तार्दै यस अवनितलमा वसन्त ऋतु समानलोककल्याण गरेर निवास गर्दछन् ।[११७] यस्ता महापुरुषका कारण उनको कुल पवित्र, आमा कृतार्थ र जन्मभूमि पुण्यवती हुन्छिन् ।[११८]

सगुण र निर्गुण उपासना

उपनिषद्हरूमा परमात्माप्राप्तिका लागि दृष्टान्त, उदाहरण, रूपक, सङ्केत तथा अनेक विधि निषेधात्मक वाक्यहरूद्वारा विभिन्न साधनहरूको व्याख्या गरिएको छ । यीमध्ये कुनै एउटा साधनमा संलग्न भएर अनुष्ठान गरेमा मनुष्यलाई परमेश्वरको प्राप्ति हुनसक्दछ । यी सबै साधनहरू भेदोपासना तथा अभेदोपासना अन्तर्गत पर्न आउँछन् । भेदोपासनामा दुई प्रकारको व्यवस्था पाइन्छ एउटा साधनमा भेद रहनुका साथै फलमा पनि भेद रहने तथा अर्को साधनकालमा त भेद रहन्छ नै तर फलमा अभेद हुने । भेदोपासनामा तीन पदार्थ माया-प्रकृति, जीव र परमेश्वर अनादि मानिएका छन् । प्रकृति जनक हुनुका साथै यसका कार्यरूप दृश्यवर्ग क्षणिक, नाशवान् र परिणामी हुन्छन् । जीवात्मा र परमात्मा दुवै नित्य, चेतन एवं आनन्दस्वरूप छन् । तर जीवात्मा अल्पज्ञ, परमात्मा सर्वज्ञ, जीव भोक्ता, परमात्मा साक्षी तथा जीव उपासक एवं परमात्मा उपास्य मानिएको छ ।

यी परमात्मा समय समयमा प्रकट भएर जीवको कल्याणका लागि उपदेश पनि दिने गर्दछन् । केनोपनिषद्को

११४. *या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ।। (विष्णुपुराण १/२०/१९)*

११५. *यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रह्मवादिनश्च । (नृपसिंहपूर्वतापनी उपनिषद् ५/२/१५)*

११६. *हरिरेव जगत्, जगदेव हरिः, हरितो जगतो नहि भिन्नतनुः । इति यस्य मतिः परमार्थगतिः, स नरो भवसागरमुत्तरति ।।*

११७. *शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः । तीर्णाः स्वयं भीमभवार्णवं जनानहेतुनान्यानपि तारयन्तः ।। (विवेकचूडामणि ३८)*

११८. *कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुन्धरा पुण्यवती च तेन । अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिल्लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ।।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यज्ञसम्बन्धी कथाबाट प्राणीहरूमा रहेका बल, बुद्धि, तेज र विभूतिहरू सबै परमेश्वरबाट प्राप्त भएका हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट गरिएको छ । यसलाई गीताले पनि समर्थन गर्दछ ।[११९] यसरी कहीँ साकाररूपमा, कहीँ निराकाररूपमा, कहीँ सगुणरूपमा, कहीँ निर्गुणरूपमा भेदोपासनाको वर्णन भएको पाइन्छ ।[१२०] उपासक आफ्ना उपास्य इष्टदेवको जस्तो भावमा र उद्देश्य राखेर उपासना गर्दछ । त्यसै अनुसारको कार्यसिद्धि हुन्छ ।

शास्त्रहरूमा भेदोपासनाबाट सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य र सायुज्य मुक्ति हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यीमध्ये प्रथम तीन साधन र फल दुवै अवस्थामा भेद भएका हुन् भने अन्तिम सामुज्यमुक्तिमा उपासनामा भेद रहे पनि फलमा भेद रहँदैन । भगवान्को परमधाममा गएर निवास गर्नेलाई सालोक्य मुक्ति भन्दछन् । यो वात्सल्यादि भावले भगवान्को उपासना गर्नेलाई मिल्दछ । भगवान्को परमधाममा गएर उनका समीप निवास गर्नुलाई सामीप्य मुक्ति भनिन्छ । यो दास्यभाव या माधुर्यभावले उपासना गर्नेलाई प्राप्त हुन्छ । भगवान्को परमधाममा भगवान्को स्वरूपजस्तै भएर निवास गर्नेलाई सारूप्य भन्छन् र यो परमेश्वरलाई सखिभावले उपासना गर्नेलाई मिल्छ । यी सबै भक्तहरूमा सृष्टिको उत्पत्ति, स्थिति र पालनरूप भगवत् सामर्थ्य बाहेकका भगवान्का सबै गुण आउँछन् । भगवान्को स्वरूपमा अभेदरूपले विलीन हुनुलाई सायुज्य मुक्ति भनिन्छ ।

यो शान्तभावले (ज्ञानमिश्रित) भक्तिभावले उपासना गर्ने या वैरभाव, द्वेषभाव अथवा भयले भगवान्को भजन गर्ने भक्तलाई प्राप्त हुन्छ । जसरी नदीको जल आफ्नो नामरूपलाई छोडेर समुद्रमा मिलेपछि समुद्र नै हुनजान्छ, त्यसरी नै यस्ता साधकहरू भगवान्मा लीन भएर भगवत्स्वरूप नै हुनजान्छन् ।[१२१] जुन मनुष्यमा प्रकृति (माया), जीव र परमेश्वरलाई भिन्नभिन्न सम्फेर उपासना गर्नुका साथै ईश्वरको यो प्रकृति ईश्वरबाट अभिन्न छ, किनभने शक्ति शक्तिमान्बाट अभिन्न हुन्छ, यसैगरी जीव ईश्वरबाट भिन्न हुँदाहुँदै पनि यो ईश्वरको अंश भएकोले अभिन्न नै छ, यसरी प्रकृति, जीव र ईश्वर अभिन्न नै हुन् । यसरी साधन (ध्यान) गर्दै क्रियाशील साधक अन्तमा अभेदरूपले परमात्मामा प्राप्त हुन्छ ।[१२२]

यस्ताका समस्त मायाको निवृत्ति हुन्छ । यही भेदोपासना हो । अभेदोपासना पनि प्रमुखरूपले चार प्रकारको मानिएको छ । यसमा प्रथम दुई '**तत्त्वमसि**' महावाक्यको '**तत्**' पदलाई लक्ष्य गरेर तथा अन्तिम दुई भेद '**त्वं**' पदलाई लक्ष्य गरेर निर्धारण गरिएको हो ।

अध्यात्म जगत्मा भक्ति या उपासना यिनी दुई शब्दको व्यापक महत्त्व छ । भक्तिशब्दबाट सेवाभावको अभिव्यक्ति हुन्छ र यस शब्दको निष्पत्ति 'भज' धातुबाट क्तिन्प्रत्यय गरेर हुनजान्छ । संक्षेपमा जीव या मनुष्यमा व्याप्त ब्रह्मका प्रति अनुरागको भाव नै भक्ति हो । महर्षि शाण्डिल्यले ईश्वरमा सर्वोत्तम अनुराग नै भक्ति भनेका छन् ।[१२३]

उपनिषद्हरूको भाषामा भक्तिलाई उपासना शब्दले अभिहित गरिएको छ । भक्ति या उपासना प्रायः पर्यायवाची शब्द हुन् । उपनिषद्मा उपासनाको महिमा गान गर्दै भनिएको छ – उपासकले उपनिषद्युक्त धनुष ग्रहण गरेर त्यसमा शरलाई नियोजित गर्नुपर्छ । सर्वप्रथम उपासनाद्वारा त्यस शरलाई तेज धारिलो बनाउनुपर्छ । बाह्य तन्मयतायुक्त अन्तःकरणद्वारा त्यस धनुषलाई आकर्षित गरेर अक्षर ब्रह्मलाई लक्ष्य गर्नुपर्छ ।[१२४] यहाँ आत्मरूपी शरमा धार चढाएर तेज बनाउन

---

११९. *यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ।। (गीता १०/४१)*

१२०. क) *द्वा सुपर्णा निरञ्जनः परमं...... साम्यमुपैति । (मुण्डकोपनिषद् ३/१/१-३)*

ख) *एको देव....सखं शाश्वतं नेतरेषाम् । (श्वेताश्वतरोपनिषद् ६/११-१२)*

१२१. *यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं....गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति । (मुण्डकोपनिषद् ३/२/८-९)*

१२२. *ज्ञाज्ञौ.... भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः । (श्वेताश्वतर १/९-१०)*

१२३. *सा परानुरक्तिरीश्वरे । (शाण्डिल्यभक्तिसूत्र २)*

१२४. *धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत ।*
आयम्य तद् भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ।। (मुण्डकोपनिषद् २/२/३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपासना नै सक्षम छ , जसबाट त्यो आत्मारूपी शर तेज भएर ब्रह्मरूपी लक्ष्यलाई भेदन गर्न समर्थ हुन्छ । यसबाट स्पष्ट हुनजान्छ उपासनाको माध्यमबाट नै जीवको ब्रह्मका साथ समागम हुनजान्छ । जीव र ब्रह्मको समागमको लागि उपासकहरूले विभिन्न प्रकारका उपासना पद्धतिहरूलाई व्युत्पन्न गरेका छन् । तीमध्ये यहाँ सगुण र निर्गुण उपासना पद्धतिका बारेमा विचार गरौं ।

सगुणोपासना त्यस अनन्त प्रभुलाई आफ्ना साधना शक्तिद्वारा आफूसँग अवतीर्ण गराउँछन्, जसलाई अनेक जन्महरूसम्म निर्गुणोपासक ऋषिमुनिहरूले ध्यानद्वारा प्राप्त गर्न असमर्थ भए । यस सगुण ब्रह्मको उपासना गीताको प्रतिपाद्य विषय हो । साधुहरूलाई परित्राण, पापीहरूलाई दण्डित गर्न र धर्मको संस्थापन गर्न सगुण साकार रूपमा भगवान् अवतीर्ण हुन्छन् ।[१२५] सगुण साधना पद्धतिका अन्तर्गत साधकहरूले आफ्नो साधना शक्तिको आधारमा भगवान्‌लाई अवतार लिन बाध्य गराइदिन्छन् । सगुणोपासक भक्त कवि तुलसीदासले यसै परम्परालाई पालन गरेका छन् ।[१२६] यस सगुणोपासनाको महिमा गान गर्दै भगवान्‌को कथन छ – जुन भक्त अतिशय श्रेष्ठ श्रद्धायुक्त भएर मेरो दिव्य साकार सगुण स्वरूपलाई भज्दछन्, म तिनलाई योगीहरूका उत्तम योगीका रूपमा मान्दछु ।[१२७]

निर्गुणोपासना अन्तर्गत उपासक आफ्नो उपासना शक्तिद्वारा परमब्रह्म परमेश्वरको अलौकिक आनन्दको अनुभव प्राप्त गर्ने लालसाले समाधिस्थ हुनजान्छ । उसलाई त्यस परब्रह्ममा लीन हुनजाने उत्कट अभिलाषा हुन् । सगुणोपासनामा जस्तै त्यसले ब्रह्मलाई अवतारी बनाउदैन । त्यसले कणकणमा ब्रह्मको सत्ता अनुभव गर्दछ र त्यसैमा विश्वका समस्त चरअचर समाहित भएको पाउँछ ।[१२८]

उपनिषद्‌हरूमा निर्गुणोपासनाको विशद विश्लेषण मिल्दछ । यिनीमा जुन उपासनाको वर्णन छ त्यो सर्वसाधारणको अधिकारको के कुरा गर्ने अखण्ड समाधिस्थ ऋषि मुनि गण पनि मनलाई एकाग्र गरेर निर्गुण निराकार ब्रह्मलाई प्राप्त गर्न असमर्थ रहन्छन् । त्यसैले उपनिषद्‌को कथन छ – यो त्यही ब्रह्म हो जसको वर्णन वाणीले वर्णन गर्न सक्दैन र मनले प्राप्त गर्न सक्दैन ।[१२९] त्यो नयन वाणी आदि इन्द्रियहरू तथा तप र कर्मद्वारा पनि ग्रहण गर्न सकिँदैन ।[१३०]

कठोपनिषद्‌मा ब्रह्मका विशद स्वरूपको वर्णन गर्दै नचिकेताको प्रश्नको उत्तरमा यम भन्दछन् – मनुष्यको हृदयगुफामा स्थित अङ्गुष्ठमात्र (आत्मा) भूत, भविष्य र वर्तमानलाई नियन्त्रण गर्ने, धूमरहित तेज समान नित्य र सनातन छ, त्यही नै ब्रह्म हो ।[१३१] त्यस परब्रह्मको स्थान र स्वरूपको विवेचन गर्दै श्रुति भन्दछ – त्यो निर्मल, निराकार, अवयवरहित, अखण्ड, परमात्मा प्रकाशमय छ र परमधाममा विराजमान छ । त्यो सर्वथा विशुद्ध समस्त प्रकाशयुक्त पदार्थहरूको पनि प्रकाशक हो र त्यसलाई आत्मज्ञानीले मात्र जान्दछन् ।[१३२]

अन्तमा यो परमात्मा सुगुण निर्गुण, साकार निराकारका साथै यस भन्दा विलक्षण पनि मानिएको छ । यसको अर्थ हो वर्णन, विवेचन र चिन्तन गर्ने शक्ति सीमित छ तर परमात्मा अनन्त, अपार र असीम छ । सीमित शक्तिद्वारा

१२५. *यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । ......धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।। (गीता ४/७-८)*

१२६. *जब जब होइ धरम कै हानी । बाढहिं असुर अधम अभिमानी । तब तब प्रभु धरि विविध सरीरा । हरिहिं कृपानिधि सज्जन पीरा ।। (मानस, बालकाण्ड १२०/६, ८)*

१२७. *मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ।। (गीता १२/२)*

१२८. *ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचित् जगत्यां जगत् । (ईशावास्य.१)*

१२९. *यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । (तै.उ.२/९)*

१३०. *न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । (मुण्डकोपनिषद् ३/१/८)*

१३१. क) *अन्यत्र धर्मान्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ।। (कठोपनिषद् १/२/१४)*
ख) *अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ।। एतद्वै तत् । (कठोपनिषद् २/१/१३)*

१३२. *हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।। (मुण्डक २/२/९)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

असीमित तत्त्वलाई कसरी नाप्न सकिन्छ र ? त्यस अलौकिक तत्त्वलाई लक्ष्य मात्र गर्न सकिन्छ । यथार्थमा जुन सबै गुणबाट सर्वथा अतीत छ, त्यसैमा मात्र सबै गुणहरू रहनसक्दछन् । जुन कुनै एक गुणमा आबद्ध हुन्छ त्यसमा सबै गुण रहन असम्भव हुन्छ । जसमा अनन्त गुणहरू अनादिकालबाट नित्य निरन्तर रहिरहेका हुन्छन्, त्यो वास्तवमा सबै गुणबाट निर्लिप्त हुन्छ ।[१३३] सगुण, निर्गुण, साकार, निराकार आदि शब्दहरू त्यसलाई द्योतन गराउने विशेषण मात्र हुन्, नकि त्यसको वर्णन गर्ने ।

हृदय (भाव) प्रधान साधकहरूका गुणका दृष्टिबाट उनी सगुण देखिन्छन् भने गुणरहित बुद्धि (ज्ञान) प्रधान साधकहरूका गहिरो विचारमा निर्गुण देखिन्छन् । त्यसैगरी आकृतिलाई लिएर विचार गर्ने साधकहरूलाई उनी साकाररूपमा तथा आकृति निराकरणपूर्वक विचार गर्ने साधकहरूका लागि निराकार भासित हुन्छन् । यसरी सगुण निर्गुण एवं साकार निराकार साधकहरूका दृष्टिले देख्दा तत्तद्रूपमा भासित हुने कुरा हुन् । यथार्थमा यो सबै दृष्टिहरूबाट अतीत तत्त्व एकै छ, अलौकिक छ र यो समान अन्य दोस्रो वस्तु हुन सम्भव छैन ।

सगुण पनि सत्त्व, रज आदि प्राकृत गुणयुक्त तथा शौशिल्य, औदार्य, सौन्दर्य, माधुर्य, ऐश्वर्य आदि अप्राकृत दिव्यगुणले युक्त गरी दुई प्रकारको छ । यसरी विचार गर्दा दुवै सगुण निर्गुण रूप परिपूर्णतम नै छन् । यही कुरा वेदमा उल्लेख गरिएको छ ।[१३४] परमात्माको कुनै अंशमा प्रकृति र प्रकृतिको कार्य संसार छ भने त्यसैगरी निर्गुण परमात्माको कुनै अंशमा प्रकृति र त्यसको अनन्त संसार छ । जसरी कौशल्यामाताका काखमा राम र उनका मुखमा अनन्त सृष्टि छ।[१३५] यस्तै कृष्णको मुखमा यशोदाले अनन्त सृष्टिलाई देखिन्[१३६] भने अर्जुनले पनि कृष्णको एक अङ्गमा सम्पूर्ण संसारलाई एकत्रित भइरहेको देखे ।[१३७] यस्तै भीष्मले कौरभसभामा कृष्णको शरीरमा विश्व ब्रह्माण्ड देखे ।[१३८] यसैगरी उत्तङ्क ऋषिले पनि भगवान्मा विश्वरूपको दर्शन गरे ।[१३९] यसरी निर्गुण सगुण एकै भए । यसलाई सम्झाउन काष्ठ र वाष्पको लौकिक उदाहरण दिएर व्यक्त अव्यक्त एउटै भएको सिद्ध गरिएको छ । काष्ठमा प्रकट र अप्रकट अग्नि र वाष्पमा प्रकट र अप्रकट जल जसरी दुई हैनन्, त्यसैगरी निर्गुण सगुण, निराकार साकार एवं व्यक्त अव्यक्त पनि दुई छैनन् ।

एकै परमात्मा भिन्न भिन्न देखिनु साधकहरूको भिन्नभिन्न दृष्टिकोणका कारण भएको हो। यसैलाई दर्शन भनिन्छ। दर्शन शब्दको अर्थ देख्नु रूप क्रिया – जस्तै मन्दिरमा भगवान्को दर्शन गर्नु । दर्शनको अर्को अर्थ हो जुन करण (साधन) को सहायताले भगवान्का श्रीविग्रहको दर्शन गर्दछौं, त्यो करण हो आँखा, त्यसको नाम पनि दर्शन हो । तृतीय दर्शन हो – दृष्टिकोण । यही दृष्टिकोण रुचिअनुसार भिन्नभिन्न हुनाले परमात्मा पनि सगुण निर्गुण, साकार निराकार अलगअलग रूपमा देखिन्छ । यही दार्शनिक दृष्टिकोण हो ।

यही कारण हो निर्गुण उपासना गर्ने भक्तलाई पनि परमात्मा कहीँकहीँ साकाररूपमा प्राप्त हुन्छन् ।[१४०] यसको विपरीत सगुण साकार उपासना गर्नेहरूलाई देदिप्यमान ज्ञानको प्राप्ति हुन्छ ।[१४१] यस्तै निर्गुण निराकारको उपासना

१३३. *सगुनहि अगुनहि नहिं कछु भेदा । गवहिं मुनि पुरान बुध वेदा ।। (मानस १/११५/१/२)*

१३४. *पादोऽस्य विश्वाभूतानि...। (शुक्लयजुर्वेद)*

१३५. *मानस ७/७९/२-४ ।*

१३६. *भागवत १०/७/३५-३६ ।*

१३७. *गीता ११/७,१३,१५ ।*

१३८. *महाभारत, उद्योगपर्व ।*

१३९. *महाभारत, अश्वमेघपर्व ५५/४-६ ।*

१४०. *ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । ....*
.... ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । (गीता १२/३-४)

१४१. *मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । .... तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ...... नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ।। (गीता १०/९-११)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नेहरूलाई पराभक्तिको प्राप्तिद्वारा सगुण परमात्माको साक्षात्कार निर्दिष्ट गरिएको छ ।[१४२] यसरी जुन अलख निरञ्जन राम हुन् उनी नै दशरथतनय कौशल्यानन्दन राम हुन् । साधकले कुनै रूपमा भजन गरे पनि उसको कल्याण निश्चित छ। यसरी सगुण निर्गुणमा अन्तर छैन ।

त्यसैले भगवान् शिवले माता अम्बिकालाई रामको स्वरूप बताउँदै भनेका छन् – रामचन्द्र निःसन्देह प्रकृतिबाट पर, परमात्मा,.अनादि, आनन्दघन र अद्वितीय पुरुषोत्तम हुन् । जुन आफ्नो मायाको बलले यस सम्पूर्ण संसारको रचना गरेर यसको बाहिर भित्र सबैतर्फ आकाश समान व्याप्त छन् । यिनी आतमरूपबाट सबैका भित्र अन्तःकरणमा स्थित भएर आफ्नो मायाको माध्यमबाट यस विश्वलाई परिचालन गर्दछन् ।[१४३] अर्को कुरा सगुण या निर्गुण भन्ने यो विवादको विषय हो । निर्गुण मार्गमा ज्ञानको प्रधानता छ भने सगुण मार्गमा श्रद्धा भक्तिको प्रधानता हुन्छ । निर्गुणवादी यसलाई निर्गुण एवं सगुणवादी यसलाई सगुण मान्दछन् । सगुणवादीका अनुसार कुनै पनि वस्तु निर्गुण हुन सक्दैन, गुण नै वस्तुको परिचायक हो । विना गुण कुनै वस्तु हुनै सक्दैन । अतः कुनै वस्तुलाई निर्गुण भन्न सकिन्न । गुणहरूको सूक्ष्म अवस्थालाई निर्गुण भन्न सकिन्छ । गुणहरूको सर्वथा अभाव निर्गुण अर्थ हुनसक्दैन ।

त्यसैले उपनिषद्मा निर्गुण र सगुण तत्त्वलाई सम्भूति र असम्भूति नाम दिइएको छ ।[१४४] यस सन्दर्भमा श्रुतिको कथन छ- जसले केवल सगुणको उपासना गर्दछन्, उनीहरू अँध्यारोमा जान्छन् । यसको विपरीत जसले निर्गुणको उपासना गर्दछन्, सगुणोपासक भन्दा पनि अधिक अँध्यारोमा जान्छन् । जसले समन्वयरूप दुवैको उपासना गर्दछन्, सगुण उपासनाबाट मृत्युलाई पार गरेर निर्गुण उपासनाबाट अमृत या मोक्ष प्राप्त गर्दछन् ।[१४५] यसरी सगुण निर्गुण उपासनाको समन्वय नै यथार्थ तत्त्व हो । यसैको अनुसरण गर्नुपर्दछ ।

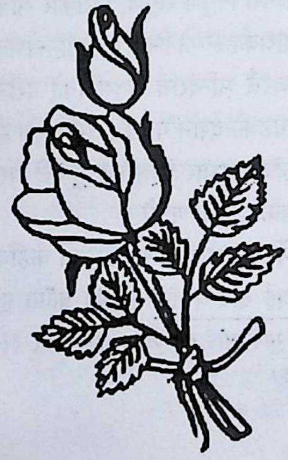

१४२. *गीता १८/५४-५५ ।*

१४३. रामः परात्मा प्रकृतेरनादिरानन्द एकः पुरुषोत्तमो हि । स्वमायया कृत्स्नमिदं हि सृष्ट्वा नभोवदन्तर्बहिरास्थितो यः ।। सर्वान्तरस्थोऽपि निगूढ आत्मा स्वमायया सृष्टिमिदं विचष्टे । (अध्यात्मरामायण, १/१/१७-१८)

१४४. अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते । ततो भूय इवा ते तमो य उ सम्भूत्यान् रताः ।। (ईशावास्योपनिषद् - १२)

१४५. सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोमयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ।। (ईशावास्योपनिषद् - १४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरदार रुद्रराज पाण्डेको व्यक्तित्व र योगदान

- प्रा.डा. केशवप्रसाद उपाध्याय

प्रस्तावना

नेपाल चार वर्ण चत्तीस जातको फूलबारी हो भने नेपाली भाषा पनि विभिन्न जातजातिका नेपालीहरूको साझा फूलबारी हो । यस भाषाको फूलबारी लगाउन र यसलाई विभिन्न रूप र रङ्गका सुन्दर-सुन्दर फूल फुलाएर ढकमक्क र झकिझकाउ पार्नमा देश विदेशमा बसोवास गर्ने नेपाली भाषीहरूको मात्र नभएर इतर भाषाभाषीहरूको पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण योगदान रहिआएको छ । वास्तवमा नेपाली भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा स्वीकार गरेर यसलाई व्याकता दिंदै समृद्ध तुल्याउन र राष्ट्रभाषाको दर्जा दिलाउनमा इतर भाषाभाषीहरूको योगदान विशेष उल्लेखनीय र प्रशंनीय रहेको छ । यस सन्दर्भमा आरम्भिक कालमा शक्ति वल्लभसँगै सुवानन्द दास र भानुभक्तसँगै सुन्दरानन्द वाँडाको योगदान स्मरणीय छ भने माध्यमिक कालमा मोतिराम आदिसँगै मरिचमान श्रेष्ठ आदिको योगदान पनि स्मरणीय छ ।

आधुनिक कालमा आएर नेपाली भाषा र साहित्यको विकास र स्तर वृद्धिमा समर्पित भएर अथक सेवा र साधना गर्ने नेपाली भाषीहरूसँगै अविरल सेवा र साधना गरिरहने इतर भाषाभाषीहरूको संख्या उत्तरोत्तर बढेर गएको देखिन्छ। यहाँ त्यसको लेखाजोखा प्रस्तुत गर्नु सम्भव छैन र त्यसो गर्नु प्रयोजनीय पनि छैन तैपनि प्राथमिक र माध्यमिक कालका लेखकहरूले लगाइदिएको जगमा आधुनिक नपाली साहित्यको मन्दिर ठड्याउन भगीरथ प्रयत्न गर्ने केही प्रमुख अग्रणी प्रतिभाहरूको नाम स्मरण गर्ने हो भने तिनमा नेपाली भाषी र इतरभाषाभाषी दुवै थरी प्रतिभाहरूको नाम श्रद्धाका साथ स्मरण गर्न वाञ्छनीय अनुभव हुन्छ । त्यस्ता श्रद्धेय प्रतिभा हुन् - लेखनाथ पौड्याल, महानन्द सापकोटा, पारसमणि प्रधान, ऋद्धिबहादुर मल्ल, रुद्रराज पाण्डे, गुरुप्रसाद मैनाली, पुष्कर शमशेर, बालकृष्ण सम, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, भगवानी भिक्षु, केदारमान व्यथित, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, शिवकुमार राई, माधव घिमिरे आदि ।

भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा केही लेखनद्वारा सेवा अर्पित गर्दछन् भने केही लेखनका साथ साथ भाषाको इज्जत र मर्यादाको रक्षा एवं समुत्थानका लागि अनेक प्रयत्न र सङ्घर्ष पनि गर्दछन् । यस्ता प्रयत्नशील तथा सङ्घर्षशील आधुनिक स्त्रष्टा र द्रष्टामा महानन्द सापकोटा, पारसमणि प्रधान, रुद्रराज पाण्डे, बालकृष्ण सम र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको नाम अग्रगण्य देखिन्छ ।

रुद्रराज पाण्डेको व्यक्तित्व र योगदान

नेपाली समाजमा ऐतिहासिक तथा सामाजिक प्रतिष्ठा र प्रसिद्धि प्राप्त पाण्डे वंशमा जन्मी धार्मिक आध्यात्मिक पारिवारिक वातावरणमा हुर्केका र आरम्भमा संस्कृत र नेपाली पढी दरबार स्कुलमा प्रवेश गरेर आधुनिक शिक्षा ग्रहण गर्न थालेका रुद्रराज पाण्डेका इलाहावाद विश्वविद्यालय, प्रयाग (भारत) बाट इतिहास विषयमा एम.ए. को उपाधि प्राप्त गरेपछि कर्मक्षेत्रमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । हुनत उनको व्यक्तित्व, कर्तव्य र कृतित्वका विषयमा समय समयमा विभिन्न व्यक्तिहरूले अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा सर्वथा कुनै नयाँ कुरा प्रस्तुत गर्न नसके पनि आफूले पढेको, जानेको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कतिपय सन्दर्भस्रोतको सहायता समेति लिएर उनको गौरवशाली व्यक्तित्व
र सम्झेको आधार तथा मलाइ सुलभ रहेका कतिपय सन्दर्भस्रोतको सहायता समेति लिएर उनको गौरवशाली व्यक्तित्व र योगदानको संक्षिप्त चर्चा गर्दै उनीप्रतिको आफ्नो धारणा यहाँ निम्न लिखित रूपमा प्रस्तुत गर्दैछु ।

आफ्नो औपचारिक शिक्षाका आधारमा विश्वविद्यालयबाट 'स्नातकोत्तर' उपाधि र आफ्नो विशिष्ट सेवाका आधारमा श्री ३ जुद्ध शमशेरबाट 'सरदार' पदवी पाउन सफल शिक्षक-प्राध्यापक तथा लेखक पाण्डेको सेवाका क्षेत्र विविध देखिए पनि उनको सार्वजनिक जीवनको मूल व्यक्तित्व भने तीन थरी देखिन्छ – शिक्षक, लेखक र भक्त । उनको जीवनका अधिकांश भाग पनि शिक्षण, लेखन र भगवद्भक्तिमा बितेको कुरो उनको जीवनकथाबाट थाहा पाइन्छ ।

स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेपछि त्रिचन्द्र कलेजमा इतिहास विषयको प्राध्यापकका रूपमा शिक्षणका क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने विद्वान् पाण्डेले केही पछि दरवार (हाई) स्कुलमा प्रधानाध्यापको दायित्व वहन गरी शैक्षिक प्रशासनको बाह्र वर्षको अनुभव सँगालेपछि त्रिचन्द्र कलेजको प्राचार्यका पदमा रहेर शिक्षाको मुख्य केन्द्र रहेको राजधानीमा सेवा अर्पित गरी शिक्षक/प्राध्यापक तथा शैक्षिक प्रशासकको आदर्श छवि प्रस्तुत गरेको र यसरी चरित्रवान्, देशभक्त र सुसंस्कृत तथा सुयोग्य र सुदक्ष नागरिकको उत्पादन गरी नेपाली समाजको भौतिक, बौद्धिक र मानसिक उत्थानमा ऐतिहासिक भूमिका खेलेर अविस्मरणीय योगदान दिएको कुरो म निकै महत्त्वपूर्ण मान्दछु र त्यो सदैव स्मरणीय रहनेछ भन्ने ठान्दछु।

प्रजातन्त्रको उदयपछि सं. २००८ मा पाण्डेले श्री ५ को सरकारको शिक्षाविभागमा शिक्षा सचिवका रूपमा, त्यसपछि पुरातत्त्व विभागको निर्देशकका रूपमा रहेर शिक्षाका साथै पुरातत्त्व र संस्कृतिका क्षेत्रमा पनि आफ्नो सेवा अर्पित गरेको देखिन्छ भने राष्ट्रिय शिक्षा योजनाको तयारी समितिको अध्यक्ष एवं शिक्षा समितिको अध्यक्षका रूपमा रहेर उनले मुलुकको शिक्षानीति र नियमको निर्माणमा पनि नेतृत्वदायी भूमिका पूरा गरेको देखिन्छ । श्री ५ को सरकारले उनलाई उनको विषय र क्षेत्रसित असम्बन्धित रहेको निर्वाचन आयुक्तको पदीय दायित्व दिएर पनि सेवा लिएको देखिन्छ भने यिनका अतिरिक्त उनले नेपाल लेखक संघ, भाषानुवाद परिषद्जस्ता साहित्यिक संस्था तथा राष्ट्रिय अन्तरार्ष्ट्रिय विविध सामाजिक संस्थाहरूमा विभिन्न भूमिकामा आफ्नो मूल्यवान् सेवा समर्पित गरेको पनि देखिन्छ । अन्तमा उनले त्रिभुवन विश्वविद्यालयको उपकुलपति जस्तो सम्मानित पदमा रहेर (सं. २०२३-२०२६) शिक्षाविद्का रूपमा उच्च शिक्षाका क्षेत्रमा सेवा दिदैं र भजन कीर्तन गर्दै शेष जीवन बिताएको र इहलीला समाप्त गरेको देखिन्छ ।

स्कुले विद्यार्थी छँदै पन्ध्र वर्षका उमेरमा 'सन्ध्या' र 'जागृति' शीर्षक कविता क्रमशः 'चन्द्रिका' (वनारस) र 'चन्द्र' (दार्जिलिङ) बाट प्रकाशित गराई साहित्यका क्षेत्रमा प्रकट भएका साहित्यसेवी पाण्डेले समयक्रममा उपन्यास, कथा, नाटक र निबन्ध लेखी आफ्नो बहुमुखी साहित्यिक प्रतिभाको परिचय दिएका छन् भने भारतवर्षको संक्षिप्त इतिहास (सं. १९९०) र इङ्गल्याण्डको इतिहास (सं. १९९३) लेखेर नेपाली वाङ्मयमा रहेको इतिहाससम्बन्धी ग्रन्थको अभावको परिपूर्तिको प्रयास पनि गरेका छन् । अनि उनले प्रौढ साहित्यका साथै बाल साहित्य पनि रचेका छन्।

विधागतरूपमा उनले साहित्यक लेखनअर्न्तगत उपरिचर्चित कविताहरूका अतिरिक्त 'सूक्तिसिन्धु' मा शृङ्गारिक कविता प्रस्तुत गरेका छन् भने उपन्यासका फाँटमा 'रूपमती' (सं. १९९१), 'चप्पाकाजी' (सं. १९९३), 'प्रेम' (सं. २००५), 'प्रायश्चित' (सं. २००७) र 'हेरफेर' (सं. २०४९) प्रस्तुत गरेका छन् । कथाका फाँटमा उनले इसपनीतिकथाको अनुवादका साथै बालरामायण, बालकृष्ण चरित्र र नवरत्न (कथा सङ्ग्रह) लेखेर यस विधालाई मौलिक – अनूदित दुवै लेखनद्वारा समृद्ध पार्ने काम गरेका छन् । नाटकका क्षेत्रमा उनले 'हाम्रो नेपाल' (सं. २००९), 'हाम्रो गौरव' (सं. २०१३) शीर्षक ऐतिहासिक एकाङ्की सङ्ग्रह तथा 'नेपल आजाद सङ्ग्रह' (सं. २००९) शीर्षक व्यङ्ग्य एकाङ्की प्रस्तुत गरेको देखिन्छ भने निबन्धका क्षेत्रमा उनले 'सन्त दर्शन' (भाग १, भाग २) प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

विषयगत रूपमा उनले सामाजिक, ऐतिहासिक तथा धार्मिक-आध्यात्मिक विषय रोजेका छन् । उपन्यासका लागि उनले सामाजिक विषय रोजेको देखिन्छ भने कथाका लागि पौराणिक -ऐतिहासिक विषय तथा नाटकका लागि ऐतिहासिक सामाजिक विषय र निबन्धका लागि धार्मिक – आध्यात्मिक विषय रोजेको देखिन्छ । उनका यी धार्मिक-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आध्यात्मिक विषयका निबन्ध धार्मिक -आध्यात्मिक क्षेत्रका श्रद्धेय सन्तहरूका व्यक्तित्व र यात्रापरक विषयका भए पनि भाषिक लालित्य र रोचक शैलीसौन्दर्यले सम्पन्न रहेकाले यिनको साहित्यिक मूल्य पनि छ र यी नेपाली भाषामा आधुनिक भाषाका साथै 'नर्मदा तटके ब्रह्मर्षि', 'ईश्वर प्राप्ति के साधन' जस्ता धार्मिक-आध्यात्मिक ग्रन्थ लेखेर हिन्दी भाषालाई पनि आफ्नो सेवा प्रदान गरेका छन् र आध्यात्मिक साहित्यका माध्यमबाट नेपाल र भारतका बीच सदादेखि रहिआएको धार्मिक-सांस्कृतिक सम्बन्धलाई सुदृढ पार्ने प्रयास गरेका छन् । यो पनि उनका लेखनको उल्लेख्य पक्ष हो।

कृतिकारका रूपमा पाण्डेले नेपाली भाषाका लागि गरेको श्रम र साधनाको महत्त्व आफ्नो ठाउँमा छँदैछ तर यस भाषालाई म्याट्रिक तहमा पठनपाठनको माध्यम भाषा तुल्याउन खोज्दा पटना विश्वविद्यालयले नमानेपछि एस.एल.सी. को शिक्षा नेपाली माध्यमबाट नेपालमा नै आफ्नै खर्चबाट गराउने प्रबन्ध मिलाउन र उक्त विश्वविद्यालयबाट त्यसलाई मान्यता दिलाउनमा अनि इलाहावाद बोर्डमा पनि नेपाली विषय राख्न लगाउनमा उनले खेलेको भूमिका एवं नेपालीमा किताब छैन भनी आई.ए. र बी. ए. मा यसलाई मुख्य भाषाअन्तर्गत ऐच्छिक विषयका रूपमा राख्न पटना विश्वविद्यालयले नमानिरहेको स्थितिमा उक्त विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम समितिको बैठकमा 'क्यानभास ट्रिक' (हेर्नु, स्रष्टा र साहित्य पृ. १८८-८९, सं. २०२७ साझा प्र.) खेली पाएको सफलताको चर्चा नगर्ने हो र यस सन्दर्भमा उनले देखाएको युक्ति र बुद्धिकौशलको स्मरण नगर्ने हो भने उनको भाषिक योगदानको चर्चा अधूरो रहनेछ । आफ्नो भाषाको इज्जत र मर्यादा बढाउनका साथै नेपाली विद्यार्थीलाई आफ्नो राष्ट्रभाषाका माध्यमबाट पढ्ने सुविधा दिलाएकोमा र उच्च शिक्षाका तहमा नेपाली साहित्य ऐच्छिक विषयका रूपमा पढ्ने अवसर उपलब्ध गराएकोमा उनीप्रति अतिरिक्त श्रद्धा प्रकट नगर्नु कृतघ्नता पनि त हुनेछ ।

लेखक पाण्डेको प्रेरक व्यक्तित्व पनि छ र त्यसको निकै ऐतिहासिक महत्त्व पनि छ । त्यो के हो भने नेपालीमा नाटक लेख्न अघि नसरेका बालकृष्ण समलाई त्यो लेख्न प्रेरित गर्नु र नेपाली साहित्यमा एक महान् नाटककारको उदय गराउन सफल हुनु । यो कुरो उनले उत्तम कुँवरलाई दिएको अन्तर्वार्ताबाट मात्र नभई समले आफ्नो आत्मकथा 'मेरो कविताको आराधना' मा गरेको आत्मस्वीकृतिबाट पनि छर्लङ्ग हुन्छ । पहिले नाट्यलेखनका लागि समलाई प्रेरित गर्ने पाण्डेले पछि गएर आफैंले पनि ऐतिहासिक सामाजिक एकाङ्की लेखेर नाट्य साहित्यको भण्डार भर्नमा दिएको योगदानको उल्लेख गर्नु पुनरुक्तिजस्तो भए पनि यहाँ सान्दर्भिक नै हुनेछ । शिक्षण र लेखनमा समर्पित पाण्डेले इलाहावादमा उच्च कक्षाका विद्यार्थी छँदा छात्रावासका सहवासी प्रख्यात हिन्दी कवि सुमित्रानन्दन पन्तसँग मिलेर द्विजेन्द्रनाथ रायको 'शाहजहाँ' नाटकमा अभिनय गरेको र त्यसमा प्रशंसा पाएको रोचक प्रसङ्ग पनि स्मरणयोग्य अनुभव हुन्छ ।

शिक्षक तथा लेखक पाण्डेको भक्त व्यक्तित्व पनि निकै चर्चित रहेको हो । आजको युगलाई भौतिकवाद र अध्यात्मवाद मिलेको समन्वयवाद अत्यावश्यक ठान्ने, 'मेरो धर्म गीताको धर्म हो, म कर्मवादी हुँ' भन्ने धर्मलाई शब्दमा नभएर कर्ममा रूपान्तरित गर्नुपर्छ र कर्म, देश र जनताको भलाइका लागि भावनामा विश्वास गरेर गरिनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने पाण्डेका मनमा कस्तो गहिरो भगवद्भक्ति थियो भने भगवन्नाम-कीर्तन उनको जीवनका लागि एक अनिबार्य आवश्यकता थियो र त्यो उनको दिनचर्याको अङ्ग नै बनेको थियो र उनका निमित कीर्तनयोगको उच्चतम उदाहरण थियो। उनको अनुभवमा कीर्तनमा आत्माको परमात्मासँग एकीकरण हुन्छ र त्यसबाट जुन आनन्दा सञ्चारित हुन्छ, त्यो अवर्णनीय हुन्छ र त्यस्तो आनन्द लिन स्वयंले अनुभव गर्नुपर्छ । अनुभवानन्दस्वरूप नै ईश्वर हो भन्ने धारणा भएका पाण्डे त्यसैले आफू पनि कीर्तनानंन्द लिन्थे र परमानन्द प्राप्त गर्दथे भने अरूलाई पनि त्यो आनन्द चाख्न प्रेरित गर्दथे र कीर्तनमा सहभागी गराउँथे ।

लेखनका सन्दर्भमा 'रूपमती' (सं. १९९१) का स्रष्टा हुनाका नाताले पाण्डे आधुनिक नेपाली उपन्यासका शिलान्यासकर्ता मानिन्छन् र उपन्यासकारकै रूपमा बढी प्रतिष्ठित र चर्चित छन् । तर उनका अन्य विधाका कृतिहरू पनि विषयवस्तु, भाव, विचार र शैलीशिल्पका दृष्टिले सुन्दर छन् र सदैव पठनीय एवं मननीय छन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सरदार पाण्डेको लेखन उद्देश्यमूलक छ र त्यसमा स्वान्तःसुखका साथै देश र समाजको कल्याणको भावना अन्तर्निहित छ भने मनोविनोदका सहायताबाट शिक्षा दिने चेत पनि अन्तर्निहित छ । उनको विचारमा 'साहित्य एक व्यक्तिको अभिव्यक्ति हो र त्यसमा यथार्थका नाममा नङ्गावाद ल्याउन पाइन्न, अश्लीलता र कुभावना फैलाउन पाइन्न ।' उनको भनाइमा साहित्यिक कृतिको सृजनाका लागि पूर्णरूपमा वैचारिक तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता चाहिन्छ तर अभिव्यक्तिको सीमा हुनुपर्छ, मर्यादा हुनुपर्छ । उनले साहित्यलाई कति उच्चस्थान दिएका छन् भने यसले आफ्नो संस्कृति, परम्परा, अक्षुण्ण सार्वभौमिकता आदिको महत्त्व बढाउन निर्देशन दिन्छ भन्ने उद्गार प्रकट गरेका छन् । उनले 'आफ्नै भाषामा रचिएको साहित्यद्वारा शिक्षाप्रचार गरेर नै राष्ट्रनिर्माणको गतिमा तीव्रता ल्याउन सकिन्छ र राष्ट्रगौरव साहित्यमा नै हुनुपर्छ' भन्ने धारण पनि अघि सारेका छन् । उनले आफ्ना यी विचार र धारणाहरूलाई आफ्ना रचनाहरूका माध्यमबाट सम्प्रेषित गरेका पनि छन् । उनले आबाल-वृद्ध-वनिता सबैका लगि सत् साहित्य दिएका छन् र सबैमा राष्ट्रप्रेम, स्वतन्त्रताप्रेम, मानवताप्रेम एवं नैतिक आध्यात्मिक भावनाको सञ्चार गराउन खोजेका छन् ।

ज्ञान, भक्ति र कर्मयोगका साधक तथा नेपाली भाषा र साहित्यका महान् सेवक सरदार रुद्रराज पाण्डेलाई म युगपुरुषका रूपमा सादर स्मरण गर्दछु ।

महानायकका चरणतलमा

- बमबहादुर थापा 'जिताली'

स्रष्टा-द्रष्टा युगल प्रतिभा एकताका मुहान
पृथ्वीजस्ता युग-पुरुषका वीरगाथा महान
आभारी छौं अमर कविता दिव्य सन्देश पाई
हामी हुन्छौं यस मुलुकका एकताका सिपाही !

गाँथी माला विविध कुसुमे राष्ट्र यौटै बनायौ
त्यस्तै साझा सजग सपना दिव्य सन्देश छायौ
सिर्जी साझा मुलुक गतिलो कीर्ति राख्यौ विचित्र
पोखी आफ्नै श्रम र पसिना देश राख्यौ पवित्र !

आजै हामी सहज कविता एकताको सुनाई
पृथ्वीलाई दिल-दिल जडी उच्च श्रद्धा चढाई
यै माटामा मगमग हुने भाव छाई रहन्छौं
यै धर्तीको जुग-जुग छुने गीत गाई रहन्छौं !

झल्क्यो तिम्रो गहन गरिमा एकतामा प्रशस्त
बिर्सी कैल्यै पनि नसकिने वीरगाथा समस्त
ऐले हामी सकल दुनियाँ पोख्न श्रद्धा भनेर
आएका छौं चरणतलमा फूलमाला बनेर ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हाम्रा पुराण र सिद्धिहरू

- प्रा.डा. विष्णुप्रसाद शर्मा देवकोटा

पुराण शब्दको पुरानो भन्ने अर्थ हुन्छ । पुराना घटना र वंशानुचरित आदिको वर्णन यिनीहरूमा पाइने भएकाले यिनलाई पुराण भनिएको हो । वास्तवमा चाहिँ वेदार्थका पूरक भएकाले नै यिनीहरू पुराण भनिएका हुन् । शब्दशास्त्रवेत्ता यास्कद्वारा लिखित व्युत्पत्तिशास्त्र निरुक्तमा '**पृ पालनपूरणयोः**' यस धातुबाट '**पूरणात्पुराणम्**' यस अर्थमा पुराण शब्द बनाइएको छ । यसरी पुराणहरू वेदार्थका पूरक, व्याख्याता र बोधक हुनुका साथै वेदतुल्यता पनि आफूमा भएको तथ्य बुझाउँदछन् । वेद र पुराणहरूको तुल्यता यसरी बुझ्नुपर्दछ – जस्तै कुनै कपडा असमयमा नै च्यातियो, प्वाल पऱ्यो, कीराले काट्यो भने त्यस कपडाको धागो जस्तो रंग र सूती, रेशमी, पोलिष्टर जस्तो छ, त्यस्तैले रफ गरिन्छ, टालिन्छ । रेशमी वस्त्र सूती र नाइलन आदिले रफ गरिँदैन । सुनका गहनाका प्वाल सुनैले टालिन्छ, फलामले होइन, किनकि मूल वस्तु र पूरक वस्तुमा सजातीयता हुनुपर्दछ । यसप्रकार मानवहितका लागि बनेका वेदहरूका समकक्षी पुराणहरू नै हुन्छन् । किनकि ती पनि मानवहितका लागि नै रचित हुन् । यसरी पुराणहरू वेदार्थका पूरक नै हुन् । नारदीय उपपुराण यसै कुरालाई नै स्पष्ट पार्दछ –

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ।
वेदाःप्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशयः ।।

अर्थात् हे वरानने ! (हे पार्वती) वेदको भन्दा पुराणहरूको महत्त्व ठूलो छ, किनकि चारै वेद पुराणहरूमा आश्रित छन् – व्याख्यापेक्षी छन् ।

पुराणहरू हाम्रो धर्म, संस्कृति, परम्परा र संस्कारका सङ्ग्राहक शास्त्र हुन् । यी संस्कृत वाङ्मयका विश्वकोष हुन् । सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताका खानी हुन् र हाम्रो पुरानो इतिहासका गौरवमय भण्डार पनि । यसप्रकार नेपालको प्राचीन इतिहासज्ञानका लागि, सनातन धर्मको कर्म र मर्मज्ञानका लागि, हाम्रो सनातन संस्कृति र प्राचीन भौगोलिक ज्ञानका लागि एवं वेदार्थको पूरण र उपबृंहणका लागि पनि पुराणहरू पठनीय र मननीय छन् ।

पुराणको लक्षण हो –

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ।।

सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वन्तर र वंशानुचरितको वर्णन जहाँ हुन्छ, त्यो पुराण हो । **सर्ग** भनेको सृष्टि हो । सृष्टिको उत्पत्तिप्रकारको वर्णन नै सर्ग शब्दको तात्पर्यार्थ हो । पुराणहरूमा यसको वर्णन हुन्छ । श्रीमद्भागवत पुराण आदिमा यो स्पष्ट छ । **प्रतिसर्ग**को अर्थ हुन्छ प्रलय । सृष्टिको प्रलय र पुनः सृष्टिका कुरा यसभित्र पर्दछन् र पुराणहरूमा यो वर्णित हुन्छ । स्थावर–जङ्गमात्मक जगत् आफ्नै संस्कारवश सृष्ट हुन्छन् र त्यस्तै प्रलयमा पनि प्राप्त हुन्छन् भन्ने कुरा यस शब्दबाट बुझ्नुपर्दछ । पुराणको लक्षणमा आएको **वंश** शब्दबाट राजाहरू र ऋषिहरूको वंशावलीको वर्णन भन्ने अर्थ बुझ्नुपर्दछ । संस्कृत वाङ्मयमा वंश दुई प्रकारको मानिन्छ – जन्मवंश र विद्यावंश । यी दुबै प्रकारका राजा र ऋषिहरू

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथा देवताहरूको वंशावलीको वर्णन यसबाट बुझ्नुपर्दछ र त्यो पुराणहरूमा पाइन्छ । यसमा वंशप्रवर्तक र अप्रवर्तक सामान्यको वर्णन हुन्छ ।

मन्वन्तर शब्दबाट प्रत्येक मनुको समयावधि र त्यस समयका विविध वृत्तान्तहरूको व्यवस्थित वर्णन र उल्लेख बुझ्नुपर्दछ र मन्वन्तर शब्दबाट मनु, मनुपुत्रहरू, इन्द्र, सप्तर्षिहरू र भगवान् विष्णुका अवतारहरूको वर्णनसमेत बुझिन्छ। प्रत्येक मन्वन्तरमा को को राजा, को को ऋषिहरू भए र तिनले के-के विशिष्ट कार्यहरू गरे ? त्यतिखेरका उल्लेखनीय घटनाहरू के के भए ? यी सबैको वर्णन मन्वन्तरको वर्णनभित्र पर्दछ । इतिहासको यथार्थ ज्ञानका लागि मन्वन्तरको ज्ञान आवश्यक भएकाले नै पुराणको लक्षणभित्र यसलाई पारिएको हो ।

वंशानुचरित शब्दले विशिष्ट वंश र विशिष्ट राजाहरूको मात्र वर्णन बुझ्नुपर्दछ । जो वंशप्रवर्तक मात्र हुन्छन् । यसमा विशिष्ट वंश र विशिष्ट राजाहरूको विशद र विस्तृतरूपमा वर्णन हुन्छ । सूर्यवंश र चन्द्रवंशका राजा र राजर्षिहरूको उदात्त चरित्रको वर्णनबाट परवर्ती राजा र सामान्य जनतालाई राम्रो शिक्षा दिएर समाज र देशको उन्नतिमा टेवा पुऱ्याउनु यसको उद्देश्य हो । रामको जस्तो आचरण गर्नुपर्दछ, रावणको जस्तो होइन आदि उपदेश यसबाट प्राप्त हुन्छ ।

मत्स्य, मार्कण्डेय, भविष्य, भागवत, ब्रह्माण्ड, ब्रह्मवैवर्त, ब्रह्म, वामन, वराह, विष्णु, वायु (शिव), अग्नि, नारद, पद्म, लिङ्ग, गरुड, कूर्म र स्कन्दपुराण गरी पुराणहरूको सङ्ख्या अठार छ । यीमध्ये केही सात्त्विक, केही राजस र केही तामस पुराणहरू हुन् भन्ने पनि लेखिएको पाइन्छ । विष्णुविषयक पुराण सात्त्विक, ब्रह्मविषयक पुराण राजस र शिवविषयक पुराण तामस भनेर पनि विभाग गरिन्छ ।

उपर्युक्त प्रायः सबै पुराणहरूमा सिद्धिका कार्यहरूको उल्लेख पाइन्छ । आखिर हो के यो सिद्धि भनेको ? यसका प्रकार के हुन् ? यो कसरी प्राप्त हुन्छ ? र आज किन त्यस्ता प्रकारका सिद्धिहरू र तिनका कार्यहरू देखिन्नन् ? आदि जिज्ञासा हुनु स्वाभाविक हो । पुराणहरूमा 'भूति' र 'ऐश्वर्य' शब्दले पनि सिद्धि शब्दको अर्थ दिन्छन् । जुन अलौकिक शक्ति र सामर्थ्यद्वारा अभीष्ट वस्तु प्राप्त हुन्छ त्यो सिद्धि हो । अर्को वाक्यमा सिद्धि भनेको व्यक्तिको स्वाभाविक या प्रयत्नसाध्य लोकोत्तर सामर्थ्य हो । जसबाट असाधारण कार्यहरू हुने गर्दछन् । पातञ्जल योगसूत्रअनुसार सिद्धिहरू ५ प्रकारका छन् –

१. **जन्मजात सिद्धि** – यो सिद्धि अनेक पूर्वजन्मको अभ्यासले र पूर्वजन्मको उत्कृष्ट पुण्यकर्मले जन्मदेखि नै प्राप्त हुन्छ । साङ्ख्यशास्त्रका प्रवर्तक कपिल मुनि यसका उदाहरण हुन् । यिनी जन्मजात सिद्ध थिए र यिनको वर्णन भागवत आदि पुराणहरूमा पर्याप्त छ ।

२. **ओषधिजात सिद्धि** – यसको वर्णन मार्कण्डेय पुराणको ६१-६२ अध्यायमा छ । त्यसअनुसार वरुणातट निवासी कुनै ब्राह्मणले कुनै दिव्य औषधिको लेप पैतालामा लगाएर एक हजार योजनको दूरी आधा दिनमा पार गरेका थिए । चरकसंहितामा दिव्य रसायनको प्रयोगबाट दीर्घायुष्य प्राप्ति हुने कुरा उल्लिखित छ । यी दुबैको खाँचो आज पनि छ ।

३. **मन्त्रजात सिद्धि** – वैदिक र तान्त्रिक मन्त्रहरूको विधिवत् र नित्य जपबाट यो सिद्धि प्राप्त हुन्छ । मन्त्रसिद्धिद्वारा आकाशगमन गर्न सकिने कुरा योगसूत्रमा उल्लिखित छ । पुराना ऋषि-महर्षिहरू र आजका साई बाबा आदि सन्तहरूद्वारा मन्त्रसिद्धिको प्रयोग गरेको देखिन्छ । साधारण देखिने तर मन्त्रसिद्ध व्यक्तिले फुकिदिएमा भूत, प्रेत र बोक्सी लागेको निको भएको पनि देखिन्छ । सञ्जीवनी विद्या पनि यसको उदाहरण हुन सक्दछ ।

४. **तपोजात सिद्धि** – शास्त्रोक्त विधानले धेरै समयसम्म शरीर, मन र इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्नु एक प्रकारको तपस्या हो । अहिंसा, सत्य र ब्रह्मचर्यादि यमहरूको र शौच, सन्तोषादि नियमहरूको अभ्यास पनि तपस्या हो र यसबाट अलौकिक शक्ति प्राप्त हुन्छ र यही शक्ति सिद्धि हो । जन्मले क्षत्रिय भए पनि विश्वामित्र यसैका बलले

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्राह्मण र ऋषि भएका हुन् । उनी बढेको नदीलाई घटाउन सक्ने र सुकेकोलाई बढाउने शक्ति राख्दथे भन्ने कुरा निरुक्तशास्त्रमा उल्लिखित छ ।

५. **समाधिजात सिद्धि** -यो धारणा, ध्यान र समाधिरूप संयमबाट प्राप्त हुने सिद्धि हो । यसमा चित्त समाहित हुनुपर्दछ । योगीहरूबाट उक्त तीनै साधनहरूको निरन्तर प्रयोग भएपछि त्यस संयमबाट तद्विषयक सिद्धि प्राप्त हुने र अलौकिक कार्यहरू हुने उल्लेख पातञ्जलयोगसूत्रमा छ । यसै सिद्धिबाट सिद्ध पुरुषका निम्ति अतीत र अनागतको ज्ञान, पूर्वजन्मको वृत्तान्त ज्ञान, अर्काको मनमा भएको कुराको ज्ञान, अन्तर्धान हुनु, सूक्ष्म र व्यवहितको ज्ञान, आकाशगमन, क्षुत्पिपासानिवृत्ति आदि हुन्छन् ।

सिद्धि शब्द रूढ र यौगिक दुबै प्रकारको मानिन्छ । रूढ सिद्धि शब्दका अर्थ हुन् – अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व र वशित्व । अग्रिम चार शरीरका शक्ति हुन् भने त्यसपछिका चार मनका शक्ति या मानस सिद्धि हुन् । **अणिमा** भनेको धेरै ठूलो शरीर आदिलाई सारै सानु बनाउनु हो । यस्तो सिद्धि प्राप्त गर्ने सिद्धलाई पत्थरमा पनि प्रवेश सम्भव हुन्छ । वाल्मीकीय रामायणमा लेखिएको छ- हनुमान्जीले लङ्काप्रवेश गर्दा आफ्नो शरीरलाई वृषदंश (डाँस) जस्तो बनाएर प्रवेश गर्नुभयो । अहिरावणद्वारा राम लक्ष्मणलाई बलिका निम्ति कालीको अगाडि पुऱ्याउँदा हनुमान्जी अति सानो भई देवीलाई चढाउन ठिक्क पारेको पुष्पभित्र प्रवेश गरेर देवीका सामु पुगी राम लक्ष्मणलाई छुट्याउनु भयो र अहिरावणको वधसमेत गर्नुभयो । यी कार्यहरू हनुमान्जीको अणिमा सिद्धिको फल हो । रामकार्यको सन्दर्भमा निस्केका बजरङ्गबली (बज्राङ्गबली) हनुमान्जीलाई अकस्मात् बाटो रोक्न आएकी सुरसाले बाटो छेकेपछि हनुमान्ले शतयोजनसम्म आफ्नो शरीर बढाउनुभयो –

जस जस सुरसा वदन बढावा ।
तासु दुगुन करि रूप दिखावा ।।

यो उहाँको **महिमा** सिद्धिको फल हो । एकदिन भगवान् बालकृष्णले आमाको काखमा नै **गरिमा**शक्तिले आफ्नो भार अत्यन्त बढाउनुभयो । आमा देवकीले काखमा थामी राख्न सक्नुभएन र भूइँमा राखिदिनुभयो । तृणावर्तले भगवान् कृष्णलाई अपहरण गर्ने उद्देश्यले आकाशमा त उडायो, तर माथि पुगेपछि भगवान्को भार धात्र नसकेर तल खसी ऊ मऱ्यो, बालकृष्ण जस्ताको जस्तै । यो गरिमा शक्तिको फल हो ।

लघिमा भनेको रुई जस्तो अत्यन्त हलुङ्गोपन हो । आफ्नो पेटमा सारा ब्रह्माण्डलाई धारण गरेर गह्रौं भए पनि भगवान् बालकृष्ण अत्यन्त हलुङ्गा भएकाले गोपी र गोपबालहरूद्वारा बोकिनुभयो – लीलापूर्वक यता र उता लगिनुभयो, नचाइनुभयो । इन्द्रको घमण्ड तोड्न गोवर्धन पर्वतलाई कान्छी औंलामा उठाउनुभयो भगवान् कृष्णले । यो लघिमासिद्धिद्वारा भएको हो । यी सबै लघिमाका उदाहरण भए । **प्राप्ति** सिद्धि भनेको जमीनमा रहेर नै औंलाको अग्रभागले चन्द्रमा आदिलाई छुनु हो । भगवान् त्रिविक्रमले पृथ्वीमा बसेर नै तीनै लोकमा खुट्टा राख्न सक्नुभएको पौराणिक कथा यसको उदाहरण हो । **प्राकाम्य** सिद्धि भनेको सुनिएको र देखिएको वस्तु तत्काल प्राप्त गर्न सक्ने शक्ति हो । यस सिद्धिले सिद्ध पुरुषले जो चाह्यो त्यही उसको अगाडि उपस्थित गराउँछ । यसद्वारा जमीनमा पनि पानीमा झैं पौडी खेल्न सकिन्छ । **ईशित्व** भनेको निष्क्रिय भौतिक पदार्थहरूलाई प्राणि-शरीरलाई झैं काममा लगाउन सक्नु हो । पुराणमा भनिएको छ – ज्ञानेश्वर नाम भएका एक जना सिद्धले एउटा भित्ताको खण्डलाई आफ्नो यातायातको साधन-वाहन बनाएका थिए । **वशित्व** भनेको भौतिक वस्तुहरूको गुणलाई आफ्नो वशमा राख्नु हो । जस्तै – विष अमृतजस्तो र अमृत पनि विषजस्तो हुनु । विष निष्क्रिय गराइएका विषालु सर्पहरू पनि भगवान् शङ्करका आभूषण र शोभा भए । भगवान् विष्णुका सहस्र फणा भएका शेषनाग नै पलङ भए । यस्तो सिद्धिलाई प्राप्त गर्ने सिद्ध पुरुषका लागि अरू वस्तुचाहिँ परतन्त्र हुन्छन् भने

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आफू चाहिँ स्वतन्त्र हुन्छ ।

पुराणहरूमा अन्य सिद्धिहरूको पनि उल्लेख छ – '**सर्वप्राणिभाषाज्ञानम्**' प्राणीमात्रको बोली बुझ्नु । मत्स्य पुराणमा आएको छ – पञ्चाबका राजा ब्रह्मदत्त सबै प्राणीहरूको भाषा जान्दथे । कागको भाषा जान्नेलाई '**वायसविद्यिक**' भनिन्थ्यो भने गाईको भाषा जान्नेलाई '**गौविद्यिक**' भनिन्थ्यो । वशिष्ठ ऋषि आफ्नो सिद्धिद्वारा व्यवहित (छेकिएको) र विप्रकृष्ट (दूरस्थ) वस्तुका पनि ज्ञाता थिए । उनी आकाशगमन गर्दथे । यिनी सूर्य र चन्द्रमण्डलमा पनि प्रवेश गर्दथे, लोकान्तरगमन पनि उनको हुन्थ्यो । विष्णुपुराणको भनाइअनुसार इक्ष्वाकुवंशका राजा रैवत ब्रह्मलोक जाने आउने गर्दथे। राजा दिलीप इन्द्रको सहयोगका लागि स्वर्गमा जाने र त्यहाँबाट सरथ पृथ्वीमा फर्कने गर्दथे । गुरु गोरखनाथका यस्तै प्रकारका अनेक सिद्धि थिए भनिन्छ । ब्रह्माका मानसपुत्र देवर्षि नारदका लागि त पृथ्वी, स्वर्ग, ब्रह्मलोक र वैकुण्ठलोक त गाउँ-बेंसी थियो ।

पुराणवाङ्मय र वेदान्तशास्त्रमा प्रसिद्ध एक अर्को सिद्धि हो – **निर्माणकायसिद्धि या कायसिद्धि** । यो एक विशेष प्रकारको कार्यसिद्धिका लागि स्वीकृत सिद्धि हो । यसलाई वेदान्तको भाषामा कार्यप्रवेश र कायव्यूह पनि भनिन्छ। वायुपुराणमा यसको उल्लेख छ । विष्णुपुराणको चतुर्थ अंशको द्वितीय अध्यायमा निर्माणकाय उदाहृत छ । कुनै राजाका पचास छोरीहरूलाई विवाह गर्ने सिद्ध व्यक्तिले यस निर्माणकार्यसिद्धिद्वारा पचासवटा नै शरीर धारण गरेर एकै साथ ती सबै नवोढाहरूसँग दाम्पत्यसुख प्राप्त गरेका थिए । यसै सिद्धिद्वारा बालब्रह्मचारी शङ्कराचार्यले कुनै मृत राजाको शरीरमा प्रवेश गरेर कामशास्त्रको अनुभव गरी मण्डनमिश्रकी श्रीमती भारतीसँग त्यस शास्त्रमा शास्त्रार्थ गरी उनलाई पनि परास्त गर्नुभएको घटना प्रसिद्ध छ ।

भागवतको नवम स्कन्धको इलोपाख्यान पनि यसको उदाहरण हो । श्राद्धदेव मनुकी छोरी इलाको तीनपटकसम्म लिङ्गपरिवर्तन र त्यसपछि महिना-महिनामा मात्रै लिङ्गपरिवर्तन आश्चर्यको कुरा हो । भागवतको नै रासलीलामा जति गोपीहरू थिए त्यतिवटा कृष्णहरू बन्नु पनि यसको उदाहरण हो । यस दुःखमय संसारलाई छिटो छोड्न चाहने सिद्ध योगीहरूले यसै सिद्धिद्वारा संचित र प्रारब्ध कर्मको भोग छिटो भोग्न अनेक शरीर धारण गर्दछन् र मुक्त हुन्छन् । भगवान् बुद्धले पनि यसै सिद्धिलाई प्रयोग गरी अनेक देहधारण गरेर आफ्ना अनेक ठाउँमा रहेका शिष्यहरूलाई उनीहरूको इच्छानुसार उपदेश दिनुहुन्थ्यो भनिन्छ । व्यासलाई तीनै भुवनको ज्ञान हुनु, शुकदेवलाई पढ्दै नपढी खगोलशास्त्रको ज्ञान हुनु, अन्न नै नखाईकन भोक प्यास मेट्नु पनि यस्तै सिद्धि हो । जस्तै पर्णाहार (सागपातको आहार) पनि त्यागेकी हुनाले पार्वती अपर्णा भनिइन् । यी सबै कुरा सिद्धिका बलले नै भएका हुन् । यी यौगिकसिद्धि शब्दका उदाहरण हुन् ।

टेष्ट ट्युबबाट बच्चा जन्माउने वर्तमान पद्धति र कृत्रिम गर्भाधान कुनै पेशेवरले नेपालमा सञ्चालन गर्न लागेकोमा हामी गर्वले नाक फुलाउँदछौ । त्यो भनेको सजातीय रज-वीर्यलाई प्रसिद्ध प्रक्रियाद्वारा गर्भको रूप दिनु हो । यो प्रक्रिया हाल आश्चर्यजनक मानिन्छ । योभन्दा पनि आश्चर्यजनक प्राचीन गर्भाधान प्रक्रिया थियो । कुनै कारणवश वशिष्ठको स्खलित वीर्य कुनै माछीले खाएर गर्भ बोकी, त्यसबाट वेदव्यासकी आमा मत्स्यगन्धा जन्मेको घटना महाभारतमा वर्णित छ । माछाले पनि विजातीय मनुष्यको वीर्यधारण गर्नु, त्यो पनि खाएर, यो कुरा आश्चर्यजनक हो । यसरी हामीले त्यसबेलाको प्रजननविज्ञान कति विकसित थियो र त्यतिखेरका ऋषि-महर्षिहरू कति अमोघवीर्य थिए भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

एक दिन गण्डकी स्नान गर्न गएका पराशरले माझीकी सुन्दर पुत्री मत्स्यगन्धालाई देखे । नदीपार जाँदा उसैले डुङ्गा खियाइरहेकी थिई । त्यसै डुङ्गामा उनले त्यस मत्स्यगन्धासँग शारीरिक सम्बन्धको इच्छा गरे । उनको त्यस रिरंसा या कामक्रीडा गर्ने इच्छालाई इन्कार गर्दै उसले भनी – मान्छेले देख्दछन्, यसरी न नजिकिनुहोस् । उनले तत्काल गाढा कुहिरो लगाएर नदी परिसरलाई नै अन्धकारमय बनाए । अझ नजिकिएका पराशरलाई फेरि मत्स्यगन्धाले निषेधको

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भाषामा भनी – मेरो शरीरबाट यति नराम्रो र नमीठो गन्ध आउँछ, तैपनि तपाईं मलाई चाहनुहुन्छ ? उनले तत्काल दुई कोससम्म फैलिने सुगन्ध र मीठास उसको शरीरमा सञ्चार गराए, यसैले ऊ योजनगन्धाको रूपमा प्रसिद्ध भई । त्यसपछि झन् नजिकिएका पराशरलाई उसले भनी – गर्भ रहेमा मेरा मातापिता र दुनियाँले के भन्लान् ? बच्चा नजन्मदासम्म पेट बोकेको आभास कसैलाई हुने छैन ऋषिले भने । सबै कुरा त्यस्तै भयो र व्यास जन्मे ।

आज किन यस्तो सिद्धि सम्भव छैन ? के आजका विश्वविद्यालयहरूले यस्तो विज्ञान र सिद्धिको अनुसन्धान र परीक्षण गर्न सक्दैनन् ? शास्त्रकारहरूले चाहिँ यसको उत्तर दिइसकेका छन् – मान्छेमा आज तपस्या छैन, लगन र अठोट छैन, सत्यता र इमानदारी छैन भने कसरी त्यस्ता सिद्धि हात लाग्ने ? मनुस्मृति भन्दछ – दुष्कर, दुर्लभ, दुस्तर र दुर्गम वस्तु तपस्या, परिश्रम र लगनबाट प्राप्त हुन्छ । त्यसकारण तपस्याको उल्लंघन, अतिक्रमण र उपेक्षा गर्नुहुँदैन –

यद् दुष्करं यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्च दुस्तरम् ।
तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ।।

आज तपस्या र कठोर श्रम नभएकाले सिद्धि छैन । सिद्धि नभएपछि सबै कुराको अभावै अभाव र अशान्ति नै अशान्तिमात्र छ । आज कुनै प्रकारको सिद्धि र सामर्थ्य नभएकाले कुनै राम्रो कामलाई आशीर्वाद र नराम्रो कामलाई सराप र नसीहत दिने शक्ति पनि छैन । त्यसको कारण हो – हामी सबैको मुख परान्न र परिश्रम नगरेको अन्नले डढिसक्यो । हाम्रा हात दान र अनुदान मात्र लिनाले डढिसके, थाकिसके । परस्त्रीको कामना र सेवनबाट मुटु र मस्तिष्क डढिसके । यस्तो भएपछि आजको कलियुगमा के सराप ? के वरदान ?

परान्नेन मुखं दग्धं हस्तौ दग्धौ परिग्रहात् ।
परस्त्रीभिर्मनो दग्धं कुतः शापः कलौ युगे ।।

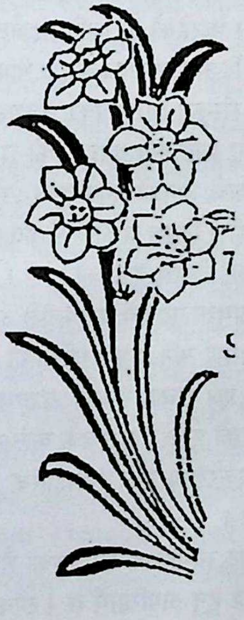

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाणिनीय व्याकरणमा व्यावहारिक दृष्टि

- सहप्रा. मुरलीमोहन बाँस्तोला
रुरु संस्कृत विद्यापीठ, रिडी, गुल्मी

येन धौता गिरः पुसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ।। (पा.शि.)

सृष्टिको उषाकालमा नै मानवलाई प्रकाशशील प्रज्ञाको उपासक, मननशील एवं व्यावहारिक बनाउनका लागि जुन भाषाका माध्यमले तेजोमय अग्निको उपासना गरी तेजस्वी बन्ने र सत्कर्म गरी राष्ट्रको सेवा गर्ने दिव्य-प्रेरणा - **'अग्निमीडे पुरोहितम्, वयं राष्ट्रे जागृयामः पुरोहिताः'** जस्ता श्रुतिवाक्यहरूबाट सर्वेश्वरले दिनुभयो । त्यस संस्कृतभाषालाई व्याकरणका नियमरूप औषधिहरूले कालजयी बनाएर त्यसै रूपमा राखी युगौंयुगसम्म कुनै अङ्गमा विकृति आउन नदिएर सबै कालमा उक्त दिव्य सन्देश दिन सक्षम तुल्याउने कार्यलाई अनेक शाब्दिक आचार्यहरूले चिन्तन गरे । यसै क्रममा महाभारतमा वर्णित राजा परीक्षितको शासनपश्चात् वि.सं. भन्दा २९०० वर्ष पूर्वका (युधिष्ठिर मीमांसकको मतानुसार) शब्दब्रह्मका अद्वितीय उपज्ञापक आचार्य पाणिनिले परिश्रम एवं प्रतिभाद्वारा अद्वितीय व्याकरणशास्त्रको रचना गर्नुभयो । जसले सम्पूर्ण संस्कृत वाङ्मयलाई आलोकमा ल्याई संस्कृत नामलाई सार्थक तुल्याएर उक्त भाषालाई सदाका लागि अमरता प्रदान गऱ्यो । यसरी कालक्रमानुसार कसैको दुष्कृत्यबाट कालकवलित हुनुपर्ने परिस्थितिको सामना संस्कृतभाषाले गर्नुपरेन ।

वेदार्थ प्रकाशक भएकाले व्याकरणलाई वेदको पनि वेद **'वेदानां वेदः'** भनेर छान्दोग्यश्रुतिमा भनिएको छ । **व्याकरणनामेयमुत्तरा विद्या** (१/२/३२ पा.सू.) यसअनुसार व्याकरणलाई उत्तरा विद्या र वेदका छ अङ्गमध्ये प्रधान अङ्ग स्वीकार गरिएको तथ्यलाई पाणिनीय व्याकरणले पूर्णरूपेण पुष्टि गरेको छ । पाणिनिको व्याकरण नभएको भए हामीलाई जति सरल रूपमा संस्कृतभाषाको बोध भइरहेको छ, त्यति सहजरूपमा त्यो बोधगम्य अवश्य पनि हुने थिएन। आचार्य पाणिनि अनित्य शरीरद्वारा पनि आफ्नो दिव्य साधनाका कारण भाषाजस्तो महत्त्वपूर्ण विषयलाई अष्टाध्यायीका माध्यमले स्थिरता प्रदान गर्न सफल हुनुभयो र संस्कृत वाङ्मयको इतिहासमा आफू अनुपम उदाहरण पनि बन्नुभयो । यसै कारण उहाँको कीर्तिकलेवर आज विश्वसामु कालजयी बनेर रहेको छ ।

प्रकृतिको र प्रत्ययको अर्थ मिलाएपछि शब्द ज्ञानको जनक हुन्छ । मनुष्यले अभिप्राय बुझाउनका लागि जो स्पष्ट र सार्थक ध्वनिको प्रयोग गर्दछ, त्यो नै भाषा हो । निपुण वक्ताले भाषाका माध्यमबाट प्रतिपाद्य मुख्य विषयका साथ साथ व्यावहारिक धरातलका आवश्यक वस्तुलाई विषय बनाएको हुन्छ ।

ऋतम्भरा प्रज्ञाका धनी मनीषीहरूद्वारा प्रयुक्त पद एवं पदावलीले अभिधेय अर्थमात्र प्रतिपादन नगरी सांकेतिक रूपमा प्रयोगकर्ताहरूको व्यावहारिक दृष्टिकोणलाई पनि इङ्गित गरिरहेको हुन्छ । आलङ्कारिक दृष्टिमा पनि प्रतीयमान अर्थ अभिधेय अर्थभन्दा सशक्त, चमत्कारपूर्ण एवं रोचक हुनाले व्यङ्ग्यार्थको रूपमा प्रसिद्ध छ । वक्ता सामाजिक प्राणी भएकाले समाजबाट उसले ज्ञान प्राप्त गरेको हुन्छ र समाजकै कल्याणका लागि उसको ज्ञान शब्दको रूप लिएर प्रकट हुन्छ । सूक्ष्मरूपबाट हेर्दा पाणिनीय व्याकरणमा उक्त व्यावहारिक दृष्टि भएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । व्याकरणको विषय भाषाको शुद्ध स्वरूपको ज्ञान गराउनु हो ।

भाषा सामाजिक वस्तु भएकाले त्यसबाट सामाजिक धरातलका शैक्षिक, बौद्धिक आदि प्रत्येक व्यवहार व्यक्त गर्नुपर्ने भएकाले भाषाप्रयोगमा व्यावहारिक दृष्टि हुनु अपरिहार्य छ । लोकव्यवहारलाई प्रमुख प्रमाण स्वीकार गर्दा त

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आजको युगमा उपासक अध्येता नपाएर पाणिनीय व्याकरणले दुब्लाएर वस्नु परेको छ, व्यावहारिक दृष्टि नभएको भए त जीवित रहन पनि कठिन हुने थियो होला । कुनै पनि समाजका व्यवहारमा त्यस समाजले अङ्गीकार गरेको धर्मको प्रतिबिम्ब स्पष्ट रूपले परेको हुन्छ । पौरस्त्य शास्त्रहरूले उपक्रम एवं उपसंहारद्वारा सद्व्यवहार सिकाएका छन् । आचार्यकोटिल्यले - **'धर्मादपि व्यवहारो बलीयान्'** भन्नुभएको छ । अर्थात् धर्मभन्दा पनि समाजको व्यवहारको महत्त्व अधिक छ । मनुष्य समाजको सद् अस्तित्त्वका लागि सद्व्यवहारको कति आवश्यकता छ भन्ने कुरा विद्वद्वर्गलाई अवगत भएकै विषय हो । प्राणीमात्रमा समान व्यवहार गर्नाले परब्रह्म अर्थात् मोक्ष प्राप्त गर्दछ, यसलाई मनुले देखाउनुभएको छ –

यः सर्वेषु भूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।
स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माऽभ्येति परं पदम् ।।

ऋग्वेदको उपसंहारमा सबै प्रकारका दुष्कर्म छोडी लोककल्याणकारी मार्गको अवलम्बन गरी सद्व्यवहार गर्नु नै मर्यादाको पालन गर्नु हो भनिएको छ । महर्षि याज्ञवल्क्यले – पुराण, न्याय, मीमांसा, धर्मशास्त्र एवं अङ्गले सहित चारवेद धर्म एवं विद्याका कारण हुन् भन्नुभएको छ –

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।।

धर्मको बाह्यस्वरूप अथवा सामाजिक पक्ष सद्व्यवहार नै हो । वेदका छ अङ्गमध्ये प्रधान अङ्ग व्याकरण शास्त्रले स्वविषयप्रतिपादनका साथै धर्मको व्यावहारिक स्वरूपको पनि प्रतिपादन गरेको छ । यसरी व्याकरणशास्त्र पौरस्त्य व्यवहारको प्रतिपादक – व्यावहारिक शास्त्र बन्न पुगेको छ । पाणिनीय व्याकरणमा व्यावहारिक दृष्टि छ भनी उल्लेख गरिएको विषयलाई यस लेखमा पाणिनीय अष्टाध्यायीका केही सूत्रहरूलाई नवीन एवं रोचक अर्थान्तरका साथ देखाउने प्रयास गरिएको छ ।

अनल्पमति, प्रमाणभूत आचार्य पाणिनिले अतिशय सूक्ष्म समीक्षा गरी लौकिक एवं बौद्धिक भाषाको ज्ञानको जनक, सर्वातिशायी वयाकरणको रचना गर्नुभएको तथ्य विश्वको कुनै पनि भाषाको विशिष्ट अध्ययन गर्ने अध्येतालाई अवगत भएकै कुरा हो । वर्तमान समयमा संस्कृत भाषाको प्रयोग लोकव्यवहारमा जनसम्पर्कको भाषाको रूपमा नभए तापनि भारोपेली परिवारका अनेक भाषा एवं भाषिकाहरूको जननी एवं पोषकको रूपमा संस्कृत भाषाको वर्चस्व पूर्णरूपमा विद्यमान रहेको कुरा भारोपेली परिवारका भाषा एवं भाषिका अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूलाई अवगत भएकै विषय हो । पाणिनिका समयमा संस्कृतभाषा लोकव्यवहारको भाषा थियो । यसको पुष्टि अष्टाध्यायीका सूत्रद्वारा भएको छ । जस्तै– **'भाषायां सदवसश्रवः'** (३/२/१०८), **'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्'** (४/१/६२), **'दराद्धूते च'** (८/२/८४), **'प्रत्यमिवादेऽशुद्रे'** (८/२/८३) ।

यसरी पाणिनिका समयमा वेदमा प्रयुक्त भएको संस्कृत भाषालाई वैदिक भाषा र अन्य स्मृति आदि वाङ्मयमा प्रयुक्त भएको संस्कृतभाषालाई भाषा भन्ने व्यवहार गरिएको छ । पाणिनीय व्याकरणमा लौकिक भाषाको अन्वाख्यानको प्रसङ्गमा लोकव्यवहारलाई अतिशय महत्त्व दिइएको छ । पाणिनिले कतिपय स्वकीय नियमलाई समेत त्याग गरी व्यावहारिक मर्यादाको पालन गर्नुभएको छ । जस्तै – **'कर्तृकर्मणोः कृति'** (२/३/६५) सूत्रले कृदन्तको कर्ता र कर्ममा षष्ठी विभक्तिको अनुशासन गर्नुभएको छ । तर, **'तदर्हम्'** (५/१/११७) सूत्रमा अर्हक्रिया निरूपितकर्ममा षष्ठी विभक्ति नगरी द्वितीया विभक्ति गर्नुभएको छ । यसको कारण हो – संस्कृतवाङ्मयमा अनेक स्थलमा व्यावहारिक मर्यादानिर्वाहको प्रसङ्गमा अर्हक्रियाको योगमा गरिएको द्वितीया, जस्तै – **'न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम'** (रामायण १/५३/१२), **'अर्हस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूयं महाक्रतुम्'** (महाभारत, सभापर्व ३३/२३) ।

व्यवहारका मर्मज्ञ आचार्य पाणिनिले शास्त्रीय अनुशासनको अतिक्रमण गरेर पनि व्यावहारिक मर्यादाको पालना

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्नुभएको छ । कुम्भकार शब्दमा **'कुम्भं करोति'** यस विग्रहमा **'कर्मण्यण्'** (३/२/१) सूत्रले अण्प्रत्यय हुन्छ, तर **'कुम्भं लिखति इति कुम्भलेखः'** जस्ता प्रयोग उक्त सूत्रले अण् भएर बन्दैनन् । यस किसिमका प्रयोग नहुनुको कारण हो – लोकव्यवहारमा ती शब्दहरूको अप्रयोग । यसरी शिष्ट भाषाको अन्वाख्यान गर्ने व्याकरण स्मृतिले व्यावहारिक सक्षमतालाई ध्यानमा राखी व्यावहारिक मर्यादाको उल्लङ्घन नगरी सीमामा बस्नुपर्‍यो । यस मर्मलाई भाष्यमा **'अनभिधानात्'** नै भनिएको छ । अनभिधानको हेतु हो – व्यवहारमा ती शब्दहरूको प्रयोग नहुनु । पाणिनिले शब्दबोधमा प्रकृत्यर्थ र प्रत्ययार्थको प्रधानताको विषयमा चर्चा गर्दा लोकव्यवहारलाई नै सर्वोपरि मानेका छन् – **प्रधानं प्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्** (१/२/५६) । यस सूत्रमा अन्यशब्दको अर्थ – लोकव्यवहार गरिएको छ ।

वार्तिककार कात्यायनले शब्दको लिङ्गनिर्धारणको क्रममा पाणिनिको अभिप्रायलाई स्पष्ट गर्दै त्यस कार्यमा लोकव्यवहार नै मुख्य भएको कुरा देखाउनुभएको छ – **'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य'** । भाष्यकार पतञ्जलिले पाणिनिद्वारा अभिप्रेत एवं पाणिनीय व्याकरणका अतिशय उपकारक अनेक परिभाषाहरू लोकव्यवहारमूलक भएको कुरा परिभाषा विवेचनको क्रममा स्पष्ट गर्नुभएको छ । **'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'** यो परिभाषा लोकव्यवहारमूलक भएको रहस्यलाई छर्लङ्ग पार्दै उहाँले **'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ'** सूत्रको भाष्यमा भन्नुभएको छ – **प्रत्यङ्गवर्ती-पूर्वोपस्थितकार्यकारी लोको दृश्यते, मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनाम्।**

यसरी यस परिभाषालाई लोकव्यवहारमूलक सिद्ध गर्नुका साथै लोकव्यवहारमा मित्रको प्रधानतालाई देखाएर मित्रको कार्य नालनाता कुलकुटुम्बका कार्यहरूभन्दा पहिले गर्नुपर्ने व्यावहारिक रहस्यलाई समेत वाक्यविन्यासका माध्यमले बोध गराइएको छ । यसरी पाणिनीय व्याकरणको मुख्य उपजीव्य हो – लोकव्यवहार । लोकव्यवहारलाई आत्मसात् गरी पाणिनिले अष्टाध्यायीको रचना गर्नुभएको छ र यसको दृष्टि पूर्ण व्यावहारिक छ । यस लेखमा रहेको व्यवहार शब्दको अर्थ – याज्ञवल्क्यस्मृतिमा गरिएको अन्यायमा परेकालाई न्यायदिनका लागि समीक्षा गर्नु मात्र नभएर **'व्यवहरणं व्यवहारः'** यस विग्रहअनुसार निष्पन्न हुने क्रियासामान्य अर्थ हो, विशेषार्थ होइन । उक्त व्यवहार, वाणीसम्बन्धी, शिक्षासम्बन्धी, नीतिसम्बन्धी, अर्थसम्बन्धी आदि जसको आवश्यकता लोकव्यवहारमा छ, त्यस सम्बन्धी हो ।

आफ्ना उपासनाजन्य ज्ञानका प्रभावले नेपाललाई कर्म र ज्ञानको सङ्गमस्थलको रूपमा परिचय गराउने महर्षि याज्ञवल्क्यले आफ्नो स्मृतिग्रन्थमा आचार र व्यवहार शब्दको अर्थमा भेद देखाए पनि शब्दतत्त्वका परमोपासक पाणिनिले आचार शब्दको प्रयोग **'उपमानादाचारे'** (३/१/१०) सूत्रमा सामान्य व्यवहार अर्थमा र वार्तिककार आचार्य कात्यायन एवं भाष्यकारले अजादि प्रत्याहारमा णकारादि अनुबन्धको ग्रहण हुन्छ कि हुँदैन ? यस प्रश्नको उत्तरमा प्रत्याहारमा अनुबन्धको ग्रहण नहुने कुरालाई प्रतिपादन गर्दै भन्नुभएको छ – **आचारादप्रधानत्त्वाद् लोपश्च बलवत्तरः।** उक्त कारिकामा आएको आचार शब्दको अर्थ व्यवहार गरिएको छ । यसरी पाणिनीय व्याकरणमा आचार र व्यवहार शब्द समान अर्थमा प्रयुक्त भएका छन् । व्यावहारिक धरातललाई मुख्य मानेर व्याकरण निर्माण गरी साधु शब्दको ज्ञान गराएर व्यवहारमा परिष्कार एवं साधुता हुनुपर्ने कुरालाई आचार्य पाणिनिले अत्यन्त सौहार्दका साथ देखाउनुभएको छ- **आचार्यः सुहृद् भूत्वा इदं शास्त्रमन्वाचष्टे** (भाष्य, पस्पशाह्निक) । आचार्य पाणिनिको प्रतिभाद्वारा रचना गरिएको अष्टाध्यायीको प्रशंसा गर्दै भनिएको छ –

काणादं पाणिनीयञ्च पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ।।

राम्रो पात्र निर्माणका लागि असल धातुको आवश्यकता पर्ने कुरा व्यवहारमा स्पष्ट नै छ । **कारणगुणाः कार्यागुणनारभन्ते** (न्या.सू.) अर्थात् कारणअनुरूप कार्य उत्पन्न हुने यस प्रत्यक्ष अनुभवलाई ध्यानमा राखी व्यावहारिक परिष्कारका लागि लोकव्यवहारको सञ्चालनमा मुख्य कारण वाणी नै मानिएको छ । शास्त्रीय एवं व्यावहारिक दुवै कार्यमा अनुशासन हुनुपर्ने रहस्यको यथार्थ ज्ञान भएका मनीषी पतञ्जलिले शब्दको अनुशासनका माध्यमबाट व्यावहारिक अनुशासन

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पनि ज्ञात गराउने उद्देश्यले रचित पाणिनीय व्याकरणको अभिप्रायलाई सङ्केत गर्दै **'अथ शब्दानुशासनम्'** भन्नुभयो ।

अनुशासन गर्नु भनेको शास्त्रीय एवं व्यावहारिक दृष्टिमा अवाञ्छनीय आचरण गर्न नदिई कल्याणकारी एवं समाजंलाई हित हुने कार्यमा लगाउनु हो । सामाजिक व्यवहारमा वाणीको भूमिका मुख्य रहने कुरा प्रसिद्ध छ । अध्यापकका प्रत्येक शब्दले छात्रको भविष्यनिर्माण गरिरहेको हुन्छ भने देशलाई सञ्चालन गर्ने नेतृत्ववर्गका कूटनैतिक शब्दावली एवं व्यवहारले देशको भविष्यनिर्माण गरिरहेको हुन्छ । त्यस कारण सबैले वाग्व्यवहारको महत्त्व नजानेर प्रलाप गरे तापनि नेता र अध्यापकले वाणीको महत्त्व अवश्य जानेको हुनुपर्दछ । शब्दमा रहेको प्रभावशाली महत्त्वलाई साक्षात्कार गरेका महर्षिले जबसम्म मानवलाई दोषरहित शब्दको ज्ञान हुँदैन, तबसम्म त्यसको व्यवहारमा पनि परिष्कार आउँदैन भन्नुभएको छ । उक्त तथ्यलाई विचार गरी सबै प्रकारका अभ्युदयका लागि साधु शब्दको प्रयोग गर्ने प्रेरणा दिनुभएको छ – **'साधुभिर्भाषितव्यं नापशब्दैः, तेऽसुरा हेलया हेलयं कुर्वन्तः पराबभूवुः'** (महाभाष्य, पस्पशाह्निक)।

माधुर्य गुणका साथ प्रयोग गरिएको साधु एवं कोमलकान्त पदावलीको अतिशय प्रभाव भएको कुरा विदग्ध एवं सहृदय सज्जनहरूलाई अवगत भएको विषय हो । श्रोत्रपेय सङ्गीतका स्वरलहरीमा नरमाउने को होला ? त्यहाँ पनि प्रधानता शब्दकै रहेको हुन्छ । साहित्यिक शब्दावलीमा यसलाई यसरी भन्न सकिन्छ – स्वर्गीय सुधा दुर्लभ छ र त्यसको प्रभाव चेतनमा मात्र पर्दछ, जडमा होइन । तर वाणीरूपी सुधा सुलभ छ र त्यसको प्रभाव जड र चेतन दुवैमा पर्दछ । अतिशय आनन्दमय र आस्वाद्य नवरसरुचिर सुरभारतीरूप वाणीका प्रभावले पाषाणबाट पनि पोषणधारा प्रवाहित हुने कुराको निरूपण गरिएको छ – **पाषणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।**

यसरी **'अथ शब्दानुशासनम्'** यस वाक्यद्वारा वाणीको परिष्कार गर्नुपर्ने विषय छर्लङ्ग भएको छ । वस्तुतः वाणीमा परिष्कार छ भने व्यवहारमा पनि परिष्कार आउँछ । वाणीमा परिष्कार नभएमा व्यवहारमा पनि परिष्कार नहुने कुरा व्यवहारमा स्वतःसिद्ध छ । पतञ्जलिले आफ्नो महाभाष्यको उपक्रममा **'अथ व्याकरणम्'** भने पनि विषयगत दृष्टिमा ठीकै हुने कुरालाई छोडी अनुशासन पदको विन्यास गर्नु साभिप्राय छ । यसरी पाणिनीय व्याकरणको मुख्य प्रयोजनको बोधक मङ्गलवाक्यमा प्रयुक्त अनुशासन शब्दले शब्दको प्रयोग गर्ने सामाजिक मानवले सबै व्यवहारमा अनुशासनको पालन गर्नुपर्ने कुरालाई सङ्केत गरेको छ । आचार्य कौटिल्यले पनि अर्थशास्त्रमा जीवनमा अनुशासनको पालन गर्नुपर्ने विषयको उल्लेख गर्नुभएको छ ।

पाणिनीय व्याकरणका अनुसार वर्ण / अक्षर दुई किसिमका छन् – अच् र हल् । अच् – स्वरवर्ण र हल् – व्यञ्जनवर्ण । स्वर र व्यञ्जनमा स्वरको प्रयोग धेरै भएकाले पाणिनिले स्वरको उपदेश पहिले र व्यञ्जनको उपदेश पछि गर्नुभएको छ । लौकिक व्यवहारमा पनि मुख्यलाई प्रथम स्थान (अग्रासन) दिने परम्परा सर्वविदितै छ ।

पाणिनिले आफ्नो व्याकरणमा गुणसंज्ञा र वृद्धिसंज्ञाको विधान गर्नुभएको छ । **'आद् गुणः'** (१/१/२) र **'वृद्धिरादैच्'** (१/१/१) सूत्रहरूले व्याकरणको प्रक्रियामा **आ ऐ औ** – वृद्धि र **अ ए ओ** – गुण भनिए तापनि लोकव्यवहारमा गुणको अर्थ दया, दाक्षिण्य र वृद्धिको अर्थ अभ्युदय अथवा उन्नति हो । समाजमा गुणी मानव नै अभ्युदयको अधिकारी हुन्छ । यसरी उन्नति र वृद्धिका लागि गुणवान् बन्नुपर्ने कुरा सूत्रका माध्यमबाट पाणिनिले सङ्केत गर्नुभएको छ । यद्यपि सूत्रविन्यासको क्रममा वृद्धि र गुण भनिए तापनि वास्तविक क्रम गुण र वृद्धि नै हो । अत एव विधिसूत्रको विन्यासक्रम **'आद्गुणः'** (६/१/८७) **'वृद्धिरादैच्'** (६/१/८८) छ ।

पाणिनिले धात्वंशको लोप भएमा गुण र वृद्धि नहुने भन्ने कुरा **'न धातुलोप आर्धधातुके'** सूत्रमा प्रतिपादन गर्नुभएको छ । लौकिक दृष्टिबाट विचार गर्दा यो विषय स्पष्ट हुन्छ । धातुशक्ति क्षीण भएमा शारीरिक एवं बौद्धिक विकास नहुने कुरा विदितै छ ।

यसरी पाणिनिले लोकव्यवहारमा देखिएका विषयलाई कुशलतापूर्वक समायोजन गर्नुभएको छ । लोकव्यवहारमा प्रमुख मानिएको क्रिया-व्यापारलाई शाब्दबोधमा मुख्य देखाएर अध्येतालाई कर्म गर्दै अगाडि बढ्ने प्रेरणा पाणिनीय व्याकरणले दिएको छ । यस्ता विचारणीय विषयहरू त्यहाँ जतातत्तै उपलब्ध छन् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सुकृतिदत्त पन्तको कार्तवीर्योदय महाकाव्य: नेपाली प्रतिभाको अनुपम दिग्विजय

- सहप्रा. रामहरि दाहाल
वाल्मीकि विद्यापीठ

आमुख

हिमाली राष्ट्र नेपाल विविध संस्कृति र सभ्यताले धनी देश हो । यसको महिमालाई अनेकौं साधक, तपस्वी, कलाकार, जनतानार्दन, राजपरम्परा तथा बलिदानी वीरहरूले आ-आफ्ना प्रशंसनीय कार्यले धेरै माथि उठाएका छन्। त्यसमा काव्यकलाको विकासका दृष्टिले पनि नेपाल धेरै अगाडि छ । यहाँका साहित्यसाधकहरूले नेपाली, संस्कृत, नेवारी र मैथिली भाषामा कलम चलाएको देखिए पनि विशेष गरी नेपाली र संस्कृत वाङ्मयको काव्य-निर्माणमा दिएको योगदान उल्लेखनीय छ ।

नेपाली परिवेशमा संस्कृत महाकाव्यको चर्चा गर्दा सर्वप्रथम भक्तपुरका राजा जगज्ज्योतिर्मल्लका सभापण्डित वंशमणि झालाई सम्झनुपर्ने हुन्छ । संस्कृत साहित्य परम्परामा लेखिएको उनको **हरिकेलि महाकाव्य** नेपाली कविबाट रचना गरिएको पहिलो शृङ्गाररसप्रधान महाकाव्य हो । शृङ्गाररसको आस्वादसाथ धर्मप्रेमी पाठकवर्गमा कृष्णभक्तिको प्रसार गर्नु रचनाकारको उद्देश्य रहेको हुनुपर्छ। सरलता, सरसता, माधुर्य र प्रसाद गुणको उचित समन्वयका साथै यमुना नदी, वसन्तशोभा, शरत्सौन्दर्य, वृन्दावन, यामुनपुर आदि विषयवस्तुको वर्णनमा कविले आफ्नो सम्पूर्ण सीप खर्ची लवालव माधुर्य भरिदिएकाले काव्यको स्वादपक्ष अत्यन्त सबल छ भन्न करै लाग्छ । यही क्रममा काशीनाथको **यदुवंशमहाकाव्य**, यज्ञदत्त सूरिको **चन्द्रसम्भव**, पूर्णप्रसाद ब्राह्मणको **सत्यहरिश्चन्द्र**, भरतराज शर्माको **महेन्द्रोदय**, प्रा. हरिप्रसाद आचार्यको **गोरक्षशाहवंश**, पशुपति झाको **नेपालसाम्राज्योदय**, कृष्णप्रसाद घिमिरेको **श्रीकृष्णचरितामृत** दुई भाग, पण्डित भीमकान्त पन्थीको **जगदम्बिकावैभव** र **जगदीश्वरवैभव** गरी दुई महाकाव्य तथा राजगुरु प्रा. माधव भट्टराईको **सत्यसाईचरित महाकाव्य** नेपाल आमाका सपूत मनीषीहरूबाट संस्कृत भाषामा रचिएका अमर महाकाव्य हुन् ।

यी सबै महाकाव्य पौरस्त्य काव्यशास्त्रको नियमअनुसार दिव्य वा दिव्यादिव्य धीरोदात्त, गुणी, क्षत्रिय नायक-नायिकाको उदात्त क्रियाकलापबाट उत्कृष्ट बनेका छन् । आलङ्कारिक दृष्टिले यी कृति सौन्दर्यशाली छन् भने काव्यको आत्मतत्त्व रसका दृष्टिले पनि सर्वोच्च छन् । यिनै महाकाव्यको पंक्तिमा रसमयता र सौन्दर्य पक्षमा आफ्नो अतुलनीय स्वरूप देखाउँदै उदाएको छ- सुकृतिदत्त पन्तको **कार्तवीर्योदय महाकाव्य** ।

पिता भवदत्त र माता भार्गवीको कोखबाट पुत्ररत्नको रूपमा १८८० वि.सं.मा बागलुङको गैरीगाउँ ओखले भन्ने ठाउँमा सुकृतिदत्तले पहिलोपल्ट आँखा खोलेका हुन् । भवदत्त त्यस बखतका अत्यन्त प्रतिभाशाली र प्रतिवादीले परास्त गर्न नसकिने उद्भट विद्वान् थिए । उनै पिताजीको रेखदेखमा जीवनमा आवश्यक पर्ने शिक्षा प्रायः प्राप्त गरे पनि विद्वत्तालाई सगरमाथाभन्दा माथिको उचाइ र महासागरभन्दा पनि असीमित गहिराइमा पुऱ्याउन काशीमा गई वेद, न्याय, व्याकरण, ज्योतिष, तन्त्र र साहित्यको अध्ययनमा उनी दत्तचित्त बने । यी विषयहरूमा उनी कति योग्य थिए भन्ने कुराको प्रमाणका रूपमा उनका २० भन्दा बढी पाण्डित्यपूर्ण कृति अभिलेखालयमा सुरक्षित छन् । यी महामनीषीका पाण्डित्यपूर्ण ग्रन्थरत्नहरूमा **कार्तवीर्योदयमहाकाव्य**लगायत केही ग्रन्थमात्र हाम्रो सामु प्रकाशित छन् । यस **कार्तवीर्योदय महाकाव्य**को सम्पादन गरेर स्वामी डा. प्रपन्नाचार्य र प्रकाशन गरेर नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानबाट संस्कृत वाङ्मयमा ठूलो योगदान पुऱ्याइएको छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदय महाकाव्य संस्कृत महाकाव्य–शृंखलामा कल्पनाका धनी महामनीषी महाकवि श्रीहर्षको रसमय महाकाव्य **नैषध**को प्रतिस्पर्द्धी छ भन्ने उल्लेख डा. स्वामी· प्रपन्नाचार्यले **कार्तवीर्योदयमहाकाव्य**को बृहत् भूमिकामा गर्नुभएको छ । प्रा.डा. वेणीमाधव ढकालले **मर्यादा** र **ऋतम्भरा**का कतिपय अङ्कमा यसको समर्थनमा लेख्नुभएको छ। २०५९ साल आषाढ २ गतेदेखि ६ गतेसम्म महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय र विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको सहयोगमा वाल्मीकि विद्यापीठ, साहित्य शिक्षण विभागद्वारा काठमाडौंमा आयोजित कार्यशाला गोष्ठीमा पनि सहभागी विद्वान्‌हरूबाट सर्वसम्मतिले अनुमोदन भएको थियो ।

कार्तवीर्योदय महाकाव्य आफ्ना विशिष्ट गुणपुञ्जका कारण संस्कृत वाङ्मयको अमूल्य निधि बनेको छ । यसका विविध विशेषताहरूमध्ये निदर्शनका रूपमा यहाँ केही उल्लेख गरिन्छ ।

पात्रचयन

१. कार्तवीर्य

चक्रवर्ती राजाको वंशपरम्परामा जन्मेका शस्त्र र शास्त्र दुबैमा निपुण, योग र भोग दुबैमा स्वर्गातिशायी वैभव भोग्न सफल, जनताका अतिप्रिय, युद्धमा अप्रतिद्वन्द्वी, त्रिलोकविजयी लङ्कापति रावणलाई समेत जित्ने अप्रतिरथ योद्धा, भगवान् विष्णुका चक्रावतारका रूपमा सम्मानप्राप्त महाबली सहस्रबाहु कार्तवीर्य यस महाकाव्यका नायक हुन् । उनी त्यागी, विद्वान्, शूर, कर्मठ, कुलीन र सुखदुःखमा समभाव राख्ने धीर पात्र हुन् । उनी धीरोदात्तादि गुणगणले विशिष्ट चक्रवर्ती नायक हुन् । यिनले **दत्तात्रेय** मुनिबाट शस्त्रास्त्र, योग, कला, राजनीति र अध्यात्मज्ञान प्राप्त गरेको देखिन्छ । कार्तवीर्यको शालीनता र कर्तव्यनिष्ठाबाट प्रभावित 'दत्त' मुनिले उनलाई हजार बाहु वा त्यो बराबरको बल दिएका थिए, त्यसैले उनी सहस्रबाहु नामले लोकमा चिनिएका थिए ।

२. कनकप्रभा

कुण्डिननरेश महाराज भोजकी सर्वगुणसम्पन्ना विदुषी पुत्री कनकप्रभा यस महाकाव्यकी धीरा नायिका हुन् । त्याग, विनय, धैर्य, सरलता, सुखदुःखमा समभाव, अहङ्काररहीनता, स्वाभिमान आदि गुण कनकप्रभामा पर्याप्त रहेको कुरा महाकाव्यकारले उल्लेख गरेका छन् ।

३. कृतवीर्य

यी कार्तवीर्यका पिता हुन् । कार्तवीर्यभन्दा पहिले यिनै माहिष्मतीका चक्रवर्ती शासक थिए । यी प्रतापी र प्रजावत्सल राजाका रूपमा चिनिन्छन् तापनि गुणमा कार्तवीर्यले यिनलाई जितेका छन् । सनातन परम्परामा **पुत्रादिच्छेत् पराजयम्** भनिएको पाइन्छ । वास्तवमा आफूभन्दा प्रतापी पुत्र हुनु पिताको निम्ति गौरवको विषय नै हो ।

४. दत्तात्रेय मुनि

दत्तात्रेय मुनि सप्तर्षिमा प्रसिद्ध अत्रि महर्षिका महायोगी पुत्र हुन् । यी सिद्ध अवधूत हुन् । यिनले प्रह्लाद, जनक आदि राजालाई उपदेश दिएका छन् । यी विष्णुका अंशावतारका रूपमा पुजिन्छन्।

५. रावण

अतिपराक्रमी लङ्काका शासक राक्षसराज रावण बलको मदले चूर भएर सहस्रबाहु कार्तवीर्यसँग जोरी खोज्न रेवा नदीको किनारमा आएकोमा कार्तवीर्यले यिनलाई जिती माहिष्मती नगरीमा लगेर जेलमा कोचेका थिए । रावणको पहिलो पराजय कार्तवीर्यसँग भएको देखिन्छ ।

कार्तवीर्योदय महाकाव्यका मुख्य पात्र यी नै हुन् । अरू साधारण पात्र कार्यविशेषले महाकाव्यमा झुल्कने र हराउने गरेका छन्, जो स्वाभाविक पनि छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयवस्तु निरूपण

कार्तवीर्योदय महाकाव्य १७४४ श्लोकहरूमा गुँथिएको छ । यसमा १७ सर्ग छन् । आफ्ना इष्टदेवता तारा महाविद्याको स्तुतिबाट माहिष्मतीको बयान गर्दै महाकाव्यको यात्रा अगि बढ्छ। पृथ्वीमण्डलको एकच्छत्र शासन गरी पुत्रलाई राज्यभार सुम्पेर महारानी कनकप्रभासहित सम्राट् कार्तवीर्य मोक्षमार्गमा लागेको कुरा उल्लेख गरेर महाकविले १६ सर्ग पूर्ण गरेका छन् । सत्रौं सर्ग आफ्नै वंशवर्णनमा केन्द्रित छ । महाकाव्यको विषयवस्तु १६ सर्गभित्रै समेटिएको छ ।

माहिष्मती नगरीको वर्णनमा समर्पित प्रथम सर्गबाटै महाकविले आलङ्कारिक रमणीयता भर्न शुरु गरेका छन् । यस सर्गमा कविले १३ छन्द तथा अनुप्रास, उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक आदि कैयौं अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । द्वितीय सर्गबाट सातौं सर्गसम्म कृतवीर्यले दत्त मुनिबाट शास्त्रीय ज्ञान, जीवनोपयोगी शिक्षा र अमोघ आशीर्वाद प्राप्त गरी भोग-विलासबाट पर हटेर जनसेवा गरेको प्रसङ्ग वर्णित छ । यसै क्रममा कार्तवीर्य जन्मन्छन् । यिनको व्रतबन्धसंस्कार दत्त मुनिबाट हुन्छ। पाँचौं सर्गमा कार्तवीर्यले गुरु दत्तबाट वेदवेदाङ्गादि अध्ययन गरी अद्भुत विद्वत्ता प्राप्त गरेको र छैटौंमा कठोर तपस्या गरेर शक्ति आर्जन गरेको प्रसङ्ग देखाइएको छ । सातौंमा तपस्या पूरा गरेर कार्तवीर्य माहिष्मती फर्केको घटना सुन्दर शब्द-शय्यामा झाँगिएको छ । यो सर्ग शब्दालङ्कारको प्रयोगका दृष्टिले बेजोड बनेको छ । यहाँ 'अ' स्वरदेखि 'ज्ञ' व्यञ्जनसम्मका वर्णहरू क्रमबद्धरूपमा श्लोकको आदि र अन्त्य अक्षरको संयोजनद्वारा सम्पुटित गरी प्रस्तुत गरिएका छन् । यस सर्गमा निष्केवलतालव्य, निर्दन्त्य, निर्मूर्धन्य, निष्केवलदन्त्य, निष्केवलौष्ठ्य, निरनुनासिक, निरुष्मान्तःस्थ, एकजातीयस्वर, द्विव्यञ्जन, पादगोमूत्रिका, अर्धगोमूत्रिका, सर्वतोभद्रिका, धनुर्बन्ध, त्रिशूलबन्ध आदि चित्रकाव्य चमत्कारजनक रूपमा चम्चमाएका छन् । यसै सर्गमा कार्तवीर्य माहिष्मती फर्कन्छन् । 'आठौं सर्ग आलङ्कारिक दृष्टिले काव्यको मुटु हुन पुगेको छ'- यो भनाइ डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यको हो। हुन पनि १०२ श्लोकको यस सर्गमा पूर्णोपमा र यसका श्रौती, आर्थी भेद, लुप्तोपमाका भेद, मालोपमा, रसनोपमा, उपमेयोपमा, उत्प्रेक्षाका भेद; संशय, सन्देह र रूपकका भेद, समासोक्ति, श्लेष, निदर्शना आदि गरी ७२ अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको छ । अर्थालङ्कारको अत्यन्त मनोरम समन्वय एकै सर्गमा यसरी देखाउन सक्नुमा महाकविको अपूर्व क्षमता मान्नैपर्छ । एक/एक उदाहरण हेरौं– सातौं र आठौं सर्गबाट–

लब्धपालनविल्लक्ष्य बालकापालनामलः ।
लङ्केशलङ्घनां लष्यन् स ललौ क्ष्मां लसद्बलः ।। (७/८२)

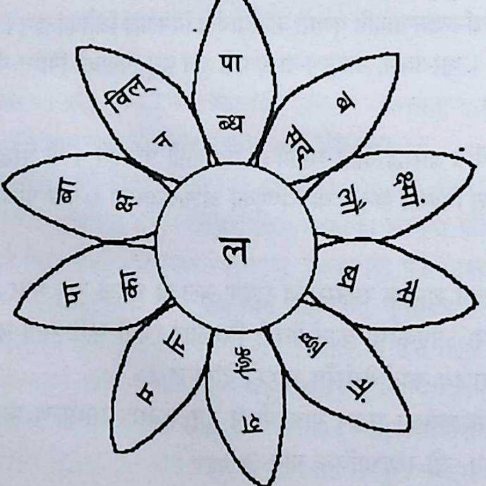

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस दश पातको कमलमा अनुष्टुब् छन्दको कविता फूलझैं मुस्कुराएको छ । केन्द्रवर्ती केशरस्थानीम 'ल' वर्ण प्रत्येक पातको शुरु र अन्त्य दुबैतर्फ बारम्बार आएको छ र यसले दशपाते कमललाई सम्पुटित गरेको छ ।

किं भूषणं नरपतेर्नमणिर्यशोऽच्छं कःशात्रवो विषयलोलुपता न बाह्यः ।
मित्रं किमुज्ज्वलमतिर्न तु बान्धवादि किं वित्तमार्यचरितन्न तु हीरकादिः ।। (कार्त. ८/६३)

राजाको गहना के हो ? मणि हो, हैन सफा कीर्ति हो । शत्रु को हो ? बाहिरका हमलाकारी हुन् ? हैन विषयलोभ नै शत्रु हो । मित्र बन्धुबान्धव हुन् ? हैन, उज्ज्वल बुद्धि हो। धन हीरा आदि हुन् ? हैन सुन्दर चरित्र हो भनेर वैदर्भी रीति, माधुर्य र प्रसाद गुण र परिसङ्ख्या अलङ्कारद्वारा सुन्दर शैलीमा गरिएको यस प्रकारको वर्णनले कुन सहृदयी पाठकको चित्तमा हलचल नल्याउला ? कुन डाह नभएको विद्वान्ले यस्ता हृदयहारी सुललित भावगुम्फित कविता पढेर वा सुनेर उमङ्गले अभिनन्दन नगर्ला ?

नवौं सर्गमा कार्तवीर्य र कनकप्रभाको स्वयंवरवर्णनको प्रसङ्गमा कनकप्रभाको अनुपम सौन्दर्य देखाउन महाकविले विशेष सहज प्रतिभा खर्च गरेका छन् । जस्तै –

कमलं कमलन्न निर्मलं सकलङ्कं विधुमण्डलं स्फुटम् ।
विलसद्वदनं तदाननं समताङ्केन समेतु विष्टपे ।।

कमल – क = जलको मल, निर्मल त भएन । चन्द्रमाको मण्डल कलङ्कित भन्ने सबैले जानेकै छन् । परम सुन्दर कनकप्रभाको वदनसँग यो लोकमा दाँजिने को छ र ? उपमाभन्दा उपमेयको विशेषता देखाएकाले व्यतिरेक भनौं या प्रकृतनिषेधका कारण अपह्नुति या यसलाई दुबैको सङ्कर मात्र पनि सकिन्छ । काव्यको प्रमुख पात्र नायिकाको सौन्दर्यवर्णन कविको मुख्य वर्णनीय विषयभित्रै पर्दछ। **नैषधमा** दमयन्तीको वर्णनमा श्रीहर्षले, **कुमारसम्भवमा** पार्वतीमनोहारिता वर्णन गर्दा महाकवि कालिदासले र **शिशुपालवधमा** कृष्णपत्नीका कटाक्षादिवर्णनमा माघले यसै गरी साहित्यिक सौष्ठव प्रस्तुत गरेका छन् । यो महाकाव्य पनि चामत्कारिक वर्णनमा माधुर्य, ओज र प्रसाद गुणको अनमोल समन्वय प्रस्तुत गर्न सफल छ । दशौं सर्गमा कनकप्रभाको स्वयंवरसमारोहको वर्णनले अज-इन्दुमती स्वयंवरको दृश्य वा नल-दमयन्ती स्वयंवरको झझल्को दिएको छ । यो स्वयंवरवर्णन १३ औं सर्गमा पुगेर टुङ्गिन्छ । चौधौं सर्गमा कनकप्रभा र कार्तवीर्यको विवाहवर्णन भएको छ । कार्तवीर्य कनकप्रभासँग रेवानदीमा स्नान-पूजा गर्न जाँदैछन् भन्ने सुनेर कार्तवीर्यको पूजासामग्री रावणले हरण गर्दछ । यही निहुँमा दुबैको घमासान युद्ध हुन्छ । रावणको दर्पभङ्ग भएको प्रसङ्ग वीररसमा कविले सबैलाई जुरुकजुरुक पार्ने गरी वर्णन गरेका छन्। पन्ध्रौं सर्गमा राजारानी विविध देशदेशावर, वनजङ्गल, समुद्र, द्वीप र सरोवरको भ्रमण गर्दै स्वदेश फर्कन्छन्। सोह्रौं सर्गमा **वार्धक्ये मुनिवृत्तीनां** भन्ने नियमको पालना गर्दै राजारानी माहिष्मती नगरीबाट वनतर्फ बाहिरिएको घटनाविवरणमा पूर्ण भएको महाकाव्य **कार्तवीर्यका** स्रष्टाले अन्तिम सत्रौं सर्गमा आफ्नो काव्यको रक्षाको जिम्मेवारी आफ्ना सुशील औरस पुत्र बृहस्पति अथवा पद्मनाभले लिनेछ भन्ने विश्वास व्यक्त गरेका छन् । 'कविते ! अब मलाई प्रेमले कसले हेर्छ र भन्ने नठान, लेखकको तपोबलले कुनै न कुनै व्यक्ति तिमीलाई रक्षा गर्ने जन्मिनेछ' भन्ने महाकविको मार्मिक भनाइ ज्यादै मननीय छ । नभन्दै डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यले मिहिनेत गरी यसलाई जनसमक्ष ल्याउनुभयो भने राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले छपाएर प्रचार गर्‍यो । यही क्रममा म.सं.वि.ले पाठ्यक्रममा राखेर यसको संरक्षण गर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ भने वाल्मीकि विद्यापीठ साहित्यशिक्षण विभागद्वारा आयोजित ग्रन्थिभेदन, कार्यपत्रप्रस्तुतिजस्ता गोष्ठीबाट विद्वज्जन पनि यसको भावगरिमा र रसमधुरिमाको आस्वाद पारख गर्न लालायित हुँदै गएका छन् भन्न सकिन्छ ।

कार्तवीर्योदयमा सदाचारपक्ष

कार्तवीर्योदय महाकाव्यमा सदाचारको परिपालनमा व्यापक जोड दिइएको छ। माहिष्मती नगरीका नागरिकहरूमा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कलिबाट हुने अहङ्कार अलिकति पनि देखिँदैनथ्यो । यहाँका छात्रवर्ग गुरुकुलमा गई नियममा रहेर पढ्थे । राजकुमारले गुरुको सान्निध्यमा रही विनयी भएर पढे । सत्पुत्र पाउने इच्छाले गुरुबाट मन्त्रराज लिई साधना गरेर कृतवीर्यले हरिलाई प्रसन्न बनाई पुत्र प्राप्त गरे । कार्तवीर्यको जातकर्म, षष्ठीपूजन, नामकरणसंस्कार, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, अक्षरारम्भ, उपनयन, वेदारम्भ, ब्रह्मचर्यधारण, वाङ्मयज्ञान, तपस्या, जनतालाई पुत्रवत् मानेर व्यवहार गर्ने प्रवृत्ति, राज्याभिषेकसंस्कार, शास्त्रचर्चा, यज्ञानुष्ठान, तत्त्वविमर्श, वृद्धावस्थामा सुपुत्रमा राज्यभार सुम्पेर वानप्रस्थको ग्रहण र मुक्तिप्राप्तिको इच्छाद्वारा अभिप्रेरित क्रियाकलापबाट सदाचारको परिपालनमा धेरै बल पुगेको अनुभव हुन्छ (५-७ सर्ग)। यसरी **कार्तवीर्योदय** महाकाव्यमा सदाचारपक्षको पूर्णतया परिपालनमा जोड दिएको तथ्य निर्विवाद छ ।

दर्शनपक्ष

महाकाव्यले पाठकलाई र पाठकको माध्यमबाट समाजलाई धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्रदान गर्नुपर्छ । यसले आनन्द प्रदान गर्नुपर्छ भनिन्छ। समाजलाई प्रीति प्रदान गर्न सक्ने स्रष्टाले समाजबाट कीर्ति पाउँछ । आचार्य भामह भन्दछन् -

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम् ।। (काव्यालङ्कार)

कलासौन्दर्यको चमत्कार प्रदान गर्नु झन् महाकाव्यको अभीष्ट उद्देश्य हुँदै हो ।

भामहले उल्लेख गरेअनुसार काव्यले पुरुषार्थचतुष्टय प्रदान गर्नुपर्ने उद्देश्यपूर्तिमा दर्शनपक्षले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । विशेष गरी आनन्द र मोक्ष प्रदान गर्नमा दुःख नहटी आनन्द मिल्दैन, आनन्द नमिली मोक्ष पाइन्न। मोक्ष = छुट्कारा, केबाट – बन्धनबाट । बन्धन के हो ? कति छन् ? कसरी मानव त्यसमा जकडिन्छ र कसरी छुट्न सक्छ ? भन्ने बोध दर्शनले गराउने हुँदा संस्कृत वाङ्मयका सबै विधामा यसको चर्चा यत्किञ्चित्‌रूपमा भएकै हुन्छ । कतिपय आलोचक भन्छन् – 'साहित्य कामिनीको नखशिखवर्णनमा मात्र केन्द्रित हुने हुँदा मानवले यसबाट विशेष लाभ केही पाउँदैन ।' त्यस्ता वायसी दृष्टि भएकासँग प्रश्न छ – के कालिदासका काव्यहरू कामिनीको नखशिखवर्णनमा मात्र सीमित छन् ? के कालिदासका काव्यले नखशिख बयान गरेकै कारण विश्वभर सम्मान पाएका हुन् ? **रघुवंश**को रघुकुलचरित्र, **कुमारसम्भव**को पार्वतीपरमेश्वरप्रति भक्ति, **मेघदूत**को भौगोलिक वर्णनमा निर्दिष्ट प्राकृतिक मनोहारिता, **शाकुन्तल**को तपोवनका शान्तिकामी क्रियाकलाप र राजाको प्रजावत्सलता, **विक्रमोर्वशीय**को पुरुरवा र उर्वशीको दिव्य प्रेम, **मालविकाग्निमित्र**को अग्निमित्र र मालविकाको उत्तम प्रणय, **ऋतुसंहार**को ऋतुवर्णन के नखशिखवर्णनमा समाप्त भएका छन् ? कालिदासका काव्यबाट के पाइन्छ भन्नुभन्दा के पाइन्न भन्नु उपयुक्त होला । यो त सानो निदर्शनमात्र हो । गुणग्राही दृष्टि अपनाएमा माघ, भारवि, श्रीहर्ष, क्षेमेन्द्रका काव्यहरूमा पनि आह्लादक एवं अनुकरणीय गुणहरूका साथै जीवनका निम्ति आवश्यक चरित्रपक्ष र सौन्दर्यबोध सम्बन्धी सम्प्रेषण गरिएको पाइन्छ ।

काव्यमा एउटा पनि दोषको उपेक्षा हुनुहुन्न । दुबी रोग एउटैले पनि शरीरलाई विरूप गराउन सक्छ भन्ने अलङ्कारवादी दण्डीको भनाइ यहाँ मननीय ठहर्छ । **कवि नहुँदैमा पापी होइन्न, न त जीवन अभिशप्त नै बन्छ; समाजबाट दण्डित हुन पनि पर्दैन तर कुकवि हुनु मर्नुबराबर हो** – भामह यसो भन्छन् । कवि धरणीधर कोइरालाको भनाइ यस्तो छ – **ढाँटेढुँटे कवि भए स्वकवित्व छाँटे । सारा समाज अब भ्रष्ट बिगार्न आँटे** । ध्वनिवादी मम्मटको भनाइ यसरी अभिव्यक्त हुन्छ – **रसलाई आघात पारेमा त्यस्तो काव्य दोषी हुन्छ** । आलङ्कारिकहरूका यस्ता अभिव्यक्ति र समीक्षकका भनाइले कालिदास आदिका सर्वथा निर्दुष्ट काव्य पढ्ने केही पाठकवर्गलाई मात्र नभई सम्पूर्ण समाजलाई नै त्याग, उपकार, राष्ट्रप्रेम, सामाजिक मित्रता, कलाप्रियता आदि गुणगण ग्रहण गर्न प्रेरणा दिई उठाउने उदार उद्देश्य लिने कविवर्ग जसको ऋण तिर्न समाज जुगौंजुग सक्तैन, उसलाई अनावश्यक आरोप लगाउनु वास्तवमा पातक बटुल्न खोज्नु नै हो भन्दा आपत्ति नपर्ला । यस महाकाव्यले पनि अरू पूर्वाचार्यकै काव्यको हाराहारीमा कलापक्षका

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साथ दर्शनपक्षलाई पनि उच्च स्थान दिएको पाइन्छ । महाराजा कार्तवीर्यले सम्पूर्ण भूमण्डलका राजाहरूलाई जिती विश्वजित् यज्ञ सम्पन्न गरेपछि सभामा रहेका विद्वद्वर्ग र प्रजागणको सामुन्ने स्नेहमय दृष्टिले हेर्दै भने भन्ने प्रसङ्गमा १६ औं सर्गको ६७ देखि ९८ श्लोकसम्म जगत्, जीव र आत्माका सम्बन्धमा महाकाव्यमा विशद चर्चा गरिएको छ । जसमा महाकविले भनेका छन् – दृश्यमान सबै पदार्थ क्षणिक छन् – मेघमण्डलजस्तै अथवा बत्तीको प्रकाशजस्तै । वस्तु उत्पत्ति भएपछि त्यो दोस्रो क्षणमै नाश हुन्छ, दोस्रो क्षणसम्म रहन्छ भन्ने हो भने पनि तेस्रो क्षणमा नाश हुनैपर्छ । तेस्रो, चौथो क्षणसम्म रहन्छ भने पनि आखिर नाश त हुने नै रहेछ, त्यसकारण सबै अनित्य छ भन्ने बौद्धहरूको क्षणभङ्गवादमा चार दोष देखिन्छन् – **कृतप्रणाशदोष, अकृतकर्मभोगदोष, भवभङ्गदोष र मोक्षभङ्गदोष** । पूर्वपरमाणुको समूल नाश मान्दा गरेको कर्म भोग नहुने भई कृतप्रणाशदोष, उत्तरपरमाणुहरूले भोग गर्छन् भन्दा अकृतकर्मभोगदोष, संसार कर्मफल भोग गर्ने आधार हो तर कर्म नै नरहँदा संसार नै खडा भएन भन्दा भवभङ्गदोष, गरेको कर्मको भोग गर्न नपाउने देखाउँदा मोक्ष पनि छैन या त्यो पनि नाश हुन्छ भन्नुपर्ने स्थिति खडा हुने हुँदा मोक्षभङ्गदोष देखिन्छ । यसैले वैनाशिकहरू (**विगता नासिका यस्य वैनासिक**) नाक नभएका वा नाक गुमाएका कुविचारक भएकाले निर्लज्ज छन् ।

यहाँ कवि यसरी स्पष्ट पार्छन् –

स्मराम्यहं तत्पुरतोऽनुभूतं कृतं मया चेत्यनुसन्दधानः ।
वैनाशिको नासिकया विहीनस्त्रपान्न धत्तेऽनुभवापलापी । (१६/८७)

साङ्ख्यदर्शनको सत्‌बाट सत् जन्मिन्छ भन्ने सत्कार्यवादलाई महाकाव्यले स्वीकार गरे पनि साङ्ख्यदर्शनले प्रकृति र पुरुषमा सधैं भिन्नता देखाउने भएकाले अनि शक्ति-प्रकृति र शक्तिमान्-पुरुषमा अभिन्नता देखाउने काश्मीर शैवदर्शनको मुख्य सिद्धान्त शिवाद्वैतवादभन्दा साङ्ख्यदर्शन विपरीत प्रकृतिको भएकाले यसमा कवि विमति जनाउँछन्: **शक्तिर्न भिन्ना** ....(१६ औं सर्गको ७९ औं श्लोकमा)।

यस्तै वैशेषिक दर्शनको **पीलुपाक** र न्यायदर्शनको **पिठरपाक**को सम्बन्धमा असहमति देखिन्छ । नपकाएको कालो घडा आगोमा पकाएपछि रातो हुन्छ । कालो घडामा रहेका काला परमाणुहरू पर्यन्तमा नष्ट हुन्छन् । त्यहाँ रातो घडा उत्पन्न गराउने कर्ता देखिन्न तैपनि प्राणीहरूद्वारा अदृष्टतावश ईश्वरलाई कर्ताको रूपमा कल्पना गरिन्छ । काम अति छिटो सम्पन्न हुने हुँदा निर्माणप्रक्रिया देखिन्न भन्ने पीलुपाकको पाकप्रक्रियामा नैयायिकहरू आपत्ति जनाउँछन् । उनीहरू भन्छन् – पाक भएर काला परमाणु नाश भएका होइनन्, कालो घडाकै पाक भएको हो । घैंटाको माझमा रहेका प्वालहरूबाट अग्निकण पसेर सबै घडाको रूपलाई रातै बनाएर पकाउँछ ।

कवि लेख्छन् –

निर्युक्तिकोऽयं परमाणुवादः परेऽपि वादाः सदृशा अनेन। (६/८६)

परमाणु नाश हुन्छ भन्ने सिद्धान्त मान्दा परमाणुताको नाश मान्नुपर्ने हुन्छ –

अथांशवत्त्वं यदि पीलुजातेर्गतावतास्याः परमाणुतापि । (१६/१७)

प्रत्यक्ष प्रमाणमात्र मान्ने चार्वाकहरू आफ्नो मत स्थापना गर्न मिल्ने देखिए अरूको मत उदाहरणको रूपमा उल्लेख गर्न अगि सर्छन् । त्यसैले यी वृद्धोक्षा (बूढो गोरु जस्तै) एकोहोरा छन् ।

कर्मलाई ईश्वर मान्ने मीमांसीयमतप्रति अरुचि जनाउँदै कवि लेख्छन्– कर्म जड छ, त्यो चेतनको सत्ताबेगर क्रियाशील हुँदैन । जड कर्मलाई कसरी ईश्वर मान्ने ? अचेतन कर्मले काम गर्छ भन्नु सृष्टि, प्रलय नै छैन भन्नुजस्तै हो । यस्तो भनाइले लोकमा अव्यवस्था खडा गरिदिन्छ (१६/६८-७२)। जीवात्मालाई परमात्माबाट अभिन्न ठानेर मुक्तिको निम्ति प्रयास गर्नुमै जीवनको लक्ष्य रहेको ठान्नेहरू धन्य छन् भन्ने ९६ औं श्लोकको उपसंहार वाक्यले अद्वैत वेदान्तका साथमा भक्तिमार्गलाई पनि लिनुपर्ने तर्क कविले देखाएका छन् भन्न सकिन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महाकाव्यनिर्दिष्ट लक्षणको समग्रनिर्वाह

महाकाव्यका सम्बन्धमा पौरस्त्य वाङ्मयले निर्देशन गरेका समग्र गुण यस काव्यमा भरिपूर्ण छन् । **नैषध**महाकाव्यको प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा आफ्नो महाकाव्यलाई उभ्याउने महाकवि पन्तले लक्षणअनुसार विषयवस्तु समावेश नगर्ने कुरा भएन ।

पुराणग्रन्थ र **महाभारत**को उदात्त कथावस्तुलाई आधार बनाएर कार्तवीर्य राजाको उदयको घटनाक्रम महाकाव्यको विषयवस्तु बनेको छ । यसमा महाकाव्यमा हुनुपर्ने हृदयस्पर्शिता, माधुर्य, प्राञ्जलता, रसपरिपाक, धीरोदात्त नायक, एकवंशी राजाको नेतृत्व, शृङ्गार, वीर, शान्त र करुणमध्ये कुनै एक रसलाई मुख्य रसको रूपमा लिनुपर्ने नियम, रीति, गुण र अलङ्कारको यथोचित सन्निवेश, अङ्गी(प्रधान) रसलाई सहयोग पुग्ने गरी अङ्गरसहरूको ठाउँ–ठाउँमा प्रयोग र प्रकृतिवर्णनमा चमत्कारिता खचाखच भरिएका छन् । साथै विविध छन्दहरूको प्रयोग, सर्गान्तमा पछि हुने घटनाको सूचना, साँझ–बिहान, रात, चन्द्रोदय, मध्याह्न, ऋतु, जलविहार, वन, नदी, युद्ध–यात्रा, सरसल्लाह, विवाह, पुत्रोदय, समुद्रवर्णन तथा चरित्रअनुसार सर्गको नामकरण गर्ने नियम पनि यसमा समाविष्ट छन् । यसअतिरिक्त 'अ' कारदेखि 'ज्ञ' कारसम्म प्रतिअक्षर श्लोकनिर्माण, खड्गबन्ध, त्रिशूलबन्ध, धनुर्बन्ध, सर्वतोभद्र, पादगोमूत्रिका आदि चित्रकाव्यको प्रयोगमा कुशल कलाकारिता देखाउनु कविको अर्को महत्त्वपूर्ण क्षमता मात्र सकिन्छ ।

इतिहासप्रसिद्ध कार्तवीर्यजस्ता परम प्रतापी राजाको मङ्गलकारी चरित्र प्रस्तुत गरेर सुकृतिदत्तले धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष चारै पुरुषार्थ दिने लक्ष्य महाकाव्यको हुनुपर्छ भन्ने स्वाभिमत पनि व्यक्त गरेका छन् ।

प्रकृतिचित्रण

प्रकृतिचित्रण महाकाव्यको मुख्य विषयभित्रै पर्छ । यो महाकाव्यको अङ्ग नै हो । कार्तवीर्य शूर–वीर, विद्वान्, गुणी र विनयी थिए । तदनुसार नै महाकविले रावणजस्ता दुष्ट राजाको दर्पदमनको प्रसङ्गलाई वीररसमा उल्लेख गरेका छन् भने कनकप्रभाको कान्त कमनीय देहलतावर्णनमा मधुरातिमधुर रससम्राट् शृङ्गाररसको प्रयोग गरेका छन् । प्रजाको राजप्रेम देखाउँदा भावध्वनिचमत्कार गगनमा दिनमणिझैं काव्योद्यानमा रससुगन्ध फैलाउँदै बहेको छ । राजामा हुनुपर्ने गुण – धर्मप्रियता, जनप्रेम, भोगयोगवृत्तिता, नीतिअनुसार राज्यसञ्चालन गर्ने प्रवृत्ति, गुरुजनहरूप्रति सम्मान र आश्रितलाई वृत्ति दिनेजस्ता सुन्दर गुण यस महाकाव्यका नायकमा पर्याप्त देखाइएका छन् । विवाहको बेला भोज राजाले दिएका खाद्यपदार्थ नेपाली खाद्यपदार्थसँग मिल्दाजुल्दा देखाइएका छन् । वर–वधूको स्वागतपरम्परा र मङ्गलगानको चर्चासमेत गरी नेपाली परिवेश र सामाजिक परम्परालाई जीवित राख्नसमेत महाकविले महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको स्पष्ट देखिन्छ।

नेपाली सामाजिकता

यसै गरी नेपाली समाजको प्रतिबिम्बन पनि महाकाव्यको अर्को विशिष्ट पक्षभित्र पर्छ । दूधका परिकार – कुराउनी, सिखर्नी आदि; तेलका परिकार– रोटी, मालपुवा, तरकारी आदि; मासुका परिकार– सेकुवा, भुटुवा, झोलमासु आदि; घ्यू, मसला हालेर बनाएका अन्नका परिकार, दूध, दही, घ्यू दिएर गरिने सत्कार, वर–वधूपक्षबाट हुने ठट्यौली आदिले काव्यलाई नेपाली परिवेशसँग नजिक्याएको छ । आफ्नै भौगोलिक परिवेश, जस्तै – बाग्लुङ र त्यस वरपरका भू–भाग र आफ्नो वंशको चरित्र प्रस्तुत गरेर महाकविले नेपाली समाज, साहित्य र संस्कृत वाङ्मयको श्रीवृद्धिमा अतुलनीय योगदान पुऱ्याएका छन् ।

ध्वनि काव्यको आत्मा हो भन्ने साहित्यिक मान्यता छ । लक्षणामूल ध्वनि, अभिधामूल ध्वनि, भावध्वनि र रसध्वनिका विपुल उदाहरण **कार्तवीर्योदय**मा पाइन्छन् । अलङ्कारयोजनामा कवि झन् सिद्धहस्त छन्। श्लेष, पूर्णोपमा, दृष्टान्त, रूपक, अर्थान्तरन्यास आदि शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारका उदाहरणहरू अति मधुर रूपमा यहाँ प्रस्तुत छन् ।

महाकाव्यानुकूल भाषिक प्रयोग

विषयवस्तु महाकाव्यानुकूल छँदैछ, भाषिक ओज पनि यसमा अत्यन्त सशक्त छ । न साह्रै सरल, न त ज्यादै

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कठिन भाषिक स्वरूप महाकाव्यको शरीर बनेको छ भन्नु असान्दर्भिक नहोला । केही पद्यहरू कठिन पनि छन्, तर यसले पनि महाकाव्य सबैले पढ्ने विषयभन्दा पनि विद्वान् भावकले पढ्ने कृति हो भन्ने सन्देश नै प्रचार गर्छ । यसलाई अनुपयोगी भन्न पनि मिल्दैन । फेरि स्तरीयताको कुरो उठ्दा कसैले होच्याउन पनि पाउँदैन । हो, शब्दालङ्कारमा प्रहेलिका, सर्वतोभद्र, खड्गबन्ध, चक्रबन्ध, पद्मबन्ध आदिमा कविले समय खर्च गर्नुभन्दा रचनामा रसमयता भर्न मन दिनुपर्ने निर्देश प्राचीन प्रख्यात आलङ्कारिकहरूले दिएका छन् । **ध्वन्यालोकमा** ध्वनिकार आनन्दवर्धन भन्दछन् -

यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।
शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न जायते ।। (ध्वन्यालोक)

यमक, अनुप्रास आदिको प्रयोगमा कविको प्रयास बढी केन्द्रित हुँदा रसमा व्याघात पर्दछ र पाठकले पनि यमक, खड्गबन्ध आदिको शाब्दिक चमत्कारमा समय, मन र मस्तिष्क केन्द्रित गर्नुपर्ने अवस्थामा अति कमलो मधुरतम शृङ्गारलाई यमकादिले कसरी सहयोग दिन सक्छन् ? रसमा कवि दत्तचित्त बन्दा त्यहाँ अलङ्कारको स्वतः समावेश हुनुपर्छ, अनिमात्र त्यो रसप्रधान र चमत्कारी बन्छ अन्यथा अलङ्कारको रूपमामात्र रहन्छ । त्यसमाथि पनि शब्दालङ्कारले ठाउँ ओगटेको बेला रसको महत्त्व त्यहाँ हुँदै हुँदैन, भएमा पनि गौण रहने कुरा स्पष्ट छ । यो भनाइलाई कविले कतिपय ठाउँमा ध्यान दिएका छैनन् अथवा कम ध्यान दिएका छन् । उदाहरणका लागि सप्तम सर्गमा चित्रकाव्यको निर्माणलाई अघि सार्न सकिन्छ । तर यसमा यिनको मात्र नभई संस्कृत वाङ्मयका मूर्धन्य महारथी व्यास, माघ, भारवि आदिको पनि प्रवृत्ति देखा पर्छ । उनीहरूले पनि आफ्ना महाकाव्यहरूमा एक/दुई सर्ग यस्तै एकाक्षरबन्ध, पद्मबन्ध आदिमा खर्चेका छन् । त्यसकारण यसलाई दोष मान्नुभन्दा महाकविहरूको कलात्मक प्रवृत्ति हो भन्नु उपयुक्त होला । यस्तो भएर पनि भावमा गाम्भीर्य देखाउन, वर्णनमा चमत्कार भर्न, प्रकृतिचित्रणमा स्वाभाविकता ल्याउन, रचनामा सरसता बढाउन अनि समस्त पाठकवर्ग र विद्वान्, सहृदय कविमण्डलीको हृदयमा मधुर भावोद्रेक जगाउन महाकवि सुकृतिदत्त पन्तको **कार्तवीर्योदय** महाकाव्य पूर्ण सफल देखिन्छ ।

निष्कर्ष

कार्तवीर्योदयका प्रत्येक अभिव्यक्तिमा माधुर्यको झङ्कार छ - सङ्गीतको नादझैं । सौन्दर्यको विस्तार छ- कुलीन वधूको शालीनताझैं । विषयवस्तुमा मानवीयता झाँगिएको छ- वसन्तमा पालुवा झाँगिएझैं । मानवीय प्रेम र संवेदनाका आदर्श पक्ष काव्यभरि लवालव भरिएका छन्- आलीको रोपोमा पानी भरिएझैं । कवितामा नजानिंदो सम्मोहन छ, भावमा हृदयपक्षको आकर्षण छ । नेपाली संस्कृतिका विविधरङ्गी फूल गुथिएका छन् माला बनेर- राजकीय उद्यानका पुष्प-परिवारझैं । यिनै कारणहरूले यस महाकाव्यको प्रचार-प्रसार र संरक्षण गर्नु संस्कृत विश्वविद्यालयको मात्र दायित्व नभई राष्ट्रकै दायित्व र कर्तव्यभित्र पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

१. **कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम्** - सम्पादक डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, ने.रा.प्रा.प्र. ।
२. भामह, **काव्यालङ्कारः**, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।
३. दण्डी, **काव्यादर्शः**, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।
४. **कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये दार्शनिकं चिन्तनम्**, कार्यपत्र, प्रा.डा. दुर्गाप्रसाद दवाडी ।
५. **सुकृतिदत्तकृतकार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्थ- चित्रकाव्यविमर्शः**, कार्यपत्र, प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मा उपाध्याय ।
६. **कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रतिबिम्बिता सनातनसंस्कृतिः**, कार्यपत्र, सहप्रा. ध्रुवप्रसाद ज्ञवाली ।
७. **साहित्यदर्पणः**, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाली साहित्यमा साहित्यिक हवाई पत्रिका

- धनराज भट्टराई

भाषामा अभिव्यक्त हुने भाव साहित्य हो । साहित्यको सीधा सम्पर्क मानवको आन्तरिक संवेदनासँग हुन्छ । यो संवेदनशील मानवीय चेतनस्थल पनि हो । अतः साहित्यले बाह्य वस्तुलाई मात्र नियाल्ने नभएर मानव अन्तरमनलाई समेत उद्वेलित गराउँछ । त्यसैले साहित्यलाई एक्सरे पनि भन्न सकिन्छ । कुनै पनि देशको अवस्था के कस्तो रहेको छ भनी जान्नु, बुझ्नु परेमा त्यस देशको साहित्यको अध्ययन गरेमा पनि थाहा पाउन सकिन्छ । अतः साहित्य राष्ट्रविकासको मापदण्ड पनि हो ।

हाम्रो देशमा साहित्यिक पत्रपत्रिकाको इतिहास खास लामो छैन । विसं. १९५५ साल श्रावणदेखि प्रकाशन प्रारम्भ भएको 'सुधासागर' पत्रिका नै नेपालको पहिलो साहित्यिक पत्रिका थियो । १९५८ वैशाखदेखि गोरखापत्रको साप्ताहिक प्रकाशनले यसमा अर्को गहनता थप्न पुग्यो । त्यसपछि क्रमशः नेपाल तथा भारतबाट नेपाली भाषामा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित हुन थालेकाले पाठकहरूले आफ्नो सामान्य साहित्यिक तृष्णा मेटाउन थाले । यसबेला 'सुन्दरी', 'माधवी', 'चन्द्र', 'उदय', 'युगवाणी', 'शारदा', 'उद्योग' आदिजस्ता पत्रिकाहरू प्रकाशित थिए । त्यसो त २००७ सालपूर्व नेपाल तथा भारतबाट प्रकाशित भएका विभिन्न नेपाली पत्रपत्रिकाहरूले एउटा छुट्टै इतिहास नै कायम गरेका छन् ।

प्रजातन्त्रको बहालीपश्चात् अर्थात् विसं. २००७ सालपछि खुला समाज र संस्कारका कारण समाजोत्थान गर्ने चेतनशील युवाहरूको अगुवाइमा धेरै पत्रपत्रिकाहरू जन्मन पुग्छन् । 'जागरण', 'आवाज', 'महिला', 'सेवा', 'राँको', 'जागृति', 'प्रगति', 'झिल्को', 'आह्वान', 'राष्ट्रवाणी'जस्ता पत्रिकाहरू यसै समयका देन हुन् । यसपछि २०१७ सालसम्म प्रकाशनको यही क्रमले नेपाली पत्रपत्रिकाहरूको एउटा लामो सूची नै तयार भएको पाइन्छ । स्तर र चेतनाका हिसाबले पनि यो अवधि अत्यन्त सफल तथा सकारात्मक रहेको छ ।

२०१७ सालमा देशमा नयाँ राजनीतिक व्यवस्थाको सूत्रपात भएपछि नवीन चिन्तन र धाराहरूलाई प्रयोग गरी साहित्य साधनामा कलमहरू जुर्मुराउन थाले । रूपरेखा यसै समयको उपज थियो । यसपछि 'रत्नश्री', –'अरुणोदय', 'सिंहनाद', 'मुकुट', 'भानु', 'बिहान', 'रचना', 'फूलबारी'जस्ता साहित्यिक पत्रिकाहरूले यस समयमा ठूलो साहित्यिक जागरण ल्याउने काम गरे । त्यस्तै अभिव्यक्ति 'नयाँ कविता', 'उज्यालो', 'कविता', 'प्राचीन नेपालधारा', 'मधुपर्क', 'प्रतीक्षा', 'पञ्चामृत', 'पारिजात', 'जस्केलो', 'सिउँढी', 'युगज्ञान', 'सञ्चय', 'प्रतीक'जस्ता पत्रिकाहरू विसं. २०३० को दशकसम्ममा देखापर्दछन् भने त्यसपछि 'गरिमा', 'बगर', 'उन्नयन', 'धुँएत्रो', 'गवेषण', 'मनोभाव', 'गुञ्जन', 'समकालीन साहित्य', 'मूल्याङ्कन', 'हिमाल', 'साधना', 'अप्सरा'', 'युवापत्र', 'नवयुवा', 'ऋतम्भरा', 'मुना'आदि पत्रिकाहरूले भने वर्तमान युगको नै प्रतिनिधित्व गरिरहेका छन् ।

परम्परागत लेखन- प्रणालीलाई परित्याग गर्दै साहित्यका विविध विधामा प्रस्तुतिकरणको नवीन परिपाटी अँगाल्दै नेपाली साहित्य हाल अघि बढिरहेको पाइन्छ । यसै अवस्थामा विभिन्न बिम्ब र प्रतीकहरूलाई अँगाल्दै सैद्धान्तिक आधारमा आबद्ध भई लेखक, कविहरू जुर्मुराउन थालेको पाइन्छ । जसमा विसं. २०१९ को अन्त्यतिर तिलविक्रम नेम्वाङको सम्पादकत्वमा 'तेस्रो आयाम' पत्रिकाको प्रथम अङ्कमै साहित्यमा आयामेली आन्दोलनको घोषणापत्रको प्रारम्भिक चर्चा सुरु हुन्छ । यसैगरी साहित्यिक आन्दोलनकै क्रममा राल्फाली आन्दोलन २०२३, अस्वीकृत जमात २०२६, सडक नाटक अभियान २०४०, सडक कविता क्रान्ति २०३६, तरलतावाद २०४०, साहित्यसञ्चारका

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लागि हवाई आन्दोलन २०४६ आदिले कुनै न कुनै रूपमा नेपाली साहित्यलाई गतिशील बनाउने काम गरेका छन् ।

आन्दोलनकै क्रममा सडक कविता क्रान्तिको लगत्तै पछाडि छपाइमा सरलता, कागजको मूल्यमा कमी, रचना सङ्कलनमा छरितोपन आदि कारणले नेपाली साहित्यमा 'बान्की', 'कणिका', 'गुलाफ'जस्ता लघु अथवा गोजीपत्रिकाहरू निस्के र ती पत्रिकाहरू नेपाली साहित्यमा लोकप्रियता प्राप्त गर्न निकै सफल पनि भए । यसको पहिलो श्रेय प्रथम गोजी पत्रिका 'बान्की'का सम्पादक हरिभक्त कटुवाललाई जान्छ ।

वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनबाट देशमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना भएपश्चात् साहित्यिक क्षेत्रमा पनि यसले केही हलचल ल्यायो । यसै अवधिमा थुप्रै साहित्यिक हवाई पत्रिकाहरू पनि प्रकाशनमा आए । २०४६ साल माघ १ गते साहित्य सञ्चारको लागि हवाई आन्दोलनको नाम दिएर आफ्नो घोषणापत्रसहित हवाईपत्रमा साहित्यिक रचना छापेर साहित्यिक पत्रले प्रथम अङ्क प्रकाशित गऱ्यो । यसपछि लगत्तै इन्द्रेणी, साहित्य, उपमा, हिमाली प्रवाह, कनिका, प्रयास, फूलवारी, विष्फोट, छावा, ऐजेरू, सन्देश, फड्को, जमर्को, शब्द सङ्ग्राम, कोसेली, पल्लव जस्ता साना पानामा अङ्कित पत्र र हवाई पत्रिकाहरू लाममा आइपुगे । यिनीहरू सबैमा स-साना कविता, मुक्तक, लघुकथा, नाटिका, अन्तर्वार्ताहरू आदि प्रकाशित छन् । यसै क्रममा सस्तो, सर्वसुलभ तथा आफूलाई सहरभन्दा गाउँमुखी बनाई अरूभन्दा अलि भिन्न प्रकारले चिनिएर छुट्टै घोषणापत्रसहित साहित्यसञ्चारका लागि हवाई आन्दोलन नामकरण गरी स्तरीयतालाई मध्यनजर राखी प्रकाशित भयो 'साहित्यपत्र' । यसै साहित्यिक पत्रको यहाँ एक समीक्षात्मक चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

विषयप्रवेश

१. हामी साहित्यको मरिकुच्चे भारी बोकेर गाउँ-गाउँ र बस्ती-बस्तीसम्म पुग्न उत्सुक छौं ।
२. तर बाटो अनकन्टार छ र अप्ठ्याराहरू यत्रतत्र छन् ।
३. अनि हामीसँग सातु, सामल र पोकापन्तराहरू पनि पर्याप्त छैनन् ।
४. तैपनि हामी आफ्नो उत्सुकता मेट्न प्रतिबद्ध छौं ।
५. परिणामः गन्तव्यसम्म पुग्न सकिने हो होइन, त्यो त तपाईंहरूकै सहयोगमा भर पर्दछ ।

वि.सं. २०४६ साल माघ १ गते मुहूर्तको सह-प्रकाशन साहित्य सञ्चारको लागि हवाई आन्दोलनको घोषणा गरेर साहित्यिक पत्रले आफ्नो सम्पादकीयमा उक्त बुँदा अभिव्यक्त गरेको हो । नगेन्द्रराज रेग्मी, विष्णु आभूषण र श्याम भट्टराईको संयुक्त सम्पादनमा प्रकाशित उक्त पत्रिकाले आफ्नो चारवर्षको अवधिमा आफूलाई स्थापित गरेर आन्दोलनको विसर्जन गरेको थियो । यो साहित्यिक पत्र प्रकाशनको पृष्ठभूमि पनि आफैंमा रोचक छ – 'साहित्यसञ्चारका लागि हवाई आन्दोलनको प्रारम्भिक दिनहरू सम्झन्छौं । देशमा प्रजातन्त्रप्राप्तिको लागि एकातिर जनआन्दोलनको वातावरण तयार हुँदै थियो –तीस वर्षीय पञ्चायती शासनको विरुद्धमा । त्यस्तै साहित्यलाई पेवा बनाउने सहरी वातावरणको सङ्कीर्णताविरुद्ध विद्रोह समेटेर हामी साहित्यसञ्चारमाा नयाँ अभियान सोच्दै थियौं । अझ भन्ने हो भने खोटाङ जिल्लाको छोरम्बु गाविसअन्तर्गत शान्ति निमाविको प्राङ्गणमा बसेर हाम्रा बीचमा एउटा समझदारी बन्यो । हवाई पत्रमा साहित्यिक रचना छापेर पाठकसम्म लैजाने । संयोग नै मानौं, २०४६ साल फागुन ७ गतेदेखि देशव्यापी जनआन्दोलनको लहर चल्यो । यता २०४६ माघ १ गते हवाई आन्दोलनको रूप लिएर साहित्यिक पत्र गाउँगाउँ, बस्तीबस्ती साहित्यिक खुराकहरू बटुलेर अनगिन्ती पाठकहरू खोज्दै चाहार्दै हिंड्न थाल्यो ।[१] यसरी राजधानीबाट प्रकाशन गरेर वितरण गर्ने कार्यको थालनी सर्वप्रथम 'साहित्यिक पत्र'ले सुरु गऱ्यो ।

यो साहित्यिक पत्रकाल अवधिका दृष्टिले नितान्त छोटो समय हो । तर पनि यसले यस छोटो अवधिमा देखाएको छुट्टै प्रविधि, प्रयास, नवीन चिन्तन र किफायती माध्यमबाट आफूलाई स्थापित मात्र गरेन अरूलाई प्रेरणा, विकास र प्रोत्साहन दिनसमेत सफल देखायो । त्यसो त यसभन्दा अगाडि यस्ता प्रयासहरू अन्यत्रबाट नभएका पनि

१. *साहित्यिक पत्र , वर्ष ४, अङ्क १६, माघ २०४९ (प्रतिबिम्ब स्तम्भ)*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

होइनन् । तर ती प्रयासहरू अधिकांश रूपमा व्यक्तिगत रचना मात्र प्रकाशन गरी विज्ञापन गर्नमै सीमित रहेको पाइयो । अथवा अझ भनौं, ती केवल आफ्नै यश, कामुकताबाट प्रेरित देखिए । तर 'साहित्यिकपत्र'को प्रकाशनले त्यो सीमित र संकीर्ण घेरालाई तोडेर विद्यमान साहित्यमा भैरहेका आन्दोलन वा वाद र आयामहरूसँग सरोकार नराखी साहित्य, साहित्यकार र पाठकहरूका बीच बिनामूल्य वा मौद्रिक हिसाबकिताबको व्यवहारभन्दा पर साहित्यिक पत्रको हवाई माध्यमद्वारा निश्चित समयसम्मक लागि होइरहने सञ्चार अभियान हो[२] भन्दै आफूलाई अरू स्पस्ट्याएको छ, (जसले साहित्यकारहरूसम्म पुगी उनीहरूका रचना) सिर्जनालाई विकट गाउँबस्तीका पाठकसम्म पुऱ्याउन ठूलो योगदान दिन सफलता प्राप्त गऱ्यो ।

'साहित्यिक पत्रले आफूलाई एउटा पत्रिकामा मात्र सीमित नराखी आन्दोलनको रूपमा समेत अघि बढायो । साहित्य सञ्चारका लागि हवाई आन्दोलन भन्ने नाम दिँदै साहित्यसञ्चार समूहको समेत गठन गर्नथाल्यो । विकट र दुर्गम गाउँ बस्तीबस्तीसम्म यसले आफ्नो-आफ्नो पदचाप पुऱ्याउन थाल्यो । यस आन्दोलनका बारेमा स्पष्ट पार्दै भनिएको छ- 'हामी समय-समयमा काठमाडौंबाट आ-आफ्नो गाउँमा जाने गर्छौं, गाउँले साथीभाइहरू हाम्रो प्रत्यागमनमा उत्सुकताको नजरले घेर्न आइपुग्छन् । आ-आफ्ना चाखका विषयमा सोध्छन् । ती विषयमध्ये साहित्य पनि पर्छ ।' काठमाडौंमा हजारौं प्रति निस्कने विभिन्न साहित्यिक पत्रिकाहरू त्यहाँ एउटा पनि पुगेका हुँदैनन् । हामीले साथमा लगेका केही प्रतिहरू बडो चाख मानीमानी पढी सिध्याउँछन् । त्यसपछि लामो अन्तरालसम्म चुपचाप । हामी गाउँमा रहँदासम्म अत्यन्त व्यग्र हुँदै साहित्यिक भावना भएका साथीभाइहरू साहित्यसम्बन्धी विविध जिज्ञासाहरू राख्छन् । उनीहरूको साहित्यिक जिजीविषा र लगाव देख्दा लाग्छ- हामी नआएसम्म तिनीहरूले कसरी मन थाम्न सके हुन् । तर हामी पनि केही समयमै त्यहाँको नीरस वातावरणबाट उकुसमुकुसिएर साहित्यलाई पेवा बनाउने सहरतिर लाग्छौं । यसरी लामो अन्तरालसम्म यो क्रम दोहोरिरहँदा हामीले अठोट गऱ्यौं कि - किन साहित्य सञ्चारको लागि कुनै किफायती माध्यम नखोज्ने ? जसबाट गाउँ र सहरलाई केही हदसम्म भए पनि निरन्तर जोड्न सकियोस् । त्यही अठोटको परिणाम हो - साहित्यसञ्चारका लागि हवाई आन्दोलन ।[३]

यसरी यो आन्दोलन चलाउनुपर्ने कारणबारे सम्पादकले यी अभिव्यक्तिहरू प्रकट गरेका हुन् । आन्दोलन भन्ने बित्तिकै निश्चित सर्त, सीमा, नियम र प्राप्त हुने उपलब्धिको आँकलन गरिएको हुन्छ । यो आन्दोलन पनि साहित्यिक क्षेत्रमा देखा परेका विभिन्न खाले आडम्बर र विकृतिविरुद्ध नजानिँदो पाराले लक्षित छ ।

ग्रामीण र विकट क्षेत्रमा साहित्य पुग्न नसकेको तत्कालीन परिवेशविरुद्धमा यो केही हदसम्म केन्द्रित पनि देखिन्छ । साहित्य सहरको मात्र पेवा जस्तो देखिँदो छ र ग्रामीण क्षेत्रमा लेखनकार्यलाई प्रेरणा, प्रोत्साहन दिएको छैन भन्ने भाव यसबाट स्पष्ट झल्कन्छ ।

वर्तमान साहित्यिक परिवेशले राजधानी र केही प्रमुख सहरको सीमालाई नाघ्न नसक्नुको विरुद्धमा आफ्नो सामर्थ्यले भ्याउने हदसम्म यो हवाई आन्दोलन सुरु भएको हो ।[४] यस आन्दोलनको सुरुवातपछि यसका पाठकहरूलाई पनि साहित्यिक नशा लाग्न थाल्छ । जसको फलस्वरूप उनीहरू यस आन्दोलनलाई साथ दिँदै, प्रोत्साहित पार्दै साहित्यिक पत्रिकाकै अनुसरण गरेर अरू थुप्रै पत्रिकाहरू प्रकाशन गर्न थाल्छन् । नभन्दै आन्दोलन जुनसुकै क्षेत्रमा होस्, त्यो सधैंभरि सीमित व्यक्तिहरूको हातमा मात्रै स्थिर रहँदैन । त्यसैले साहित्यसञ्चारका लागि हवाई आन्दोलनमा सहभागी हुन उत्सुक साहित्यकारहरूका लागि साहित्यिकपत्रमा प्रकाशित हुँदै रहने निश्चित सर्त र सीमामा रहेर जोसुकैले आफ्नो कार्यक्षेत्र सम्पन्न गर्न सक्नेछन्[५] भन्दै यसले अरूलाई मार्ग प्रशस्त गरेको छ । यसको घोषणापत्रमा

---

२. *साहित्य सञ्चारको लागि हवाई आन्दोलन घोषणापत्र २०४६ (परिभाषा 'क' बाट)*
३. *साहित्यिक पत्र, वर्ष ४, अङ्क १६, माघ २०४९ (सम्पादकीयबाट)।*
४. *साहित्यिक सञ्चारका लागि हवाई आन्दोलन, घोषणापत्र २०४६।*
५. *पूर्ववत्।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आबद्ध भएर ती पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित भएका नभए पनि त्यसको मूल भावलाई भने तिनीहरूले अवश्य समेटेको पाइन्छ। साहित्यिक पत्रले खनेको गोरेटोलाई अरू फराकिलो बनाउँदै अरू पृष्ठहरू थपिएछन् । धेरै सुन्दर फूलहरू फुलेछन् । पाठकका घर ठेगाना खोज्दै रोमाञ्चकारी साहित्यिक सन्तुष्टि अब हामीले पनि अनुभूत गर्न थाल्यौं – 'सन्देश', 'शब्द सङ्ग्राम', 'फूलबारी', 'पल्लव', 'फड्को', 'प्रयास' र यस्तै अन्य थुप्रै हवाई पत्रिकाहरू प्रकाशित भए र हुँदैछन्।[६] यसरी आफ्नो छुट्टै पहिचानका साथ साहित्य सञ्चार आन्दोलन संस्थागत हुँदै साहित्यको फूलबारी रङ्गीदै, फक्रिँदै अघि बढिरहेको थियो।

२०४७ साल आश्विन २० गते खोटाङ जिल्लाको बतासे गाविसको जनता मावि भण्डारीडाँडाको प्राङ्गणमा साहित्यसञ्चारका लागि हवाईआन्दोलनको विचारगोष्ठी सम्पन्न गरिएको थियो । जसमा गाउँगाउँदेखि उत्सुकताका साथ साहित्यप्रेमीहरूको उपस्थितिका बीच कवि गोष्ठीको समेत आयोजना गरेको थियो।[७] साहित्यले प्रमुख सहरको सीमालाई नाघ्न नसक्नुको विरुद्धमा यो साहित्य सञ्चारको लागि हवाई आन्दोलनको स्थापना भएको कुरा आन्दोलनकारीहरू बताउँछन् । उक्त गोष्ठीमा विभिन्न वक्ताहरूबाट यसरी गाउँगाउँमा आई जनतालाई साहित्यका बारेमा जानकारी दिई निःशुल्क साहित्यिक हवाईपत्र केन्द्रबाट ठेगाना–ठेगानामा वितरण गर्नु निश्चय नै आन्दोलनकारीहरूको सराहनीय कार्य हो र यस्तै गरी अन्यत्र पनि यस्ता विचार गोष्ठीहरू सम्पन्न गर्ने तथा ग्रामीण क्षेत्रमा साहित्यको चेतना जगाउनु पर्ने विचार व्यक्त गरियो ।[८] यस्तै अन्य जिल्लाहरूबाट पनि यस्तो विचारगोष्ठीको कार्यक्रम राख्न यस समूहलाई आह्वान गरिएको थियो । त्यसअनुरूप उदयपुर जिल्लाको गाइघाट बजारमा पनि त्यसको केही समयपछि साहित्यिक पत्रले आफ्नो दोस्रो विचारगोष्ठीको आयोजना गऱ्यो । यसले पनि यस आन्दोलनलाई अझ प्रोत्साहित बनायो । फलतः २०४८ साल भाद्र ९ गते साहित्य सञ्चार समूहको गठन गरियो । यो अभियानलाई अरू सशक्त र प्रभावकारी बनाउन यस कार्यले सफलता पुऱ्यायो । साहित्यले प्रमुख सहरहरूको घेरालाई नाघ्न नसकेकाले साहित्यलाई गाउँगाउँ, कुनाकाप्चा सम्म पुऱ्याउने र नवप्रतिभाहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्यले सुरु गरिएको यो साहित्यिक आन्दोलनलाई नयाँ प्रयोगको रूपमा लिइएको छ।[९] यस आन्दोलनले जिल्लाका साहित्यकार र साहित्यप्रेमीहरूमा नयाँ उत्साह र जाँगर अभिवृद्धि गरेको छ ।[१०]

घोषणापत्रले यस कार्यलाई प्रभावक बनाउँदै अगाडि बढाउन केही सैद्धान्तिक नियमहरू पनि बनाइएको छ । जसअन्तर्गत यस सम्बन्धमा स्पष्ट पार्दै भनिएको छ – 'आन्दोलन चाहे जुनसुकै क्षेत्रमा होस् केही सैद्धान्तिक नियम र प्रतिबद्धताका आधारमा यथास्थितिका विरुद्ध अगाडि बढेका यस्ता क्रियाकलापलाई जनाउनेछ – जसले परिणाममा आफ्ना केही मूल्य र मान्यताहरूलाई अस्तित्वको रूपमा देख्न चाहन्छ । हामीले पनि केही सैद्धान्तिक नियम र प्रतिबद्धताका साथ आफ्ना केही मूल्य र मान्यता स्थापित भएको देख्न चाहँदै नेपालका सन्दर्भमा वर्तमान साहित्यिक परिवेशले भ्याउने हदसम्म यो हवाई आन्दोलन सुरु गरेका हौं । आन्दोलन चाहे जुनसुकै क्षेत्रमा होस् साहस, त्याग र लगनशीलता हुनुपर्छ, त्यसलाई हामी लठ्ठी, आकाश र नदीजस्तै दृढ, फराकिलो र गतिशील सम्झी अवलम्बन गर्न प्रतिबद्ध छौं ।'[११] यसरी आफूलाई स्पष्ट पार्दै यो अभियान पाठकहरूका घर, ठेगाना खोज्दै लभभग ५ वर्षसम्म नेपाल अधिराज्यभर फैलियो । त्यसमा पनि मुख्य सहरी क्षेत्रका पाठकसाहित्यकारभन्दा पनि विकट गाउँबस्तीका पाठकहरूलाई यसले आफ्नो केन्द्रबिन्दु बनायो । प्रापकले यस पत्रको ठूलो स्वागत गरे । आन्दोलनकारीहरू अझ उत्साहित हुँदै गए। अन्ततः पाठक अथवा प्रापक स्वयंले पनि यस्ता हवाईपत्रहरू प्रकाशित गर्दै आफ्ना साहित्य रचनाहरू रसास्वादन गर्न थाले ।

यस आन्दोलनले आन्दोलनको क्रममा प्रतिपादन गरेका केही सैद्धान्तिक नियमहरू यसप्रकार छन् –

- नेपालको दुर्गम र विकट क्षेत्रलाई केन्द्रस्थल बनाउनु,

---

६. *साहित्यिक पत्र, वर्ष ५, अङ्क १९, माघ २०५०*

७. *साहित्यिक पत्र,वर्ष ४ अंक १६, माघ २०४९ (प्रतिबिम्ब– १बाट)*

८. *गोरखापत्र दैनिक २०४७ कार्तिक १९ गते।*

९. *राष्ट्रपुकार साप्ताहिक 'खोटाङमा हवाई आन्दोलन', वर्ष २१, अङ्क १३, २०४७।*

१०. *सत्ता साप्ताहिक 'साहित्यमा हवाई आन्दोलन, १३ कार्तिक २०४७।*

११. *साहित्य सञ्चारका लागि हवाई आन्दोलन, घोषणापत्र, २०४६।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

- प्रापकभन्दा प्रेषक क्रियाशील रहनु,
- निःशुल्क र सर्वसुलभ उपलब्ध गराउनु,
- व्यक्तिको उपस्थितिमा भएको प्रतिक्रियालाई भन्दा लिखित हवाई प्रतिक्रियालाई आधिकारिक प्राथमिकता दिइनु,
- हवाई माध्यमलाई अख्तियार गर्नु,
- हवाई आन्दोलनको स्वरूपको व्यापकता नै आफ्नो अभिष्टि हुनु,
- आन्दोलन चाहे जुनसुकै क्षेत्रमा होस् त्यो सधैंभरि सीमित व्यक्तिहरूको हातमा मात्र स्थिर रहँदैन ।

यसरी यो आन्दोलनले नेपालको राजधानी र प्रमुख सहरहरूका सीमालाई नाघेर दुर्गम र विकट गाउँ बस्तीहरूसम्म साहित्यिक परिवेश फैलियोस भन्ना खातिर साहित्य सञ्चारको सजिलो र किफयती माध्यम बनिरहने उद्देश्यले यसलाई स्थापित गराइछाड्यो । यसले आजसम्म आफूलाई २२ अङ्कमा मात्र सीमित गरे पनि नेपाली साहित्यमा नौलो प्रयोग गर्दै विविधता, गहनता र सक्रियता प्रदान गर्न समर्थ भएको देखिन्छ ।

साहित्यिक पत्रले समेटेका मुख्यमुख्य स्रष्टा तथा विधाहरू यसप्रकार छन् –

(क) अन्तर्वार्ता

- परशु प्रधान
- वाशु शशी
- माइकल हट
- वानीरा गिरी
- शैलेन्द्र साकार
- दिनेश अधिकारी
- ध्रुवचन्द्र गौतम
- विष्णुविभू घिमिरे
- शरच्चन्द्र वस्ती
- नगेन्द्रराज शर्मा
- विश्वविमोहन श्रेष्ठ

(ख) कथा

- वेञ्जु शर्मा
- ध्रुव सापकोटा
- देवेन्द्रप्रताप शाह
- इस्माली
- गोविन्द गिरी प्रेरणा
- राजु मस्ताना
- ठूलो भाइ
- अशेष मल्ल
- किशोर पहाडी
- शिवकुमार देवान
- विश्वम्भर चञ्चल
- श्रवण मुकारूङ
- मधुवन पौडेल
- सिल्भिया श्रेष्ठ
- उदय क्षितिज
- अमीर निशाचर
- रमेशप्रसाद सागर
- अज्ञान श्रेष्ठ
- फक्जलइमान मल्लिक

(ग) निबन्ध

- हरि बन्दी
- राधेश्याम भट्टराई
- शङ्कर थपलिया

(घ) कविता/गीत/गजल

- प्रह्लाद पोखेल
- विष्णु आभूषण
- हरि मञ्जुश्री
- वाशु शशी
- ज्ञानेन्द्र श्रेष्ठ 'विवश'
- दिलीप श्रेष्ठ
- त्रिचन्द्र श्रेष्ठ 'प्रतीक्षा'
- विवश वस्ती
- होमप्रसाद 'गृहस्थी'
- धर्मेन्द्र झा
- पेशल आचार्य
- प्रोल्लास सिन्धुलीय
- भावेश भुमरी
- कविता राई

(ङ) शुभकामना/सन्देश/संस्मरण

- कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान
- रमेश विकल
- शङ्कर कोइराला
- यज्ञनिधि दाहाल
- मोहन कोइराला
- ईश्वरवल्लभ
- मञ्जुल
- शैलेन्द्र साकार
- फणीन्द्र नेपाल

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नरशिखित्रयी-स्मृतिसन्दर्भ

२०५९/११/१३ गते ब्रह्मलीन हुनुभएका संस्कृत, संस्कृति र साहित्यको फाँटमा अद्वितीय योगदान गर्ने नेपाल आमाका सपूत वाग्देवतावतार महापुरुष

योगी नरहरिनाथ

२०५९/७/१८ गते दिवङ्गत हुनुभएका प्रसिद्ध इतिहासकार र ज्योतिर्विद्याका समुन्नायक सारस्वत पुरुष प्राध्यापक एवं

प्राज्ञ नयराज पन्त

र

२०५९/६/२९ गते दिवङ्गत हुनुभएका विशिष्ट कलासाधक एवं प्रसिद्ध साहित्यकार कलापुरुष

प्राज्ञ लैनसिंह बाङ्देल

को पुण्यस्मृतिमा उहाँहरूको जीवनी र योगदानसम्बन्धी लेख-रचनालाई यस प्रभागमा समावेश गरिएको छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रद्धा-कुसुमाञ्जलि

आफ्नो अनुपम विद्यासाधना, गहन गवेषणा र पारदर्शी कलासाधनाद्वारा नेपाल आमाको सोहश्रृङ्गार गरी नेपाल राष्ट्रको गौरव गरिमा बढाउने यशस्वी, नरशिखित्रयी, सारस्वत पुरुषहरू क्रमश: - ब्रह्मलीन योगी नरहरिनाथ, स्वर्गीय प्राध्यापक एवं प्राज्ञ नयराज पन्त र स्वर्गीय प्राज्ञ लैनसिंह बाङ्देल वि.सं. २०५९ सालमा कीर्तिशेष हुनुभएकोमा उहाँहरूको आत्माको चिरशान्तिको कामना गर्दै श्रद्धा-कुसुमाञ्जलि समर्पण गर्दछौं।

- सम्पादकसमूह

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कीर्तिर्यस्य स जीवति*

- सम्माननीय डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

विश्वको एक मात्र हिन्दुराष्ट्र नेपालले आज मात्रै होइन अपितु हजारौं वर्ष पूर्वदेखि आफ्नो अनुपम प्राकृतिक सुषमा विश्वलाई प्रदान गर्दै आएको कुरा हाम्रो प्राचीन इतिहासले प्रस्ट्याउँदै आएका प्रमाणहरू प्रस्ट छन्। यसमा सन्देह गर्ने अवसर छैन। नेपाललाई किरातदेश, पाशुपतक्षेत्र, हिमवत्प्रदेश, नेपालदेश आदि अनेक नामले पुकारिन्थ्यो। यस देशमा रणवांकुरे वीर किरात राजामहाराजाहरूले शारान गरेका थिए। त्यसैले त हिमालय जस्तै देखिने दुर्ग अर्थात् किल्ला र राजभवन बनाएर बसोबास गर्ने रणवांकुरे योद्धा किरातहरूको वर्णन आजभन्दा पाँच हजार वर्ष पुरानो **महाभारत**मा प्रस्टरूपमा महर्षि व्यासले उल्लेख गर्नुभएको छ। यिनीहरूको आफ्नै धर्म छ। प्राचीन आर्यसंस्कृति छ। आफ्नै इतिहास छ। आफ्नै शासन पनि छ। प्राचीन आर्यसंस्कृति नै हिन्दुसंस्कृति हो र हिन्दुसंस्कृतिलाई नेमुनिदेखि लिएर गोपालवंश, किरातवंश, लिच्छविकिरातवंश, मल्लकिरातवंश र शाहवंशसम्मले संरक्षण गर्दै आएका छन्। साथै एकफेर लङ्का, बर्मा, थाइल्यान्ड, इन्डोनेसिया, इराक, इरान, इजिप्ट, ग्रीक, दक्षिण अफ्रिका, अमेरिका, चीन, रुस, जापान आदि विश्वका अनेकौं राष्ट्रहरूमा हिन्दुसंस्कृतिको साम्राज्य थियो। यसका प्रमाण ती राष्ट्रहरूमा प्राप्त भएका पुरातत्त्वहरू नै छन्। ती देशहरूमा प्राप्त भएका वास्तुकला, मूर्तिकला, संस्कृतभाषामा लेखिएका शिलालेख तथा भाषावैज्ञानिक आदि प्रमाणहरूले त्यहाँ हिन्दुसंस्कृति हजारौं वर्षसम्म रहेको बुझिन्छ। रोम, ग्रीक, मिश्र तथा नील नदी र नदीका घाटीहरूमा प्राप्त भएका शिव, विष्णु, देवी, गणेश, सूर्य आदि हिन्दु देवीदेवताहरूका मूर्ति, स्वस्तिक, चक्र, त्रिशूल आदि चिह्नहरू यसका प्रमाण छन्। परन्तु आज हिन्दुराष्ट्र एक मात्र नेपाल रहेको छ। हिन्दु क्षत्रिय राजा पनि केवल एक मात्र नेपालमा रहेका छन्। शाहवंशको परम्परा हेर्दा लमजुङका कुलनन्दन शाहदेखि प्रारम्भ भएको देखिन्छ। परन्तु गोर्खाको खड्का मगर राजालाई परास्त गरेर द्रव्य शाह गोर्खाका प्रथम शाहवंशी राजा भए। यसै शाहवंशमा देशलाई एकसूत्रमा बाँध्ने दूरदर्शी, शूरवीर, प्रतापी श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह भए। पृथ्वीनारायण शाहले छिन्नभिन्न भएको नेपाललाई गोरक्षनाथ र मनकामनादेवीको अनुकम्पाले एकीकरण गर्ने अठोट गरे। यो प्रतिज्ञा आफ्नै शासनकालमा धेरै मात्रामा पूरा भए पनि शेष रहेको आफ्नै कान्छा छोरा बहादुर शाहले पूरा गरे। त्यसपछि एकफेर नेपालको सीमाना फेरि पूर्वमा सिक्किम तथा पश्चिममा कुमाउ, गढवाल, हिमालचप्रदेशको नाहुन, सोलन, मण्डी, सुकेत आदि पाँचवटा राज्य नाघेर काँगडासम्म पुगेको थियो। वीर बलभद्रले जर्नेल जिलेस्पीलाई मारेपछि अक्टरलोनी जिलेस्पीको पदमा जर्नेल भएर आएपश्चात् नेपाललाई दशा लाग्यो। त्यसपछि पश्चिमको काँगडा छोडेर आजको महाकाली नदीलाई नेपालको सीमाना बनाउन बाध्य हुनुपर्‍यो भने पूर्वमा मेची खोलादेखि केही पूर्वलाई सीमाना बनाउनु पर्‍यो। दक्षिणमा सुनौली सीमा मान्नु पर्‍यो। पाँच सय माइल पूर्व-पश्चिम र उत्तर-दक्षिण सय, असी, सत्तरीदेखि चालीस माइलसम्मको सीमानाभित्र पर्ने चौध अञ्चल पचहत्तर जिल्ला तथा लगभग चार हजार गाउँ रहेको विश्वको एक मात्र हिन्दुराष्ट्र नेपालमा सबैभन्दा पश्चिमको ठूलो नदी कर्णाली हो। यसै कर्णाली अञ्चलमा नेपालको सबैभन्दा ठूलो राराताल पनि छ। हिमालयको काखमा प्रकृति सुन्दरीले सिँगारिएका पर्वतमालाहरू छन् भने वनराजिले सुशोभित डाँडा-काँडा, खोला-नाला, पाखा-पखेरा, लेक-बेसी, छहरा-पहरा, झर्ना-ताल, पोखरी, इन्द्रेणीको स्वाँलो यस देशका विशेषता भएका छन्। कतै घाम, कतै पानी, कतै डम्म कुहिरो, कतै गुराँस, कतै डाँफे, नवरङ्ग ! यस्ता-यस्ता अनेकौं विशेषताहरूले विभूषित यस अञ्चलको कालिकोट जिल्लाको लालुगाउँमा नेपाल आमाको सपूतले जन्म लियो।

* *'योगी नरहरिनाथ अभिनन्दन ग्रन्थ'बाट साभार उद्धृत ।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वि.सं. १९७१ मा भारद्वाज गोत्रीय ऋक्सेन थापा कुलमा बलवीरसिंहको जन्म भयो।[१] माताको नाम श्रीमती गौरीदेवी थियो। साथै पिताको नाम श्रीललितसिंह थियो। श्रीमती गौरीदेवी र ललितसिंहका १२ सन्तानहरूमध्ये जेठी शशिकला हुन्। भाइहरू जेठा मानसिंह, माहिला बलवीरसिंह, साहिँला दलवीरसिंह, काहिँला करवीरसिंह, राहिँला गजवीरसिंह, कान्छा रत्नसिंह हुन्। बलवीरसिंह र रत्नसिंहबाहेक अरू भाइ बाल्यावस्थामै बिते। होनहार बिरुवाको चिल्लो पात भने जस्तै बालक बलवीरसिंहको आठै वर्षमा व्रतबन्ध गरिदिएका थिए। व्रतबन्धका साथै आमा गौरीदेवी र पिता ललितसिंहले माहिँला छोरा बलवीरसिंहलाई ठूलो वर्णमालाबाट प्राथमिक शिक्षा दिन थाले। होनहार अप्रतिम प्रतिभाका धनी बालक बलवीरसिंहले चाँडै नै ठूलो वर्णमालाको पाठ सिध्याए। यस पढाइमा **मातृसमो गुरुर्नास्ति** शास्त्रले भने झैं आमाको ठूलो प्रेरणा र आशीर्वाद प्राप्त भयो। त्यसैले उनको नौ वर्षको उमेरमा जुम्ला, चौधान, खलङ्गा वटुक भैरवनाथ सिद्ध चन्दननाथ भाषा पाठशालामा प्रवेश भयो। सरस्वतीका वरदहस्त प्राप्त गरेका वटु बलवीरसिंह त्यहाँ पनि सबै सहाध्यायीहरूलाई उछिनेर अगाडि बढे। त्यतिखेर बालक बलवीरको उमेर तेह्र वर्षको थियो। त्यहाँका तात्कालिक महन्त क्षिप्रानाथ त्यो प्रतिभालाई देखेर प्रसन्न हुनुभयो।

गुरुपरम्परा र शिक्षा

घरबाट प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गरेर भाषा पाठशाला जुम्लामा पनि बलवीरले पूर्वजन्मको संस्कार उद्बुद्ध गरेर देखाएपछि त्यहाँका तात्कालिक महन्त श्री क्षिप्रानाथजी प्रभावित हुनु स्वाभाविकै थियो। महन्त क्षिप्रानाथ भारतको उदयपुर राज्यमा जन्मेर जुम्लाको प्राकृतिक सौन्दर्य अवलोकन गर्न पुग्नुभएको थियो। तेह्र वर्षको बालक बलवीर भविष्यमा गुरु गोरखनाथको प्रतिमूर्ति हुने देखेर सनातन वैदिक हिन्दुधर्म, हिन्दुसंस्कृति र हिन्दुराष्ट्रको रक्षाको लागि तेह्र वर्षकै बाल्यावस्थामा महन्त क्षिप्रानाथजीले नाथसम्प्रदायमा बालक बलवीरसिंहलाई दीक्षित गराउनु भयो। यसरी बलवीरसिंहको दोस्रो आध्यात्मिक जन्म भयो। अब जन्मेको बलवीरसिंह नामको स्थानमा 'योगी नरहरिनाथ' योगपट्ट भयो। त्यसपछि विधिवत् कर्मले योगी नरहरिनाथ हुनुभयो। शिक्षामा आमा गौरीदेवीको ठूलो प्रेरणा थियो। त्यसैले जुम्ला भाषा पाठशालाको अध्ययन समापन भएपछि वि.सं. १९९६ सालमा नेपालको राजधानी काठमाडौंमा गोरक्षनाथमठ मृगस्थली, सिद्धाचलमा निवास गर्न पुग्नुभयो। हेर्दा साधारण लागे पनि आफ्ना सम्प्रदायका विद्वान् गुरु क्षिप्रानाथबाट योगी नरहरिनाथले **लघुकौमुदी, अमरकोश, चण्डी, गीता** आदि ग्रन्थहरू योग्यताका साथ अध्ययन गर्नुभयो। यति अध्ययनले मात्रै पनि प्रतिभाका धनी नरहरिनाथले ऊहापोह गरेर त्यतिखेर विद्वत्समाजलाई आश्चर्यचकित पारिदिनुभएको थियो। एउटा मुखालेले भनेका थिए-

यह मत पूछो कि उसकी सूरत कैसी थी।
खण्डहर ही बताती है कि इमारत बुलन्द थी।।

यो न सोध कि उसको सुन्दरता कस्तो थियो ? भत्केको पुरानो खण्डहरले नै बताउँछ कि आफ्नो सृजनाकालमा यो घर भव्य, सुन्दर र अनुपमेय थियो। यो ऊर्दूको शायरीलाई ८२ वर्षको उमेरमा पनि योगीजीले सार्थक पारिराख्नुभएको थियो। परन्तु यतिले मात्रै सन्तोष गरेर बस्नु हराम हो भन्ने सिद्धान्तलाई मनमा राखेर गुरु क्षिप्रानाथको आदेश लिएर हरिद्वार, मायापुरी योगाश्रममा उच्चकोटीको अध्ययन गर्न पुग्नुभयो। योगाश्रम संस्कृत विद्यालयका संस्थापक महन्त पूर्णनाथ अत्यन्त प्रभावशाली व्यक्तित्व थिए। त्यस बेला पन्ध्र-बीस मनसम्म शुद्ध दूध कराहीमा खारिरहन्थे। त्यही दूध बेलुका विद्वान् अध्यापक तथा विद्यार्थीहरूलाई वितरण गरिन्थ्यो। त्यस विद्यालयका प्रिन्सिपल प्रधानाध्यापक महामहोपाध्याय

१. *यस लेखभित्र परेका जन्मस्थान, मिति, माता, पिता, गोत्र आदि समग्र सामग्रीहरू योगीजीसँग बेलाबखतमा क्रमशः लिएको अन्तर्वार्ता हो। ग्रन्थहरू र पत्रपत्रिकाहरूको साल मिति भने प्रकाशित ग्रन्थहरू एकै स्थानमा प्राप्त हुन सम्भव नभएको हुनाले प्रयोग गर्न सकिएन। स्वयं पाठकहरूले तत् तत् ग्रन्थहरूबाट प्राप्त गर्नुहुनेछ।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्रव्येश झा जस्ता प्रखर पाण्डित्यका सूर्यहरूले पढाउने गर्दथे। यस्तो विद्यालयमा योगीजीले स्वतन्त्ररूपमा समग्र व्याकरण तथा दर्शनहरू महामहोपाध्याय द्रव्येश झासँग पढ्नुभयो। साहित्यशास्त्रका प्रखर विद्वान् पं. ज्ञानीराम शास्त्रीसँग पनि व्याकरण, काव्यसाहित्य पढ्नुभयो। त्यसपछि मात्र विद्यानगरी वाराणसीमा योगीजीको आगमन भयो। वाराणसीमा गोरक्षटिल्ला मैदागिनीमा नाथ सम्प्रदायका प्रख्यात विद्वान् शास्त्रार्थमहारथी योगी शङ्करनाथ फलेग्रही, महामहोपाध्याय हरिहर कृपालुसँग सम्पूर्ण **सिद्धान्तकौमुदी** तथा **महाभाष्यप्रथमाह्निक** र **वाक्यपदीय** ब्रह्मकाण्ड पढ्नुभयो। यो अध्ययन वि.सं. १९९२–९३ तिर गर्नुभएको हो। त्यसपछि योगीजी **साधु समाज**का साथ भ्रमणमा निक्लनु भयो। भ्रमण गर्दै जाँदा पञ्जाब लाहोरमा पुग्नुभयो। परन्तु पढाइ छोड्नु भएन। त्यसैले लाहोर प्राच्य विद्यापीठका प्राचार्य तात्कालिक प्रिन्सिपल महामहोपाध्याय माधव भण्डारीसँग मम्मटको **काव्यप्रकाश** र बाणभट्टको **कादम्बरी** पूर्वार्ध र अन्य दार्शनिक विषयहरू पढ्नुभयो। यस्तै केशवदेव गौडासँग पनि पढ्नुभएको थियो। योगीजीको व्याकरणमा प्रक्रियांशको ज्ञान अत्यन्तै सुदृढ देखिन्छ। एकफेर आफ्नै गुरु शङ्करनाथ फलेग्रहीसँगको घटना कलमीलाई झलझलती याद आइराखेको छ। त्यो के हो भने यसै कलमीको प्रशस्तिमा फलेग्रहीजीले एउटा श्लोक लेखेर सुनाउनुभयो। त्यो श्लोक सुन्नेबित्तिकै त्यस श्लोकमा योगीजीले वैयाकरणसम्बन्धी गल्ती देखाउनुभयो। त्यसलाई फलेग्रहीजीले स्वीकार गर्नुभयो। त्यसैले उहाँलाई लरतरो वैयाकरणहरूले छुन सक्दैनथे।

यसरी आफ्नो प्रतिभाको विस्तार गर्दै जाँदा कैयौं असहिष्णु प्रतिपक्षी भए भने कैयौं परम मित्रहरूको रूपमा परिणत भए। त्यो योगीजीको विद्यार्थीजीवनको दिनचर्या थियो। यसै रीतिले अध्ययन गर्दै जाँदा वि.सं. १९९५ मा सरस्वती संस्कृत महाविद्यालय, लुधियानाबाट शास्त्री परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभयो। विशेष गरेर प्राचार्य विश्वनाथ प्रभाकर आदिका सान्निध्यमा रहेर साहित्यादि षड्दर्शनको अध्ययन गर्नुभएको हो। यो समय योगीजीको विद्यास्फुरणको चरमचुली थियो। शास्त्रार्थ, कविता, निबन्धलेखन प्रतियोगिता आदिमा योगीजी आफ्ना सहाध्यायीहरूलाई उछिनेर प्रथम हुनुहुन्थ्यो। योगीजीको यो प्रतिभा केही वर्षपछि समग्र पश्चिमोत्तर भारतमा फैलियो।

परन्तु योगीजीलाई यस अध्ययनले आत्मशान्ति मिलेन र वैदिक वाङ्मयको अध्ययनले तिर्खा मेट्न फेरि गुरुकुल काँगडी विश्वविद्यालय, हरिद्वारमा आउनुभयो। त्यतिखेरका भारतप्रख्यात आर्यसमाजका विद्वान् जगदेवजी विश्वविद्यालयको उपकुलपति हुनुहुन्थ्यो। जगदेवजीले योगीजीको अप्रतिम प्रतिभालाई देखेर आफ्नो विश्वविद्यालयको सर्वश्रेष्ठ प्रिय छात्र बनाउनुभयो। **विद्या कालेन पच्यते**का अनुसार अब योगीजी शार्दूलका चालमा वैदिक वाङ्मयमा प्रवेश गर्नुभयो। वैदिक वाङ्मयका कर्णधार जगदेव आदि गुरुजन थिए। **ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद** चारै वेदहरूका प्रसिद्ध सूक्त, अनुवाक्, कण्डिका तथा मन्त्रहरू उपकुलपति जगदेवजीले पढाउनुभयो भने **शतपथब्राह्मण, तैतिरीयब्राह्मण, ऐतरेयब्राह्मण, ताण्ड्यब्राह्मण, गोपथब्राह्मण** आदि ग्रन्थ अन्य गुरुजनले पढाएका थिए। वेदार्थ जान्ने मुख्य व्याकरण, प्रातिशाख्य, निरुक्त, कोषादि योगीजीले पहिले नै पढिसक्नुभएको थियो। अब के थियो र **मन्त्रब्राह्मणोर्वेदनामधेयम्** को अनुसार अध्ययन गरेर वि.सं. १९९७ मा वेदालङ्कार परीक्षा उत्तीर्ण गर्नुभयो। अब अरू शास्त्रहरूमा जस्तै योगीजी वैदिक वाङ्मयमा पनि निखारिएका विद्वान् हुनुभयो। यसरी शास्त्री र वेदालङ्करको योग्यतम उपाधिले विभूषित भएर पनि योगीजीलाई सन्तोष भएन। अध्ययनको क्रम जारी नै रह्यो। निरन्तर अनुसन्धान गर्दै रहनु र आजीवन विद्यार्थी तथा आजीवन पदयात्री, आजीवन ब्रह्मचारीका साथै आजीवन आर्षवाङ्मयको अध्ययन उहाँको व्रत थियो।

शैवागमको शोधखोज

अब समग्र वेदशास्त्रहरूको निर्णय दिन सक्ने योगीजी आफू योगी भएर शैवदर्शनको अध्येता बनेर विशेष गरेर शैवागम तथा शैवदर्शनको शोधखोजमा लाग्नुभयो। यस अवसरमा रावलपिण्डी (पाकिस्तान) मोतीनाथ संस्कृत विद्यालयको पुस्तकालय तथा रघुनाथ संस्कृत कलेजको पुस्तकालय (जम्मुकाश्मीर) साथै मूल्तान, पेशावर आदिका पुस्तकालय

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदिमा हस्तलिखित शैवागमहरूको अध्ययन गर्नुभयो। यसरी शैवागमको पत्ता लगाएर अब योगीजी कर्मयोगीको क्षेत्रमा उत्रिनुभयो। यस बीचमा ग्रन्थहरूको रचना र अनुवादहरू पनि निरन्तर हुँदै जाने गर्थे। यसरी विद्यार्थीजीवनदेखि कर्मक्षेत्रमा उत्रन्जेलसम्म दर्जनौं दर्जन साना-ठूला किताब, पुस्तक, ग्रन्थहरू निक्लिसकेका थिए। यसरी गोरक्षसम्प्रदायको श्रीवृद्धिका साथै समग्र ओङ्कार परिवारको हित र हकको लागि सदैव कटिबद्ध रहनुहुने योगीजी निरन्तर भीष्मपितामहकै भाति अग्रगामी हुनुहुन्थ्यो। शैव, वीर शैव, काश्मीरी शैवागमादि शैवहरूमा पनि अनेक भेद र उपभेद छन्। ती सबैको दार्शनिक परिभाषा पनि अनेक छन् तथा पूजापद्धति पनि केही न केही फरक छन्। जीव, ब्रह्म, प्रकृति, जगत्, मोक्षको विषयमा पनि शैव दार्शनिक सिद्धान्तहरूमा केही न केही भिन्नता रहेकै देखिन्छ। परन्तु योगीजीले शिवगोरक्षाशैवागममा विशेष अनुसन्धान गर्नुभएको छ। यस विषयमा योगीजीले चाहनुभएको भए अवश्य पनि पीएच.डी. तथा डी.लिट् को उपाधि मिल्ने थियो। भारतका विश्वविद्यालयहरूले सहर्ष दिने थिए। नेपालमा भने त्यतिखेरसम्म विश्वविद्यालय नै स्थापना भएको थिएन।

खोज तथा अनुसन्धान योगीजीलाई आवश्यक थियो। उपाधिको चाहिँ आवश्यकता थिएन। त्यसैले उपाधिको वास्तै गर्नुभएन। हो पनि, ज्ञानको सामुन्ने कुनै पनि उपाधि तुच्छ छन्।

योगीजी र कर्मवीर महामण्डल

अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।। *रामायण सारसङ्ग्रह, २१ पृष्ठ ।*

हे लक्ष्मण ! यो स्वर्णमयी लङ्का जति नै राम्रो भए पनि मलाई मन पर्दैन किनभने आफ्नी आमा र जन्मभूमि स्वर्गभन्दा पनि महान् छन्। यसलाई चरितार्थ गर्दै योगीजी भारतमा उच्च शिक्षा पाए पनि आफ्नै मातृभूमिलाई माया गरेर आफ्नै देशको सेवा गर्न नेपाल पस्नुभयो। यद्यपि नेपाल छोडेर भारततिर लागेका दण्डीस्वामी नरहरितीर्थ, दण्डीस्वामी देवकीनन्दन, तपोवनस्वामी, महामण्डलेश्वरस्वामी कृष्णानन्द गिरीलगायत अरू विद्वान् साधु, सन्त, महन्तहरूमध्ये महामण्डलेश्वर, डा. महीधराचार्य तपस्वी, स्वामी दिव्यानन्द न्यायमीमांसा वेदान्ताचार्य, महन्त स्वामी रामप्रपन्नाचार्य, हयग्रीवाचार्य, व्याकरणाचार्य, एम.ए., स्वामी काशिकानन्द वेदान्ताचार्य, पूर्णब्रह्मशास्त्री प्रणामी वेदान्त सांख्ययोगाचार्य, स्वामी वासुदेवानन्द गिरी व्याकरणाचार्य, स्वामी कैलासानन्द आदिले मान-सम्मानका साथ आनन्दपूर्वक दिन बिताएका थिए र छन् भने योगी नरहरिनाथजी यी सुखसयलको टण्टा छोडेर आफ्नै मातृभूमिमा बस्नुभयो। मातृभूमिमा हुने अपमान मेरो सम्मान हो। मेरो देशले गरेको अपमान मेरो ठूलो सम्मान हो। मेरो देशको कारावास भगवान् कृष्णको जन्मभूमि हो भन्ने योगीजी आजीवन विद्यार्थी, आजीवन पदयात्री, सनातन वैदिक हिन्दुधर्मका सजग प्रहरी, नेपाल जननीको आँसु पुछ्नलाई भारतमा आफ्नो अध्ययन समाप्त गरेपछि 'धुरुधुरु नरोऊ आमा तिम्रो आँसु पुछेर छाडौंला' भन्ने जनकविकेशरी धर्मराज थापाको गीतको भावनाअनुरूप योगीजी नेपालमा फर्कनुभयो। यो विश्वको एकमात्र हिन्दुराष्ट्रको सौभाग्य थियो।

यसरी योगीजी वि.सं. १९९७ सम्ममा सिंहगर्जनाका साथ भारतका विद्यालय, महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरूमा अध्ययन, अध्यापन, कविता, भाषण, शास्त्रार्थ आदिमा दिनचर्या व्यतीत गरेपछि नेपालमा पनि त्यही जोश, जाँगर, त्यही व्यक्तित्वको साथ कार्यक्षेत्रमा उत्रिनुभयो। **कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः** (शु.य.वे. ४०/२) श्रुतिप्रमाणका अनुसार कर्म गर्ने अठोट गर्नुभयो। **योगः कर्मषु कौशलम्** भन्ने स्मृतिवचनलाई पनि भगवद्वचन मानी कर्म गर्नुमा कुशलता नै योग भनेर कर्मक्षेत्रको पृष्ठभूमि बनाउन थाल्नुभयो। परन्तु **सङ्घे शक्तिः कलौ युगे** भन्ने नीतिवचनलाई पनि शिरोधार्य नगरी नहुने हुँदा वि.सं. २००७ सालमा पावन पाशुपतक्षेत्र मृगस्थली सिद्धाचल गोरक्षपीठमा विधिवत् कर्मवीर महामण्डलको स्थापना गर्नुभयो। **सङ्घं शरणं गच्छामि** भन्दै भगवान् बुद्धले सङ्घको स्थापना गरेका थिए। वैदिक

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सनातन हिन्दुधर्मको रक्षा तथा राष्ट्रसेवा आदि प्रमुख उद्देश्यले स्थापित कर्मवीर महामण्डल संस्थाका संस्थापक स्वयं योगी नरहरिनाथजी हुनुभयो भने यस संस्थाका उद्घाटनकर्ता चौतरिया राजेन्द्रविक्रम शाह प्रमुख अतिथि थिए। कर्मवीर महामण्डलको प्रथम अध्यक्ष दण्डकेशर थापा, महासचिव श्यामबहादुरसिंह थापा तथा सचिव सुन्दरप्रसाद शाह, कार्यालय सचिव नरेन्द्रमानसिंह बस्नेत र वरिष्ठ सदस्य चौतरिया नारायणजङ्ग शाह आदि थिए। यस संस्थाले निकै ठूलो काम गरेको थियो। परन्तु उत्थान र पतन भनेको प्रकृतिको नियम हो। पहिरो जाँदा हातले थाम्ने तागत कसैको हुँदैन। कर्मवीर महामण्डलको इतिहास भने सुरक्षित छ।

बृहद् आध्यात्मिक परिषद् र योगीजी

अकर्मण्य व्यक्तिलाई भाग्यले पनि साथ दिँदैन। भाग्य छ भन्दैमा डोकोमा दूध दुहुने मानिस मूर्ख हो। **उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः** उद्योगीलाई लक्ष्मी स्वयं वरण गर्न जान्छिन्। अल्छीलाई फर्केर पनि हेर्दिनन्। यी शास्त्रवचन र नीतिवाक्यहरूलाई योगीजीले आत्मसात् गरिसक्नुभएकै थियो। कार्यक्षेत्रमा उतार्न मात्र शेष थियो। त्यही उद्देश्यपूर्तिका लागि वि.सं. २०२१ सालमा एक सम्मेलन गरियो र वि.सं. २०२२ साल चैत्र १ गते अध्यात्मनगर, दाङमा विधिवत् **बृहद् आध्यात्मिक परिषद्** संस्थाको स्थापना योगीजीले गर्नुभयो। यस स्वर्णमय पावन अवसरमा संस्थाको उद्घाटन गर्ने प्रमुख अतिथि तथा संरक्षक श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र वीर विक्रम शाह होइबक्सन्थ्यो भने नेपाल राष्ट्रका प्रख्यात विद्वान् पण्डितराज सोमनाथ सिग्देल **बृहद् आध्यात्मिक परिषद्**का प्रथम अध्यक्ष हुनुभयो। त्यसपछि सूर्यविक्रम ज्ञवाली, मित्रराज शाही र पद्मप्रसादकै अनन्य शिष्य श्रीकृष्ण मिश्र अध्यक्ष भएका थिए। सचिव पुष्करनाथ ठाकुर, डा. काशीराज आदि थिए। कोषाध्यक्ष भने बदलिएनन्। लामो समयसम्म जर्नेल शारदाशमशेर राणा नै यस पदमा कार्यरत रहे। यस संस्थाको स्थापना योगीजीले यसरी गर्नुभयो। स्वयं राजा संरक्षक फेरि त्यसमा महामहिमामण्डित पण्डित विद्वान्हरू अध्यक्ष थिए। यस संस्थामा अरू लब्धप्रतिष्ठ कैयन् व्यक्तिहरू सदस्य थिए।

नेपालमा संस्कृत विश्वविद्यालय र योगीजी

योगीजी विद्वान् मात्रै हुनुहुन्थ्यो। राष्ट्रवादी, भाषावैज्ञानिक, साहित्यिक, दार्शनिक, प्रायः समस्त वैदिक वाङ्मका चिन्तनशील, मननशील र अध्यवसायी विद्वान् हुनहुन्थ्यो। विशेष गरेर इतिहास र भाषाविद् योगीजीलाई छिमेकी राष्ट्र भारतका विद्वान्हरूसँग तुलना गर्दा जोडी पाउन सकिँदैन। यस कलमीले भारतका प्रकाण्ड विद्वान्हरूसँग सकारात्मक र नकारात्मक दुबै पक्षलाई राखेर धेरै पटक तुलना गरिसकेको छ। यस्ता अतुलनीय व्यक्तिलाई पनि नेपाली आमाले जन्माइछन् भनेर कलमीलाई ठूलो आश्चर्य लाग्छ। नढाँटी पक्षपातरहित भएर भन्नुपर्दा आज जो महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय उभिएको छ त्यसको घडेरी योगी नरहरिनाथ नै हुन् भन्नुमा अत्युक्ति हुने छैन।

योगीजीले समस्त लौकिक र वैदिक वाङ्मय तथा संस्कृतको सुरक्षाका लागि संस्कृत विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने निश्चय गर्नुभयो। **शिवसङ्कल्पमस्तु**को आधारमा वि.सं. २०२३ सालमा योगीजीले बेलझुन्डी, दाङमा **नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय**को स्थापना गर्नुभयो। प्रारम्भिक **संस्कृत विश्वविद्यालय** सञ्चालन गर्दा प्रथम प्रधानाचार्य आचार्य पूर्णचन्द्र ढुङ्गेल भए भने सहायक प्राचार्य गोपाल ज्ञवाली भएका थिए। साथै विश्वविद्यालयका सचिव देवमणि देवकोटा थिए। देवमणिजीले सबैभन्दा धेरै योगीजीको साथमा घुमेर सहयोग गर्नुभएको कुरा योगीजी बताउनुहुन्थ्यो। योगीजीका अरू पनि सहयोगीहरू धेरै थिए। संस्कृत विश्वविद्यालय स्थापना गरेपछि योगीजी जिउज्यान लगाएर विश्वविद्यालय सञ्चालन गर्न लाग्नुभयो। स्वयं योगीजीले घुमीघुमी संस्कृत विश्वविद्यालयका लागि पाँच हजार बिघा भूमि एकत्र गर्नुभयो। यात्राका लागि घोडा पनि जोड्नुभयो। हेमन्तपुर तथा बर्लेनी चोकका जनताले योगीजीलाई भूमिदान दिएका थिए।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

थारू समाज तथा पर्वते समाज दुबै समाजले मुक्तहस्तले संस्कृत विश्वविद्यालय चलाउनका लागि योगीजीलाई भूमिदान दिएका थिए। यसरी निरन्तर **चरैवेति चरैवेति चरन्वै मधु विन्दते** भन्ने श्रुतिवचनलाई सार्थक पार्दै हिँड्दा योगीजीले भारत र नेपालका विद्वान्हरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने विचार गर्नुभयो। यस काममा योगीजी 'एकै तीरले दुई सिकार' किम्बदन्ती सार्थक पार्ने अठोट गर्नुभयो।

विद्वत्परिषद् र योगीजी

एक त योगीजीले वर्षौं भारतमा बसेर महामहोपाध्याय द्रव्येश झा, महामहोपाध्याय हरिहरकृपालु, महामहोपाध्याय माधव भण्डारी, उपकुलपति जगदेव, शास्त्रार्थमहारथी शङ्करनाथ फलेग्रही, आचार्य विश्वनाथ प्रभाकर, पं. ज्ञानीमय आदि जस्ता दिग्गज विद्वान्हरूको ज्ञानगङ्गामा डुबुल्की लगाइसक्नुभएको थियो। अब नेपालका विद्वान्हरूका साथ भारतीय विद्वान्सँग शास्त्रीय ज्ञानगङ्गामा डुबुल्की लगाउने प्रबल इच्छा हुँदा योगीजीले विद्वत्परिषद्को आयोजना गर्नुभयो। यो एक्काइसौं शताब्दीको रफ्तारमा नेपालको पहिलो विद्वत्सम्मेलन थियो। यो सम्मेलन वि.सं. २०२३ साल वैशाख महिनामा भएको थियो। न्यायरत्न, नव्यन्यायाचार्य, दर्शनालङ्कार पद्मप्रसाद भट्टराईलाई छोडेर त्यतिखेर नेपालका संस्कृतका प्रसिद्ध विद्वान्हरू प्रायः सबै दाङको विद्वत्सम्मेलनमा उपस्थित थिए। विद्वत्सम्मेलनको उद्घाटन तत्कालीन श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र वीर विक्रम शाहको करकमलबाट भयो। त्यस दिनका सभापति पण्डितराज सोमनाथ सिग्देल हुनुभयो। त्यस दिनका मञ्चसञ्चालक गङ्गाधर पराजुली थिए। भारतका प्रख्यात विद्वान्हरूमध्ये प्रख्यात विद्वान् रामराज्य परिषद्का संस्थापक करपात्री स्वामी, प्रख्यातदण्डी स्वामी नारदानन्द, कलमीका गुरु मीमांसाचार्य मीमांसारत्न एस. सुब्रह्मण्य शास्त्री आदि अनेक भारतबाट राप्ती अञ्चल दाङमा पुगेका थिए। विद्वत्सम्मेलन सरस्वतीका वरदहस्तहरूको सम्मेलन प्रतीत हुन्थ्यो। एकभन्दा एक विद्वान्हरूको संस्कृत भाषामा सारगर्भित भाषण सुन्न पाइयो। यस सम्मेलनमा कलमीको विद्यार्थी अवस्थाको संस्कृत भाषामा भाषण गर्ने प्रबल इच्छा थियो। तर सभापति पण्डितराज तथा मञ्चसञ्चालक गङ्गाधर पराजुलीले पटक्कै अवसर दिएनन्। मेरो देश, मेरो राष्ट्रमा मैले संस्कृत भाषामा भाषण गर्न नपाउँदा मन-मस्तिष्कमा सदाका लागि गाँठो बनिरह्यो। त्यो आज पनि फुकाउन सकेको छैन। जेहोस् यस विद्वत्सम्मेलनको संयोजक-संस्थापक पनि योगीजी नै हुनुहुन्थ्यो। मैले बुझ्दा यस सम्मेलनमा राजनातिक गन्ध पसिसकेको थियो।

स्वयं योगीजी के हुनुहुन्थ्यो ? त्यो कलमीलाई थाहा हुन सकेन। तर निकट भविष्यमा **नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय** बन्ला, फुल्ला, फल्ला भन्ने आशाचाहिँ कलमीलाई कमै लागेको थियो। भयो पनि त्यस्तै। कलमी तथा गुरु सुब्रह्मण्य शास्त्री वाराणसी प्रस्थान गऱ्यौं। परन्तु नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको भविष्य अनिश्चित रहेको कुरा कर्णपरम्परा र समाचारपत्रहरूमा पढ्न र सुन्नमा आउँथ्यो। एक दिन योगीजीले दाङ मात्र होइन अपितु नेपाल छोडेर भारतमा शरण लिनुपऱ्यो। परन्तु जे भए पनि आज जो महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय चलिरहेको छ, त्यो योगीजीकै महान् परिश्रमको फलस्वरूप उभिएको छ भन्दा अत्युक्ति नहोला। त्यसमा तन, मन, धनले योगीजीलाई साथ दिनेहरूको पनि कमी थिएन भने उतिखेरै योगीजी र योगीजीको कामलाई जरो न पात गरी उखेलेर फ्याँक्नेहरूको पनि कमी थिएन। तर त्यो पनि हेर्दाहेर्दै समय आयो । दाङ, बेलझुन्डीलाई तिलाञ्जलि दिनुपऱ्यो। घर, कटेरा, पाँच हजार बिघा भूमि, घोडा आदि सबै सम्पत्ति छोडेर नाङ्गै खुट्टा खाली हात योगीजी वाराणसी, दिल्ली आदिमा कैयौं महिना भ्रमण गर्दै जानुभयो। नखाई, नपिई, घामपानी नभनी हिँडिरहनुभयो। यस्तो साधना र तपस्या गर्ने नेपाली आमाको अर्को छोरा जन्मेला कि नजन्मेला भन्न गाह्रो छ।

सरयू संस्कृत विश्वविद्यालय र योगीजी

वि.सं. २०२९ तिर नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको रूपरेखा छिन्नभिन्न भएपछि वि.सं. २०२९ असोज महिनाको गोरक्षटिल्ला मैदागिनी वाराणसीमा अतिथिकक्षमा योगीजी दोस्रोपटक भेट हुनुभयो। म आठ–नौ बजेतिर कुनै कामले

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यहाँ गएको थिएँ। सोमनाथ योगीले भने 'योगी नरहरिनाथ आए है' त्यसपछि म सिधा त्यहाँ गएँ। योगीजी बस्नुभएको थियो। साथमा आचार्य पूर्णचन्द्र ढुङ्गेल हुनुहुन्थ्यो। त्यस दिन योगीजीले हिन्दुको लक्षण सोध्नुभयो। कलमीले भन्यो -

हिनोति धर्मविज्ञानं नयत्यात्मानमुन्नतिम् ।
दुनोति दुष्टवृत्तिस्थं स वै हिन्दुरिति स्मृतः ।। – शाकपुणि निरुक्तम्

यो महर्षि शाकपुणिको हिन्दुलक्षण सुनाएपछि योगीजीसँग धेरै कुरा भए। भेटघाट हुँदै रह्यो। तर पछि योगीजीसँग झन्डै डेढ वर्षजति भेटघाट भएन। कलमीको शाङ्करवेदान्ताचार्यको अन्तिम परीक्षा थियो। वि.सं. २०३० फागुनको महिना भागीरथी गङ्गाको पुलिनस्थित उदासीन संस्कृत कलेजको छात्रावासमा बिहान सात बजे गुञ्जेश्वर चौधरी आदिलाई साहित्याचार्य अन्तिम वर्षको **रसगङ्गाधर** पढाइराखेको थिएँ। बाहिर कोही विशिष्ट व्यक्ति आएर उभिएको सङ्केत कसैले गरे, परन्तु कलमी खुरुखुरु पढाउँदै गयो। नदेखे पनि कलमीले भित्र आएर बस्ने सङ्केत अलि ठूलो आवाजमा गऱ्यो। तथापि कोही भित्र नआएको हुनाले फेरि पढाउने काममा कलमी व्यस्त रह्यो। परन्तु पाठ सकिएपछि विद्यार्थीहरू बाहिर निस्किए। कलमी बिहानको आफ्नो खाजा खान लाग्दा त फुत्त योगीजी भित्र पस्नुभयो। मलाई आश्चर्य लाग्यो। यत्रो ठूलो नाम चलेको व्यक्तित्व आज कसरी एउटा विद्यार्थीको कोठामा पाल्नुभयो ? भनी सोधनी गर्दा योगीजीकै विद्यार्थी धनबहादुर पनि कुम्लो बोकेर मुख सुकेको, अनुहार बिग्रेको अवस्थामा देखा पऱ्यो। कलमीले भित्र आएर बस्ने सङ्केत गरेपछि आएर बस्यो। भएको चना बाँडीचुँडी खाएपछि योगीजीले धनबहादुरको कुम्लोबाट केही पर्चाहरू निकाल्नुभयो। कलमीको नाम लेख्दै योगीजीले कलमीतिर केही पर्चाहरू दिँदै जानुभयो। कलमीले पढ्न थाल्यो। त्यसै पर्चामा **सरयू संस्कृत विश्वविद्यालय** खुल्यो। सबै कक्षा अर्थात् मध्यमा, शास्त्री, आचार्य कक्षाका छात्रहरू प्रवेश पाउन सक्ने छन् भन्ने सूचना त्यसमा लेखिएको थियो। त्यो पर्चा पढेर कलमी आफ्नो पाठ्यक्रमको ग्रन्थ मधुसूदन सरस्वतीकृत **अद्वैतसिद्धि** अध्ययन गर्न लाग्यो। कलमीको अध्ययन गर्ने कार्यक्रम देखेर भन्नुभयो- '**भवान् इदानीमेव चलतु सरयूसंस्कृत विश्वविद्यालयं प्रति।**' कलमीले भन्यो- '**इदानीं मम समयो नास्ति, आचार्यान्तिमवर्षीया परीक्षा सन्निकटे आगता, परीक्षामुत्तीर्य तदनन्तरमेवागमिष्यामि।**'

परन्तु योगीजीले नेपाली भाषामा भन्नुभयो- 'तपाईंले उपकुलपति भएर विश्वविद्यालय चलाउनुपर्ने र मैले अरू व्यवस्था गर्नुपर्ने छ, यो सहयोग तपाईंले दिनुपर्छ ।' कलमीले भन्यो- 'परीक्षा नदिएसम्म एकपल पनि यताउता समय नष्ट गर्ने मन छैन।' लामो कुराकानीपछि परीक्षा दिएपछि **सरयू संस्कृत विश्वविद्यालय**मा आउने वाचाबन्धन भयो र बाटोखर्च २०० भा.रु. दिनुभयो। कलमीले बाटोखर्च लिन मानेन। तर योगीजी मान्नु भएन। आखिरी परीक्षापछि विश्वविद्यालयको उपकुलपति पदमा जाने वाचा भयो। यसरी कलमी उपकुलपति पदको बाचामा बाँधियो। त्यस बेला वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयका परीक्षा नियमले निर्धारित समयमा हुने गर्थे। त्यस वर्ष अप्रिलको महिनामा परीक्षा भयो। कलमीले सबै परीक्षा दियो। अन्तिम दिन संस्कृत भाषामा वाक्परीक्षा हुन्थ्यो। वाक्परीक्षा भएको दिन कलमीले **सरयू संस्कृत विश्वविद्यालय** जाने निश्चय गऱ्यो। भोलिपल्ट बिहानै ब्राह्ममुहूर्तमा वाराणसी यानालयबाट कलमी उत्तरप्रदेशको राजधानी लखनऊ प्रस्थान गऱ्यो। लखनऊबाट पनि महर्षि पतञ्जलिको जन्मभूमि गोनर्द अर्थात् गोण्डा प्रस्थान गऱ्यो। गोण्डाबाट बहराइच प्रस्थान गऱ्यो। बहराइचबाट नानपारा, मिहिरपुरुवा हुँदै कतर्नियाघाट, त्यसपछि बिच्छियामा गिरजापुरी पुगियो। यो विश्वविद्यालयको भूमि भारत र नेपालको सीमानामा भारतभित्र पर्ने भूमि नै बिच्छिया हो। सरयू नदीको तटमा बसेको भूमि चारैतिर घनघोर जङ्गलको माझमा पर्छ र शारदा नहर परियोजनाले बनाएर छोडेको खाली घरहरूमा त्यहाँका चिफ इन्जिनियर मलखानसिंह जैनसँग वार्ता गरेर ती खाली भवनहरूमा नै अध्यापक निवास, छात्रावास, कर्मचारीआवास तथा उपकुलपतिको आवास योगी नरहरिनाथले घोषणा गर्नुभएको थियो। कलमी थाकेको हुनाले तीन दिनसम्म आराम गर्दै बस्यो। कलमीले त्यहाँको वातावरण र आयव्यय आदि सबै कुरा बुझ्दै रह्यो। स्वस्थ

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भएपछि योगीजीले भन्नुभयो - **भवान् उपकुलपतिपदे नियुक्तः।** कलमीले भन्यो- **नियुक्तिपत्रादिकमस्ति वा केवलं मुखेनैव।** यो शब्द सुनेपछि योगीजीले कलमीलाई उपकुलपतिको नियुक्तिपत्र लेखेर दिनुभयो।

त्यसपछि जोडतोडले विश्वविद्यालय चलाउने तरखरमा लागियो। अर्थसंवर्द्धनका लागि बहराइचका डालमीया सेठ, अमर दालमीलवाला गोपालजी, नेपालगंजका कृष्णगोपाल टण्डन, गोव्रेलाका चौतरिया नारायणजङ्ग शाह आदि प्रमुख व्यक्तिहरूको सभा गरेर आर्थिक स्थिति सुधार समिति बनाइयो। त्यस सभामा धोबिनीपुरका राजा दमनध्वजलाई फट्कार पनि कलमीले लगाउनुपर्‍यो। यता कलमी उपकुलपति बनेपछि योगीजीको घोषणाले विद्यार्थीहरूको संख्या पाँच सय पुगिसकेको थियो। परन्तु शास्त्री तथा आचार्यका विद्यार्थी थोरै सङ्ख्यामा थिए। अरू तहमा विद्यार्थी धेरै थिए। अझै बढ्दै थिए। उता प्राध्यापक, अध्यापकहरूको पनि आवश्यकता थियो। कलमीले सहाध्यायी पं. वेणीमाधव ढकाललाई हृषीकेश कालिकमली विद्यालयबाट साहित्यविभागाध्यक्षको पदमा बोलाएँ। महीदेव मिश्र, गुञ्जेश्वर चौधरी आदि न्याय, व्याकरण, वेद, वेदान्त, ज्योतिष, तन्त्रागम, पुराणेतिहास, साङ्ख्ययोग, अंग्रेजी आदि विविध विषयका प्राध्यापकहरूलाई सरयू संस्कृत विश्वविद्यालयमा तत् तत् विषयको अध्यापनकार्यको लागि अनुरोध गरें। कलमीको अनुरोधमा लखनऊ विश्वविद्यालयका प्रसिद्ध विद्वान् आनन्द झा आदि आएर केही दिन बसेर गए। हप्ता दिनभित्रै २५ जना जति अध्यापकहरू नियुक्तिका लागि उपस्थित भए। केही नियुक्त भए। तर विश्वविद्यालयको आर्थिक स्थितिले गर्दा मासिक वेतन नियमित मिल्न सकेन। अनि अध्यापकहरूले छोड्दै गए। यता खाने व्यवस्था समितिको निष्क्रियताले सो व्यवस्था हुन सकेन। त्यसैले विद्यार्थीहरू पनि हट्दै गए। केही अध्यापक मात्र शेष रहेका थिए। वेणीमाधव आफ्नो घर नेपालतिर हिंडे।

त्यसै बेला काठमाडौंमा सिंहदरबारमा आगो लागेको समाचार रेडियो तथा अखबारहरूमा व्यापक रूपमा प्रचार भयो। भोलिपल्ट विद्वान् योगीजी कलमीलाई विश्वविद्यालयको सम्पूर्ण भार सुम्पेर १५ दिनका लागि भनी काठमाडौं हिड्नुभयो। १५ दिनका लागि जानुभएको योगीजी छ महिनापछि बिच्छिया फर्कनुभयो। साँझ चार बजे सरयू संस्कृत विश्वविद्यालयमा आउनुभयो। चीफ इन्जिनियर मलखानसिंह जैनसँग विश्वविद्यालयकै बारेमा चर्चा गर्दै थियौं। मखलानसिंहले भन्नुभयो- 'योगीजी भी आगये है।' यसो हेर्दा त योगीजी नै हुनुहुँदो रहेछ। विश्वविद्यालयको संस्थापकजीलाई हामीले स्वागत गर्‍यौं। त्यसपछि कलमीले तुरुन्त त्यागपत्र लेखेर योगीजीको हातमा थमाइदियो। योगीजीले हेर्नुभयो। कलमीलाई सम्झाउने सुरमा हुनुहुन्थ्यो, तर कलमी दृढ प्रतिज्ञामा थियो। भोलिपल्ट बिहान सदाको लागि सरयू संस्कृत विश्वविद्यालय छोडेर कलमी हिँड्यो। कलमीको हातले पाठ्यक्रममा निर्धारित भन्दै ३० हजारका ग्रन्थ र लाखौंका सामान योगीजीको हातमा सुम्पन पाउँदा कलमीले आफूलाई ज्यादै स्वस्थ र हल्का अनुभव गरेको आज पनि अनुभूतै छ,ताजै छ। तर अहिले ती सामानहरू कहाँ छन्? कस्ता रूपमा छन् ? कहिलेकाहीं मनमा खेल्छ। यसरी सरयू संस्कृत विश्वविद्यालयको अन्त भयो र त्यस स्थानमा, ती भवनहरूमा पछि इन्टर कलेज चल्दै थियो। अहिले त्यहाँ मन्दिर बनेको छ भन्ने सुनेको छु। यसरी वि.सं. २०२८ देखि योगीजीले नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय स्थापना गर्नुभयो र चाहिंदो सहयोगको अभावमा केही समयपछि नै त्यस विश्वविद्यालयको अन्त पनि भयो। त्यस्तै जन्मेको केही वर्षभित्र सरयू संस्कृत विश्वविद्यालय पनि समाप्त भयो।

यसरी योगीजी अथक परिश्रम गरेर राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, ऐतिहासिक आदि अनेक संस्थाहरू खोलेर राष्ट्र र समाजका सेवा गर्न प्रयासरत हुनुभयो।

विश्व हिन्दु सङ्घ र योगीजी

वि.सं. २०३६ साल फागुनको महिनामा प्रयागराज इलाहावादमा विश्व हिन्दु परिषद्को ठूलो र भव्य सम्मेलन आयोजित गरिएको थियो। त्यस सम्मेलनको उद्घाटन तत्कालीन श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवका करकमलबाट सम्पन्न हुनेछ भन्ने खबर भारतका सबै समाचारपत्रहरूमा छापियो। कारणवश विश्व हिन्दु परिषद्, प्रयागको उद्घाटन तिब्बतका राजा धर्मगुरु दलाई लामाको हातबाट भयो। सभामा करिब साढे तीन लाख जनता उपस्थित थिए।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीन दिनसम्म कार्यक्रम भव्य रूपमा चल्यो। यस सम्मेलनमा नेपालबाट प्रयागराजको तीर्थस्नान गर्नलाई धेरै यात्रीहरू गएका थिए। परन्तु योगी नरहरिनाथ तीर्थयात्री बनेर प्रयाग जानुभएको थियो कि निमन्त्रणामा जानुभएको थियो ? त्यो कुरा थाहा हुन सकेन। उहाँ त्यस सम्मेलनमा उपस्थित हुनुहुन्थ्यो। ऋषिकल्प आचार्य छविलाल पोखरेल आदि प्रतिष्ठित विद्वान् र साहित्यकारहरू पनि प्रयाग पुगेका थिए। योगीजी आफ्ना साहित्यरचनासहित प्रयाग पुग्नुभएको थियो। प्रयाग सम्मेलनको केही महिना बितेपछि पत्रपत्रिकाहरूमा योगी नरहरिनाथको संयोजकत्वमा बीरगंजमा विश्व हिन्दु सङ्घको सम्मेलन हुने समाचार भारतका पत्रपत्रिकाहरूमा छापिन थाले। नभन्दै वि.सं. २०३६ साल चैत्र २६ गतेदेखि वैशाख ६ गतेसम्म विश्व हिन्दु सम्मेलनको आयोजना भयो। सम्मेलनको उद्‌घाटन तत्कालीन श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाह सरकारको बाहुलीबाट सुसम्पन्न भयो। पिपरामठ, नरसिंहमन्दिर धर्मनगर, बीरगंजमा नेपालको सबैभन्दा ठूलो धार्मिक सम्मेलन भयो। यसको संयोजक योगीजी हुनुहुन्थ्यो। अध्यक्ष पूर्वप्रधानमन्त्री नगेन्द्रप्रसाद रिजाल, महासचिव डा. काशीराज उपाध्याय, कार्यालय-सचिव केशवप्रसाद सापकोटा र कोषाध्यक्ष शङ्करलाल केडिया हुनुहुन्थ्यो। बाइस देशका प्रतिनिधिहरू बोलाइएका थिए। तीमध्ये लङ्का, जर्मनी, जापान आदि देशका प्रतिनिधिहरू अधिक उपस्थित थिए। भारतका राजदूत पनि उपस्थित थिए। नेपालका चोधै अञ्चल, पचहत्तरै जिल्लाका प्रतिनिधिहरूले भाग लिएका थिए। विद्वान्, विदुषी, नेता, कलाकार, अध्यापक, विद्यार्थी, कर्मचारी, जैन, बौद्ध, सिख, आर्यसमाजी, कृष्णप्रणामी आदि सबै ॐकार परिवारले सहर्ष भाग लिएका थिए। तर रात्रिको मुसलधारे वर्षा र आँधिबेरीले भने ज्यान बचाउनै मुस्किल परेको थियो। यसरी घोर प्राकृतिक तथा अन्य कष्ट सहेर पनि हरेस नखाने हठव्रती योगीजीको अथक परिश्रमको फलस्वरूप आज विश्व हिन्दु महासङ्घ अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा लगभग पच्चीस-तीस राष्ट्रहरूमा शाखा खोल्न सफल भएको छ।

योगीजी र कोटिहोम

कर्मयोगी योगी नरहरिनाथजीले शुद्ध वैदिक सनातन धर्मको मर्म बुझेर दूषित वातावरण र दूषित वायुमण्डललाई शुद्ध पार्न वि.सं. २०३६ सालदेखि नै कोटिहोम गर्न-गराउन प्रारम्भ गर्नुभएको हो। पिपरामठ, बीरगंजमा सबैभन्दा पहिले कोटिहोम गर्न सुरु गर्नुभयो। पाठकवृन्दलाई जानकारी होस् भन्नका निम्ति याद भएसम्म कोटिहोम भएका ठाउँहरूको नाम तल दिइन्छः

१.	धर्मनगर पिपरामठ, बीरगंज	२.	जनकपुर
३.	देवघाट	४.	रुद्रवेणी, गुल्मी
५.	रेसुङ्गा, गुल्मी	६.	माईधारा, झापा
७.	गढीमाई, सिम्रौनगढ	८.	यज्ञपुरी, वाल्मीकिनगर, त्रिवेणी
९.	भानवस्ती, कञ्चनपुर, महाकाली	१०.	चौघेरा, दाङ
११.	उत्तरगङ्गा, सुर्खेत	१२.	नाभिस्थान, ज्वालाजी, दुल्लू
१३.	दानासाँगु रत्नेश्वर, जुम्ला	१४.	मथुराबेसी, अर्घाखाँची
१५.	पत्थरकोट, कपिलवस्तु	१६.	वागीश्वरी, नेपालगंज
१७.	कपिलमुनिताल, कैलाली	१८.	नारायणस्थान, भैरहवा
१९.	राधाकृष्णमन्दिर, मणिग्राम, भैरहवा	२०.	रामनदीधाम, स्याङ्जा
२१.	रामधाट, पोखरा	२२.	सीतापाइला, पोखरा
२३.	पचभैयासिद्धाश्रम, पोखरा	२४.	पशुपतिघाट, पोखरा
२५.	पार्वतीगङ्गा, पर्वत	२६.	रामपुर, पाल्पा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२७. गर्छा, पाल्पा
२८. भीमबन्ध, तनहुँ
२९. व्यासगुफा, दमौली
३०. डिहिगुफा, दमौली
३१. वागीश्वरीमन्दिर, देवघाट
३२. वाल्मीकिआश्रम, भैंसालोटन
३३. दाउन्नेगढी, भालुखोला
३४. विश्वकर्मामन्दिर, नवलपरासी
३५. दुर्गाधाम, नवलपरासी
३६. मुकुन्देश्वरमन्दिर, देवघाट
३७. वशिष्ठाश्रम, देवघाट
३८. साँखु वज्रयोगिनी, काठमाडौं
३९. पञ्चकन्यामन्दिर, चितवन
४०. माडी रमाइलो डाँडा, चितवन
४१. परशुरामकुण्ड, माडी
४२. गोरक्षमन्दिर, हेटौंडा
४३. कर्णावतीघाट, हेटौंडा
४४. फुर्केचौर, मकवानपुर
४५. मझवा, भोजपुर
४६. सल्यानटार, धादिङ
४७. देवीघाट, नुवाकोट
४८. वेत्रावतीसाँघु, रसुवा
४९. सरस्वतीआश्रम, गोर्खा
५०. शिवमन्दिर, गोर्खा
५१. दुराडाँडा, लमजुङ
५२. उहरेपञ्चमूल, स्याङ्जा
५३. सामाखुसी, काठमाडौं
५४. रामदी, स्याङ्जा
५५. देवघाट, चितवन

मित्रराष्ट्र भारतमा सम्पन्न भएका कोटिहोम

१. रामरायमन्दिरमार्ग, दिल्ली
२. पडपडगंज शिवालय, नयाँ दिल्ली
३. शिवमन्दिर, तुकलकावाद, नयाँ दिल्ली
४. मोहनमन्दिर, मायापुरी, नयाँ दिल्ली
५. शिवमन्दिर, कमरवाग पार्क, नयाँ दिल्ली
६. शिवमन्दिर, रोहतक रोड, नयाँ दिल्ली
७. गीतामन्दिर, गीतावाग, नयाँ दिल्ली
८. महामायामन्दिर, नयाँ दिल्ली
९. पशुपतिमन्दिर, जमूनाबजार, दिल्ली
१०. महाकालीमन्दिर, मालवीयनगर, जयपुर (राजस्थान)
११. भद्रेश्वरमन्दिर, भद्रगङ्गा, जोधपुर (राजस्थान)
१२. पाथर्को शिवमन्दिर, महाराष्ट्र
१३. भूपालपुरा, उदयपुर (राजस्थान)
१४. भैरवमन्दिर, सचिपांचाबाडा, पूना

कर्मयोगीको कृतित्व

योगीजीको अमूल्य व्यक्तित्व तथा जीवनलाई नियाल्दा जन्मभूमि नेपाल र विद्यार्जनको भूमि भारत दुबैमा उत्तिकै सक्रिय भएर कर्म गरेको देखिन्छ। चकचके बानी नराम्रो हो। तर चकचक गर्न पनि जान्नुपर्छ। चकचकेले चकचक गर्न जान्यो भने त्यो चकचक पनि ठूलो साहित्यसेवामा परिणत हुन्छ अथवा ठूलो राष्ट्रसेवामा बदलिन्छ। योगीजीको स्वभाव

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पनि ज्यादै चकचके देखिन्छ। असी वसन्तलाई पार गरेपछि मात्रै त्यो चकचक अलि कम भएको देखिन्छ।

उहाँ जल्दोबल्दो राँकिएको मस्त परेको बैंसमा कस्ता हुनुहुन्थ्यो होला ? यसमा पनि जिज्ञासुको जिज्ञासा हुनु स्वभाविकै हो । यस्तै अल्लारे बैंसमा स्थापित गर्नुभएको संस्था हो – अखिल भारतवर्षीय योगप्रचारिणी महासभा। वि.सं. २००४ सालमा पावन तीर्थस्थल हरिद्वारमा कुम्भमेला लागेको थियो। यसै कुम्भको शुभ अवसरमा उपर्युक्त संस्थालाई जन्म दिनुभयो। त्यतिखेरको समाजले योगीजीलाई नै अध्यक्ष पनि बनायो। यसरी संस्थापक र अध्यक्ष भएर निरन्तर दत्तावधानेन काम गर्दै आउनुभयो। यसै अखिल भारतवर्षीय योगप्रचारिणी महासभाअन्तर्गत गोरक्ष ग्रन्थमाला प्रकाशन समिति छ। यसै गोरक्षग्रन्थमाला प्रकाशन समितिले योगीजीका महत्त्वपूर्ण ११४ वटा साना, ठूला र मझौला कृतिहरू प्रकाशित गरेको छ। परन्तु योगीजी जङ्गमतीर्थ हुनुहुन्थ्यो। त्यसैले गोरक्ष ग्रन्थमाला प्रकाशन र योगप्रचारिणी महासभा कार्यालय योगीजी हरिद्वार गए हरिद्वार, वाराणसी गए वाराणसी, मृगस्थली आए मृगस्थलीमा रहे जस्तो भयो। अर्थात् 'उठ् जोगी फटकार छाला, जता जाला भातै खाला' भयो। किन्तु यस संस्थाको प्रकाशनले ठूलो महत्त्वपूर्ण काम गरेको देखिन्छ। योगीजीका ११४ वटा ग्रन्थबाहेक अरू प्रशस्त पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशित भएका छन् र अहिलेसम्म पनि यो प्रयास जारी छ । योगीजीका पाइएसम्मका ग्रन्थहरूको सूची खोजेर प्रस्तुत गरिएको छ। जिज्ञासुजनले पढ्नुपर्छ भन्ने सुझाव पनि प्रस्तुत गर्छु।

१. पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश कर्मवीर महामण्डलले पहिलोपटक २००७ सालमा काठमाडौं,मृगस्थलीबाट प्रकाशित गर्‍यो।
२. गोर्खावंशावली, मृगस्थली, काठमाडौं २०१०-११ ।
३. आदेशार्थप्रकाश, प्रथमवार, मृगस्थली, काठमाडौं २००३ ।
४. हिमवत्खण्ड, प्रकाशिका रानी जगदम्बाकुमारी
५. संस्कृत पारसिकपदप्रकाश, गोरक्षटिल्ला, मैदागिनी, वाराणसी।
६. भक्तविजय, खण्डकाव्य, गोरक्षमुद्रणालय, वाराणसी।
७. कवितानिकषोपल, चम्पू, गोरक्षमुद्रणालय, वाराणसी।
८. पृथिवीन्द्रवर्णनोदय, काव्य, गोरक्षमुद्रणालय, वाराणसी।

अन्य रचनाहरू

१. अन्योक्ति मुक्तावली,केही प्रकाशित केही अप्रकाशित
२. गोरक्षस्तुतिमञ्जरी
३. सिद्धिसिद्धान्तपद्धति पद्यमयटीका
४. सांख्यवसन्त सङ्क्षिप्त पद्यमय
५. हाम्रो देशदर्शन
६. देवमय भारतभूमि आध्यात्मिक नेपाल, हिन्दी-नेपाली अनुवाद
७. अष्टाङ्गयोग
८. अष्टाङ्गायुर्वेद
९. योगतरङ्गिणी
१०. इतिहास-प्रकाशमा सन्धिपत्र-सङ्ग्रह .... ७ भाग प्रकाशित
११. शिखरिणीयात्रा, प्रथम खण्ड

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशित ग्रन्थहरू यति मात्रै होइन, अपितु अरू धेरै छन्। अझ खोज गर्नुपर्ने छ। योगीजीको एक एक ग्रन्थमाथि अनुसन्धान गर्न पचासौं विद्यार्थीहरूको जीवनभरिको लागि पुग्ने सामग्री उहाँले राखिदिनुभएको छ।

इतिहासप्रकाशमहामण्डल र योगीजी

विचार तथा शोधखोज गर्दै लैजाँदा मृगस्थलीले पनि राष्ट्रलाई ठूलो देन दिएको कुरालाई नकार्न सकिन्न। यसै मृगस्थीमा वि.सं. २००२ सालमा योगीजीले इतिहासप्रकाशमहामण्डल नामक संस्था खोल्नुभयो। इतिहासप्रकाशमहामण्डलको प्रथम अध्यक्ष इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यलाई बनाउनुभयो। संस्थापक र सञ्चालक योगीजी नै रहनुभयो। नरप्रताप थापा महासचिव र शारदाशमशेर राणा कोषाध्यक्ष पदमा रहनुभएको कुरा स्वयं योगीजीले बताउनुभयो। सूर्यविक्रम ज्ञवाली सदस्य र बाबुराम आचार्य पछिसम्म पनि अध्यक्ष रहनुभयो।

यस संस्थाले गरेका कामहरूमा प्रत्यक्षरूपमा ठेलीका ठेली इतिहास-प्रकाश र सन्धिपत्र-सङ्ग्रहजस्ता ग्रन्थहरू छन्, जसले नेपालको सही इतिहासको बाटो देखाए। यो कुरा पाठकवृन्दसमक्ष राख्दा अतिशयोक्ति जस्तो देखिए तापनि अध्ययन गर्दै लैजाँदा गफ या कुरै मात्र नभएर कलमीले सत्य पाएको कुरा लेखेको हो।

योगीजीका अप्रकाशित कृतिहरू कहाँ छन् ?

१. इतिहास-प्रकाशमा सन्धिपत्र-सङ्ग्रहको ७ भाग प्रकाशित भइसकेका छन्। शेष ७५ भाग अप्रकाशित छन्। यी अप्रकाशित कृतिहरू केही रत्ननाथमठ, चौघेरा दाङ तथा वागीश्वरीमन्दिर देवघाट, मुकुन्देश्वर, देवघाट आदि स्थानहरूमा छरपस्टिएका छन्।
२. अभिलेखमाला केही मात्रामा प्रकाशित छन्।
३. ६ सय प्रकारका वंशावली अप्रकाशित छन्।
४. शिखरिणीयात्रा १४ भाग प्रकाशित छन्।
५. पशुपतिमतम्
६. अवतारविभूति छल परिचय
७. मनुस्मृति पद्यमयटीका
८. कोटिहोम परिचय ७४ भाग

पत्रपत्रिकाहरूका जन्मदाता तथा लेखन-सम्पादन

१. संस्कृतसन्देशः (अभिलेखप्रधान), वि.सं. २००२ सालदेखि प्रारम्भ ३३ अङ्कसम्म मृगस्थलीबाट प्रकाशित।
२. जयतु संस्कृतम् (भाषासाहित्यप्रधान), वि.सं. २००३ तिर योगीजीले सुरु गर्नुभएको तीनधारा संस्कृत छात्रावास, काठमाडौंबाट प्रकाशित।
३. पुरुषार्थः (धर्मप्रधान), वि.सं. २००५ सालदेखि प्रारम्भ वर्षसम्म चल्यो। मृगस्थलीबाट प्रकाशित।
४. हिमवत्संस्कृतिः (संस्कृति र इतिहासप्रधान), वि.सं. २००७ देखि १२ वर्षसम्म चल्यो। मृगस्थलीबाट प्रकाशित।
५. ग्रामगरिमा, पालदुर्ग (तुकलकावाद) वि.सं. २०३४ सालतिर प्रकाशित।
६. सरयूसन्देशः, गिरिजापुरी बहराइच वि.सं. २०३० मा प्रकाशित।
७. कर्मवीरसन्देशः, वि.सं. २००७ देखि १५ वर्षसम्म चल्यो। मृगस्थलीबाट प्रकाशित।
८. नाथसन्देशः, पालदुर्ग (तुकलकावाद), वि.सं. २०३५ सालमा दिल्लीबाट प्रकाशित।
९. नाथवाणी, गोरखनाथमन्दिर गोरखपुर, भारत वि.सं. २०३२ साल।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०. विश्वात्मदर्शन, वि.सं. २०२१ सालदेखि २०४५ सालसम्म मृगस्थलीबाट प्रकाशित।
११. यस्तै हिन्दी, मराठी, सिन्धी, बङ्गाली, उडिया, कन्नड आदि भाषाहरूमा पनि 'कर्मवीर' नामबाट पत्रपत्रिकाहरूको संस्थापन-सञ्चालन तथा कतिपयको सम्पादन र प्रकाशन पनि गर्नुभएको छ।

योगीजी र मठमन्दिरहरू तथा पाठशाला

बृहद् आध्यात्मिक परिषद् तथा कर्मवीर महामण्डलको आयोजकत्वमा दाङमा विद्वत्सम्मेलन भयो। नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापनाको आयोजना पनि यसै परिषद्ले गरेको थियो। साथै चौध अञ्चल र पचहत्तरै जिल्लाहरूमा कोटिहोम गर्ने र मन्दिर निर्माण गर्ने, पुराना मन्दिरहरूको जीर्णोद्धार गर्ने, पाठशालाहरू खोल्ने आदि काम र योजनाहरू बृहद् आध्यात्मिक परिषद्कै तत्त्वावधानमा सञ्चालन भइराखेका छन्। योगीजीले १०८ कोटिहोम गर्ने अठोट गर्नुभएको थियो। तीमध्ये झन्डै ७० ठाउँमा कोटिहोम सम्पन्न भएका छन्। तल योगीजीद्वारा स्थापित केही मन्दिरहरू पाठकवृन्दको जानकारीको लागि प्रस्तुत गरिदैं छन्:

१. देवसभामन्दिर (राधाकृष्णपाञ्चायनमन्दिर), रामदीमन्दिर, स्याङ्जा, २. दुर्गामन्दिर, बुटबल, रुपन्देही, ३. गणेशमन्दिर, रत्नेश्वर, बुद्धमन्दिर, त्रिवेणी, जुम्ला, ४. गायत्रीमन्दिर तथा संस्कृत पाठशाला, माईधारा, झापा, ५. कपिलमुनिमन्दिर, घोडाघोडीताल, कैलाली, ६. भद्रेश्वरमन्दिर, भद्रगङ्गा, जोधपुर, भारत ७. पार्वतीमन्दिर, पार्वतीगङ्गा, पार्तीखोला, पर्वत, ८. शिवमन्दिर, रामकोट, स्याङ्जा, ९. गोरखनाथमन्दिर, सिद्धाश्रम, पचभैया, पोखरा १०. भार्गवमन्दिर, राङरुङ, तनहुँ, ११. अवधूत धुनी, भार्गव तपोवन कैलास, गुफा, तनहुँ, १२. गोरखनाथमन्दिर, बोहरापानी, नुवाकोट, १३. गोरखनाथमन्दिर, पञ्चधारा, विशालनगर, काठमाडौं, १४. यज्ञमण्डप, गौशाला, धर्मशाला, मथुराबेसी अर्घाखाँची, १५. गोरखनाथमन्दिर, वनकाली, १६. गोरखनाथमन्दिर, पनौती।

योगीजी राष्ट्रधर्म, युगधर्म, मानवधर्म, पुरातन संस्कृति तथा पूर्वजहरूको कीर्ति सुरक्षित राख्न प्रत्येक क्षण कटिबद्ध रहनुभएको देखिन्छ।

योगीजी र नकारात्मक पक्षहरू

मानवत्रुटि, असावधानी, लापरवाही तथा घमन्डको पुत्ला हो भन्दा अत्युक्ति नहोला। जातीय घमन्ड, धनको घमन्ड, बलको घमन्ड,विद्याको घमन्ड,बाठोपनको घमन्ड,पदको घमन्ड आदि अनेक घमन्डका प्रकारहरू छन्। उपर्युक्त कुनै पनि घमन्ड योगीजीमा थिए। परन्तु स्वधर्म, संस्कृति र राष्ट्रियताको स्वाभिमान भने योगीजीमा भरिएको थियो। के म नेपाली हुँ भन्नु घमन्ड हो र ? म हिन्दु हुँ भन्नु घमन्ड हो त ? स्वाभाविक स्वरूपलाई नकार्न सकिँदैन भने बनावटीपनालाई चाहिँ अँगाल्न सकिँदैन। सरलता, सादगीपन, निस्पृह र स्पष्टवादी हुनु योगीजीको स्वभाव नै देखिन्छ। अति सरलपनाले गर्दा योगीजीको चारैतिर भूत, पिशाच, छौंडा, डाकिनी, बोक्सी आदि वरपर घेरिएर आन्द्राभूँडी खोतल्न बसेको चाल पाउनुहुन्नथ्यो। त्यसैले योगीजीलाई बदनाम गर्नेहरूको पनि कमी देखिएन।

योगीजीको सरलपनको नाजायज फाइदा धेरैले उठाएका छन्। अति सादगीपनले पनि योगीलाई ठाउँठाउँमा धोखा दिएको प्रत्यक्ष देखियो। सरयू संस्कृत विश्वविद्यालय आदिमा योगीजीको सादगीको कुप्रभाव परेको प्रत्यक्ष देखियो। साथै स्पष्टवादी हुनु चाटुकारिताको दुनियाँमा खतरनाक सिद्ध भएको देखियो। त्यसले गर्दा योगीजीले प्रत्येक कोटिहोमहरूमा शास्त्रार्थ पनि गर्नुपऱ्यो। धर्म छैन, ईश्वर छैन, घ्यू चामल डढाएर के हुन्छ ? इत्यादि प्रश्नहरूको धुइरोमा योगीजी सधैं सहजै पार लाग्नुभयो। शास्त्रार्थका विरोधीहरू मित्र भए, सहयोगी भए। कर्मवीर, बृहद् आध्यात्मिक आदि समस्त संस्थाहरूको सहयोगी, योगीजीका परम सहयोगी हुन्। साथै जनताको पनि प्रशस्त सहयोग रह्यो। योगीजीका असल सहयोगी महानुभावहरू र जनताजनार्दन उहाँको इतिहाससँग जोडिएर अमर हुनुभएको छ, जसले योगी नरहरिनाथलाई

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योगी नरहरिनाथ बनायो। परन्तु योगीजीको झक्झकाइ नभएर जनता पनि जाग्ने थिएनन्। सहयोगीहरू पनि सहयोगी हुने थिएनन्। त्यसैले योगीजी र उहाँका सहयोगीहरूमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुनपुग्यो। एक्काइसौं शताब्दीका गोरक्षनाथ योगी नरहरिनाथ नै हुनुहुन्छ भन्दा अत्युक्ति नहोला जस्तो लाग्छ। योगीजीका यी नकारात्मक पक्षहरू पनि सकारात्मक नै हुन पुगेका छन्। 'संखिया' भन्ने विष हुन्छ। तर कविराजहरूले शोधन गरेर बिरामीलाई दिँदा त्यसले ओखतीको काम गर्छ। बिरामी निको हुन्छ। अब त्यसलाई विष भन्ने कि अमृत ? जे भन्न र मान्न इच्छा लाग्छ त्यही गर्नुहोस्- **यथेच्छसि तथा कुरु** (गीता)। दोषज्ञभन्दा गुणज्ञ ठूलो र बुद्धिमान् हुन्छ। योगीजीका विषयमा लेखेको यो अति संक्षिप्त लेख हो। राम्ररी लेख्नुपर्दा ठेलीका ठेली ग्रन्थ हुन सक्छन्। आबाल ब्रह्मचारी, आजीवन यात्री, आजीवन विद्यार्थी, महिनौं अन्न नखाएर दूबो, जडीबुटीहरूबाट जीवन चलाउने, राष्ट्र र राष्ट्रधर्मको ज्यूँदो प्रहरीको नाम हो योगी नरहरिनाथ।

योगीजी र विदेशभ्रमण

भारतमा विद्याध्ययन गर्दा भारत प्रसिद्ध विद्वान् करपात्रस्वामी तथा शङ्कराचार्य आदिका भाषण कलमीले धेरै सुनेको छ। साथै विदेश यात्रा गर्नु हुन्छ कि हुँदैन भन्ने विषयमा वाराणसी, प्रयाग, हरिद्वार आदिमा कलमीले पनि शास्त्रार्थ गरेको हो। यो एक प्रकारको ऐतिहासिक घटना हुन पुगेको छ, तर योगीजीले भने मौका पाउँदा खुरुखुरु विदेशयात्रा गर्नुभएको छ। प्राचीन कालमा पनि विदेशयात्रा तथा विदेशी व्यापारी हुने गर्थे। ऋग्वेदलाई उठाएर हेर्दा पणिहरू आफ्ना जहाज लिएर व्यापार तथा धर्मप्रचारका लागि विदेश भ्रमण गर्दथे भन्ने प्रमाण पाइन्छ। ऋषिमहर्षिहरूमा पनि कण्व, कर्दम आदिले आकाशमा उड्ने वायुयानहरूमा यात्रा गरेको इतिहास पाउँछौ। यस परिस्थितिमा योगीजीले विदेशयात्रा किन नगर्ने ? योगीजीको पहिलो यात्रा नेपालबाट पैदल हिँडेर विद्याध्ययनको लागि छिमेकी मित्रराष्ट्र भारतको हरिद्वार, वाराणसी आदि थियो। उहाँले स्वदेशको यात्रा गरेर ज्ञान आर्जन गर्नुभएकै थियो, त्यसबाहेक मनग्य भारतभ्रमण गरेर विदेशजन्य ज्ञान पनि आर्जन गर्नुभएको थियो। भारत भ्रमणपछि योगीजीको दोस्रो समुद्रपारीको यात्रा श्रीलङ्काको विश्व हिन्दु महासङ्घको सम्मेलनले गरायो। श्रीलङ्काका तात्कालिक राष्ट्रपति महामहिम जयवर्धनेले योगीजीको ठूलो सम्मान गर्नुभएको थियो। त्यसै गरी वि.सं. २०५२ सालमा अष्ट्रेलियामा धार्मिक सम्मेलनमा पुग्नुभयो।

मान-सम्मान र पुरस्कार

योगीजी मान-सम्मान र पुरस्कारको चाहना नराख्ने निस्पृह व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो। योगीजीको चाहना भएको भए, चाटुकारिता भएको भए, पुरस्कारका लागि लागेको भए धेरै पुरस्कार प्राप्त गरिसक्नुहुने थियो। बुझेर मान-सम्मान र पुरस्कृत गर्नुपर्ने व्यक्तित्व पाउनु पनि कठिनै हुन्छ। यस्ता निस्पृह व्यक्तित्वलाई वेदनिधि पुरस्कारले नेपालमा सर्वप्रथम पुरस्कृत गरिएको थियो। यो पुरस्कार सम्मानपत्रसहित बीस हजार रुपियाँको थियो।

त्यसपछि तत्कालीन श्री ५ महाराजाधिराज वीरेन्द्र वीर विक्रम शाह सरकारबाट राजपरिषद्को सम्माननीय सदस्यको रूपमा मनोनीत गरिबक्सियो। यत्रो लामो यात्रामा सबैभन्दा कठिन तपस्याका साथ राष्ट्र र समाजलाई सबैभन्दा धेरै टेवा पुऱ्याउने ऐतिहासिक महापुरुषलाई मात्र यी दुई मान र पुरस्कार प्राप्त भएको छ। योगीजी स्वयं पनि भन्नुहुन्थ्यो, 'मान-सम्मान होइन अपितु कामसम्मान हुनुपर्छ।' शोध-खोज, लेखन, अध्ययन, पाठशाला र मन्दिरनिर्माणमा संलग्न, आजीवन पदयात्री, आजीवन विद्यार्थी, कहिले फुर्सद नपाउने राष्ट्रभक्त, हिन्दुसंस्कृतिका उद्धारक नेपाली आमाका छोराले राष्ट्र र समाजलाई जुन गुन लगाउनुभएको छ, त्यसको बदलामा मान-सम्मान र पुरस्कारचाहिँ यति नै हुनसक्यो। यो पनि एउटा ठूलो बिडम्बना नै हो भन्नुपर्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रा. नयराज पन्तको जीवनी र रचनात्मक योगदान*

- अलका शर्मा (चालिसे)

१.१ जन्म र पुख्र्यौली

संस्कृत तथा नेपाली वाङ्मयका क्षेत्रमा विशिष्ट विद्वान् र अनुसन्धाताका रूपमा देखिएका नयराज पन्तको जन्म वि.सं. १९७० साल श्रावणशुक्ल नवमी तिथिका दिन भएको हो।[१] उनको जन्म काठमाडौं जिल्लास्थित महाबौद्धमा भएको हो।[२] यिनका पिताको नाम कृष्णदत्त पन्त र माताको नाम यज्ञप्रिया पन्त हो।[३]

कृष्णदत्त पन्तका दुई पत्नी थिए।[४] पहिली पत्नीको देहान्त छिटै भएकाले उनले अध्यापनका सिलसिलामा काठमाडौं आएर यज्ञप्रियासँग विवाह गरेका थिए।[५] नयराज जन्मँदा यिनीहरू डेरामा बस्दथे।[६] कृष्णदत्तकी जेठी पत्नीबाट पनि एक छोरा काशीप्रसाद पन्त जन्मेका थिए, जसलाई कृष्णदत्तले आफू वनारस पढ्न जाँदा सँगै लगेका थिए । तर उनी निःसन्तान भएका र छिटै देहान्त पनि भएकाले कृष्णदत्तका सन्तानका रूपमा एकमात्र पं. नयराज पन्त रहे।[७] यज्ञप्रियाका दुई छोरी (नयराजका दिदीहरू) भने बालखकालमै बितेका थिए। जन्मेको क्रमले यिनी कृष्णदत्तका कान्छा छोरा भएकाले यिनलाई कान्छा भनेर पनि बोलाइन्थ्यो। तर यिनको खास नाम नयराज नै थियो। उनको अर्को कुनै उपनाम वा छद्मनाम छैन।[८]

नयराजका पिता कृष्णदत्त पन्त त्यस बेला रानीपोखरी पाठशालामा व्याकरणका अध्यापक थिए। उनी तिनताका भागवतको एकै श्लोकको ५/६ थरी अर्थ गरी व्याख्या गर्नमा ख्यातिप्राप्त पण्डितका रूपमा पनि विद्वन्मण्डलीमा परिचित थिए।[९]

---

* *नयराज पन्त : जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व, (लेखिका- अलका शर्मा चालिसे, प्रकाशक - खिलशर्म-राजीवलोचनजोशी-स्मारक प्रतिष्ठान, रक्तकाली, वि.सं. २०५७) बाट साभार उद्धृत ।*

१. *नयराज पन्त, 'उपोद्घात', धनवज्र वज्राचार्य र अरूहरूद्वारा सम्पादित इतिहास संशोधनको प्रमाणप्रमेय, जगदम्बा प्रकाशनः श्रीदरबारटोल, ललितपुर, २०१९, पृष्ठ १४।*

२. *नयराज पन्त, 'उपोद्घात', लिच्छवि संवत्को निर्णय, ने.रा.प्र.प्र., काठमाडौ, २०४३, पृष्ठ १।*

३. *भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्परम्परा, नेपाल साहित्य प्रकाशन केन्द्रः कमलपोखरी, काठमाडौं, २०५१, पृष्ठ ३०८।*

४. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

५. *ऐजन।*

६. *ऐजन।*

७. *ऐजन।*

८. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

९. *(क) नयराज पन्त, 'उपोद्घात', इतिहास संशोधनको प्रमाणप्रमेय, पूर्ववत्, पृष्ठ १।*
(ख) भूपहरि पौडेल, पूर्ववत्, पृष्ठ ३७८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नयराज पन्तकी माता यज्ञप्रिया तात्कालिक माहिला गुरुज्यू हेमराजका आश्रयमा रहेका पं. भुवननाथ पाँडेकी माहिली छोरी थिइन्। मझौला कदकी मोटीघाटी तर साह्रै फुर्तिली र दक्ष पनि हुनाले उनलाई माइतीमा चिनीमैयाँ भन्ने उपनामले पनि बोलाइन्थ्यो। नयराज पन्त डेढ वर्षका हुँदा पिता कृष्णदत्त पन्तको देहान्त भएकाले पन्तका आमा छोरा मातामह पं. भुवननाथको संरक्षणमा रहन थाले।[१०] त्यसताका माइतमा पनि यज्ञप्रियाकी आमा बितिसकेकी, भुवननाथले दोस्रो विवाह नगरेको र अन्य भाइ बहिनीहरू पनि स-साना भएका हुँदा विस्तार-विस्तार तिनीहरूको संरक्षकत्व यज्ञप्रियाकै काँधमा आएको देखिन्छ। त्यसकारण उनी आफ्नो नाबालक छोरालाई लिएर पतिको पुर्ख्यौली थलो गोर्खा धुवाँकोटका बन्धु-बान्धवको आश्रय खोज्न नगई काठमाडौंमा नै माइतीको आश्रयमा बसिन्। उनी ७८ वर्षको वृद्धावस्थामा पुग्दा पनि स्वस्थ र सक्षम (दैनिक कार्य गर्न सक्ने) एवं बडो फुर्तिली र हक्की स्वभावकी खाइलाग्दी गृहिणी थिइन्। माइतीमै बसे तापनि त्यहाँ यज्ञप्रियाको ठूलो हैकम थियो। उनका भाइ बुहारी आदि कसैले पनि उनका सामु ठाडो शिर गर्ने वा उनको टिप्पणी गर्ने या दोहोरो जबाफ गर्ने हिम्मत गर्न सक्दैनथे।[११] नयराज ५३ वर्ष हुँदा वि.सं. २०२३ सालमा ७८ वर्षको उमेरमा मात्र दस दिन बिमारी परी यिनको निधन भयो।[१२]

१.१.१ वंश-परम्परा र पैतृक व्यवसाय

नेपाली भाषा र साहित्यमा आफ्नो विद्वत्तापूर्ण साधनाको परिचय दिने ज्यौतिषाचार्य, इतिहासविद् एवं पण्डित नयराज पन्तको पुर्ख्यौली थलो र यिनको वंशवृक्ष तथा पिता-पुर्खाको व्यवसायको खोजी गर्दा यिनका पिता-पुर्खाको पुर्ख्यौली थलो गोर्खा जिल्लाको धुवाँकोट पाँडेबेसी भन्ने ठाउँ भएको कुरा थाहा लाग्छ।[१३] गोर्खा धुवाँकोट पाँडेबेसीका कलानिधि पन्तका तेस्रा पुस्ताका कान्छा छोरा नयराज पन्त हुन्। नयराजको वंशवृक्षको सम्बन्धमा **नेपालको विद्वत्परम्परा** नामक ग्रन्थमा डा. भूपहरि पौडेलले पन्तका पितृकुल र मातृकुलको यस्तो वंशवृक्ष उतारेका छन् :-

पितृकुलको वंशवृक्ष

कलानिधि पन्त
भोजनिधि पन्त
बलभद्र पन्त
कृष्णदत्त पन्त

काशीप्रसाद पन्त		नयराज पन्त
	महेशराज पन्त	दिनेशराज पन्त
	मेधाविराज पन्त	१. मनस्विराज
		२. यशस्विराज
		३. तेजस्विराज

---

१०. *नयराज पन्त, 'उपोद्घात', इतिहास संशोधनको प्रमाणप्रमेय, पूर्ववत्, पृष्ठ १४।*
११. *दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*
१२. *ऐजन।*
१३. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मातृकुलको वंशवृक्ष

केशव पाँडे

काशीनाथ पाँडे

रत्नेश्वर पाँडे

कृष्णानन्द पाँडे

लक्ष्मीपति पाँडे

लीलानाथ पाँडे

विश्वनाथ पाँडे

भुवननाथ पाँडे

यज्ञप्रिया + कृष्णदत्त पन्त

नयराज पन्त

यसरी नयराज पन्त कृष्णदत्त पन्तकी कान्छी श्रीमती (पं. भुवननाथकी माहिली छोरी) यज्ञप्रियाबाट जन्मेका र कृष्णदत्तकी जेठी श्रीमतीबाट जन्मेका काशीप्रसाद पन्तको विवाह भए पनि सन्तान नहुँदै निधन भएकाले कृष्णदत्तका एकमात्र सन्तानका रूपमा नयराज रहेका थिए।[१४] कृष्णदत्त पन्त व्याकरणका अध्यापक हुनुका साथै भागवतका ख्यातिप्राप्त व्याख्याता भएको कुरा विभिन्न व्यक्तिले नयराजसँग गरेका चर्चाबाट अवगत हुन्छ।[१५] गोर्खाका पन्त काठमाडौंमा आई चर्चित भएकाले कृष्णदत्तका पुर्खा पनि विद्वान् र पण्डित नै थिए भन्न सकिन्छ। नयराज पन्तको भनाइअनुसार वनारसमा भेट भएका उनका पिताका समकालिक व्यक्ति र साथीहरूले बताएबमोजिम कृष्णदत्त वनारस पढ्न बस्दा आफ्ना छोरा काशीप्रसादलाई साथमा लिएर गएका थिए।[१६] उक्त प्रसङ्गबाट पनि उनको परिवार त्यस बेला पनि गोर्खाबाट काशीमा गई पढ्न सक्ने क्षमतासम्पन्न रहेछ भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ। तर नयराजका पुर्खाहरू गोर्खादरबारसँग सम्बद्ध पन्तसँग कतिसम्म सम्बद्ध थिए भन्ने कुरा भने अझै खोजीको विषय हुन सक्छ। नयराजका पिता कृष्णदत्त अध्यापनको सिलसिलामा काठमाडौं आएका थिए र भागवतवाचन तथा ब्याजबट्टा लगाउनेजस्ता सहायक पेसामा पनि संलग्न थिए भन्ने कुरा उनको पारिवारिक सूत्रबाट थाहा हुन्छ।[१७] गोर्खा र काठमाडौंमा यिनका निकै आसामी थिए भन्ने जानकारी प्राप्त भए पनि त्यसतर्फको निगरानी नहुनाले यिनीहरूको आर्थिक स्तर सर्वसाधारण मध्यम वर्गभन्दा माथि उठेको देखिन्न।

१.२ बाल्यकाल र मातामहको संरक्षण

नयराज डेढ वर्षका हुँदा यिनका पिताको निधन भयो।[१८] निधन हुनुभन्दा पहिले वि.सं. १९७१ तिर कृष्णदत्त पन्त रानीपोखरी संस्कृतपाठशालामा अध्यापकहरूबीच वेतनका सम्बन्धमा भएको मतभेदका कारण

---

१४. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

१५. *नयराज पन्त, 'उपोद्घात' लिच्छवि संवत्‌को निर्णय, ने.रा.प्र.प्र, काठमाडौं, २०४३।*

१६. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

१७. *दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

१८. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जागिर छोडी गोर्खा गएका थिए। त्यहीं ज्वरो आएर उनी बिरामी परे अनि त्यसै निहुँले माघ २७ गते (१९७१) मङ्गलबार फाल्गुनकृष्ण एकादशीका दिन उनको देहान्त भयो।[१९] दैवको इच्छा छोराको डेढ वर्षको उमेरमा नै पत्नी यज्ञप्रियाले आफ्नो पतिको काजक्रिया र आशौच बार्ने काम गर्न गोर्खा नगई काठमाडौंमै आफ्नी फुपूकहाँ बसेर पूरा गरिन्। त्यसपछि नाबालक नयराजलाई लिएर यिनकी आमा आफ्ना पति कृष्णदत्तको पुर्ख्यौली घरको जेथा सम्पत्ति तथा संरक्षण आदिको खोजी गर्न कहिल्यै गोर्खा गइनन्। न त पछि नयराजले नै पुर्ख्यौली घरको खोजी गरे। त्यस्तै गोर्खाबाट कृष्णदत्तकी कान्छी पत्नी र छोराको खोजी पनि भएको देखिन्न। काठमाडौंको सम्पन्न पाँडेपरिवारमा हुर्केकी कहिल्यै पहाडको लेक-बेंसी नगरेकी यज्ञप्रियालाई पनि उनको पतिको जन्मथलो र वंशजको आश्रयभन्दा धेरै बलियो आड आफ्नो माइतीबाट प्राप्त भयो। अर्कोतिर नयराजकी हजूरआमाको पनि त्यसैताक देहान्त भएकाले स-साना भाइ-बहिनी र पिताको हेरचाह गर्ने दायित्वसमेत नयराजकी आमा यज्ञप्रियाका काँधमा आइपरेकाले सम्पन्न माइतीकै आडमा उनको जीवनचक्र घुम्दै रहेको देखिन्छ। त्यसैले पनि गोर्खातर्फ जानुपर्ने बाध्यता यिनमा आएन।

नयराजले आफ्ना पिता कृष्णदत्तको डेरामा भएका केही भाँडाकुँडा, ब्याजबट्टाका कागजात र पुस्तकहरू पैतृक सम्पत्तिका रूपमा आफ्नो सङ्ग्रहमा राखेको देखिन्छ।[२०] साथै कृष्णदत्तले काठमाडौंमा लगाएका ब्याजबट्टाका केही अंश उनको देहान्तपछि आसामीहरूले यज्ञप्रियालाई बुझाएका थिए। आफ्ना ज्वाइँ कृष्णदत्तले ब्याजबट्टामा लगानी गरेकोमा भुवननाथलाई मन परेको थिएन, किनभने यसबाट आफ्नो खानदानी मर्यादामा धब्बा लाग्न सक्थ्यो। उनी कृष्णदत्तले अध्यापन र पण्डित्यपूर्ण कार्य मात्र गरिरहून् भन्ने चाहन्थे। तसर्थ उनको देहान्तपछि ठाउँ-ठाउँमा लगानी गरिएको ब्याजबट्टा उठाउने कार्य र त्यससम्बन्धी सोधीखोजी पनि त्यति सक्रियताका साथ नगरेको बुझिन्छ।[२१] नयराजले सहजरूपमा आफ्ना मातामह भुवननाथको बलियो संरक्षण पाएकाले आफ्ना पिताको पुर्ख्यौली थलोको खोजीतर्फ चासो राखेनन्।[२२] त्यसैले पन्तले जुठो सूतक बार्नुपर्ने आफ्ना नजिकका दाजुभाइ काठमाडौंमा कोही भएनन्। उनीहरूको एउटा परिवार मात्र यहाँ देखिन्छ। ठाउँ-ठाउँमा पन्तहरू छरिएर रहेका भए पनि नयराजको आफ्नो वंशसँग सम्बद्ध परिवार कोही भेटिएका छैनन्।[२३] यस्ता इतिहासका विद्वान् पनि आफ्नै वंशको इतिहासबाट पीडित हुनु साँच्चिकै एउटा बिडम्बनाको विषय हो।

डेढ वर्षको उमेरमा पितृविहीन हुन परे पनि पं. भुवननाथ पाँडेजस्ता स्वाभिमानी, धर्मनिष्ठ, विद्वान्, मातामह र यज्ञप्रिया जस्ती हक्की आदर्श आमाको संरक्षणमा हुर्केका नयराज जीवनका ५३/५४ वर्षसम्म मावली घरको संयुक्त परिवारमा बसेको देखिन्छ।[२४]

पण्डित भुवननाथ तात्कालिक माहिला गुरुज्यू हेमराजको आश्रयका दरबारिया पण्डित भएकाले त्यस बेला यिनको घरको आर्थिक स्थिति निकै राम्रो थियो। पन्तलाई आफ्नो बाल्यकालमा कुनै कुराको कमी हुन पाएन न त कुनै अनुचित महत्त्वाकांक्षा नै उनले राखे। उनले आफ्ना मातामहबाट पाएको स्नेहले गर्दा पितृविहीनताको अनुभव गर्नुपरेन।[२५] वि.सं. १९६० देखि नै भुवननाथ विधुर जीवन बिताइरहेकाले र घरको सबै हेरचाह छोरी

---

१९. *ऐजन।*

२०. *शोधनायक र दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

२१. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

२२. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

२३. *दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

२४. *ऐजन।*

२५. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यज्ञप्रियाबाट भइरहेको हुँदा सधैं उनी आफ्नो कोठामा बसेर ज्यौतिषसम्बन्धी अध्ययन र मनन गरिरहन्थे। उनी एकान्तप्रेमी थिए, मानिसहरू विनाकाम आफूकहाँ आएको मन पराउँदैनथे र आफू पनि कसैले नबोलाई कतै जाँदैनथे।[२६] त्यस बेला नयराज हरबखत भुवननाथका साथमा रहन्थे। पाँच वर्षको उमेरदेखि उनी मातामहकै कोठामा सुत्न थालेका थिए।[२७] भुवननाथका पिता-पुर्खाहरू पहिलेदेखि नै राणादरबारसँग नजिक भएकाले भुवननाथ पनि त्यहाँका महत्त्वपूर्ण घटना र रहस्यसँग परिचित थिए। तसर्थ नयराजको बालसुलभ कथा सुन्ने जिज्ञासालाई भुवननाथले तिनै सत्य घटनाहरू सुनाएर पूरा गरिदिन्थे। उनमा बनाई-बनाई कथा भन्ने बानी थिएन।[२८] उनी नयराजलाई सधैं नेपालको इतिहासका सत्य र प्रमाणित घटना-विवरणलाई कथात्मक रूपले सुनाउँथे। यसरी नयराजले पाँच वर्षको उमेरदेखि नै नेपालको ऐतिहासिक घटनाहरूको वर्णन सुन्दै नेपालको इतिहासतर्फ रुचि बढाउँदै लगेको देखिन्छ।

तात्कालिक समयमा संस्कृत भाषाबाट अक्षरारम्भ गराउने प्रचलन थियो। त्यही प्रचलनअनुरूप पाँच वर्षको उमेर पुगेका नयराजलाई उनका मातामहले घरैमा **अमरकोशबाट** अक्षरारम्भ गराए। त्यस बेला भुवननाथ रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा ज्यौतिषका अध्यापक थिए। उनी पाठशाला जाँदा नयराजलाई पनि हात समाती सँगै लिएर जान्थे, जहाँ नयराज पनि **अमरकोशका** अक्षर चिन्ने र सिक्ने गर्थे।[२९] यसरी हरबखत मातामहसँग रहनाले पन्तको बाल्यकाल सुखमय भएर बित्यो। सानैदेखि मातामहको काममा चाख बढ्यो र ऐतिहासिक घटनाबारेको जानकारीले त्यसतर्फ रुचि पनि बढ्यो।

यसप्रकार भुवननाथ पाँडेको संरक्षण, शैक्षिक निर्देशन र विद्याको व्यसनको प्रभावले गर्दा नयराज पन्तको जीवनको गोरेटो पनि यसरी रेखाङ्कित हुन आएको देखिन्छः-

१. नयराजको बाल्यकाल न त्यस्तो लाडप्यारमा गुज्रियो न ज्यादै अभावमा। उनी एक पितृविहीन शिशु भए पनि सभ्य र सुसम्पन्न मावलीको संरक्षण र संवर्द्धनमा उनको बाल्यकाल बित्यो। मातामहमा रहेको ज्यौतिषविद्या र नेपालको ऐतिहासिक विषयको विद्याव्यसन र साधनाको प्रभावले गर्दा नयराजमा पनि साधनाशील, स्वाध्यायप्रेमी र विद्याव्यसनी व्यक्तित्वको प्रस्फुटन हुन थाल्यो।[३०]

२. उनको मावली सम्पर्क राजदरबारसँग पनि रहेको हुँदा कतिपय ऐतिहासिक तथ्य र सत्य कुराको जानकारी लिनमा उनले बाल्यकालदेखि नै रुचि लिन थाले[३१] जुन कुरा पन्तको पछिल्लो जीवनमा नेपालको विशुद्ध इतिहास-लेखन, प्रकाशन र संशोधनका निम्ति ज्यादै महत्त्वपूर्ण खुराक हुन पुग्यो।

३. तिनताका पं. हेमराजले पं. भुवननाथ पाँडेलाई प्राच्य र पाश्चात्य अथवा भारतवर्षीय र ग्रीसेली ज्यौतिषको तुलना एवं अधिकमास, क्षयमास आदिको तुलनात्मक अध्ययन-विश्लेषण र निरूपण गर्न लगाउँथे।[३२] यसबाट ज्यौतिषसम्बन्धी कतिपय कुराहरू बेलाबेलामा नयराजले बाल्यकालदेखि नै सुन्ने र बुझ्ने मौका पाए। यसबाट आधुनिक र प्राचीन गणित तथा भारतवर्षीय र ग्रीक खगोलशास्त्रबारे लेखपढ गर्ने पन्तको

---

२६. *नयराज पन्त, 'उपोद्घात' इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेय, पूर्ववत्, पृष्ठ २५।*

२७. *(क) ऐजन पृष्ठ १४।*
(ख) नयराज पन्त, 'प्रस्तावना' विश्रान्ति, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०५०, पृष्ठ १।

२८. *नयराज पन्त, 'उपोद्घात' इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेय, पूर्ववत्, पृष्ठ १५।*

२९. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना' विश्रान्ति, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०५०, पृष्ठ १।*

३०. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

३१. *ऐजन।*

३२. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धेरै चासो बढेको देखिन्छ। पछि गएर त्यही स्मृति, प्रेरणा र प्रभावको पृष्ठभूमिमा गोलविमर्श, प्राचीन र नवीन गणितको तुलना, ग्रीक ज्योतिष तथा हिन्दु सिद्धान्त र भारतीय ज्योतिषको तुलनात्मक विवेचनाजस्ता महत्त्वपूर्ण र गम्भीर कार्य सम्पन्न गर्नमा नयराज सफल रहे।

१.३ शिक्षा-दीक्षा

१.३.१ अनौपचारिक शिक्षा

सामान्यतया कुनै निर्दिष्ट तह पूरा गर्नका लागि वा कुनै उपाधिका लागि तयार पारिएको पाठ्यक्रमका अधीनमा नरही सुयोग्य मनीषीका सङ्गत र निर्देशनमा रही स्वतन्त्र ढङ्गबाट लिइने शिक्षालाई अनौपचारिक शिक्षा भनिन्छ। नयराजलाई डेढ वर्षदेखि नै आफ्नी आमासहित मातामहको संरक्षणमा मावलीमा नै रहनु परेको थियो।[३३] त्यस बेला यिनका मातामह रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा ज्योतिषका अध्यापक थिए। नयराजले पाँच वर्षको उमेरमा मातामहबाट घरैमा अक्षरारम्भ गरेर अमरकोशका माध्यमबाट अक्षर चिन्न थालिसकेका थिए।[३४] भुवननाथ पनि आफ्नै कोठामा बसी केही न केही अध्ययन गरिरहन्थे।[३५] उनी पञ्चाङ्गको संशोधनसम्बन्धी कार्य गर्थे र नयराजलाई ऐतिहासिक घटनाका सत्य तथ्यमा आधारित कुराहरू सुनाएर उनको कथा सुन्ने कौतूहललाई पूरा गरिदिन्थे। यसबाट नयराजलाई राणादरबार र नेपालको इतिहाससम्बन्धी ज्ञान सानैदेखि मिल्दै गयो। मातामहको दिनचर्याबाट पनि उनले अहोरात्र स्वाध्ययनशील बन्ने प्रेरणा पाएको देखिन्छ।

यसका अतिरिक्त अन्य आफन्तहरूबाट पनि उनले विभिन्न विषयमा जानकारी प्राप्त गर्ने अवसर पाएको देखिन्छ। यस क्रममा पन्तले आफ्नी सानीमाका छोरा दाजु इन्दिराप्रसाद पन्तबाट अंग्रेजी साहित्यका महान् नाटककार शेक्सपियरका नाटकहरूको जानकारी प्राप्त गरेका थिए भने तुलनात्मक भाषाविज्ञानमा एम.ए. गरेका यिनै इन्दिराप्रसादबाट यिनले भाषाविज्ञानबारे पनि केही जानकारी प्राप्त गरेका थिए। यसरी पन्तले इन्दिराप्रसादबाट अभिभावकको स्नेहसहित त्यस बेलाको पाठ्यक्रममा नपढाइने कतिपय शैक्षिक जानकारी पनि पाउँदै आएको देखिन्छ।[३६] साथै आफ्ना मातामहका प्रभावले गर्दा अनौपचारिक रूपमै लगनशील भएर अध्ययन मनन गर्ने, नेपालको इतिहाससम्बन्धी ज्ञान प्राप्त गर्ने र सत्य तथ्यको खोज गर्नुपर्छ भन्ने महत्त्वपूर्ण ज्ञान यिनले सानै उमेरदेखि पाउन थालेको देखिन्छ र यसको दूरगामी प्रभाव यिनमा परेको कुरा अवगत हुन्छ।[३७] संशोधन-मण्डलको स्थापना हुनु, त्यसले निरन्तरता प्राप्त गर्नु र मातामहझैं आफू पनि आजीवन स्वाध्ययनमा नै निमग्न रहनुले त्यो तथ्य प्रमाणित गर्छ।

१.३.२ औपचारिक शिक्षा

कृष्णदत्तको विद्वत्कुलमा जन्मनु र सानैदेखि नै जिज्ञासु हुनु तथा अध्ययन-मननतर्फ पं. भुवननाथको साहचर्य वा सङ्गतमा हुर्कनु पनि नयराजका निम्ति एउटा प्रेरक र अनुकूल प्रसङ्ग हो।

३३. *ऐजन।*
३४. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना', विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृष्ठ १।*
३५. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*
३६. *ऐजन।*
३७. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुने बिरुवाको चिल्लो पात भनेझैं नयराजले सानैदेखि मातामहको विद्वत्ताको सिको गरेको पाइन्छ। पछि गएर नयराज आफ्ना मातामहको कार्यक्षेत्रको उत्तराधिकारी बन्न पनि पुगे। वि.सं. १९७७ सालदेखि पं. भुवननाथ नारायणहिटी राजदरबारमा त्रिभुवनका रानीहरूलाई पढाउन सरुवा हुन्छन्।[३८] नयराज १९७७/७८ देखि कुमारीचोकको भाषा पाठशालामा भर्ना भए र हिसाब सिक्न थाले।[३९] त्यहाँ १/२ वर्ष पढे जहाँबाट उनले गुरु पण्डित कविराज पाँडेसँग गुणनखण्डसम्मको हिसाब गर्न र साना-साना आख्यान वा गद्य लेख्न अभ्यास गरेको देखिन्छ।[४०]

यसपछि वि.सं. १९८० तिर यिनी स्रेस्ता पाठशालामा भर्ना हुन्छन्,[४१] जहाँ उनकै मामा मेरुनाथ पाँडे, मास्टर ललितनरसिंह जोशी, मास्टर जगतमान प्रधान, हाकिम मास्टर दिव्यमान जोशी आदिसँग पढ्छन्।[४२] तात्कालिक नियमअनुरूप हिसाब, औंठास्रेस्ता[४३], लेखसमेतको चार पासमा यिनी लेखबाहेक अरू विषयमा पास भए। त्यस बेला यिनले आफ्नै मामाका साथी तीर्थप्रसाद नेपालबाट निःशुल्क रूपमा अङ्ग्रेजी पढे र मामासँग बीजगणित पनि पढे, अनि १९८४ को अन्त्यतिर पाँचौँ कक्षामा भर्ना हुन ठीक भए।[४४] नयराजका मातामह ज्यौतिषका अध्यापक थिए र सानैदेखि मातामहसँग निकट रहेबाट मातामहको अध्ययन-अध्यापन र पञ्चाङ्गसम्बन्धी कार्यबाट यिनी निकै प्रभावित थिए भन्ने चर्चा माथि नै गरिसकिएको छ। त्यसैको प्रभावस्वरूप यिनमा ज्योतिष विद्यातर्फको रुचि जागेको र सो कुरा आफ्नो मातामहछेउ व्यक्त गर्दा उनले पनि आफ्ना सहकर्मीहरूसँग सल्लाह गरी घरैमा कौमुदीको केही अध्ययन गराए।[४५] तत्पश्चात् वि.सं. १९८४ को अन्त्यतिर फाल्गुनदेखि रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा पाँचौँ कक्षामा भर्ना गराए।[४६]

यसप्रकार उनको औपचारिक शिक्षाको यात्रा सुरु भयो। सर्वप्रथम उनले प्रथमादेखि मध्यमासम्म काठमाडौं रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा अध्ययन गरे भने शास्त्रीदेखि आचार्यको अध्ययन भने वनारसमा नै पढी पूरा गरे।

उनले औपचारिक शिक्षा यसरी उत्तीर्ण गरेका थिए –

वि.सं. १९८६	ज्योतिषमा प्रथमा परीक्षामा तृतीय श्रेणी
वि.सं. १९८८	ज्यौतिषमा मध्यमा परीक्षामा प्रथम श्रेणी
वि.सं. १९९१	ज्यौतिषको शास्त्री परीक्षामा प्रथम श्रेणी

वि.सं. १९९५ मा काशीको राजकीय संस्कृत पाठशालामा सिद्धान्तज्योतिष विषयमा आचार्यको अध्ययन गरी उनी प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भए। दैवसंयोगको कुरा हो, भागवतका ख्यातिप्राप्त व्याख्याता र व्याकरणका अध्यापक पं. कृष्णदत्त पन्तका सुपुत्र नयराज पन्त बाल्यकालदेखि नै मातामहको

३८. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना', विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृष्ठ १२।*
३९. *भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्-परम्परा, नेपाल साहित्य प्रकाशन केन्द्र, काठमाडौं २०५२, पृष्ठ ३८१।*
४०. *ऐजन।*
४१. *ऐजन पृष्ठ ३८१।*
४२. *ऐजन।*
४३. *ऐजन।*
४४. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना', विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृष्ठ ४।*
४५. *भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्-परम्परा, पृष्ठ ३८१।*
४६. *शोधनायकसँगको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रभावमा रहेर ज्यौतिष एवं इतिहास-संशोधनक्षेत्रका अथक परिश्रमी र ख्यातनामा विद्वान् बन्न पुगे। यसको मूल कारण सानैदेखि ज्यौतिषका विद्वान् भुवननाथका संरक्षकत्वमा हुर्कनु र भुवननाथबाटै ऐतिहासिक सत्य-तथ्यको अध्ययनको मौका पाउनु हो।[४७] यसरी नयराजले मातामहबाट प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरी आफ्नो जीवनका निर्दिष्ट रेखा कोरे वा बाटो बनाए र त्यही रेखा वा बाटोमा आजीवन निरन्तर लागिपरे।

नयराज मध्यमाको परीक्षा दिन जाँदा उनका पिता कृष्णदत्त पन्तका साथी विद्वान् गोवर्धनदेव पन्तसँग भेट भएको थियो। त्यस बखत उनले भागवतको एक श्लोकको ५/६ थरीका अर्थ गर्न सक्ने पिताका तपाईंजस्ता पुत्रले ज्यौतिष पढ्नु उचित भएन भनी नयराजलाई हतोत्साहित पारेका थिए तैपनि पिताको विद्या-वंशतिर नलागेर मातामहकै विद्यावंश ज्यौतिष र इतिहासतिर उनी आकृष्ट भइरहे।[४८] नयराजले बाबुको कर्मक्षेत्रको उत्तराधिकार प्राप्त गर्न नसके पनि आफूलाई पितृवियोग र आर्थिक विपन्नताको अनुभव हुन नदिई आवश्यक संरक्षण प्रदान गर्ने आफ्ना मातामह भुवननाथ पाँडेबाट उनी प्रेरित र प्रभावित भई नै रहे। फलस्वरूप उनी ज्यौतिषशास्त्रका विशिष्ट विद्वान् बन्न पुगे र दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडे (भुवननाथका प्रपितामह) का ज्यौतिषसम्बन्धी पुराना ग्रन्थहरूको अनुसन्धान र प्रकाशनसम्बन्धी उल्लेखनीय कार्य सम्पन्न गर्न सके। साथै संशोधन-मण्डलका नामबाट प्राचीन परम्पराको शिक्षण-पद्धतिको नमुना पनि प्रस्तुत गर्न समर्थ भए।[४९] भुवननाथको पुर्ख्यौली परम्पराका रूपमा रहेको ज्यौतिषशास्त्रको अध्ययनलाई निरन्तरता दिई उनको उत्तराधिकार पनि प्राप्त गरे। नयराज पन्त सानै छँदा आफ्ना पिता कृष्णदत्तको निधन भएको हुँदा उनी आफ्ना पितासँग भागवत र व्याकरण पढ्नबाट वञ्चित भएका थिए, तर पिताजीको अदृश्य प्रेरणाबाट उनले व्याकरणको राम्रो अध्ययन गर्न सके। उनले अष्टाध्यायी काशिका जस्ता व्याकरणग्रन्थको स्वाध्ययन गर्नका पछाडि आफ्नो पैतृक आनुवंशिक विद्याप्रेम नै हो भन्न सकिन्छ।

१.३.३ स्वाध्ययन

कुनै पनि व्यक्तिलाई विद्वत्ताको किनारा फेला पार्नका लागि औपचारिक शिक्षाले मात्र पुग्दैन।आजको औपचारिक शिक्षा परीक्षोन्मुखी छ। परीक्षाको सफलतालाई नै शिक्षाको कसी मानिन्छ। त्यसैले परीक्षा सकिएपछि पढेका कुरा परीक्षाको बेलामा जस्तै ताजा रहेको पाइँदैन। पढेका कुरामा आफूलाई सधैं तयार राख्न ती ग्रन्थ वा विषयहरूको सधैं अध्ययन गरी आफूलाई धारिलो पारिरहनु पर्छ। **अनभ्यासे विषं विद्या** अर्थात् आफूले अध्ययन गरेको विद्याको अभ्यास नगरेमा त्यो विषबराबर हुन्छ। किनभने सो विद्या चाहेको बेलामा नजान्दा मरेतुल्य हुन्छ। तसर्थ स्वाध्ययनमा खलल पार्ने कार्य कहिल्यै गर्नु हुँदैन।[५०] आफूले पढेका विषयहरूको अभ्यास गरिरहनुपर्छ।

नयराज पन्तले आचार्यसम्मको औपचारिक शिक्षा पूरा गरेपछि स्वाध्ययनलाई चालु नै राखे। विशेष गरेर आफ्नो ज्यौतिषशास्त्रसँग तुलनात्मक अध्ययन गर्नमा सघाउ पुग्ने पाश्चात्य गणितको अध्ययन पनि उनले निजी रूपमा गर्दै आए। पछिसम्म पनि उनी नियमित रूपमा आफ्नो स्वाध्ययनमा

४७. *शोधनायकसँगको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी।*
४८. *ऐजन।*
४९. *ऐजन।*
५०. *मनुस्मृति ४ अध्याय, १७, १९ श्लोक।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लागिरहे। उनी परीक्षोन्मुखी शिक्षण-पद्धतिका पक्षमा थिएनन्,[५१] जुन पद्धतिमा विद्यार्थीले पढेको कुरा सधैं ताजा रहन सक्दैन। तसर्थ उनी प्राचीन कालको जस्तो ग्रन्थ कण्ठ गर्ने र अभ्यास गरिरहने परिपाटीलाई जोड दिन्थे। त्यही परम्पराको पुनरुद्धार गर्न आफ्नै घरमा पाठशालासमेत सञ्चालन गरी यिनले प्राचीन गुरुकुलपरम्पराको नमुना प्रस्तुत गरेको देखिन्छ।[५२] पछि नयराज नेपाली इतिहास र खगोलशास्त्रका एक आधिकारिक विद्वान् हुनुका साथै नेपालको एउटा प्रमुख प्रतिभा मात्र नभई यस क्षेत्रमा विश्वकै एक स्वाध्ययनरत विशिष्ट विद्वान्का रूपमा चिनिए।[५३]

यिनले संस्कृत, नेपाली, हिन्दी र अङ्ग्रेजी वाङ्मयका साथै नेपालसम्बन्धी अध्ययन र नेपाली इतिहासको नियमित रूपमा स्वाध्ययन गर्दै आएको बुझिन्छ।[५४] पन्तले अन्वेषणकार्यका क्रममा आइपर्ने तिथिमितिका निर्णय गर्ने आधारको पनि राम्रो अध्ययन गरेका थिए।[५५] यसरी गहिरिएर हेर्दा उनलाई एउटा विद्याव्यसनी व्यक्तिका रूपमा पाउन सकिन्छ।

पन्तलाई स्वाध्यायप्रेमी र विद्याव्यसनी बन्न कहाँबाट प्रेरणा मिल्यो भनी सोधखोज गर्दा उनको अध्ययनकक्षमा लेखेर फ्रेममा राखिएको **मनुस्मृति**का पद्यमा आँखा पर्छन् जसमा भनिएको छ – अध्ययन-अध्यापनलाई सधैं जारी राखी आफूले पढेका विषयमा सधैं धारिलो रहनुपर्छ। आफूलाई तिखारी रहनुपर्छ। स्वाध्ययनमा खलबल पर्ने कार्य गर्नु हुन्न। जसो गरेर अध्ययन कार्य जारी राख्नुपर्छ। त्यही नै विद्याव्यसनीको लक्षण हो।[५६] उनी स्वयं पनि मनुका यी उपदेशहरूबाट धेरै प्रभावित भई यिनै उपदेशलाई जीवनको मूल सिद्धान्त बनाएको स्वीकार्दथे।[५७] कण्ठ नभएको विद्याले बेइज्जती गराउँछ र कदाचित् विषको पनि काम गर्दछ भन्ने शास्त्रवचनमा विश्वास गर्दै पन्त आफूले पढिसकेका ग्रन्थहरूलाई बारम्बार पढ्दै रहनुपर्छ र विद्यालाई कण्ठ पार्न घोक्नै पर्छ भन्ने कुरामा विशेष जोड दिन्थे।[५८]

यथार्थमा आजभोलिका विद्वान्हरू आ-आफ्नो विषयमा स्वाध्ययन गर्नुभन्दा त्यसको तात्कालिक लाभहानिको हिसाबमा ध्यान दिनेहरू बढी देखिन्छन्। विद्यालाई अभ्यासद्वारा ताजा गर्नमा भन्दा धन, पद आदि आर्जन गर्ने साधनका रूपमा बढी प्रयोग गर्छन् । तर दुनियाँ जतासुकै जाओस्, पन्त भने नियमितरूपमा **रघुवंश, अष्टाध्यायी, अमरकोश, भट्टिकाव्य, सिद्धान्तशिरोमणि, वेदाङ्गज्यौतिष, कौटलीय अर्थशास्त्र** आदि ग्रन्थहरूको नियमितरूपमा अभ्यास गर्दथे, जो शास्त्रीय मर्यादाअनकूल छ।[५९] साथै पन्त आफ्ना सहयोगीहरूका सहायताले **गोरखापत्र, कान्तिपुर, समाचारपत्र** आदि सामान्य पत्र-पत्रिका र अन्य अन्वेषणात्मक तथा अनुसन्धानात्मक पत्र-पत्रिकाहरूको श्रवण पनि गर्दथे। यसरी पन्त नेपालको मात्र नभई विश्वकै एक स्वाध्ययनशील विद्वान्का रूपमा चिनिए।

---

५१. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*
५२. *ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी।*
५३. *साम्बराज आचार्य र ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी।*
५४. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*
५५. *ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी।*
५६. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना', विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृष्ठ १९।*
५७. *ऐजन।*
५८. *शोधनायक र उनका शिष्यहरूबाट प्राप्त जानकारी।*
५९. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना', विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृष्ठ २२।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वाध्ययनबाट विश्राम लिएको बेला यिनी विभिन्न ग्रन्थका बारे मनमा उठेका भाव र विचारलाई आफ्ना गद्य र पद्यमा आबद्ध गर्दथे।[६०]

१.४ संस्कार कर्महरू

नेपाल हिन्दुराष्ट्र हो तापनि यहाँ विभिन्न धर्मावलम्बीहरूको समेत संयुक्त बसोबास छ र सबै धर्म-सम्प्रदायलाई हिन्दु धर्मको धार्मिक सहिष्णुताले समेटेर सबैमा सामञ्जस्य राखेको छ। हिन्दु धर्मको मान्यताअनुसार **एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति**[६१] अर्थात् एउटै ईश्वर छ तर मेघावीहरूले अनेक रूप र नामका रूपमा लिन्छन् भन्ने धारणा दृढ रहेको छ। जसरी आकाशका अनेकौं वर्षाधाराबाट अनेक रूपमा अनेक मार्गबाट बगेका नदीहरू समुद्रमै मिल्दछन् भन्ने धारणा **शिवमहिम्नः स्तोत्रको नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव**[६२] पद्यांशले स्पष्ट गरेको छ। त्यही मान्यता र धारणाले नेपालका अनेकौं धर्म-संस्कृति र जातजातिलाई समेत एउटै राष्ट्रिय एकताको सूत्रमा उनेको छ। यहाँ सबै धर्मावलम्बीहरूमा आ-आफ्ना विभिन्न मान्यता र संस्कार कर्महरू गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ।[६३] त्यसमा पनि ब्राह्मणवर्गमा यो अन्य वर्गका तुलनामा बढी कठोरताका साथ लागू हुन्छ। त्यसमध्ये चूडाकर्म, व्रतबन्ध, विवाह, मृत्युसंस्कार र अन्तेष्टिलाई मुख्य मानिन्छ। नयराज पन्त तत्कालीन पण्डितपरिवारमा जन्मेका र हुर्केका हुँदा उनका यी सबै संस्कार कर्महरू यथासमय हुँदै आएका थिए।

१.४.१ व्रतबन्ध

यो संस्कार मूलरूपमा तागाधारीहरूमा अनिवार्यरूपमा हुने गरेको पाइन्छ। प्राचीन कालदेखि नै तागाधारीहरूले छोराहरू प्रायः आठ वर्षका भएपछि उपनयन (व्रतबन्ध) कर्म गराई शुद्ध रहन लगाई गुरुका आश्रम वा घरमा अध्ययनार्थ पठाउने प्रचलन रहेको पाइन्छ। हिन्दुहरूको विधिविधानअनुरूप नयराजको पनि आठ वर्षको उमेरमा वि.सं. १९७८ सालमा व्रतबन्ध गरियो। त्यस बेला नयराजका नजिकका मान्य व्यक्ति, संरक्षक र पालनपोषणकर्ता जे भने पनि मातामह भुवननाथ नै भएकाले उनैबाट नयराजले गायत्रीमन्त्र ग्रहण गरे।[६४]

गायत्रीमन्त्र प्रदान गर्ने आचार्य, पिता, दाजु आदि मान्य व्यक्तिलाई गुरुवत् व्यवहार गरिन्छ। उनीहरूको पाउमा ढोग्ने गरिन्छ। सामान्यतः आफ्ना मातामहलाई पाउमा ढोग्न पाइँदैन। तर नयराज पन्तले आफ्ना मातामहलाई मन्त्रदान गरिने मर्यादाअनुरूप पाउमै ढोगेर गुरु पुजेको पाइन्छ। यसो गर्दा उनलाई कहिल्यै अप्ठेरो अनुभव भएन[६५] किनकि तत्कालीन समयमा कुमाइ बाहुनहरूमा त्यसमा पनि दरबारसँग निकट रहेका गुरुज्यू र पण्डित खलक आफूलाई १७ भाइ राणापछिका १८ औं वर्ग सम्झन्थे र राणाहरूको दरबारिया प्रचलनअनुरूप यिनीहरू पनि आफ्ना छोरा, छोरी, ज्वाइँ, नाति, नातिनी, भान्जा,भान्जी सबैबाट ढोग लिन्थे। यो प्रचलन भुवननाथकहाँ पनि थियो।[६६] त्यो

---

६०. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*
६१. *ऋग्वेद १/१६४/४६।*
६२. *देवशास्त्री, (सम्पा.) बृहत्स्तोत्ररत्नाकर, ई.सं. १९६८, पृ. १४६, श्लोक ७।*
६३. *मनुस्मृति २/१६।*
६४. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*
६५. *ऐजन।*
६६. *ऐजन र दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रचलनअनुसार भुवननाथलाई गुरुवत् व्यवहार गरी पाउमा ढोग्न र पाउ दाब्न नयराजलाई कुनै असजिलो परेन।[६७] यो प्रचलन नयराजको परिवारसम्म पनि आएको थियो । हाल भान्जा-भान्जी र छोरी-ज्वाइँलाई आफ्नो पाउ ढोगाउने चलनमा कमी आएको छ।[६८]

१.४.२ विवाह

नयराज पन्त माहिला गुरुज्यू हेमराजका आश्रयमा रहेका दरबारिया पण्डित भुवननाथका संरक्षणमा हुर्केका र मावलघरमै रहेका थिए। तत्कालीन समयमा गुरुज्यू पुरोहित खलकको बिहे सम्बन्ध गुरुज्यू र आफू-आफैंमा सीमित हुन्थ्यो। भुवननाथका कान्छा छोराको विवाह पनि तत्कालीन गुरुज्यू पं. जनकराज पण्डित (पाण्डे) का दुई छोरीहरूसँग भएको थियो र यही सम्बन्धका कारण जनकराजले पनि भुवननाथका छोरीका छोरा नयराज पन्त जो मावलमै बसेका थिए, उनैसँग आफ्नी छोरी बुधकुमारीको विवाह गरिदिए। यसले गर्दा उनका तीनओटी छोरी एकै घरमा परे। वि.सं. १९८३ मा १३ वर्षको उमेरमा १२ वर्षकी बुधकुमारीसँग नयराजको विवाह भएको थियो। यसरी भुवननाथका माध्यमबाट नयराजको सम्बन्ध पं. जनकराजसँग गाँसिन पुगेको देखिन्छ।[६९]

सानै उमेरमा विवाह भए पनि घरको प्रबन्ध मातामह र आमा यज्ञप्रियाबाट हुने गर्थ्यो। त्यसमा पनि गुरुज्यूकी छोरीसँग वैवाहिक सम्बन्ध जोडिनुका कारणले गर्दा नयराजले घर-परिवारमा पर्ने कुनै किसिमको पारिवारिक भार वहन गर्न नपरेको देखिन्छ।[७०] जनकराजका दुई छोरी एउटै घरमा परेका थिए। उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने सबै मालताल माइतबाट बेला-बेलामा आइरहन्थ्यो। गुरुज्यूहरूमा घरज्वाइँ बस्न चाहिने कुराहरू (खाने लगाउने) को व्यवस्था हुन्थ्यो। त्यस बेला भुवननाथको घर परिवारको स्तर उच्च वर्गीय जीवन बिताउन सक्षम थियो। तसर्थ नयराजलाई आफ्नो खानपान, लत्ताकपडा, श्रीमतीलाई धोती, चोलो र गरगहना आदि जुटाइदिने व्यावहारिक झमेलामा पनि आफूले त्यसबेला केही सोच्नु नपरेको कुरा उनी बताउँदथे।[७१] उनको दाम्पत्य जीवन यसरी सुमधुररूपमा बितेको देखिन्छ। उनले आफूले आर्जन गर्न थालेपछि पनि त्यो पैसा घरखर्चमा प्रयोग गर्नु नपर्दा निजी अध्ययन र पुस्तक-सङ्कलनमा लगाउन सजिलो भएको थियो, जसबाट संशोधन-मण्डलको काममा सघाउ पुग्यो। उनको परिवार मामाहरूसँग संयुक्त रूपमा २०२८ सालसम्म रहेको थियो। त्यसैले त्यसरी बस्दासम्म उनले आफ्ना लागि भनी कहिल्यै धन जोगाउन खोजेनन्।[७२]

१.४.३ सन्ततिलाभ र पारिवारिक सुख

मान्छेका जीवनमा विवाहपछिको पूर्णताका लागि सन्ततिसुखलाई पनि सुखकै अपरिहार्य तत्त्वमध्ये एक मानिन्छ। जसरी कुनै वृक्षमा फल लागेन भने त्यसको अपूर्णता ठहर्छ त्यसरी नै विवाहपछि पनि सन्तान नभएसम्म परिवारमा सुखशान्ति अपूर्ण नै हुन्छ। तेह्र वर्षको सानै उमेरमा

---

६७. *ऐजन।*
६८. *दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*
६९. *शोधनायक र ऐजन।*
७०. *ऐजन।*
७१. *ऐजन।*
७२. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विवाहसूत्रमा बाँधिन पुगेका नयराज पन्त र बुधकुमारीको पहिलो सन्तानका रूपमा वि.सं. १९९६ मा अम्बिकादेवीको जन्म भयो। उनलाई सानैदेखि मावलमा (जनकराजकहाँ) नै पालियो र उनको विवाह पनि त्यहीँबाट वि.सं. २००८ सालमा गरियो। वि.सं. १९९८ मा पन्तको दोस्रो सन्तानका रूपमा धनकुमारीको जन्म भयो। उनको विवाह भने नयराजले वि.सं. २०१६ सालमा सम्पन्न गरिदिए। धनकुमारी हाल यस लोकमा छैनन्। उनको निधन वि.सं. २०४२ सालमा भयो।[७३] वि.सं. २००१ सालमा पन्तका जेठा छोरा महेशराज पन्तको जन्म भयो। यिनको अध्ययन गर्ने उमेर भएपछि नयराजले आफ्नै पाठशालामा प्रवेश गराए। उनले आफ्नै पिताबाट पाणिनीय पद्धतिको **अष्टाध्यायी**का आधारमा संस्कृत भाषा, काव्य, कोश तथा इतिहास र त्यसको अनुसन्धानका लागि उपयोगी विषयहरूको उच्च अध्ययन गरे।[७४] त्यसपछि प्राध्यापन पेसातर्फ लागे। उनले जर्मनीबाट पी.एच.डी. गरे। कुनै पनि कक्षाको परीक्षा नदिएको भए पनि योग्यता, क्षमता र गम्भीर ज्ञानका दृष्टिले आफ्ना पिता विद्वान् नयराज पन्तको पाठशालाबाट अध्ययन पूर्ण गरेका महेशराज स्वाध्ययन र अनुसन्धानका क्रममा नेपाल रिसर्च सेन्टरको सम्पर्कमा पुगे। त्यहीँबाट उनलाई जर्मनीमा संस्कृत पढाउन जाने मौका मिल्यो। अनि त्यहींबाट उनले पी.एच.डी. को उपाधि प्राप्त गरे। यिनको विवाह आफ्ना पिता बसेकै घर गुच्चाटोलबाटै २०२७ सालमा मीनकुमारीसँग सम्पन्न भयो।

यसै गरी २००६ सालमा नयराजका कान्छा छोरा दिनेशराज पन्तको जन्म भयो। यिनले भने बाल्यकाल पिता नयराजकै साथ घरमा बिताउन पाए। यिनले पनि पिताकै अध्यापन पद्धतिमा घरकै पाठशालामा संस्कृत विद्या एवं इतिहाससम्बन्धी उच्च अध्ययन गरे।[७५] यिनको विवाह वि.सं. २०३५ साल जेठ ७ गते मालाकुमारीसँग भयो। तीन छोराका बाबु भएका दिनेशराज वाल्मीकि विद्यापीठमा प्राध्यापन गर्दछन्[७६] र संशोधन-मण्डलका हालका सक्रिय व्यक्तिका रूपमा यिनै रहेका छन्। वि.सं. २०११ सालमा नयराज पन्तकी कान्छी छोरी अमितादेवीको जन्म भयो। यिनले पनि बाल्यकाल मामाघरमा बिताइन्। उनको विवाह भने वि.सं. २०३० सालमा नयराजले नै सम्पन्न गराइदिए।[७७] यसरी नयराजले एक पिताले पाउनुपर्ने सन्तति सुख आफ्ना छोरा, छोरी र बुहारीहरूबाट प्राप्त गरे र आफ्ना सन्तानलाई आवश्यक शिक्षा-दीक्षा दिई यथासमयमा तिनीहरूको विवाह संस्कारसमेत गराइदिए। केही मात्रामा उनका नाति-नातिनीहरूको विवाह समेत देख्ने सौभाग्य उनले पाए। उनले आफ्ना छोरा छोरी र नाति-नातिनीलाई पनि आफ्नो सादा जीवन र उच्च विचारको शिक्षा दिएका छन्।

२०११ सालमा नयराज पन्तकी श्रीमती बुधकुमारीको असामयिक निधन भयो। त्यसपछि नयराज पन्त अझ बढी एकान्तप्रेमी बन्दै गएका देखिन्छन्।[७८] यसरी पन्तको दाम्पत्य जीवन वि.सं. १९८३ मा सुरु भई उनलाई २३ वर्षको उमेरमा पहिलो सन्तानप्राप्तिको सुखानुभूति प्राप्त भएको देखिन्छ। २०११ साल अर्थात् विवाह भएको २८ वर्षमा ४० वर्षको अल्पायुमै पन्तलाई विधुर

७३. ऐजन।

७४. ऐजन।

७५. भूपहरि पौडेल, *नेपालको विद्वत्परम्परा*, पूर्ववत्, पृष्ठ ३८१।

७६. दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।

७७. ऐजन।

७८. नयराज पन्त, 'प्रस्तावना', *विश्रान्ति*, पूर्ववत्, पृष्ठ ११।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बनाएर उनकी जीवनसङ्गिनी बुधकुमारीले देहत्याग गरिन्। त्यसपछि पन्त आफ्नी आमालाई र आमाको पनि २०२३ सालमा देहान्त भएपछि छोरा-छोरी अनि विस्तार-विस्तार बुहारीहरूलाई घर-व्यवहारको जिम्मा लगाई आफ्नो विद्याभ्यास र स्वाध्ययन, इतिहास-संशोधन तथा प्राज्ञिक लेखनमा दत्तचित्त देखिन्छन्।[७९] उनको जीवनमा सन्ततिहरूबाट प्राप्त हुनुपर्ने र सम्भव भएजतिका सुख-सन्तोष सबै प्राप्त भए। पन्त यसमा सधैं खुशी थिए। परिवारले उनको विद्याव्यसन, अध्ययन, अध्यापन र लेखनकार्यमा कहिल्यै बाधा पुऱ्याएको देखिँदैन। यसरी नयराज पन्तजस्ता विद्वान् ससुराको सेवा गर्न पाउँदा उनका बुहारीहरूले पनि गर्वको अनुभव गरेका छन्।[८०] उनको अलि एकोहोरो बानी र व्यवहारले कहिलेकाहीँ कुरा बुझाउन गाह्रो परे पनि आफूले आशा गरेभन्दा बढी माया दिने र छोरीलाई जस्तै स्नेह गरी बेला-बेलामा उपदेश दिने गरेकाले बुहारीहरू पनि नयराजबाट निकै खुशी देखिन्छन्। यसरी हेर्दा नयराजलाई उत्तम सन्ततिसुख प्राप्त थियो भन्नमा कुनै सन्देह रहन्न। उनले ४० वर्षको अधकल्चो उमेरमा नै आफ्नी जीवनसङ्गिनीलाई गुमाउनु परे पनि छोरा-छोरी सबैलाई हुर्काउने, शिक्षा-दीक्षा दिलाउने र बिहाबारीको झमेला बोक्नुपर्ने व्यावहारिक भार बोक्न परे पनि आफूलाई आफैंले समाल्दै स्वाध्ययनरूपी प्रियाको अवलम्बनद्वारा प्रिया-वियोगको पीडालाई बिर्सन सजिलो पारेको देखिन्छ। उनमा भौतिक सुख-लिप्साभन्दा आध्यात्मिक-सचेतताको अंश बढी भएकाले सुखमा नफुर्किने र दुःखमा नआत्तिने धैर्य प्राप्त भएको कुरा उनको दिनचर्याबाट सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

१.५ कार्यक्षेत्र र सेवा-विवरण

मानिसले जीवनयापनका लागि औपचारिक शिक्षा पूरा गरेपछि कर्मक्षेत्र वा कार्यक्षेत्रमा गई केही न केही व्यवसाय अपनाई आफ्नो जीवनका अतिरिक्त देश र समाजका लागि पनि केही न केही सेवा गरेका हुन्छन्, किनभने हाम्रो धर्मशास्त्रअनुसार प्रत्येक नागरिकलाई देव, पितृ र मानवसमाजको ऋण लागेको हुन्छ। तीमध्ये दान-धर्मले देव-ऋण, सन्ततिद्वारा पितृ-ऋण तिरेर समाज र राष्ट्रको ऋण पूरा गर्नचाहिँ केही सामाजिक, सांस्कृतिक र प्राज्ञिक सेवा कार्यतर्फ पनि लागिन्छ। ज्योतिषाचार्य नयराजले पनि सर्वप्रथम आफ्नो आजीविकालाई सघाउने मुख्य पेसाका रूपमा अध्यापनलाई नै अँगाले।[८१] यो पेसा उनका पिता र मातामह दुबैतिरको परम्परागत पेसा थियो। यसका अतिरिक्त उनले संशोधन-मण्डलका माध्यमद्वारा जुन ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण र इतिहासमा भएका त्रुटिहरूको संशोधन गर्ने परम्परा बसाले त्यसबाट राष्ट्रिय अस्तित्वलाई उच्च राख्ने प्राज्ञिक सेवा भएको छ। यसरी पन्तले संस्कृत पाठशाला, महाविद्यालय, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, त्रिभुवन विश्वविद्यालयलगायतका विभिन्न ठाउँमा रहेर आफ्नो प्राज्ञिक कार्यद्वारा समाज र राष्ट्रको सेवा गरे, जसले उनको पहिचानलाई राष्ट्रिय स्तरमै पुऱ्याएको छ। पन्तका तिनै कार्यक्षेत्र र सेवाहरूलाई मोटामोटीरूपमा यसरी औंल्याउन सकिन्छ।

१.५.१ शिक्षणकार्य

नयराज पन्तले वि.सं. १९९७ देखि नै आफ्ना सम्पर्कमा आएका विद्यार्थीहरूलाई वृत्ति

७९. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

८०. *माला पन्त र मीनु पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

८१. *नयराज पन्त, 'उपोद्घात' इतिहास-संशोधन प्रमाण प्रमेय, पूर्ववत्, २०१९, पृष्ठ २।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नलिईकन घरैमा पढाउन सुरु गरेका थिए।[८२] उनको जीवनको बढी समय अध्ययन-अध्यापनमा नै बितेको पाइन्छ। पन्त आफ्ना पाठशालाका विद्यार्थीहरूको सहयोगमा २००९ सम्ममा संशोधन-मण्डल स्थापना गरी त्यसलाई निरन्तरता दिन सफल भए।[८३] यसबाट नेपाल आफ्नो देशको विशुद्ध इतिहास पाउन सफल रहेको छ भने इतिहासका विद्वान्हरूले पन्तको योगदानबाट नेपालबारे सत्य तथ्य कुरा जान्न पनि पाएका छन्। नयराजले वि.सं. १९९५ मा काशीको राजकीय संस्कृत पाठशालाबाट ज्योतिषमा आचार्य गरेका थिए।[८४] यिनी आफ्नो पाठशालामा संस्कृत, ज्यौतिष, काव्य, इतिहास र अष्टाध्यायी पढाउँथे।[८५] वि.सं. १९९७ देखि यिनले आफ्नै घरमा कुनै शुल्क नलिई पढाउने कार्य गरेका थिए। त्यसका अतिरिक्त सरकारी सेवाका रूपमा रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा ज्योतिषका अध्यापक बनी शिक्षणकार्य गर्न थाले।[८६] साथै इतिहास-संशोधनकार्य गर्न संशोधन-मण्डलको कार्यलाई पनि आफ्ना विद्यार्थीहरूको सहयोगमा निरन्तरता दिइरहे। यिनी २००९ देखि इतिहास-संशोधनका साथै विभिन्न पुस्तकहरू प्रकाशनकार्यसमेत गर्दै आए। पछि त्यसलाई निरन्तरता दिनका निमित्त इतिहासप्रधान अन्वेषणात्मक पत्रिका **पूर्णिमा** (त्रैमासिक) को प्रकाशनकार्य पनि गर्दै आए।[८७] **कर्मण्येवाधिकारस्ते** भन्ने श्रीकृष्णको सन्देशलाई उनले अक्षरशः पालन गर्दै गएको देखिन्छ।

१.५.२ प्राध्यापनकार्य

नयराज पन्त वि.सं. २०१७ देखि २०३३ साल आषाढसम्म श्री ५ को सरकारको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका प्राध्यापकका रूपमा वाल्मीकि विद्यापीठमा ज्यौतिष विषयको प्राध्यापनमा संलग्न रहे।[८८] यसै क्रममा नयराजले वि.सं. २०३३ देखि २०३५ सम्म त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत अन्वेषणकार्यमा संलग्न रहेर खगोल-गणित-ज्यौतिषसम्बन्धी धेरै महत्त्वपूर्ण अन्वेषण कार्य गरे।[८९] यस अनुसन्धानलाई संस्कृतजगत्‌को निम्ति र विशेषतः हिन्दु ज्यौतिषविद्याको निम्ति विश्वमै नेपालको कीर्तिमान राख्ने काम मानिन्छ।

१.५.३ प्राज्ञिक सेवा

शिक्षणकार्यबाट निवृत्त भएपछि अर्थात् वि.सं. २०३६ देखि २०५० फाल्गुनसम्म नयराज पन्तले नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको सदस्य भएर इतिहास-संशोधन र ज्यौतिषसम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धान कार्य गरे। यसअघि पनि पन्तले वि.सं. १९९९ देखि वि.सं. २०१० सम्म नेपाली भाषाप्रकाशिनी समितिको सदस्य रहेर पनि राष्ट्रभाषा नेपालीको समृद्धिमा सेवा गरी टेवा दिने कार्य गरेका थिए।[९०]

---

८२. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना', विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृष्ठ ११।*
८३. *युवराजसिंह कार्की, विश्वपरिचय, पूर्ववत्, पृष्ठ ३४३।*
८४. *नयराज पन्त, द्रष्टव्य ३, २, ४ प्रक्रम।*
८५. *शोधनायक तथा उनका शिष्यबाट प्राप्त जानकारी।*
८६. *भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्परम्परा, नेपाली साहित्य प्रकाशन केन्द्र, कमलपोखरी, काठमाडौं, २०५१, पृष्ठ ३८३।*
८७. *नयराज पन्तका सहायक देवीप्रसाद भण्डारीबाट प्राप्त जानकारी।*
८८. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*
८९. *भोलानाथ पौडेलबाट प्राप्त जानकारी।*
९०. *दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथार्थमा नयराज पन्तको प्राज्ञिक सेवा संशोधन-मण्डलको स्थापनाकालदेखि नै थालिएको हो। त्यसमार्फत उनले गुरुकुल परम्पराको शिक्षणपद्धतिको नमुना प्रस्तुत गरे। इतिहास-संशोधनको कार्य थाले। ज्यौतिषविद्याको अनुसन्धानतिर संलग्न रहे। यिनका यी प्राज्ञिक सेवाका मूर्त रूप हुन्- विद्या-रक्षा, इतिहास-संशोधन प्रमाणप्रमेय, दिव्योपदेश, लिच्छविसंवत्को निर्णय, घनमूल ल्याउने रीति आदि।

यसप्रकार जीवनको अधिकांश समय उनले पढ्न र पढाउनमा नै बिताए। नयराजले प्रथमा परीक्षादेखि आचार्यसम्मको परीक्षा दिए तापनि उनी परीक्षोन्मुखी शिक्षणपद्धतिको पक्षमा रहेनन्। परीक्षोन्मुखी पढाइले विद्यार्थीहरूलाई जसरीतसरी डिग्रीको खुड्किला मात्र उकाल्छ, तर आफूले अध्ययन गरेका विषयहरूको गहिराइ वा मर्मबोधसम्म पुऱ्याउँदैन भन्ने उनको दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ। त्यसैले उनले प्राचीन कालमा जस्तो ग्रन्थ कण्ठस्थ गर्ने शिक्षणपद्धतिलाई पुनरुद्धार गर्ने प्रयास गरे र आफ्नै घरमा पाठशाला पनि चलाए। तर आधुनिक युगमा संस्कृत शिक्षा र त्यसमा पनि परीक्षा नलिइने प्रणाली त्यति व्यावहारिक बन्न सकेन। अहिलेको रोजगारमूलक जमानामा परीक्षाविना डिग्री मिल्दैन र डिग्रीविना रोजगारी सम्भव छैन। साथै पन्तको पाठशालामा कडा नियमपालना गर्नुपर्ने र ग्रन्थहरू कण्ठस्थ गरेर सुनाउनुपर्ने जस्ता कारणले गर्दा पनि विद्यार्थीहरू बढी आकर्षित भएनन् तापनि पन्त आफ्नो सम्पर्कका व्यक्तिहरूलाई त्यस्तो शिक्षा दिएर प्राचीन गुरुकुलपरम्पराको शैक्षिक नमुना प्रस्तुत गर्न सफल भए। आफूले पढाएका (पाणिनीय पद्धतिमा) र आफ्नो पाठशालाको नियमअनुरुप अध्ययन पूरा गरेर कार्यक्षेत्रमा लागेका व्यक्तिहरूको उन्नति, प्रगति र कार्यबाट अत्यन्त सन्तुष्ट थिए।[११] आफूलाई पढ्न र पढाउनमा जति आनन्दानुभूति अन्य कुनै कुराबाट पनि प्राप्त नभएको कुरा उनी व्यक्त गर्दथे। आफ्ना सम्पर्कमा आएका सबैलाई राम्ररी अध्ययन गर्नू, सत्यलाई निर्भीक भएर स्वीकार्नू, कसैको मुलाहिजामा परी सत्यलाई ओझेल पर्न नदिनू भन्ने सल्लाह उनले सबैलाई दिन गरेका थिए। उनको जीवनबाट हामीले धेरै कुरा सिक्न सक्दछौं। संक्षेपमा उनको प्राज्ञिक कार्य कोरा ज्ञानमूलक नभएर प्रयोगमूलक देखिन्छ। ज्यौतिष होस् वा इतिहास पढेको शिक्षा र पाएको ज्ञान व्यावहारिक प्रयोगमा उत्रने खालको हुनुपर्छ भन्ने पन्तको अठोट थियो। त्यसअनुसार उनी पनि आफ्नो ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्न निरन्तर सचेष्ट थिए। यस प्रणालीबाट उनका कतिपय विद्यार्थीहरू लाभान्वित पनि देखिन्थे।

नयराज पन्तका हालसम्म प्रकाशित कृतिहरू

१. नेपाली - कविता

(क) विश्रान्ति-कविता सङ्ग्रह, पहिलो भाग, प्रकाशक, ने.रा.प्र.प्र., २०५०

वैदिक खण्ड : १५ वटा कविता
रामायण खण्ड : ४ " "
महाभारत खण्ड : २ " "
बौद्ध खण्ड : २ " "
पुराण खण्ड : १ " "
जम्मा २४ वटा कविता सङ्कलित

११. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(ख) फुटकर नेपाली कविता

क्र.सं.	शीर्षक	प्रथम प्रकाशित स्रोत	संवत्
१.	सम्फना	शारदा, ५/८	१९९६ मार्ग
२.	आखिरी मुलाकात	–, ५/९	१९९६ मार्ग
३.	भए हुने थियो	–, ५/१२	१९९६ चैत्र
४.	तीन आँखा	साहित्यस्रोत	२००५ वैशाख
५.	मेघदूतको भूमिका	पुरुषार्थ, १/६	२००७ जेठ
६.	रातको मोल	","	२००७ कार्तिक
७.	बहादुर शाहको आखिरी तरङ्ग	ने.पद्य सँग्रह, भाग–२	–
८.	नालापानीका वीरको हृदय	राष्ट्रिय भावना	–
९.	उज्यालो नेपालको केही अंश	सिंहनाद, १/३	२०१९ फाल्गुन
१०.	दुःखीको आनन्द	सिंहनाद, १/८	२०२१ जेठ
११.	मातृवियोग	पूर्णिमा, –/१०	२०२३ श्रावण
१२.	यी लेख किन लेखिन्छन् ?	", –/२९	२०३० आषाढ
१३.	इतिहासको सम्फना	पूर्णिमा, –/३०	२०३० चैत्र
१४.	स्थिति मल्ल	",–/३१	२०३१ मार्ग
१५.	किन गरूँ बेफ्वाँक पढ्ने श्रम	",–/३१	" "
१६.	को हेर्छ सीमातक	", –/३१	" " " "
१७.	भीमसेन थापा	", –/३२	२०३१ माघ
१८.	बयालीस सालको युद्ध प्रताजङ्गको तरङ्ग	",–/३२	" "
१९.	मैले कैदी अनि हुन पुऱ्यो सोह्र मैना नपुग्दै	अरुणोदय,१२/४, ५, ६,	२०३२ कार्तिक
२०.	मेरो गयो जीवन	अरुणोदय, १३/–	२०३३ वैशाख
२१.	राम्रो न राम्रो	पूर्णिमा, –/३७	२०३४ आश्विन
२२.	हे राम तिम्रो मन	",–/"	" "
२३.	मेरो लामो वय बितिगयो एकनासे भएर	"–/३८	२०३४ चैत्र
२४.	विषम घटना	", –/३८	" "
२५.	चितवनवासमा रचिएका दुइ पद्य	", –/३९	२०३५ आश्विन
२६.	श्री ३ पद्म शम्शेरको कुरा	", –/४०	२०३५ चैत्र
२७.	विश्रान्ति (प्रस्तावना १–६) (न सम्झनै सक्छु न बिर्सनै सक्छु) (दाह्री जुँगा १–३) (पृथ्वीलाई सम्झिरहन्छु १–२) (राष्ट्र–रक्षा १–६) (ती आए त्यो गयो १)	", –/२४	२०२६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

	(के पढ्ने ? १-६)		
	(भाष्करको शिक्षा १)		
२८.	श्री ३ महाराजा रणोद्दीपसिंह (१-६)	",-/२५	२०२८
२९.	यै बाटोतिर छौ तिमी पनि कतै (१-२)	", -/२६	२०२९
३०.	विद्वत्-पूजा (१-४०)	"; -/"	२०३९
३१.	संघर्ष के को (१-२, १-३)	"; -/"	२०३९
३२.	विह्वलता (१-२)	", -/"	२०३३
३३.	विद्वत् - पूजा (प्रस्तावनाको टिप्पणी)	", -/"	२०३३
३४.	राजालाई "अथर्ववेदोक्त आशीर्वाद	", -/३३ विश्रान्ति १ मा विकसित	२०३३
३५.	गृहस्थ र बटुवाको संवाद (१-१५)	", -/३५	२०३३
३६.	वीरहरूको हृदय	रमझम, -/११/१३	२०३३
३७.	मिल्ने नमिल्ने १	पूर्णिमा, -/३६	२०३४
३८.	विचारको काल १	", -/"	२०३४
३९.	कसले भन्थ्यो	", -/३६	२०३४
४०.	श्री ३ महाराज देवशमशेरको आत्मकथा (१-३५)	–	–
४१.	दुवै सार्थ छ (१)	पूर्णिमा, -/३६	२०३४
४२.	गल्लीमा फ्याँकिएको कसिङ्गरको दोस्रो भाग (१-४)	",-/-	२०३४
४३.	श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको एक अंश (१-८)	ज्ञानविकास, -/२	२०१५
४४.	श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको एक अंश (१०-१८)	ज्ञानविकास, -/२	२०१५
४५.	देश रक्षा (श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशबाट)	नेपाल समाचार, -/२	२०१८
४६.	उत्तर दक्षिणको बाटो (१-१५) (श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशबाट)	",-/-	२०१९
४७.	पृथ्वीनारायण शाहको उत्तर दक्षिण नीति (१-४)	सिंहनाद, १/२	२०१९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४८.	अन्याय हुन दिन हुँदैन (श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशबाट) (१-५)	समय, -/-	२०२०
४९.	भारदार र सैनिकहरूलाई धन कमाउन नदिनू (श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशबाट)	नेपाल समाचार, -/-	२०२०
५०.	श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दूरदर्शिता (१-१२)	-	२०२१
५१.	श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको चीन विषयक नीति (१-९)	- रमझम	२०३६
५२.	जङ्गबहादुरको अंग्रेजसँगको षाड्गुण्य (१-६)	प्रज्ञा, -/२७	२०३६
५३.	खण्डकाव्य -महाभारत उद्योग उद्योगपर्वको आधारमा - (१-६८)	कविता, (विश्रान्ति भाग १, पृ. -मा सङ्कलित)	२०३६
५४.	बुद्धिविनोद-प्रश्नोत्तरी र त्यसको उत्तर (दो.सं.)	संशोधन मण्डल,-/-	२०३२
५५.	श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको संस्कृत तथा नेपाली पद्यमयी व्याख्या	ने.रा.प्र.प्र.,-/"	२०४०

२. नेपाली फुटकर गद्य (निबन्ध)

क्र.सं.	शीर्षक	प्रथम प्रकाशित स्रोत	सम्वत्
१.	मनपरेकी (दण्डीको दशकुमार-चरितबाट अनुवाद)	शारदा, १२/-	वि.सं. २००३ फाल्गुन-चैत्र
२.	मेगार-थेने अथवा कौटल्य	पुरुषार्थ, १/१	२००६ ज्येष्ठ
३.	अशोक र ब्राह्मण	", १/२	" माघ
४.	अहिले र उहिलेको पढाइ	", १/३	" फाल्गुन
५.	अशोक र ब्राह्मण	", १/४	" चैत्र
६.	पुनर्वसु	", १/७	२००७ आषाढ
७.	आश्चर्यमनित्ये	", १/९	" भाद्र
८.	एउटा शङ्का	", १/१०	" आश्विन
९.	अन्धो कल्लाई भन्ने	", १/११	" पौष
१०.	सम्राट् हर्षवर्धन र कवि वाणको सम्बन्ध	", -/२	२०१० ज्येष्ठ
११.	शुल्व सूत्र	", -	" भाद्र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१२.	मानदेव जयस्तम्भाभिलेखको नेपाली अनुवाद	संस्कृत सन्देश, १/८	" कार्तिक
१३.	लिच्छविसमयाभिलेख (अनुवाद)	", १/८	" मार्ग
१४.	साइसमयबुम (अलि)	", १/८	" मार्ग
१५.	मल्ल समयाभिलेख	", १/९	" पौष
१६.	साहसमयाभिलेख	", १/९	" पौष
१७.	अंशुवर्मा अभिलेख	", –/–	" पौष
१८.	बयालीस सालको पर्वमा युद्ध प्रतापजङ्गको तरङ्ग	", –/३२	" पौष

३. इतिहास विषयका पुस्तक ग्रन्थहरू

क्र.सं. नाम

१. नेपालको संक्षित इतिहास
२. इतिहास सहायक
३. विद्यारक्षा
४. इतिहास सहायक दोस्रो संस्करण
५. गल्लीमा फ्याँकिएका कसिङ्गर
६. इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेय (भाग १)
७. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश (गद्यात्मक व्याख्या), (भाग १, २, ३, ४, ५)
८. ऐतिहासिकपत्र सङ्ग्रह (भाग १, २)
९. अभिलेख सङ्ग्रह
१०. लिच्छवि सम्वत्को निर्णय

४. ज्यौतिष विषयका कृतिहरू

(क) पुस्तकग्रन्थाहरू

१. कालचक्रको ज्यौतिष भाग र त्यसको विवेचना (पहिलो भाग)
२. संक्षिप्त गोलविमर्श
३. हिन्दु सिद्धान्त ज्यौतिष र ग्रीक सिद्धान्तज्यौतिषको तुलना (पहिलो भाग)
४. त्रिकोणमिति (ज्योत्पत्ति)
५. पण्डित गोपाल पाँडे र उनको घनमूल ल्याउने रीति
६. प्राचीन र नवीन गणितको तुलना
७. गोलबोघ (प्रथम भाग)
८. वृत्तशतक
९. सुमतितन्त्र
१०. रत्नदीप

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५. **संस्कृत वाङ्मयका पुस्तकहरू**

क्र.सं.	नाम
१.	संस्कृतबोध

६. **उपोद्घात (भूमिका), प्रस्तावना, वक्तव्य**

क्र.सं.	नाम
१.	ज्यौतिष प्रथम भाग- भूमिका- २०१०
२.	जयरत्नाकर नाटक - उपोद्घात- २०१४
३.	ऐतिहासिक पत्र सङ्ग्रह भाग १ - उपोद्घात - १०१४
४.	बुद्धिविनोद - प्रश्नोत्तरी -मन्तव्य प्र.सं. (२०१५) द्वि.सं. २०३२
५.	गल्लीमा फ्याँकिएको कसिँगर - उपोद्घात - २०१८
६.	विद्या रक्षा (१५ वटा भागको सङ्कलित पुस्तकको रूप) - प्रस्तावना - २०२०
७.	इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेय (भाग १) - उपोद्घात - २०१९
८.	त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा -उपोद्घात -२०१९
९.	ऐतिहासिक पत्रसङ्ग्रह (भाग २) - उपोद्घात - २०२१
१०.	श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश - वक्तव्य- २०२५
११.	रत्नदीप (करणग्रन्थ) - प्रस्तावना -२०३५
१२.	विश्रान्ति (प्रथम भाग) - प्रस्तावना - २०३५
१३.	विश्रान्ति (प्रथम भाग) - प्रस्तावना - २०५०
१४.	लिच्छविसम्वत्‌को निर्णय - उपोद्घात - २०४३।

१.६ आर्थिक अवस्था

नयराजको परिवार राजदरबारसँग सम्बन्ध भएका पाँडे खलकका पं. भुवननाथको परिवारसँग संयुक्त रूपमा रहँदै आउनुको साथै यिनीहरूको पारिवारिक सम्बन्ध मूल पुरोहित पं. जनकराज पाँडेसँग सम्बद्ध हुनाले यिनीहरूको आर्थिक अवस्था तात्कालिक समयमा उच्च थियो। त्यति बेला सरदररूपमा राणाहरूको दरबारिया रवाफ दरबारिया पण्डित परिवारमा पनि थियो। भुवननाथ पनि दरबारिया पण्डित हुनुका साथै उनको जनकराज गुरुज्यूसँग पनि पारिवारिक सम्बन्ध जोडिएको थियो। त्यसैले पनि यिनीहरूको स्थिति सुरुदेखि नै मजबूत रहँदै आएको थियो। पन्तकाअनुसार त्यस बेला घरमा खाने, लाउने, नोकर-चाकर आदि कुनै कुराको कमी थिएन।[१२] यस परिप्रेक्ष्यमा नयराजको बाल्यकालदेखि अन्त्यसम्मको आर्थिक स्थितिलाई तुलनात्मक रूपमा केलाउँदा के पाइन्छ भने भुवननाथको कार्यकाल र राणाशासनको चहलपहल रहेसम्म उनीहरूको परिवारमा जुन प्रकारको आर्थिक सम्पन्नता थियो त्यो सम्पन्नता भुवननाथको देहान्त वि.सं. २००२ र राणा शासनको अन्त्य अर्थात् २००७ सालपछि विस्तारविस्तार खस्कँदै आएको पाइन्छ।[१३] तर त्यस बेलासम्म नयराज स्वावलम्बी भइसकेका हुँदा र उनका मामाको पनि कमाइ हुँदा यिनको परिवारको आर्थिक अवस्था त्यति कमजोर हुन गएको देखिन्न।[१४]

१२. *शोधनायक र दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

१३. *ऐजन।*

१४. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नयराजको साधनाको फलस्वरूप उनकै पाठशालामा पढेर क्रमशः यिनका दुबै छोराहरू सक्षम र कर्मठ बनेका देखिन्छन्। लवाइखवाइमा साधारण देखिए पनि यिनीहरूको चर्चा भइरहन्थ्यो। तर अब पन्तको परिवार निकै ठूलो भइसकेको थियो। उनीहरू पछिसम्म पनि मामाहरूसँग संयुक्तरूपमा मिसिएर नै रहेका थिए।[९५] नयराजकी आमा यज्ञप्रिया जीवित हुँदासम्म प्रत्यक्षरूपमा त्यस परिवारमा कुनै असामञ्जस्य नआएको बुझिन्छ।[९६] जब वि.सं. २०२३ मा यज्ञप्रियाको देहान्त भयो तब नयराजका परिवार र उनका मामाको परिवार एकै ठाउँमा रहन नसक्ने अवस्था आयो।[९७] घरमा साना कुरामा पनि विवाद हुन थालेको र नयराज र उनका छोराहरूको बौद्धिक उन्नतिले पनि मामाका परिवारमा मानसिक द्वेष देखा पर्नु स्वाभाविक थियो। अर्कोतर्फ परिवारको सङ्ख्या पनि बढेको थियो भने त्यस अनुपातमा उनीहरूको आयस्रोत बढ्न सकेको थिएन। अध्यापन-व्यवसायबाट प्राप्त आयस्ताले त्यति हात फुकाएर खर्च गर्न पुग्दैनथ्यो। त्यसमा पनि अध्ययन, पुस्तकसङ्कलन, संशोधन-मण्डलका प्रकाशन र घरखर्चका लागि आयस्रोत जुटाउन घौ-घौ परेको बुझिन्छ। नयराजले आफ्नो ससुरालीघरमा पुराणवाचन गरेर आएको आयबाट त्यस बेला केवल हालको घर जोड्न सकेका थिए।

आमाको मृत्युको साढे चार वर्षपछि यिनको परिवार मामाको परिवारबाट अलग्गिएर बस्यो।[९८] त्यस बेला यिनले सानीमाको छोरा रामजी तिवारीलाई पनि आफ्नो साथमा लिई मामाको परिवारबाट अलग्गिएको र नयराजले निकै आर्थिक हानि व्यहोर्नु परेको देखिन्छ। उनी पहिल्यैदेखि मावलीघरमा बसेकाले आफू कमाउन सक्ने भएपछि पनि आफ्नो कमाइलाई अलगै जोगाउन सकेका थिएनन्। यिनको आफ्नो सम्पत्ति भन्नु विद्या र पुस्तकहरू मात्र थिए। यिनीहरू अलग्गिएपछि आफ्नो पसीनाबाट जोडेको घरको आधा भाग पनि न्यायसङ्गतरूपले प्रयोग गर्न पाएनन्।[९९] यिनको सादा जीवन उच्च विचार भन्ने आदर्शअनुरूप परिवारले पनि आफूलाई सादा जीवनतिर ढाल्दै आएको बुझिन्छ। विस्तारविस्तार यिनका छोराहरू पनि कमाउने भए, त्यसैले परिवारको आर्थिक स्थिति त्यस्तो नाजुक हुन पाएन। यद्यपि यिनको बाल्यकालको तुलनामा पछिको आर्थिक स्थिति त्यति राम्रो देखिन्न तापनि त्यस्तो सोचनीय कठिनाइ त्यति देखिन्न। उनी लगनशील, परिश्रमी, संयमी र स्वाभिमानी भएकाले यस्ता कठिनाइहरूबाट विचलित भएका देखिन्नन्। उनले परिवारका साथै संशोधन-मण्डललाई पनि डुब्न दिएनन्। त्यसलाई निरन्तरता दिई नै रहे। उनले जीवनमा कहिल्यै हिम्मत हारेनन्।

नयराजको परिवारले विलासीपन र आधुनिकताको नाममा आजकल देखिएको देखावटी तडकभडकलाई रुचाएको देखिन्न। पन्तलाई सानैदेखि घरव्यवहारमा परिआउने सामाजिक, आर्थिक कुनै पनि प्रकारको झै-झमेलामा फस्नु परेको थिएन र पछि पनि छोराहरूले त्यसको भार थाम्दै आएका हुँदा व्यावहारिक जोडघटाउदेखि उनी निश्चिन्त जस्तै रहे। बीचमा मातृवियोग हुँदाका बखत भने आफूले घरको विषयमा केही चिन्ता लिनु परेको कुरा उनी बताउँदथे। उनका सङ्कलित पुस्तक र पत्रपत्रिकाहरूलाई हेर्दा साँच्चिकै उनलाई विद्याका व्यसनी भन्नमा अत्युक्ति हुँदैन।[१००] पुरानाभन्दा पुराना ग्रन्थदेखि जीवनको अन्त्यसम्म प्रकाशित हुँदै रहेका नेपाली, हिन्दी र

---

९५. *ऐजन।*
९६. *ऐजन।*
९७. *ऐजन।*
९८. *(क) दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी ।*
(ख) रामजी तिवारी भुवननाथकी कान्छी छोरीका छोरा हुन्। उनी सानैदेखि आमा बुबाको निधनपछि नयराजसँगै मावलमै पालिएका थिए जो नयराजका सहायकझैं उनीसँग कार्यरत रहे।
९९. *नयराज पन्त र उनका कान्छा छोराबाट प्राप्त जानकारी।*
१००. *शोधकर्ता स्वयंको अनुभव।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका साहित्य, इतिहास, गणित र खगोलसम्बन्धी अनेक पुस्तक र पत्रपत्रिकाहरूको भण्डार उनीकहाँ छ। उनले र उनका छोराहरूले कमाएको ठूलो रकम त्यहाँ जम्मा भएको छ।[१०१] तसर्थ आर्थिक दृष्टिले पन्तको रहनसहनलाई विचार गर्दा उनको परिवारलाई मध्यमवित्त परिवारको रूपमा गणना गर्न सकिन्छ तापनि पन्तको आफू सुत्ने र पढ्ने कोठाको बनोटले के देखाउँछ भने पहिले यिनी निकै सम्पन्न स्तरमा रहेका र पछिल्लो समयमा निम्न मध्यम स्तरको जीवन बिताइरहेको जस्तो भान जो कसैलाई पनि हुन सक्छ।[१०२]

१.७ पारिवारिक स्थिति

विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् अर्थात् विद्यारूपी धन नै सबै खालको धनभन्दा ठूलो धन हो। यस्तो धनलाई नै उनले सबभन्दा ठूलो धन ठानेकाले र यसैमा उनी रमेकाले पनि उनले विद्याव्यसनलाई पारिवारिक सुखजस्तै ठानेका थिए। यसका अतिरिक्त बौद्धिक प्रतिष्ठा, काम चलाउ आर्थिक स्थिति र सुमार्गतिर लागेका छोराहरूको चरित्रबाट नयराज पन्तलाई पारिवारिक स्थितिबाट प्राप्त हुने कुनै पनि सुखसन्तोषको कमी नरहेको देखिन्छ। अझ शैक्षिक दृष्टिले त उनको पारिवारिक स्थिति अझै उच्च रहेको पाइन्छ। सानैदेखि पितृविहीन हुनु परे तापनि ज्यौतिषी भुवननाथको संरक्षणमा रहेका नयराजका मामा मेरुनाथ त्यस बेला स्रेस्ता पाठशालाका मास्टर पनि भएको पाइन्छ।[१०३] सोही परिवेशमा हुर्केका नयराजले पनि आफ्ना मावलीहरूबाट न्यानो पारिवारिक वातावरण र समय पाएर जमानाअनुसारको अध्ययनको राम्रो मौका प्राप्त गरे। पारिवारिक सद्भावअनुरूप आफूले अध्ययन गरेको र रुचि भएको विषयमा लागेर कार्य गर्ने अनुकूल वातावरण यिनलाई प्राप्त भयो।[१०४] यसो हुँदा उनले समाजमा आफ्नो विषय र कार्यक्षेत्रमा एक अद्वितीय विद्वान्का रूपमा स्वयंलाई र आफ्नो परिवारलाई समेत चिनाउने मौका पाएको देखिन्छ।

यसरी पन्तले जीवनमा सफलता पाउनुको श्रेय उनी आफ्नो पारिवारिक स्थिति र मातामहलाई दिने गर्दथे। पारिवारिक अन्य सदस्यको सहयोग र सद्भाव नभएको भए उनले एकचित्त भएर स्वाध्ययन र विद्याभ्यास गर्न सम्भव हुँदैनथ्यो।[१०५] पन्तको पारिवारिक आदर्श, सत्यावादिता, लगनशीलता, निर्भीक प्रवृत्ति र प्राप्त उपलब्धिबाट सबै अध्ययनप्रेमी, अनुसन्धाताहरूलाई ठूलो प्रेरणा मिलेको देखिन्छ। उनका परिवारमा देखिएको सौहार्दपूर्ण आपसी समझदारी र कर्मठता सबैको लागि अनुकरणीय छ।

१.८ बसोबास र आजीविका

मान्छेका अनेक इच्छा र आकाङ्क्षाहरू हुन्छन्। उसले अनेक कल्पनाहरू गरेको हुन्छ तर आफ्नो राष्ट्रको लागि केही गर्दै आफ्ना परिवारलाई सत्कर्मद्वारा प्राप्त आर्जनले पालनपोषण गर्ने चाहना भने कमैमा हुन्छ। आफ्ना यस्तै खालका चाहनाहरूलाई पूरा गर्दै जीवनरूपी यात्रामा हिंड्ने क्रममा कतिपय व्यक्तिहरूले विभिन्न स्थानमा बसोबास गर्नु पर्ने स्थिति आउँछ। मानिसले चाहेर पनि एकै ठाउँमा स्थायी रूपमा बसोबास गरी आफ्नो जीविका चलाउने क्रममा धेरै बाधा-व्यवधान झेल्नुपर्छ। कतिपय व्यक्तिले जीवनयात्राका क्रममा जस्तोसुकै अवस्था र परिस्थिति आए पनि एकै ठाउँमा स्थायी रूपमा रहेर सङ्घर्षमय जीवन बिताउँदै

१०१. *ऐजन।*
१०२. *ऐजन।*
१०३. *शोधनायक र उनका छोरा दिनेशराजबाट प्राप्त जानकारी।*
१०४. *ऐजन।*
१०५. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिस्थितिअनुकूल यात्रा परिचालन गरिरहेको पाइन्छ।

यस्तै सन्दर्भमा परेर आफ्नो पेसाका सिलसिलामा काठमाडौं आई डेरा गरी बसेका कृष्णदत्त पन्तका कान्छा छोरा नयराज पन्त डेढ वर्षमै आफ्ना पिताको निधन पश्चात् पिताको काख र पुर्खाको संरक्षणबाट वञ्चित भएका थिए। त्यसपछि यिनकी आमा माइतीको आश्रयमा पुगेकी थिइन्। पन्त पनि मावलघरमा विशाल काख भएका मातामहको न्यानो आश्रय र आदर्शबाट परिपोषित भए। उनी त्यहीं हुर्किए, बढे, पढे र त्यहींबाट क्रमशः कार्यक्षेत्रमा लागेको पाइन्छ। अनि मातामहका ज्यादै नजिक रहेर हुर्केबढेका र पढेकाले उनको प्रभाव र प्रेरणामा यिनको पनि बौद्धिक विकास हुँदै आयो। उनका मातामहको पुख्यौंली परम्पराअनुरूप यिनले पनि ज्यौतिषविद्यामा आचार्य गरे। अनि दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेका [१०६]ज्यौतिषसम्बन्धी अनेक प्रकाशित ग्रन्थहरू र उनले (लक्ष्मीपतिले) पनि सङ्कलन गरेको ज्यौतिषसम्बन्धी प्राचीन ग्रन्थ र सामग्रीहरूको रक्षा गर्न थाले। नयराजले आफ्नो अध्ययन पूर्ण गरेपछि सरकारी अध्यापन पेसामा आबद्ध भएपश्चात् मामाघरसँगैको घर तथा जग्गा किनी घर बनाई मामाका परिवारसँग मिलेर एउटै भान्सामा खाना खाने गरी संयुक्त परिवारमा बसेका थिए।[१०७] तर एउटै कोखका दाजुभाइ त अलग्गिएर बस्छन् भने पन्त र उनका मामाका सन्तानहरू सधैं एउटै परिवारमा सौहार्दपूर्ण वातावरणमा बस्न सक्नु सम्भव थिएन।[१०८] भुवननाथको देहान्तले दरबारिया सम्बन्ध र त्यहाँबाट प्राप्त हुने आय बन्द हुँदै गएपछि र वि.सं. २०११ मा पन्तकी श्रीमती बुधकुमारीको मृत्युपश्चात् उनकी दिदीबाट (जो नयराजका मामा मेरुनाथकी पत्नी थिइन् तिनबाट) नयराजका सन्तानहरूलाई मानसिक थिचोमिचो सहनुपर्ने अवस्था आयो। यसले गर्दा आफ्नो गाँसबास छुट्ट्याउनुपर्ने अनुभव नयराजले गरेको देखिन्छ।[१०९] यो परिस्थिति यज्ञप्रियाको जीवनकालसम्म प्रत्यक्षरूपमा देखिन सकेको थिएन। नयराज र उनका छोराहरूको बौद्धिक जगत्मा देखिन थालेको प्रगति र चर्चाबाट आहत बनेका र आफ्नो खस्कँदो पारिवारिक आर्थिक अवस्थाले गर्दा पनि चिन्तित बनेका मामाका परिवारमा एउटा नजानिँदो मानसिक असन्तुष्टिको जरा फैलिन थालेको अनुभव सबैले गर्न थाले। यस्तै विविध कुराहरूले परिवारमा असमझदारी आएकाले छुट्टिएर बस्ने सल्लाह यज्ञप्रियाले नयराजलाई दिएको बुझिन्छ। तर नयराजले आर्थिक स्रोत सुक्नाले कमजोर बन्न लागेका मामाका परिवारसँग छुट्टिनुभन्दा आफ्नो आर्जनको पैसा घरखर्चमा दिएर भए पनि आफ्नो र मामाको दुबै परिवारलाई पहिलेकै जस्तो संयुक्त परिवारका रूपमा चलाउने निर्णय गरे।[११०] तर वि.सं. २०२३ मा जब यज्ञप्रियाको देहान्त भयो तब यिनीहरू एकै परिवारमा अटाउन सकेनन्। व्यवहारमा जटिल परिस्थिति आउन थाल्यो। त्यस बेला नयराजलाई बाहिरबाट हेर्नेले मावलमा आश्रय लिएर बसेका जस्ता देखिन्थे, तर घरको सम्पूर्ण आर्थिक भार नयराजकै थाप्लामा थोपरिएको थियो।[१११] जग्गाजमीनबाट प्राप्त हुने आयस्ता पनि घर भित्रिँदैनथ्यो। घरमा सधैं कलह र असमझदारी देखिन्थ्यो। यसरी आफूले सक्दो प्रयास गर्दा पनि घरेलु व्यवहार सौहार्दपूर्ण हुन नसक्दा र आफ्नो अध्ययन, अध्यापन र विद्याभ्यासको मार्गलाई पनि निष्कण्टक राख्नुपर्ने हुँदा शान्तिप्रेमी नयराज मावलीको कुनै पनि सम्पत्ति नलिई आफैंले जोडेको घरको पनि न्यायसङ्गत भाग नलिई मामाको परिवारको चित्त बुझाएर छुट्टिन विवश भए।[११२]

---

१०६. *भुवननाथ पाँडेका प्रपितामह।*
१०७. *दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*
१०८. *ऐजन।*
१०९. *ऐजन।*
११०. *ऐजन।*
१११. *ऐजन।*
११२. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छुट्टिएर बस्नुमा नै दुवै परिवारको भलाइ हुने स्थितिको महसूस उनले गरे।

यसरी मावलीबाट अलग्गिएका बेला पन्तको परिवारले निकै आर्थिक क्षति व्यहोर्नुपरेको देखिन्छ। उनको बानी धन सञ्चय गर्ने खालको थिएन। उनी जति कमाउँथे, त्यो घरखर्चमा दिएर बाँकी सबै अध्ययन-अध्यापन, संशोधन-मण्डल सञ्चालन र पुस्तकसञ्चयमा खर्च हुन्थ्यो।[११३] मामाहरूसँग छुट्टिएर बस्दा उनले सम्पत्तिका रूपमा मातामहले दिएका शिक्षा-दीक्षा र आफ्नो आत्मबल, स्वाभिमान, शान्तिप्रियता र धनलिप्सारहितको मानसिकता मात्र लिएका थिए।[११४] यी सबै आदर्श पक्षले घरको चुलो बल्दैनथ्यो। अध्यापकको आर्जनले सङ्कटकालिक खर्चको जोडजाम हुन सम्भव थिएन। यसैले गर्दा उनलाई केही समयसम्म हातमुख जोर्नलाई मुस्किल-मुस्किल परेको थियो। दाल पकाउँदा ताउलो चुहिएर कहिले काँचो खान पर्थ्यो।[११५] यस्ता बिर्सन नसकिने जटिल परिस्थिति परे पनि पन्त विचलित भएनन्। भत्किन आँटेको गाह्रो वा पर्खाललाई काठको टेको लगाएर अर्को व्यवस्था नभएसम्म अडाएझैं छोराहरूले कमाइधमाइ गरी घर चलाउन सहयोग पुऱ्याउने आशाको टेको लगाई धैर्यसाथ जीवनको सङ्कटपूर्ण अवस्थामा पनि उनले आफ्नो नौकालाई दिशाविहीन हुन दिएनन्। उनी र उनका छोराहरूमा भएको उच्च बौद्धिकता, सत्यनिष्ठा, लगनशीलता र आत्मबलको फलस्वरूप विस्तारविस्तार घरको स्थितिलाई उनले मजबूत बनाउँदै ल्याए र पछि छोराहरू पनि प्राध्यापन पेसामा लागे।[११६] यसप्रकार अध्ययन र अध्यापनमै आफ्नो आजीविका गर्ने पन्तपरिवारले काठमाडौंस्थित महाबौद्ध गुच्चाटोलको घरबाट अन्यत्र त बसोबास गर्न जानुपरेन, तर त्यही पहिलेको ठूलो घरलाई चिरा पारी त्यसको केही भागमा साँगुरिएर बस्नुपऱ्यो।[११७] तैपनि उनको परिवारले बौद्धिक विकास गर्दै अनुकरणीय जीवन बिताइरहेको देखिन्छ। परिवारलाई काठमाडौं छोडेर अन्यत्र जान नपरे पनि नयराज पन्तलाई आफ्नो बाल्यकाल मावलघरको आश्रय लिएर यापन गर्नु परेको र युवावस्थादेखि आफ्नो र मामाको दुबै परिवारको आर्थिक भार वहन गर्नुपरेको स्मृति ताजै थियो।

१.९ जीवनका दुःखद विछोडहरू

कुनै पनि मानिसको जीवनयात्रा सधैं शान्तिपूर्ण र आनन्दमय भएर निर्बाधरूपमा बढेको देखिन्न। प्रकृति पनि सधैं रमाइलो र घमाइलो मात्र हुँदैन। त्यहाँ कहिले झरी, बादल र झञ्झावात त कहिले सर्दी, गर्मीको मौसमचक्र घुमिरहेकै हुन्छ। त्यसै गरी मान्छेको जीवनमा पनि जन्म र मरणका घटना मात्र नभई यी दुबै मूल घटनाका बीचमा घुम्ने महाभारतरूपी महाकाव्यका पताका र प्रकरीजस्तै अनेक मोडका दुःख, अनुभव र पीडाका अवान्तर कथा पनि हुन्छन्। नयराजका जीवनमा पनि त्यस्ता अवान्तर घटना वा कथाले अनेकौं आफन्त र स्वजनहरूको पीडाजनक विछोड, कटुताका नमीठा अनुभूति र शारीरिक अस्वस्थताका स्वाभाविक कठिनाइहरूलाई आत्मसात् गर्दै गीताको दर्शन र मनुस्मृतिका उपदेशलाई मनन गरी पूर्वोक्त सबै प्रकारका शारीरिक र मानसिक पीडालाई पचाउँदै जीवनयात्रालाई निरन्तरता दिएका थिए। आफ्नो स्वाध्याय साधनाको धुनमा उनले कुनै अन्तर आउन दिएनन्। दिनको महत्त्व रातको अँध्यारोले पिरोलेपछि मात्र थाहा भएझैं दुःखको अनुभव नगरीकन सुखको महत्त्व बुझिदैन[११८] भन्ने सत्य नयराजको जीवनमा पनि चरितार्थ भएको देखिन्छ। सुख र दुःखका दुई

११३. *ऐजन साथै शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

११४. *ऐजन।*

११५. *ऐजन।*

११६. *ऐजन।*

११७. *ऐजन।*

११८. *सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते। घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्। – मृच्छकटिकनाटक, शूद्रक।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चक्का पालैपालो घुम्दै जगत्लाई सतर्क गराउँदछन् भन्ने कुरामा उनको पनि फरक धारणा थिएन। विशेष गरेर पत्नीको असामयिक निधनबाट हुन आएको रिक्तता नै उनीभित्र रहेको सूक्ष्म एवं अदृश्य घाउ रहेको देखिन्छ, जसलाई उनले विद्यासाधनारूपी प्रियाद्वारा उपचार गराउने चेष्टा गरेको देखिन्छ।

कुनै पनि मान्छे जन्मेपछि उसले नैसर्गिक रूपमा आमाबाबुको मायाममता र संरक्षण पाउनुपर्छ। बालक जन्मेपछि दैवसंयोगले आमाबाबुको स्नेह र संरक्षण पाउन नसकेमा विधिको तारतम्य अनुसार उसले यस धरतीमा यात्रा गर्नुपर्ने निश्चित रहेछ भने कतैकतैबाट संरक्षण पाएर आफ्नो जीवनको गोरेटो कोर्नुपर्ने हुन्छ। विधिको विधान विचित्रको छ। पन्तले पिताको स्नेह अनुभव गर्न नपाउँदै डेढ वर्षको अवस्थामा पितृस्नेहबाट वञ्चित हुनुपर्‍यो। यसले गर्दा उनले पिताको स्नेह, संरक्षण र लालनपालन पाउन नसकेका मात्र होइनन्, पितृकुल बाजे, ठूला बुबा, काका वा कृष्णदत्तका आफ्ना भन्नेहरू (दाजुभाइ)- कसैको पनि स्नेह र सद्भाव उनले पाउन सकेनन्। उनले आफ्ना कुल पुर्खाको पैतृक थलो नै टेकेनन्।[११९] यसरी डेढ वर्षको उमेरदेखि नै यिनी आफ्ना पितृपक्षको स्नेह र संरक्षणबाट फ्याँकिएका देखिन्छन्। केवल उनकी आमा यज्ञप्रिया र मावलीघर नै यिनको आश्रयस्थल बन्न पुगेको देखिन्छ।

भाग्यं फलति सर्वत्र अर्थात् जहाँ जे फले पनि भाग्य नै फल्ने हो भनेझैं उनको संरक्षणको निम्ति दैवले मातामहको रूप लियो। उनताका सम्पन्न परिवार भएका मातामहको संरक्षणले उनलाई पितृविहीनताको अनुभव कहिल्यै गर्न दिएन। यो पनि विधिको एक तारतम्य नै हो जहाँबाट नयराजले सुखमय बाल्यकाल बिताए। यसरी नै आफ्ना अभिभावक जस्तै बनेका एवं श्रद्धा र प्रेमका स्रोतजस्ता नजिकका दाजु (सानीआमाका छोरा) का रूपमा रहेका इन्दिराप्रसाद पन्तको[१२०] मृत्युशोक (वि.सं.१९९६ मा) पनि उनले खप्नुपर्‍यो। यसबाट पनि पन्तलाई ठूलो मानसिक चोट पुगेको देखिन्छ।

नयराजलाई उनको हातै समातेर विद्यालय देखाउने, शिक्षादीक्षा दिने, स्नेह र ममताका साथै विशिष्ट प्रेरणा र संरक्षण प्रदान गर्ने आफ्ना मातामह भुवननाथबाट पनि उनी वि.सं. २००० मा बिछोडिन पुग्दछन्। यद्यपि ८० वर्षको उमेरमा भुवननाथको देहान्त भएको थियो तैपनि त्यो वियोग नयराजलाई निकै पीडादायक हुन गएको देखिन्छ। वि.सं. २०२३ मा यिनका मामा मेरुनाथका छोरा चन्द्रनाथ पाँडे जो नयराजका पाठशालाका पहिला विद्यार्थी थिए, उनको पनि अचानक मृत्यु हुन्छ। यस घटनाले पनि पन्तलाई आफ्नो अध्यापनपद्धतिको जरै भाँचिए जस्तो अनुभव भएको देखिन्छ।[१२१]

नयराज पन्तको धैर्यको चरम परीक्षा वि.सं. २०११ मा पत्नी बुधकुमारीको निधनबाट हुन गयो। बुधकुमारी यिनकी पत्नीमात्र नभएर उनको परिवारको पूर्णतया दायित्व सम्हाल्ने हर्ताकर्ता पनि थिइन्। उनी आश्रित रहेको पाँडेपरिवारमा समेत उनको राम्रो बोलबाला र प्रभाव थियो। यसपछि नयराज एकान्तप्रेमी जस्ता हुन पुगेका पाइन्छन्। यसरी आफ्नी पत्नीको वियोगपछि थपिएको पारिवारिक भार पनि आमा वृद्धा यज्ञप्रियाका सहायताबाट उनले वहन गर्दै आएको देखिन्छ। वि.सं. २००३ मा यिनकी आमा यज्ञप्रियाले पनि देहत्याग गरिन्। आमाको मृत्युले नयराजलाई निकै पीडा थप्यो। त्यसको साढे चार वर्षपछि मामाहरूसँगको संयुक्त परिवारबाट अलग्गिनु पर्‍यो, साथै ठूलो आर्थिक हानिको यातना पनि खप्नुपर्‍यो। यति मात्र होइन उनको अध्ययन र अनुसन्धानमा रातदिन सहयोग पुर्‍याउने भाइ रामजी तिवारीलाई[१२२] पनि वि.सं. २०४० मा उनले गुमाए। यसरी

---

११९. *शोधनायकसँगको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी।*

१२०. *नयराजका सानीआमाका छोरा,जसबाट नयराजले भाषा र अंग्रेजी साहित्यका शेक्सपियरका कथाबारे जानकारी प्राप्त गरेका थिए।*

१२१. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना' विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृष्ठ १२।*

१२२. *नयराजकी कान्छी सानीआमाका छोरा, उनी पनि मामाघरमै पालिएका थिए र नयराजसँगै बसेका थिए।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एक पछि अर्को गर्दै आफ्ना धेरै आफन्तहरूसँगको दुःखद विछोड सहँदै नयराजले अगाडि बढ्न पर्‍यो।

यसप्रकार कवि भर्तृहरिले **विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारभ्य तूत्तमजना न परित्यजन्ति**[१२३] भनेझैं अनेकौं विघ्नबाधाले बारम्बार प्रहार गरे तापनि नयराज पन्तले अध्यापन पेसाका अतिरिक्त स्वाध्ययन, इतिहास-संशोधन र **पूर्णिमा** पत्रिकाको प्रकाशनजस्ता कार्यमा नियमितता दिनुका साथै ज्यौतिष र इतिहास विषयको परिशीलन गरी अनुसन्धानपूर्ण लेख-रचनाको तयारी, **कालचक्र** आदि अमूल्य प्राचीन ग्रन्थको सम्पादन, अनुवाद र प्रकाशनकार्यमा नियमितता दिइरहे। यसरी यी सम्पूर्ण विषम परिस्थितिलाई **संयोगो विप्रयोगान्तो मरणान्तञ्च जीवितम्** भन्ने नीतिअनुरूप स्वाभाविक घटनाप्रवाहका रूपमा लिएर नयराज र उनको परिवारले विद्याव्यसनी समाजलाई विद्या अर्थात् ज्ञानको उपासनामा आइपर्ने विघ्न-बाधालाई कसरी पार गर्दै जानुपर्छ, त्यसको एउटा नमुना प्रस्तुत गरेका छन्।

१.१० शारीरिक अस्वस्थताको अवस्था

कुनै पनि मान्छे सधैं स्वस्थ रहन सक्तैन। उसलाई कुनै न कुनै आधिव्याधि लागिरहन्छ। यो प्राकृतिक नियम हो। राम्रो पथपरेज र सात्त्विक भोजन गर्ने मानिस पनि कहिलेकाहीँ अस्वस्थ भएको देखिन्छ। खासगरी ऋतुहरूको परिवर्तनका बेला हाम्रो शरीरमा पनि परिवर्तन हुन्छ र त्यस बेला सामान्य सबैमा शारीरिक समस्या देखिन्छ। त्यो देखिनु पनि पर्छ।

नयराज पन्त सधैं सात्त्विक भोजन गर्ने र निकै पथपरेजमा बस्ने भए पनि जीवनको उत्तरार्द्धतिर आइपुग्दा ओछ्यान पर्ने गरी आफू दुईपटक बिमारी परेको कुरा सुनाउने गर्दथे।[१२४] वि.सं. १९९२ को अन्त्यतिर काशीमै पन्तलाई आउँरगतको व्यथाले समातेको र काठमाडौं आएपछि पनि ३/४ महिनासम्म त्यसले थला पारेको देखिन्छ।[१२५] त्यस बेला उनले अध्ययन-अध्यापनकार्यलाई सूचारु राख्न नसके पनि लेखनाथको **बुद्धिविनोद** प्रश्नावलीको उत्तर तयार गरेको कुरा थाहा पाइन्छ।

त्यस्तै उनलाई ४०/४५ वर्षपछि अर्थात् वि.सं. २०३९ मार्गदेखि फाल्गुनसम्म ज्वरोले थलाएको पाइन्छ[१२६] भने श्रवणशक्ति पनि कमजोर हुन पुगेको थियो। साथै वि.सं. २०५९ देखि उनमा मुटुको रोग देखियो। जीवनको अन्त्यतिर आएर उनले आफ्नो स्वाध्ययन, विद्याभ्यास र लेख-रचना तयार गर्ने कार्यलाई लिपि गरिदिने सहयोगीका सहयताद्वारा निरन्तरता दिइरहेका थिए। पन्त जे जति लेख-रचना तयार गर्दथे तिनमा उनका सहायकले लिपि गरिदिने कार्य मात्र गरेको पाइन्छ। जीवनमा यस्ता कतिपय दुःखद परिस्थिति आए तापनि यसबाट विचलित हुनुको सट्टा उनी झन्‌झन् आफ्नो लक्ष्यप्राप्तिमा सक्षम र सफल भइरहेका देखिन्छन्। साँध लगाएको मणिझैं उनी अझै उज्ज्वल र चहकदार भएका पाइन्छन्। भनिन्छ, श्रीखण्ड जति जति घोटियो, उति उति सुवासित हुन्छ। ऊखु जति जति चपाइयो, उति उति स्वादिलो हुन्छ। सुन जति जति पोलियो, उति उति निखरा हुन्छ। त्यस्तै नयराजलाई पनि विघ्न-बाधाले जतिसुकै व्यवधान तेर्स्याए पनि उनको प्रकृति र व्यक्तित्व झन् झन् खारिँदै आएको तथ्य उनको जीवनकथामा लुकेको छ, जो कि अनुसन्धानको कसीमा घोटेर प्रस्तुत गरेका इतिहास, गणित र खगोलविषयका कृतिहरूले देखाएका छन्।

---

१२३. *नीतिशतक-भर्तृहरि।*

१२४. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

१२५. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना' विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृष्ठ ८।*

१२६. *दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१.११ भ्रमण

संस्कृतका विद्वान् ज्यौतिषाचार्य पन्तले मध्यमा र शास्त्री परीक्षा दिने क्रममा कलकत्तासम्म पुग्ने मौका पाएको बुझिन्छ भने आचार्यको अध्ययनको क्रममा भारतको वनारससम्म पुगेको र केही समय त्यतै बसेको देखिन्छ। यसै क्रममा यिनले प्रयाग, गया आदि ठाउँमा जाने मौका पाएका थिए।[१२७] अध्ययनपश्चात् घर फर्की रानीपोखरी संस्कृत प्रधान पाठशालामा र घरैमा अध्यापनकार्य गर्न थाले। त्यसपछि काठमाडौंमै विभिन्न सरकारी सेवामा रहेर अध्ययन, अध्यापन, इतिहाससम्बन्धी सत्यान्वेषण र गणित-ज्यौतिषसम्बन्धी विविध कार्यमा लागे। त्यसैले पन्तलाई कामको खोजीमा काठमाडौंबाट अन्यत्र जानुपर्ने बध्यता परेन। आफ्नो पुर्ख्यौली थलो गोर्खा धुवाँकोटको पाँडेबेसीसम्म पनि नगएको उनको भनाइ थियो। किन्तु उनका कान्छा छोरा दिनेशराज पन्तचाहिँ गोर्खाको इतिहास खोजी गर्ने क्रममा त्यहाँ पुगे।[१२८] विनाप्रयोजन मात्र भ्रमणका लागि ठाउँ-ठाउँ चहानु, रमाइलो गर्नुभन्दा एकै ठाउँ अझै एकै आसनमा रहेर अध्ययन र विद्याभ्यास गर्नुमा नै उनले बढी रुचि राखेको देखिन्छ। उनका चितवनवासमा रचिएका २ पद्यका आधारमा उनी चितवन गएको अनुमान गर्न सकिन्छ। वि.सं. २०२८ मा हवाइजहाजबाट चितवन गएको र केही दिन त्यहाँ बसी हवाइजहाजबाटै फर्किएको कुरा पन्तसँगको कुराकानीबाट खुल्न आएको थियो। मोटर चढ्दा बान्ता हुने हुनाले पनि उनको यात्रा त्यति भएको देखिँदैन। परिवारका अरू सदस्य मोटर चढेर साँखु, दक्षिणकाली जाँदा पनि उनी हिँडेर जाने र हिँडेर आउने गरेको कुरा पनि थाहा हुन आएको छ।[१२९] यसबाट मानिसले आफ्नो लक्ष्यित कार्यमा एकलव्यझैं तल्लीन र समर्पित भएर लाग्नुपर्दछ, बाहिरी दुनियाँको कुरा हेर्न र सुन्न लागेमा त्यसै अलमलिइन्छ र आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सकिँदैन भन्ने शिक्षा पाइन्छ।

१.१२ सम्मान तथा पुरस्कार

लगनशील, सत्यनिष्ठ र परिश्रमी भएर निःस्वार्थ भावले देश र समाजको भलाइमा लाग्ने व्यक्तिहरूले ढिलो चाँडो जहिले भए पनि सम्मानित हुने मौका अवश्य पनि पाएका हुन्छन्। उनीहरूको परिश्रम र इमान्दारी धेरै समयसम्म ओझेलमा पर्न पाउँदैन। जसरी कस्तूरीको सुगन्ध लुक्न सक्दैन, त्यसै गरी सत्य यथार्थलाई आगोको ज्वालालाई झैं कसैले लुकाउन सक्दैन। त्यो आफ्नै प्रकाशगुणका कारण जनसमक्ष उज्यालो भएर आफ्नो पहिचान प्रबुद्ध बुद्धिजीवी समाजमा स्थापित गराएरै छोड्छ। त्यस्तै गरी सुयोग्य विद्वान्हरू, लगनशील भएर कर्म साधना गर्नेहरू, सत्यवादीहरू र निःस्वार्थरूपले देशको सेवा गर्नेहरू चाँडो वा ढिलो आफ्नो ख्याति फैलाउन सफल हुन्छन्। नयराजलाई पनि यस्तै व्यक्तिका रूपमा लिन सकिन्छ। उनको शास्त्रानुसन्धान र छानबीनलाई अरूले जतिसुकै टिप्पणी गरे पनि उनको साधनाले आफ्नो प्रकाश नफिँजाई छोडेन।

नयराज पन्त सामान्यतया सबैमा हुने बानीव्यहोराभन्दा भिन्नै खालका बानीव्यहोरा भएका व्यक्ति हुन्।[१३०] पहिलो कुरा त उनी सानैदेखि सत्य कुरालाई अरूको मरमुलाहिजामा लागेर छिपाउने बानीलाई मनपराउँदैनथे। यिनी अलि एकोहोरो प्रवृत्तिका पनि थिए। साथै विनाप्रयोजन औपचारिकता पूरा गर्न र स्वयं

---

१२७. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

१२८. *दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

१२९. *शोधनायक र दिनेशराज पन्तबाट प्राप्त जानकारी।*

१३०. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्पर भएर साथी बनाउन चाहने व्यक्ति थिएनन्।[१३१] अर्को कुरा यिनले परीक्षोन्मुखी अध्ययनपद्धतिलाई मन नपाराएर प्राचीन परम्पराको ग्रन्थ कण्ठ गर्ने पाणिनीय पद्धतिअनुरूपको शिक्षणलाई नै अनुसरण गरी आफ्ना निजी विद्यार्थीहरूलाई पढाउन थालेकाले सहपाठी र सहकर्मीहरूले उनका पछाडि अनेक थरीका कुरा काटे।[१३२] यिनलाई एकलकाँटे, घमन्डी, हठी, अव्यावहारिक आदि विशेष नाम पनि दिए। वास्तवमा उनीसँग व्यवहार गर्न थालेपछि थाहा हुन्थ्यो - उनी व्यावहारिक, सत्य र प्रमाणित कुरामा मात्र सहमति जनाउने विद्वान् थिए।[१३३] वस्तुतः उनी बढी जनसम्पर्कमा नआउनुको मुख्य कारण के थियो भने त्यसबाट दैनिक स्वाध्ययनमा ठूलो विघ्न पर्दछ भन्ने उनको धारणा थियो। यस अर्थमा उनमा यदाकदा रुखोपन अवश्य भेटिन्थ्यो तर नजीकैको सम्पर्कमा नआएका वा उनलाई राम्ररी नचिन्ने र सुनेका भरमा पूर्वाग्रही भएर व्यवहार गर्नेहरूका लागि भने उनको बानी केही रुखोजस्तो लाग्न सक्छ।[१३४] वास्तवमा नयराज पन्तले गरेको परिश्रम र मेहेनत तथा उनको लगनशीलताले हाम्रो विद्वत्समाजमा अग्रगण्य स्थान ओगटिसकेको छ र उनले समयसमयमा जनस्तरका अतिरिक्त राष्ट्रिय स्तरमा पाएका विभिन्न कदरपत्र, प्रशंसापत्र, अभिनन्दन, विभूषण र पुरस्कारहरूले उनको सम्मान र प्रतिष्ठा उजिल्याउँदै आएका छन्। यसरी प्राज्ञ पन्तले पाएका प्रशंसा, अभिनन्दन, विभूषण र पुरस्कार आदिको अभिव्यक्ति यसरूपमा हुँदै आएको पाइन्छ।

इतिहास-संशोधनका क्रममा गरिएका ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण र विश्लेषणमा नयराज पन्तको संशोधन-मण्डलले जुन कठोर परिश्रम र साधना गऱ्यो त्यस कार्यको प्रशंसा विभिन्न संघसंस्था र विद्वान् महानुभावहरूले गरेका थिए। उनलाई जनस्तरबाट गरिएको त्यो प्रशंसा सबभन्दा ठूलो सम्मान हो।

उनलाई राष्ट्रिय स्तरमा देहायका सम्मान प्राप्त भएका देखिन्छन् :

१. महेन्द्रविद्याभूषणपदकः वि.सं. २०२०/११/७ मा आचार्य परीक्षामा प्रथम भए बापत।
२. सुप्रबल गोरखा दक्षिणबाहु तेस्रो : वि.सं. २०२९/९/१४ मा इतिहास अन्वेषण तथा प्राध्यापन -कार्य प्रशंसनीय तबरले गरेबापत
३. सुप्रसिद्ध गोरखादक्षिणबाहु दोस्रो : वि.सं. २०३७/९/१४ मा नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानले सुम्पिएको कार्य प्रशंसनीय ढङ्गले गरेबापत।
४. मदन पुरस्कार : वि.सं. २०४३ को २०४६/१०/७ मा लिच्छविसंवत्को निर्णय तयार गरेबापत।
५. त्रिभुवन प्रज्ञापुरस्कार - वि.सं. २०४५ (प्राप्त मिति वि.सं. २०४६/४/१५) मा नेपाली इतिहासको अन्वेषण र अनुसन्धानद्वारा राष्ट्रियताको अभिवृद्धिमा उल्लेखनीय योगदान गरेबापत।
६. आदिकवि भानुभक्त पुरस्कार वि.सं. २०५३/३/२९ मा नेपाली वाङ्मयको आधा शताब्दीभन्दा बढी समयदेखि साधनारत रही यसको गरिमा बढाउने विशिष्ट योगदान दिएबापत।
७. इतिहासका क्षेत्रमा विदेशीहरूले फैलाएको भ्रमहरू हटाउने क्रममा संलग्न सिद्धान्तज्यौतिष, व्याकरण आदि शास्त्रमा प्रामाणिक पाण्डित्य, आर्यधर्म परम्पराको संरक्षण, स्वाध्यायको निरन्तर अभ्यास आदिको लागि वि.सं. २०४० गुरुपुर्णिमामा संस्कृत दिवस समारोहको उपलक्ष्यमा सनातन-धर्म सेवा समितिले सम्मानपत्र प्रदान गरेको (सम्मानपत्र संस्कृत भाषामा)

---

१३१. *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

१३२. *ज्ञानमणि नेपाल, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेलबाट प्राप्त जानकारी।*

१३३. *शोधकर्ताको निजी अनुभवअनुसार।*

१३४. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८. नेपाल सांस्कृतिक एवं प्राकृतिक सम्पदा संरक्षण संघले विश्वसम्पादा दिवस वि.सं. २०४९/१/६ मा मानार्थ सदस्यता प्रदान गरेको।

९. धेरै कालदेखि ज्यौतिष र धर्म संस्कृतिको क्षेत्रमा निरन्तर साधना गरे वापत विश्व धर्म संसद् नेपालले वि.सं. २०५० कार्तिक १४ गते श्री विवेकानन्द भृगुसेवा रत्न उपाधिद्वारा अलङ्कृत गरेको।

१०. विशेष अभिनन्दन, नेपाल प्राध्यापक संघ वाल्मीकि विद्यापीठ इकाइद्वारा वि.सं. २०५१।

११. संस्कृत, संस्कृति, सभ्यता र नेपाली इतिहासका क्षेत्रमा विशिष्ट अनुसन्धान र नेपाली वाङ्मयमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेबापत प्रेरणाको स्रोत नयराज पन्तलाई कविरत्न कृष्ण प्रसाद घिमिरे स्मृति प्रतिष्ठानबाट राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय संस्कृत गौरव सम्मान स्वरूप २०५३ मा अभिनन्दनपत्र प्रदान।

१२. लामो समयदेखि प्राध्यापनकार्यबाट खारिएको प्रतिभाको सदुपयोग गरी इतिहास, गणित तथा ज्यौतिष विषयमा अमर रचनाहरू तयार गरे बापत वि.सं. २०५४ आषाढ २१ गते प्रतिभा समूहबाट अभिनन्दनपत्र प्रदान।

१३. संस्कृत वाङ्मयको गौरव बढाउने काममा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेबापत डाशु स्मृति प्रतिष्ठानद्वारा वि.सं. २०५५ जेष्ठ २७ गते सम्मानपत्र प्रदान।

यसरी यी सम्मान र पुरस्कार, प्रशंसा, अभिनन्दनहरू आफ्नो विद्वत्ता र परिश्रमको कदरस्वरूप दिइएकोमा नयराजले खुशीसाथ स्वीकार गरेको थाहा हुन्छ। साथै उनले मदनपुरस्कारबापत प्राप्त पचास हजार रूपैयाँ र आदिकवि भानुभक्त पुरस्कारस्वरूप प्राप्त एक लाख एक हजार एक सय रूपैयाँको रकम संशोधन-मण्डललाई प्रदान गरी आफ्नो त्यागी र उदार स्वभावको परिचय दिएका छन्।[१३५] यसप्रकार उनले आफूले खडा गरेको संस्थालाई हतियार बनाई धन कमाउने आजका व्यापारिक धारणा भएका तथाकथित बुद्धिजीवी, विद्वान् र समाजसेवीलाई चुनौती दिँदै आफ्नो चोखो आर्जनलाई समेत संशोधन-मण्डललाई अर्पण गरेर विशेष आदर्श स्थापित गरेका छन्।

यसप्रकार पटक-पटक अभिनन्दित, सम्मानित र पुरस्कृत भए पनि उनको विद्वत्ता र परिश्रमको अनुपातमा हेर्दा यतिले मात्र उनको सम्मान पुग्यो भन्न मिल्दैन। विद्याको क्षेत्रमा लाग्नेलाई अन्य क्षेत्रका व्यक्तिलाई जस्तो तुरुन्त लोकप्रियता मिल्न सक्दैन। यस दृष्टिले हेर्दा सापेक्षताका आधारमा उनलाई जनता र राष्ट्रले सम्मान गरेकै मान्नुपर्छ। हाम्रो राष्ट्रले शैक्षिक र प्राज्ञिक क्षेत्रमा सामाजिक प्रतिष्ठा बढाउने तर निकै कष्टसाध्य साधनामा लाग्नेहरूलाई परिश्रम अनुरूपको सम्मान प्रदान गर्नमा साह्रै सानो चित्त लिएको देखिन्छ। यसतर्फ राष्ट्रका प्रशासक तथा सम्बद्ध निकायले निकै विचार पुऱ्याउनपर्ने हो। किनभने जहाँ विद्याको सम्मान हुन्छ, जहाँ शिक्षक वा गुरुवर्गलाई मान-मर्यादा गरिन्छ, त्यहाँ त्यस देशको प्राज्ञिक स्तर स्वतः माथि उठ्छ भन्ने कुरामा दुई मत हुँदैन। राष्ट्रको शैक्षिक र प्राज्ञिक समुन्नतिमा नै राष्ट्रको सम्मान, प्रतिष्ठा र समुन्नति निर्भर हुन्छ। संभवतः हाम्रा राष्ट्रका नेता र नीतिनिर्माताले यसतर्फ अझै हेरेका छैनन्।

१.१३ रुचि र स्वभाव

संसारमा प्रत्येक व्यक्तिका आकार, रुचि र स्वभाव एक अर्कासँग मिल्दैनन्। किनभने प्रत्येक व्यक्तिमा आफ्नै खालका रुचि र स्वभाव हुन्छन्। विशेषतः यही रुचि र स्वभाका कारण कुनै पनि व्यक्तिको

---

१३५. *शोधकर्ताको निजी अनुभवअनुसार।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यक्तित्वको पहिचान गर्न सकिन्छ। व्यक्तिको रुचि र स्वभाव उसको बाल्यावस्थादेखिको पारिवारिक र सामाजिक वातावरण, घरपरिवार, अभिभावक र साथी–सङ्गतिको साहचर्य एवं अनुकरण, अनुसरणको मर्यादासम्मत स्थिति, शिक्षा–दीक्षा आदि विविध परिवेशबाट विकसित हुन्छ।

समाजमा भरसक आफू प्रतिष्ठित हुने र शान्तिपूर्ण तवरले परिवारको लालनपालन गर्नलाई आफू योग्य हुनेजस्ता ध्येय सबैमा हुन्छ। तर विशिष्ट व्यक्तिहरू त्यस्तो ध्येयभन्दा माथि उठेर आफ्नो छुट्टै गोरेटो निर्माण गर्ने ध्येय राख्छन्। त्यस्ता व्यक्तिहरू त्यति व्यावहारिक नभई आफ्नै अडानमा रहने स्वभावलाई हुर्काएका, अलग्गै स्वभावका हुन्छन्। पं. नयराज पन्तलाई यस्तै रुचि र स्वभावका व्यक्तिका रूपमा लिइन्छ।

सानैदेखि आफ्ना मातामहका साहचर्यमा हुर्के–बढेका र पढेका नयराजले मातामहका रुचि, स्वभाव र विद्वत्तालाई पनि केही मात्रामा आफूमा उतारेको पाइन्छ। काम नपरेसम्म र कसैको बोलावट नआएसम्म कसैकहाँ नजाने, कम बोल्ने तर निकै सोचविचार गरी प्रामाणिक कुरामा बोल्ने र हरबखत आफ्नै कोठामा केही न केही अध्ययन गरेर बसिरहने बानी नयराज पन्तमा सानैदेखि विकसित हुँदै आएको स्वभाव हो। अध्ययन र अध्यापनमा नयराजको अत्यधिक रुचि थियो। अध्ययनका क्रममा आवश्यक देखिएका जुनसुकै पुस्तक, पत्रिका, छापिनासाथ किनेर ल्याई सङ्ग्रह गर्ने बानी उनमा थियो। एक दुई हरफ मात्र हेर्नुपर्ने वा उद्धरण गर्नुपर्ने भए पनि त्यसका निम्ति त्यस्ता पुस्तक, पत्रिका किनेर सङ्ग्रह गर्ने प्रवृत्ति थियो। पुस्तक मागेर वा उधारो ल्याएर पढ्ने बानी उनको थिएन। उनले आफ्नो मासिक आयको आधाभन्दा बढी रूपैयाँ पुस्तक किन्नमै खर्च गर्दथे। ज्यौतिष, गणित, इतिहास, भाषा र साहित्य सबै खालका पुस्तक सङ्ग्रह गर्नमा उनको रुचि थियो। तर उनी आफ्ना भाइ, विद्यार्थी कसैलाई पनि हत्तपत्त आफ्ना पुस्तकहरू लैजान दिँदैनथे।[१३६] नयराजले भुवननाथका कुलमा चलेको ज्यौतिषविद्या हासिल गर्ने परम्परामा आफूलाई सरिक गराउँदै ज्यौतिष विषयका पुराना ग्रन्थहरूको खोज, अनुसन्धान, प्रकाशन, सञ्चयन र त्यसको विकासमा निकै उत्सुकता देखाए। यसका साथै नेपाली इतिहासको सत्य तथ्यबारे गम्भीर अध्ययन गरी यिनले नेपाली इतिहासमा देखिएका विरोधाभास, द्विविधा, विकृति, भ्रम र असत्य आदिलाई संशोधन गरी सत्यतथ्य पहिल्याउनमा विशेष रुचि लिए। इतिहासको अन्वेषण गर्ने प्रशिक्षण दिई उत्कृष्ट अन्वेषकहरू तयार पनि गरे। आफ्नो काममा लगनशील रहने, सत्यमा अडिग हुने, सधैं विचारमग्न र चिन्तनशील रहने तथा कसैको मुलाहिजा नगर्ने उनको बानी थियो। विनाप्रयोजन मान्छे आउँदा झोक्किने, बाटामा हिँड्दा पनि कसैले बोलाएको वा नमस्कार गरेको मन नपराउने चिन्तनशील प्रकृतिका विद्वान्का रूपमा पनि उनी परिचित थिए।[१३७] आफ्नो अठोटविपरीत प्रमाण र तर्क नपुगेका अरूका कुरा नसुन्ने, अलि एकोहोरा, एकान्तप्रेमी, चिन्तनशील र त्यागी स्वभाव पन्तमा थियो।[१३८] उनी प्रमाण नपुगेका अरूका कुराको आलोचना गर्नमा निक्कै छिचरा देखिन्थे। कतिपय ठाउँमा इतिहासकार सूर्यविक्रम ज्ञवाली, डिल्लीरमण रेग्मी, ढुण्डिराज भण्डारी, बालचन्द्र शर्मा, केशरबहादुर के.सी. आदिको कटु आलोचना गर्दै चोरको संज्ञा दिन पनि उनले असजिलो मानेका छैनन्। यी कुराबाट के थाहा पाइन्छ भने उनी अरूको दोष पहिल्याउनमा खप्पिस देखिन्छन्। इतिहासको क्षेत्रमा देखिएका दोषहरू पत्ता लगाई तिनको संशोधनमा गम्भीर परिश्रम गरी आफ्नो मण्डलीले करीब आधा शताब्दीदेखि कडा पाइला चलाउँदै आए तापनि यिनले वा यिनका सहायकहरूले

१३६. *ठाकुरप्रसाद पराजुली र दैवज्ञराज न्यौपानेबाट प्राप्त जानकारी।*

१३७. *पन्तका विद्यार्थी एवं शिष्यहरूसँगको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी।*

१३८. *ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्य र सही अर्थात् इतिहास तयार गर्नेतर्फ कुनै चासो नदेखाएकोमा भने अरूले यिनको आलोचना गर्ने गरेको पनि पाइन्छ।

यसप्रकार हेर्दा नयराज पन्तको बानीव्यहोरा आफ्नै प्रकारको देखा पर्छ। उनको यो बानी व्यहोरा नचिन्नेहरूका लागि उनी केही रुखा लाग्न पनि सक्छन्, तर उनी प्रसङ्गअनुसार हाँसो ठट्टासमेत गर्ने सभ्य एवं मितभाषी, सत्य तथ्यवादी र स्पष्टवादी स्वभावका व्यक्ति थिए। उनको रुचि ज्यौतिषशास्त्रको अध्यापन, इतिहास-संशोधन र विविध विषयका लेख-रचनाहरू तयार गर्नमा रहेको देखिन्छ। हिन्दु धर्म मात्रै उनी हिन्दु धर्मसंस्कृतिअनुरूपका सबै चाडपर्व, रीतिरिवाज, तीर्थव्रत र दान-धर्ममा पनि रुचि राख्दथे। तर कुनै पनि खेल मनोरञ्जन गर्नेतर्फ उनको त्यस्तो अभिरुचि रहेको पाइँदैन। खगोलसम्बन्धी गणना गरेर, इतिहासको अध्ययन गरेर र **अमरकोश, रघुवंश, अष्टाध्यायी, सिद्धान्तशिरोमणि, कौटलीय अर्थशास्त्र** आदि ग्रन्थहरूको दैनिक स्वाध्ययन गरेर नै उनी मनोरञ्जन गर्दथे।

उनी खानपानमा पनि साधारण नेपाली दाल, भात, तरकारी मन पराउँथे। उनलाई तारेको आलु अति नै मन पर्दथ्यो।[१३९] उनी सधैं नेपाली खेस खद्दरका लवेदा सुरुवाल लगाउँथे। उनी घरेलुका कपडा प्रयोग गरी राष्ट्रिय उद्योगलाई बढावा दिनुपर्छ भन्ने श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका उपदेशका कट्टर समर्थक देखिन्छन्।[१४०] शयनकक्षमा पनि उनी खाट पलङमा सुत्न मन पराउँदैनथे। बाहिरी तडकभडक, आकर्षक पहिरन, सिङ्गारपटारतर्फ रुचि नराख्ने पन्त र उनकी पत्नी गुरुघरानाकी छोरी बुधकुमारीको सिङ्गारपटार गर्ने रुचिबीच कहिलेकाहीँ खटपट पनि परिरहन्थ्यो।[१४१]

यसरी आधुनिक परिवेशबाट भिन्न रहन रुचाउने, पुराना मूल्य र मान्यतामै भिजेका, सबैभन्दा भिन्न रुचि र स्वभावका व्यक्तित्वका रूपमा उनी देखिन्छन्। कसैका लागि उनी एकोहोरो र हठी स्वभावका जस्ता लाग्छन् तर उनको धारणा मान्यताअनुरूप हेर्दा उनको रुचि र स्वभावलाई त्यस्तो कठोर र रुखो भन्न मिल्दैन। जस्तो महान् व्यक्तित्वमा पनि स-साना मानवीय कमी कमजोरी हुन्छन् तर उनीहरूको गुणगरिमाका अगाडि त्यस्ता कमजोरीको खोजी गर्नुचाहिँ मुर्ख्याइँ मात्र हो। नयराज पन्त वास्तवमा एउटा अनुकरणीय व्यक्तित्व हुन्। प्राचीनताका अनुयायी भएर पनि वा कट्टरपन्थी भएर पनि आधुनिक महत्त्वपूर्ण घटना र उपलब्धिलाई तुरुन्त जान्न चाहने र आफ्नो विषयसँग सम्बद्ध हुने भए त्यसको उपयोग गरिहाल्ने गुण उनमा रहेको देखिन्छ। सनातन धर्म र प्राच्य-पाश्चात्य ज्यौतिषविद्याका क्षेत्रसम्बन्धी अद्यावधिक ज्ञान उनले सँगालेका थिए। यस कार्यमा उनका शिष्य, छोरा, बुहारी र नातिहरूले पनि सक्दो सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ।

१.१४ मान्यता, धारणा र अडान

कुनै पनि विद्वान् वा साहित्यकारहरूको आफ्नो जीवनको अनुभव, अध्ययन र कार्यशैली आफ्नै खालको मान्यता र धारणाबाट प्रवाहित वा अनुप्राणित भइरहेको हुन्छ। पं. नयराज पन्त नेपालका मात्र नभई यस क्षेत्रकै एक स्वाध्ययनरत, लगनशील र निर्भीक विद्वान्का रूपमा परिचित रहे। मूल रूपमा उनी आफूलाई **मनुस्मृति**बाट निकै प्रभावित भएको बताउँदथे। मनुका केही उपदेशलाई पन्तले आफ्नो जीवनको मूल मान्यता बनाएका थिए।[१४२] ती मान्यता हुन् –

१३९. *पन्तकी बुहारी मीनुकुमारी र मालाकुमारीबाट प्राप्त जानकारी।*

१४०. *शोधनायकलगायत उनका निकट सम्बन्धितहरूबाट प्राप्त जानकारी।*

१४१. *ज्ञानमणि नेपाल, मेरो गुरुकुलीय शिक्षा र सहपाठी, ज्ञानगुन प्रकाशन : २०५४, पृ. १६।*

१४२. *नयराज पन्त, 'प्रस्तावना', विश्रान्ति, पूर्ववत्, पृ. १९।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(क) "**आफ्नो शरीर**लाई धेरै कष्ट नदिईकन तथा निन्दित काम नगरीकन परिवारको पालनपोषण गर्नलाई पर्याप्त **हुने** धन जुटाउनू"।[१४३]

(ख) "**स्वाध्याय**मा खलल पार्ने खालका कुनै पनि क्रियाकलाप नगर्नू। जसोतसो गरेर अध्ययन-अध्यापन कार्य जारी राख्न सक्नु नै विद्याव्यसनीको सफलता हो "।[१४४]

(ग) "**बुद्धि** बढाउने, अर्थलाभ गराउने र आफ्नो हित हुने खालका शास्त्र तथा वैदिक ग्रन्थहरू पनि सधैं हेर्ने गर्नू "।[१४५]

उपर्युक्त उपदेशका साथै **शतपथब्राह्मण** ११/५/७[१४६] को उपदेशअनुरूप पन्तको निजी धारणा र मान्यता तय भएको देखिन्छ। सधैं राम्ररी अध्ययन गरी आफूलाई निखारेर राख्नुपर्छ, सम्पूर्ण ज्ञान नभएका विषयमा बोल्नुहुन्न र आफूलाई पूर्ण विश्वास भएका प्रामाणिक कुरामा कसैको खुसामतीमा नलागी निर्भीक भएर बोल्नुपर्छ भन्ने उनको धारणा थियो। सत्य सधैं एकै हुन्छ, स्पष्ट हुन्छ, सत्य र न्यायले कसैको पक्ष लिँदैन, अपितु सत्य र न्यायकै पक्षमा दृढ रहनुपर्छ। सत्यलाई ओझेल हुन दिन हुन्न भन्ने मान्यता उनी राख्दथे। वास्तवमा महाकवि भवभूतिको झैं **धर्ती फराकिलो छ, काल अनन्त छ, सत्य छिप्दैन** भन्ने नयराजको सुदृढ धारणा र मान्यता थियो।

नयराज पन्त आफ्ना मान्यता र नैतिक पक्षमा कति अडिग र अविचल थिए भन्ने कुरा वि.सं. २०४७ मा नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको सदस्य पदमा रहँदा केही लेखक बुद्धिजीवीहरूले उनलाई त्यस पदबाट राजीनामा दिन धम्क्याउने र तर्साउने अनेक प्रयत्न गर्दा उनले लिएको अडान अविचलित रहेको र कार्यकाल पूरा गरेको घटनाबाट पुष्टि हुन्छ। त्यस बेला पन्तले 'मैले मागेर प्राज्ञ पद पाएको होइन, यस कारण मलाई हटाउन मन लागे मलाई खोसिदिनू म हटिहाल्छु, मैले के बिगार गरेको छु र राजीनामा दिने, अरूले धम्की र घुर्की देखाउँदैमा म राजीनामा दिन्नँ' भनेर अडान लिएर आफ्नो कार्यमा नियमितता दिएका थिए।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा यस किसिमको मान्यता, धारणा भएका पन्त एक उत्साही, अथक परिश्रमी लगनशील, सत्यवादी, निर्भीक र निःस्वार्थी राष्ट्रसेवक तथा स्वाध्ययनरत विशिष्ट विद्वान् हुन्। सादा जीवन उच्च विचार यिनको मूल धारणा हो भनी हामी उनको जीवनको हरेक पक्षलाई नजीकबाट अध्ययन मनन गरेपछि सहजै भन्न सक्दछौं। कुनै पनि व्यक्तिको मूल्याङ्कन गर्दा टाढा बसेर, बाहिरबाट आँके-हेरे, चिने, बुझे, जाने सुनेका बोक्रे कुराका भरमा होइन, त्यसकै सम्पर्कमा पुगेर हरतरहले निर्क्यौल गरेपछि मात्र सही मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। विद्वान् नयराज पन्तको मूल्याङ्कनको सही कसी पनि यही हुनसक्छ।

१.१५ संशोधन-मण्डलको स्थापना र नयराज पन्तको गुरुकुल-शिक्षा पद्धति

नयराज पन्तले जीवनका अनेक मोडमा विविध पक्षबाट राष्ट्रको सेवा गरेका छन्। शिक्षक वा अध्यापक जीवन, इतिहास-संशोधक जीवन, नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा भोगेका साहित्यिक जीवन, सिद्धान्तज्यौतिषका जिज्ञासुजीवन आदि पक्षमा उनको समग्र जीवन समाहित भएको देखिन्छ। तर यी सबै कार्यप्रणालीको जग उनले सुरु गरेको शिक्षणप्रणाली र उनको शैक्षिक जीवनमा अवलम्बित रहेको पाइन्छ।

१४३. *मनुस्मृति : अध्याय-४, पद्य ३।*

१४४. *पूर्ववत्, पद्य १७।*

१४५. *पूर्ववत्, पद्य १९।*

१४६. *विद्याव्यसनीका लागि अध्ययन तथा अध्यापन दुवै कुरा रुचिकर हुन्छन्। उसको हृदयमा द्विविधा रहँदैन। ऊ आफ्नो प्रतिदिनको काम कसैको दबाबमा नपरी गर्न सक्छ।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आफ्नो जीवनको लामो समय शिक्षण पेसामा बिताएका नयराजको शिक्षणजीवनको आरम्भ वि.सं. १९८७ सालदेखि वृत्ति नलिईकन प्राचीन ढङ्गले ग्रन्थ कण्ठ गर्ने पाणिनीय पद्धतिद्वारा पढाउन थालेबाट सुरु भएको देखिन्छ।[१४७] नयराजले जुन पद्धतिबाट शिक्षण गर्दा विद्याको जग बलियो हुन सक्ने र शास्त्रीय विद्याको संरक्षण हुन सक्ने ठाने, त्यस्तो पद्धतिको पठनपाठन हुने ठाउँ उनले कतै पनि देखेनन्। त्यसैले त्यस्तो नमूनाको पाठशाला आफैंले खोलेर सञ्चालन गर्नुपर्ने अठोट गरेर उनले मासङ्गल्लीका वैद्य दिव्यवज्र वज्राचार्यको घरमा आफ्नै नियमअनुरूपको पाठशाला खोली निःशुल्करूपमा कक्षा सञ्चालन गरे।[१४८] त्यहाँ नयराजले संस्कृत वाङ्मयमा निहित गणित, ज्यौतिषकाव्य, अष्टाध्यायी र इतिहाससम्बन्धी शिक्षा दिँदै इतिहासको संशोधन गर्ने अर्थात् सत्यान्वेषण गर्ने तालिम दिनमा आफूलाई समर्पित गरेका थिए। यसलाई नयराजको शिक्षणसंप्रदाय वा प्राचीन गुरुकुल पद्धतिअनुरूपको शिक्षणपद्धति पनि भन्न सकिन्छ।[१४९] यस पाठशालाको शिक्षणपद्धतिलाई अनुसरण गर्ने प्रमुख व्यक्तिहरूमध्ये सुरुमा यस पाठशालामा प्रवेश गर्नेहरू २१ जना थिए, पछि यस पढाइमा असन्तोष देखाई छाड्नेहरू १२ जना र १ जनाले चाहिँ **अष्टाध्यायी**सम्मको पाठ सुनाई छाडेको देखिन्छ। वि.सं. २०१९ सम्म यस पद्धतिमा बस्ने ८ जनामात्र देखिन्छन्।

उनको यस पाठशालाको नियम साह्रै कडा थियो। यसले गर्दा त्यहाँको नियम र अनुशासन पालन गरी पछिसम्म त्यहाँ पढ्ने विद्यार्थी साह्रै कम रहे। जति टिके तिनको कार्य तथा बौद्धिक तीक्ष्णता निकै नै प्रशंसनीय रहेको बुझिन्छ। उनीहरूको कार्यबाट पन्त निकै गर्व गर्दथे।[१५०] नयराज पन्तको त्यस अध्यापनपद्धतिबाट प्रभावित भएर त्यस बेला मृगस्थलीको ब्रह्मचर्याश्रममा पनि त्यही पद्धतिअनुरूपको पठनपाठन थालियो।[१५१] त्यहाँ पढाउने नयराज सम्प्रदाय परम्पराका गुरुहरूमा पं. भोलानाथ पौडेल, प्राज्ञ ज्ञानमणि नेपाल, डा. देवराज पौडेल (साहित्याचार्य र विद्यावारिधि) थिए। वि.सं. २००४ मा मौनीबाबाबाट पहिले बूढानीलकण्ठको पूर्वसत्तलमा सञ्चालित यो ब्रह्मचर्याश्रमबाट धेरैले वेदाध्यायको जग बसाए। तीमध्ये वेदाचार्यमा प्रथम भई विशिष्ट श्रेणीका प्राध्यापक डा. ऋषिराम पोखरेल, सहसचिव कलाधर पौडेल, समाजसेवी श्यामानन्द पौडेल, साहित्यकार तथा उद्योगव्यवसायी रमेशप्रसाद खकुरेल आदि महानुभावहरू उल्लेखनीय देखिन्छन्। आश्रम व्यवस्थापकमा कविराज हरिप्रसाद खकुरेल, बुद्धिसागर पराजुली, सीताराम द्विवेदी र पछिल्ला शिक्षकहरूमा प्रा. वाल्मीकि पौडेल, पं. भीमप्रसाद ज्ञवाली, पं. विष्णुगोपाल दवाडी आदि थिए। वि.सं. २०११ ताका सञ्चालकहरूबीच खटपट परेकाले नयराजको सम्प्रदायको (पाठशालाको) नियमपालना गरिएन र पन्तका अनुयायी गुरुहरूले सो पाठशाला छोडिदिए। त्यसपछि त्यस आश्रममा पनि परीक्षा प्रणालीको पढाइ सुरु भयो। वि.सं. २०२४ तिर सो आश्रम नै बन्द भयो।[१५२]

यसै गरी नयराजकै संस्कृत शिक्षण-प्रणालीअनुसार पं. भोलानाथ पौडेलद्वारा लुभुमा आफ्नै घरमा संस्कृत पाठशाला सञ्चालित भयो। त्यस पाठशालामा नयराजले पनि वृत्ति नलिईकन केही समय पढाए।[१५३]

---

१४७. *नयराज पन्त, 'उपोद्घात' इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेय, पूर्ववत्, पृष्ठ १,२।*

१४८. *भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्परम्परा, पूर्ववत्, पृ. ३८४।*

१४९. *ठाकुरप्रसाद पराजुलीबाट प्राप्त जानकारी।*

१५०. (क) *शोधनायकसँगको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारीअनुसार,*
(ख) *भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्परम्परा, पूर्ववत्, पृष्ठ ३८४,*
(ग) *युवराजसिंह कार्की, विश्व परिचय, पूर्ववत्, पृ. ३४३।*

१५१. *भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्परम्परा, पूर्ववत्, पृष्ठ ३८५।*

१५२. *ऋषिराम पोखरेल तथा कलाधर पौडेलबाट प्राप्त जानकारी।*

१५३. *भूपहरि पौडेल, नेपालको विद्वत्परम्परा, पूर्ववत्, पृष्ठ ३८४।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वि.सं. १९९७ देखि २००८ सम्म रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा ज्योतिष विषयका अध्यापकका रूपमा नियुक्त भई पन्तले सरकारी सेवामा प्रवेश गरेको देखिन्छ। यसरी सरकारी नोकरी गरे तापनि उनले आफ्नो घरको संस्कृत शिक्षण प्रणालीलाई चाहिँ निरन्तरता दिई नै रहे। वि.सं. २०१७ देखि २०३३ सम्म श्री ५ को सरकारको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका प्राध्यापक भई तत्कालीन नेपाल राजकीय संस्कृत महाविद्यालयमा ज्योतिष विषयको प्राध्यापनकार्य गर्दै रहे। यसरी पन्तको जीवनको करीब ३६ वर्षको समय शिक्षणपेसामा बितेको देखिन्छ। उनी आफू र आफ्नो परिवारलाई यसै पेसाले जीवित राखेको बताउँदथे। हुन पनि पन्तका पिता र मातामह दुवै अध्यापनपेसामा नै संलग्न थिए र आफ्नो परिवेशअनुसार पन्तले पनि त्यही पेसा अपनाएका थिए। हाल उनका दुवै छोराहरू पनि यही पेसामा कार्यरत छन्। पन्तले वाल्मीकि विद्यापीठ र तत्कालीन नेपाल राजकीय संस्कृत महाविद्यालयमा ज्योतिष विषयको पहिलो प्राध्यापकका रूपमा पढाउँदै जाँदा १६ जना ज्योतिषाचार्यहरू पैदा भएका छन्। तीमध्ये विशेष गरेर पूर्व डीन तोयनाथ पाण्डेय, म.सं.वि.का पूर्व उपकुलपति प्रा. श्रीकृष्ण आचार्य, डा. केशवराज जोशी, डा. साम्बराज आचार्य, प्रा. मङ्गलदास प्रधानाङ्ग आदि दर्जनौ प्राध्यापक र ज्योतिष विषयका सरकारी अधिकृत, पत्रकार, सम्पादक आदि छन्। यसरी उच्च बौद्धिक परम्पराको सुरुआत गर्ने पन्तको समग्र जीवनमा शैक्षिक सेवामा नै महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको देखिन्छ। उनले राष्ट्रको जे-जति क्षेत्रमा योगदान गरे ती सबैको आधार उनको शैक्षिक वा प्राज्ञिक चरित्र नै हो।

१.१६ नयराजको वाङ्मय-सेवा र रचनात्मक कार्य

अध्ययन, अध्यापन, शास्त्रानुसन्धान र स्वतन्त्र चिन्तनका यावत् प्राज्ञिक क्रियाकलापलाई नयराजले आफ्ना विविध कृतिका रूपमा प्रस्तुत गर्दै आएको पाइन्छ। उनले अध्ययन, अध्यापन र गम्भीर अनुसन्धानबाट फुर्सद लिएका बेला आएका भावलहरीलाई विविध लेखरचनाका रूप दिएका छन्। उनका केही रचनाहरू धार्मिक ग्रन्थ र कर्मकाण्ड आदिका भावलाई खुलासा गर्ने हेतुले पनि तयार भएका छन्। उनले समसामयिक विषयवस्तुमा आधारित फुटकर कविताहरू पनि रचेका छन्। यसका अतिरिक्त उनले ऐतिहासिक घटना र पृथ्वीनारायण शाहका **दिव्योपदेश**को व्याख्या र विवेचना गर्नमा पनि अत्यधिक रुचि लिएका छन्। उनका लेख-रचनाहरू वि.सं. १९९० देखि विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित हुँदै आएका पाइन्छन्। पन्तबाट कतिपय ग्रन्थका भूमिका, उपोद्घात र प्रस्तावनालेखनका रूपमा पनि गहकिला विचार र चिन्तन प्रस्तुत हुँदै आएका देखिन्छन्। यसका अतिरिक्त पन्तले इतिहास र ज्योतिषका क्षेत्रमा लेखेका लेखहरूको रचना सम्पादन र उनका निर्देशन र रेखदेखमा सम्पादित ग्रन्थ तथा कृतिहरूमा पनि उल्लेखनीय भूमिका वा उपोद्घात लेखेका छन्।

१.१७ प्रभाव र प्रेरणा

नयराज पन्तमा वाङ्मय सेवाको बीज १२/१३ वर्षको उमेरदेखि नै रोपिएको पाइन्छ। स्रेस्ता पाठशालामा पढ्दा वि.सं. १९८२/८४ तिर साथी टुकराज मिश्रको पद्यलेखनबाट आकर्षित भएर तिनैका सङ्गतले नयराजले त्यति बेलादेखि पद्य रच्न थालेको देखिन्छ।[१५४] यसरी कविता लेखनबाटै उनको वाङ्मयसेवा वा लेखनकार्यको शिलान्यास भएको पाइन्छ। नयराजलाई लेखनतिर उत्प्रेरित गर्ने मुख्य गुरुका रूपमा देवीदत्त पराजुली देखा पर्छन्। उनैको मूल प्रेरणाबाट आफू केही लेख्न सक्ने भएको कुरा उनले बताएका छन्।[१५५]

१५४. (क) *नयराज पन्त 'प्रस्तावना', विश्रान्ति, पूर्ववत् ४।*
(ख) *शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी।*

१५५. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसै गरी पन्तले आफ्ना सहपाठी लक्ष्मीप्रसाद पोखरेलका पद्यरचनावाचनबाट पनि प्रभावित भएको कुरा त्यहाँ उल्लेख गरेका छन्। साहित्यिक लेखनका निम्ति पं. सोमनाथ सिग्द्यालबाट शास्त्रीय प्रशिक्षण पनि यिनले लिएको देखिन्छ।[१५६] साथै बालकृष्ण समका सग्ला तत्सम शब्दलाई नबिगारीकन पद्यमा प्रयोग गर्ने क्षमता, लेखनाथ र सोमनाथका पद्य बनाउने शैली आदिबाट पनि उनले प्रभाव र प्रेरणा प्राप्त गरेको पाइन्छ।[१५७] यी प्रभाव र प्रेरणाका अतिरिक्त पन्तले संस्कृत साहित्यका उत्कृष्ट कवि, विद्वान्, आचार्यहरूका साथै भाष्कर, कालिदास, भारविजस्ता विद्वान्, नेपाली साहित्यका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र सिद्धिचरण श्रेष्ठ, अङ्ग्रेजी साहित्यका शेक्सपियर र हिन्दी साहित्यका रवीन्द्रनाथ आदिका कृतिहरू पढेर तिनबाट पनि केही प्रभाव र प्रेरणा ग्रहण गरेको कुरा बताएका छन्। यसप्रकार संक्षिप्तरूपमा भन्नुपर्दा नयराजले शास्त्रीय चिन्तन, वाङ्मय सेवा र रचनात्मक कार्यको प्रेरणास्रोतको रूपमा मातामह भुवननाथ, साथी टुकराज मिश्र, गुरु देवीदत्त पराजुली, सोमनाथ र लेखनाथ आदिलाई लिएका छन्। वाङ्मय सेवाका क्षेत्रमा पन्तको पहिलो र छापामा प्रकाशनमा आएको रचना **अमरभारती** पत्रिका (वि.सं. १९९१) मा प्रकाशित **हेमन्तर्तुः** नामक संस्कृत पद्य हो। यसै गरी **उनको सम्झनामा** (वि.सं. १९९६) नै पहिलो प्रकाशित नेपाली कविता हो। उनको गद्य रचनातर्फ पहिलो प्रकाशित गद्य रचना **मन परेकी** हो जो कवि दण्डीको **दशकुमारचरित** कथामा आधारित गद्याख्यान हो। इतिहाससम्बन्धी पहिलो रचना वि.सं. २००६ मा प्रकाशित **अशोक र ब्राह्मण** नामक लेख र ज्यौतिष विषयमा वि.सं. २०१६ मा नेपालीमा प्रकाशित **यसको पात्र को ?** नामक तुलनात्मक लेख हो।

१.१८ लेखनक्षेत्रको विस्तार

नयराज पन्त कार्यक्षेत्रमा लागेपछि उनका प्राज्ञिक गतिविधि क्रमशः लेखनका रूपमा रूपान्तरित हुन थालेका छन्। यसै क्रममा उनले कहिले स्वतन्त्र भावधाराका रूपमा र कहिले वेद, उपनिषद्, रामायण, महाभारत, पुराण आदि संस्कृत मूल ग्रन्थका प्रसङ्ग र आफूलाई घत लागेका कर्मकाण्ड स्वस्तिवाचन आदिमा आधारित पद्यात्मक व्याख्या र भावानुवादसमेत गर्न थालेको पाइन्छ।

यसरी सरसर्ती हेर्दा पन्तले स्वतन्त्र भाव र विचारका साथै अन्य ग्रन्थका भावमा आधारित लेख रचना, उपोद्घात, प्रस्तावना, वक्तव्य र साहित्येतर लेख-रचनाद्वारा क्रमशः आफ्नो लेखनकार्यलाई अघि बढाउँदै आएको पाइन्छ।

संस्कृत साहित्यका **दशकुमारचरित, किरातार्जुनीय**जस्ता विशिष्ट कृतिहरूका कथा प्रसङ्गहरूको परिमार्जित नेपाली गद्य अनुवाद वा गद्य लेख तथा **रामायण, महाभारत, बुद्धचरित**जस्ता कृतिका प्रसङ्गहरूलाई अध्यापनका क्रममा विद्यार्थीलाई संस्कृतका मूल पाठ बुझ्न सजिलो पार्ने हेतुले पनि अनुवाद र भावानुवाद गर्नतर्फ प्रवृत्त भएको पाइन्छ। यसरी उनले अध्यापनका क्रममा इतिहास र ज्यौतिषका अतिरिक्त स्वतन्त्र लेखनमा पनि कलम चलाएको पाइन्छ। उनको अध्यापनको विस्तारसँगै लेखनप्रक्रियामा पनि विस्तार हुन थालेको पाइन्छ।

नयराजको निजी पाठशालाले संशोधन-मण्डलको रूप लिएपछि वा संशोधन-मण्डलको स्थापनापश्चात् ऐतिहासिक वस्तुको खोज र अनुसन्धानतर्फ ठूलो विकास भएको देखिन्छ। यसै क्रममा राष्ट्रनिर्माता श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका आधारमा वंशावलीहरूको सहायता लिँदै द्रव्य शाहदेखि पृथ्वीनारायण

१५६. *ऐजन।*
१५७. *ऐजन।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शाहसम्मको ऐतिहासिक रूपरेखा, पृथ्वीनारायण शाहको राष्ट्रिय एकीकरण, उनको नीति, सो नीतिमा पाइने कौटिल्य, महाभारत, स्मृति आदिको प्रभावको बृहत् लेखाजोखा गरिएको **पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश** ग्रन्थको निर्माण भएको छ। साथै **पूर्णिमा** पत्रिकाको सम्पादन-प्रकाशनका साथै साहित्य, अभिलेख र ज्यौतिष विषयका पुस्तकहरूको सम्पादन भएको र त्यहाँ पन्तले उपोद्घात, भूमिका, प्रस्तावना, वक्तव्य लेखेर आफ्ना विचार र चिन्तनहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।[१५८]

नयराजले त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत अन्वेषणसम्बन्धी कार्य गर्दा र नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका सदस्य भएपछि गरेको उनको वाङ्मय सेवा उल्लेख्य देखिन्छ। यसरी पन्तको कार्यक्षेत्रमा आएको व्यापकतासँगै उनको लेखनकार्यमा पनि विषयगत विविधताका साथै विस्तार आएको पाइन्छ। यस क्रममा उनले संस्कृत वाङ्मयका विशिष्ट विद्वान् भएका हुनाले संस्कृत भाषामा पनि फुटकर पद्य र गद्यरचना गर्नुका साथै संस्कृतका ग्रन्थहरूको समेत सम्पादन गरेको पाइन्छ। वास्तवमा यिनका ५०/५५ वटा भन्दा बढी फुटकर कविता र निबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित भइसकेका छन् भने कतिपय हालसम्म पनि अप्रकाशित नै छन्।

१५८. *हेर्नुहोस् – 'इतिहास-संशोधनको प्रमाणप्रमेय', 'उपोद्घात', 'पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश', 'वक्तव्य', 'गल्लीमा फ्याँकिएका कसिङ्गर', 'उपोद्घात', 'विचारहरू', 'प्रस्तावना', आदि।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लैनसिंह बाङ्देलको व्यक्तित्वका केही पाटा

ध्रुवप्रसाद भट्टराई
उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ

लैनसिंह बाङ्देल (१९८१-२०४९) नेपालको बौद्धिक वर्गबीच बहुमुखी व्यक्तित्वका रूपमा सुपरिचित छन् । कवि, कथाकार, उपन्यासकार, कलाकार, जीवनीकार, जीवनीपरक उपन्यासकार, नियात्राकार, अनुवादक, समालोचक, कलाविवेचक, सम्पादक, अनुसन्धाता र अध्ययनशील, लगनशील एवं साधनाशील शालीन व्यक्ति भन्नेबित्तिकै बाङ्देलको व्यक्तित्व-बिम्बको बोध हुन्छ । साधना र संलग्नताका यी सबै क्षेत्रमा उनको योगदानको विस्तृत चर्चा यो छोटो लेखमा सम्भव नभएकाले मूलतः साहित्यिक र अंशतः कलापरक तथा प्राज्ञिक- प्रशासनिक व्यक्तित्वको संक्षिप्त रूपरेखा यहाँ प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ । उनले प्राप्त गरेको राष्ट्रिय प्रतिष्ठाका परिप्रेक्ष्यमा यी व्यक्तित्व नै सर्वाधिक चर्चित भएकाले यसो गर्नु उपयुक्त पनि हुन आउँछ ।

१. जन्म, प्रेरणा र पूर्वाधार

लैनसिंह बाङ्देलको जन्म ई. सन् १९२४ डिसेम्बर २१ तारिखका दिन भारतको पश्चिम बंगाल राज्यको दार्जिलिङ जिल्लामा पर्ने तकभर चियाकमानमा राई जातिको एक शाखाअन्तर्गत 'बाङ्देल' थर भएको परिवारमा पिता रङ्गलाल बाङ्देल र माता विमला बाङ्देलबाट भएको हो ।[१] बाङ्देलको पुर्ख्यौली थलो खोटाङ जिल्लामा पर्ने रावा खोलाको पारिपट्टि रहेको बाङ्देल गाउँ भए पनि यिनका बाजेले अर्थोपार्जनको उद्देश्य राखी यिनका पिता रङ्गलाल बाङ्देललाई साथ लिई दार्जिलिङको तकभर चियाकमानमा आई बसोबास गरेको देखिन्छ । चियाकमानमा एक निष्ठावान् श्रमिकका रूपमा परिचित आफ्ना बाबुबाजेको निम्नमध्यम वर्गीय परिवारमा जन्म हुनुबाट लैनसिंह बाङ्देलको पारिवारिक-आर्थिक अवस्थाको बोध हुन्छ । यिनका बाजे आर्थिक आवश्यकताको परिपूर्तिका लागि चियाकमानहरूमा गई नाच्ने, गाउने पनि गर्दथे, जसबाट बालक बाङ्देललाई साहित्य र कलातर्फ लाग्न प्रेरणा प्राप्त भयो । छरछिमेकको सामाजिक वातावरण र स्थानीय प्राकृतिक दृश्यले पनि उनको प्रतिभा स्फुरण गराउन उपयुक्त पृष्ठभूमि निर्माण गरे । यसरी बालक बाङ्देल पारिवारिक, सामाजिक र प्राकृतिक गतिविधि एवं परिवेशबाट साहित्य र कलाको सिर्जनामा प्रेरित भएको पाइन्छ ।

आठ वर्ष पुग्दानपुग्दै विद्यार्थीजीवनमा प्रवेश गरेका बाङ्देल विद्यार्थी मात्र नभई सिकारु चित्रकार र साहित्यकार पनि बन्न पुग्छन् र दार्जिलिङको गभर्नमेन्ट हाइस्कुलबाट माध्यमिक तहको विद्यालयीय शिक्षा पूरा गरेपछि कलाको उच्च अध्ययन गर्ने अभिलाषा राख्दछन् । तात्कालिक परिस्थितिअनुरूप उच्च अध्ययनका लागि कलकत्ता जानुपर्ने बाध्यता भए पनि आर्थिक अभावका कारण उनमाथि समस्या आइपर्छ । तर सौभाग्यवश बाङ्देल प्रतिभाशाली विद्यार्थीलाई त्यस बेला दिइने 'डिस्ट्रिक्ट बोर्ड स्कलरसिप' पाउँछन् र चित्रकलाको उच्च अध्ययन गर्न कलकत्ताको 'गभर्नमेन्ट कलेज अफ आर्टस् एन्ड क्र्याफ्ट्स'मा पन्ध्र वर्षको उमेरमा प्रवेश गर्दछन् । त्यहाँ छ वर्षसम्म अध्ययन गरेर डिप्लोमा तहको अन्तिम परीक्षामा प्रथम भएका बाङ्देल चित्रकलामा आकृष्ट र साधनारत रहँदारहँदै पनि विश्वकथाको अनुवादका साथसाथै **मुलुकबाहिर** (२००४), **माइतघर** (२००७) र **लङ्गडाको साथी** (२००८) जस्ता औपन्यासिक

१. *गोविन्दप्रसाद भट्टराई, लैनसिंह बाङ्देलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको विवेचना (अप्रकाशित शोध-प्रबन्ध) २०३६, पृष्ठ १।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतिको पनि रचना गर्दछन् । त्यसपछि हरेक समस्यासँग जुध्ने सङ्कल्प गरी कलाको विशिष्ट अध्ययन गर्ने उद्देश्यले उनी पेरिस जान्छन् र त्यहाँ अनेकौं साहित्यको अध्ययन गर्दै र साहित्यकार, कलाकारसँग सङ्गत-सम्पर्क पनि बढाउँदै अनि मनन र चिन्तनलाई पनि व्यापक बनाउँदै प्रसिद्ध साहित्यकार र कलाकारका रूपमा आफूलाई स्थापित गर्दछन् । फ्रान्स, बेलायतजस्ता देशमा पनि कला र साहित्यसम्बन्धी अनेकौं कार्य गर्दै नेपाल फर्केर नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा संलग्न भएपछि बाङ्देलको व्यक्तित्वले राष्ट्रिय प्रतिष्ठा प्राप्त गर्दछ र नेपाली साहित्य र कलाका क्षेत्रमा उनी युगप्रवर्तक प्रतिभा प्रमाणित हुन्छन् । भारतमा कला र साहित्यप्रति आकृष्ट बाङ्देल युरोप प्रवासकालमा पूर्ण प्रतिभाका रूपमा स्थापित हुँदै नेपालमा प्रौढ र परिपक्व स्रष्टा बन्न पुग्छन् ।

२. साहित्यिक व्यक्तित्व

लैनसिंह बाङ्देलको साहित्यिक व्यक्तित्व कथा र कविताविधाबाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ । गभर्नमेन्ट हाइस्कुलमा पढ्दा सर्वप्रथम ई. सन् १९३८ मा बाङ्देलको **अमवस्याको रात्रि** (अमावस्याको रात्रि?) शीर्षकको कथा छापिएको देखिन्छ । यही कथाले यिनको साहित्यसिर्जनाको यात्रा प्रारम्भ गरेको हो ।[२] ई. सन् १९४६ मा दार्जिलिङमा आयोजित कथा प्रतियोगितामा बाङ्देलको **अन्धाको आँखा** नामक कथाले प्रथम पुरस्कार प्राप्त गरेको बुझिन्छ । यसबाट यिनी सफल कथाकार बन्न सक्ने संभावनाको सङ्केत पाइन्छ । आफू पढेको विद्यालयको मुखपत्रमा बाङ्देलका कथा, कविता प्रकाशित हुने गर्दथे । दार्जिलिङबाट सन् १९४९ मा प्रकाशित **खोजी** नामक पत्रिकामा बाङ्देलका कविता छापिएको जानकारी पाइन्छ । यसबाट आफ्नो साहित्यिक यात्राको प्रारम्भिक चरणमा बाङ्देल कवितातर्फ पनि रुचि राख्दै कथालेखनमा बढी संलग्न, सक्रिय र सफल हुन खोजेको देखिन्छ तापनि साहित्यकारका रूपमा उनको वास्तविक विकासचाहिँ उपन्यासविधामा भएको पाइन्छ । उनी कवि, कथाकारभन्दा पनि सिद्धहस्त उपन्यासकारका रूपमा प्रसिद्ध बन्न पुग्छन् ।

आधुनिक नेपाली उपन्यासको पहिलो धारास्वरूप देखा परेको आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा वा नैतिक-औपदेशिक धारा (मुख्य अवधिः १९९१-२००३) लाई तोड्दै बाङ्देलले **मुलुकबाहिर** (२००४) उपन्यासबाट पाश्चात्य ढपको यथार्थवादी धाराको प्रवर्तन गरेका हुन् । मानवीय नियति, दुर्बलता र दुरवस्थाको तटस्थ चित्रण यथार्थवादको मूल सूत्र र सङ्केत हो । यथार्थवादी साहित्य असरल हुन्छ भन्ने मान्यता पनि रहेको पाइन्छ ।[३] तर उपन्यासकार बाङ्देलले यस्तो विशेषतावाहक यथार्थवादी औपन्यासिक धारालाई कुशलतापूर्वक अघि बढाएर आधुनिक नेपाली उपन्यासमा छुट्टै स्थान र पहिचान स्थापित गरेका छन् । उनका **मुलुकबाहिर** (२००४), **माइतघर** (२००७) **लङ्गडाको साथी** (२००८) र **रेम्ब्रान्ट** (लेखनः २०२०, प्रकाशन : २०२३) गरी चार उपन्यास प्रकाशित छन् र यीमध्ये **मुलुकबाहिर**, **माइतघर** र **लङ्गडाको साथी** यथार्थवादी (**लङ्गडाको साथी** अतियथार्थवादीसमेत) उपन्यास हुन् भने **रेम्ब्रान्ट** हलैन्डका विश्वप्रसिद्ध कलाकार रेम्ब्रान्ट (ई.सन्. १६०६-१६६९) को जीवनीमा आधारित ऐतिहासिक जीवनीपरक उपन्यास हो । यिनै उपन्यासलाई आधार मानेर उनका औपन्यासिक विशेषता केलाउन र देखाउन सकिन्छ ।

उपन्यासकार बाङ्देल सामाजिक यथार्थवादभित्र मानवतावादको प्रवेश गराउने स्रष्टा हुन् । **मुलुकबाहिर**की म्याउचीलाई टिष्टा नदीमा फ्याँकिर रनेद्वारा गरिएको हत्या, **माइतघर**की सानीले घरको न माइतको बनी भोग्नुपरेको बेवारिसे अवस्था र **लङ्गडाको साथी**को लङ्गडाप्रति गरिएको दानवी व्यवहारमा उपन्यासकार बाङ्देल मानवतावादको खोजी गर्दछन् । मानवीय बह र बिलौन, दुःख, दर्द, मर्म, करुणा, सहानुभूति र संवेदनाको एकीकृत स्वरूप प्रस्तुत गर्दै यथार्थवादभित्र मानवतावादको स्थिति र स्थापनामा जोड दिने प्रवृत्ति यिनमा पाइन्छ । उपन्यासकार बाङ्देल कलाकार

२. *पूर्ववत्, पृष्ठ १७।*

३. *कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, तेस्रो संस्करण, ललितपुरः साझा प्रकाशन, २०५२, पृ. ९८।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पनि भएकाले उपन्यासमा प्रकृतिपरक सूक्ष्म दृष्टिकोण प्रकट भएको देखिन्छ । मानवीय मनस्थिति र प्राकृतिक परिस्थितिका बीच अन्तःसम्बन्ध स्थापित गरेर आफूभित्रको दुबैथरी सृजनात्मक प्रतिभाको सहकारिता प्रदर्शन गर्ने उपन्यासकारिता बाङ्देलमा देखिन्छ । यसबाहेक औपन्यासिक कथावस्तुमा स्थानीयताको जलप लगाएर आफ्ना कृतिलाई आञ्चलिक धारतर्फ मोड्न खोज्ने प्रवृत्तिको सूचना पनि **रेम्ब्रान्ट**बाहेकका उपन्यासले दिइरहेझैं लाग्दछ ।

उपन्यासकार बाङ्देलका उपन्यासले प्रवास–प्रवेशबाट जीवन शान्त र सुखद नहुने सन्देश दिन खोजेका छन् । **मुलुकबाहिर**का रने, म्याउची, माहिला भुजेल, मसिनी र दलबहादुर, **माइतघर**का हरि, सानी र रत्ना तथा **लङ्गडाको साथी**को 'भुइँ भालु' भनेर चिनिने लङ्गडाले खासै सुखानुभूति गरेको देखिँदैन । तीनवटै उपन्यासका यी प्रमुख चरित्रले भोग्नुपरेको कटु यथार्थ र उपन्यासकार बाङ्देल व्यक्ति स्वयंले विशेषतः पेरिस र लन्डन प्रवासकालमा आर्जन गरेको तिक्त अनुभवबाट पनि प्रवास सुखद नहुने सन्देश पाउन सकिन्छ । निम्नवर्गीय प्रवासी नेपाली जनजीवनको चित्रणमा केन्द्रित बाङ्देलका उपन्यासमा निराशावादी र नियतिवादी स्वर मुखरित छ । रने, माहिला भुजेल र सानी जीवनबाट निराश भएरै होला – भोगिरहेको यथार्थबाट पलायन हुन्छन् । पत्नीप्रति गरिएको व्यवहारमा पश्चात्ताप गर्दै रने पल्टनमा लाग्नु, माहिला भुजेल बर्मा पुग्नु र घर र माइतघर दुबैतिरबाट अपहेलित सानी आत्महत्याको विचारले सुनसान रातमा घरबाट एक्लै निस्कनुजस्ता घटनाले जीवनमा निराशाकै सङ्केत गर्दछन् । तर निराशाका बीच नियतिलाई अघि बढाउने औपन्यासिक शिल्पचाहिँ बाङ्देलमा विद्यमान छ । आफ्नो विवाहको तयारी भइरहेको बेला सानीले हरिसँग चौरासी लाखको जुनीमा कहिल्यै फेरि आइमाई भएर जन्मनु नपरोस् भन्नुमा नियतिको स्वर मुखरित छ । उता **लङ्गडाको साथी**को लङ्गडोचाहिँ सबलाङ्गहरूले आफूलाई दिएको पीडा बोध गर्दै अर्को जुनीमा फेरि माग्ने भएर जन्मन नपरोस् भन्ने कामना गर्दछ । कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको **पिंजराको सुगा** (१९७४) मा सुगाले पृथिवीतलमा एउटा मात्र पनि मानिस बाँकी रहँदासम्म सुगाको जन्म नहोस् भनेर गरेको प्रार्थना र बाङ्देलका उपन्यासका यी दुई दुःखी चरित्रले राखेको अभिलाषालाई आधार बनाउँदा प्राणी दुःखमा पर्दा नियतिमा विश्वास गर्दोरहेछ भन्ने मान्यतालाई बाङ्देलले पनि स्वीकार गरिरहेको प्रतीत हुन्छ । यहाँनेर उपन्यासकार बाङ्देल नियतिवादतर्फ आकृष्ट देखिन्छन् । यसबाहेक नारी शोषण–दमनप्रति उपन्यासकारले सोझै टिप्पणी गरेजस्तो नदेखिए पनि त्यसप्रति असहमति भने प्रकट गरेको अवगत हुन्छ । म्याउचीको हत्या, मसिनीले सहनुपरेको आरोप र सानीको कारुणिक अवस्था नारी शोषण–दमनका जिउँदाजाग्दा उदाहरण हुन् । यी परिदृश्यबाट उपन्यासकार बाङ्देल नारी शोषण–दमनका विषयमा केही नभनेर पनि धेरै थोक भनिरहेका छन् जस्तो लाग्छ र नारीको दयनीय अवस्थाप्रति संवेदना र सहानुभूति देखाइरहेका पनि देखिन्छन् ।

बाङ्देलको **लङ्गडाको साथी** उपन्यासलाई अतियथार्थवादको प्रयोग पनि भनिन्छ । लङ्गडाको मनका भावनात्मक तरङ्गलाई महत्त्व दिनु, दिवास्वप्न, तन्द्रिल अवस्था, मूर्च्छा र उन्मादका मनोगत बिम्बलाई शाब्दिक चित्रद्वारा प्रस्तुत गर्नु र अन्तर्मनको स्वचालित लेखनप्रति झुकाउ राख्नुजस्ता विशिष्टताका कारणले यस उपन्यासलाई अतियथार्थवादको प्रयोग भनिएको पाइन्छ । तर पनि लङ्गडाको दुःख र करुणा भने यस उपन्यासमा पनि केन्द्रीय भाव बनिरहेको पाइन्छ।

उपन्यासकार बाङ्देल मूलतः यथार्थवादी हुन् तापनि कतैकतै आदर्शप्रति पनि नजानिदो पाराले आसक्ति राखिरहन्छन् । **मुलुकबाहिर**का रने र माहिला भुजेल दुबैले आफ्नो अपराधमा पश्चात्ताप गरेकाले यसलाई आदर्श र यथार्थ दुबैतिर अर्थ्याउन सकिन्छ भन्ने मान्यता अघि सार्दै नारीचरित्र पनि पूर्णतः आदर्शवादी भएको विचार समालोचक इन्द्रबहादुर राईले व्यक्त गरेका छन् ।[४] बर्माका स्वास्नीमानिसहरूले घर–घरमा रक्सी बनाएको, उनीहरूले पनि पुरुषसरह रक्सी खाएको, तासजुवा खेलेको, सभ्यता, संस्कृति र आचार–व्यवहारलाई बिर्सेको जस्ता टिप्पणी गर्नुबाट उपन्यासकारको

४. *इन्द्रबहादुर राई, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, प्रथम संस्करण, दार्जिलिङः नेपाली साहित्य परिषद् प्रकाशन, २०३१, पृ. ७१।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लेखकीय तटस्थता गौण भई आदर्शपरक आग्रह प्रस्ट भएको देखिन्छ ।[५] तर पनि बाङ्देल यथार्थवादकै परिसीमामा सीमाङ्कित छन् र आदर्शपट्टिको आग्रह आंशिक मात्र हो भन्ने तथ्यचाहिँ यहाँ स्मरणीय छ । भाषाशैलीको प्रयोगमा उपन्यासकार बाङ्देल प्रभावपूर्ण र चित्रात्मक अभिव्यक्तिकलाका पक्षपाती देखा पर्छन् । ठाउँ-ठाउँमा पात्रले भोगेको वस्तुस्थितिलाई प्राकृतिक परिवेशसँग तुलना गरेर व्यक्ति र प्रकृतिको निकटता निर्देशन गर्ने स्वच्छन्दतावादी रन्को पनि बोधगम्य छँदैछ ।

अनुवादतर्फ बाङ्देलले साहित्यका दुई विधामा हात हालेका छन् र ती कथा र उपन्यास हुन् । **विश्वकथा सङ्ग्रह**, (२००२) मा रूस, फ्रान्स, अमेरिका र हङ्गेरीका गरी बाह्र जना विश्वविख्यात कथाकारहरूका कथा सङ्कलित छन् । पश्चिमी यथार्थवादी र प्रकृतिवादी कथाहरूसँग नेपाली पाठकलाई परिचित गराउने उद्देश्यले बाङ्देलले यी कथाको अनुवाद गरेको देखिन्छ । चेखब, टाल्स्टाय, मोपाँसा र एडगर एलेन पो जस्ता कथाकारहरूका कथासमेत समावेश हुनुबाट अनुवादक नेपाली कथामा पनि नयाँ धाराको आगमनप्रति संवेदनशील भएको बुझिन्छ । सरल र सहज नेपाली भाषामा अनूदित यी कथाले नेपाली कथाका तात्कालिक लेखक र पाठक दुबै वर्गका लागि नयाँ मोड र मार्गको प्रदर्शन गरेका छन् भन्न सकिन्छ ।

बाङ्देलले अनुवाद गरेको अर्को औपन्यासिक कृति विश्वप्रसिद्ध उपन्यासकार जन गल्सवर्दीको **स्याउको रूख** (एपल ट्री) हो । पश्चिमी साहित्यिक र कलात्मक धाराबाट निकै प्रभावित बाङ्देलले नेपाली साहित्यलाई पनि त्यही गति र श्रेणीमा स्थापित गर्ने प्रेरणास्वरूप यस कृतिको वि.सं. २०२५ सालमा अनुवाद गरेको देखिन्छ । यसले पनि नेपाली साहित्यलाई पश्चिमी साहित्यिक धारातर्फ आकृष्ट गर्न सहायता पुऱ्याएको अनुभव हुन्छ । यी दुबै कृतिले बाङ्देललाई सफल अनुवादकका रूपमा पनि स्थापित गरिरहेका छन् ।

साहित्यकार बाङ्देललाई **युरोपको चिठ्ठी** (२०१४) र **स्पेनको संझना** (२०२०) दुई कृतिले यात्रासाहित्यकार पनि बनाएका छन् । नेपाली साहित्यमा अन्य विधाका तुलनामा यात्रासंस्मरणात्मक साहित्यको केही कमी अनुभव भइरहेको तात्कालिक परिप्रेक्ष्यमा यी कृतिको अतुल्य मूल्य रहन गएको छ । **युरोपको चिठ्ठी**मा बाङ्देलले फ्रान्समा रहेको समयमा आफ्ना मित्रहरूलाई लेखेका सातवटा चिठ्ठी सङ्कलित छन् । युरोपमा बस्दा बाङ्देलले देखे -भोगेका यथार्थको पत्रात्मक अभिव्यक्ति यसमा पाइन्छ । **स्पेनको सम्झनामा** युरोपको भ्रमणकालमा टिपोट गरेका घटना र अनुभवलाई यात्रा-साहित्यको बान्की प्रदान गरिएको छ । यात्रावर्णनका माध्यमबाट युरोपेली कलाको परिचय दिने प्रयास लेखकले गरेका छन् । मधुर सामाजिकता, सशक्त निरीक्षणसामर्थ्य र हृदयस्पर्शी शैलीले यस कृतिको महत्त्व बढेको पाइन्छ । दैनन्दिनी (डायरी) शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत कृतिका माध्यमबाट बाङ्देलले यात्रासाहित्यको विधालाई समेत उर्वर बनाएको देखिन्छ र उत्तरवर्ती साहित्यकारलाई पनि यसप्रति प्रेरित गरेको मान्न सकिन्छ । बाङ्देल समालोचक पनि हुन् भन्ने कुराको प्रमाणचाहिँ **साहित्यमा यथार्थवाद** (२००५) नामक समालोचनात्मक कृतिले दिएको पाइन्छ । यसरी कथा, कविता, उपन्यास, अनुवाद, यात्रासाहित्य र समालोचनामा समेत व्याप्त बाङ्देलको मूल साहित्यिक व्यक्तित्व भने उपन्यासमै स्थापित छ र आधुनिक नेपाली उपन्यासलाई नयाँ धारामा समावेश गराउन ऐतिहासिक योगदान पनि रहेकै छ ।

३. कलाकार व्यक्तित्व

कलाकार लैनसिंह बाङ्देललाई कलाकार व्यक्तित्वअन्तर्गत कलासाधक, कलाकारका जीवनीलेखक र कलाका अनुसन्धाताका रूपमा चिन्न सकिन्छ । साहित्यमा जस्तै कलाकारिताका क्षेत्रमा पनि बाङ्देललाई सानैदेखि पारिवारिक

५. पूर्ववत् पृ. ७७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

र प्राकृतिक वातावरणले प्रेरित गर्दै लगेको देखिन्छ । दार्जिलिङको विद्यालयजीवनदेखि नै यस क्षेत्रमा चाख राख्न थालेका बाङ्देल कलकत्तामा कलाकै उच्च अध्ययन गर्न पाउँदा झन् परिपक्व बन्न थाल्दछन् । विद्यालयको वातावरणले यिनलाई यस क्षेत्रमा लाग्न उपयुक्त अवसर प्रदान गरेको पाइन्छ । बाङ्देलले चित्रकला प्रतियोगिताहरूमा पनि बारम्बार भाग लिइरहने गरेको र पुरस्कार पनि पाइरहेको देखेर विद्यालयका शिक्षकहरू नै यिनलाई एउटा कुशल चित्रकार बनाउन चाहन्थे । एम.गुहा र सी.सी. नन्दी नाम गरेका शिक्षकहरू बाङ्देललाई कलामा लाग्न प्रेरित मात्र गर्दैनथे, कागज, ब्रुस, रङ आदि कलाका साधनसमेत किनेर ल्याइदिन्थे र प्रोत्साहित गर्दथे ।[६] यस क्रममा एक जना मुसलमान 'ड्रइङ टिचर'को भूमिका पनि उल्लेख्य छ । अरू व्यक्तिहरू पनि बाङ्देललाई प्रोत्साहनस्वरूप पुरस्कार दिने गर्दथे जसबाट बाङ्देलका पितासमेत खुसी भएर छोरालाई डक्टर वा इन्जिनियर पढाउनुपर्ने समकालिक आग्रहबाट मुक्त भए भन्ने भनाइ छ । विद्यालयको अध्ययनकालबाट नै बाङ्देल एक हातमा कलम र अर्को हातमा कुची समाएर अघि बढ्दै गएको बुझिन्छ । कलकत्ताको उच्च अध्ययनका समयभर पनि बाङ्देलले विभिन्न प्रोत्साहन र पुरस्कार पाए र विशिष्ट कलासाधकसँगको भेट-सम्पर्कले समेत उनमा आत्मविश्वास बढ्दै गयो । फ्रान्स पुगेपछि पनि उनको यो क्रम जारी रह्यो। त्यहाँ उनका चित्र बिक्न थाले र प्रोत्साहन र पुरस्कार पनि थपिँदै गए । चित्रकलाको बिक्रीबाट प्रेरित बाङ्देल चित्रप्रदर्शनीमा भाग लिन थाले । ई.सन् १९५२ देखि ई. सन् १९६१ सम्म बाङ्देल युरोपमा बसिरहे र कलाका क्षेत्रमा गरेको प्रगतिबाट उनको सम्मान र ख्याति बढ्दै गयो । २०१७ सालको अन्तिमतिर नेपाल आएका बाङ्देल २०१८ सालमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान (तत्कालीन नेपाल एकेडेमी) मा सदस्य मनोनीत भएपछि साहित्य र कला दुबै विधालाई अग्रगामी बनाउन थाल्दछन् ।

ललितकलाका शाखा-प्रशाखामध्ये बाङ्देल चित्रकलामा बढी रमेका छन् । युरोप भ्रमणपूर्वका कलामा यथार्थवादी-मानवतावादी भाव बढी सशक्त छ भने युरोप पुगेपछि सम्भवतः युरोपेली अमूर्तकलाको प्रभावबाट उनी अमूर्तकलामा पनि साधना गर्दछन् । पिकासो, ब्राकजस्ता विश्वविख्यात कलाकारसँगको सम्पर्कबाट यसो हुनु स्वाभाविक लाग्दछ । सन् १९६३ मा नेपालमा पहिलोपटक चित्रकलाप्रदर्शनीको आयोजना गरेपछि नेपाली कलामा आधुनिकताको आधान गराउने बाङ्देलका व्यक्तिका मुहारचित्र र प्राकृतिक दृश्यचित्र निकै आकर्षक छन् । नेपालका राजा र कविहरूका सुन्दर चित्र बाङ्देलका मुहार कलाकृति हुन् भने प्राकृतिक दृश्यचित्रमा **काठमाडौं उपत्यका**, **पर्वत**, **शरद** आदि निकै प्रसिद्ध छन् । कलामा दया, करुणा, सहानुभूति र समवेदनाको भाव झल्केको पाइन्छ । विरह, वेदना र छटपटीको भावना पनि तीव्र छ । कलामा सामयिकताको समावेश गराउन सक्नु बाङ्देलको कलापरक विशेषता मानिन्छ । उनको **बंगालको अकाल** यस दृष्टिले निकै उल्लेख्य कलाकृति हो । उपन्यासमा कलाको र कलामा उपन्यासको कारुणिकता र समवेदनाको सहकार्य बाङ्देलको विशेषता बनेको छ ।

सङ्ख्यात्मक दृष्टिले बाङ्देलका कलाकृति कति छन्, किटान गर्न सकिँदैन । दार्जिलिङ, कलकत्ता, पेरिस, लन्डन आदि ठाउँमा यिनको कलागत विस्तार भएको छ । बाङ्देल युरोपमा बस्दा उतै बेचेका र काठमाडौं आएपछि पनि विदेशीले किनेर लगेका कलाकृतिको सङ्ख्या निश्चित गर्न सकिने अवस्था छैन । यस प्रसङ्गमा बाङ्देलसँग पच्चीस वर्षसम्म कला सिकेका र हाल नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा कार्यरत ध्रुव खड्का बाङ्देलले हजारौं कलाकृति रचना गरेको बताउँछन् । बाल्यकालदेखि नै यसप्रति संलग्न बाङ्देलका हजारौं कलाकृति हुनु स्वाभाविक पनि लाग्दछ।

कलाकार बाङ्देल अरू कलाकारको जीवनी लेख्ने व्यक्तित्व पनि हुन् । उनको **विश्वका छ महान् कलाकार** (२०२२)मा एलग्रेको, मेलास्की, गोया, लियोनार्दो दा भिन्ची आदि विश्वप्रसिद्ध कलाकारहरूको जीवनीलाई कथात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ । यसलाई जीवनी मात्र नभनी जीवनीकथासमेत भन्ने गरिएको पाइन्छ । छ जना कलाकारको

६. *गोविन्दप्रसाद भट्टराई, पूर्ववत्, पृ.१५,२२।*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जीवनी, व्यक्तित्व र कलाकारिताको सम्यक् प्रस्तुतीकरण यसमा भएको छ ।[७] यसबाहेक कलाकारको जीवनीलाई नै उपन्यासको रूप दिई नेपाली उपन्यासमा नयाँ प्रयोग गर्ने कृतिका रूपमा **रेम्ब्रान्ट** (२०२३) प्रसिद्ध छँदैछ । **रेम्ब्रान्टले** कलाकारले भोग्नुपर्ने पीडा र समस्याको ऐतिहासिक जीवनवृत्तका सन्दर्भमा प्रकाशन गरेको छ र कलाकार व्यक्ति बाङ्देलले भोग्नुपरेको तिक्त अनुभूतिको प्रतिबिम्ब उतार्ने खोजेको भान पनि हुन्छ ।

बाङ्देल कलासाधक र जीवनीलेखक त हुँदै हुन्, साथसाथै कलाका मर्मज्ञ अनुसन्धाता पनि हुन् । विशेषतः २०२५ सालपछि कलासम्बन्धी प्रबन्धलेखनतर्फ केन्द्रित हुन थालेपछि यिनी कलाको गहन अन्वेषण र अनुसन्धानमा लाग्दछन् । **प्राचीन नेपाली चित्रकला** (२०३४) मा अन्वेषणात्मक प्रवृत्ति देखाइसकेका बाङ्देल यसप्रति क्रमशः अभिरुचि बढाउन थाल्दछन् । फलस्वरूप **प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास** (२०३९) जस्तो गहन अनुसन्धानप्रधान कृतिको जन्म हुन्छ । नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी र फ्रान्सेली भाषाका ज्ञाता बाङ्देल कलाको विशिष्ट अनुसन्धान गर्दै जाँदा **Twenty Five Hundred years of Nepalese Art (2044), Stolen Images of Nepal (2046),** र **Inventory of Stone Sculptures of the Kathmandu Valley (2052)** नामक पुस्तकहरू प्रकाशित गर्दछन् । रोबर्ट फ्लेमिङ जुनियरसँग मिलेर लेखेको **Birds of Nepal (2039)** ले नेपालका चराहरूको अध्ययन गर्दै बाङ्देलको प्रकृतिपरक ज्ञानलाई पनि प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यस कृतिमा पनि कलाकार बाङ्देलले सुन्दर कलाकारिताको नमुना प्रस्तुत गरेका छन् । कलासम्बन्धी यी सबै कृतिले बाङ्देलको कलाकार र अनुसन्धाता व्यक्तित्वको संयुति प्रकट गरेको पाइन्छ ।

४. प्राज्ञिक-प्रशासनिक व्यक्तित्व

लैनसिंह बाङ्देलले साहित्य र कलाका क्षेत्रमा प्रसिद्धि प्राप्त गर्नुका अनेकौं कारण छन् । अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठी र भ्रमणहरूमा नेपालका तर्फबाट सफलतापूर्वक भाग लिएर उनले विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरूसँग सम्पर्क बढाउँदा उनलाई पनि धेरैले चिन्ने अवसर पाए । बाङ्देलले केही समय लन्डन 'आस्ट्रल आर्टस् ग्रुप'मा निर्देशकका रूपमा काम गर्दा पनि ख्याति बढाउँदै लगे । संयुक्त राज्य अमेरिकाका डेनिसन युनिभर्सिटी र हार्बर्ट युनिभर्सिटीमा एक वर्ष अतिथि प्राध्यापकका रूपमा संलग्न भई दक्षिण एसियाली देशहरूको इतिहास पढाउँदा पनि बाङ्देलको बौद्धिक ख्याति बढेरै गयो । एकातिर प्राध्यापन र अर्कातिर कलाकारिताको एकीकृत व्यक्तित्वले बाङ्देललाई अमेरिकामा पनि प्रशस्त प्रतिष्ठा प्राप्त भयो । युरोपले कलाकारका रूपमा चिनेका बाङ्देललाई अमेरिकाले प्राध्यापक र कलाकार दुबै रूपमा चिन्यो । बाङ्देल बौद्धिक कलाकार र मर्मज्ञ साहित्यकार बन्न पुगे ।

२०१७ सालको अन्तिमतिर नेपाल आएका बाङ्देल २०१८ सालदेखि २०४६ सालसम्म करिब अठ्ठाइस वर्ष नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा संलग्न भए । यहाँ रहँदा पदीय दृष्टिकोणले उनको तीनथरी भूमिका देखा पर्छ- (क) सदस्य (२०१८-२०३० : १२ वर्ष) (ख) उपकुलपति (२०३१-२०३६ : ५ वर्ष) र (ग) कुलपति (२०३६-२०४६ : १० वर्ष) । नेपालको उच्च बौद्धिक-प्राज्ञिक संस्थामा यति लामो अवधिसम्म संलग्न रहनुबाट पनि बाङ्देलको व्यक्तित्वले प्राप्त गरेको राष्ट्रिय प्रतिष्ठा बुझ्न सकिन्छ ।

स्वदेश र विदेशबाट विभिन्न सम्मान र पुरस्कार प्राप्त गरेका बाङ्देलले साहित्यमा संलग्न व्यक्तिहरूले साहित्यको अध्ययन गर्नुपर्छ, अध्ययनविना साहित्य सिर्जना गर्नु हुँदैन भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ । अध्ययन र परिश्रमले साहित्य परिमार्जित हुने विचार उनको देखिन्छ । नेपाली साहित्य र साहित्यकारले राम्रो कृतिको माध्यमबाट विदेशमा पनि परिचित हुनुपर्ने आवश्यकता उनले देखाएका छन् । यही विचारलाई उनका मौलिक साहित्यिक र कलात्मक कृति तथा अनूदित रचनाहरूले पनि व्यावहारिक रूप दिएको मान्न सकिन्छ ।

---

७. पूर्ववत्, पृ. ६८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साहित्य र कलासम्बन्धी विभिन्न फुटकर लेख-रचना पनि लेखेका र **प्रभात** मासिक पत्रिकाको सम्पादकसमेत भएका बाङ्‌देलका उपन्यास र कलाकृतिमा खट्किने सानो प्रसङ्गको यहाँनेर उल्लेख गर्नु उनीप्रति अन्याय होला जस्तो लाग्दैन । उनका उपन्यासमा कतै-कतै अस्वाभाविकताको अनुभव हुन्छ र उपन्यासमा कृत्रिम घटनाको प्रवेश भएको प्रतीत्त हुन्छ । **मुलुकबाहिर**लाई नै आधार बनाउने हो भने पनि रनेले म्याउचीलाई हात बाँधेर जिउँदै टिष्टामा फालिदिएको घटना, रनेले गरेको म्याउचीको हत्याका सम्बन्धमा मसिनीले देखेको सपना र माहिला भुजेलको छोरी रूपासँग भएको भेट त्यति सहज-स्वाभाविक लाग्दैनन् । माध्यमिक कालीन गद्याख्यानलाई अयथार्थ, जासुसी, ऐयारी भनिरहेको परिप्रेक्ष्यमा बाङ्‌देलका उपन्यासका उल्लिखित यस्ता केही घटना र परिदृश्यलाई कहाँनेर राखेर के भन्ने हो भन्ने प्रश्न उठाउन सकिने स्थिति पनि विद्यमान छ । सबै नेपाली कलापारखीहरू अमूर्त कलाका पनि विज्ञ छन् र त्यसको आस्वादन गर्न सक्दछन् भन्ने मान्यतालाई एकछिन स्थगित गरेर भन्नुपर्दा कलाकार बाङ्‌देलका सबै अमूर्त कलाकृति सर्वसाधारणमा उत्तिकै लोकप्रिय र सम्प्रेषणीय भएका छैनन् नै । आधुनिक नेपाली कविताको प्रयोगवादी काव्यधाराले निम्त्याएको अमूर्त लेखनबाट पाठक/भावक पलायन हुँदै गएको प्रतिक्रियास्वरूप समसामयिक काव्यधाराको प्रवर्तन भएको वस्तुसत्यलाई स्वीकार गर्ने हो भने कलाकार बाङ्‌देलको अमूर्त कलाकारिताको सम्बन्धमा पनि थप प्रश्न उठ्न सक्छ । भावक र पारखीको हृदयलाई छाम्न र चुम्न नसक्ने साहित्य र कलाप्रति ऊ सधैँ आकृष्ट भइरहन्छ भन्ने कुनै प्रत्याभूति गर्न सकिँदैन । उपन्यासकार र कलाकार बाङ्‌देलका रचनाकृतिलाई यस परिप्रेक्ष्यमा पनि विचार गर्न सकिन्छ।

५. निष्कर्ष

साहित्यकार र कलाकार बाङ्‌देलको समष्टि व्यक्तित्वले मूलतः दुई प्रकारको योगदान गरेको छ । तीमध्ये एउटा योगदान आधुनिक नेपाली उपन्यासलाई नयाँ मोड दिनु हो भने अर्को नेपाली कलाका क्षेत्रमा आधुनिकताको प्रवेश गराउनु हो । साहित्यतर्फ उपन्यासकार, यात्रासाहित्यकार र साहित्यिक अनुवादकका रूपमा र कलातर्फ कलासाधक, कलाकारका जीवनीलेखक र कलाअन्वेषकका रूपमा बाङ्‌देलको ख्याति विस्तारित छ । उता बौद्धिक, प्राज्ञिक र प्रशासनिक व्यक्तित्वको उच्च राष्ट्रिय प्रतिष्ठा पनि बाङ्‌देललाई प्राप्त छ । निम्नमध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मेर पनि आफ्नै लगनशीलता, परिश्रम र अध्ययनले देश-विदेशमा प्रतिष्ठित हुन सक्नु बाङ्‌देलका लागि मात्र नभएर सबै नेपालीका लागि गौरव र प्रेरणाको विषय पनि हो । आफूले भोगेको र देखेभेटेका प्रवासी नेपालीहरूको समेत दुःखद जीवनकथालाई औपन्यासिक बान्की प्रदान गर्दै सामाजिक यथार्थवादको वरण र विकासमा योगदान गर्ने बाङ्‌देल जन्मभूमिप्रति पनि अगाध मोहममता राख्ने स्रष्टा हुन् । उत्तरवर्ती साहित्यसिर्जना र कलासाधनामा तल्लीन वर्गका लागि नयाँ प्रभाव र प्रयोगको मार्गनिर्देशन बाङ्‌देलबाट भएको छ । कलाका क्षेत्रमा उनले गरेको अध्ययन र त्यसको प्रकाशन पनि राष्ट्रियताको भावना विकसित पार्न प्रेरक नै रहेको पाइन्छ । विदेशी साहित्यलाई नेपाली पाठकसँग र नेपाली कलालाई विदेशी पारखीसँग परिचित गराउने सेतु र सूत्रका रूपमा बाङ्‌देललाई चिन्न सकिन्छ । अठहत्तर वर्षको जीवनावधि पाएका बाङ्‌देलले नेपाली साहित्य र कलाक्षेत्रलाई लगाएको गुन अविस्मरणीय छ ।

सन्दर्भसूची

१. राई, इन्द्रबहादुर, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, प्रथम संस्करण, दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य परिषद् प्रकाशन, २०३१ ।

२. प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०५२ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. प्रधान, प्रतापचन्द्र, नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि, पहिलो संस्करण, दार्जिलिङ : दिपा प्रकाशन, २०४० ।

४. (डा.) श्रेष्ठ, दयाराम र प्रा. मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, पाँचौ संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०५६ ।

५. बाङ्देल, लैनसिंह, मुलुकबाहिर, छैटौं संस्करण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०३५ ।

६. बाङ्देल, लैनसिंह, माइतघर, छैटौं संस्करण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०३३ ।

७. बाङ्देल, लैनसिंह, लङ्गडाको साथी, चौथो संस्करण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०३९ ।

८. बाङ्देल, लैनसिंह, रेम्ब्रान्ट, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०२३ ।

९. प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (सं.), साझा समालोचना, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०४४।

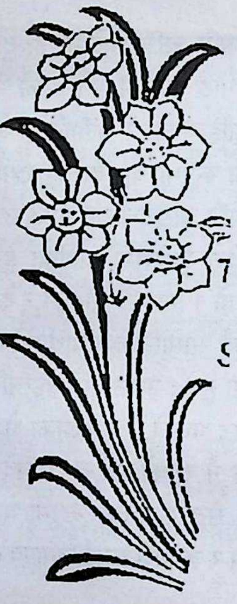

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ENGLISH SECTION

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Sanskrit was the mother of European languages. She was the mother of our philosophy, mother through the Arabs of much of mathematics, Mother through the Buddha of the ideals embodied in Christianity.

- Will Durant

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Art and Society

- **Mohan Raj Gouli**
Lecturer, Valmeeki Campus

Art has many roles, but one of its most important functions is to provide significance to an individual. Artistic experience as such is subjective and difficult to measure. At its most basic, it can be related to the purpose of society. Art is indeed most valuable as a practice that provides significance to an individual. If we look at it from a different prospective, individuals use art, both consciously and unconsciously to create meaning. In art we find coherent link among suffering, human nature, social organization or social control. This paper attempts to highlight how art improves life or society particularly within the periphery of poetry.

The art is the chief means by which human conditions and possibilities are diffused. Science can tell us about man's place in the universe and his chances. But it cannot tell us what we are or what this world is; not because these are in any sense insoluble questions, but because they are not questions at all. And if science cannot answer these pseudo-questions no more can philosophy or religion do. In this context Mathew Arnold in "The Study of Poetry", argues, "Without poetry our science will appear incomplete and most of what now passes with us for religion and philosophy will be replaced by poetry". (604)

An essential hypothesis in the development of the idea of culture is that the art of a period is closely and necessarily related to the generally prevalent way of live, and further that, in consequence, aesthetic, moral, and social judgements are closely interrelated.

Art stands for a human civilization. Civilization of any place can be presented through art produced from particular context. It is a symbol of different virtues of the society. It is the backbone of any human civilization. Great arts are the product of genius people such as Leonardo da Vinci, Picasso, William Shakespeare, William Blake, W.B. Yeats and William Wordsworth etc. There is no doubt that art obviously introduces the true ideal of a complete and praise-worthy situation in which essence of life and pleasure floats without any obstacles.

Artistic form is an economy that produces lucidity leading us to understanding and, in turn, manages our lives. Hence the work of art reveals a subject matter with value dimensions that go beyond the artist's idiosyncrasies and perversities. The art of a period is the revelation of the collective soul of its time.

Values in everyday situations are confused and obscured. In art values are caught and clarified in the cage of a particular form. Art helps us to perceive what we have missed. If a work of art works successfully in us, it is more than a momentary delight, for it deepens our understanding of what matters most. Art adds to the permanent richness of our soul's self-attainment. Art helps us arrange our environment for authentic values. Art makes possible civilization. In this regard Alfred North Whitehead, one of the greatest philosophers of twentieth

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

century, says:

Great art is the arrangement of the environment so as to provide for the soul vivid.... values Human beings something, which absorbs them for a time, something out of the routine, which they can stare at. But you cannot sub-divide life, except in the abstract analysis of thought. Accordingly, the great art is more than transient refreshment. It is something, which adds to the permanent richness of the soul's self-attainment. It justifies itself both by its immediate enjoyment, and also by its discipline of the in most being. Its discipline is not distinct from enjoyment, but by reason of it. It transforms the soul into the permanent realization of values extending beyond its former self (209).

If it is good work of art, we should find ourselves "lost" in the delight of experiencing it as John Keats says in "Ode on a Grecian Urn":

Beauty is truth, truth beauty, That is all
Ye know on earth, and all ye need to know. (622)

Therefore, participation with a work of art not only is immediately satisfying but also is usually extrinsically valuable because it leads to deeper satisfactions in the future. To participate with one poem is likely to increase our sensitivity to the next poem. Moreover, by enhancing our sensory receptivity, participation with art can sometimes help in our practical activities. But most important of all, the understanding of values we achieve through participating with works of art may be extrinsically very valuable because such understanding helps us face our moral dilemmas with sounder orientation and deeper sympathy for others.

Art encompasses a concern with thought and feelings which we all recognise a belonging to real life. For instance, W.B. Yeat's poems exhibit the typical features of modernity, pessimism, break with tradition, problematization of human individuality, hostility towards science and technology and disgust at industrialization.

In "Second Coming", he says:

Turning and turning in the widening gyre
The falcon cannot hear the falconer;
Things fall apart; the centre cannot hold;
Mere anarchy is loosed upon the world,
The blood-dimmed tide is loosed, and everywhere
The ceremony of innocence is drowned;
The best lack all conviction, while the worst
Are full of passionate intensity. (313)

Thus, through the real picture created by the artists the concerned authorities or people of the contemporary society can be conscious about the prevailing or forthcoming disaster of the world and they may be avenue for better life. Therefore, art is a permanent expression in words or picture of actions of some thought / feeling/idea about life and the world. We study Hamlet and learn that a failure to make decisions can be dangerous. After studying Macbeth,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

we realize how the play explores the nature of ambition and the complexities of moral responsibility through the story of a nobleman driven to murder at the instigation of this power-hungry wife.

To conclude, the use of art is therefore very much the same as the use of history or philosophy. It leads towards a better understanding of our fellow human beings and ourselves. With the help of art we learn about human problems and difficulties. And ultimately it provides significance to an individual. It has a close relationship with society and human value. Its value can be dug out through the practice on which any individual's essence of identity dazzles displaying its beauty and unity. Art moves and melts the feeling of human beings. A literary artist looks deeper into things and sees truth and beauty in those objects of nature which matters much. A literary artist is also able to make us play on enthusiastically with the present world and run away for a while into the pleasant realm of fancy. Likewise a literary artist explores human emotions and gives the readers an insight into human personality and character.

Works Cited

Arnold, Mathew. "The Study of Poetry" Critical Theory Since Plato, ed. Hazard Adams. NY: Harcourt, 971, 603 to 607.

Ferguson, Margaret, et al, ed. The Norton Anthology of Poetry. 4th ed. NY: Norton, 1996. 313

Scholes, Robert, et al, ed. Elements of literature. 4th ed. NY: OUP, 1991. 621-622

Whitehead, Alfred Nort. Science and the Modern World. NY: Macmillan, 1925. 209

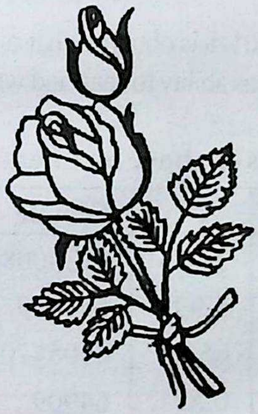

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

LITERACY DEVELOPMENT AND EDUCATIONAL STATUS IN NEPAL

- Lect. Shantikrishna Adhikaree
Balmeeki Campus, M. S.U.

Abstract

The literacy rate of Nepal is very low (52.7%). In comparison to male and female literacy rate, female are more suffered. No easy access to school in rural areas, low supply of teachers, unnecessary activities in the educational sectors are the major causes for this situation. Because of all these only 9% are SLC passed, 0.73% are the post graduate. Besides the government, the community and the concerned people need to be serious toward it for the uplift of the educational sector.

Introduction

The total population of Nepal for census 2001 is 23,151,423. The male and female compositions of population are 11,563,921 and 11,587,502 respectively. The population growth rate is 2.24 percent per annum. The urban population is 3,227,879(14.2%) and the rural population is 19,923,544.

However, the tables mentioned in this study are based on the population 22,736,934 (11,369,378 male and 11,377,556 female) enumerated in the census 2001. The population 23,151,423 is the estimated population of the census.

The ecological distribution of population shows that 7.29% people of the total population live in mountain, 44.28% in hill and 48.43% in Terai. The population density is 157 persons per square kilometer.

Literacy Status

From the population census 2001, it is obtained that only 53.74% population of 6 years and above is literate. Literacy was defined as ability to read and write simple sentences in any language.

Table 1

Population 6 Years & above by Literacy Status and Sex

Status	Male	%	Female	%	Total	%
Can't Read & Write	2720233	28.36	4934008	51.06	7654241	39.75
Can Read Only	574324	5.99	558849	5.78	1133173	5.88
Read & Write	6242957	65.08	4105470	42.49	10348428	53.74
Not Stated	55054	0.57	64909	0.67	119963	0.62
Total	9592569	100	9663236	100	19255805	100

Source: CBS, Population Census 2001

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

From the table, it can be stated that a huge population is still fully illiterate. 39.75% of the population of 6 years and above can't read and write. Among them 51.06% are female. Among the male 65.08% are literate but only 42.49% female are literate among female. In the total population of 6 years and above, 53.74% are literate.

It is the progress of the nation in the field of literacy. If we see the data of the year 1991, we can easily say that something has been done in the field of literacy.

Table 2

Literacy Percentage by Sex & Age Group in 1991

Age Group	Male	Female	Total
6 Years & above	54.5	25	39.6
15 Years & above	49.2	17.4	33
50 Years & above	27.1	3.9	15.9
60 Years & above	24.3	3.4	14

Source: HMG/N, NPCS, CBS 1995 Population census 1991 Vol.1

The table shown that 39.6% population of 6 years and above were literate in 1991, Among them 54.5% were male and 25% were female. In the population of 15 years and above, only 33% were literate. But in the final report of the ninth plan, it is estimated that 52.7% population of 15 years and above are shown as literate in Nepal. The target was to make literate 70% of the total population of 15 years and above. The government could not meet the target, although some success has been gained in this regard.

The literacy rate in different development regions is as follows:

Table 3

Population 6 years of Age & above by Literacy Status for Regions

Region	Can't R & W	%	Can R Only	%	R & W	%	Not Stated	%	Total	%
Eastern Devt.	1721330	38.15	264283	5.85	2500484	55.43	24942	0.55	4511039	100
Central Devt.	2807449	41.26	375074	5.51	3580799	52.63	39473	0.58	6802796	100
Western Devt.	1346254	34.67	223883	5.76	2291943	59.03	20267	0.52	3882348	100
Mid-West Devt.	990195	43.98	141156	6.27	1103023	49	16646	0.73	2251021	100
Far-west Devt.	789013	43.62	128776	7.12	872177	48.22	18635	1.03	1808601	100
Total	7654241	39.75	1133172	5.88	10348428	53.74	119964	0.62	19255805	100

Note: R=Read, W=Write & Devt.=Development
Source: CBS, Population Census

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

This table shows the highest literacy rate is in Western Development Region (59.03%) and lowest in Far Western Development Region (48.22%). In the Central DR only the half of its population is literate (52.63%). Mid-Western DR is also suffering from high rate of illiteracy. Only the 49% are literate in this region.

Educational Attainment

The composition of population of 6 years and above as their educational attainment (level passed) based on the population census 2001 is shown in the following table 4.

Table 4

Literate Population 6 Years of Age & Over by Educational Attainment (Level Passed)

Completed Level	Population	%
No Schooling	904430	8.74
Primary(1-5)	4333968	41.88
Lower Secondary(6-7)	1986854	19.2
Secondary(8-10)	1177429	11.38
SLC & Equivalent	931583	9
Certificate Level	532233	5.14
Graduate	277163	2.66
Post Graduate	75080	0.73
Others	25114	0.24
Level Not Stated	104574	1.01
Total	10348428	100

Source: CBS, Population Census 2001

In Nepal, still 8.74% of the population of 6 years and above cannot afford schooling. The higher level in the field of education, the post graduate level, has been attained only by 0.73% of population 6 years and above, which is quite meegre.

The iron gate of school education, SLC, is passed only by 9%.

From this table, we can say that, Nepal has to do many works in the field of education. What is needed is a strong a strategic plan and implementing it with determination for taking the education to the house of every one.

Number of Schools and Teachers in Nepal

Nepal's education sector is facing lack of schools and teachers even in twenty first

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

century.

Table 5

Number of Schools & Teachers in Nepal by Type				
Type	1990/91		1998/99	
	School	Teacher	School	Teacher
Primary	18694	74495	25522	99382
Lower Secondary	4045	12796	7276	24696
Secondary	2079	11627	4082	19185

Note: a) Figures presented have included data both from public and private schools.

b) A school running 1-10 grades is listed three times: as primary (1-5), as lower secondary (6-8) and as secondary (9-10).

Source: Department of Education

There were only 18694 primary schools in 1990/91, but after the restoration of democracy, 6828 primary schools are added till 1998/99. There was the availability of 4 teachers for one school in an average in 1990/91 and the same in 1998/99 also. The secondary schools are distributed all over the country in the number 4082 in 1998/99 which was 2079 in 1990/91. The school-teacher ratio was 1:6 in 1990/91 which is decreased in 1:5 in 1998/99 for secondary schools.

The table shows on availability of even one primary school in many wards of village development committees. Teachers in those schools are not in adequate number.

Achievement of the Ninth Plan and Target to the Tenth Plan

The target of the ninth plan was to make 70% people literate. But it is estimated that only 52.7% population of 15 years and above could be come literate in the end of the ninth plan. So, again in the tenth plan also, the target is to make 70% population of 15 years and above literate.

Problems in Education Sector

Besides many problems faced by the education sector, low literacy rate (52.7%) is the main problem. Females are more illiterate than males. Higher level passed students are in a few numbers. Only 30-40 percent students pass the SLC level. There is no adequate access to schools all over the country. In the schools, teachers are not available in required number. The drop-outs of the students enrolled in class one before passing the secondary level is very high. The main reason of drop out is poverty.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

The main problems faced by the education sector of Nepal identified by the World Bank are as follows:

- The teaching force is highly politicized.
- District Education Officers are frequently transferred, and changes in education rules and regulations are frequently made.
- Former community schools, nationalized after 1971, are now largely seen as government owned schools over which communities have little control.
- The education system lacks professionalism and educational leadership.
- The education system is encouraging social disparities.
- Free education policies have been partly counterproductive.

Conclusions

Illiteracy is the main cause of poverty of Nepal and poverty is the main cause of illiteracy. So, by removing illiteracy, Nepal can minimize poverty. The country can gear up its development making the people literate. Education is the main key of development. So, Nepal has to give more priority to the education sector.

At least one primary school should be established in each ward of VDCs. There are 3914 VDCs and 9 wards in each. Thus Nepal has 35226 wards except the wards of 58 municipalities. But there are only 25522 primary schools established including the primary level of secondary schools. Now most of the secondary schools are situated in the urban regions, so there is a lack of secondary schools in rural areas. Therefore the plan has to be made to establish one secondary school in each VDC.

Women are more illiterate than men. So, special programs should be conducted for women to minimize the women illiteracy. Primary education should be made compulsory for all.

Politics should be discouraged from the education sector. The government has to transfer the control power of schools to community.

The blame for all these problems does government. Lie will only the community and the people should also bear some part of the problem. Thachers are also to blame for the growing political activities in the campus premises. Agriculture based community, no guaranteed job for educated people etc are also the causes of deteriorating condition of education.

References

CBS, 2002, *Population Census 2001 National Report*

CBS, 2001, *Statistical Year Book of Nepal 2001*

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Guidelines of tenth plan, Nepal

Pokharel, Dr. Jeev Raj, 2002, ***Education and Poverty in Nepal***, Journal, Nepal University Teachers' Association

Report of ninth plan, Nepal

Shrestha, K.P. & Shrestha N.L., 2058/59, ***Literacy Development in Nepal***, Tathyanka Gatibidhi, (Shrawan-Kartik), CBS

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Stone - Walls

Assist. Lecturer Shiva Subedi
Harihar Sanskrit Campus

Man loves woman more than woman loves woman. Man's fame spreads like branches of a tree. Fragrance of mellow fruits, his good deeds float upon the autumn breeze from one corner of the world to other. People sing his praises. But **who thinks of the roots, which support the tree and supply it with nutrients ? these poor roots, which sustain the sole tree are unseen, non-esteemed! The same, I reckon, is tr} of man woman roles in a modern family.** It is not a year, nor a decade, nor even a single century, which compelled woman to play this less-val}d role but the whole age of human race.

Long ago, soon after their fall in the world, Adam and Eve made up their minds to build up a kitchenette. They set to work the very next day at day-break. Adam carried stone-blocks and mud from the nearest stream while Eve stood inside placing the blocks in their places on the wall. At last, a kitchenette was ready with walls higher than the woman herself. By her unpardonable mistake, she realized se had forgotten to fix up an entrance, door or window in the wall, so that she could walk in or out as she pleased. Woebegone, she hopelessly rushed round trying to climb onto the wall but all in vain.

Within the four walls of the kitchenette has she been ever since that confinement. She must break down the walls so long as she wishes to release herself and work together with her husband. But I am afraid, if she starts doing tough tasks, such as breaking up the giant rocks for building blocks, her bosom may grow too rough and tough for her delicate baby ! Her maternal warmth may grow too much; too much warmth burns !

Oh, let's put aside these petty arguments.

Let man be man, woman be woman.

Let woman be roots, man be tree and remind the tree that he is standing upon the roots.

Our era is bound to turn over as it had done long ago when Mahakali, Saraswati, Sita, etc. existed with awe and wonder. **If man moves miles ahead of woman, let him move till at last he feels lonely and realizes the dire need of woman's company; and with his guilt-ridden conscience, returns to woman,** who is lingering far behind him. He then shall advance with her, she abreast of him. Human civilization has freq}ntly faced this circumstance, in its long march of development. Here who has dominated whom, it is useless if not hard to declare. What can be realized for certain, is the fact that man has been ahead of woman; they should have been proceeding abreast of each other hand in hand.

Much has been talked about women's rights and most people meet at the point that **the**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

walls of male-chauvinism have confined woman to the narrow cave of kitchen and that the snares of household chores have caught her for centuries. Yet, when we consider a family consisting of husband, wife and one or two children, we tend to realize that the snares have not so much tied up the family as managed it well.

We are not unknown to how desperately both spouses in a poor little family, drink the tears of reconciliation with heir fate, with he bitterness of their poverty. We are not unknown to how husband and wife cast their sympathetic looks upon each others while they are having their suppers after their day long hard-work. Think of the family in which wife and husband and children share their crust of bread with incredible understanding and pressing pity.

All wives are mothers.

All husbands are fathers.

In the highlands, the husband picks up a heavy sickle and, followed by his dear wife, paces to a leafy tree. As I have seen, he climbs the tree, his feet slightly trembling, stabbing his sickle into the trunk so that he can employ both hands in his climb. He chops down the twigs rich with leaves while his wife collects and binds them up into a bale to be carried home for cattle, Ah, forget those foolish slogans of women's rights, which are likely to make mother climb the tree instead.

The thunderous voices for women's rights should only make the political leaders ministers. What is required is not so much the good-for-nothing education as the education that offers woman independence and understanding, courage and confidence.

The age long strokes of male-dominance have weakened woman's confidence in her own abilities. A young lady in her marriageable age, for example, expects her husband ideal and above her status. She scarcely thinks of becoming ideal herself.

Woman therefore, has in a sense crippled herself, or rather, our society has forced her to. It is indeed spiritual cripple uncorrectable through materialistic methods.

There are some who lay emphasis on cultural change. It is not a matter of one or two or three persons striving to bring about. To a certain extent, culture change, being a change in our social construction promises relief to woman; cultural change is like a voluminous rock laying heavy on the areas under which there are treasures buried. One member or two of the society, having rolled it half up, yet too weak to roll it over may be crushed dead when it rolls back to its former position! So, insufficient attempts for cultural change may call for calamities!

Our concepts, which have stiffened for centuries certainly take a good span of time and toil if they are to be shaped otherwise. The hammer and the anvil are nothing other than education and skill for woman. So long as we wish woman a worthy way of life, spiritual change is a must.

From times immemorial, woman has played a role, equally important though it is for keeping a family better, it has ranked her below man.

Now, we have realized this role of women, however important, ought to be shared by man, too. The kitchen walls want at least an outlet for her. No man, neither woman

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

is guilty of giving her this ill-esteemed role to play in the family.

It is now pointless to blame our past generations for ranking woman rather low or not valuing her justly. Our past societies have both idolized and despised woman.

Manu (A.D. 500), for example, writes all hateful manners and sins are made for woman (chap. 9 stanza 16 Manusmriti).

This First Man holds that husband and wife have no discrimination at all between them (stanza 45, chap 9 Manusmriti). He goes on writing that woman does not deserve freedom. She ought to be guided by her father before marriage, by her husband after marriage and by her own sons in old age (chap 9, stanza 3).

Let woman never, never be free (stanza 2 chapter 9). Similarly he further speaks for woman:

"If husband forsakes his wife for no reasonable reason and it is not a sin, what is sin ? Woman too must have right to forsake her foolish husband. Therefore, in order to purge himself of the sins, the hellish husband must wear newly carved skins of donkey and go begging from door to door for six months."

Kautillya, likewise composes laws regarding woman as equally significant part of a family. Thus it is evident that **our past generations have seen women both as a servant and master. Yet, we, on no good purpose, poke at the raging snakes of unwanted iss}s concerning woman and try to escape, quite unmindful of the conseq}nces. Frankly we, whether male or female are enraging women against our past generations, not against the present one!**

Manu had indeed no intentions of debasing woman when he wrote down these laws. Surprisingly enough, we mistake now to reproach him for our own misunderstanding.

In conclusion, rather than set the wild-bees of criticism and blames at our past generations or husbands; for it flatters us freedom and justice, we should find out the possibilities of raising our life-style from the gutters of poverty.

We can break down the stone-walls of our kitchen, but we will never be free, unless we break down the wall of our narrow-mindedness, the walls of our inferiority-fell. Women ! Mothers ! awake up your sleeping courage and confidence, awake them up from age-long slumber. Physically, we are free already, it is the spiritual freedom that we want.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिशिष्टखण्डः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म.सं.वि. अनुसन्धानकेन्द्रस्य क्रियाकलापः

म.सं.वि. अनुसन्धानकेन्द्रं ०५९/६० वर्षे सोपाधिकानि निरूपाधिकानि च विविधानि अनुसन्धानकार्याणि सञ्चालयदस्ति। तेषां विवरणमधो निर्दिश्यते ।

१. विद्यावारिधिकार्यक्रमः

क्र.सं.	अनुसन्धाता	शोधशीर्षकम्
१.	भीमप्रसादखतिवडाः	परिणामनाटकस्य समालोचनात्मकमध्ययनम्
२.	चन्द्रमणिनेपालः	न्यायवैशेषिकाभिमत-सृष्टिविज्ञानस्य विवेचनात्मकमध्ययनम्
३.	कमलजीसहायः	NATURE AS A TOOL OF POETIC EXPRESSION: A COMPARATIVE STUDY OF POETRY OF KALIDAS AND WORDSWORTH
४.	मणिकृष्णश्रेष्ठः	स्थायी विश्वशान्ति स्थापना गर्न वैदिक शिक्षाको आवश्यकता
५.	शङ्करोऽधिकारी	पाञ्चायन पूजाः एक अध्ययन
६.	बाबुरामरिजालः	आस्तिकदर्शनेषु कर्मकाण्डविवेचनम्
७.	नवराजन्यौपानेः	भरतराज मन्थलीयको महाकाव्यकारिता
८.	यतिराजभट्टराईः	योगदर्शन एवं बौद्धदर्शनको तुलनात्मक अध्ययन
९.	नारायणभट्टराईः	सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनको गतिशीलतामा आतङ्कवादको प्रभाव
१०.	मधुमालती खत्री	भैरवानन्दनाटकस्य साहित्यिकमनुशीलनम्
११.	भेषराजोऽर्ज्यालः	नेपालमा मानवअधिकारवादी संघ-संस्थाहरूको भूमिका

२. विशेषानुसन्धानकार्यक्रमः

१	रामदयालराकेशः	मैथिली लोकसंस्कृति
२	लक्ष्मीप्रसादबरालः	नेपाल अधिराज्यको जन्मकुण्डली

३. अम्बिका-लोकशोधवृत्तिः

श्यामप्रसादखनालः — नेपाली कविता र वक्रोक्ति सिद्धान्त

४. विद्यावारिध्युपाधिप्रदानम्

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालीयानुसन्धानकेन्द्रेण धर्मशास्त्रीयदायविभागाधुनिकनेपालप्रचलितदायविभागयोस्तुलनात्मकमध्ययनम् इति शीर्षकं समाश्रित्य विहितानुसन्धानाय, वाल्मीकिविद्यापीठस्य सहप्राध्यापकाय गोविन्द्रप्रसादाचार्याय ऊनषष्ट्युत्तरद्विसहस्रतमविक्रमवर्षस्य भाद्रमासस्य नवमे दिवसे विद्यावारिध्युपाधिः प्रदत्तो वर्तते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म.सं.वि. वार्ता:

१. उपकुलपतेरखिलभारतीयवेदवेदाङ्गसम्मेलने सहभागिता

म.सं.वि. उपकुलपतिराचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयो भारतदेशस्थराजस्थानप्रान्तस्य वारावाडाक्षेत्रे २०५९ तमस्य विक्रमाब्दैशाखमासस्य २२-२३ दिनाङ्के समायोजिते 'अखिलभारतीयवेदवेदाङ्गसम्मेलने' भागं ग्रहीतुं वैशाखमासस्य विंशे दिवसे भारतं प्रति प्रस्थितवान् ।

राजस्थान-अकादमी-जयपुरम् एवं गायत्रीमण्डलम्-वारावाडा-राजस्थानम् इत्यनयोः संयुक्तायोजनायां राजस्थानजनपदस्य राज्यपालस्य अंशुमानसिंहमहोदयस्य प्रमुखातिथित्वे सम्पन्नस्य प्रथमदिवसीयसम्मेलनस्याध्यक्षता उपकुलपतिना ढुङ्गेलमहोदयेन विहिता आसीत् ।

द्विदिवसीयस्य तस्य सम्मेलनस्य समापनसमारोहः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयवेदविभागाध्यक्षस्य डा. युगलकिशोरमिश्रयस्य सभापतित्वे सम्पन्नो जातः । तत्र उपकुलपतिढुङ्गेलमहोदयः प्रमुखातिथित्वेन वृत आसीत्। तदवसरे भाषमाण उपकुलपतिमहोदयो वैदिकसाहित्यं न केवलं हिन्दूनामेव अपितु विश्वमानवानां कृते उपयोगि वर्तते, सम्प्रति सर्वत्र स्वार्थलिप्साजनितयाऽव्यवस्थया, पारस्परिकविद्रोहेण, अविश्वासेन, असहिष्णुतया च पीडितो मानवसमुदायो वैदिकवाङ्मयनिर्दिष्टमार्गेण प्रचलेत्तर्हि अवश्यमेव मानवीयसद्गुणाधानेन सर्वत्र सुशान्तिर्भवतीति स्वविचारं प्रकटयन् वैदिकसाहित्यस्योपयोगिताया विषये सारपूर्णं मन्तव्यं समुपस्थाप्य अन्ते च सम्मेलने नैपालकानां विदुषां प्रतिनिधित्वेन भागं ग्रहीतुमात्मानमवसरप्रदायकान् सर्वान् प्रति कृतज्ञतावचोभिः समादरं ज्ञापितवान्।

तस्मिन् सम्मेलने भारतस्य विविधेभ्यो जनपदेभ्यः समागतानां लब्धप्रतिष्ठानां विदुषां विदुषीणाञ्च सहभागिता आसीत्। कार्यक्रमेऽस्मिन् वेद-उपवेद-वेदाङ्ग-दर्शनविषयसम्बद्धानि कार्यपत्राणि प्रस्तुतानि आसन्। तत्र वैदिकसाहित्यस्य महत्ता, हिन्दुत्वम्, सुसांख्ये संस्कृतस्य प्रयोगः, ज्योतिषस्य कर्मकाण्डस्य च उपयोगप्रकार इत्यादिविषयेषु सहभागिनां विचारमन्थनेन निष्कर्षः स्थापित आसीत् ।

अन्त्ये च राजस्थान संस्कृत-अकादमीसंस्थाया निर्देशकेन डा. विनोदशास्त्रिणा उपकुलपतिढुङ्गेलमहोदयाय संस्थायाः चित्राङ्कितमुपहारं प्रदाय नैपालकविदुषां सम्मानो वर्धित आसीत् ।

२. वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागेनायोजिता कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्बद्धा कार्यशालागोष्ठी

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य च सहयोगे वाल्मीकिविद्यापीठस्थसाहित्यशिक्षणविभागद्वारा २०५९/३/२ दिनाङ्कात् २०५९/३/६ दिनाङ्कपर्यन्तं समायोजितायां **'कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य - शास्त्रीयं साहित्यिकञ्च विश्लेषणं तथा ग्रन्थिभेदनम्'** इत्यभिधानायां पञ्चदिवसीयायां कार्यशालागोष्ठ्यां निष्पन्नानां कार्यक्रमाणामुपप्रा. जीवनाधिकारिणा, उपप्रा. नन्दनभट्टराईणा, उपप्रा. पराशराचार्येण च प्रस्तुतं प्रतिवेदनमधः प्रस्तूयते।

२०५९/०३/०२ रविवासरे **उद्घाटनसत्रम्** **समयः - प्रातः ११ वादने**

सभापतिः प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः (विभागाध्यक्षः - साहित्यशिक्षणविभागस्य वाल्मीकिविद्यापीठस्य)

प्रमुखातिथिः आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलः (उपकुलपतिः, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशिष्टातिथिः	प्रा.डा. होमनाथभट्टराईः (सदस्यसचिवः, विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य)
अतिथिः	प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः (शिक्षाध्यक्षः, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य)
अतिथिः	प्रा.डा. माधवभट्टराईः (नायबबडागुरुज्यू) – शुभकामनामन्तव्यम्
अतिथिः	प्रा.डा. भोजराजपन्तः (कुलसचिवः, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य)
वक्ता	डा. टीकारामपन्थी – गोष्ठ्या औचित्यनिरूपणम्
वक्ता	प्रा.डा. वावुरामपोखरेलः – गोष्ठ्या औचित्यनिरूपणम्
वक्ता	प्रा. नीलमणिढुङ्गानाः – गोष्ठ्या उद्देश्यप्रकाशनम्
वक्ता	प्राचार्यः श्रीकृष्णोऽधिकारी – शुभकामनामन्तव्यम्
वक्ता	सहप्रशासको हरिहरोऽधिकारी – स्वागतमन्तव्यम्
वक्ता	सहप्रा. रामहरिदाहालः – धन्यवादज्ञापनम्
वक्ता	उपप्रा. शान्तिकृष्णोऽधिकारी (सचिवः, नेपालप्राध्यापकसंघस्य) – शुभकामनामन्तव्यम्
वक्ता	विष्णुपन्थी (स्ववियूपरिषदोऽध्यक्षः) मन्तव्यम् ।
कार्यक्रमसंचालकः	उपप्रा. जीवनोऽधिकारी ।

कार्यक्रमस्य सङ्क्षिप्तं विवरणम्

भगवत्याः सरस्वत्याः श्री ५ महाराजाधिराजानाम्, श्री ५ बडामहाराज्ञीनाञ्च चित्रेषु माल्यार्पणं कुर्वता श्रीमता उपकुलपतिना आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलेन दीपप्रज्ज्वालनपूर्वकं कार्यक्रमस्य समुद्घाटनं कृतम् । कार्यक्रमे विशिष्टाऽतिथेरासनमलङ्कुर्वता उपकुलपतिना इयं गोष्ठी महत्त्वपूर्णा, अस्या निष्कर्षो विश्वविद्यालयस्य प्रज्ञासंवर्द्धने नितरामुपयोगी भविष्यति । अस्य नेपालराष्ट्रगौरवास्पदस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य विश्वस्मिन् विश्वे प्रचारार्थं विश्वविद्यालयः, पुनः संपादनं विधाय प्रकाशनं करिष्यतीति प्रतिपादितम् ।

तत्रैव निजं मन्तव्यं प्रकाशयन् विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य सदस्यसचिवः प्रा.डा. होमनाथभट्टराईरितादृशानि कार्याणि प्रज्ञायाः संवर्द्धने उपकारकाणि भवन्ति । संस्कृतस्य संरक्षणे संवर्द्धने चानुदानायोगः साभिरुचि सहयोगं करिष्यति। संस्कृतशिक्षायाः सान्दर्भिकताविषये समाजे सञ्जातानां चर्चापरिचर्चाणां भावनाभित्र्रासं विहाय संस्कृतज्ञाः संस्कृतशिक्षायाः पाठ्यक्रमं समयानुकूलं सम्पादयितुं प्रयत्नशीला भवेयुरिति न्यगादीत् । तत्रैव शिक्षाध्यक्षः प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः सुकृतिदत्तो महान् वर्तते, तदीयाः कृतयश्च उच्चस्तरीयाः सन्ति । कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसदृशस्य उच्चकोटिकस्य ग्रन्थस्य सम्पादनस्य, समीक्षायाः, टीकनस्य, प्रकाशनस्य च कार्यक्रमो राष्ट्रगौरवदायकोऽस्ति । एतेषु कार्येषु कृतेषु महेन्द्रसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य प्राज्ञिकगरिमा वर्धिष्यत इत्यहं विश्वस्तोऽस्मि । अस्य सम्पादनप्रकाशनादिकार्यक्रमो विश्वविद्यालयस्य कृते प्राथमिको भविष्यति । आयोजका कार्यपत्रलेखकाः सहभागिनश्च सर्वे साधुवादभाजः सन्तीति प्रावोचत् ।

कुलसचिवः प्रा.डा. भोजराजपन्तो विश्वविद्यालये विभिन्नेषु विद्यापीठेषु एतादृश्यो गोष्ठ्यो निरन्तरं भवेयुः । यथा साहित्यविभागेन सक्रियतापूर्वकं कार्यं क्रियते तथैव अन्ये विभागा अपि एतादृशि कर्मणि प्रवृत्ता भवेयुरिति उक्तवान्। तत्रैव नायववडागुरुः प्रा.डा. माधवभट्टराईरेषा कार्यशालागोष्ठी महनीया वर्तते साहित्यविभागस्य विभागाध्यक्षमहोदयस्य च कीर्तिर्दिनानुदिनं वर्धतेऽहमनेन कार्यक्रमेण हर्षितोऽस्मि । अस्या गोष्ठ्याः सफलताञ्च कामये इति प्रोक्तवान् । प्राज्ञः डा. टीकारामपन्थी कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं नैपालकस्य विदुष उच्चस्तरीया कृतिरिति एतामादाय गोष्ठ्याः समायोजना सान्दर्भिकी वर्तते । अस्या गोष्ठ्याः पूर्णसफलतां कामये इति निजं मन्तव्यं प्रकटितवान्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रा.डा. वावुरामपोखरेल एतादृश्या गोष्ठ्या आयोजनया सर्वेषां विभागानां विदुषां परिचालने समर्थः साहित्यविभागो धन्यवादार्हः । साहित्यविभागाध्यक्षः प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहोदयश्च प्रशंसनीय इत्युक्तवान् । अस्मिन्नेव क्रमे प्रा.नीलमणिढुङ्गाना गोष्ठीसमायोजनाया उद्देश्यं प्रकाशितवान्। इत्थमस्मिन् समारोहे वक्तृभिर्महानुभावैः कार्यशालागोष्ठीसम्बन्धे नैजानि मतानि व्यक्तानि । सर्वैरेव नेपालमृत्तिकाया अद्वितीयरत्नं महाकविः सुकृतिदत्तपन्तो महान् वर्तते, कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं भारतीयोपमहाद्वीपस्य विशिष्टा कृतिर्वर्तते, सम्माननीयेन डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहाभागेन अस्य महाकाव्यस्य प्रथमसम्पादनं कृत्वा महत् कार्यं कृतमवशिष्टं पुनः परिष्कारादिकं कार्यं विद्वद्भिः कर्तव्यमिति मन्तव्यप्रकाशनपुरःसरं विदुषां सहभागितां विधाय एतादृश्या गोष्ठ्या आयोजकस्य साहित्य-शिक्षणविभागस्य भूरि-भूरि प्रशंसा कृता । विश्वविद्यालयश्चास्य महाकाव्यस्य पुनः सम्पादनकर्मणि विशेषयोगदानं कुर्यादिति सर्वैरेव सहभागिभिरुक्तम् ।

पर्यन्ते चास्याः सभाया अध्यक्षः प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः श्रीहर्षविरचितस्य नैषधीयचरितमहाकाव्यस्य प्रतिस्पर्धि कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं नेपालराष्ट्रस्य गौरवोन्नायकं मूल्यवन्महाकाव्यमस्तीति पाठ्यक्रमे पाठ्यपुस्तकतया अस्य निर्धारणं जातम् । अशुद्धिबाहुल्यात्, क्लिष्टतायाः, ग्रन्थिग्रन्थिलत्वाच्च अस्य सटिप्पणं शुद्धपाठप्रस्तुतेर्दायित्वं महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य तदनन्तर्गतानां विदुषाञ्च उपरि वर्तते, इत्यनुभूय साहित्यशिक्षणविभागेन अस्य महाकाव्यस्य व्युत्पत्तिबोधार्थमेषा कार्याशालागोष्ठी समायोजिता । इयं गोष्ठी यज्ञरूपा वर्तते । अत्र ये सहयोगिनः सन्ति सर्वे धन्यवादार्हा वर्तन्ते इत्यभिधाय सभां विसर्जितवान्।

कार्यक्रमः

प्रथमदिवसे (०५९/३/२ रविवासरे २:००-४:३०)

प्रथमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः – प्रा.डा. टीकारामपन्थी

प्रमुखातिथिः – प्रा.डा. दुर्गाप्रसाददवाडी

विशेषज्ञः – प्रा.डा. वावुरामपोखेलः

कार्यपत्रशीर्षकम् – सुकृतिदत्तपन्तस्य जीवनवृत्तं संस्कृतवाङ्मयाभिवृद्धाववदानञ्च –

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रप्रस्तोत्रा कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य कर्तुः सुकृतिदत्तपन्तस्य जीवनवृत्तं प्रकाश्य जीवनवृत्तसम्बन्धेऽध्यावधि सञ्जातानां त्रुटीनां विषये प्रामाणिकानि तथ्यानि प्रस्तुतानि त्रुटिपरिहारोपायाश्च निर्दिष्टाः। कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

द्वितीयकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – कार्तवीर्योदयमहाकाव्यगतप्रथमसर्गस्य निदर्शनात्मकं सम्पादनम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रप्रस्तोत्रा कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य वर्तमानस्वरूपमशुद्धिबहुलम्, राष्ट्रियाभिलेखालये प्राप्तायां मातृकायामपि अशुद्धिबाहुल्यं वर्तत इति अस्य शुद्धपाठस्य कथंकारं प्रतिष्ठा कर्तुं शक्यते इत्युद्देश्येन कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य आदर्शसम्पादनं प्रस्तुतम् । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्यशाला (०५९/०३/०२ रविवासरे ४:३०-५:००)

केषाञ्चन कार्तवीर्योदयीयपद्यानां ग्रन्थिभेदनात्मिका कार्यशाला

कार्यशाला – अस्य सम्पादनात्मकस्य कार्यपत्रस्य सहभागिभिर्विद्वद्भिः सम्पादनात्मकरीत्या स्वयमपि कार्यशालायां नानाविधानि सम्पादनस्य निदर्शनानि प्रस्तुतानि । प्रथमसर्गमध्ये समागतानां केषाञ्चन पदानां विषये परस्परं विमर्शं विधाय शुद्धपाठा निर्णीताः ।

द्वितीयदिवसे (०५९/०३/०३ सोमवासरे ११:००-३:००)

तृतीयकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः – प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायः

प्रमुखातिथिः – प्रा. सिद्धिनाथगौतमः

विशेषज्ञः – प्रा.डा. वावुरामपोखेलः

कार्यपत्रशीर्षकम् – **कार्तवीर्योदयमहाकाव्य-निहितशब्दस्मृतिविषयकानुसंहति-सृतिः**

कार्यपत्रप्रस्तोता – डा. टीकारामपन्थी

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रप्रस्तोत्रा कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रयुक्तानां वर्णोपदेशानां विशिष्टायाः पदयोजनायाः स्फोटवादस्य, शब्दब्रह्मवादस्य, सन्दिग्धप्रयोगाणाञ्च विषये विवेचनं कृतम् । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

चतुर्थकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – **कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये ज्योतिषशास्त्रस्य प्रभावः**

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. साम्बराज आचार्यः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन पूर्वविहितस्य कार्तवीर्योदयसम्पादनस्य समीक्षां कुर्वता ज्योतिषशास्त्रस्य सर्वव्यापकत्वं सर्वोपयोगित्वञ्च ख्यापयता अस्मिन् महाकाव्ये प्रयुक्तानां ज्योतिषसम्बद्धानां विषयाणां विवेचनं कृतम् । अत्र ज्योतिषशास्त्रस्य प्रभूतप्रभावो वर्तते इति प्रतिपादितम् । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

पञ्चमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – **कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये धर्मशास्त्रीयविषयाणां स्थानम्**

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः ।

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये धर्मशास्त्रीयप्रभावः सप्रमाणं विवेचितः। धर्मशास्त्रदृष्ट्या काव्यमिदं महत्त्वपूर्णमिति प्रत्यपादि । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

षष्ठकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – **कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य भावपक्षपरिशीलनम्**

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन साहित्ये प्रयुक्तस्य भावतत्त्वस्य सैद्धान्तिकं विवेचनं कुर्वता प्राच्यमनोविज्ञानानुसारेण मानवीयमनोभावस्य, मानवीयमूल्यस्य, मानवीयप्रवृत्तीनाञ्च दिग्दर्शनं कारयता कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं भावप्रकर्षस्य चूडान्तं निदर्शनमस्तीति प्रत्यपादि । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

कार्यशाला (०५९/०३/०३ सोमवासरे ४:००-५:००)

केषाञ्चन कार्तवीर्योदयीयपद्यानां ग्रन्थिभेदनात्मिका कार्यशाला

साहित्यविभागेन द्वितीयग्रन्थिभेदनपत्रे कार्यशालायां 'ग्रन्थिभेदनार्थं कानिचन कार्तवीर्योदयमहाकाव्यान्तर्गतानि पद्यानि' प्रस्तुतानि । तत्र सहभागिनां विदुषां 'क'समूहः, 'ख'समूहश्चेति समूहद्वयं निर्माय कार्यशाला सञ्चालिता । 'क'समूहस्य नेतृत्वं डा. टीकारामपन्थिमहाभागेन कृतम्, 'ख'समूहस्य नेतृत्वञ्च प्रा. सिद्धिनाथगौतममहाभागेन कृतम् । कार्यशालायां सहभागिभिर्विद्वद्भिः कार्यशालापत्रनिर्दिष्टानां पद्यानां ग्रन्थिभेदनं विहितम् ।

तृतीयदिवसे (०५९/३/४ भौमवासरे ११:००-३:००)

सप्तमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः – प्रा. प्रा.डा.वावुरामपोखरेलः

प्रमुखातिथिः – प्रा. सिद्धिनाथगौतमः

विशेषज्ञः – प्रा. टीकारामपन्थी

कार्यपत्रशीर्षकम् – **कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये तान्त्रिकः प्रभावः**

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रप्रस्तोत्रा विदुषा कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य तान्त्रिकदृष्ट्या विवेचनं कुर्वता महाकाव्यस्य तान्त्रिकसिद्धान्तप्रतिपादनं यद्यपि प्रयोजनं नास्ति तथापि महाकविरसौ भगवत्या ताराया उपासकः, ताराकरुणयैव महाकाव्यं सम्पूर्णमिति तत्रोल्लेखाद् अस्मिन् काव्ये तन्त्रशास्त्रस्य प्रचुरः प्रभावो वर्तत इति प्रतिपादितम् । पुनश्च तत्रभवता तारादेव्याः कार्तवीर्यस्य च उपासनाविषये तन्त्रसिद्धान्तस्य सङ्क्षिप्तया चर्चया सह महाकविः पन्तो महान् तन्त्रसाधक आसीदिति प्रमाणैः प्रमाणितम् । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः। कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

अष्टमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – **कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये दार्शनिकं चिन्तनम्** –

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. दुर्गाप्रसाददवाडी

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे दवाडीमहाभागेन पौरस्त्यदर्शनानां चर्चया साकं कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रयुक्तानां दार्शनिकसन्दर्भाणां समुचितं विवेचनं कृतम् । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

नवमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – **कार्तवीर्योदयमहाकाव्येऽनुस्यूतं काव्यशास्त्रम्**

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कविना स्वारस्येन प्रयुक्तानां महाकाव्यलक्षण-काव्यप्रयोजनकाव्यकारणादिशास्त्रीयतत्त्वानां सङ्क्षिप्तं सोदाहरणं विवेचनं प्रस्तुतम् । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दशमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रतिबिम्बिता सनातनसंस्कृतिः

कार्यपत्रप्रस्तोता – उपप्रा. ध्रुवप्रसादज्ञवाली

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रतिबिम्बितानां सनातनसंस्कृतिसम्बद्धानां विषयाणां सोदाहरणं निरूपणं कृतम् । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः। कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

एकादशकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – नेपालस्य संस्कृतमहाकाव्येषु कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य स्थानम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – सहप्रा. रामहरिदाहालः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन विदुषा कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य महाकाव्यीयदृष्ट्या परिचयं प्रदाय हरिकेलि–यदुवंश–चन्द्रसम्भव–सत्यहरिश्चन्द्र–महेन्द्रोदय–गोरक्षशाहवंश–नेपालसाम्राज्योदय–श्रीकृष्णचरितामृत–नाचिकेतस–ययातिचरित–वृत्रवध–गौरीगिरिश–जगदम्बिकावैभव–जगदीश्वरवैभव–सत्यसाईचरिताभिधानां नेपालीयकविनिर्मितानां संस्कृतमहाकाव्यानां कार्तवीर्योदयमहाकाव्येन साकं तुलनात्मकमध्ययनं प्रस्तुत्य तेषु सर्वोत्तममिदं काव्यमिति निर्णयः सप्रमाणं प्रस्तुतः । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

कार्यशाला (०५९/३/४ भौमवासरे ४:००–५:००)

केषाञ्चन कार्तवीर्योदयीयपद्यानां ग्रन्थिभेदनात्मिका कार्यशाला

'ग्रन्थिभेदनार्थं प्रस्तुतानि कानिचन कार्तवीर्योदयमहाकाव्यान्तर्गतानि पद्यानि' इति शीर्षके साहित्यविभागेन तृतीयदिवसीयं कार्यशालापत्रं निर्माय तत्र सहभागिनां विदुषां सन्निधौ प्रस्तुतम् । कार्यशालायामुक्तकार्यशालापत्रस्य वर्गद्वये विभक्तैर्विद्वभिर्ग्रन्थिभेदनं कृतम् ।

चतुर्थदिवसे (०५९/३/५ बुधवासरे ११:००–३:००)

द्वादशकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः – प्रा. सिद्धिनाथगौतमः

विशेषज्ञः – डा. टीकारामपन्थी

कार्यपत्रशीर्षकम् – कार्तवीर्योदयस्थविषयेषु पौराणिकः प्रभावः

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. वावुरामपोखेलः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रप्रस्तोत्रा विदुषा कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रयुक्तानां पौराणिकसन्दर्भानां विस्तृतं विवेचनं विधाय महाकाव्यमिदं पौराणिकधरातले विकसितं पौराणिकसंस्कृतिविस्तारकं चास्तीति प्रतिपादितम् । कार्यपत्र–वाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि।

त्रयोदशकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य प्रबन्धविधानम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. नीलमणिढुङ्गाना

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन विदुषा कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये लक्षणशास्त्रनिर्दिष्टानां प्रबन्धविधानलक्षणानां

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कथङ्कारं समायोजनं जातमिति सविस्तरं वर्णितम् । अत्र कार्यपत्रलेखकेन पञ्चसन्धीनां कथङ्कारं प्रयोग इति विषयमादाय उदाहरणानि प्रत्तानि । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

चतुर्दशकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् - कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये चित्रकाव्यस्य प्रयोगः

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मा उपाध्यायः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन विदुषा महाकवे सुकृतिदत्तपन्तस्य परिचयं प्रस्तुत्य चित्रकाव्यविषये लक्षणशास्त्रकाराणां विभिन्नानि मतमतान्तराणि विवेचितानि । तदनन्तरं कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये प्रयुक्तानां गोमूत्रिका–सर्वतोभद्रबन्ध–दशदलबन्ध–खड्गबन्धादीनां चित्रकाव्यसम्पृक्तानां पद्यानां सचित्रं विवेचनं विहितम् । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

पञ्चदशकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये वैदिकसंस्कृतेः प्रभावः

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. हरिप्रसादगौतमः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन विदुषा अस्मिन् महाकाव्ये वैदिकसंस्कृतेः पूर्णः प्रभावो वर्तते इति तथ्यं प्रमाणयितुं वैदिकसंस्कारसम्बद्धानि अष्टविकृतिनिर्देशकानि च पद्यानि प्रस्तुतानि । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

कार्यशाला (०५९/३/५ बुधवासरे ४:००-५:००)

केषाञ्चन कार्तवीर्योदयीयपद्यानां ग्रन्थिभेदनात्मिका कार्यशाला

'ग्रन्थिभेदनार्थं प्रस्तुतानि कानिचन कार्तवीर्योदयमहाकाव्यान्तर्गतानि पद्यानि' इति शीर्षके साहित्यविभागेन चतुर्थदिवसीयं कार्यशालापत्रं निर्माय तत्र सहभागिनां विदुषां सन्निधौ प्रस्तुतम् । कार्यशालायामुक्तकार्यशालापत्रस्य वर्गद्वये विभक्तैर्विद्वभिर्ग्रन्थिभेदनं कृतम् ।

पञ्चमदिवसे (०५९/०३/०६ गुरुवासरे ११:००-१:३०)

षोडशकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः – प्राचार्यः, सहप्रा. श्रीश्रीकृष्णोऽधिकारी

विशेषज्ञः – प्रा.डा. वावुरामपोखरेलः

कार्यपत्रशीर्षकम् – कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य कलापक्षपरिशीलनम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – उपप्रा. मुकुन्दलामिछानेः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रप्रस्तोत्रा विदुषा कलापक्षपरिशीलनविषये स्वकीया विचारा उपस्थापिताः । कार्यपत्र–वाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि।

सप्तदशकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – कार्तवीर्योदयमहाकाव्य-नैषधमहाकाव्ययोस्तुलनात्मकमध्ययनम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – उपप्रा. श्रीरामसापकोटाः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – अस्मिन् कार्यपत्रे कार्यपत्रलेखकेन विदुषा कार्तवीर्योदयमहाकाव्य–नैषधमहाकाव्ययोस्तुलनात्मकमध्ययनमिति

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषये साम्यसूचकानां पद्यानां दिग्दर्शनपूर्वकं निजा धारणा प्रकाशिता । कार्यपत्रवाचनान्ते सहभागिभिरस्य कार्यपत्रस्य विभिन्नान् विषयानादाय प्रश्नाः प्रस्तुताः । कार्यपत्रलेखकेन च तेषामुत्तराणि प्रत्तानि ।

कार्यशाला (०५९/३/६ गुरुवासरे १:३०-२:३०)

केषाञ्चन कार्तवीर्योदयीयपद्यानां ग्रन्थिभेदनात्मिका कार्यशाला

'ग्रन्थिभेदनार्थं प्रस्तुतानि कानिचन कार्तवीर्योदयमहाकाव्यान्तर्गतानि पद्यानि' इति शीर्षके साहित्यविभागेन पञ्चमदिवसीयं कार्यशालापत्रं निर्माय तत्र सहभागिनां विदुषां सन्निधौ प्रस्तुतम् । कार्यशालायामुक्तकार्यशालापत्रस्य वर्गद्वये विभक्तैर्विद्वद्भिर्ग्रन्थिभेदनं कृतम् । अस्या गोष्ठ्याः सर्वेष्वेव सत्रेषु कार्यक्रमसञ्चालक उपप्रा. श्रीजीवनोऽधिकारी आसीत् ।

समापनसमारोहः (०५९/३/६ गुरुवासरे २:००-२:३०)

सभापतिः - प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः (अध्यक्षः, साहित्यशिक्षणविभागस्य)

प्रमुखातिथिः - **माननीयो भौतिकयोजनानिर्माणमन्त्री चिरञ्जीवीवाग्लेः**

विशिष्टातिथिः - प्रा.डा. होमनाथभट्टराईः (सदस्यसचिवः, विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य)

विशिष्टातिथिः - श्रीश्रीभद्रशर्मा, (अध्यक्षः, जयतु संस्कृतम् संस्थायाः)

अतिथिः - प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः (शिक्षाध्यक्षः, म.सं.वि.)

अभिनन्दनीयाः -
क) **सम्माननीयो डा. स्वामी रामकृष्णप्रपन्नाचार्यः**
ख) **प्रा. सिद्धिनाथगौतमः**
ग) **प्रा.डा. माधवभट्टराईः (नायबबडागुरुज्यू)**

वक्ता - प्रा.डा. टीकारामपन्थी, ग्रन्थिभेदनस्य निष्कर्षप्रस्तुतिः

वक्ता - प्रा.डा. वावुरामपोखरेलः, सहभागिप्रतिनिधिमन्तव्यम्

वक्ता - प्रा. नीलमणिढुङ्गानाः, गोष्ठ्युपलब्धिनिष्कर्षप्रस्तुतिः, प्रस्तावप्रस्तुतिश्च

वक्ता - प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी, स्वागतमन्तव्यम्

वक्ता - प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः, कवितात्मकं धन्यवादज्ञापनम्

वक्ता - उपप्रा. धनेश्वरनेपालः (महासचिवः, म.सं.वि. प्राध्यापकसंघस्य) मन्तव्यम्

वक्ता - श्रीमोदनाथखनालः (सचिवः, वाल्मीकिविद्यापीठप्राध्यापकसङ्घस्य) मन्तव्यम्

वक्ता - प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी, डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहोदयाय दीयमानस्याभिनन्दनपत्रस्य वाचनम्

वक्ता - सहप्रा. रामहरिदाहालः, प्रा. सिद्धिनाथगौतममहोदयाय दीयमानस्याभिनन्दनपत्रस्य वाचनम्

वक्ता - उपप्रा. मुकुन्दलामिछानेः, नायबबडागुरुज्यू प्रा.डा. माधवभट्टराईमहोदयाय दीयमानस्याभिनन्दनपत्रस्य वाचनम्

वक्ता - उपप्रा. नन्दनभट्टराईः, गोष्ठीनिष्कर्षप्रस्तुतिः ।

वक्ता - उपप्रा. जीवनोऽधिकारी, धन्यवादज्ञापनम्

कार्यक्रमसंचालनम् - उपप्रा. शान्तिकृष्णोऽधिकारी ।

समापनकार्यक्रमस्य संक्षिप्तं विवरणम्

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विश्वविद्यालयलयानुदानायोगस्य च सहयोगे वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन समायोजितायाः **'कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य शास्त्रीयमेवं साहित्यिकं विश्लेषणं तथा ग्रन्थिभेदनम्'** इति शीर्षकान्वितायाः पञ्चदिवसीयायाः कार्यशालागोष्ठ्या वाल्मीकिविद्यापीठे समापनसमारोहः सुसम्पन्नः । तत्र प्रमुखातिथिना

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माननीयेन मन्त्रिण वाग्लेमहाभागेन नायबबडागुरुज्यू प्रा.डा. माधवभट्टराईमहोदयः प्रा. सिद्धिनाथगौतममहोदयश्च उत्तरीयपरिधापनपूर्वकमभिनन्दनपत्रप्रदानेन सम्मानितौ। म.सं.वि.शिक्षाध्यक्षेण प्रा.डा. माधवशरणमहाभागेन च तेनैव रूपेण सम्माननीयो डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहाभागः सम्मानितः । अस्मिन् समारोहे माननीयो मन्त्री चिरञ्जीवीवाग्लेमहाभागः संस्कृतस्य संस्कृतेश्च समुत्कर्षाय नेपालवासिभिः संस्कृतविद्वद्भिः कठोरः प्रयासो विधेय इति मन्तव्यं प्रस्तुतवान् । संवेदनहीने साम्प्रतिके वातावरणे संस्कृतजगत् सर्वत्र संवेदनशीलतायाः सञ्चारविधौ गतिशीलं भवेदिति सर्वानभिप्रेरितवान् । समारोहस्य विशिष्टातिथिः प्रा.डा. होमनाथभट्टराईमहोदयो युगानुसारेण नवीनज्ञानमादाय नवीनामनुसन्धानक्रियाकलापान् विकसय्य विश्वविद्यालयस्य प्राज्ञिकोत्कर्षाय विद्वद्भिर्यतनीयमिति अभिप्रेरयन् वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागस्य प्रशंसां कृतवान् । विश्वविद्यालयस्य शिक्षाध्यक्षः प्रा.डा. माधवशरणोपाध्यायमहोदयश्च विश्वविद्यालय एतादृशे प्राज्ञिके क्रियाकलापे सर्वदा तत्परो भविष्यति कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य च पुनः सम्पादनं प्रकाशनञ्च कर्तुं प्रयतिष्यते इत्युक्तवान् । नायबबडागुरुज्यू प्रा.डा. माधवभट्टराईमहोदयो वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन एतादृशप्राज्ञिककार्यसमायोजनापूर्वकं एष जनः सम्मानित इति कथयन् साहित्यविभागाय साहित्यविभागाध्यक्षाय च भूरि भूरि साधुवादान् प्रायच्छत् ।

सम्माननीयः स्वामी डा. प्रपन्नाचार्यमहोदयः संस्कृतं राष्ट्रियैकताया राष्ट्रियाऽखण्डतायाश्च कारकतत्त्वमस्ति । मया कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य सम्पादनं कृतम्, अत्रत्यैर्विद्वद्भिरपि राष्ट्रगौरवसंवर्द्धकप्राज्ञिकक्रियाकलापेषु संलग्नतां प्रदर्श्य राष्ट्रस्य कीर्तिविस्तारः कर्तव्यः । अद्य वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन ममाभिनन्दनं कृतम् । एतदर्थं साहित्यविभागाय विशेषतो मम सतीर्थ्याय प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहोदयाय हार्दिकं साधुवादं समर्पये इत्युक्तवान् ।

तस्मिन्नेव समारोहे अभिनन्दितेन पूर्वविभागाध्यक्षेण प्रा. सिद्धिनाथगौतममहाभागेन उक्तम् - इदानीं वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन यन्महनीयं कार्यं कृतं तत् मम विचारे न भूतो न भविष्यति इति प्रतीयते । इदृशी उपलब्धिमूला गोष्ठी संस्कृताध्ययनसंस्थानेन नैव कृतं नापि च महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयेन । अद्य विभागेन ममाभिनन्दनं कृतमेतदर्थमहमस्या गोष्ठ्या आयोजकाय साहित्यशिक्षणविभागाय विभागाध्यक्षाय ढकालमहोदयाय च हार्दिकं कार्तज्ञ्यं प्रकाशयामि ।

एतस्मिन्नेव समारोहे प्राज्ञेन डा. टीकारामपन्थिमहाभागेन ग्रन्थिभेदनकार्यक्रमस्य निष्कर्षं प्रस्तुवता अस्या गोष्ठ्या प्रशंसा विहिता । सहभागिप्रतिनिधिभूतेन पूर्वशिक्षाध्यक्षेण प्रा.डा. वावुरामपोखरेलमहानुभागेन गोष्ठ्याः साहित्यविभागस्य च प्रशंसा कृता । अस्मिन्नवसरे गोष्ठीसंयोजनसमितेः सदस्येन प्रा. नीलमणिढुङ्गानामहोदयेन प्रस्तुताः षट् प्रस्तावाः सभया पारिताः । सुकृतिदत्तपन्तविरचितस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य विभिन्नान् पक्षानादाय विश्लेषणपूर्वकं विद्वद्भिर्निर्मितानि १७ कार्यपत्राणि ४ ग्रन्थिभेदनकार्यशालापत्राणि च गोष्ठ्यां प्रस्तुतानि । तेषां विषये पञ्चदिवसपर्यन्तं सहभागिभिः कार्यपत्रलेखकैर्विशेषज्ञैश्च ऊहापोहः कृत । एकं महाकाव्यमादाय आयोजिता एषा प्रथमा गोष्ठी वर्तते इति तत्रत्यैः सहभागिभिरुक्तम् । कार्यक्रमस्यान्ते सभाध्यक्षेन प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहाभागेन तत्रागतानां प्रमुखातिथीनाम्, विशिष्टातिथीनाम्, अतिथीनाम्, अभिनन्दितविदुषाम्, विश्वविद्यालयस्य पदाधिकारिणाम्, कार्यपत्रलेखकानाम्, विशेषज्ञानाम्, सहभागिनां विदुषाञ्च कृते हार्दिकं धन्यवादज्ञापनं कृतम् ।

उक्तसमारोहे प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारिमहाभागः स्वागतमन्तव्यं प्रस्तुतवान् । उपप्रा. जीवनोऽधिकारी च धन्यवादज्ञापनं कृतवान् । उपप्रा. नन्दनभट्टराईः गोष्ठ्यां प्रस्तुतानां कार्यपत्राणां सारसङ्क्षेपमुपस्थापितवान् । प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायमहोदयः काव्यवाचा धन्यवादज्ञापनं कृतवान् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धन्यवादज्ञापनम्

प्रा. डा. दुर्गादत्तशर्मा उपाध्यायः

कार्यक्रमाणां व्यस्तत्वेऽपि चास्माननुगृह्य हि । समायाता मन्त्रिवराश्चिरत्र्जीवीति विश्रुताः ।।१।।
इत्यस्माकं मनोमोदविस्तारो याति नो तनौ । प्रथमं ते सभाज्यन्ते धन्यवादपुरःसरम् ।।२।।
येषामार्थिकसाहाय्याद् गोष्ठीयं सफलाऽजनि । दिगन्तव्यापिनी येषां राजते कीर्तिकौमुदी ।।३।।
श्रीपूर्णचन्द्रनामानो नानाशास्त्रेषु धूर्वहाः । सभाज्यन्ते भूरिशस्ते म.सं. व्युपकुलाधिपाः ।।४।।
प्रस्तुतं यैः कार्यपत्रं संक्षिप्तं सारसंभृतम् । यैश्चानुदिनमागत्य श्रद्धावहितमानसैः ।।५।।
श्रुतानि कार्यपत्राणि, गोष्ठीसञ्चालनाय च । द्रव्यस्य सहयोगार्थं विश्वविद्यालयश्च यैः ।।६।।
प्रेरितस्ते धन्यभाजः शिक्षाध्यक्षमहोदयाः । माधवा माधवार्चासु दीक्षिताः क्षीणकल्मषाः ।।७।।
निवृत्ता अपि ते धन्याः कुलसाचिव्यतोऽधुना । सभाज्यन्ते भोजराजा, गोष्ठ्या अर्थव्यवस्थितिम् ।।८।।
कारयित्वैव ते याता इति सौजन्यभावतः । अनुदानाख्य आयोगो धन्यो येन पुनः पुनः ।।९।।
गोष्ठीसञ्चालनार्थाय वितीर्णो द्रव्यसञ्चयः । अनुदानाख्य आयोगे साचिव्यपदमास्थिताः ।।१०।।
गीर्वाणवाङ्मयोत्थाने श्रद्धयैधितमानसाः । होमनाथमहाभागा भट्टराय्युपनामकाः ।।११।।
उदारचित्ताा विद्वांसः सभाज्यन्ते हि भूरिशः । राईकुलसमुत्पन्नैरपि यैर्बहुयत्नतः ।।१२।।
समुज्ज्वला ज्ञानदीप्तिराप्ता दिविषदां गवि । श्रुतिस्मृतिपुराणानि श्रद्धयाधीत्य तत्र च ।।१३।।
किमस्तीति समुद्घाट्य स्थापितं विदुषां पुरः । कवेः सुकृतिदत्तस्य ग्रन्थरत्नानि भूरिशः ।।१४।।
सम्पाद्य विदुषामग्रे स्थापितानि तथा पुनः । यै राजपर्षत्समितौ स्थानमाप्तं सुगौरवम् ।।१५।।
यैश्चाद्य विदुषां मध्ये प्राप्तं समभिनन्दनम् । सभाज्यन्ते प्रपन्नाख्याः स्वामिनस्ते हि भूरिशः ।।१६।।
द्वितीयपाणिनिरिति ख्याता वाराणसीपुरि ये चान्येष्वपि शास्त्रेषु सर्वेषामास्थिता धुरि ।।१७।।
यैश्च भाष्याम्बुधिः पीतोऽगस्तिनेव महार्णवः । ये विद्वत्कुलमूर्धन्या धन्याश्च विदुषां कुले ।।१८।।
यैर्विद्वत्तापूर्णकार्यपत्रं प्रस्तुतमत्र च । विशेषज्ञपदे स्थित्वा गोष्ठी सञ्चालितान्वहम् ।।१९।।
डा. टीकारामपन्थ्याख्यान् महाभागाँश्च तान्पुनः । सभाजयामः सततं धन्यवादपुरःसरम् ।।२०।।
येऽत्र प्राचार्यस्य पदे बहुकालं स्थिताः पुनः । विद्यापीठस्य संवृद्धौ प्रयासो भूरि यैः कृतः ।।२१।।
सत्यसाईमहाकाव्यं येषामतिमनोहरम् । ज्ञातकाव्यार्थसर्वस्वा व्युत्पत्तिप्रतिभोज्ज्वलाः ।।२२।।
इदानीं वर्तमानाश्च शुभे राजगुरोः पदे । अद्यैव येषां, विदुषामग्रे समभिनन्दनम् ।।२३।।
माधवाख्या महाभागा भट्टराय्युपनामकाः । सादरं ते सभाज्यन्ते बहुशः कृतिनां वराः ।।२४।।
साहित्यसाधनासिद्धिसाधिताखिलवैभवाः । सोमनाथादिविदुषां शिष्यत्वेनानुशासिताः ।।२५।।
कृतमद्यैव सपदि येषां समभिनन्दनम् । सादरं ते सभाज्यन्ते सिद्धिनाथमहोदयाः ।।२६।।
येषां षड्दर्शनी सर्वा जिह्वाग्रेऽस्तीति मन्यते । विद्वल्लोकोऽनुयोगेषु संलभ्योचितमुत्तरम् ।।२७।।
पुराणतन्त्रादिषु च येषामव्याहता गतिः । ते ज्ञातसर्वशास्त्रार्था दवाडीत्युपनामकाः ।।२८।।
दुर्गाप्रसादा अस्माभिः सभाज्यन्तेऽत्र सादरम् । येषां तर्के च तन्त्रे च प्रतिभा स्फुरति ध्रुवा ।।२९।।
अन्येष्वपि च शास्त्रेषु येषां गतिरकुण्ठिता । दक्षिणं मार्गमाश्रित्य शिवशक्त्योरुपासकाः ।।३०।।
विद्यानाथाः सभाज्यन्ते धन्यास्ते कृतिनां वराः । येषां पुराणशास्त्रेषु वर्ततेऽव्याहता गतिः ।।३१।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुरुभक्तौ देवभक्तौ श्रद्धापूरितमानसाः । यैरत्रागत्य गोष्ठ्यां च विशेषज्ञपदे स्थितम् ।।३२।।
श्रद्धया विहितं कार्यं ते वाबुरामनामकाः । विद्वद्वराः सभाज्यन्ते धन्यवादैः पुनः पुनः ।।३३।।
ये साहित्यविभागस्याध्यक्षाः सर्वार्थकोविदाः । सर्वशास्त्रार्थनिष्णातास्तथाशुकवयश्च ये ।।३४।।
उपन्यासमहाकाव्यकथाप्रभृतिभूरिशः । येषाममरभारत्यां ग्रन्थरत्नकदम्बकम् ।।३५।।
ग्रन्थसम्पादनं व्याख्या तथा ग्रन्थानुसंहितिः । एतैः कार्यैरिव येषां समयः सुष्ठु गच्छति ।।३६।।
येषां महाप्रयासेन गोष्ठीयं सफलाऽजनि । श्रीवेणीमाधवा भूरि सभाज्याः सन्ति नः सदा ।।३७।।
ये चान्ये सन्ति विद्वांसोऽस्यां गोष्ठ्यां सहभागिनः । सभाजयामस्तान् सर्वान् धन्यवादपुरःसरम् ।।३८।।
येषामायासमाहात्म्यादियं गोष्ठी सुचालिता । प्रशस्यास्ते कार्यपत्रलेखका विदुषां वराः ।।३९।।
ये बुभुक्षां च निद्रां च नैव जानन्ति कर्मणि । सततं व्यापृता सर्वं रात्रिन्दिवमतन्द्रिताः ।।४०।।
यावान् प्रयास एतस्या गोष्ठ्याः सञ्चालनेऽभवत् । कश्चिद् भारस्तु तैरेव गृहीत इति मन्यते ।।४१।।
लेखका बहुग्रन्थानां दक्षाः शिक्षणकर्मणि । प्राध्यापका नीलमणिढुङ्गाना इति विश्रुताः ।।४२।।
सततं धन्यवादार्हाः सन्ति ते भूरिभूरिशः । विद्यापीठस्य प्राचार्या अधिकार्युपनामकाः ।।४३।।
श्रीकृष्णनाम्ना विख्याताः सभाज्यन्ते हि भूरिशः । गोष्ठी सञ्चालकत्वं च सहभागित्वमेव च ।।४४।।
उभयं कार्यमपि यैः श्रद्धया साधितं सदा । गोष्ठीसञ्चालने यावदार्थिकं भारमस्ति तत् ।।४५।।
सर्वं सम्पादयन्तस्ते धन्या हरिहराभिधाः । अधिकार्युपनामानोऽधिकृताश्चार्थकर्मणि ।।४६।।
सदा प्रसन्नवदना व्यापृता निजकर्मसु । अहंपूर्विकया कार्यं कर्तुं सततमुद्यताः ।।४७।।
अस्यां गोष्ठ्यामविरलं तन्द्रालस्यविवर्जिताः । अधिकार्युपनामानः शान्तिकृष्णाभिधाः पुनः ।।४८।।
सततं धन्यवादार्हा गतिस्फूर्तिसमुज्ज्वलाः । अन्यैश्च सर्वैर्यत्किञ्चित् सहयोगोऽस्ति कल्पितः ।।४९।।
गोष्ठीसञ्चालने कार्ये श्रद्धया कर्मणाऽथवा । वचसा मनसा वाऽपि ते सर्वे सहयोगिनः ।।५०।।
भूरिशो धन्यवादार्हा अत्रानुल्लिखिता अपि । नवपञ्चवियन्नेत्रमिते वैक्रमवत्सरे ।।५१।।
शुचेर्द्वितीयदिवसादारभ्य परिचालिता । षष्ठे च दिवसे गोष्ठी सायं परिसमापिता ।।५२।।
पञ्चभिर्दिवसैरत्र बहु कार्यं कृतं बुधैः । अत्रासन्नपञ्चविंशकार्यपत्राणि तेषु च ।।५३।।
पत्राणि कार्यशालाया मूल्यवन्तीति निश्चितम् । तान्यत्र प्रतुतान्येषां कृतं सुष्ठु समीक्षणम् ।।५४।।
यतः सुकृतिदत्तस्य भारवेरिव दुर्गमम् । कार्तवीर्योदयं काव्यं तत्रत्यग्रन्थिभेदनम् ।।५५।।
एतत्सुदुष्करं कार्यं विद्वद्भिरिह साधितम् । काव्ये सौकृतिदत्तेऽस्मिन् कठिनाः बहुग्रन्थयः ।।५६।।
तेषां भेदनकार्यं तु वज्रवेधसमं मतम् । समयस्य न्यूनतया यथाशक्ति कृतं बुधैः ।।५७।।
अवशिष्टाश्च सन्त्यत्र बहवो ग्रन्थयस्त्विह । तेषां भेदे महायत्नः कुशाग्रधिषणैः पुनः ।।५८।।
कर्तव्योऽस्ति ततः पश्चाच्छुद्धपाठो भवेद्यदि । कार्तवीर्योदयं काव्यं जगति ख्यातिमेष्यति ।।५९।।
दृश्यन्ते यानि काव्यानि जगत्यामपि संप्रति । विलक्षणमिदं काव्यं मन्येरँस्ते बुधा अपि ।।६०।।
यतो हीदं महाकाव्यं पराशक्तेः पदाम्बुजम् । संसेव्य शुद्धचित्तेन कविना ग्रथितं त्विति ।।६१।।
मन्येऽहमिति वाक्यानि विद्वत्सु विनिवेदयन् । दुर्गादत्तो विरमति हरिदत्तसुधीसुतः ।।६२।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सं.डा. स्वामिरामकृष्णप्रपन्नाचार्यमहोदयाय समर्पितस्याभिनन्दनपत्रस्य प्रतिरूपम् -

विद्वन्मुकुटचूडामणिस्व.पद्मप्रसादभट्टराईसदृशमहापुरुषाणां यशोलतालवालानां
भारतीयोपमहाद्वीपविजयिनां शास्त्रार्थमहारथानां नेपालगौरवास्पदीभूत-
श्रीकार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्पादकानां विद्यावारिध्युपाधिसनाथानां
वेदान्ताचार्याणां सम्माननीयानां राजसभास्थायिपरिषत्सदस्य-
पदजुषां डा. स्वामिरामकृष्णप्रपन्नाचार्यमहाभागानां कर-
कमलयोर्वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन
सादरं समर्पितम्

अभिनन्दनपत्रम्

मेचीक्षेत्रविभूषकाः स्वजनुषा कैरातवंशश्रियः
श्रीधम्बेतनुजाः प्रदीप्तवपुषो वेदान्तिनः साधकाः ।
शौर्यश्रीयुतरामकृष्णसदृशाः श्रीरामकृष्णाभिधा
आचार्या विलसन्ति संसदि सतां स्वामिप्रपन्नोपधाः ।।

श्रीमद्भागवतप्रसादमहिताः सारस्वतोर्जस्विनः
पाण्डित्याञ्चितसर्वशास्त्रसमरे सर्वोच्चनिश्शत्रवः ।
श्रीसारस्वतदीप्तिदीपितहृदो मूर्धन्यविद्वद्वरा
नेपालेऽत्र जयन्ति ते यतिवराः श्रीरामकृष्णा बुधाः ।।

विद्यावारिधिनामकं शुभपदं लब्ध्वा बुधैरादृताः
पद्मस्मारकग्रन्थरत्नमतुलं सम्पाद्य ख्यातिङ्गताः ।
श्रीयोगेश्वरशीलशक्तिललिताः पद्मप्रसादोपमाः
ते वेदान्तमहारथाः कृतिरता भूपालसम्मानिताः ।।

ते शास्त्रार्थगवेषणायतधियः साहित्यहंसाः सदा
वाग्देव्याश्च कृपाकटाक्षकुसुमैर्दीव्यन्तु दीर्घायुषा ।
अस्माकं सुकृतैः स्थिता नयनयोः श्रद्धाप्रसूनैः शुभै-
र्मान्यन्तेऽद्य पदावलीकलरवैः साहित्यिकैः शिक्षकैः ।।

आशंसकाः
वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागस्था वयम्
अध्यक्षः
प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः
सदस्याः

प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी — प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः
सहप्रा. रामहरिदाहालः — उपप्रा. श्रीरामसापकोटाः
उपप्रा. जीवनोऽधिकारी — उपप्रा. मुकुन्दलामिछानेः

दिनाङ्काः २०५९/३/६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नायवबडागुरुज्यू प्रा.डा. माधवभट्टराईमहाभागाय समर्पितस्याभिनन्दनपत्रस्य प्रतिरूपम्-

विद्वत्तल्लजानां स्व. शेषराजरेग्मी- स्व. हरिदेवमिश्रसदृशानां सद्गुरूणां सुयोग्योत्तराधि-कारिणां धर्मसंस्कृतिसाहित्यसंवर्धकानां विद्यावारिध्युपाधिसनाथानां संस्कृतसाहित्य-महाकविवराणां नायबबडागुरुज्यूपदजुषां प्राध्यापकमाधवभट्टराईमहाभागानां करकमलयोर्वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन सादरं समर्पितम्

अभिनन्दनपत्रम्

धीमन्तः प्रतिभान्विताः सुरवचोव्यासक्तचित्ताङ्कुराः
खोटाङाभिधमण्डलाप्तजनुषः कृष्णप्रसादात्मजाः ।
विद्यावारिधिसंज्ञकोज्ज्वलपदं लब्ध्वा बुधैः सत्कृता
धन्या भूसुर-भट्टराइविदुषां वंशश्रियां वर्धकाः ।।

सम्मानैर्विविधैः स्वदेशमहितैस्तैस्तैः प्रतिष्ठाङ्गता-
स्तां साहित्यविभागजां प्रमुखतां संश्रित्य लब्धादराः ।
विद्यापीठमुखा महाकविवराः साहित्यप्राध्यापका
नेपाले विलसन्ति राजगुरवो विद्याप्रिया माधवाः ।।

काव्यं संसदि सत्यसाइचरितं तद् दिव्यवाचाञ्चितं
भक्त्याऽऽप्लावितशब्दसौष्ठवमयं संसेव्यते नूतनम् ।
साहित्याजिरगामिनी रसमयी सा लेखनी हारिणी
संमोदाय यथा तथाऽस्तु सुहृदां नः शब्दपुष्पावली ।।

साहित्यस्य विभागोऽयं भवत्सम्मानतत्परः ।
सम्मानयति वाक्पुष्पैः श्रीमतः काव्यकोविदान् ।।

प्रमुखातिथिः

चिरञ्जीवी याग्लेः
(भौतिकयोजनानिर्माणमन्त्री)

दिनाङ्कः २०५९/३/६

आशंसकाः
वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागस्था वयम्
अध्यक्षः
प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः
सदस्याः
प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः
सहप्रा. रामहरिदाहालः उपप्रा. श्रीरामसापकोटाः
उपप्रा. जीवनोऽधिकारी उपप्रा. मुकुन्दलामिछानेः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रा. श्रीसिद्धिनाथगौतममहाभागाय समर्पितस्याभिनन्दनपत्रस्य प्रतिरूपम् -

पुण्ययशसां स्व. पण्डितराजसोमनाथसिग्देलसदृशानां विद्वन्मूर्धन्यानां मध्यांग्योत्तराधिकारिणां संस्कृतशिक्षाविकासदृढव्रतानां पूर्वविभागप्रमुख-प्राचार्य-संस्कृताध्ययनसंस्थान-सहायकाध्यक्षादिपदमहितानां राष्ट्रियप्राज्ञिककार्येषु कृतावदानानां प्राध्यापक-सिद्धिनाथगौतममहाभागानां करकमलयोर्वाल्मीकिविद्यापीठ-साहित्यशिक्षणविभागेन सादरं समर्पितम्

अभिनन्दनपत्रम्

मान्याः काव्यविलासिनः स्मितधनाः श्रीगौतमोपाभिधा
धीरा धादिङ्मण्डलाप्तजनुषो ज्ञानेश्वरस्यात्मजाः ।
नित्यं वंशसमुन्नतिव्रतधराः श्रीशौर्यवन्तोऽमलाः
स्वे राष्ट्रेऽमरवाग्विकासनपराः प्रख्यातवाक्कौशलाः ।।

शिष्टैर्धीरितरैश्च तैर्गुरुजनैः श्रीसोमनाथादिभि-
राबाल्यात् परिशिक्षिता नततरा साहित्यप्राध्यापकाः ।
स्वैश्छात्रैश्च निषेविताः श्रुतिधरा मित्रप्रियाः सक्रिया
नेपाले विलसन्ति ते बुधवराः श्रीसिद्धिनाथाभिधाः ।।

सम्मानैरपि शैक्षिकैः सुमहितास्तैस्तैश्च विद्वद्वराः
शिक्षाक्षेत्रगता प्रशासनकला लोकप्रिया वः सदा ।
नानाप्राज्ञिककार्यपद्धतिरियं स्तुत्या भवत्साधिता
सत्यादर्शगवेषका ! जयति वः सा शेमुषी सद्व्रता ।।

साहित्याध्वनि भावसङ्गतहृदोऽलङ्कारशब्दावली-
व्याख्यानोचितबुद्धिवैभवबलाः सद्भावसंवाहकाः ।
विद्यापीठमुखाः सदा सुरगिरां संवर्धने तत्परा
मान्यास्ते कृतिनो जयन्ति सततं गीर्वाणवाणीप्रियाः ।।

साहित्यस्य विभागोऽयं संविधत्तेऽभिनन्दनम् ।
भूयाद् वो विमला कीर्तिर्वागीश्वर्याः प्रसादतः ।।

प्रमुखातिथिः

चिरञ्जीवी वाग्ले:
(भौतिकयोजनानिर्माणमन्त्री)

आशंसकाः
वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागस्था वयम्

अध्यक्षः
प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः

सदस्याः
प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी — प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः
सहप्रा. रामहरिदाहालः — उपप्रा. श्रीरामसापकोटाः
उपप्रा. जीवनोऽधिकारी — उपप्रा. मुकुन्दलामिछानेः

दिनाङ्कः २०५९/३/६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्बद्धाया गोष्ठ्या उद्घाटनसमारोहे समवेतानां विदुषां चित्रावली

समुद्घाटनसमारोहे दक्षिणभागतः क्रमशः – कुलसचिवः – प्रा.डा. भोजराजपन्तः, प्रमुखातिथिः उपकुपतिः – आचार्य-पूर्णचन्द्रढुङ्गेलः, सभापतिः – डा. वेणीमाधवढकालः, शिक्षाध्यक्षः- प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः, विशिष्टातिथिः – प्रा. डा. होमनाथ-भट्टराईश्च

समुद्घाटनसमारोहे सभाकक्षस्य प्रतीचीभागे समवेताः प्रा. विद्यानाथोपाध्यायप्रभृतयो विद्वांसः

सभाकक्षस्य प्राचीभागे समवेता डा. टीकारामपन्थीप्रभृतयो विद्वांसः

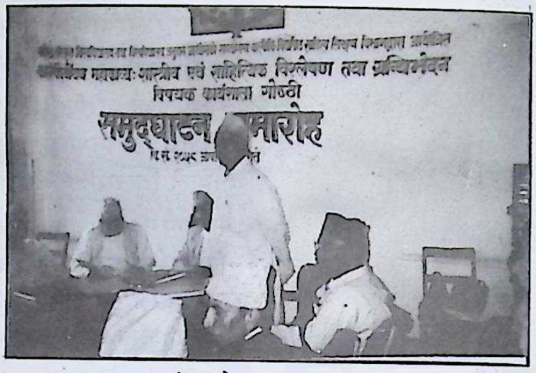

समुद्घाटनसभां सम्बोधयन् उपकुलपतिः – आचार्य-पूर्णचन्द्रढुङ्गेलः, तदीय दक्षिणभागे शिक्षाध्यक्षः – प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः, वामभागे च नायववडागुरुज्यू प्रा.डा. माधवभट्टराईः, कुलसचिवः प्रा.डा. भोजराजपन्तश्च

सभाकक्षस्य अवाच्यां समवेता विद्वांसः

समुद्घाटनसमारोहे गोष्ठ्या उद्देश्यं प्रयोजनञ्च प्रतिपादयन् म.सं.वि. शैक्षिकमहाशाखाप्रमुखः सहप्रशासकः – श्रीहरिहरोऽधिकारी

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

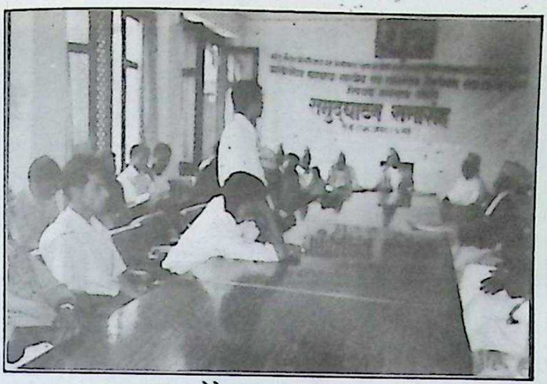

समुद्घाटनसमारोहे स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् स्व.वि.यू. सभापतिः - विष्णुपन्थी

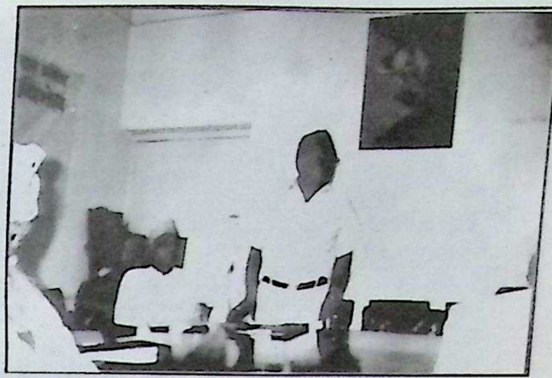

समुद्घाटनसमारोहे स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् कुलसचिवः प्रा.डा. भोजराजपन्तः

समुद्घाटनसमारोहे स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् पूर्वशिक्षाध्यक्षः प्रा.डा. वावुरामपोखरेलः

समुद्घाटनसमारोहे स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् प्रा. नीलमणिढुङ्गानाः

समुद्घाटनसमारोहे समवेता विद्वांसः

समुद्घाटनसमारोहे समवेता विद्वांसः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्बद्धायां गोष्ठ्यां कार्यपत्रप्रस्तावकानां विदुषां चित्रावली

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः

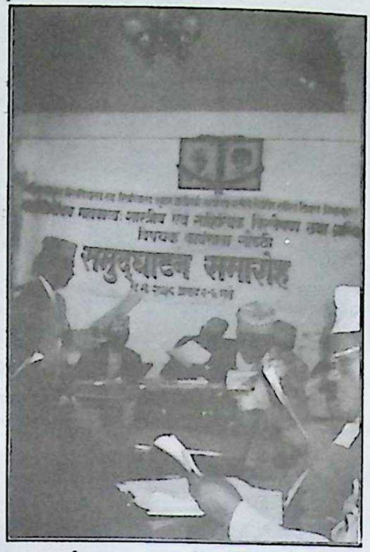

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा. वेणी-माधवढकालः

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा. वावुरामपोखरेलः

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः डा. टीकारामपन्थी

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा. साम्बराज आचार्यः

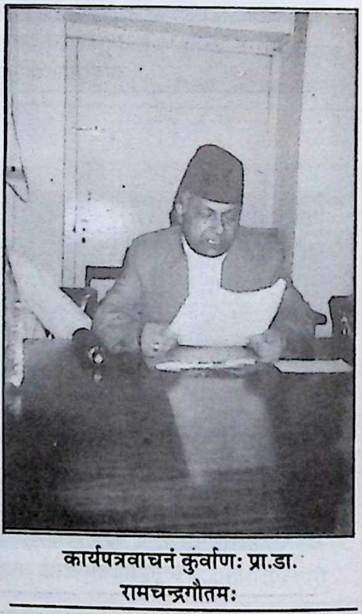

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

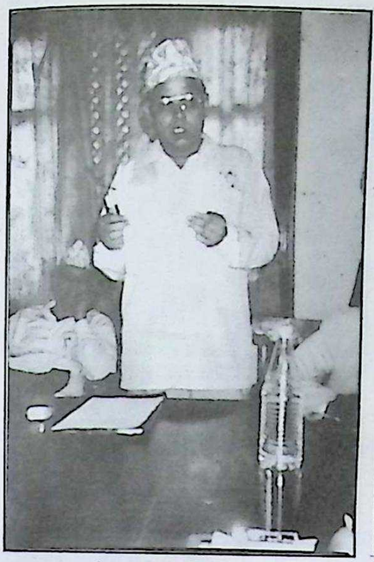

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा.
टीकारामोऽधिकारी

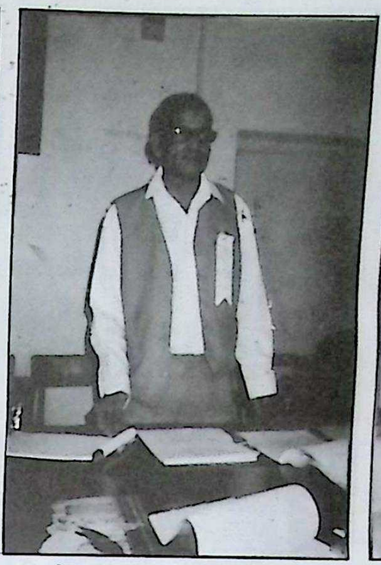

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा. श्रीविद्यानाथ
उपाध्यायः

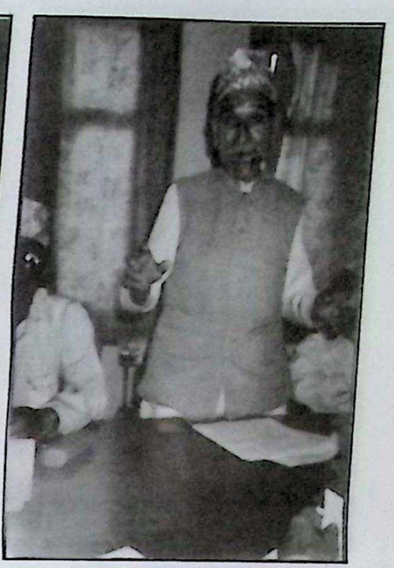

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा.
दुर्गाप्रसाददवाडी

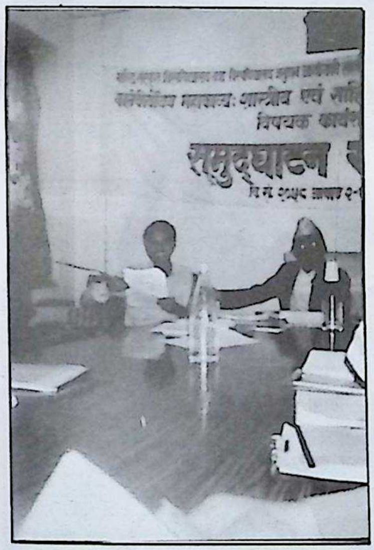

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः उपप्रा.
श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः सह.प्रा.
श्रीरामहरिदाहालः

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.
श्रीनीलमणिढुङ्गानाः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

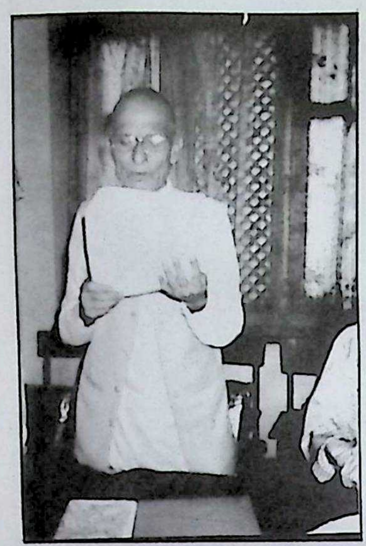

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा.
दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः

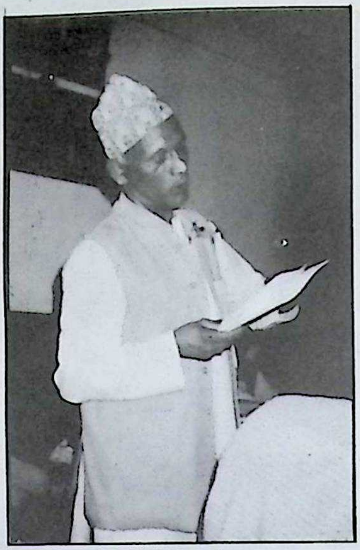

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः प्रा.डा.
हरिप्रसादगौतमः

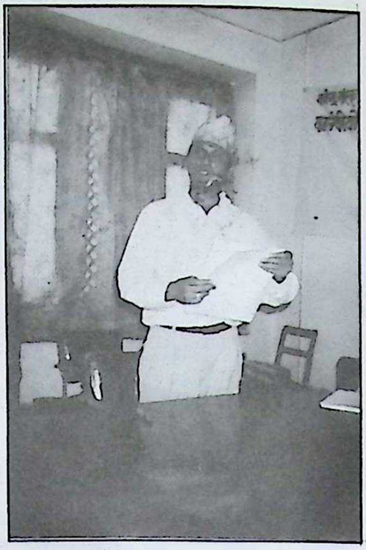

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः उपप्रा.
श्रीमुकुन्दलामिछाने:

कार्यपत्रवाचनं कुर्वाणः उपप्रा.
श्रीश्रीरामसापकोटाः

गोष्ठ्यां स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् शारदाविद्यापीठस्य
प्राध्यापकः श्रीश्रीधरपन्तः

गोष्ठ्यां स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् वाल्मीकिविद्यापीठस्य
पूर्वसाहित्यविभागाध्यक्षः प्रा. श्रीसिद्धिनाथगौतमः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्बद्धाया गोष्ठ्याः समापनसमारोहे समवेतानां सहभागिनां चित्रावली

समापनसमारोहे अभिनन्दनीयव्यक्तित्वं सं.डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यः, प्रमुखातिथिः - माननीयो मन्त्री श्रीचिरञ्जीविवाग्लेः, समारोहस्य सभापतिः प्रा.डा. वेणीमाधवढकालश्च

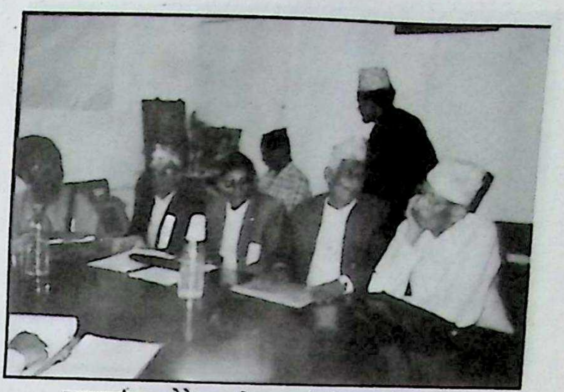

समापनसमारोहे समुपस्थिताः श्रीश्रीभद्रशर्मप्रभृतयो विशिष्टातिथयः

समापनसमारोहे समुपस्थिताः प्रा.डा. होमनाथभट्टराईप्रभृतयो विद्वांसः

समापनसमारोहे स्वागतमन्तव्यं प्रकाशयन् सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः

समापनसमारोहे समुपस्थिता विद्वांसः

समापनसमारोहे समवेता विद्वांसः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समापनसमारोहे समुपस्थिता विद्वांसः

सं.डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहोदयमभिनन्दयन् शिक्षाध्यक्षः प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः

प्रा. श्रीसिद्धिनाथगौतममहाभागं सम्मान्य नायवबडागुरुज्यू प्रा.डा. माधवभट्टराईमहाभागं सम्मानयन् माननीयो मन्त्री श्रीचिरञ्जीविवाग्लेमहोदयः

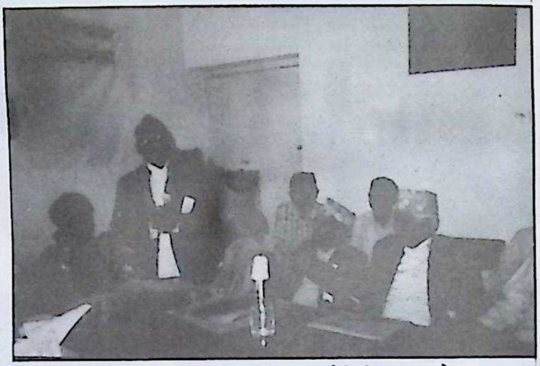

सभायां स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् प्रा. श्रीसिद्धिनाथमहोदयः

सभायां स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् नायवबडागुरुज्यू प्रा.डा. माधवभट्टराईमहोदयः

प्रमुखातिथेरासनतः स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् माननीयो मन्त्री श्रीचिरञ्जीविवाग्लेमहोदयः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्यशालागोष्ठ्या पारिताः प्रस्तावाः

१. एषा सभा कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्बद्धाया गोष्ठ्या आयोजनायां सहयोगिनौ महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय-विश्वविद्यालयानुदानायोगौ धन्यवादवचोभिः सभाजयते ।

२. एषा सभा अस्यां गोष्ठ्यां सम्मानितेभ्यो डा. स्वामिप्रपन्नाचार्य – प्रा. सिद्धिनाथगौतम – प्रा. डा. माधवभट्टराईमहोदयेभ्यो हार्दिकं वर्धापनज्ञापनं कुरुते ।

३. एषा सभा गोष्ठीसाफल्याय सहयोगिभ्यः, कार्यपत्रलेखकेभ्यः, विशेषज्ञभ्यश्च हृदयतो धन्यवादज्ञापनं कुरुते ।

४. यथा वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागः प्राज्ञिकक्रियाकलापेषु अग्रेसरतां प्रदर्शयति तथैवान्यैर्विभागैरपि एतादृशाः प्राज्ञिकक्रियाकलापाः प्रवर्तनीया इति गोष्ठीयं विश्वविद्यालयं तत्तद्विभागाँश्च अनुरुणद्धि ।

५. प्रतिवर्षं विद्यापीठेषु विभागीयकार्यक्रमसञ्चालनाय विश्वविद्यालयेन तत्तद्विभागेभ्य आर्थिकानुदानप्रदानस्य परम्परा प्रवर्तनीयेति समनुरुणद्धि सभेयम् ।

६. राष्ट्रियगौरवसंवाहकस्य उच्चस्तरीयस्य च कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य पुनः सम्पादनम्, टिप्पणीकार्यम्, व्युत्पत्तिमूलकं व्याख्यानम्, नेपालीभाषायमनुवादः, आङ्ग्लभाषायाञ्चानुवादश्चेत्यादिकार्याणि सम्पादयितुं गोष्ठीयं विश्वविद्यालयमनुरुणद्धि।

७. गोष्ठीयं साधारणमाध्यमिकविद्यालयेषु दशमकक्षापर्यन्तं संस्कृतशिक्षामनिवार्यरूपेण सञ्चालयितुं सम्बद्धक्षेत्रस्य ध्यानाकर्षणं कुरुते ।

कार्यशालागोष्ठ्या उपलब्धिः

साहित्यशिक्षणविभागेन प्रस्तुत उपलब्धिमूलको निष्कर्षो निम्ननिर्दिष्टो वर्तते –

१. नेपालीयेन विदुषा महाकविना च सुकृतिदत्तपन्तेन प्रणीतस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य शास्त्रीयेन साहित्यिकेन च विश्लेषणेन साकं कृतेन ग्रन्थिभेदनेन सहभागिनो विद्वांसो विभागाश्च लाभान्विताः ।

२. अस्यां कार्यशालागोष्ठ्यां कृतेन ग्रन्थिभेदनप्रयासेन महाकाव्यगता जटिलता प्रायो निरस्ता ।

३. एकं महाकाव्यमादाय विभिन्नशास्त्रीयदृष्टिकोणेन साहित्यिकदृष्टिकोणेन च कृतेन बहुकोणीयविश्लेषणेन नेपालस्य ऊनविंशशताब्द्या सामाजिकजीवनम्, परम्परा, प्रथा, धर्मः, विद्या, संस्कृतिः, कला, दर्शनम्, इतिहासः, सामाजिक-स्वरूपञ्चेति समग्रमेव तत्त्वं विशदीकृतमिति राष्ट्रं लाभान्वितम् ।

४. कार्तवीर्योदयमहाकाव्यमुच्चस्तरीयं महाकाव्यमपि निगूढरूपेण स्थितमासीत् । अनया गोष्ठ्या एतन्महाकाव्यं नेपालीयविदुषां दृष्टौ समानीतमिति महत्युपलब्धिः ।

५. एतादृश्या गोष्ठ्या आयोजनेन महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्राज्ञिकक्रियाकलापभास्वरो जातः, वाल्मीकिविद्यापीठ-साहित्यशिक्षणविभागश्च निजया सक्रियतया गतिशीलतया च यशस्वी निष्पन्नः ।

६. अनया गोष्ठ्या अन्ये विभागा अपि प्राज्ञिकक्रियाकलापसञ्चालनाय सविशेषमभिप्रेरिता इति महत्युपलब्धिः ।

७. साहित्यविभागे क्रियाशीलैः प्राध्यापकैरन्यविभागस्थैश्च प्राध्यापकैः कार्यपत्रलेखनसदृशविशिष्टप्राज्ञिकक्रियाकलापे सहभागितया क्षमताप्रदर्शनस्य अवसरो लब्ध इत्यपि महत्युपलब्धिः ।

८. कार्यपत्राणां विवेचने कार्यशालापत्राणाञ्च ग्रन्थिभेदने प्रस्तुतैस्तीक्ष्णैरूहापोहैष्टिप्पणिकार्यैश्च सहभागिनां शास्त्रविश्लेषणक्षमता संवर्धितेत्यपि महत्युपलब्धिः ।

९. अनया गोष्ठ्या प्राज्ञिकक्रियाकलापैरेव विश्वविद्यालयस्य गम्भीरता उतुङ्गता च समेधते इत्यनुभावितम् । निष्कर्षरूपेण कथने समग्रदृष्ट्या गोष्ठीयं प्रभूतोपलब्धिविशिष्टेति कथयितुं शक्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागान्तर्गता गोष्ठ्यायोजनसमितिः

१. **आयोजकः -** प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः
२. **सदस्यः -** प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी
३. **सदस्यः -** प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः
४. **सदस्यः -** सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः
५. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीश्रीरामसापकोटाः
६. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीजीवनोऽधिकारी
७. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीमुकुन्दलामिछानेः

गोष्ठीसंयोजनसमितिः

१. **संयोजकः -** प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः
२. **सदस्यः -** प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गाना
३. **सदस्यः -** सहप्रशासकः श्रीहरिहरशर्मा अधिकारी
४. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली
५. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीशान्तकृष्णोऽधिकारी

गोष्ठीसहभागिनः

१.	प्रा.डा. दुर्गाप्रसाददवाडी -	कार्यपत्रलेखकः
२.	प्रा. श्रीविद्यानाथ उपाध्यायः -	कार्यपत्रलेखकः
३.	डा. टीकारामपन्थी -	कार्यपत्रलेखकः
४.	प्रा.डा. वावुरामपोखरेलः -	कार्यपत्रलेखकः
५.	प्रा. श्रीसिद्धिनाथगौतमः -	विशेषः
६.	प्रा. डा. माधवशरण उपाध्यायः -	कार्यपत्रलेखकः
७.	प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः -	कार्यपत्रलेखक एवं आयोजकः
८.	प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गानाः -	कार्यपत्रलेखक एवं संयोजनसमितेः सदस्यः
९.	प्रा. डा. साम्बराज आचार्यः -	कार्यपत्रलेखकः
१०.	प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः -	कार्यपत्रलेखकः
११.	प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी -	कार्यपत्रलेखक एवं आयोजकः
१२.	प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः -	कार्यपत्रलेखक एवं आयोजकसमितिसदस्यः
१३.	प्रा.डा. हरिप्रसादगौतमः -	कार्यपत्रलेखकः
१४.	प्रा. श्रीलेखनाथ आचार्यः -	सहभागी, केन्द्रीयविद्यापीठस्य, दाङस्थितस्य
१५.	प्रा. श्रीश्रीधरपन्तः -	सहभागी, शारदाविद्यापीठस्य, कञ्चनपुरस्थितस्य
१६.	सहप्रा. श्रीश्रीकृष्णोऽधिकारी -	सहभागी, प्राचार्यः, वाल्मीकिविद्यापीठस्य
१७.	सहप्रशासकः- श्रीहरिहरशर्मा अधिकारी -	सहभागी, शैक्षिकविभागप्रमुखः, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, दाङस्थितस्य ।
१८.	सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः -	कार्यपत्रलेखक एवं आयोजकसमितिसदस्यः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१९.	उपप्रा. श्रीश्रीरामसापकोटाः -	कार्यपत्रलेखक एवं आयोजकसमितिसदस्यः
२०.	उपप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली -	कार्यपत्रलेखक एवं संयोजकसमितिसदस्यः
२१.	उपप्रा. श्रीजीवनोऽधिकारी -	सहभागी, वाल्मीकिविद्यापीठस्य
२२.	उपप्रा. श्रीमुकुन्दलामिछानेः -	कार्यपत्रलेखक एवं आयोजकसमितिसदस्यः
२३.	उपप्रा. श्रीशान्तिकृष्णोऽधिकारी -	सहभागी एवं संयोजकसमितिसदस्यः
२४.	उपप्रा. श्रीनूरापतिपोखरेलः -	सहभागी, हजारीजनकविद्यापीठस्य, जनकपुरस्थितस्थ
२५.	उपप्रा. श्रीनन्दनभट्टराईः -	सहभागी, विन्दवासिनीविद्यापीठस्य, पोखरास्थितस्य
२६.	उपप्रा. श्रीपराशर आचार्यः -	सहभागी, रुरुसंस्कृतविद्यापीठस्य, रिडीस्थितस्य
२७.	उपप्रा. श्रीध्रुवभट्टराईः -	सहभागी, वाल्मीकिविद्यापीठस्य, नेपालीशिक्षणविभागस्य
२८.	सहप्रा. श्रीसनतकुमारवस्ती -	सहभागी, वाल्मीकिविद्यापीठस्य, काठमाडौंस्थितस्य ।
२९.	श्रीप्रेमचौलागाईं: -	सहभागी, शिक्षकः, रानीपोखरीसंस्कृतमाध्यमिकविद्यालयस्य, काठमाडौंस्थितस्य ।

३. प्रा.डा. दुर्गाप्रसाददवाडीमहोदयस्याभिनन्दनम्

नेपालप्राध्यापकसंघमहेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयीयवाल्मीकिविद्यापीठसमित्या २०५९ विक्रमवर्षीयश्रावणमासस्य अष्टमे दिवसे, गुरुपूर्णिमायामायोजिते कार्यक्रमे, तात्कालिको राजगुरुः केशरीराजपाण्डेयो वरिष्ठप्राध्यापकाय डा. दुर्गाप्रसाददवाडीमहोदयाय उत्तरीयपरिधापनपुरस्सरमभिनन्दयन् अभिनन्दनपत्रं प्रादात् ।

समारोहं सम्बोधयन् राजगुरुः श्रीपाण्डेयः प्रा. डा. दुर्गाप्रसाददवाडीसदृशस्य विद्वद्वरगुरोरभिनन्दनेन गुरुपूर्णिमाया वास्तविकं मर्म सार्थकं सम्भूतमस्तीति विचारमुदैरयच्चेद् वाल्मीकिविद्यापीठस्य तात्कालिकः प्राचार्यः श्रीश्रीकृष्णोऽधिकारी गुरुसेवया सन्ततावपि सेवाभावादिसद्गुणानां सञ्चारो जायत इति प्राभाषत ।

अभिनन्दितो गुरुः श्रीदवाडी विहितस्याभिन्दनस्य कृते प्रसन्नतां व्याहरन् अनेनाभिनन्दनेन आगामिदिनेषु इतोऽपि गभीरतया अध्ययनानुसन्धानकार्येषु संलग्नतायै स्वात्मनि ऊर्जः प्राप्तमस्तीति न्यगदत् ।

नेपालप्राध्यापकसंघवाल्मीकिविद्यापीठसमितेरध्यक्षस्य सहप्रा. श्रीगोविन्दाचार्यस्य साभापत्ये आयोजिते तस्मिन् समारोहे प्राध्यापका विद्यानाथोपाध्याय-मधुसूदनरिसाल-शिवहरिमरहठ्ठाः, नेपालप्राध्यापकसंघ-केन्द्रीयसमितेः सभापतिः श्रीखगेन्द्रभट्टराईः, नेपालप्राध्यापकसंघ-महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयीय-केन्द्रीयसमितेः सभापतिः प्रा.डा. ऋषिरामपोखेलः, महासचिव उपप्रा. श्रीधनेश्वरनेपालः, नेपालप्राध्यापकसंघ-त्रिभुवनविश्वविद्यालयीयकेन्द्रीयसमितेः सभापतिः श्रीवसन्ताबुढाथोकी, राष्ट्रियसमाचारसमितेः तात्कालिको महाप्रबन्धकः श्रीपुरुषोत्तमदाहालश्च अभिनन्दितगुरोर्गुणगणानामनुसरणपूर्वकं स्वस्य दक्षताभिवर्धनविषये बलं प्रादुः ।

४. म.सं.वि. शैक्षिकव्यवस्थापकीयसमस्यासमाधानविषयिणी विचारगोष्ठी

नेपालप्राध्यापकसंघ-महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयकेन्द्रीयसमिति-म.सं..वि.कर्मचारिसंघकेन्द्रीयसमिति-स्वतन्त्रविद्यार्थिसमितीनां संयुक्ततत्त्वावधाने आयोजिताम् 'महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय-शैक्षिक-व्यवस्थापकीय-समस्यासमाधानम्' इत्यभिधेयां द्विवसद्वयव्यापिनीं कार्यशालागोष्ठीं सम्माननीयः सभामुखः श्रीतारानाथ रानाभाटमहोदयः २०५९ तमवैक्रमाब्दीयश्रावणमासस्य ऊनत्रिंशे दिवसे काष्ठमण्डपवर्तिनि वाल्मीकिविद्यापीठे समुदघाटयत्।

समुद्घाटनानन्तरं समारोहे प्रमुखातिथेरासनतो भाषमाणः सभामुखः श्रीरानाभाटमहोदयः संस्कृतवाङ्मये सन्निहितं ज्ञानं मानवजीवनोपयोगि विधातुं महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयं सबलं कर्तुञ्च गोष्ठीयं सफला भविष्यतीति

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विश्वासमभिव्यक्तवान् ।

समारोहस्य विशिष्टातिथिना महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्योपकुलपतिना आचार्येण श्रीपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहाभागेन पदाधिकारि–प्राध्यापक–कर्मचारि–विद्यार्थिनां संयुक्तसहयोगादेव विश्वविद्यालयोऽग्रगतिं प्राप्तुं समर्थो भवतीति चर्चयता विश्वविद्यालयस्य सर्वपक्षीयविकासाय मया सर्वदैव प्रतिबद्धता प्रदर्शितास्तीति विचारः प्रकटितः ।

गोष्ठ्याम्, नेपालप्राध्यापकसंघ–केन्द्रीयसमितेः सभापतिः श्रीखगेन्द्रभट्टराईः, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पूर्वोपकुलपतिः प्रा. माधवराजगौतमश्च संस्कृतवाङ्मयस्य विश्वविद्यालयस्यास्य चोन्नत्याः सम्बन्धे मन्तव्यं प्राकटयताम्।

तस्मिन् कार्यक्रमे, म.सं.वि. नेपालप्राध्यापकसंघकेन्द्रीयसमितेः सभापतिः प्रा.डा. ऋषिरामपोखेलः, नेपालप्राध्यापकसंघस्य पूर्वसभापतिः श्रीभीमसेनदासप्रधानः, प्रा. श्रीदुर्गाप्रसादभण्डारी, सहप्रा. श्रीपुरुषोत्तमदाहालः, नेपालप्राध्यापकसंघस्य सचिवः श्रीशान्तिकृष्णोऽधिकारी, म.सं.वि.–कर्मचारिसंघकेन्द्रीयसमितेः सभापतिः श्रीनारदप्रसादपौडेलः, महासचिवः श्रीविष्णुप्रसाददाहालः, स्वतन्त्रविद्यार्थिसमितिपरिषदध्यक्षः श्रीविष्णुपन्थी च महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य हितमाधृत्य सविशेषमचर्चयन् ।

कार्यक्रमोऽसौ महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयप्राध्यापकसंघकेन्द्रीयसमितेर्महासचिवस्य, गोष्ठीसंयोजनसमितेः संयोजकस्य च श्रीधनेश्वरनेपालस्य साभापत्ये सम्पन्न आसीत् ।

गोष्ठ्यां विविधैर्विद्वद्भिरनेकेषु विषयेषु कार्यपत्राणि प्रस्तुतानि, येषामुपरि सहभागिभिर्विद्वद्भिः सारपूर्णाष्टिप्पण्यो विहिताः। गोष्ठयाः सहभागिभिर्विश्वविद्यालयस्य सर्वाङ्गीणविकासाय सहयोगप्रदानसम्बन्धे प्रतिज्ञाप्रस्तावश्च पारितः ।

५. संस्कृतनाट्यविषयिणी विचारगोष्ठी

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्योपकुलपतेराचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयस्य प्रमुखातिथ्ये नेपालराजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानस्य नाट्यसङ्गीतविभागेनायोजिता संस्कृतनाट्यसम्बद्धा विचारगोष्ठी गतविक्रमाब्दीयाश्विनमासस्य चतुर्दशदिवसे प्रतिष्ठानस्य सभाकक्षे काष्ठमाण्डपे सम्पन्ना ।

कार्यक्रमस्य प्रमुखातिथिर्महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्योपकुलपतिराचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयो नाटकस्योत्पत्तिविकासयोर्विषये पौरस्त्यपाश्चात्यजगतोः प्रचलिता नैकविधा मान्यताश्चर्चयन्, ज्ञानविज्ञानयोर्विशिष्टग्रन्थस्य ऋग्वेदस्य संवादसूक्तमेव नाटकस्योत्पत्तेर्मूलाधारोऽस्तीति विषये पाश्चात्यपौरस्त्यविद्वांसः सहमताः सन्तीति विचारमुपस्थापयन् नाटकं वस्तुतः सामाजिकविकृतीनां परिष्करणात्मकस्य, सत्पक्षाणां विश्लेषणात्मकस्य च काव्यस्य एकशाखारूपेण स्थितमिति प्रावोचत् ।

नेपालराजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानस्य प्राज्ञस्य डा. टीकारामपन्थीमहोदयस्य साभापत्ये सम्पन्ने तस्मिन् कार्यक्रमे नाट्यसङ्गीतविभागस्य संयोजकः प्राज्ञः डा. केशवप्रसादोपाध्यायः स्वागतमन्तव्यं धन्यवादज्ञापनञ्च व्याहरत् ।

नाट्यसम्राजः स्वर्गीयस्य बालकृष्णसमस्य शतवार्षिक्या अवसरे आयोजिते तस्मिन् व्याख्यानकार्यक्रमे महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रा.डा. वेणीमाधवढकालो **नेपालस्य संस्कृतनाटकपरम्परा** इतिशीर्षकं समाश्रित्य विचारपत्रं प्रस्तुवन् नेपाले प्राचीनकालादेव संस्कृतनाटकलेखनस्य, तदभिनयेन प्रस्तुतेश्च परम्पराऽवर्तत इति तथ्यं सविशेषं प्रकाशयन्, लिच्छवि–मल्ल–शाहकालेषु राजमहाराजैः सर्वसाधारणसंस्कृतविद्वद्भिश्च संस्कृतभाषायां नाटकरचनायाः प्रमाणप्रस्तुतिपूर्वकं केषाञ्चन नाटकानां संक्षिप्तविवेचनामपि व्यधात् ।

प्रस्तुतविचारपत्रस्योपरि टिप्पणीं कुर्वता प्राध्यापकेन नीलमणिढुङ्गानामहोदयेन विचारपत्रेण सन्दर्शिता संस्कृतनाट्यपरम्परा शातिशयं व्यापिका महत्त्वपूर्णा च वर्तते इत्युल्लिखता प्रस्तुते विचारपत्रे समावेशार्हानां कतिपयांशानां विषये स्वकीयः परामर्शः प्रस्तुतः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तदवसरे नेपाले संस्कृतनाटकस्योत्पत्तिविकासयोर्विषयमाधृत्य विहितं व्याख्यानं सातिशयम् उपलब्धिपूर्णं संभूतमिति विचारः सहभागिभिर्विद्वद्भिः सहर्षं प्रकटितः ।

६. प्राज्ञं प्रति श्रद्धाञ्जलिसमर्पणम्

संस्कृतवाङ्मयस्य मर्मज्ञविदुषः, इतिहासविदः, विशिष्टानुसन्धातुः, ज्यौतिषशास्त्रस्य मनीषिणः, वाल्मीकिविद्यापीठस्य पूर्वरूप-नेपाल-राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राध्यापकस्य, प्राज्ञस्य नयराजपन्तस्य नवतितमवर्षात्मक वयसि २०५९ वैक्रमाब्दीयकार्तिकमासस्य अष्टादशदिवसे जातं निधनं प्रति महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पक्षतः कार्यकारिपरिषदः २०५९ तमे वैक्रमाब्दे मार्गमासस्य तृतीयेऽहनि उपविष्टेन उपवेशेन हार्दी समवेदना प्रकटिता।

तेनोपवेशेन, स्वर्गीयेण पन्तेन इतिहासानुसन्धानयोः क्षेत्रे विहितस्यापूरणीय-योगदानस्य संस्मरणं राष्ट्रियकृतज्ञताज्ञापनमिति विश्वासेन सह दिवंगतात्मनः सामुज्यमुक्तये श्रीपरमेश्वरः प्रार्थितः ।

एवमेव स्वर्गीय पन्तं प्रति हार्दं श्रद्धाञ्जलिं प्रकटयितुं वाल्मीकिविद्यापीठे एका शोकसभा आयोजिता, यस्यां विविधवक्तृभिः स्वर्गीयपन्तस्य वैदुष्यपूर्णं योगदानं विचर्चितम् ।

७. महायज्ञस्य समुद्घाटनम्

२०५९ तमवैक्रमाब्दीयचैत्रमासस्य सप्तविंशतितमे दिनाङ्के प्यूठानमण्डलस्थे खैराग्रामे म.सं.वि. उपकुलपतिना आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयेन शिवपुराणादिवैदिकमहायज्ञस्य समुद्घाटन विहितम् ।

समारोहस्य प्रमुखातिथेरासनतो भाषमाण उपकुलपतिराचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयो धर्मस्याभिप्रायं धारणमस्ति, सर्वजनोपयोगिकर्मणां धारणं धर्मोऽस्ति तद्विपरीतोऽधर्मोऽस्ति, संप्रति देशे विविधामिर्विकृतिभिरशान्तिः प्रसृता विद्यते, शान्तिकामनामात्रेण शान्तिलाभो न भवति, चिरन्तनशान्तिप्राप्तये शास्त्रनिर्दिष्टमार्गेण धर्मानुसरणं कर्तव्यम्, एतादृशेन महायज्ञेन धार्मिकभावनाभिवृद्धये शान्तिस्थापनाय च महदवदानं भवतीति वदन् स्वकीयान् विचारान् उपस्थापितवान्।

तस्मिन् समारोहे राजपरिषत्सदस्यः सम्माननीयः श्रीचिन्ताबहादुरबस्नेतो मानवजीवनं परोपकारेण, परसेवया च सफलं भवति न तु परहिंसयेति वदन् धर्मसंस्कृतेराचरणाय सर्वान् समुत्प्रेरितवान् । शिक्षामन्त्रालयस्य सचिवः श्रीचुमानसिंहबस्नेतः सम्प्रति देशे शान्तिस्थापनाया आवश्यकता वर्तते तस्य कृते सर्वेषां मनसि धार्मिकचेतना-यारुद्बोधनमावश्यकमस्तीति प्रत्यपादयत् ।

वैदिकमहायज्ञसञ्चालकसमितेरध्यक्षस्य श्रीलोकनाथाधिकारिणः सभापतित्वे सञ्चालिते तस्मिन् कार्यक्रमे प्रा. डा. हरिप्रसादाचार्य-झषेन्द्राचार्य-नीमनारायणनकर्मीप्रभृतिभिर्वक्तृभिः स्वकीया यज्ञसम्बन्धितो विचाराः प्रकटिता । श्रीलोकबहादुरबस्नेतद्वारा सञ्चालिते तस्मिन् समारोहे कुलसचिवस्य प्रा. श्रीस्थानेश्वरगौतमस्यापि उपस्थितिरासीत् ।

८. कालिकामाध्यमिकविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवसमुद्घाटनम्

म.सं.वि. उपकुलपतिना आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयेन २०६० तमवैक्रमाब्दीयवैशाखमासस्य पञ्चमदिनाङ्के नवलपरासीमण्डलान्तर्गतगैंडाकोटग्रामस्थस्य कालिकामाध्यमिकविद्यालयस्य प्राङ्गणे तस्य विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवसमारोहस्य समुद्घाटनं विहितम् ।

प्रमुखातिथेरासनत उद्घाटनभाषणं विदधन् उपकुलपतिः श्रीढुङ्गेलः शिक्षायाः प्रचारप्रसारयोः कृते कालिकामाध्यमिकविद्यालयेन कृतमवदानं संस्मरन् कर्मशीलैः शिक्षकैः सर्वतोभावेन सहयोगिभिरभिभावकैश्च संवर्द्धितोऽयं विद्यालयोऽवश्यमेव प्रगतिपथं प्राप्य उच्चशिक्षाध्ययनस्य केन्द्रं भविष्यतीति शुभेच्छां प्रकटितवान् । विद्यालयतः प्रस्तावितां संस्कृतविद्यापीठस्थापनाया योजनां हृदयतः समर्थयन् तस्य कृते महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयेन करणीयं सर्वमपि साहाय्यं करिष्यतीति वचनं प्रादात् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मिन् कार्यक्रमे प्रधानाध्यापको विद्यालयस्य वार्षिकं प्रतिवेदनं प्रस्तुवन् प्रवेशिकायां प्रतिशतं नवत्यधिकानां छात्राणामुत्तीर्णताया विवरणेन सह विद्यालयस्य शैक्षिकार्थिकभौतिकावस्थानां चित्रणं कृतवान् । तदवसरे स्थानीयानामभिभावकानां विशेषसक्रियतायां संस्कृतविद्यापीठस्थापनायै संघटितायाः समितेर्विवरणमपि प्रस्तुतमासीत्।

विद्यालयव्यवस्थापनसमितेरध्यक्षस्य सभापतित्वे सम्पन्ने तस्मिन् समारोहे वाल्मीकिविद्यापीठस्य सहायकप्राचार्यः सहप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली, म.सं.वि. उपप्रकाशको हरिकाफ्ले:, अभिभावकानां प्रतिनिधिः, छात्राणां प्रतिनिधिश्च तस्य विद्यालयस्य प्रस्तवितसंस्कृतविद्यापीठयोजनाविषये च स्वकीयान् विचारान् प्रकटितवन्तः ।

९. वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेनायोजिता संस्कृतभाषाविज्ञान-गोष्ठी

उद्घाटनसमारोहः (२०६०/१/८ प्रातः ११:००-१:००)

विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य सहयोगे म.सं.वि. वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन २०६०/१/८ दिनाङ्कतः द्विदिवसीया संस्कृतभाषाविज्ञानविषयिणी गोष्ठी वाल्मीकिविद्यापीठे समायोजिता । तस्या गोष्ठ्याः समुद्घाटनसमारोहे प्रमुखातिथिपदमलङ्कुर्वता उपकुलपतिना आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयेन दीपप्रज्ज्वालनपूर्वकं वाग्देव्याः सरस्वत्याः प्रतिमायां माल्यार्पणं विधाय समारोहस्य समुद्घाटनं विहितमासीत् । गोष्ठीं सम्बोधयता आचार्यवरेण उपकुलपतिना भाषाविज्ञानं कस्या अपि भाषाया व्यावहारिकपक्षोद्घाटकं प्रायोगिकं शास्त्रमस्ति, अत एव व्याकरणशास्त्रभाषाविज्ञानयोः पारस्परिकसम्बन्धो दृश्यते । व्याकरणेन निर्मितानां शब्दानां प्रयोगकौशलार्जने भाषाविज्ञानस्य महत्त्वमस्ति । तस्माद्धेतोरस्माभिर्विद्यापीठेषु व्याकरणभाषाविज्ञानयोः समन्वयात्मकमध्ययनमध्यापनं कर्तव्यमिति स्वकीयान् विचारानुद्भाव्य गोष्ठीसंयोजकाय साहित्यशिक्षण-विभागाय धन्यवादज्ञापनं व्यधायि ।

गोष्ठीसञ्चालनस्योद्देश्यविषये चर्चयता प्रा. नीलमणिढुङ्गानामहोदयेन ज्ञानविज्ञानयोः स्रोतोभूतानां शास्त्रीयविषयाणां प्रयोगकौशलं विना अधुनातनसमाजे संस्कृतस्य उपयोगित्वसाधनं कर्तुं न शक्यते, अतो व्याकरण-न्याय-साहित्यमीमांसादिशास्त्रेषु निहितानां वाक्यसम्बन्धिविषयाणामत्र ऊहापोहो भविष्यति । संस्कृत आधारवाक्यानि कति सम्भवन्ति तेषामाधारत्वं केन प्रकारेण निर्धारिणीयमिति विषयेऽत्र विशेषेण चर्चा भविष्यति । एवमेव भाषाविज्ञानस्यान्वेषु पक्षेष्वपि क्रमेण तादृशः कार्यक्रमः सञ्चालयिष्यते इति वदन् संस्कृतभाषाविज्ञानविषये सहभागिविदुषां ध्यानाकर्षणं विहितम् ।

वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागाध्यक्षस्य प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहोदयस्य सभापतित्वे सम्पन्ने तस्मिन् समारोहे विद्यापीठस्य प्राचार्यः प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः, म.सं.वि. कार्यकारिपरिषदः सदस्यः प्रा. दुर्गाप्रसाददाहालः, ने.प्रा.सं. वाल्मीकिविद्यापीठसमितेरध्यक्षो डा. गोविन्दप्रसादाचार्यः, न्यायविभागाध्यक्षः प्रा. विद्यानाथोपाध्यायः, प्रा. शिवहरिमरहट्टाः, पद्मकन्याविद्यापीठस्य सहप्रा. चेतोनाथगौतमः, सहायकप्राचार्यः सहप्रा. ध्रुवप्रसादज्ञवालीप्रभृतयो वक्तारो भाषाविज्ञानव्याकरणयोः सम्बन्धः, संस्कृते वर्तमाना भाषावैज्ञानिकी दृष्टिः, संस्कृतवाङ्मयनिबद्धज्ञानविज्ञानयोर्वर्तमानसमाजोपयोगित्वस्थापनम्, इत्यादिविषयवस्तून्यधिकृत्य विस्तृतविवेचनं कृतवन्तः । साहित्यशिक्षणविभागस्य सदस्यः उपप्रा. मुकुन्दलामिछानेमहाभागस्य स्वागतमन्तव्येन आरब्धेयं गोष्ठी तस्यैव विभागस्यापरसदस्येन उपप्रा. जीवनाधिकारिणा सञ्चालिता आसीत् ।

प्रथमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः - प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायः

विशेषज्ञः - प्रा. शिवहरिमरहट्टाः

कार्यपत्रशीर्षकम् - संस्कृत वाङ्मयमा वाक्यतत्त्व चिन्तन (संस्कृतवाङ्मये वाक्यतत्त्वचिन्तनम्)

कार्यपत्रप्रस्तोता - प्रा. टीकारामपन्थी

सङ्क्षिप्तविवरणम् - संस्कृतवाङ्मये वाक्यतत्त्वचिन्तनपरम्पराया विषये विदुषा कार्यपत्रलेखकेन निजा गवेषणापूर्णा विचारा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रस्तुताः । तान् आदाय विशेषज्ञत्वेन प्रा. शिवहरिमरहट्टामहाभागः, अन्ये सहभागिनो महाभागाश्च कार्यपत्रविषये टिप्पणीं प्रस्तुतवन्तः।

द्वितीयकार्यपत्रप्रस्तुतिः

विशेषज्ञः - प्रा. डा. विष्णुप्रसाददेवकोटाः

कार्यपत्रशीर्षकम् - वाक्यार्थबोध विधि (वाक्यार्थबोधविधिः)

कार्यपत्रप्रस्तोता - सहप्रा. ध्रुवप्रसादज्ञवाली

सङ्क्षिप्तविवरणम् - कार्यपत्रलेखकेन विदुषा संस्कृतवाङ्मये वर्तमानां सर्वामेव वाक्यविषयिणीमवधारणां प्रस्तुत्य वाक्यार्थबोधप्रकार उपस्थापितः । तत्र विशेषज्ञत्वेन प्रा.डा. विष्णुप्रसाददेवकोटामहाभागेन अन्यैः सहभागिभिश्च कार्यपत्रस्य न्यूनतापूर्त्यर्थं निजा मूल्यवन्तो विचाराः प्रस्तुताः ।

द्वितीयदिवसे (२०६०/१/९ दिनाङ्के प्रातः ११ वादने)

तृतीयकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः - प्रा. शिवहरिमरहट्टाः

विशेषज्ञः - प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायः, डा. टीकारामपन्थी च

कार्यपत्रशीर्षकम् - संस्कृतभाषाका आधारभूत वाक्यको निर्धारण (संस्कृतभाषायामाधारभूतवाक्यनिर्धारणम्)

कार्यपत्रप्रस्तोता - प्रा. नीलमणिढुङ्गानाः

सङ्क्षिप्तविवरणम् - कार्यपत्रलेखकेन विदुषा स्वकीये कार्यपत्रे संस्कृतवाङ्मये नूतनचिन्तनधारायाः प्रवेशार्थमाधुनिकभाषाविज्ञाने प्रचलितमाधारभूतवाक्यनिर्धारणं मनसिकृत्य तदाधारतया निजेन अध्ययनेन संस्कृतभाषायामाधारभूतवाक्यनिर्धारणमित्थं कर्तुं शक्यत इति पन्था निर्दिष्टः । प्रा. विद्यानाथोपाध्यायमहोदयेन डा. टीकारामपन्थीमहोदयेन च कार्यपत्रनिर्दिष्टविषये निजा मूल्यवन्तो विचारा उपस्थापिताः । सहभागिभिश्च तत्र तत्र न्यूनतास्थलानि निर्दिश्य परामर्शाः प्रत्ताः ।

चतुर्थकार्यपत्रप्रस्तुतिः

विशेषज्ञः - प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी

कार्यपत्रशीर्षकम् - अग्रिम शब्दशक्ति अभिधाका सम्बन्धमा साहित्यशास्त्रीय दृष्टिकोण (अग्रिमशब्दशक्तिविषये साहित्यशास्त्रीया दृष्टिः)

कार्यपत्रप्रस्तोता - प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः

सङ्क्षिप्तविवरणम् - कार्यपत्रलेखकेन विदुषा निजे कार्यपत्रे साहित्यशास्त्रदृष्ट्या अभिधाया स्वरूपदिग्दर्शनपूर्वकं तद्भेदाः प्रकटीकृताः । विशेषज्ञेन प्रा.डा. टीकारामाधिकारिणा कार्यपत्रगतेषु विषयेषु निजा विचाराः प्रस्तुताः ।

समापनसमारोहः (२०६०/१/९, दिवा ३:०० - ५:००)

अस्या गोष्ठ्याः समापनसमारोहः म.सं.वि. पूर्वशिक्षाध्यक्षस्य प्राज्ञ डा. टीकारामपन्थिमहोदयस्य प्रमुखातिथित्वे समपन्ने जातः । तस्मिन् कार्यक्रमे प्रा. विद्यानाथोपाध्यायः, प्रा.डा. विष्णुप्रसाददेवकोटामहोदयः, अन्ये सहभागिनश्च मन्तव्यं प्रकटीकृतवन्तः । प्रमुखातिथिना डा. टीकारामपन्थिमहाभागेन संस्कृतभाषाया आधारवाक्यानां विश्लेषणे अनया गोष्ठ्या महत्त्वपूर्णं दिङ्निर्देशं कृतम्, एतादृशी गोष्ठी विद्याविकासाय प्रज्ञोत्कर्षाय च प्रभवति, वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागोऽनेन कार्येण धन्यवादार्हो जात इत्युक्तम् ।

वाल्मीकिविद्यापीठस्य प्राध्यापकस्य नीलमणिढुङ्गानामहोदयस्य अध्यक्षतायां सम्पन्ने तस्मिन् समारोहे साहित्यविभागाध्यक्षेण प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहोदयेन सर्वेषां सहभागिनां सहयोगिनाञ्च कृते धन्यवादवचनं विज्ञापितम् । सभाध्यक्षेण प्रा. नीलमणिढुङ्गानामहोदयेन विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य सहयोगे सम्पन्नायामस्यां गोष्ठ्यां सहभागिभिर्विद्वद्भिर्यत्कृतं तदभूतपूर्वमित्यभिधाय सभा विसर्जिता ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कृतभाषाविज्ञानगोष्ठ्यां समवेतानां विदुषां चित्रावली

गोष्ठ्यां सहभागिभिर्विद्वद्भिः साकं विद्योतमानः प्रमुखातिथिः - उपकुलपतिः - आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयः

गोष्ठ्यां विद्वद्भिः साकं वर्तमानः शिक्षाध्यक्षः प्रा.डा. माधवशरणोपाध्यायमहोदयः

गोष्ठ्यां समवेताः प्रा.विद्यानाथोपाध्यायप्रभृतयो विद्वांसः

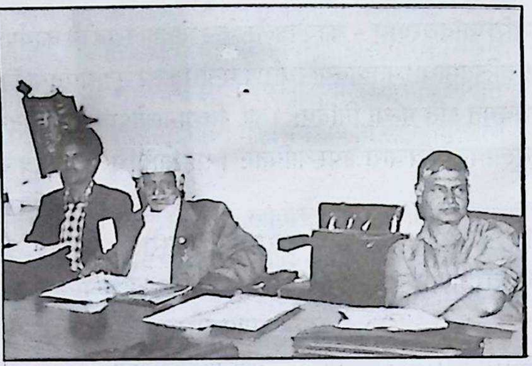

गोष्ठ्यां समवेताः प्रा.डा. टीकारामपन्थीप्रभृतयो विद्वांसः

गोष्ठ्यां समवेताः प्रा.दुर्गाप्रसाददाहालप्रभृतयो विद्वांसः

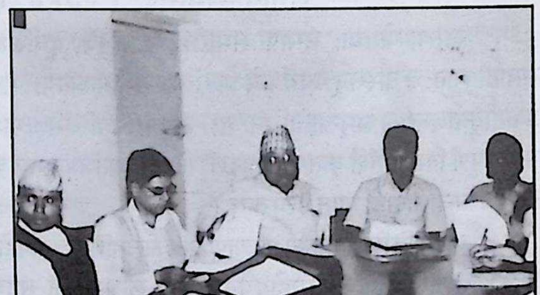

गोष्ठ्यां समवेताः प्रा.डा. टीकारामाधिकारिप्रभृतयो विद्वांसः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्यशालागोष्ठ्या पारिता: प्रस्तावा:

१. एषा सभा विश्वविद्यालयानुदानायोगाय तदीयसहयोगसंस्मरणपूर्वकं कृतज्ञताज्ञापनं कुरुते ।

२. संस्कृतभाषाविज्ञानविषये एषा प्रथमा गोष्ठी सम्पन्ना, आगामिदिनेषु महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय: संस्कृतभाषाविज्ञानस्य विविधक्षेत्रेषु एतादृशीर्गोष्ठी: समायोज्य प्रज्ञासंवर्धनं विदध्यादिति एषा सभा अनुरुणद्धि ।

३. यथा वाल्मीकिविद्यापीठस्य साहित्यशिक्षणविभाग: सक्रियतापूर्वकं प्राज्ञिकक्रियाकलापसंवर्धने सर्वात्मना समर्पितस्तथैव अन्येऽपि विभागा एतादृशकर्मसु अभिप्रेरणीया: ।

४. संस्कृतभाषाविज्ञानगोष्ठीसञ्चालनावसरे महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सर्वेषु आङ्गिकेषु विद्यापीठेषु कार्यरता: सम्बद्धशिक्षकास्तथैव त्रिभुवनविश्वविद्यालयादिषु कार्यरता: सम्बद्धा विद्वांसश्च सहभागित्वेन आमन्त्रणीया: ।

५. संस्कृतभाषायां न्याये, मीमांसायाम्, व्याकरणे च भाषाविज्ञानस्य प्रचुरा सामग्री उपलभ्यते । महेन्द्रसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्तदाधारेण विशेषानुसन्धानविद्यावारिध्यनुसन्धानादिकार्याणि सञ्चालयेदिति एषा सभा अनुरुणद्धि।

६. संस्कृतभाषायामाधारभूतवाक्यनिर्धारणविधौ प्रस्तुतं कार्यपत्रमधिकृत्य विश्वविद्यालय: संस्कृतभाषायामाधारवाक्यनिर्माणविधौ गतिशीलतां कलयेदिति सभेयं संस्तौति ।

कार्यशालागोष्ठ्या उपलब्धि:

भाषाविज्ञानगोष्ठ्या उपलब्धयो निम्ननिर्दिष्टा: सन्ति –

१. दिवसद्वयव्यापिन्यामस्यां गोष्ठ्यां जातैर्वाक्यबोधविधिसम्बद्धैरूहापोहै: सहभागिनो वाक्यर्थबोधसम्बन्धे उपकृता: ।

२. संस्कृतसाहित्येऽभिधाशक्तिविषये सञ्जातेन विशिष्टेन चिन्तनेन सर्वे सहभागिनो लाभान्विता जाता: ।

३. सर्वप्रथमं संस्कृतभाषायामाधारवाक्यनिर्माणमित्थं कर्तुं शक्यते इति दिग्दर्शनाय प्रस्तुतेन कार्यपत्रेण सहभागिन: संस्कृतेऽपि आधुनिकभाषास्विव आधारभूतवाक्यनिर्माणेन वाक्यर्थज्ञानविधौ यज्जाटिल्यं तत् परिहर्तुं शक्यते इति बोधेन उपकृता: ।

४. वाल्मीकिविद्यापीठस्य नेपालीशिक्षणविभागान्तर्गता:, साहित्यशिक्षणविभागान्तर्गता:, व्याकरणशिक्षणविभागान्तर्गताश्च सहभागिन: शिक्षका वाक्यार्थबोधसम्बन्धे सञ्जातया अनया गोष्ठ्या आगामिसमयेषु प्राज्ञिककार्यसञ्चालनाय दीक्षिता इति एषाऽपि महत्त्वपूर्णा प्राप्ति: ।

५. कार्यपत्रलेखका: कार्यपत्ररचनायां कृतेन प्राज्ञिकप्रयासेन लाभान्विता:, टिप्पणीकर्तार: सहभागिन: शिक्षका: कार्यपत्राधारितचिन्तनेन तच्चिन्तनपरिपुष्टये कृतेन निजेन प्राज्ञिकप्रयासेन च लाभान्विता इति गोष्ठीयं दिवसद्वयव्यापिन्यपि प्राज्ञिकजागरणविधौ महत्त्वपूर्णा जातेति वयं भावयाम: ।

वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागान्तर्गता गोष्ठ्यायोजनसमिति:

१. **आयोजक: -** प्रा.डा. वेणीमाधवढकाल:
२. **सदस्य: -** प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी
३. **सदस्य: -** सहप्रा. श्रीरामहरिदाहाल:
४. **सदस्य: -** उपप्रा. श्रीश्रीरामसापकोटा:
५. **सदस्य: -** उपप्रा. श्रीमुकुन्दलामिछाने:
६. **सदस्य: -** उपप्रा. श्रीनन्दनभट्टराई:
७. **सदस्य: -** उपप्रा. श्रीपराशर आचार्य:

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोष्ठीसंयोजनसमितिः

१. **संयोजकः** - प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः
२. **सदस्यः** - प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गाना
३. **सदस्यः** - उपप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली
४. **सदस्यः** - उपप्रा. श्रीशान्तकृष्णोऽधिकारी

गोष्ठीसहभागिनः

१.	**डा. टीकारामपन्थी** -	कार्यपत्रलेखकः
२.	**प्रा. श्रीविद्यानाथ उपाध्यायः** -	विशेषज्ञः
३.	**प्रा. श्रीशिवहरिमरहट्ठाः** -	विशेषज्ञः
४.	**प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः** -	संयोजकः, कार्यपत्रलेखकः
५.	**प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी** -	विशेषज्ञः, संयोजकसमितेः सदस्यः
६.	**प्रा.डा. विष्णुप्रसाददेवकोटाः** -	विशेषज्ञः
७.	**प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गानाः** -	संयोजकसमितेः सदस्यः, कार्यपत्रलेखकः
८.	**प्रा. श्रीदुर्गाप्रसाददाहालः** -	विशेषज्ञः
९.	**सहप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली** -	संयोजकसमितेः सदस्यः, कार्यपत्रलेखकः
१०.	**सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः** -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
११.	**सहप्रा. श्रीमोतीलालरिजालः** -	सहभागी
१२.	**उपप्रा. श्रीश्रीरामसापकोटाः** -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
१३.	**उपप्रा. श्रीनवराजकट्टेलः** -	सहभागी
१४.	**उपप्रा. श्रीभागवतप्रसादढकालः** -	सहभागी
१५.	**उपप्रा. श्रीध्रुवभट्टराई** -	सहभागी
१६.	**उपप्रा. श्रीशान्तिकृष्णोऽधिकारी** -	सहभागी
१७.	**उपप्रा. श्रीजीवनोऽधिकारी** -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
१८.	**उपप्रा. श्रीमुकुन्दलामिछानेः** -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
१९.	**उपप्रा. श्रीनन्दनभट्टराईः** -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
२०.	**उपप्रा. श्रीपराशर आचार्यः** -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
२१.	**उपप्रा. श्रीभीमप्रसादकण्डेलः** -	सहभागी
२२.	**सहाप्रा. श्रीदेवीप्रसादसुवेदी** -	सहभागी
२३.	**सहाप्रा. श्रीअच्युतशर्मा** -	सहभागी
२४.	**सहाप्रा. श्रीमोदनाथखनालः** -	सहभागी

१०. वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेनायोजिता अनिवार्यसंस्कृतविषयककार्यशालागोष्ठी

उद्‌घाटनसमारोहः (२०६०/२/१२ प्रातः ११:००-२:००)

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्यायोजनायां वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन अनिवार्यसंस्कृतविषयिणी कार्यशालागोष्ठी

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैक्रमाब्दस्य २०६० ज्येष्ठमासस्य १२ दिनाङ्कादारभ्य १६ दिनाङ्कपर्यन्तं सञ्चालिता आसीत् । अस्यां गोष्ठ्या विश्वविद्यालयस्य विविधेभ्यो विद्यापीठेभ्यो द्विचत्वारिंशत् शिक्षकाः सहभागिनो भवन् । अस्य विश्वविद्यालयस्योपकुलपतिना आचार्यपूर्णचन्द्रदुङ्गेल-महोदयेन उद्घाटितेऽस्मिन् कार्यक्रमे अनिवार्यसंस्कृतपत्रसम्बद्धानि दशसंख्यकानि कार्यपत्राणि प्रस्तुतान्यासन्। पञ्चदिवसव्यापिन्यां तस्यां गोष्ठ्यां प्रत्येकस्मिन् कार्यपत्रे सहभागिनां विदुषां व्यापकविचारविमर्शेन कार्यशालया च पाठ्यक्रम-पाठ्यांश-पाठ्यपुस्तक-पाठ्यविधिसम्बद्धा उपयोगिनो विचाराः समुद्भाविता आसन् ।

ज्येष्ठमासस्य १२ दिनाङ्के वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागाध्यक्षस्य प्रा.डा. वेणीमाधवढकालस्य साभापत्ये सञ्चालिते समुद्घाटनसमारोहे भाषमाणेनोपकुलपतिना अनिवार्यसंस्कृतविषयिव्याः कार्यशालायाः तत्सम्बद्धानां शिक्षकाणां शिक्षणकौशलाभिवृद्धये पाठ्यक्रमपरिष्काराय च विश्वविद्यालयस्य कृते महत्साहाय्यं भविष्यतीति प्रतिपादितम् । तथैव पूर्वोपकुलपतिः प्रा. श्रीमाधवराजगौतमः, प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गानाः, प्रा. श्रीलेखनाथाचार्यश्चेत्यादिभिर्वक्तृभिः पाठ्यक्रमे निर्धारितोद्देश्यपूर्तये पाठ्यांशसमीक्षणं विधाय समुचिता उपायाः प्रकाशनीया इति सहभागिनः समुत्प्रेरिताः ।

प्रथमकार्यपत्रप्रस्तुतिः (२०६०/२/१२ सोमवासरे २:००-४:००)

सभापतिः – प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी

कार्यपत्रशीर्षकम् – उत्तरमध्यमप्रथमखण्डीयसंस्कृतरचनापाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन निजे कार्यपत्रे उत्तरमध्यमप्रथमखण्डे निर्धारितस्य संस्कृतरचनापाठ्यांशस्य न्यूनतां निर्दिश्य गुणाधानाय उपायाः प्रतिपादिताः । सहभागिभिर्विद्वद्भिर्विशेषज्ञपदासीनैः प्रा. विद्यानाथोपाध्याय-प्रा. शिवहरिमरट्टा-प्रा.डा. विष्णुप्रसाददेवकोटा-प्रा. दिनेशराजपन्तमहोदयैश्च निजाः परामर्शाः प्रत्ताः ।

द्वितीयदिवसे (२०६०/२/१३ दिनाङ्के ११:००-५:००)

द्वितीयकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः – प्रा. श्रीशिवहरिमरहट्टा

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.सं.व्या. उत्तरमध्यमप्रथमखण्डीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – सहप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा उत्तरमध्यमस्तरेऽनिवार्यव्याकरणप्रथमपत्रस्य वर्तमानस्थितिं समीक्ष्य तस्य सुधाराय निजा मूल्यवन्तो विचाराः कार्यपत्रे प्रस्तुताः । तत्र सहभागिभिर्विशेषज्ञैश्च विद्वद्भिः कार्यपत्रगतविचाराणां समीक्षां विधाय गुणाधानाय निजा विचाराः प्रकटीकृताः ।

तृतीयकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.सं.व्या. उत्तरमध्यमद्वितीयखण्डीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा.डा. विष्णुप्रसाददेवकोटाः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा उत्तरमध्यमस्तरेऽनिवार्यव्याकरणद्वितीयपत्रस्य गहनतया समीक्षा कृता । तां समीक्षामाधारीकृत्य सहभागिभिर्विशेषज्ञैश्च विद्वद्भिः कार्यपत्रस्य प्रशंसा कृता ।

चतुर्थकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.सं.न्या. उत्तरमध्यमद्वितीयखण्डीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. श्रीविद्यानाथ उपाध्यायः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विशिष्टेन विदुषा उत्तममध्यमद्वितीयखण्डेऽनिवार्यन्यायविषये पाठ्यपुस्तकरूपेण प्रचलितायाः न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः स्थाने ग्रन्थान्तरस्य, नव्यन्यायपारिभाषिकशब्दबोधविषयकग्रन्थस्य च स्थापनायै निजो मूल्यवान् परामर्शः प्रत्तः । तद्विषये सहभागिभिर्विशेषज्ञैश्च गहनतया विचारो विहितः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तृतीयदिवसे (२०६०/२/१४ दिनाङ्के ११:००-५:००)

पञ्चमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः – प्रा. श्रीविद्यानाथ उपाध्यायः

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.वै.सं.र. उत्तरमध्यमप्रथमखण्डीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गानाः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा प्रस्तुते कार्यपत्रे उत्तरमध्यमप्रथमखण्डे निर्धारितस्य अ.वै.सं.र. पाठ्यांशस्य गुणा दोषाश्च विविक्ताः । सहभागिभिस्तत्र गभीरतया विचारः कृतः । विशेषज्ञैश्च निजा मूल्यवन्तो परामर्शाः प्रत्ताः ।

षष्ठकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.वै.सं.र. उत्तरमध्यमद्वितीयखण्डीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. डा. भागवतप्रसादशर्मा

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा गहनविचारपूर्वकं निर्मिते निजे कार्यपत्रे प्रस्तुतपाठ्यांशस्य दोषाहानाय गुणाधानाय च कृतो बौद्धिकप्रयासः सहभागिभिः प्रशस्तः ।

सप्तमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.सं.र. शास्त्रिस्तरीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. डा. वेणीमाधवढकालः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा निजे कार्यपत्रे सर्वाधिकतया विवेच्यस्यास्य पाठ्यांशस्य प्रकरणानुसारितया गुणान् दोषाँश्च प्रकटीकृत्य एतस्य पाठ्यांशस्य सन्तुलितस्वरूपप्रदानाय विविधप्रकरणानां परिवर्तनविषये निजा विचाराः प्रस्तुताः । सहभागिभिश्च तेषां समर्थनं विहितम् ।

चतुर्थदिवसे (२०६०/२/१५ दिनाङ्के ११:००-५:००)

अष्टमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

सभापतिः – प्रा. श्रीदिनेशराजपन्तः

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.वै.सं.र. शास्त्रिप्रथमखण्डीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. श्रीलेखनाथ आचार्यः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा शास्त्रिप्रथमखण्डे निर्धारितस्य अ.वै.सं.र. पाठ्यांशस्य अभिनवरूपसम्पादनविधौ गहनं विचारं विधाय केचन परामर्शा उपस्थापिताः । तत्र सहभागिभिः पुनर्विचारो विहितः । कार्यपत्रमिदं सहभागिभिः प्रशस्तम् ।

नवमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.वै.सं.र. शास्त्रिद्वितीयखण्डस्तरीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गानाः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा अ.वै.सं.र. शास्त्रिद्वितीयखण्डीयपाठ्यांशस्य केचन पक्षाः परिहार्यत्वेन प्रतिपादिता। केषाञ्चन विषयाणां समावेशाय च संस्तुतिर्विहिता । कार्यपत्रमिदं सहभागिभिः सविवेचनमनुमोदितम् ।

दशमकार्यपत्रप्रस्तुतिः

कार्यपत्रशीर्षकम् – अ.सं.न्या. उत्तरमध्यमप्रथमखण्डीयपाठ्यांशसमीक्षणम्

कार्यपत्रप्रस्तोता – प्रा. श्रीशिवहरिमरहट्टाः

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीनामकस्य पाठ्यपुस्तकस्य स्थापनाविषये दार्ढ्येन स्वमतमुपस्थापितम् । न्यायविषयकपारिभाषिकशब्दार्थबोधप्रदानविषये च संस्तुतिर्विहिता । कार्यपत्रमिदं सहभागिभिर्भृशं विविच्य पारिभाषिकशब्दार्थबोधविषये प्रत्तस्य परामर्शस्यानुमोदनं कृतम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चमदिवसे (२०६०/२/१६ दिनाङ्के ११:००-२:००)

पाठ्यक्रमनिर्माणविषयककार्यशालागोष्ठी

सभापतिः - प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गानाः

पाठ्यक्रमनिर्माणविषयककार्यशालागोष्ठी

सङ्क्षिप्तविवरणम् - प्रा. नीलमणिढुङ्गानामहोदयस्य सभापतित्वे संयोजकत्वे च सञ्चालितायां कार्यशालागोष्ठ्यां सहभागिभिर्नूतनपाठ्यक्रमनिर्माणविधिमनुसृत्य कार्यशालायां कार्यं कृतम् । पाठ्यक्रमनिर्माणक्रमे कथंकारमुद्देश्यनिर्धारणं क्रियते, कथञ्च प्रकरणविभाजनं क्रियते, कथं पाठ्यवस्तुविवरणं प्रस्तूयते । केन प्रकारेण मूल्याङ्कनतालिकानिर्मीयते इत्यादिविषये 'क'-'ख'समूहद्वये विभक्तैः सहभागिभिः संयोजकनिर्देशनमाध्यमेन स्वयमुद्देश्यनिर्धारणादिकं विधाय कश्चन नूतनः पाठ्यक्रमो निर्मितः । तस्य च परस्परं 'क'समूहस्य कार्यं 'ख'समूहेन, 'ख'समूहस्य कार्यं 'क'समूहेन परीक्षितं समीक्षितं संशोधितञ्च । इत्थं कार्यशालायामस्यां समवेतैः सहभागिभिः पाठ्यक्रमनिर्माणप्रविधेः पन्था अवगतः ।

वस्तुतः कार्यपत्रलेखकैः, विशेषज्ञैः, सहभागिभिः शिक्षकैश्च अनिवार्यसंस्कृतक्षेत्रान्तर्गतानां पाठ्यक्रमाणां परिष्काराय, परिवर्तनाय, परिवर्धनाय च समुत्थापितान् विचारान् अङ्गीकृत्य व्याकरण-न्याय-साहित्यविषयसम्बद्धादर्शपाठ्यक्रमनिर्माणाय कार्यशालागोष्ठ्यामस्यां व्याकरणविषये संयोजनं प्रा.डा. विष्णुपसाददेवकोटामहोदयेन, न्यायविषयस्य संयोजनं प्रा. लेखनाथाचार्येण, साहित्यस्य संयोजनं प्रा.डा. भागवतशर्मणा च विहितमासीत् । अस्या कार्यशालागोष्ठ्या माध्यमेन शिक्षणप्रशिक्षणगतकौशलार्जनेन सह पाठ्यक्रमनिर्माणविधावपि सहभागिनः शिक्षकाः प्रशिक्षिताः सञ्जाता इति सर्वैरेव सहभागिभिः सन्तोषः प्रकटित आसीत्।

समापनसमारोहः

समापनसमारोह:(२०६०/२/१६, दिवा ३:०० - ५:००)

अनिवार्यसंस्कृतकार्यशालागोष्ठ्या अन्तिमे दिने ज्येष्ठमासस्य १६ दिनाङ्के अपराह्णद्विवादनतो विशेषसमापनसमारोहः समायोजित आसीत् । वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागाध्यक्षस्य प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहोदयस्य साभापत्ये राजसभास्थायिसमितेः सदस्यस्य सं.डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहोदयस्य प्रमुखातिथित्वे सुसम्पन्ने तस्मिन् कार्यक्रमे पूर्वशिक्षामन्त्री मोदनाथप्रश्रितमहोदयः, म.सं.वि. उपकुलपतिराचायपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयः, प्राज्ञः डा. टीकारामपन्थीमहोदयश्च विशिष्टातिथिरूपेण समादृता आसन् । उपप्रा. श्रीमत्या अलकायाश्चूडालोपाधिकायाः स्वागतमन्तव्यतः प्रारब्धे कार्यक्रमेऽस्मिन् महेन्द्रसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य विविधेभ्यो विद्यापीठेभ्यः समागतानां सहभागिनां प्रतिनिधिरूपेण जनताविद्यापीठस्य उपप्रा. पोखरेलोपाधिका श्रीमती सरस्वतीदेवी, पिण्डेश्वरविद्यापीठस्य उपप्रा. श्रीरमेशघिमिरेश्च गोष्ठ्यां सहभागितया प्राप्तानां सत्फलानां विषये चर्चां कृतवन्तः । कार्यपत्रलेखकप्रतिनिधिरूपेण प्रा.डा. भागवतशर्ममहोदयोऽनिवार्यसंस्कृतगोष्ठ्या मूल्यवत्तामादाय प्रशंसावचनं व्याहृतवान् । विशेषज्ञाणां विदुषां प्रतिनिधितया प्रा. श्रीदिनेशराजपन्तमहाभागोऽस्य कार्यक्रमस्य महत्युपलब्धिरस्ति, एतादृशेन कार्यक्रमेण विश्वविद्यालयस्य श्रीवृद्धिर्भवति, अन्ये विभागा अपि एतादृशकार्यक्रमसञ्चालनविधौ अभिप्रेरिता भवन्ति, अहमनेन कार्यक्रमेण सन्तुष्टोऽस्मि परमेतादृशकार्यसञ्चालनावसरे छात्राणामध्ययने यथा बाधा न स्यात् तथा कार्यसञ्चालनं कर्तव्यमिति समुदीरितवान् । वाल्मीकिविद्यापीठस्य सहप्राध्यापकः श्रीरामहरिदाहालमहोदयः स्वमन्तव्यप्रकाशनपूर्वकं कार्यशालागोष्ठ्यां पारितानां प्रस्तावानां वाचनं कृतवान् ।

अस्मिन्नेव समारोहे वाल्मीकिविद्यापीठस्य साहित्यविभागाध्यक्षेण प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहोदयेन प्रणीतस्य **'लिच्छविकालिकानामभिलेखानां साहित्यिकमनुशीलनम्'** इति शीर्षकान्वितस्य विद्यावारिधिशोधप्रबन्धस्य लोकार्पणं प्रमुखातिथिना सम्माननीयेन डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहोदयेन कृतम् । ग्रन्थस्य लोकार्पणानन्तरं महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्यो-पकुलपतिराचार्यः पूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयः, डा. टीकारामपन्थिमहोदयः, डा. मोदनाथप्रश्रितमहोदयः, प्रा. खेमराजकेशवशरण-महोदयश्च ग्रन्थस्य विषयवस्तुना सह ग्रन्थकारस्य वैदुष्यस्य, संस्कृतवाङ्मयनिष्ठायाः, पठन-पाठनलेखनानुसन्धानादि-क्रियाशीलतायाश्च मुक्तकण्ठेन प्रशंसां कृतवन्तः । एवमेव ते वक्तारो विमोचिते ग्रन्थे नेपालराष्ट्रस्य इतिहास-राजनीति-धर्म-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दर्शन-संस्कृतिप्रभृतिविषयजातं सन्निहितमस्तीति प्रत्यपादयन् ।

कार्यक्रमेऽस्मिन् विमोचितस्य **लिच्छविकालिकानामभिलेखानां साहित्यिकमनुशीलनम्** इति नामधेयस्य शोधप्रबन्धस्य प्रकाशिका धर्मप्राणा विदुषी श्रीमती प्रभालक्ष्मीराणामहोदया, वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागस्य पूर्वाध्यक्षः प्रा. खेमराजकेशवशरणमहोदयश्च प्रमुखातिथिना डा. स्वामिमहाभागेन अभिनन्दनपत्रोत्तरीयमाल्यप्रदानपुरस्सरं समभिनन्दितौ।

अभिनन्दनकार्यक्रमानन्तरं गोष्ठीं सम्बोधयता प्रमुखातिथिना डा. स्वामिमहाभागेन डा. वेणीमाधवढकालमहोदयेन साकं नैजस्य छात्रकालिकसम्बन्धस्य विषये आत्मीयतापूर्वकं व्याहृतवता तदीयं वैदुष्यं मुक्तकण्ठं प्राशंसि । तेन महोदयेन उक्तम् - नेपालस्य ऐतिहासिकगौरवगरिमबोधाय ग्रन्थोऽयं नितरामुपयोगी, ग्रन्थोऽयं शोधप्रबन्धरत्नं महेन्द्रसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य च शेवधिरिति । पर्यन्ते सभाध्यक्षस्यासनतः साहित्यविभागाध्यक्षेण ढकालमहाभागेन गोष्ठ्यां समागतेभ्यो विद्वद्भ्यो विदुषीभ्यः कार्यपत्रलेखकेभ्यः सहभागिभ्यो विशेषज्ञभ्यः सहयोगिजनेभ्योऽभिनन्दितजनेभ्यः कृतज्ञतां प्रयच्छता ग्रन्थप्रकाशिकाया धर्मप्राणाया विदुष्याः श्रीप्रभालक्ष्मीराणामहोदयाया मुक्तकण्ठेन प्रशंसा व्यधायि । पर्यन्ते च सरस्वतीकृपया विषमेऽपि समये गोष्ठीयं सफलाऽजनीति हर्षस्य विषयः, अनया गोष्ठ्या म.सं.वि.पाठ्यक्रमपरिष्कारविषये यन्निर्देशनं प्रदत्तं तस्य परिपालनं विश्वविद्यालयेन कर्तव्यम्, अद्यातिथिभिः, विशिष्टातिथिभिः, प्रमुखातिथिभिश्च समागत्य कार्यक्रमस्य गुरुता समेधिता, ग्रन्थस्य विषये व्याहरणेन लेखकस्योत्साहः संवर्धितः, साहित्यविभागश्च विदुषां संस्तुतिभिः प्रशंसावचनैश्च पुनरपि प्राज्ञिककार्यसञ्चालनविषयेऽभिप्रेरितः, भगवती शारदा सर्वदा संस्कृतसमुत्थानविधौ करुणां विदध्यादिति भावनां सभासमक्षे प्रस्तुवता ढकालमहोदयेन समापनसमारोहस्य विसर्जनं कृतम् ।

कार्यशालागोष्ठ्या पारिताः प्रस्तावाः

१. एषा सभा महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयाय तदीयसहयोगसंस्मरणपूर्वकं कृतज्ञताज्ञापनं कुरुते ।

२. अस्यां पञ्चदिवसव्यापिन्यां कार्यशालागोष्ठ्यां प्रस्तुतानां परामर्शानानां कार्यपत्रनिष्कर्षाणां विद्वच्चिन्तनानाञ्च संकलनपूर्वकं कार्यान्वयनाय संस्तुतिं विधातुमेका समितिर्विश्वविद्यालयेन निर्मेया ।

३. पाठ्यक्रमसम्बन्धेऽनिवार्यसंस्कृतविषयस्य उत्तरमध्यमशास्त्रिस्तरयोः पाठ्यांशेषु प्रतिप्रकरणं विचारणा अस्या गोष्ठ्या महत्त्वपूर्णो विषयः । अत्र विद्वद्भिः कार्यपत्रलेखकैर्यत् प्रस्तावितं तस्य विवेकपूर्वकं कार्यान्वयनाय एषा सभा विश्वविद्यालयमनुरुणद्धि ।

४. कार्यपत्रेषु येषां ग्रन्थानां पाठ्यपुस्तकत्वेन संस्तुतिः कृता तेषां निर्माणाय अथवा अनुसन्धानाय अथवा अनुवादाय अथवा प्रकाशनाय च विश्वविद्यालयो यथाशीघ्रं पादचारं विदध्यात् ।

५. आगामिनि समये विश्वविद्यालयः पाठ्यक्रमं समयानुकूलमाधुनिकञ्च सम्पादयितुं पाठ्यक्रमपरिष्कारं कुर्यात् ।

६. आगामिनि पाठ्यक्रमपरिष्कारकर्मणि अनिवार्यसंस्कृतविषये ज्यौतिषम्, वास्तुशास्त्रम्, आयुर्वेदम्, तन्त्रम्, योगादिकञ्च पाठ्यविषयत्वेन निर्धार्य छात्राणां विशिष्टज्ञानार्जनविधौ सहयोगं विदध्यात् ।

७. साहित्यशिक्षणविभागेन गतवर्षे सञ्चालितायाः कार्तवीर्योदयमहाकाव्यसम्बद्धायाः कार्यशालागोष्ठ्या निष्कर्षरूपेण यद् उपस्थापितं तद् विश्वविद्यालयस्य कृते महती उपलब्धिः । तया गोष्ठ्या पुनः सम्पादनपूर्वकं कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य प्रकाशनं विश्वविद्यालयेन विधेयमिति संस्तुतमासीत् । तस्य कार्यान्वयनं विश्वविद्यालयेन सत्वरं विधेयमिति सभेयं संस्तौति ।

८. यथा अनिवार्यसंस्कृतविषयमादाय एषा गोष्ठी सम्पन्ना तथैव अन्येषु 'क'वर्गीयेषु 'ख'वर्गीयेषु च विषयेषु ये पाठ्यांशा निर्धारिताः सन्ति तेषामपि अनेनैव प्रकारेण विश्लेषणं कर्तुमेतादृश्यो गोष्ठ्य आयोजनीया इति सभेयं विश्वविद्यालयमनुरुणद्धि।

९. एषा सभा एककक्षातो दशमकक्षापर्यन्तं साधारणविद्यालयेषु संस्कृतस्य एकं पत्रमनिवार्यरूपेण निर्धारयितुं पञ्चश्रीसर्वकारं समनुरुणद्धि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीमतां देशदेशान्तरप्रथितयशसां विपश्चिदपश्चिमानां विविधधार्मिकसंस्थानजन्मभुवां प्रवचनकोविदानां सुरभारतीप्रियाणां सुकवीनां वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्य-विभागपूर्वाध्यक्षाणां सन्तशिरोमणीनामाचार्यप्रवराणां प्राध्यापकानां श्रीखेमराजकेशवशरणमहोदयानां करकमलयोर्वाल्मीकि-विद्यापीठसाहित्यशिक्षणविभागेन सादरं समर्पितम्

अभिनन्दनपत्रम्

विख्याते सुषमालये समतले लेटाङभूमण्डले
दाहालाभिधवंशरत्ननिचये विख्यातधीवैभवे ।
लब्ध्वा कीर्तिजनिं जयन्ति विनयैर्बाल्येऽपि लोकप्रियाः
श्रीमत्केशवपादपद्ममधुपाः श्रीखेमराजाभिधाः ।।१।।
आसामे हरिभक्तवृन्दललिते दीर्घे प्रवासे तदा
श्रीलीलारसमानसैः सुचरितैः प्रोच्चत्किशोरायुषः ।
आबाल्यात् सुरभारतीरतिबला वृन्दावनीवल्लभा
नेपाले विलसन्ति ते बुधवराः साहित्यशास्त्रप्रियाः ।।२।।
तैस्तैः संस्कृतभाषणामृतकणैराकृष्टलोकाः सदा
नेपाले सुरवाक्समुन्नतिविधौ भूभारनिर्वाहकाः ।
विद्वत्संसदि भूतलेऽत्र रचनाप्रावीण्यलब्धादरा-
स्तेऽस्माकं पुरतो लसन्ति रसिकाः साहित्यप्राध्यापकाः ।।३।।
स्वैः काव्यैरपि मित्रसङ्गमसुखैर्भावप्रसूनाञ्जलि-
ख्यातैस्तैः सुरवाग्विलासललितैः प्रोच्चद्यशोवैभवाः ।
गीताभक्तिरसाः सदाप्तशरणाः श्रीकेशवस्य प्रिया
विद्वत्संसदि ते लसन्ति विबुधाः श्रीखेमराजाभिधाः ।।४।।
तेषां प्रीतिरसेन जीवति सदा सोऽयं विभागस्तथा
तेऽस्मान् साधु निभालयन्तु सततं तत्प्रीतिभाजा हृदा ।
पूर्वाध्यक्षवरा ! मुदाऽमरगिरा सद्भावनाप्रेङ्खितां
स्वीकुर्वन्तु पदप्रसूनजनितामस्मच्छुभाशंसनाम् ।।५।।

आशंसकाः
वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागस्था वयम्

....

सं.डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यः
प्रमुखातिथिः

अध्यक्षः
प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः

सदस्याः

प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी	प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः
सहप्रा. रामहरिदाहालः	उपप्रा. श्रीरामसापकोटाः
उपप्रा. जीवनोऽधिकारी	उपप्रा. मुकुन्दलामिछानेः

दिनाङ्कः २०६०/०२/१६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धर्मप्राणायै श्रीयुतायै प्रभालक्ष्मीराणामहोदयायै समर्पितमभिनन्दनपत्रम् -

वैदिक सनातन धर्म र सनातन संस्कृतिकी प्रतिमूर्ति, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयको
श्रीवृद्धिमा सहयोगिनी, परोपकारपरायणा, श्री शार्दूलशमशेर ज. ब. रा. स्मृति
कोषका अध्यक्ष श्रीमती प्रभालक्ष्मी राणा महोदयाका करकमलमा
वाल्मीकि विद्यापीठ साहित्य विभागद्वारा सादर समर्पित

अभिनन्दन-पत्र

म्याग्दीको दरबाङभित्र रसिलो त्यो मल्लदर्बारमा
चम्क्यो झल्झल वीर माथवरको सौभाग्यज्योति त्यहाँ ।
हाँस्दै जन्मनुभो त्यहाँ शशिमुखी यौटी कुमारी पनि
जस्को नाम रह्यो प्रभा तर उहाँ आफै प्रभाकी धनी ।।१।।
मुक्तिक्षेत्र चुमेर कल्कल गरी बग्दा त्यहाँ गण्डकी
लाखौं भाव छचल्किएर मुटुमा खेल्थिन् कुनै किन्नरी ।
झट्टै हुर्कनुभो पढेर घरमा श्रीमल्लकन्या त्यहाँ
बन्दै भित्रिनुभो नयाँ कुलवधू राणाहरूकी यहाँ ।।२।।
को जान्दैन प्रतापसूर्य मतिमान् श्रीवीरशम्शेरको ?
को बुझ्दैन छटा प्रतिष्ठित गुणी शार्दूलशम्शेरको ?
श्रीशार्दूलकुटुम्बिनी मतिमती नेपालपुत्री नयाँ
बत्तीझैं करुणार्द्र लोकहितमा देख्छौं प्रभाश्रीकन ।।३।।
हो राणाकुलको प्रतापमहिमा सर्वत्र यो संस्कृत
त्यो आफ्नो कुलधर्मको हिमचुली पार्दै सधैं प्रोन्नत ।
विद्याकी अनुरागिणी गुणमयी हे धर्मसंवाहिनी !
बन्दै जानुहवस् सुदीर्घजयिनी कारुण्यवर्षा बनी ।।४।।
सम्मान्या हे प्रभालक्ष्मी ! राणावंशप्रदीपिका ।
स्वीकार गर्नुहोस् हाम्रो श्रद्धासुमनमालिका ।।५।।

आशंसकाः
वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागस्था वयम्

अध्यक्षः
प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः

सदस्याः

प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी — प्रा.डा. दुर्गादत्तशर्मोपाध्यायः
सहप्रा. रामहरिदाहालः — उपप्रा. श्रीरामसापकोटाः
उपप्रा. जीवनोऽधिकारी — उपप्रा. मुकुन्दलामिछानेः

....
सं.डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यः
प्रमुखातिथिः

दिनाङ्कः २०६०/०२/१६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्यशालागोष्ठ्या उपलब्धिः

अनिवार्यसंस्कृतकार्यशालागोष्ठ्या उपलब्धयो निम्ननिर्दिष्टाः सन्ति –

१. पञ्चदिवसव्यापिन्यामस्यां गोष्ठ्यां प्रस्तुतैरनिवार्यसंस्कृतविषयसम्बद्धैर्दशभिः कार्यपत्रैः सर्वे सहभागिनो भृशमुपकृताः।

२. कस्मिन्नपि विषये ये पाठ्यांशा निर्धारिता भवन्ति तेषां प्रतिप्रकरणं नेदृशं विचारगहनं विश्लेषणमध्यावधि महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालये जातम् । अस्यां गोष्ठ्यामुत्तरमध्यमशास्त्रिस्तरयोर्निधारितानामनिवार्यसंस्कृतपाठ्यांशानां प्रतिप्रकरणं यद् गहनं विश्लेषणं जातं तन्महती प्राप्तिः ।

३. एतस्यां गोष्ठ्यां नूतनपाठ्यविषयसमावेशाय विद्वद्भिर्यदौचित्यं प्रस्तुतं तेन सर्वे सहभागिनो लाभान्विता जाताः, विश्वविद्यालयश्च मार्गदर्शनं प्राप्तवानिति महती प्राप्तिः ।

४. अविचारितनिर्धारितानां स्थूलानां पाठ्यविषयाणां संशोधनपूर्वकं सूक्ष्मतया निश्चितावधिसमाप्यपाठ्यविषयनिर्धारणविधौ एतया गोष्ठ्या यन्निर्देशनं प्रत्तं तदपि मूल्यवदिति सभेयं विश्वसिति ।

५. अस्यां गोष्ठ्यां विशेषतो व्याकरणविषये, न्यायविषये, साहित्यविषये च सामान्यतोऽन्येषु विषयेषु कार्यरतैर्विद्वद्भिः सहभागिभिर्विशेषज्ञैः, कार्यपत्रलेखकैश्च यत् परामर्शनं कृतं तन्महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पाठ्यक्रमपरिष्कारविधौ आधारभूमिर्भविष्यतीति सभेयं विश्वसिति ।

६. अनया गोष्ठ्या अनेके शिक्षकाः कार्यपत्रलेखनकर्मणि प्रशिक्षिताः, सहभागिनो विदुषां विशेषज्ञाणां विचारैरुपकृताः, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य आङ्गिकविद्यापीठेषु कार्यरता देशव्यापिनः प्रतिनिधिभूताः शिक्षकाश्च सहभागित्वेन स्वकीयमनुभवं प्रदाय गन्तव्यनिर्धारणे सहयोगं कृतवन्त इत्यपि महत्युपलब्धिः ।

७. संस्कृतभाषायां सञ्चालितायामस्यां गोष्ठ्यां सहभागिभिः संस्कृतसम्भाषणे, संस्कृतमाध्यमेन विषयविचारणे, संस्कृतमाध्यमेन पाठ्यांशगतत्रुटिदिग्दर्शने, संस्कृतमाध्यमेन पाठ्यांशपरिष्करणे च व्यापृतैर्निजा शक्तिः संवर्धिता ।

८. वस्तुत एषा गोष्ठी नीरसस्य अनिवार्यसंस्कृतपाठ्यक्रमस्य विविधपाठ्यांशानां सरसत्वापादने सफलेति महत्युपलब्धिः।

वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागान्तर्गता गोष्ठ्यायोजनसमितिः

१. **आयोजकः -** प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः
२. **सदस्यः -** प्रा.डा. टीकारामोऽधिकारी
३. **सदस्यः -** सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः
४. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीश्रीरामसापकोटाः
५. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीमुकुन्दलामिछानेः
६. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीनन्दनभट्टराईः
७. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीपराशर आचार्यः

गोष्ठीसंयोजनसमितिः

१. **संयोजकः -** प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः
२. **सदस्यः -** प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गानाः
३. **सदस्यः -** उपप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली
४. **सदस्यः -** श्रीविष्णुपन्थी

गोष्ठीसहभागिनः

१. **प्राचार्यः प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः -** विशेषज्ञः
२. **प्रा. श्रीविद्यानाथ उपाध्यायः -** विशेषज्ञः, कार्यपत्रलेखकः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनिवार्यसंस्कृतविषयककार्यशालागोष्ठ्याः सहभागिनां चित्रावली

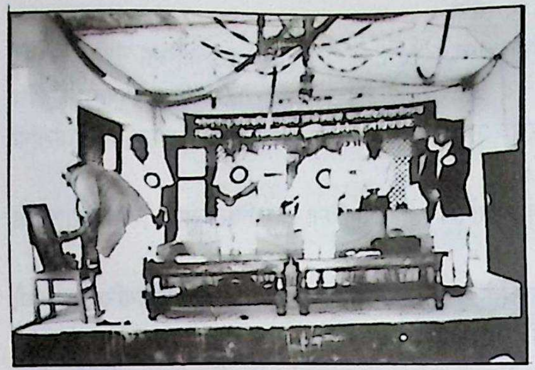

गोष्ठीं समुद्घाटयन् प्रमुखातिथिः - उपकुलपतिः - आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलमहोदयः

मङ्गलगानं विदधत्यो वाल्मीकिविद्यापीठस्थाश्छात्राः

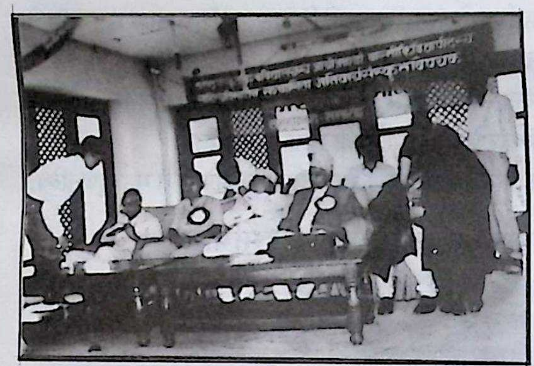

गोष्ठ्यां समवेताः - उपकुलपतिः - आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलः, समारोहस्य सभापतिः प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः, पूर्वोपकुलपतिः प्रा. माधवराजगौतमः, पूर्वशिक्षाध्यक्षः प्रा. विद्यानाथोपाध्यायश्च

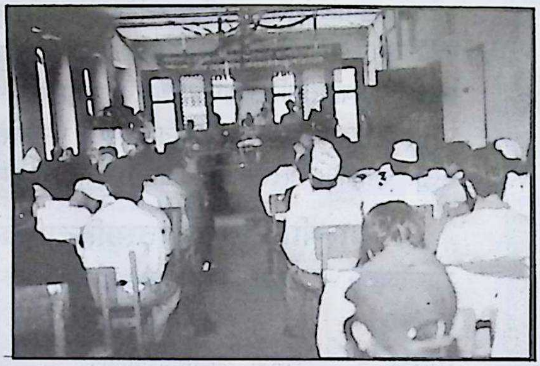

गोष्ठ्यां समवेता विद्वांसः सहभागिनश्च

गोष्ठ्यां समवेता विद्वांसः

गोष्ठ्यां समवेता विद्वांसो विदुष्यश्च

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

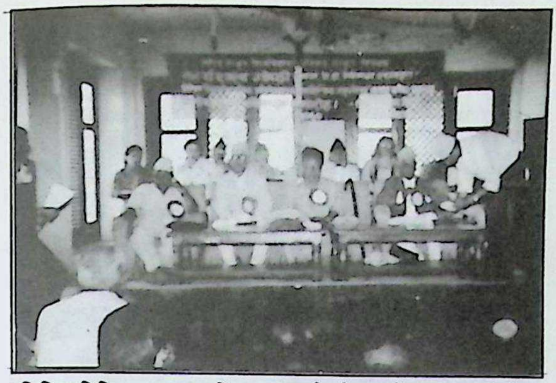

विशिष्टातिथिः - उपकुलपतिः - आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलः, प्रमुखातिथिः सं.डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यः, समारोहस्य सभापतिः प्रा. डा. वेणी-माधवढकालः, समारोहस्य विशिष्टातिथिः डा. मोदनाथप्रश्रितश्च

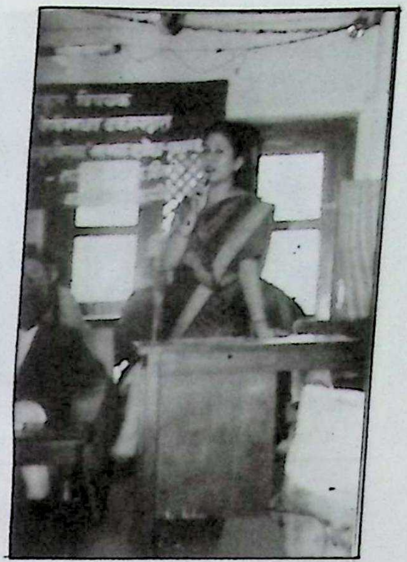

समापनसमारोहे स्वागतं ब्रुवाणा उपप्रा. श्रीमती चूडालोपाधिका अलका

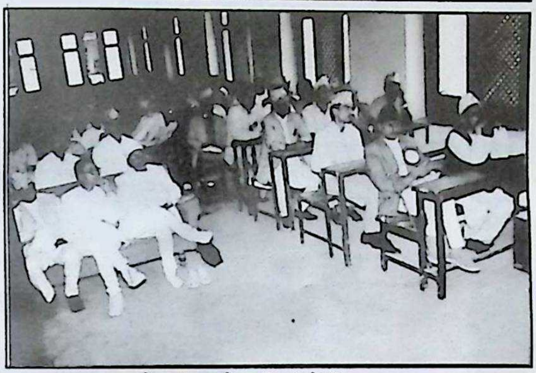

गोष्ठ्यां समवेता विद्वांसो विदुष्यश्च

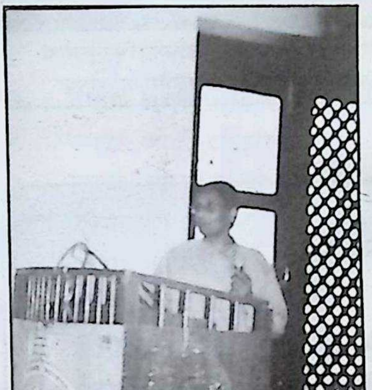

कार्यपत्रलेखकप्रातिनिध्येन मन्तव्यं प्रकाशयन् प्रा.डा. भागवतशर्मा

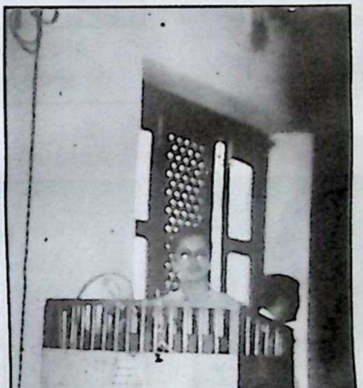

सहभागिप्रातिनिध्येन मन्तव्यं प्रकाशयन् उपप्रा. श्रीरमेशघिमिरेः

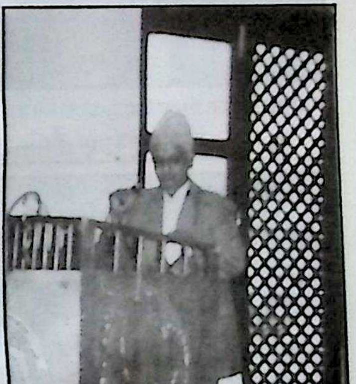

समारोहे स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् उपकुलपतिः - आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लिच्छविकालिकानामभिलेखानां साहित्यिकमनुशीलनमिति शीर्षकान्वितस्य शोधप्रबन्धस्य विमोचनं कुर्वाणः सं.डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यः

मञ्चे समासीना विशिष्टातिथिप्रमुखातिथिप्रभृतयो विद्वांसः

प्रमुखातिथिनाऽभिनन्द्यमानः प्रा.खेमराजः केशवशरणः

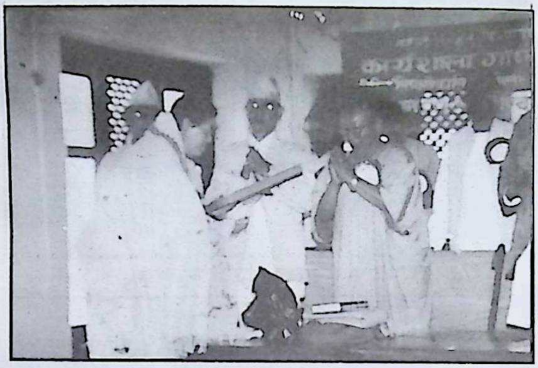

अभिनन्दनपत्रसमर्पणपूर्वकं प्रमुखातिथिनाऽभिनन्द्यमाना शोधग्रन्थप्रकाशिका श्रीयुता प्रभालक्ष्मीराणामहोदया

उत्तरीयसमर्पणद्वाराऽभिनन्द्यमाना श्रीयुता प्रभालक्ष्मीराणामहोदया

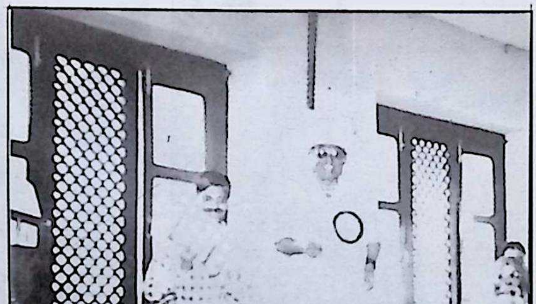

विमोचितकृतिविषये स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् पूर्वशिक्षामन्त्री डा. मोदनाथप्रश्रितः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३.	प्रा. श्रीशिवहरिमरहट्टाः -	विशेषज्ञः, कार्यपत्रलेखकः
४.	प्रा. श्रीदिनेशराजपन्तः -	विशेषज्ञः
५.	प्रा.डा. विष्णुप्रसाददेवकोटाः -	विशेषज्ञः, कार्यपत्रलेखकः
६.	प्रा.डा. वेणीमाधवढकालः -	संयोजकः, कार्यपत्रलेखकः
७.	प्रा. डा. टीकारामोऽधिकारी -	विशेषज्ञः, संयोजकसमितेः सदस्यः
८.	प्रा. श्रीनीलमणिढुङ्गनाः -	संयोजकसमितेः सदस्यः, कार्यपत्रलेखकः
९.	प्रा. श्रीलेखनाथ आचार्यः -	कार्यपत्रलेखकः
१०.	प्रा.डा. भागवतशर्मा -	कार्यपत्रलेखकः
११.	सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः -	संयोजकसमितेः सदस्यः, कार्यपत्रलेखकः
१२.	सहप्रा. श्रीसीतारामढकालः -	सहभागी, वाल्मीकिविद्यापीठम्
१३.	सहप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली -	संयोजकसमितेः सदस्यः, कार्यपत्रलेखकः
१४.	सहप्रशासकः श्रीहरिहरोऽधिकारी -	शैक्षिकशाखाप्रमुखः, म.सं.वि. दाङ
१५.	सहप्रा. श्रीमुरलीमोहनवास्तोलाः -	सहभागी, रुरुसंस्कृतविद्यापीठम्, रिडी
१६.	प्राचार्यः श्रीगुरुप्रसादसुवेदी -	सहभागी, देवघाटविद्यापीठम्
१७.	उपप्रा. श्रीश्रीरामसापकोटाः -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
१८.	उपप्रा. श्रीमती सरस्वतीदेवी पोखरेलोपाधिका -	सहभागिनी, जनताविद्यापीठम्, दाङ
१९.	उपप्रा. श्रीमती अलका चूडालोपाधिका -	सहभागिनी, वाल्मीकिविद्यापीठम्
२०.	उपप्रा. श्रीरमेशघिमिरेः -	सहभागी, पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरान
२१.	उपप्रा. श्रीचन्द्रमणिनेपालः -	सहभागी, पिण्डेश्वरविद्यापीठम्, धरान
२२.	उपप्रा. श्रीनूरापतिपोखरेलः -	सहभागी, हजारीजनकविद्यापीठम्, जनकपुर
२३.	उपप्रा. श्रीभरतप्रसादसुवेदी -	सहभागी, हजारीजनकविद्यापीठम्, जनकपुर
२४.	उपप्रा. श्रीदेवीप्रसादकाफ्लेः -	सहभागी, या.ल.ना.विद्यापीठम्, मटिहानी
२५.	उपप्रा. श्रीटेकनाथघिमिरेः -	सहभागी, विन्दुवासिनीविद्यापीठम्, पोखरा
२६.	उपप्रा. श्रीधनेश्वरनेपालः -	सहभागी, वाल्मीकिविद्यापीठम्
२७.	उपप्रा. श्रीशान्तिकृष्णोऽधिकारी -	सहभागी, वाल्मीकिविद्यापीठम्
२८.	उपप्रा. श्रीजीवनोऽधिकारी -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
२९.	उपप्रा. श्रीमुकुन्दलामिछानेः -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
३०.	उपप्रा. श्रीनन्दनभट्टराईः -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
३१.	उपप्रा. श्रीपराशर आचार्यः -	सहभागी, संयोजकसमितेः सदस्यः
३२.	उपप्रा. श्रीगोविन्दपौडेलः -	सहभागी, शारदाविद्यापीठम्, महेन्द्रनगरम्
३३.	उपप्रा. श्रीकेशवमणिघिमिरेः -	सहभागी, रुरुसंस्कृतविद्यापीठम्, रिडी
३४.	सहाप्रा. श्रीसुमोदवर्धनकौडिन्न्यायनः -	सहभागी, वाल्मीकिविद्यापीठम्
३५.	सहाप्रा. श्रीदेवीप्रसादसुवेदी -	सहभागी
३६.	सहाप्रा. श्रीमोदनाथखनालः -	सहभागी
३७.	सहा.प्रा. श्रीमतिप्रसादढकालः -	सहभागी, भानुविद्यापीठम्, तनहूँ
३८.	श्रीविष्णुपन्थी -	सहभागी, छात्रप्रतिनिधिः, वाल्मीकिविद्यापीठम्
३९.	श्रीमती निमा के.सी. -	सहभागिनी, म.सं.वि. केन्द्रीयकार्यालयः, दाङ

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

११. वाल्मीकिविद्यापीठन्यायशिक्षणविभागेनायोजिता न्यायविषयिणी कार्यशालागोष्ठी

महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य च सहयोगे वाल्मीकिविद्यापीठान्तर्गत – न्यायशिक्षण–विभागेन २०६० वैक्रमाब्दस्य आषाढमासस्य विंशदिवसाद् द्वाविंशदिवसपर्यन्तमायोजिता न्यायविषयिणी दिवसत्रयव्यापिनी कार्यशालागोष्ठी काष्ठमण्डपे सम्पन्ना । न्यायविषये विशेषतो नव्यन्याये अङ्गीकृतपारिभाषिकशब्दावल्याः परिचयप्रदानस्य, न्यायविचारप्रक्रियायाः प्रमुखसिद्धान्तानां शास्त्रान्तरेषु प्रयोगपरिशीलनस्य, न्यायशिक्षणविधेर्ज्ञानाभ्यासयोर्माध्यमेन विषयस्यास्य न्यायेतरशास्त्राणाञ्च पठनपाठनयोः सरलीकरणस्यापि उद्देश्येन आयोजितायामस्यां गोष्ठ्यां महेन्द्रसंस्कृत–विश्वविद्यालयान्तर्गतानां विविधविद्यापीठानां प्राध्यापकाः सक्रियसहिभागितां प्रदर्श्य लाभान्विता अभवन् ।

उद्घाटनसमारोहः (२०६०/३/२० शुक्रवासरे ११:००-१:००)

सभापतिः - प्रा. विद्यानाथोपाध्यायमहोदयः, अध्यक्षः – न्यायविभागः

प्रमुखातिथिः – सं. डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहोदयः, सदस्यः – राजपरिषत्स्थायिसमितिः

स्वागतवक्तव्यं विषयोपस्थापनञ्च – प्रा. शिवहरिमरहट्टामहोदयद्वारा

समुद्घाटनम् – प्रमुखातिथिकरकमलाभ्याम्

मन्तव्यम् - प्रा. माधवराजगौतममहोदयस्य, डा. टीकारामपन्थिमहोदयस्य, प्राचार्यस्य प्रा.डा. रामचन्द्रगौतममहोदयस्य ।

मन्तव्यम् - प्रमुखातिथेः सं.डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहाभागानाम्

धन्यवादज्ञापनम् – सहप्रा. पद्मप्रसादभट्टराईद्वारा

समापनभाषणम् – प्रा. श्रीविद्यानाथोपाध्यायमहोदयस्य ।

प्रथमकार्यसत्रम् (२०६०/३/२० शुक्रवासरे दिवा १:३० - ४:००)

सभापतिः – प्रा.डा. दीर्घराजघिमिरेः

कार्यपत्रप्रस्तुतिः – प्रा. विद्यानाथोपाध्यायद्वारा

कार्यपत्रम् – न्यायका पारिभाषिक शब्दार्थपरिचय (न्यायविषयकपारिभाषिकशब्दार्थपरिचयः)

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा अस्मिन् कार्यपत्रेऽनुयोगिता–प्रकारता–विशेष्यता–विषयताप्रभृतीनां न्यायशास्त्रस्य पारिभाषिकशब्दानां नेपालीभाषायां सोदाहरणमर्थस्फोरणं कृत्वा सहभागिनां सन्निधौ न्यायशास्त्रबोधप्रकारदिग्दर्शनं विहितम् ।

कार्यशाला – सम्बद्धशब्दानां प्रयोगाभ्यासाधारिता ।

द्वितीयकार्यसत्रम् (२०६०/३/२१ शनिवासरे ११:०० - १:००)

सभापतिः - प्रा. श्रीदामोदरचालिसेः

कार्यपत्रप्रस्तुतिः – सहप्रा. श्रीपद्मप्रसादभट्टराईद्वारा

कार्यपत्रम् – न्यायदर्शनमा विचारप्रक्रिया (न्यायदर्शने विचारप्रक्रिया)

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा न्यायदर्शने विचारप्रक्रियाया उपस्थापनविधौ उद्देश–लक्षण–अङ्ग–प्रवृत्ति–प्रयोजन–कथास्वरूप–छल–जाति–निग्रहस्थान–हेत्वाभासादीनां स्वरूपप्रकाशनं कृतम् ।

कार्यशाला – न्यायदर्शने विचारप्रक्रियाया दिग्दर्शनार्थं प्रयोगाभ्यासः ।

तृतीयकार्यसत्रम् (१:३०-४:००)

सभापतिः - प्रा.डा. दुर्गाप्रसाददवाडी

कार्यपत्रप्रस्तुतिः – प्रा. शिवहरिमरहट्टाद्वारा

कार्यपत्रम् – न्याय शिक्षण पद्धति (न्यायशिक्षणपद्धतिः)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा न्यायशिक्षणपद्धतिदिग्दर्शनक्रमे पदार्थशिक्षणपद्धति-ननुनचशिक्षणपद्धति-पदकृत्यशिक्षणपद्धति-विचारशिक्षणपद्धति-परम्परागतशिक्षणपद्धतिप्रभृतीनां सोदाहरणं स्वरूपप्रकाशनं विहितम् ।

टिप्पणीकारः – प्रा.डा. दीर्घराजघिमिरेः

कार्यशाला – न्यायशिक्षणपद्धतिमासृत्य शिक्षणाभ्यासाधारिता ।

चतुर्थकार्यसत्रम् (२०६०/३/२२ रविवासरे ११:००-१:००)

सभापतिः – प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः, प्राचार्यः, वाल्मीकिविद्यापीठस्य

कार्यपत्रप्रस्तुतिः – उपप्रा. श्रीजगत्-उपाध्याय'प्रेक्षित'द्वारा

कार्यपत्रम् – न्यायदर्शनका प्रमुख सिद्धान्तहरू (न्यायदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्ताः)

सङ्क्षिप्तविवरणम् – कार्यपत्रलेखकेन विदुषा स्वप्रस्तुते कार्यपत्रे न्यायदर्शनस्य मूलभूतसिद्धान्तपरिचायनविधौ विषयविवेचनासिद्धान्त-प्रमाणसिद्धान्त-प्रमेयसिद्धान्त-कारणसिद्धान्त-आत्मसिद्धान्तप्रभृतीनां सिद्धान्तानां स्वरूपप्रकाशनं कृतम्।

टिप्पणीकारः – प्रा. श्रीदामोदरचालिसेः

विशेषमन्तव्यम् –	**वक्ता**	**विषयशीर्षकम्**
क)	प्राज्ञः डा. टीकारामपन्थी –	व्याकरणमा न्यायसिद्धान्तको प्रयोग (व्याकरणे न्यायसिद्धान्तप्रयोगः)
ख)	प्रा.डा. दीर्घराजघिमिरेः –	वेदान्तमा न्यायसिद्धान्तको प्रयोग (वेदान्ते न्यायसिद्धान्तप्रयोगः)
ग)	सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः –	साहित्यमा न्यायसिद्धान्तको प्रयोग (साहित्ये न्यायसिद्धान्तप्रयोगः)
घ)	प्रा.डा. दुर्गाप्रसाददवाडी –	न्यायेतर दर्शनमा न्यायसिद्धान्तको प्रयोग (न्यायेतरदर्शनेषु न्यायसिद्धान्तप्रयोगः)
ङ)	प्रा.डा. डिल्लीप्रसादगौतमः –	पूर्वमीमांसामा न्यायसिद्धान्तको प्रयोगः (पूर्वमीमांसायां न्यायसिद्धान्तप्रयोगः)
च) १.	उपप्रा.डा. काशीनाथन्यौपानेः –	बौद्धदर्शनमा न्यायसिद्धान्तको प्रयोगः (बौद्धदर्शने न्यायसिद्धान्तप्रयोगः)
२.	उपप्रा. डा. नरेशमानवज्राचार्यः –	बौद्धदर्शनमा न्यायसिद्धान्तको प्रयोगः (बौद्धदर्शने न्यायसिद्धान्तप्रयोगः)

समापनसमारोहः (२०६०/३/२२ रविवासरे १:३०-४:००)

सभापतिः – प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः, शिक्षाध्यक्षः, म.सं.वि.

प्रमुखातिथिः – आचार्यः पूर्णचन्द्रढुङ्गेलः, उपकुलपतिः, म.सं.वि.

गोष्ठीमन्तव्यम् – सहभागिप्रतिनिधित्वेन – उपप्रा. श्रीमुकुन्दलामिछाने-उपप्रा. श्रीदेवीप्रसादवाशिष्ठ-उपप्रा. श्रीचन्द्रमणिनेपालमहोदयानाम्।

उपलब्धिप्रकाशनम् – उपप्रा. श्रीजगत्-उपाध्याय'प्रेक्षित'द्वारा

विभागीयवक्तव्यम् – प्रा. विद्यानाथोपाध्यायस्य, न्यायविभागाध्यक्षस्य

विशिष्टवक्तव्यम् – प्रमुखातिथेः

कृतज्ञताज्ञापनम् – उपप्रा. श्रीजगत्प्रसादोपाध्यायद्वारा

विवरणम् – उपकुलपतिः आचार्यपूर्णचन्द्रढुङ्गेलो गोष्ठ्याः सहभागि-कार्यपत्रलेखक-टिप्पणीकार-विशेषज्ञ-पर्यवेक्षकेभ्यः प्रमाणपत्राणि प्रादात् । असौ न्यायस्य वैशिष्ट्यानि, एतेषां महत्त्वप्रकाशने गोष्ठ्याः सफलताम्, विश्वविद्यालयेन विहितं विधेयञ्च सहयोगमालक्ष्य मन्तव्यमुपास्थापयत् । शिक्षाध्यक्षः प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः गोष्ठ्याः सकारात्मकपरिणामे उल्लेखनीयोपलब्धौ च प्रसन्नतां व्याहरन् एवं विधानां गोष्ठीनामायोजनाय अनुसन्धानादिकार्यक्रमेभ्यश्च विश्वविद्यालयस्य तत्परताप्रदर्शनविषये सविशेषं समाश्वासयत् । गोष्ठ्याः सहभागिभिः उपकुलपति-शिक्षाध्यक्षयोः समक्षं कार्यपत्राणां सङ्ग्रहप्रकाशनाय, वारं वारं विषयगतशिक्षणप्रशिक्षणाय एवंविधासु गोष्ठीषु सर्वेषां न्यायविषयशिक्षकाणां सहभागितायै च परामर्शाः प्रस्तुताः सन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यायविषयककार्यशालागोष्ठ्यां समवेतानां सहभागिनां चित्रावली

गोष्ठीं समुद्घाटयन् सं.डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यः

गोष्ठीसमुद्घाटनसमारोहे समुपस्थिता उपकुलपतिकुङ्गेलप्रभृतयो विद्वांसः

गोष्ठ्या एकस्मिन् सत्रे साभापत्यं कुर्वाणो न्यायविभागाध्यक्षः प्रा. श्रीविद्यानाथ उपाध्यायः, मन्तव्यप्रकाशयन् प्रा. श्रीरामेश्वरपोखरेलः, अन्ये विद्वांसश्च

गोष्ठ्यां स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् प्रा. श्रीशिवहरिमरहट्टाः

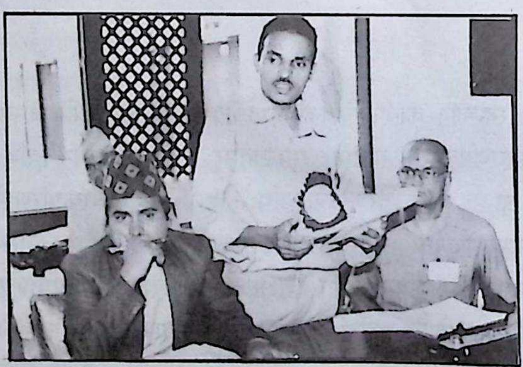

गोष्ठ्या उद्देश्यं प्रकाशयन् उपप्रा. श्रीजगत् उपाध्यायः

गोष्ठ्यां समवेता विद्वांसो विदुष्यश्च

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समापनसमारोहे प्रमुखातिथेरासनतः स्वमन्तव्यं प्रकाशयन्
उपकुलपतिः - आचार्यपूर्णचन्द्रलुङ्गेलः

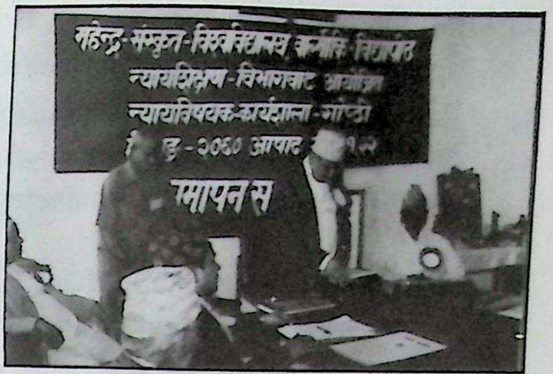

समापनसमारोहे सभापतेरासनतः स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् शिक्षाध्यक्षः
प्रा.डा. माधवशरण उपाध्यायः

समापनसमारोहे स्वमन्तव्यं प्रकाशयन् न्यायविभागाध्यक्षः
प्रा. विद्यानाथ उपाध्यायः

गोष्ठ्यां प्रा. विद्यानाथमहोदयाय प्रमाणपत्रं वितरन्
उपकुलपतिमहाभागः

गोष्ठ्यां प्रा. रामेश्वरपोखरेलमहानुभावाय प्रमाणपत्रं वितरन्
उपकुलपतिमहाभागः

गोष्ठ्यां प्रा. शिवहरिमरहट्टामहाभागाय प्रमाणपत्रं वितरन्
उपकुलपतिमहाभागः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्यशालागोष्ठ्या उपलब्धिः

न्यायविषयककार्यशालागोष्ठ्या उपलब्धयो निम्ननिर्दिष्टाः सन्ति –

१. दिवसत्रयव्यापिन्यामस्यां गोष्ठ्यां प्रस्तुतैर्न्यायसम्बद्धैश्चतुर्भिः कार्यपत्रैर्न्यायविषयकवस्तुबोधेन सर्वे सहभागिनो भृशमुपकृताः।

२. अनया गोष्ठ्या विशेषतो न्यायविषयकाः सामान्यतोऽन्यविषयकाः शिक्षका न्यायदर्शनगतपारिभाषिकशब्दार्थबोधेन, न्यायदर्शने विचारप्रक्रियायाः परिज्ञानेन, न्यायशिक्षणपद्धतिबोधेन, न्यायदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानामवबोधेन च लाभान्विता जाताः ।

३. अस्यां गोष्ठ्यां वेदान्ते न्यायसिद्धान्तस्य प्रयोगः, साहित्ये न्यायसिद्धान्तस्य प्रयोगः, न्यायेतरदर्शनेषु न्यायसिद्धान्तस्य प्रयोगः, पूर्वमीमांसायां न्यायसिद्धान्तस्य प्रयोगः, बौद्धदर्शने न्यायसिद्धान्तस्य प्रयोगश्चेति शीर्षकेषु तत्तद्विषयकविद्वद्भिरभिव्यक्तैर्मन्तव्यैः सहभागिनो भृशमुपकृता इति सैषा महत्युपलब्धिः ।

गोष्ठीसहभागिनः

१.	प्रा. श्रीविद्यानाथ उपाध्यायः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः, न्यायविभागाध्यक्षः, कार्यपत्रप्रस्तोता
२.	प्रा. श्रीशिवहरिमरहट्टाः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः, न्यायविभागसदस्यः, कार्यपत्रप्रस्तोता
३.	सहप्रा. श्रीसीतारामढकालः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः, न्यायविभागसदस्यः
४.	सहप्रा. श्रीपद्मप्रसादभट्टराईः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः, न्यायविभागसदस्यः, कार्यपत्रप्रस्तोता
५.	उपप्रा. श्रीजगत् उपाध्यायः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः, न्यायविभागसदस्यः, कार्यपत्रप्रस्तोता
६.	सहायकप्रा. श्रीअच्युतलामिछाने: –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः, न्यायविभागसदस्यः
७.	प्रा. श्रीदामोदरशर्मा –	विश्वविद्यालयविद्यापीठस्थः
८.	उपप्रा. श्रीदेवीप्रसादवासिष्ठः –	विश्वविद्यालयविद्यापीठस्थः
९.	उपप्रा. श्रीचन्द्रमणिनेपालः –	पिण्डेश्वरविद्यापीठस्थः
१०.	सहायकप्रा. श्रीमाधवोऽधिकारी –	जनताविद्यापीठस्थः
११.	प्रा. श्रीरामेश्वरशर्मपोखरेलः –	दाङस्थः
१२.	प्रा.डा. दुर्गाप्रसाददवाडी –	काष्ठमण्डपस्थः
१३.	प्राज्ञ. डा. टीकारामपन्थी –	नेपालराजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानस्थः
१४.	प्रा. श्रीमाधवराजगौतमः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
१५.	प्रा.डा. दीर्घराजघिमिरेः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
१६.	प्रा.डा. रामचन्द्रगौतमः –	प्राचार्यः, वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
१७.	सहप्रा. श्रीरामहरिदाहालः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
१८.	सहप्रा. श्रीध्रुवप्रसादज्ञवाली –	सहायकप्राचार्यः, वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
१९.	उपप्रा. श्रीभीमप्रसादकण्डेलः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
२०.	उपप्रा. डा. काशीनाथन्यौपाने –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
२१.	प्रा.डा. ऋषिरामपोखरेलः –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
२२.	उपप्रा. श्रीजीवनोऽधिकारी –	वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
२३.	उपप्रा. श्रीमती अलका चूडालोपाधिका –	वाल्मीकिविद्यापीठस्था
२४.	उपप्रा. श्रीगोपालप्रसाद उपाध्यायः –	शारदाविद्यापीठस्थः
२५.	शिक्षिका श्रीमती रमाभट्टराईः –	रानीपोखरीसंस्कृतमा.वि.स्था

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२६. **सहायकप्रशासकः श्रीकपिलदेवशर्मा -** म.सं.वि., केन्द्रीयकार्यालयस्थः
२७. **विद्यार्थी - श्रीकृष्णरिजालः -** वाल्मीकिविद्यापीठस्थः
२८. **विद्यार्थी - श्रीभानुभक्त आचार्यः** वाल्मीकिविद्यापीठस्थः

१२. 'नेपाले संस्कृतशिक्षाया महत्त्वम्' इति विषयाधृता विचारगोष्ठी

वि.सं. २०६० ज्येष्ठमासस्य षोडशदिवसे **तीनधारासंस्कृतछात्रावासछात्रकार्यसमित्या** आयोजनायां तीनधारासंस्कृतछात्रावासे काष्ठमण्डपे **'नेपाले संस्कृतशिक्षाया महत्त्वम्'** इति विषयमादाय एका विचारगोष्ठी सम्पन्ना । श्रीयज्ञराजघिमिरे इति शुभनाम्नः छात्रकार्यसमित्याः सभापतेरध्यक्षतायां म.सं.वि. उपकुलपतेराचार्यपूर्णचन्द्र-ढुङ्गेलमहोदयस्य प्रमुखातिथित्वे, पूर्वमन्त्रिणः श्रीपद्मरत्नतुलाधरमहोदयस्य, नायवबडागुरुज्यू प्रा.डा. माधवभट्टराईमहोदयस्य, सम्माननीयस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहोदयस्य, पूर्वसांसदस्य प्रा. श्रीविदुरपौडेलमहोदयस्य, पूर्वोपकुलपतेः प्रा. श्रीमाधवराजगौतममहोदयस्य, दलितायोगमहासचिवस्य श्रीपद्मसिंहविश्वकर्ममहोदयस्य तथान्येषाञ्च ख्यातयशसां मनीषिणां समुपस्थितौ समायोजितायामस्यां विचारगोष्ठ्यां वाल्मीकिविद्यापीठसाहित्यविभागाध्यक्षेण प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहाभागेन **'नेपाले संस्कृतशिक्षाया महत्त्वम्'** इति शीर्षकमादायानुसन्धानपूर्णं वैदुष्यविशिष्टञ्च विचारपत्रं तत्र प्रस्तुतम् । प्रस्तुतस्य कार्यपत्रस्य प्रा. श्रीविदुरपौडेलमहाभागेन पाण्डित्यप्रकर्षा समीक्षा कृता ।

तस्यां गोष्ठ्यां समुपस्थितैः सर्वैरेव सहभागिभिः संस्कृतमहत्त्वमादाय निजा भावा अभिव्यक्ताः । पूर्वमन्त्रिणा श्रीपद्मरत्नतुलाधरमहाभागेन, दलितायोगस्य महासचिवेन श्रीपद्मसिंहविश्वकर्ममहाभागेन च संस्कृतमहत्त्वमादाय निजा निजा अवधारणा प्रस्तुता ।

अस्मिन्नेव कार्यक्रमे **तीनधारासंस्कृतछात्रावासस्य छात्रकार्यसमित्या** संस्कृत-संस्कृतिशोधक्षेत्रे विशिष्टं योगदानं कृतवतः **सम्माननीयस्य डा. स्वामिप्रपन्नार्चामहोदयस्य** अभिनन्दनपत्रसमर्पणोत्तरीयपरिधापनमाल्यार्पणादिभिः सश्रद्धम् **अभिनन्दनं** कृतम् ।

१३. 'नेपाले ब्राह्मणेतरमनीषिणां संस्कृतवाङ्मयसंवर्धने योगदानम्' इति विषयाधृता विचारगोष्ठी

वि.सं. २०६० तमस्य वैक्रमाब्दस्य २८ तमे दिवसे सम्माननीयस्य डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहोदयस्य प्रमुखातिथित्वे, श्रीश्रीभद्रखनालमहोदयस्य साभापत्ये, पूर्वमन्त्रिणः श्रीपद्मरत्नतुलाधरमहाभागस्य च समुपस्थितौ नेपालराजकीयप्रज्ञाप्रतिष्ठानस्य सहयोगे **जयतु संस्कृतम्** इति संस्थया समायोजितायां विचारगोष्ठ्यां वाल्मीकिविद्यापीठस्य साहित्यविभागाध्यक्षेण प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहाभागेन **'नेपाले ब्राह्मणेतरमनीषिणां संस्कृतवाङ्मयसंवर्धने योगदानम्'** इति शीर्षके नैजमनुसन्धानपूर्णं विचारपत्रं प्रस्तुतम् । राजधान्या विशिष्टविदुषाम्, संस्कृतिविदाम्, महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य त्रिभुवनविश्वविद्यालयस्य च पञ्चाशदधिकानां प्राध्यापकानां विदुषाञ्च तत्र सहभागिताऽऽसीत्। संस्कृतिविशेषज्ञेण प्राज्ञेन श्रीसत्यमोहनजोशीमहाभागेन, न्यायाचार्येण प्रा. श्रीबलदेवजुजुमहोदयेन च पूर्वोक्तस्य विचारपत्रस्य तीक्ष्णया मनीषया समीक्षा कृता, विचारपत्रे पूर्णताधानाय च मूल्यवन्तः परामर्शाः प्रत्ताः । तस्यां गोष्ठ्यां स्वीयं मन्तव्यं प्रकाशयता पूर्वमन्त्रिणा श्रीपद्मरत्नतुलाधरमहाभागेन उक्तम् - 'विचारपत्रमिदं श्रुत्वा भृशमहं लाभान्वितः। लोके केचन जना मां संस्कृतविरोधी एष जन इति परिचाययन्ति, नाहं संस्कृतविरोधी अपितु अनिवार्यसंस्कृतशिक्षाया विरोधी अस्मि, संस्कृतमहं सम्मानयामि, संस्कृतभाषा विश्वविजयिनी भाषा वर्तते इत्यपि सुष्ठु जानामि, संस्कृतज्ञानं विना नेपालस्य संस्कृतिः, सभ्यता, इतिवृत्तम्, परम्परा च यथार्थतया ज्ञातुं कोऽपि न शक्नोति । अत एवास्माभिः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संस्कृतस्य अधुनातनप्रविधिमवलम्ब्य विकासः कर्तव्यः, संस्कृतवङ्मयरत्नाकरे निहितानां रत्नानां गवेषणया लोकहितं लोकसुखञ्च सम्पादनीयम्' इति । तत्रैव दलितायोगस्य महासचिवेन श्रीपद्मसिंहविश्वकर्ममहाभागेनापि कार्यपत्रं प्रशंसता निजा संस्कृतमहत्त्वाधायका विचारा अभिव्यक्ताः । तत्र प्रमुखातिथिना सं.डा. स्वामिप्रपन्नाचार्यमहाभागेनोक्तम्- 'संस्कृतं संस्कृतेर्मूलमिति विचार्य दुर्भावनामपसार्य संस्कृतविकासाय सर्वैरेव नैपालकजनैः सर्वात्मना सहयोगः कर्तव्यः । प्रा.डा. वेणीमाधवढकालमहोदयेन प्रस्तुतं विचारपत्रं श्रुत्वाऽपि प्रमणितं भवति यत् संस्कृतं सर्वेषामेव भाषा न तु वर्णविशेषस्य, नापि वर्गविशेषस्य, नापि च देशविशेषस्य निजा सम्पत्तिः' इति ।

तस्मिन्नेवावसरे प्रा. विद्यानाथोपाध्याय-श्रीप्रकाश ए.राज- प्रा. श्रीपीताम्बरदाहाल-प्रा. श्रीदैवज्ञराजन्यौपाने-प्रा. श्रीशिवहरिमरहट्ठा-प्रा. श्रीतेजकेशरिशर्म-सहप्रा. श्रीरामहरिदाहाल-उपप्रा. श्रीध्रुवभट्टराई-उपप्रा. श्रीमुकुन्दलामिछाने-उपप्रा. श्रीनवराजकट्टेलप्रभृतिभिर्विद्वद्भिरपि निजा संस्कृतसम्बद्धा विचाराः प्रकटीकृताः । अस्मिन् कार्यक्रमे कार्यपत्रं समालोचयता डा. टीकारामपन्थिमहाभागेन कार्यपत्रप्रस्तोतुर्विद्वद्वरस्य ढकालमहाभागस्य, तत्प्रस्तुतविचारपत्रस्य च भूरि-भूरि प्रशंसा कृता ।

पर्यन्ते जयतु संस्कृतम् इतिसंस्थाया अध्यक्षपदमलङ्कुर्वता तद्दिवसीयसभापतिना श्रीश्रीभद्रशर्ममहाभागेन संस्कृतस्य महत्त्वं परिचाययता सङ्कीर्णभावनां परिहाय विश्वभाषाजनन्या संस्कृतभाषाया विशिष्टमभिज्ञानमङ्गीकृत्य नेपालदेशे संस्कृतस्य विकासः कर्तव्य इति निजाऽवधारणा प्रकटीकृता । विषयमहिम्ना महिमवती गोष्ठीयं सञ्चारसंसारेऽत्यधिकं प्रचारमलभत ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आवश्यकी सूचना

१. चातुर्मासिकी त्रैभाषिकी चानुसन्धानपत्रिकेयम् 'ऋतम्भरा' प्रत्येकं वर्षे प्रतिचतुर्मासं महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य काष्ठमण्डपस्थादनुसन्धानकेन्द्रात् प्रकाशयिष्यते ।

२. महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतैर्विद्वद्भिरन्यैर्मनीषिभिश्च संस्कृत-नेपाली-अङ्ग्रेजीभाषासु मध्ये कामप्येकामधिकृत्य प्रणीतानामनुसन्धानमूलकानामन्येषामुपयोगिनां निबन्धानां स्तरीयाणां संस्कृतपद्यानाञ्च प्रकाशनेन संस्कृतज्ञेषु मौलिकानुसन्धानप्रवृत्तेः, सम्यगालोचनाप्रवृत्तेः, सत्काव्यप्रणयनप्रवृत्तेश्च समुत्पादनम्, अन्यभाषाभाषिभ्यो जिज्ञासुभ्यः संस्कृतवाङ्मये निहितानां मूल्यवतां विषयाणां सूचनाप्रदानञ्चास्याः पत्रिकायाः प्रमुखमुद्देश्यम् ।

३. ऋतम्भरायां प्रकाशितानां रचनानां कृते रचनाप्रकृत्यनुसारेण समयोचितं गौरवधनमपि प्रदास्यते ।

४. उपरिनिर्दिष्टगुणविशिष्टानामेव रचनानां प्रकाशनविषये मनीषिभिरधोनिर्दिष्टेन सम्पर्कसङ्केतेन व्यवहारो विधेयः ।

म.सं.वि. अनुसन्धानकेन्द्रम्
दूरभाषसङ्ख्या (फो.नं.) २४७४४५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal